سوچ جو سفر

دنيا جي عظيم انسانن جو شعور، فڪر ۽ فن
جي پسمنظر ۾ مطالعو

انعام شيخ

سوچ جو سفر

سنڌيڪار ۽ سهيڙيندڙ

انعام شيخ

Sindhica
سنڌيڪا

كتاب نمبر

51

حق ۽ واسطا محفوظ

كتاب جو نالو: سوچ جو سفر
سهيڙيندڙ ۽ سنڌيڪار: انعام شيخ
پهريون ڇاپو: 1996ع
ڇپيندڙ: آزاد ڪميونيڪيشنز ڪراچي
ڇپائيندڙ: سنڌيڪا اڪيڊمي ڪراچي

ملهه: 150 رپيا

"Soach jo Safar"

(Journey of Thought - in the background of the memorable works of world Giants)

Compiled & Translated by: Inam Shaikh
Published by: Sindhica Academy, Karachi-74400
Ph: 7737290
Printed at Azad Communications Karachi- 74400

Price: Rs. 150

لکپڙهه ۽ وي پيءَ ذريعي گهرائڻ لاءِ

سنڌيڪا اڪيڊمي

B-24 نيشنل آٽو پلازه، مارسٽن روڊ
پوسٽ باڪس نمبر: 7363، ڪراچي 74400

سِٽاءُ

پبلشر پاران		5
ٻه اکر	سراج	7
.... ته پڻ زاحت رِڻ ۾	سنڌيڪار	13
جون آف آرڪ		21
مارٽن لُوٿر		37
سرفرانسس نڪولس بڪن		45
رين ڊيڪارٽ		55
اسپنوزا بارُڪ بينڊڪٽ		75
ليبنز گوٽفريڊ ولهلم وون		97
جان لاڪ		121
بشپ جارج برڪلي		137
فرانسٽا ماري ارائوٽ والٽيئر		159
جين جيڪس روسو		177
پرسي بشي شيلي		197
لارڊ گورڊن نوئل بائرن		215
اسٽنڊال		227

آرتـرشو پنهار	235
گُستاف فلابيئر	247
فيو دور ميخائيلو وچ دوستووسڪي	261
ڪارل مارڪس هينرخ	275
رچرڊ فرانسس برٽن	285
فريڊ رڪ نٽشي	297
انٽون پاولو وچ چيخوف	309
ايڊٿ لوئيزا ڪاويل	337
رچرڊ واگنر	349
لينن ولاديميئر ايلييچ اوليانوف	355
فرانز ڪافڪا	367
ولاديمير مايا ڪووسڪي	375
ليون ٽراٽسڪي	395
البرٽ آئنسٽائن	409
وليمر سمرسٽ ماهمر	419
چي گويرا	431
سارترجين پال	445
گئبريل گارشيا مارڪئيز	451

پبلشر نوٽ

”سوچ جو سفر“ سنڌيڪا اڪيڊميءَ جو ايڪونجاهون ڪتاب آهي، جيڪو مغرب جي ڏاهن، سورمن ۽ ڪلاڪارن جي ڏاهپ سورهيائي ۽ ڪلا جي روشني ۾ انهن جي سوانحي خاڪن تي مشتمل آهي. مغرب ۾ فڪر ۽ ڏاهپ جي اوسر ۾ جن وڏين شخصيتن جو حصو آهي. انهن مان اڪثر جو تذڪرو هن ڪتاب ۾ شامل آهي. اها اوسر ڪهڙين حالتن ۽ ڪهڙين پسمنظر ۾ ٿي ان جو احوال به موجود آهي، جنهن ڪي پڙهي آفاقي ڏاهپ جي ان حصي جي تسمن سان اسان جو شعوري تعلق ڳنڍجي ويجي ٿو.

موجوده حالتن ۾ اسان جو الميو هي آهي ته هتي فڪر ۽ ڏاهپ جي اوسر بلڪل رڪجي ويل آهي ۽ هينئر چڙواڳي بيگانگي ۽ بي مقصديت جي شاهراهه تي تيزيءَ سان روان دوان آهيون. ان جو هڪ سبب هيءُ به آهي ته هتي اسان جي پڙهيل ڪڙهيل اڪثر ماڻهن پنهنجو پاڻ کي عقلِ ڪل سمجهڻ شروع ڪيو آهي ۽ پوئين شعوري ورثي سان اسان بلڪل لاتعلق رهجي ويا آهيون. اسان وٽ فڪر ۽ ڏاهپ جو مشرق مان اسريل وزدم، جهڙي ڀرپور جوڀن ۾ موجود آهي، اسان ان سان به پنهنجو شعوري لاڳاپو قائم نه رکي سگهيا آهيون ۽ ائين جيئن پوءِ تيئن اسان جي پٺتي پوڻ جو عمل به تيز ٿيندو پيو وڃي.

هن ڪتاب جي تسلسل ۾ حضرت محمدصه کان وٺي موهن گانڌي تائين، شاهه لطيف کان وٺي ڊاڪٽر شريعتي تائين، عبيدالله سنڌي کان وٺي سڀاش چندر بوس تائين، اهڙين شخصيتن جي فڪر،

ڏاهپ ۽ سورهيائيءَ کان اسان جي نوجوانن کي آگاهه ڪرڻ جي به سخت ضرورت آهي.

اسان جي موجوده ٽهيءَ ۾ محترم انعام شيخ جيئن ته فڪر ۽ ڏاهپ جي کيتر ۾ لکڻ جي حوالي سان پاڻ موکيندي سڀ کان اڳرو رهيو آهي ان ڪري هو مشرق مان اسريل فڪر ۽ ڏاهپ تي به بخوبي ڪم ڪري سگهي ٿو. اهڙي تمنا اسان سنڌ جي ٻين ليکڪن کان به رکون ٿا ۽ سنڌيڪا اڪيڊمي اهڙي قسم جي ڪوششن کي پڌرو ڪرڻ پنهنجي لاءِ اعزاز سجهندي.

نوراحمد ميمڻ

چيئرمين

سنڌيڪا اڪيڊمي

ٻه اکر

انساني فڪر جي، جن عظيم انسانن آبياري ڪئي آهي، تن جي زندگيءَ بابت ڄاڻ ۽ سندن تجربن بابت واقفيت، هڪ ئي وقت، ٻه حاصلاتون عطا ڪري ٿي. پهرين حاصلات ته اها آهي، ته انساني فڪر لاءِ، هڪ چاهه پيدا ٿئي ٿو، ۽ پڙهندڙ ان جو همسفر ٿيڻ جي ڪوشش ڪري ٿو. جڏهن اها ساڃهه پيدا ٿئي ٿي، تڏهن ان منجهان، هڪ ڳولا ۽ هڪ تجسس به پيدا ٿئي ٿو- ته انهن عظيم انسانن، پنهنجي زندگي، ڪهڙي ماحول ۽ ڪهڙن حوالن سان گذاري آهي. ٻي حاصلات اها آهي، ته مختلف شخصيتن بابت، اُنَ ڄاڻ منجهان، انهن لاڙن ۽ رجحانن جي خبر پوي ٿي، جن انساني فڪر کي، معاشرتي اوسر جي حوالي سان، موجوده سطح تي پهچايو آهي. انعام شيخ، جن عظيم انسانن کي، هن ڳٽڪي ۾ شامل ڪيو آهي، سي مغرب جي فڪري اوسر جا، مهندار آهن، ۽ مغربي فڪر، ڪنهن نه ڪنهن طرح سان، ٿورو ڪي گهڻو، اسان تائين به پهتو آهي. ان کي پهچائڻ ۾، سُڄاڻ اديبن ۽ شاعرن، وڏو ڪم ڪيو آهي. انهن سڄاڻ اديبن ۽ شاعرن ۾، گهڻا اُهي آهن، جن کي، انگريزي زبان تي، دسترس حاصل آهي. انعام شيخ به هنن منجهان آهي.

ترجمو هڪ ڏکيو فن آهي، ۽ جڏهن ڪو مترجم، فلسفي ۽ معاشرتي علم جي، ڏکين موضوعن کي، سنڌيءَ ۾ منتقل ٿو ڪري، تڏهن ضروري آهي، ته هُن کي، انهن موضوعن جي، بنيادي ڄاڻ به هجي. انعام شيخ، اهڙو ٺَز ۽ ديانتدار ترجمو، ان لاءِ ڪري سگهيو آهي، جو هُن وٽ، فلسفي ۽ ادب جي، 'بنيادي ڄاڻ' به آهي. هُن جيڪي به ترجما ڪيا آهن، تن جي اڳيان ڏنل مختصر مهاڳن

منجهان ٿي، هن جي ان لياقت ۽ صلاحيت جو اندازو ٿي وڃي ٿو. سارتر جي وجوديت کان وٺي، چي گويرا جي انقلاب تائين، هن اهڙا مضمون ترجمي لاءِ چونڊيا آهن، جيڪي عام سوانحي خاڪن کان هٽيل ۽ منفرد آهن. روسو، والٽيئر، لاڪ، اسپنوزا، ڊيڪارٽ، بيڪن، شوپنهار، مارڪس، فلابيئر، نٽشي، ڪافڪا، سارتر- اهڙا نالا آهن، جيڪي مغربي فڪر جا روشن مينار آهن، جن کي تفصيل سان پڙهڻ لاءِ، هڪ عمر گهرجي. ان ڪري، جيڪڏهن ڪن مختصر مضمونن ۾، سندن شخصيت ۽ فڪر جي ترورن جو، نظارو ڪري سگهجي، ته اها وڏي ڳالهه آهي. پر ان کان سواءِ، اها ڳالهه به اهم آهي، ته انهن سمورن کي، هڪ ئي وقت پڙهڻ سان، فلسفي جو هڪ، رنگبرنگي منظر (PANORAMA) سامهون اچي ٿو وڃي. پاڻ اهو ٿو ٿئي، ته هونئن جيڪي گوشا، ايترا پڌرا ڪونهن، سي به تقابلي مطالعي جي ڪري، روشن ٿيڻ لڳن ٿا. سارتر ۽ ڪافڪا کي گڏ پڙهڻ جو، لطف ئي اور آهي. وجوديت جا اسرار، هنن جي ٻن شخصي پس منظرن ۾، واشگاف ٿيڻ لڳن ٿا.

ساڳيو لطف، انقلاب جي ٻن داعين ۽ مهندارن، ٽراٽسڪي ۽ چي گويرا جي شخصيتن جي، تقابلي جائزي منجهان حاصل ٿئي ٿو. هڪڙو پنهنجن هٿان ماريو ويو ۽ ٻئي کي انقلاب دشمنن، چيچلائي ماري ڇڏيو، جيتوڻيڪ ٻنهي جو پنڌ ۽ پيچرو ساڳيو هئو.

اهائي ساڳي ڳالهه، مغربي ادب جي، ڪن وڏن نالن سان به نهڪي اچي ٿي. سمرسيٽ ماهم کان مارڪيز تائين، ڪهاڻي، (FICTION) هڪ وڏو سفر طئي ڪيو آهي، ۽ ان سفر ۾، جيڪي سنگ ميل آيا، سي هنن جي شخصي زندگيءَ جي لاهن چاڙهن ۽ زندگيءَ ڏانهن سندن رويي جي تفاوت، جي عينڪ سان، ڏسي سگهجن ٿا. چيخوف ۽ دوستو وسڪيءَ جي ڀيٽ، روسي ادب جي ماضيءَ کي، هڪ روشن باب وانگر، سامهون ٿي آڻي. شيلي ۽ بائرن جا خاڪا پڙهي ڏسو ۽ پوءِ مائڪو وسڪيءَ تي، سندس محبوبا جو خاڪو سامهون رکو، ته انگريز ۽ روسي ادراڪ (SENSIBILITY) جو تفاوت، اکين ۾ گهورڻ ٿو لڳي.

انگريزيءَ ۾، اهڙا سوين ڪتاب ڇپجندا رهن ٿا، جيڪي انساني تاريخ جي، وڏن نالن جي خاڪن تي مشتمل آهن. "سؤ وڏا ماڻهو" (HUNDRED GREAT MEN) ۽ "سؤ وڏا شاعر" (HUNDRED GREAT POETS) جهڙا سلسلا، انگريزي پڙهندڙن کي، مختصراً هڪ نئين دنيا جو سئر ڪرائيندا رهيا آهن. سنڌي ادب ۾، ان قسم جو سلسلو شروع ڪري، انعام شيخ ۽ هن ڪتاب جي پبلشرن، هڪ نهايت اهم ۽ سٺي روايت قائم ڪئي آهي.

هڪ ڳالهه ڏانهن، البت، ڌيان ڇڪائڻ ضروري ٿو سمجهان. سا اها آهي، ته مصنفن، فيلسوفن ۽ سندن تخليقن يا فڪر جا، جتي به نالا آيا آهن، انهن کي انگريزيءَ ۾ به ڏيڻ گهربو هئو. هڪڙو ته ان منجهان، پڙهندڙن جي ڄاڻ ۾ اضافو ٿئي ها، ۽ ٻيو ته ڪي نالا يا لفظ، جيڪي ٻين زبانن جا آهن، تن جا صحيح اُچار به پڙهندڙ پاڻ سوچي سگهن ها. هتي ڪجهه مثال ڏيان، ته شايد منهنجي ڳالهه واضح ٿي پوندي. مثلاً سارتر واري مضمون ۾، هڪڙي ٻئي اديب کي "گينيٽ" سڏيو ويو آهي. فرانسي ادب ۾ (GENET) يعني "ييني" هڪ وڏو نالو آهي. هن کي "گينيٽ" سڏڻ سان، مغالطي ڏيڻ جو جوکم آهي. ساڳي طرح مشهور مصور (PAUL GAUGUIN) کي، "پال گاگن" لکيو ويو آهي، جڏهن ته صحيح نالو، "پال گوگئن" آهي (جنهن ۾ نون غُنويا ساڪن آهي). هي مون ٿورا مثال، رڳو ان ڪري ڏنا آهن، ته جيئن پڙهندڙن کي، اسين جيڪي به نالا پڙهڻ لاءِ ڏيون، انهن جي صحيح اُچارن کان به، هنن کي واقف ڪندا هلون. نه ته ڪنهن ادبي محفل ۾، جيڪڏهن ڪو پڙهندڙ، غلط تلفظ سان ڪنهن وڏي مفڪر، اديب، ڪتاب يا شهر جو نالو ڪٺندو،ته ڪيس نامناسب صورتحال ڏسڻي پوندي.

ان اعتراض کي پاسيرو رکندي، آئون اهو وري به چوندس، ته انعام شيخ، سنڌي ٻوليءَ ۽ ادب لاءِ، هيءُ وڏو ۽ بيش- بها خزانو پيش ڪيو آهي، جنهن لاءِ هو جَسُ لهڻي.

24- آڪٽوبر 1996ع
ڪراچي

سراج

هي صفحو اصل ڪتاب ۾ خالي ڇڏيل هئو. .

ارپنا

پنهنجن اُنهن وڏڙن جي نالي
جن هڪ صدي اڳ
پنهنجو ويساهُ مَٽائي
ساهه کي سنڌ جي سرزمين سان
سلهاڙي رکيو

۽
مون کي
پارت جي شرنار ٿـي ڪئمپ جو واسي بڻجڻ کان
بچائي ورتو.

"شبِ خيالت در برمن بود همدم تاسحره"
(ڪالهه رات پِرهه ڦٽيءَ تائين، آئون لاڳاتار توهان بابت سوچيندو رهيس).
'مير صوبدار خان'

... تہ پڻ راحت رڻ ۾

سنڌ جي ع ادبي ۽ علمي حلقن ۾، هميشہ طبعزاد تخليق ۽ ترجمي جي هڪ ٻئي ڪري رُتبي بابت، مختلف اعتراض پئي رهيا آهن. مان انهيءَ بحث ڪي هتي ورجائڻ بدران، رڳو اهو عرض ڪرڻ ٿو گهران، تہ عام طور تي، اسان وٽ اديبُ، ڪلاڪارُ، يا ساهتڪارُ، اُنهيءَ سرجڻهار کي مڃيو ويندو آهي، جيڪو ڪهاڻي، شاعريءَ يا مضمون وغيره جي صورت ۾، پنهنجي تخليقي سُجاڳ ڪرائي وجهي. انهيءَ سان گڏ مترجم کي، اسان وٽ نقال يا هڪ قلمي پورهيت کان وڌيڪ حيثيت ڪونہ ملي سگهي آهي. شايد اهوئي بُنيادي ڪارڻ آهي، جنهن ڪري سنڌ جو وڏي تعداد ۾، نہ رڳو دُنيا جي علمن ۽ تخليقن سان تعارف نہ ٿي سگهيو آهي، بلڪ پاڻ کي جهجهي انگ ۾ لائق ۽ معياري مُترجم بہ ملي نہ سگهيا آهن.

ظاهر آهي تہ ڪنهن بہ رُخ ۾ ترقيءَ جي مُناسب حاصلات لاءِ، سڀ کان پهريون شرط، مختلف حلقن طرفان مناسب دلچسپيءَ جو هُجڻ آهي. جڏهن ڪنهن بہ قوم جو وڏو حصو، پنهنجي سوجهيءَ جو بُنياد، غير ضروري قسم جي پرستاريت، تعصب يا اڻ تهندڙ خواهشن جي بُنياد تي رکي ٿو، تہ پوءِ اُن جي قيمت بہ کيس ادا ڪرڻي پوي ٿي! مُنهنجي ذاتي راءِ آهي تہ علم، فن، هُنر توڙي ساڃاهہ جي حصول جي سلسلي ۾، مستقل طور تي روايت ۽ رومانويت جو شڪار هُجڻ ڪري، اسين سنڌي ماڻهو دُنيا تہ ڇا، پر پنهنجي علائقي (Region) جي ترقيءَ جي رفتار کان بہ ڪافي پُٺتي آهيون. انهيءَ رفتار ۾ تِڪَ آڻڻ لاءِ، پاڻ کي فقط هڪ واٽ ئي سُجهي ٿي، سا اها تہ هنگامي بُنيادن تي، دُنيا جي علم، ادب ۽ تحقيق سان، پنهنجو ناتو جوڙي، ٻين جي تجربن ۽ ترقيءَ مُنجهان

سبق پرائجي. اهو تہ هاڻي بلڪل چِٽو ٿي چُڪو آهي، تہ انهيءَ سلسلي ۾، ترجمي جو فن، اسان لاءِ هڪ مددگار راهہ بڻجي سگهي ٿو.

هيءَ صلاح،ڪا نئين رِٿ ناهي، پر پُراڻي جُڳ کان وٺي، جن بہ تهذيبن/ قومن،ڪنهن بہ قسم جي داخليت جو شڪار بڻجڻ بدران، پين جي تجربن منجهان پرائڻ جي ڪوشش ڪئي آهي، تن کي،تنقيد جو اعليٰ شعور حاصل ٿيو آهي- ۽ انهيءَ شعور جي مُهابي، اُنهن قومن،پنهنجي اصل ڪَٿ ڪندي، گهڻي وقت تائين، دُنيا جي گولي تي،عزت ۽ مهانتا ماڻي آهي. قديم يورپ ۾ چانيل وحشيپڻي جي خاتمي جو هڪ سبب، قديم ۽ جديد عهدنامي جو،لاطيني زبان ۾ ترجمو ٿيڻ ۽ يوناني ڏاهپ جو،باقي يورپ تائين پهچڻ آهي. بلڪ جديد يورپ جي بہ اڄوڪي ترقي ۽ خوشحاليءَ منجهہ، ابن رُشد، ابن سينا، جابر بن حيان، خوار زمي، رازي، البيروني، ابن خلدون ۽ ابن بطوطا سميت، بيشمار مسلمان ۽ عرب فيلسوفن، دانشورن ۽ سائنسدانن جو سنئون سڌو ڪردار آهي. جن جو علم ۽ ڪاوشون، جڏهن لاطيني، فرانسي ۽ اسپينيءَ وغيره ۾ ترجمو ٿي وٽن پهتيون، تہ سندن شعور جو ڳڙڪيون،وڌيڪ کُلنديون ويون. بعد ۾ اهو سُجهندو ٿي، سندن نئين رُخ ۾ راهبري ڪندو رهيو.

علم، ڏاهپ ۽ تخليق جي لاءِ اهو مرتبو، جڏهن عربن هند ۽ سنڌ جي لاءِ اختيار ڪيو، ايران، بابل، مصر، چين، وچ ايشيا، آفريقا ۽ لاطيني آمريڪا، هڪيئي جي صلاحيتن جو احترام ڪرڻ شروع ڪيو، تہ دُنيا ڏٺو، تہ ڳوهون ڪائيندڙ عرب، دُنيا جي اِصلاح جا داعي بڻجي پيا، فارس ۽ عراق جي تهذيبن، عظمتن جا نوان معيار پئدا ڪيا. ساڳي طرح مختلف علائقن، اهوئي رستو اُڪري، پاڻ کي غيرمعمولي منزلن تي پهچايو.

نواڻ ۽ لياقتن لاءِ احترام بابت،اها پراڻي ريت اختيار ڪندي، جاپان، چين ۽ جرمنيءَ سميت ڪيترين ئي قومن، اهڙا تہ جديد سرشتا جوڙي ڇڏيا آهن، جو ڪابہ ڪارائتي ڳالهہ، دُنيا جي ڪنهن بہ ڪُنڊ ۾ ٿئي ٿي، تہ اُها هڪدم سندن ٻوليءَ جو حصو بڻجي، اُنهن جي علم جو اڻ ٽُٽ حصو ٿئي ٿي. اهڙي طرح،هو سڄي دُنيا جي علمي ۽ تخليقي آئيني ۾،پنهنجو چهرو پَسندا، اڳتي وڌندا ٿا وڃن.

اهڙي صورتحال جي مختصر جهلڪ پسڻ کان پوءِ، اسان آڏو اهو واضح ٿي پوي ٿو، تہ ترقيءَ ۽ خوشحاليءَ جي راهہ، لڪير جي فقير ٿي ويهڻ ۽ منفيَ قسم جي روايت پسنديءَ ۾ نہ، پر وسيع خياليءَ، حقيقت پسنديءَ ۽ گهڻ پاسائين علم/ شعور جي مُهابي ئي ملي ٿي. ۽ انهن سڀني خوبين جي حاصلات،

هُنر ۽ صنعت کان وٺي، فڪر ۽ سوچ جي ايوانن تائين هُجڻ کپي. تنهن ڪري ڪائناتي ڄاڻ منجهه، جيڪڏهن ترجمي نگاريءَ سميت، ڪنهن به رُخ ۾، ڪوبه انسان يا خِطو ڀاڱي ڀائيواري ڪري ٿو، ته اهو نه رڳو پنهنجو قوم/ علائقي جي خدمت ڪري ٿو؛ پر اصل ۾ هُو جڻ ته سڄي انسانذات جي بقا لاءِ به جاکوڙي ٿو. اهو ويچار ذهن ۾ رکندي، جيڪڏهن اسين شين جي وجود بدران، اُنهن جي بُنيادي ڪارج کي پنهنجي دلچسپيءَ جو مرڪز بڻائينداسين، ته اسان لاءِ واضح ٿي پوندو، ته طبعزاد تخليق يا ترجمو ٿي فقط اهم شئي ناهي، ۽ نه وري منجهانئن ڪنهن به شئي جي 'وڌيڪ اهميت' ثابت ڪرڻ ڪو وڏو مسئلو آهي! اصل ۾ 'لاڳو سماجي حالتن تي،هاڪاري انداز ۾ اثر انداز ٿيڻ' ئي هڪ اهڙو ماپو آهي، جيڪو ڪنهن به قسم جي 'ڪم جي اهميت' کي نروار ڪري ٿو. تنهن ڪري سنڌ جي حوالي سان،ابوالحسن کان وٺي،مولانا تاج محمد امروٽيءَ تائين ۽ ديوان ڪوڙي مل کان،بيدل مسرور تائين، جن به مترجمن سنڌي ٻوليءَ جي گهڻگهرن، ٻين ٻولين جي خزانن کي،سنڌي ٻوليءَ جي ملڪيت ۾ آڻڻ جي ڪوشش ڪئي آهي، تن جي پورهيي کي،ڪنهن به حيثيت ۾،ثانوي سطح تائين آڻڻ، شديد ناانصافي ٿيندي. ڇو ته سندن محنتن ۾ فن ۽ محنت جي،اها لالچ کان وانجهيل سيڙپ موجود آهي، جيڪا ڪنهن به تخليق ڪار جي روح جو آواز هُجي ٿي. اهائي خاصيت آهي، جنهن جي واکاڻ ڪندي،ٽي- ايس ايليٽ پنهنجي مضمون "تنقيد جو منصب" ۾ چيو آهي:

"اُئون انهيءَ ڳالهه جو انڪاري ڪونه آهيان، ته فن،پاڻ کان سواءِ،ڪجهه ٻين مقصدن جي طلب ڪري سگهي ٿو، پر فن جي پنهنجي لاءِ،اُنهن مقصدن کان واقف هُجڻ،لازمي ڪونه آهي. حقيقت ۾ ته،فن پنهنجو مرتبو (اهو ڪهڙو به هُجي)، قدرن جي مختلف نظرين موجب، وڌيڪ بهتر نموني،تڏهن ئي ماڻي سگهي ٿو، جڏهن اهو،پنهنجن ڪن خاص مقصدن جي،تڪميل ڪرڻ ڇڏي ٿو ڏئي."

جيتريقدر ترجمي جي صورت جو تعلق آهي، ته عام طور تي،اُن جا ٻه قسم هُجن ٿا. 1- علمي يا تدريسي، 2- خالص ادبي.

هنن منجهان،پهريون قسم،اسان کي تُز معلومات يا ڄاڻ ڏئي ٿو ۽ شعوري ڪوشش ذريعي، پنهنجي رَسائي مُمڪن ٿو ڪري. جڏهن ته ٻيو قسم، پهرين جا سڀ لوازمات پاڻ سان سلهاڙيندي به، هڪ احساساتي قسم جو ربط پيدا ڪندي، لاشعوري طور تي،شخصيت ۽ بعد ۾ ماحول ۾،تبديليءَ جا اثر منعڪس ڪري ٿو. هڪ سُٺي مترجم لاءِ ضروري آهي، ته هُو نه رڳو ڪنهن

ٻه ٻي ٻوليءَ جي علم ۽ ڏاهپ جي جوهر کي بيان ڪرڻ جي صلاحيت رکي، پر پنهنجي ٻوليءَ جون سڀ نفاستون ۽ خوبيون ٻهءِ اُن سان اهڙي طرح سلهاڙي هلي، جو پڙهندڙ پنهنجي دلچسپي مسلسل برقرار رکي سگهي. ڪيس نه رڳو اصل ۽ ترجمي واري ٻوليءَ جي مختلف صوتياتي تاثرن، صرف ۽ نحوجي ترڪيبن، لهجن ۽ مُحاورن جي ڄاڻ هُجڻ ضروري آهي، پر هڪ ٻوليءَ جي ليکڪ ۽ ٻي ٻوليءَ جي پڙهندڙ جي وچ ۾، نفسياتي ڪيفيتن جي جيڪا ڪارگذاري هجي ٿي، تنهن کي ٻه ذهن ۾ رکڻ ضروري آهي. هُن کي نه رڳو اصل جي تخيل ۽ تصور جي نفاست کي برقرار رکڻو آهي، پر ترجمي جي سلوٽائيپ ۽ رواني ءَ کي ذهن ۾ رکي قلم کڻڻو آهي. ٿورڙن لفظن ۾ چئجي، ته ڪيس ڊاريڪٽر لکندڙ جي ڳالهه، پنهنجي پڙهندڙ تائين، اهڙي ئي وڻندڙ ۽ مُناسب صورت ۾ پيش ڪرڻي آهي، جيئن اصل ليکڪ پنهنجي پڙهندڙ تائين پهچائڻ پئي گهُري.

پر اهو سڀ ڪُجهه هوندي ٻه، ذهن ۾ رکڻ گهرجي، ته فقط رواني ۽ آساني ئي ڪنهن ٻه چڱي ترجمي جا معيار ناهن. ڪٿي ڪٿيءِ جڏهن اعليٰ قسم جي تدبر، فڪر ۽ گهري فيلسوفاڻي سوچ سان لاڳاپيل وڪر ترجمو ٿين ٿا، ته ظاهر آهي ته، اُهي عام پڙهندڙ جي سمجهه جي ابتدائي سطح سان، ميلُ ڪائيندي نظر نه ايندا ۽ نه وري آسانيءَ سان سمجهي سگهبا. ڇاڪاڻ ته اُنهن کي سمجهڻ لاءِ، ٻين ابتدائي اصولن يا قائدن کي سمجهڻ لازمي هوندو آهي. بلڪ ڪن هنڌن تي تهءِهڪ-جهڙا موضوع ٻهءِقومن/ ٻولين جي مزاج جي مختلف هُجڻ ڪري، بلڪل تُز انداز ۾ ترجمو نه ٿي سگهندا آهن. اهڙي موقعي تي، مُترجم کي نوان لفظ گهڙڻا ٿا پون، نون محاورن تي ڀاڙڻو ٿو پوي. نه رڳو ايترو، پر قريب تر معنيٰ يا احساس کي واضح ڪندي، اصل ٻوليءَ جو لفظ ٻه ڏيڻو ٿو پوي.

ترجمو ڪندي، مترجم. کي پنهنجي ٻوليءَ جي مختلف لفظن ۽ اُنهن جي تاثرن جوءِگهرو جائزو وٺڻو ٿو پوي. ڪٿي پير پير ۾ ڏيئي، اوچتو وڃي لاشعور ۾ لڪل، ڪنهن متروڪ لفظ کيءِايئن ٿو وڃي جهڙپ ڏيئي پڪڙجي، جيئن ڪو چالاڪ شڪاري، انتهائي هوشياريءَ سان وڃي، ڪنهن ٿهندڙ پکيءَ کي پڪڙيندو آهي. ڪڏهن ڪڏهن ڏينهن جا ڏينهن، اهڙي لفظ جو انتظار ڪرڻو ٿو پوي، جيڪو احساساتي ڪشمڪش کي، مُناسب معنيٰ ڏيئي سگهي. هڪ محاوري کي سمجهڻ لاءِ دوستن، اُستادن ۽ ماهرن کان مشورا گهرڻ، لغتون ڏسڻ ۽ ڪمپيوٽر کان مدد وٺڻ تائين، بيشمار جُهد ڪرڻا ٿا پون، ته ٻين ٻولين کان اوڌر ٻه وٺڻي ٿي پوي.

اهڙيون ۽ ٻيون سڀ مُشڪلاتون ڏسڻ کان پوءِ، جڏهن ڪو مضمون ترجمو ٿيل ٿو، تہ اهو بار بار تصحيح منجهان گذرندي، ايترو ڏيان، محنت ۽ توانائي کپڻ چڪي ٿو، جو تخليقي وڪرڻ ترجمي جي ڀيٽ ۾ نهايت آسان ٿو لڳي. ايڏي جُهد ۽ ڪشالي کان پوءِ، درحقيقت ڪوبہ مترجم ايترو حق ضرور ٿو لهڻي، تہ کيس تخليق-ڪار جيتري ئي ميتا ۽ مانُ ملي. مان سمجهان ٿو، تہ جڏهن اسان وٽ اهڙي قسم جي سوچ ڀنجرندي، تہ نہ رڳو ترجمي نويس جهجهي تعداد ۾ پيدا ٿيندا، بلڪ ٻوليءَ جي خزاني ۽ قومي شعور منجهہ بہ واڌارو ۽ اضافو ايندو.

مون کي اهو احساس آهي، تہ بُنيادي طور تي، اَٿون پنهنجي فطرت ۾، هڪ اديب يا شاعر ڪونہ آهيان. سماج ڏانهن مُنهنجو مهڙيون تعارف، هڪ قومي/ سياسي ڪارڪن وارو رهيو آهي. البت غير نصابي ڪتابن ڏانهن غير معمولي دلچسپي، ننڍپڻ کان ئي برقرار رهي آهي. شايد اها مطالعي واري دلچسپي ئي آهي، جنهن سياست منجهان عدم دلچسپيءَ جو سدباب ڪندي، مون کي هڪ نثر نويس ۽ سنڌيڪار بڻجڻ ڏانهن اُتساهہ ڏياريو. اُن هوندي بہ،مان ڪڏهن بہ اها دعويٰ نٿو ڪري سگهان، تہ منهنجو قلمي پورهيو،مختلف قسم جي اوڻاين کان وانجهيل آهي. حقيقت ۾ پنهنجي هر تحرير جي ڇپجڻ کان پوءِ، مان پاڻ ئي اُن جو سخت نقاد ٿي پوندو آهيان. پر جيئن تہ اهڙين ڪچائين جي دُرستگيءَ لاءِ،اسان وٽ ادارا، شخصيتون، نقاد ۽ حلقا تقريبن موجود ڪونہ آهن، تنهن ڪري هن دؤر ۾، گهڻي قدر پنهنجي تحريرن جي اصلاح پاڻ ڪرڻ، يا تجربن ۽ مطالعي جي روشنيءَ ۾، تبديلين آڻڻ کان سواءِ ٻيو چارو ئي ڪونهي. ڪيڏي نہ وڏي بدنصيبي آهي جو، سنڌ جي ٽي ڪروڙ آباديءَ ۾، هڪ بہ اهڙو ادارو موجود ڪونہ آهي، جيڪو منظم طريقي سان تصنيف، تاليف ۽ ترجمي جو ڪم ڪندي، سنڌ ۽ سنڌي ٻوليءَ کي مالا مال ڪري سگهي!

بهرحال،جيستائين اهڙي گڏيل سوچ جنم وٺي، تيستائين سماج/ قوم ڏانهن ذميوار فرد،هڻ هڻ تي رکي تہ ويهي ڪونہ ٿا سگهن. ”حال پريان نال“ واري ڳالهہ تي عمل ڪندي، سنڌ جي اندر ڪيترائي ديس ۽ ٻوليءَ جا پريمي، ڪنهن نہ ڪنهن رُخ کان، پنهنجو يوگدان جاري رکندا پيا اچن. مُنهنجي هيءَ اَسقُل ڪوشش پڻ، علمي ۽ عقلي ڪاوش کان وڌيڪ، پنهنجي ٻوليءَ ۽ وطن سان قُرب جي ناتي واري حساب سان، ”رنڊاروڙڻ“ جهڙي رسم ادا ڪرڻ جي برابر آهي. انهيءَ ڪري،ٻوليءَ جو ماهر نہ هُجڻ ۽ غير معمولي مشاهداتي ۽ مطالعاتي پس منظر نہ هُجڻ ڪري، اهي امڪان آهن،تہ مضمونن جي چونڊ، ترتيب، توڙي فني ۽ فڪري معيار جي خيال کان، ڪو ربط نظر نہ بہ اچي، پر

انهيءَ ڳالهه ۾ ڪو شڪ ڪونهي، ته مون هيءَ هڻُ وَٽُ، سؤ فيصد دل جي سچائيءَ ۽ انتهائي خلوص وچان ڪئي آهي. مانُ ڪنهن به طرف کان اُٿندڙ اعتراض، تنقيد يا ڪٿي الزام کي سهڻ لاءِ، اخلاقي طور تي ذميوار هوندس. ڏاڍي خوشي ٿيندي،جيڪڏهن دوست ۽ نقاد، هاڪاري انداز ۾، مون کي صلاحون ڏيندا ۽ مُنهنجي هن ڪوشش جو، علمي طريقي سان جائزو وٺندا.

هن مجموعي ۾ ڇپجندڙ مضمون، اڪثر ڪري،سنڌي ٻوليءَ جي مختلف رسالن ۾ ڇپجي چُڪا آهن، پر ڪي اَڻ ڇپيل به آهن. انهيءَ ڪري، جيڪڏهن مضمونن جي ٻوليءَ، لفظن ۽ لهجن جو فرق نظر اچي، ته انهيءَ جو بنيادي سبب،ترجمن جي وچ ۾، وقت جي تفاوت جو هُجڻ آهي. هونئن به وقت جي تبديلي، ترجمي جي سموري فن تي اثرانداز ٿيندي رهندي آهي. هي 31 شخصيتن تي مبني ترجما، جيئن ته مونُ مختلف ڪيفيتن، مختلف موقعن تي ۽ ڏار ڏار ترجيحن سان ترجمو ڪيا آهن، تنهن ڪري، فڪري لحاظ کان ڪنهن خاص رُخ ۾ هلڻ، منهنجو مقصد هرگز به ڪونهي. مون ڪن شخصيتن کي ذاتي پسند ۽ ڪن کي اسان جي سماجي پسند، ته ڪن کي مورڳو تعارفي لحاظ کان به ترجمو ڪري پيش ڪيو آهي. البت هنن مڙني مُتشن جي، اتهاس جي ڪاڳرن تي، غير معمولي حيثيت، تسليم ڪيل ضرور آهي. منجهانئن ڪُجهه فيلسوف، دانشور، اديب، شاعر ۽ نظريه دان آهن، ته ڪي حڪمت عمليءَ جا ماهر، لطيف فن جا اُستاد، غير معمولي سياستدان، جنگي سورما، سائنسدان، مُهم- جُو ۽ سماجي خدمتگار وغيره پڻ. انهيءَ ڪري ڪي ترجما سؤلا، وڻندڙ ۽ 'پاڻءَ پوندڙ' آهن، ته ڪي ڏکيرڙا، توجه طلب ۽ ضمني مطالعي جي گُهر ڪندڙ به آهن. امڪان اهي به آهن، ته ڪي ڪي مضمون، پڙهندڙن جي هڪ حلقي لاءِ دلچسپيءَ جو ڪارڻ هوندا، ته ٻين لاءِ ساڳيا اڻ وڻندڙ، خُشڪ ۽ شايد بور ڪندڙ پڻ. تنهن ڪري،هيءُ ڪتاب پڙهي بور ٿيندڙ دوستن آڏو، لطيف کي وچ ۾ آڻي، ايئن ئي چئي سگهندس:

"مٺيون وجهان مَچ ۾، هائيءَ هٿان هارُ
پري جي پتارُ، ته ميرپائي مانُ لهان."

جيڪڏهن هيءُ ڪتاب،مُنهنجي مرضيءَ مطابق اچي ها، ته پوءِ شايد اجا ڳچ عرصو لڳي وڃي ها. پر ياءُ انعام عباسيءَ،ڇپرائڻ لاءِ،ٻن سالن کان،ايترو ته زور ڀريو، جو آخرڪار سندس زور آڏوءزاري ڪرڻي پئي. جڏهن اَمر زَهر ڪري،ڪتاب ڇپائڻ جوڳو ٿيو، ته لائق دوستُ،ڪن ذاتي مجبورين سبب، ساٿُ آڇي نه سگهيو. انهيءَ وچ ۾،ڪتاب تي ايتري محنت ڪئي هُئي، جو

ڪتاب جي نہ ڇپجڻ جي،مون کي بہ حسرت رهي ها. پر اڄا انهيءَ ڇپائڻ، نہ ڇپائڻ جي ٻڌ تر ۾ هُيم، جو سنڌيڪا اڪيڊميءَ جي چيئرمين، ڀاءُ نور احمد ميمڻ پنهنجي سهڪار جي آڇ ڪئي- ۽ اهڙي طرح سان، هُن ڪتاب کي،سوچ منجهان عمل جي شڪل ڏيڻ ۾، مُک ڪردار ادا ڪيو. ذاتي طور تي مان سندس ٿورائتو آهيان.

ترجمي جي دُرستگيءَ ۽ صلاحن جي سلسلي ۾، جناب عليَ احمد بروهي، مئڊم مهتاب راشدي، مئڊم فهميده حُسين، منظور بلوچ، ۽ مُنهنجا پيارا دوست هدايت بلوچ، تاجل بيوس، آفتاب ابڙو، رزاق سهتو ۽ عبدالغفار تبسم خاص طور تي مهربان رهيا. جڏهن تہ آزاد ڪميونيڪيشنز جي،ڪمپيوٽر سيڪشن جي آپريٽرن، نياز حسين گبول ۽ ممتاز علي گبول جي صبر ۽ تعاون جو،خاص طور تي ذڪر ڪرڻ ٿو سمجهان. تڏهن بہ،خاص الخاص مهربانيون سنڌي ٻوليءَ ۽ ادبُ جي نامياري شخصيت ۽ غيرمعمولي صلاحيتن جي صاحب، جناب سراج الحق ميمڻ صاحب جون، جن ٿورڙي وقت اندر، مُنهنجي ڪچي ڦڪي ڪوشش کي مانُ ڏيندي، قرب ڪري،مهاڳ جي صورت ۾، هِن موچاري محنت تي پنهنجي راءِ ظاهر ڪئي.

مٿيان سڀ مهربان ۽ مُحسن تہ ڳڻپ جوڳا آهن ئي سهي، پر جيڪڏهن پنهنجي مُرشد جا ٿورا ۽ احسان نہ مڃان، تہ بيشڪ پنهنجي ضمير ۽ شعور سان انصاف نہ ڪري سگهندس. اهو، مهان مُنش،جنهن مايوسين مهل،مُنهنجي اندر، اُميد جو ڏيئڙو ٻاريو ۽ جنهن هن ديس ۽ ٻوليءَ سان پاڻ سلهاڙڻ جي لاءِ، بار بار مون کي سمجهائيندي چيو:

"هَلُ تہ هيڪاندي ٿيئين، ويهي وِجُهہ مَ وِيرُ
دل ۾ آڻ مَ دور تُون، ڦرڻ سندو ڦيرُ
توٽي لهين نہ پيرُ، تہ پڻ راحت رڻ ۾."

17- آڪٽوبر 1996ع
ڪراچي

انعام شيخ

هي صفحو اصل ڪتاب ۾ خالي ڇڏيل هئو.

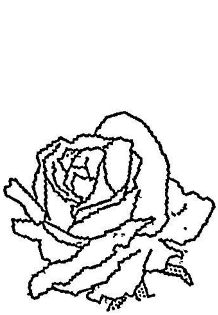

جون آف آرڪ

ڄم: 1412ع
لاڏاڻو: 30 جون 1432ع

بنو اُميه جي عظيم دماغ، عبدالرحمان "الداخل" جي سوچ ڪان باغي اسپين، جڏهن عربن جي اٺ سؤ سالن جي اقتدار کي پاڙئون پٽي رهيو هئو، تڏهن ان "زوالي دؤر" جي هڪ مهان عرب شاعر، صالح بن شريف جي زبان مان بي اختيار نڪتو هئو:

"يمزق للدهر حتما ڪل سيف حده
ان ڪان ذي يزن الغمد غمدان."

(زمانو هر تلوار جي لوهه کي ٽڪرا ڪري ڇڏي ٿو. چاهي اها تلوار "يزن" جي ٺهيل ڇو نه هجي ۽ پلي ته ان جي مياڻ، مضبوطي ۾ "غمدان" جي هجي.)

بيشڪ، فطرت جون طوفاني لهرون وقت گذرڻ سان گڏ،

اميدن جي بيشمار غورابن کي، غرق ڪري ڇڏين ٿيون. "زماني" جو ظالم قانون، هر "مڪان" توڙي امڪان کي، ماضيءَ جو پاڇو بڻائي ڇڏي ڇڏي، ۽ وقت جي سدا ورندڙ وير، علم، ساڃاهہ، منطق، دليل ۽ ثبوت جي هر جلوي تي، ماضيءَ جي مهر ثبت ڪري ڇڏي ٿي.

پر پوءِ بہ ڪنهن نہ ڪنهن روپ ۾، احساس پنهنجي امرتا کي قائم رکندا ٿا اچن، ڇاڪاڻ جو احساسن جي دنيا، صدين جي سفر ۽ زمانن جي زوراَئتي اثر کان محفوظ دنيا آهي. هيءَ هڪ اهڙي اجهل من اجل جو لازوال سلسلو آهي، جيڪو هڪ دور کان ٻئي دور، هڪ سيني کان ٻئي سيني، ۽ هڪ شخص کان ٻئي شخص تائين، ڪنهن سداحيات شعلي وانگر ٻرندو ٿو رهي. ايتريقدر جو اردوءَ جو ڪو شاعر تہ چئي ويٺو:

"هر ذره چمڪتا هئي، انوارِ الاهي سي،
هر سانس يہ ڪهتي هي، هم هين تو خدا ڀي هي."

احساسن جي انهيءَ اڻ کٽ زندگيءَ ۾، آزادي ۽ مڪتيءَ جو ڇهاءُ تہ وري ڪو ايڏو گهرو، تز ۽ تاثر ڀريو آهي، جو هڪ وار ڪنهن انهيءَ ڇهاءَ کي محسوس ڪيو، تہ باقي سڄي عمر انهيءَ نشي ۾ گذاري سيسيفس، پروميٿيوس، برونو، ڪاسٽيلو، سقراط، ٿامس مور، منصور ۽ مخدوم بلاول ٿي "يار جي در تي سر فدا" تہ ڪندو، پر پوئتي نہ هٽندو. ڪنهن ڪيترو اهڙي سچ چيو آهي تہ، آزاديءَ ۾ ماڻهن جون مرڪون ۽ ماڻهن جا چهرائي تبديل ٿي ويندا آهن. چهري جو ذڪر ڪندي شايد حضرت "جامي" پڻ چيو هئو:

"تڪرو تا بہ مستواري ندارد،
جو در بندي سراز روزن برآرد"

اسندر چهرو لڪائي نٿو سگهجي. جيڪڏهن مٿانئس

دروازو بند ڪندين، نہ هو پاڻ ڪي دريءَ منجهان پسائينلو) .
اهڙن ئي عظيم احساسن جي امين، ٻهراڙي جي هڪ عام رواجي فرانسي ڇوڪريءَ، آزاديءَ جي عشق ۾، قربانيءَ ذريعي جيڪا امرتا ماڻي آهي، اها دنيا ۾ تمام ٿورڙن ماڻهن جي ڀاڳ ۾ آئي هوندي. "ڊو مريمي" نالي هڪ ننڍڙي ڳوٺڙي جي هيءَ نوجوان نينگري، جنهن کي دنيا "جون ڊي آرڪ" جي نالي سان سڃاڻي ٿي، تنهن پنهنجي ضمير جي آواز ۽ ديس جي آزاديءَ لاءِ چند ورهين جي اندر شاندار ۽ گهڻ رخي جدوجهد ڪري، مرڪندي موت جو آڌر ڀاءُ ڪيو، سو دليريءَ جي جذبن سان ڀريل ڪائناتي سونهن جو هڪ اعليٰ ۽ اتم مثال آهي.
"جون" جو جنم "لورين" صوبي جي هڪ شخص "جيڪئا ڊي آرڪ" جي گهر، عين ان وقت ٿيو جڏهن انگريزن ۽ فرانسين جي وچ ۾ سؤ سالن واري جنگ جي نتيجي ۾، سندس ماتر ڀوميءَ جو هڪ وڏو حصو غاصب انگريزن جي قبضي هيٺ هئو. جڏهن تہ باقي ملڪ تي بادشاهہ، جاگيردار، مذهبي اڳواڻ ۽ ٻيا مراعت يافتہ ماڻهو ايئن وڙهي رهيا هئا، جيئن ڍورن تي ڳجهون وڙهنديون آهن. سشيلتا ۽ سندرتا جو مرڪز پئرس، ڏارين قابضن ۽ سندن مقامي چاڙتن "برگنڊين" جي قبضي هيٺ هئو، جڏهن تہ گهرو جهڳڙن جو شڪار ٿيل ننڍي عمر وارو فرانس جو نالو ماتر بادشاهہ (Duphin) "اورليئن" جي شهر تائين محدود، پنهنجي اتحادين "Amagacans" سان گڏجي نالي ماتر ملڪ تي حڪومت ڪري رهيو هئو.
ملڪ ۾ عدم سلامتي ۽ بدحاليءَ جي اها حالت هئي، جو ماڻهن هڪ ٻئي کي کهي پٽي ڪاڏو ۽ غارن ۾

چُرن ۾ تي وڃي رهيا، بلڪ ڪنهن ڪڪڙ جي بانگ به ٻڌڻ ۾ نه پئي آئي. بقول هڪ تواريخدان، ته گرجا جا گهنڊ ٻڌڻ کان پوءِ، جانور به ڊوڙي وڃي پناهه وٺندا هئا. ڌارين جي دلالي ڪرڻ، ڇڻ ته ڪنهن قسم جي وڏي سورهيائپ هئي، ۽ ملڪ کي ٽڪر ٽڪر ڪري ورهائي رکڻ کي فرانسي جاگيردارن ثواب جو ڪم سمجهي، وڏي چاهه سان سرانجام تي ڏنو.

اهڙين اگرين گهڙين ۾، سترنهن سالن جي "جون آف آرڪ" نه رڳو انهيءَ دور جي چالو رواجن تي ملامت ڪئي، پر انهن جي خلاف عملي قدم کڻندي، فرانس جي آزاديءَ جو قسم کڻي، بغاوت جو جهنڊو جهولائيندي، جنگ جو اعلان ڪيو. انهيءَ سلسلي ۾ جوڳي مدد لاءِ جڏهن هوءَ بادشاهه وٽ حيلن بهانن سان پهتي، ته نه رڳو سندس حوصلي شڪني ڪئي ويئي، پر مذهبي ٺيڪيدارن وٽان "شرافت جو سرٽيفڪيٽ" ملڻ جي باوجود، شاهي محل ۾ اگهاڙو ڪري، سندس ڪنواري هجڻ جي تصديق به ڪئي ويئي. انهيءَ امتحان مان لنگهندي، هوءَ زندگيءَ ۾ پهريون ڀيرو ڏاڍو رني، پر جيئڻ ته هن لاءِ معاملو:

"واءُ وڃي وائنٺ، هينئڙا ماڳ پرين جو،
چميو چم ڇائنٺ، هوءَ جا سنڌي سڄڻين."

هئو تنهن ڪري هن مڙني مرحلن مان پار ٿي، حب الوطنيءَ جو گونجندڙ نعرو ٻڌجي: "فرانس وارؤ، او ڇڙوڇڙ فرانسيو! هڪ ٿي کي سچي دل سان معاف ڪريو." جي اپيل ڪندي، "ايمنڊ پوئنڪيئر" چوائي: "يورپ ۾ سڀ کان پهرين، حب الوطنيءَ جو تصور ايجاد ڪيو، ۽ دراصل هن جي روشن ڪيل شمع جي نتيجي ۾ ئي، فرانس آزادي ماڻي."

"جون" پنهنجي ديس جي هڪ عام عاشق ڏيءَ نه، پر

جنگي لحاظ کان به هڪ قابل جرنيل، بهادر سورمي ۽ دلير دشمن هئي. اهو ئي سبب آهي جو انگريزن کي ”روئن“ ۾ شڪست ڏيڻ کان پوءِ، سندس ساٿين ڪن انگريز غاصبن کي مارڻ گهريو، ته هن وراڻيو: ”اسان جي جنگ وطن جي آزاديءَ، حق جي حصول ۽ وجود جي بچاءَ جي لاءِ آهي. اسين ڪنهن جي به ناحق زندگي ختم نه ڪنداسين.“ انهيءَ ڪُشاده دليءَ جو اصل سبب اهو هئو جو، هن ۾ ڪاوڙيل ۽ متي ڦريل سالار جو روح نه، پر پندرهين صديءَ جي انسان دوست انقلابڻ جي آتما سمايل هئي. جيتري قدر تدبر جو سوال آهي ته، جيڪڏهن نيپولين يورپ کي قومي رياست جي نئين تصور کان آشنا ڪرائي، جاگيرداري ۽ مذهبي فرقي پرستيءَ کي دفن ڪرڻ ۾ مک ڪردار ادا ڪيو، ته ”جون“ فرانس جي وجود لئه جنگ ڪئي، سڄي يورپ واسطي وطن ۽ حق پرستيءَ جي لاءِ جدوجهد جو، لافاني مثال بڻائي ڇڏيو. انهيءَ سلسلي ۾ نئپولين به سندس مهانتا تسليم ڪندي چيو: ”جون جي حياتي ثابت ڪيو ته، جڏهن قومي وجود خطري ۾ هجي، ته دنيا ۾ اهڙو ڪوبه معجزو موجود ڪونهي، جنهن کي فرانسي ڏاهپ سرانجام ڏيئي نه سگهي.“ نئپولين جي انهيءَ واکاڻ جو اندازو، انهيءَ مان به ٿي سگهي ٿو ته، فوجي ڪاميابيون حاصل ڪندي، ”جون“ نه رڳو ”اورلينس“ جهڙي اهم فوجي چوڪي بچائي ورتي، پر ”ريمس“ جي شهر پهچي، فرانس جي بادشاهه کي گهرائي، سندس تاجپوشي ڪرائي. ۽ انهيءَ موقعي تي چيو: ”جيتوڻيڪ منهنجي مرتبي جهڙي عورت کي هي سڀ ڦڏا نٺا سونهن، پر حق ۽ سچ جي سوڀ لاءِ، پنهنجي ڌرتي ماتا جو پاسو ضرور وٺنديس، ڇاڪاڻ جو انهيءَ ۾ رب جي رضا شامل آهي.“

پر جڏهن سندس خراب ڏينهن شروع ٿيا، ۽ هو ملڪ جي تختگاهه (پئرس) کي حاصل ڪرڻ جي جوش ۾، دشمن جي ور چڙهي، ته نه رڳو سندس ملڪ جي بادشاهه سلامت سندس ڪا واهر ڪونه ڪئي، پر پنهنجن ديس واسين فرانسين ئي کيس پڪڙي، 10 هزارن سونن 'فرانڪس' جي عيوض، دشمن جي حوالي ڪيو. جتي هن 75 ججن جي سامهون بيهي، نه رڳو پنهنجو ڪيس لڙيو، پر شديد ذهني ۽ جسماني عذابن سان به بهادرن وانگر منهن ڏنو. انهيءَ هوندي به دنيا جي هن بلترين عدالتي قتل ۾، ويهن سالن جي ننڍڙي وهيءَ ۾، جون آف آرڪ کي زنجيرن ۾ جڪڙي، زنده جلائڻ لاءِ ٿلهي تي آڻي، سندس مٿي تي پاتل ٽوپيءَ تي "ازلي ڪافر جيڪا آخرڪار مرتد بڻجي ويئي." جا اکر اُڪاري، بيشمار عقوبتون ڏيئي کيس جيئري جلايو ويو. تڏهن به هن ڪوبه پاڙو نه ٻوليو، ۽ هڪ اڏول سورميءَ وانگر ٽاٽيل ڪنڌ سان موت جو سواگت ڪيو، ۽ پاڻ کي ديس جي مٽيءَ سان ملائي واهه جو ملهايو! شايد انهيءَ ڪري برنارڊشا جهڙي انگريز ساهتڪار به پنهنجي ناٽڪ "Saint Joan" ۾ چيو: "جهڙيءَ طرح چريا ڏوهاري عجيب اسرار پسندا آهن، ۽ پوءِ انهن تي پنهنجن طريقن سان عمل ڪندا آهن، تيئن سقراط، لوٿر، سويڊن برگ، بلئنڪ، سينٽ فرانسس ۽ جون ڪيو. اهڙي طرح جيڪڏهن "جون" مستاني يا چري هئي ته پوءِ اهو ميڄو پوندو، ته وچين دور (Mideavel period) جا هڙئي ڪرستان چريا هئا."

منهنجو خيال آهي ته جون آف آرڪ ۽ دنيا جي ٻين امر هستين کي پڙهڻ انهيءَ ڪري به لازمي آهي ته جيئن اسين پنهنجن سورمن جي لاءِ به ڪي اعليٰ معيار، غير معمولي لياقتون ۽ بي مثال جرئتون ڪسوٽيءَ طور تي

مقرر ڪري سگهون. ڇاڪاڻ تہ قومن جا سورما قومن جا آدرشي ڪردار، ڪڙي وقت ۾ روشنيءَ جا ڪرڻا ۽ اونداهن ماڳن ۾ چارا ڏيکاريندڙ ستارا هوندا آهن. قومي سورما نہ رڳو قومن جي [illegible] ۾ باعزت سڃاڻپ جو اهڃاڻ هوندا آهن، پر اهي مجموعي قومي ڪردار جي تشڪيل ۾ بہ اهم ڪردار ادا ڪندا آهن. جيئن جون آف آرڪ آهي، جنهن جي زندگيءَ بابت پهرين فلم ٺاهيندڙ رابرٽ برسن سندس مرتبي جو ذڪر ڪندي چيو هئو: "جين تي فلم ٺاهيندي، ماٺهوءَ کان عظمتن جون معنائون وسري ٿيون وڃن. سندس ڪردار ادا ڪندڙ فنڪار تہ فقط هڪ معمولي ڪوشش ڪري سگهي ٿو، سندس عظمت کي ڇهڻ جي."

جون جي ڪردار بابت انهيءَ وضاحت کان پوءِ مان سمجهان ٿو تہ اسان کي صالح بن شريف جو شعر نہ رڳو ٻيهر پڙهڻ گهرجي، پر "جون" جهڙن ڪردارن کي نظر ۾ رکندي، اهڙن شعرن ۾ ڪنهن هلڪي ترميم بابت بہ سوچجي تہ بهتر ٿيندو.

- سنڌيڪار

پندرهين صديءَ جي پهرين چوٿائيءَ ۾، شاهي حڪمرانيءَ جي دوران، پريل پُريل گهرن تي مشتمل "وائيني" درياهہ جي ڪنارن تي، "شنان" جي ڪوٽ ۽ شهر جو هڪ منظر آهي. رياستي آفيسر ڪتل ڪپڙن ۽ جهريل جاين ۾ رهندي بہ، هلنديءَ آهر رعب تاب رکيون بيٺا آهن. انهن گهرن جو اڪثر فرنيچر جيڪو ملڪ وٽ گروي رکيل آهي، سا نهايت ڪني، ڪتڙيل ۽ ڦٽل ڪپڙا پهريل آهي، ۽ بي فائدي در وٽان قرضين جو انتظار ڪندي، بک ۾ پاهہ ٿيڻ کان بچڻ جي ڪوشش ڪري رهي آهي. چالاڪ درباري، جن کي هڪ ٻئي جي خلاف سازشون ڪرڻ کان سواءِ ڪجهہ نٿي آيو، تن ڪُرڪندي ڪسڪندي، رڳو ڪنهن بهتر نوڪري حاصل ڪرڻ لاءِ جتن پئي ڪيا. بلڪ انهيءَ المياتي انتظاميا کان سواءِ هڪ ٻيي هڇا پڻ موجود آهي، ۽

سو آهي لفڙو، ڊڄڻو، فضول ۽ هڪ پوڪ شخص، يعني اجا تائين تاج کان محروم، پر فرانس جي اقتدار جو وارث "چارلس ستون." جنهن تي هر ڪو ٺٺڪار ڪندي، مٿس ٽوڪون ٺو ڪري، ۽ سندس حلال زادگيءَ بابت سوال ٺو اٿاري. ڪيس هر وقت پئي آهي تہ درياهہ جي پرينءَ پر بيٺل خوفناڪ فوجي، ڪنهن بہ وقت هن کي "شنان" واري سندس شاناٺتي گهر مان لوڏي ۽ هڪالي ڪڍي سگهن ٿا.

فرانس جي سڄي تواريخ ۾، ڪنهن بہ بادشاهہ سان اهڙي جٺ ڪانہ ٿي هوندي. هينري پنجين جي سوين، انگريزن کي اڳ ۾ ئي قبضي ۾ آيل بينڪن کان سواءِ، فرانس جي "لوئير" نالي علائقي جي اتر تائين، هر شئي جو والي وارث بڻائي ڇڏيو آهي. جيتوڻيڪ انهيءَ مهل فاتح هينري مري چڪو هئو ۽ سندس معصوم پٽ، جنهن کي اجا تائين "سينٽ ريمي" واري پاڪ تيل جو مڪ ئي نہ ڏنو ويو آهي، (جنهن کان پوءِ هو اصولي طور تي فرانس جو بادشاهہ بڻجي سگهي ٿو) تنهن کي بهرحال اعلانيہ بادشاهہ ظاهر ڪيو ويو آهي. هوڏانهن وقت جي ڪيترن ئي بادشاهن کان وڏيڪ امير، سگهارو ۽ زور آور نواب، يعني "ڊيوڪ آف برگنڊي" پڻ حملي آورن سان پٽ بيٺو آهي، انهيءَ کان سواءِ چارلس جي تخت جي دعويدار سندس سڳي جرمن ماءُ ۽ ڪل ٽڙيل چارلس ڇهين جي بيواهہ "ازابيو" پڻ انگريزن جي مدد ڪندي، ڪليو ڪلايو چئي رهي آهي تہ، سندس پٽ جي جسم ۾، شاهي رت جو هڪ ڦڙو بہ موجود ڪونهي. ۽ سندس انهيءَ دعويٰ لاءِ هن جي ڪردار کان واقفيت رکندڙ، اعتبار ڪرڻ ۾ ڪابہ هٻڪ محسوس نٿا ڪن.

انهيءَ دور ۾ جڏهن بظاهر ايئن پئي محسوس ٿيو، تہ سڄو فرانس تباهہ ۽ برباد ٿي چڪو آهي. اوچتو هڪ معجزو ٿي پوي ٿو. عين ان وقت جڏهن فرانس ۽ انگلينڊ وچ ۾ سؤ سالہ جنگ جي تباهہ ڪارين جي نتيجي ۾، فرانس جي مٿان انگريز راڄ واضح نظر پئي آيو ۽ فرانسي شاهي ڪٽنب "ڪئپٽين" جي سلطنت آخري پساهن ۾ هئي، تہ ملڪ ۽ بادشاهيءَ کي هڪ ٻهراڙيءَ جي هارياڻي نينگريءَ بچائي ورتو.

هن نينگريءَ جو نالو "جون آف آرڪ" هئو. جيڪا 1412ع ۾ هڪ وچولي آباد گار ۽ "ميوز" جي علائقي ۾ 'ڊومرمي' نالي ڳوٺ جي چڱي مڙس جي گهر پيدا ٿي. جيتوڻيڪ هوءَ هڪ اٿپڙهيل نينگري هئي، پر تڏهن بہ ديندار هجڻ سان گڏ، ڏڪرڪڻ ۾ هوشيار ۽ والد کي ڪڪڙن ۽ رڍن جي سنڀال ۾ هٿ ونڊائيندي هئي. سندس گهر "برگنڊي" ۽ فرانس ۾، اڌ سرحد جي هڪ پاسي ۽

اڌ ٻئي پاسي هئو، تنهن ڪري هوءَ ننڍپڻ ۾ ئي ماتر ڀوميءَ مٿان آيل اگرين گهڙين کان ڀليءَ ڀت واقف هئي.

جڏهن "جون" اچا ٻارنهن ورهين جي مس هئي، تہ هن واضح ڪيو هئو تہ ڪيس خداوند جو آواز ٻڌڻ ۾ آيو آهي. تنهن ڪري هن پڪو پہ ڪيو، تہ هوءَ سڄي عمر ڪنواري ٿي رهندي ۽ پوتر زندگي گذاريندي. بهرحال بعد ۾ بہ ڪئين سال هوءَ، اهي ڳجها آواز ٻڌندي ۽ ڪي جلوا پسندي رهي. جن سندس انهيءَ ويساه کي پختو ڪيو، تہ هن جي زندگيءَ جو اصل مقصد، ديس جي آزادي وٺڻ ۽ "ريمس" جي تواريخي ديول ۾، حقدار بادشاه جي تاجپوشي ڪرائڻ هئو. پر "جون" جون اهي ڳالهيون سندس سائين، توڙي والدين کي فضول ۽ عجيب لڳنديون هيون اهي ڳالهيون ٻڌندي سندس والد، جيڪو ڳوٺ جو ڏنگو مڙس ۽ عقل مند شخص سمجهيو ويندو هئو، تنهن جو چوڻ هئو تہ هو پنهنجي ڌيءَ کي اهڙن جنپائين ڪرڻ جي اجازت ڏيڻ بدران، پاڻيءَ ۾ ٻوڙي ماريندو. ٻئي طرف "جون" بہ پنهنجي ارادي تي پختي بيٺي هئي، ۽ ڪابہ شيءِ کيس روڪي نہ سگهي. 1428ع ۾ جڏهن "جون" جي عمر سورنهن سال ٿي، تہ هوءَ "رابرٽ ڊي بارڊ ريڪورٽ" وٽ پهتي، ۽ فرانسي بادشاهت جي وليعهد (Dauphin) طرفان "واڪوليوئرس" شهر تي حڪومت ڪندڙ، انهيءَ حاڪم کان "شنان" جي لاءِ هڪ فوجي جٿي جي طلب ڪئي. اهو ٻڌي رابرٽ حيران ٿي ويو. ڇاڪاڻ تہ هو هڪ عام رواجي ۽ سادو سپاهي هئو، ۽ جيڪو انهيءَ قصي کان ڪڏهن بہ متاثر ٿيل نہ هئو تہ، فرانس جي هن نينگريءَ کي سينٽ مائيڪل، سينٽ ڪئٿرين ۽ سينٽ مارگريٽ جهڙين پوتر هستين جو درشن حاصل ٿيو آهي، جن انهيءَ نينگريءَ تي فرانس کي ڌارين جي قبضي کان آزاد ڪرائڻ جي ذميواري رکي آهي. مطلب تہ هن اهڙي چسپائيءَ کان روڪيندي، کيس واپس گهر موڪلي ڇڏيو.

ٻئي طرف "جون" پنهنجن احساس جي سچي هئڻ واري دعويٰ تي، بلڪل پختي بيٺل هئي، تنهن ڪري ابتدائي ناڪاميءَ کان پوءِ بہ، هن دل نہ لاٿي. هن هڪ دفعو ٻيهر رابرٽ تائين رسائي حاصل ڪئي، ۽ نيٺ سندس ڪجھ سائين کي قائل ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿي. جنهن جي نتيجي ۾ ڪنجهندي ڪُرڪندي هن کيس سندس مرضيءَ مطابق، مقصد جي تڪميل لاءِ هڪ جٿو فراهم ڪيو. سو 1429ع تي مرداڻو لباس اوڍي، پنهنجن ڇهن معتقدن کي ساڻ ڪري، هيءَ ڪنيا "شنان" ڏانهن رواني ٿي؛

هن نينگر جون مشڪلاتون تڏهن بہ ڪجھ وقت لاءِ حل ٿينديون نظر

آيون، جڏهن شديد مايوسيءَ ۾ ويڙهيل بادشاهه چارلس جيڪو ڪنهن ڏنڌلي اميد جي سهاري ٻه ڪو ڦاهو ڦڪڻ لاءِ تيار هئو، تنهن سندس شاندار آڌر ڀاءُ ڪيو، ۽ ساڻس هڪ خانگي ملاقات ۾ "جون" کيس تخت جي حقداريءَ جي پڪ ڏيارڻ سان گڏوگڏ، هن کي پنهنجي الهامي مقدس مقصد کان ٻه آگاهه ڪيو، جنهن کي هيستائين هوءَ لڪايون پئي آئي. سو چارلس انگريزن جي گهيري هيٺ آيل فرانسي علائقي "اورليئنس" جي ڪمان، پنهنجي ٻناڪي فضول جنرل "لاتريمولي" جي جڳهه تي "جون" کي سونپڻ جي هڪ شرط تي آچ ڪئي، ته پهريائين هوءَ "پوئيٽرس" جي پوتر جڳهه تي، مذهبي اڳواڻن آڏو پنهنجو پاڻ کي پيش ڪري، سندن اعتراضن جون وضاحتون ڏئي ۽ پوءِ "اورليئنس" وڃي. چاڪاڻ جو انگريز فوج اتان کان گهيرو توڙي، "لوئر" جي ڏاکڻي علائقي تائين پهچڻ تي گهريو.

اهو پڌي هوءَ سڌو "پوئيٽيئرس" پهتي، جتي مذهبي اڳواڻن کي مطمئن ڪيائين. جنهن کان پوءِ چارلس ٻه پنهنجو انجام پورو ڪيو. آخرڪار 28- اپريل تي اچي زره مٿان پنج صليب پائي (جن لاءِ هن اڳڪٿي ڪئي هئي ته اهي "سينٽ ڪئٿرين ڊي فربائيس" جي ديول ۾ ملندا، ۽ اها دعويٰ درست ٻه ثابت ٿي) "الينڪون" جي نواب کي ساڻ ڪري، ۽ پادرين جي جلوس جي پٺيان چار هزار جنگي جوڌن جي سرواڻي ڪندي، 'اورليئنس' جي قلعي جي دفاعي لشڪر جي مهندار "ڪائونٽ آف ڊيونوئس" سان اچي ملي.

انهيءَ پيش قدميءَ جو جيڪو نتيجو سامهون آيو، سو دنيا جي مڙني جنگي داستانن ۾ عجب جوڳو مثال آهي. فرانسي فوج، جيڪا انگريزن جي مسلسل سوڀ جي ڪري هيسبي پئي رهي، ۽ منجهانئس ويڙهه جو جذبو ختم ٿي چڪو هئو- ايترقدر جو انگريزن جي ٻن سؤ سپاهين جي پيش قدميءَ ٻه هزارين فرانسي سپاهين جي دل ۾ ڦڙڪٽي وجهي ٿي ڇڏي. سا صورتحال هن نينگريءَ جي اچڻ کان پوءِ بلڪل تبديلي ٿي ويئي. هن پنهنجي متاثر ڪندڙ شخصيت، قائداڻه صلاحيتن ۽ مقدس مقدر ۾ مڪمل ويساه سان، منجهن اهڙو ته اتساهه پريو، جو هو ڊنل رڍن مان ڦري مڙس ماڻهو ٿي پيا. هو شهر مان ٻاهر نڪري اوچتو وڃي دشمن تي پئي ڪڙڪيا، ۽ پوءِ هڪ هفتي تائين مسلسل فتحون ڪندا، اڳتي وڌندا رهيا. ۽ آخرڪار انگريزن جي قبضي هيٺ آيل "ٽوريليس" نديءَ جي پرينءَ پڪ قائم ڪيل ُبرج تي، فرانسي جهنبو ڦڙڪائي وڃي دنگ ڪيائون. اها هئي "جون" جي پهرين اهم جنگي ڪارستاني. انهيءَ صورتحال کان اڳ ۾ "ٽوريلس" مڪمل طور تي اجيت چونڪي سمجهي ويندي هئي.

جنهن کي قبضي هيٺ آڻي، هن جڻ ته اميدن جي بلنديءَ تي پهرين ڏاڪڻ رکڻ جو ڪم ڪيو. پوءِ ته هن حملن مٿان حملا شروع ڪري ڏنا ۽ پنهنجن جوانن منجهه بهادريءَ جو اهڙو روح ڦوڪيو، جنهن بابت چڙا ڏهه ڏينهن اڳ تصور ڪرڻ به ناممڪن هئو. ها فقط هڪ پيرو هوءَ حملي جي هر اول دستي تان پوئتي هٽي، جڏهن دشمن طرفان هلايل تيز سندس ڪلهي ۾ اچي لڳو. پر سو به نهايت مختصر وقت لاءِ. يعني جيستائين سندس زخم جي ملم پٽي ٿي سگهي. جيئن ئي سندس پٽي ٿي، ته هوءَ پنهنجي جاءِ تي وري اچي واپس ڄمي بيٺي. ۽ عين ان وقت جڏهن فرانسي جنرل "ديوليس" کي انهيءَ ڏينهن "ٽوريلس" تي قبضو ناممڪن پئي لڳو ۽ هو ايئن سمجهندي فوج کي پوئتي هٽائڻ وارو هئو، ته "جون" سندس انهيءَ خواهش کي رد ڪرڻ لاءِ، ڪيس وڏيڪ جوش ڏياريو ۽ همٿ ڏني. نتيجي ۾ ڪين ڪاميابي حاصل ٿي. جڏهن فرانسي فوجون "ٽوريلس" ۾ داخل ٿيون، ته هن جنگي سورميءَ جو جهنڊو، سيني کان وڌيڪ اونچو نظر آيو. هن جنگ ۾ انگريز سالار "گلئز ڊئل" پنهنجن همراهن سميت بُرج جي اوريان، جنگ جي طوفان هيٺ آيل پل جي جهرڻ ڪري، وچ درياهه ۾ ٻڏي مئو، پر جون سيني کان جدا ٿي، سندن روحن لاءِ پڻ رحم جي دعا گهري. بهرحال اهڙي طرح جي بي پناهه همت سان "اورلئينس" کي انگريزن جي قبضي کان بچايو ويو. هن لڙائيءَ جا نتيجا فرانس جي حق ۾ نهايت ئي شاندار نڪتا، جو ته انهيءَ فتح کان پوءِ ته چڪر ئي ڦري چڪو هئو. هاڻي فتحمند "جون" جي دليريءَ ۽ بي جگريءَ ڪري، انگريز سپاهين جو هينئون هارجي چڪو هئو. ستت ئي "جارجيو" ۽ "بيوگينس" جا شهر به "جون" جي فوجن جي قبضي ۾ اچي ويا، انگريز جنگي سالار سر جان "فاسٽولفي" کي "پيٽي" جي محاذ تي هار نصيب ٿي، ۽ فرانس جي وليعهد شڪر گذاريءَ ۽ سرهائيءَ سان، هن سورميءَ جو "لائنس" جي شهر ۾ آدر ڀاءُ ڪيو.

انهيءَ کان پوءِ جون محسوس ڪيو، ته هاڻي وقت اچي چڪو آهي ته هوءَ، بادشاهه چارلس کي ساڻ ڪري، "ريمس" شهر وٽ پهچي، ۽ نون سؤ سالن جي پراڻي روايت مطابق، سندس تاجپوشي ڪري. تنهن کان پوءِ خاص تيل مکي (Anointed) بادشاهه سندس مدد سان، پنهنجي راڄڌانيءَ جو قبضو وٺي، ۽ پوءِ انگريزن کي فرانس جي سموري سرزمين تان لوڏي ڪڍجي.

"برگنڊي" جي ڀرواري کان "ريمس" تائين، "جون" جي فوج جي پيش قدمي هڪ جس جوڳي سوڀ هئي. انهيءَ وچ ۾ 'باگزيزي' وارن بنا مقابلي جي

آڻ مجي. جڏهن ته "تراءِ" وارن طرفان، توري ٽڪي مقابلي کان پوءِ هٿيار ڦٽا ڪيا ويا. نيٺ 14- جولاءِ تي شاهي سوارن جو جٿو پنهنجي منزل کي پهتو. پڻ ڏينهن کان پوءِ تاجپوشيءَ جي موقعي تي، ڏند ڪٿائي شهنشاهه "فئراموند" جي دؤر کان، روايتي طور تي بادشاهن جي چهري تي مهٽجندڙ پوتر تيل بادشاهه چارلس کي مکيو ويو، ۽ ان کان پوءِ تاج پوشي جي رسم جي بجا آوريءَ لاءِ، گهنڊن ۽ توتارن جي گونج ۾، مک پادري "رينالڊ ڊي چٽرس" ۽ فرانس جي مها پادريءَ، جڏهن چارلس جي مٿي تي تاج رکيو، ته "جون" سندس پر ۾ بيٺي رهي.

انهيءَ تقريب جي پڄاڻيءَ کان پوءِ، "جون" رڙ ڪندي بادشاه سان مخاطب ٿي ۽ چيو: "اي اسان جا معزز بادشاه، هاڻي خدا جي رضا پوري ٿي، جنهن جو ارادو هئو، ته آئون "اورليئنس" تان دشمن جو گهيرو ٽوڙايان، ۽ اوهان کي سلامتيءَ سان "ريمس" جي شهر پهچايان- ته جيئن اوهان جي سِر تي فرانس جو تاج سونهي. هاڻي انهيءَ رب سائينءَ ڏيکاريو آهي، ته اوهان ئي فرانس جا اصل والي آهيو ۽ فرانس جي راڄڌاني فقط اوهان جي ملڪ آهي."

انهيءَ سان گڏئي "جون" جي ڪم جي پڄاڻي ٿي، ۽ کيس انتها درجي جو مان ۽ مرتبو حاصل ٿيو. انهيءَ سوڀ کان وٺي سندس اندر جي روشني سدائين منور رهي. پر هاڻي کيس ڪن پئين ماڻهن جي ڪڌن ڪرتوتن جي ڪري، ناڪاميون به نصيب ٿيڻيون هيون. بادشاه چارلس، جيڪو هڪ ڳوناڻي نينگريءَ جي جرئت جي نتيجي ۾، سُستيءَ جي ننڊ مان اٿي، اتساهه ۾ آيو هئو، سو تخت ملڻ کان پوءِ، پيهر روايتي عياشيءَ تي لهندي دل من هٽڻ لڳو، ۽ فيصلي جي قوت کان محروم ٿي پيو. "جون" جو خيال هئو، ته هاڻي بنا ڪنهن دير جي پئرس تي حملو ڪيو وڃي، پر ٻئي طرف بادشاه "فلپي آف برگنڊي" سان بي مقصد ڳالهيون ڪرڻ شروع ڪيون، ته جيئن کيس انگريزن جي مقصدن جي پورائي کان پري رکي سگهجي. انهيءَ وچ ۾ "ڪميني" "ٽيلنس" ۽ "بيووياز" جا شهر چارلس جي فوج جي قبضي هيٺ آيا، ۽ "بيووياز" منجهان "پائري ڪاشون" نالي ان پادريءَ کي تڙيو ويو، جنهن اڳتي هلي "جون آف آرڪ" واري تواريخي مقدمي ۾ سرگرم ڪردار ادا ڪيو.

بادشاه اڌو وڌي جدوجهد کان پوءِ، آخرڪار "جون" کي من جي مراد پوري ٿيندي نظر آئي، ۽ کيس پئرس تي حملو ڪرڻ جي اجازت ملي ويئي. پر ڪن سببن ڪري اهو حملو بري طرح سان ناڪام ٿيو. دراصل هن مهم ۾ 'جون' جي پويان، چارلس پنهنجي منهن ويٺي منصوبه بندي ڪئي. هو

"برگنبدي" جي فوج تي حملو ڪرڻ کان لنوائي رهيو هئو، ۽ گڏوگڏ 'جون' کي فوج پڻ ناڪافي مهيا ڪئي هئائين. جيتوڻيڪ پوءِ به 'جون' جي همٿ ۽ قيادت هميشہ جيان عظمتن جا آڪاس تي ڇهيا، پر افسوس جو هوءَ اڪيلي رهجي وئي. ڪانئس سواءِ هر ڪنهن جي دل پيچي پئي هئي. بهرحال انهيءَ جنگ دوران هوءَ وڙهندي گهائجي پئي. نتيجي ۾ "پورٽ سينٽ هونوري" تي ڪيل حملو، بري طرح سان ناڪام ويو، ۽ فرانسي فوج کي ناهوڪي سيکت ملي.

انهيءَ کان پوءِ 'چارلس' 'جون' ۽ سندس ڪٽنب جو مان رکندي، سندس ڳوٺ کي محصول کان ته آجو ڪري ڇڏيو، پر هن "جون" جي طلب پوري نہ ڪئي- جيڪا هئي تہ کيس فوج ڏني وڃي، تہ جيئن هوءَ فرانس کي ڌارين جي قبضي کان پاڪ ڪري سگهي. بهرحال هوءَ پنهنجي نڪمٽائپ تي ڪامڻ ۽ پيجرڻ کان سواءِ ڪجھ بہ نتي ڪري سگهي. پر جڏهن کيس سڏ پئي تہ انگريز ۽ برگنبديءَ وارا گڏجي، سندن پڪن اتحادين يعني "ڪمپيني" وارن ڏانهن وري رهيا آهن، تہ هوءَ بنا دير جي گهوڙي تي سوار ٿي، سندن مدد لاءِ شهر کان نڪري پئي. پر شهر جي ٻاهران، هڪ اوچتي راتاهي ذريعي، هوءَ "جان آف لڪسمبرگ" هٿان پڪڙجي پئي، ۽ بدنام زمانہ "بيووياز" جي لوڏيل پادري، 'ڪاڻو شان' جي برغلائڻ ڪري، (جيڪو 'جون' هٿان ٿيل بي عزتي جي باھ ۾ پچري رهيو هئو) کيس انگريزن وٽ وڪيو ويو. جيڪي کيس ڏائڻ سمجهندا هئا. هنن جو خيال هئو، تہ کيس فرانسيٰ پادرين جي گهٽائيءَ سان نهيل هڪ ديني عدالت ۾ پيش ڪري، مٿس مقدمو هلايو وڃي. انهيءَ خواهش مان اصل مقصد اهو هئو، تہ جيڪڏهن اها "الهامي ۽ ديني عدالت" ڪيس قصور وار ٺهرائي ٿي، تہ پوءِ انگريزن جي سوچ مطابق، هوءَ انهن ماڻهن جي نظر ۾ ڪري پوندي، جيڪي کيس "الله واري" ٿا سمجهن. جنهن ڪري هوءَ وڏيڪ ماڻهن جي دلين تي راڄ نہ ڪري سگهندي.

چون ٿا تہ مٿس مقدمو هلائڻ لاءِ، چاليهن چونڊ مذهبي عالمن تي ٻڌل ٽربيونل قائم ڪئي ويئي، جنهن جو سربراھ سندس شديد دشمن "ڪئوشان" کي مقرر ڪيو ويو. جڏهن تہ ڏوھ جي پڇا لاءِ سؤنجهٽو (Inquisitor) 'جين ليسٽر' بڻيو. هن عدالت ۾ 'جون' مٿان جادوگري ڪرڻ، ۽ ڏائڻ پڻي سان گڏوگڏ، مروج مذهبي قدرن خلاف بغاوت ڪرڻ جو الزام مڙهيو ويو. سندس پڪڙجڻ ۽ مارجڻ جي وچ ۾ سڄو سارو سال گذري ويو، پر انهيءَ سڄي عرصي ۾ بادشاھ چارلس کيس بچائڻ لاءِ ڪک بہ ڀيٽو نہ ڪيو.

هن مقدمي بابت وڌيڪ تفصيل ڏيڻ جي ڪا ضرورت ڪانهي، ڇاڪاڻ ته هيءَ سڄي ڪار گذاري، عدالتي دنيا ۾ هڪ هيبتناڪ مذاق جهڙي حيثيت ٿي رکي. ڪئين هفتن گذرڻ کان پوءِ، پهريائين سڄي خلق آڏو، ۽ بعد ۾ جيل ۾، (جتي لوئيي قسم جا سپاهي سندس محافظ هئا) ڪائنس ڪنورتا پريل پڇا ڳاڇا ڪرڻ سان گڏوگڏ، مٿس بيشمار حقير ۽ بياراڻا الزام مڙهيا ويا. 'جون' تي مکيه ٻارنهن آروپ لڳايا ويا. جن مان سڀ کان اهم هئا، ته سندس خيال شيطاني هئا، ۽ هن جون اڳ ڪٿيون ڪوڙيون هيون. هن مرداڻو لباس اوڍي، عورتاڻي ست جي عزت خاڪ ۾ ملائي ڇڏي هئي. ۽ اهو به ته هن جي دعويٰ آهي، ته هوءَ ڪليسا جي صاحبن جي خلاف، خدا تعاليٰ وٽ دانهي ٿي آهي.

"ڪاٺوشان" جو مقصد فقط اهو هئو، ته هو "جون" کان ڏوهه جو اقرار ڪرائي. انهيءَ دوران هڪ منصف جڏهن ڪيس جي ڪارروائيءَ کي غير قانوني قرار ڏنو، ته ڪيس مورگو پنهنجي ذميواريءَ کان ٿي اجو ڪيو ويو. سڀ کان وڏي ڳالهه ته "جون" طرفان، پوپ کي استدعا ڪرڻ جو حق به ڪائنس ڦريو ويو.

بهرحال هن سڄي دکدائڪ روشني دوران "جون" ڌيرج جو دامن نه ڇڏيو، ۽ سندس ڳوٺاڻي حاضر جوابيءَ معزز جج صاحبان کي، بار بار آپي مان ٻاهر ڪيدي پئي ڇڏيو. ڪارروائيءَ دوران "بيپوٽري" نالي هڪ جج، جڏهن ڪائنس پڇيو: ته ڇا سندس آواز سان گڏ خدائي روشني به شامل آهي؟ ته هن ورائيو: "توکي ياد رکڻ کپي، ته روشني رڳو تو مٿان ئي نٿي پوي." پئي موقعي تي، جڏهن هڪ پڇا ڳاڇا ڪندڙ ڪائنس پڇيو: ته "سينٽ مارگريٽ" ساڻس هم ڪلام ٿيندي ساڻس ڪهڙي ٻولي تي ڳالهائي؟ ته "جون" جواب ڏنس: "هن مون سان فرانسي ٻولي ۾ پئي ڳالهايو ۽ سندس ٻولي تنهنجي زبان کان گهڻي بهتر هئي." جڏهن بار بار مرداڻي ويس پائڻ واري 'بي حيائي ۽ نافرمانيءَ' بابت ڪائنس سوال ڪيا ويا، ته هن سادگيءَ پريل عقلمنديءَ سان، صاف صاف واضح ڪيو، ته جيئن ته هو هڪ اهڙي قيدياڻي هئي، جنهن جي زندگي فاحش انگريز سپاهين جي وس هئي، ته ان مان ئي حياداريءَ جي جهلڪ پسڻ ڪافي هئو.

ان هوندي به هر شئي جي سهڻ جي هڪ حد ٿيندي آهي. "جون" به آخرڪار انسان هئي، هن جي برداشت به هڪڙي ڏينهن جواب ڏيئي ويهي رهي، سندس همت ٽٽي پئي ۽ هن خاموشيءَ سان ڪيل سيني. "گناهن" جي اقرار نامي تي پنهنجي صحيح وجهي ڇڏي. دراصل "ڪٺوشان" جي لاءِ اهو ڏهاڙو

عيد جو ڏينهن ثابت ٿيو. نتيجي ۾ ”جون“ کي جنم ٽيپ جي سزا ملي، پر انهيءَ ”معمولي سزا“ انگريز ليڊر ”ارل آف وارو وڪ“ کي چيڙائي وڌو، هو ’ڪئوشان‘ تي ناراض ٿيو، ته هن جونجهڙي ڏوهارڻ کي زنده ڇو ڇڏيو؟ پر ڪئوشان جي ڪميٽائپ جي حد به اچا ختم نٿي هئي! هن انگريز صاحب کي پڪ ڏياري ته: توهان ترسو، اسان ’جون‘ کي ٻيهر به سزا ڏينداسون. واه واه! هڪ غير جانبدار مک منصف جا ڇا ته لفظ هئا؟!

بهرحال واعدي جي پڪي ”ڪئوشان“، پنهنجو انجام پاڙيو ۽ انهيءَ سورهياڻپ لاءِ، هن هڪ وڏو ناٽڪ رچايو. ناٽڪ اهو هئو ته، پهريائين ته، ’جونِ‘ مٿان عدالت طرفان مرداڻو ويس اوڍڻ جي بندش وڌي ويئي، پر سندس پڪڙيندڙن طرفان کيس پائڻ لاءِ ٻيا ڪي به ڪپڙا مهيا نه ڪيا ويا، نتيجي ۾ اوگهڙ لڪائڻ لاءِ کيس مرداڻا ڪپڙا پهرڻا پيا. بس انهيءَ ڳالهه جي دير هئي! مٿس ”ڪيل گناهه“ کي ورجائڻ لاءِ، هن غير معمولي شاهدي/ ثبوت جو سهارو، وٺندي کيس ”ڪفر کي ورجائڻ“ جو مجرم ڄاڻايو ويو، ۽ ايڏي ”زبردست ڏوهه“ جي پاداش ۾، هن کي موت جي سزا ٻڌائي وئي.

30 مئي 1431ع تي، ”روئن“ شهر جي مارڪيٽ واري چوسول تي، هن ”انصاف پرور ناٽڪ“ جي پڄاڻي، ”غير متعصب“ اختيارن کي، اعليٰ عدالت طرفان، ”جون“ جي زندگيءَ جي خاتمي جي حڪمنامي ملڻ جي صورت ۾ ٿيئي ٿي. جنهن خواهش تي عمل ڪندي هن کي ابدي ننڊ ڏني ويئي، مرڻ کان پهرين ”جونِ“ پنهنجن قاتلن کان هڪ صليب جي گهر ڪئي، جنهن گهر کي پورو ڪندي، هڪ سپاهيءَ هڪ ٻئي سان ٻڌل ٻه ڪاٺين جا ٽڪرا کيس ڏنا، ۽ ان کان پوءِ مرڻ وقت پر واري گرجا گهر مان، صليب کي سندس اکين آڏو آندو ويو. کيس زنده جلائڻ لاءِ جڏهن هن جي چوڌاري باهه جا پيڙ پڙڪي اٿيا، ۽ کيس پڻ چوڌاري وڪوڙي ويا، ته هن صليب کي پنهنجن هٿن ۾ ورتي، فقط ”مسيح!“ جو لفظ اچاريو، ۽ پوءِ وڌيڪ هڪ حرف به نه ڪڇيو.

البته چکيا تي چڙهي رک ٿيڻ کانپوءِ به، سندس دل ثابت سلامت رهي جڏهن ته سندس خاڪ کي روئن، شهر جي پل تان بيهي، ”سين“ درياهه ۾ اڇلايو ويو.

’جونِ‘ جي شهادت کان پنجويهه سال پوءِ، عوام جي دلين ۾ هن جي ياد ٻيهر ڪر موڙي اٿي، ۽ چارلس ستين جي حڪم هيٺ، سندس مقدمي کي ٻيهر اٿلايو ويو. جنهن ۾ ”ڪئوشان“ جي ڏنل فيصلي کي رد ڪيو ويو. جڏهن ته لڳ ڀڳ پنج سئو سالن کان پوءِ، 1919ع ۾ ”پوپ بينيڊ ڪٽ

چوڏهين" "ڊومريمي" جي هن ٻهراڙيءَ جي نينگري کي، ڪئٿولڪ ڪليسا جي خدائي سنتن (Saints) جي مهانتا سان پيٽيو. البت پوين نسلن منجهه "جون" بابت بيان جي ٻن تاثرن کي، هيٺين ٻن حوالن سان ڏينڌي پورو ڪجي ٿو. جن مان پهريون فرانس جي عظيم شاعر "لئمرتين" جو آهي. جنهن چيو: "جون آف آرڪ" فرانسي حب الوطني جي پيغامبر، سورمي ۽ ساڌ هئي. هوءَ پنهنجي وطن جو شان، موڪ يا چوٽڪارو ته هئي، پر ساڳئي وقت حياءُ به هئي..... معصوم ڪنيا ۽ جوڌي "جون"، ڪنهن به محب وطن سپاهيءَ جي جهنڊي جو سونهندڙ اهڃاڻ بڻجي چڪي آهي."

ٻئي طرف ايماندار ليکڪ، ۽ غير ضروري رومان پسنديءَ کان ڏور رهندڙ مهان ڪلاڪار، برنارڊشا طرفان، سندس پرشسنا يا ساراهه به ڪا گهٽ ڪونهي. هن لکيو: "اسين 'جون' کي هڪ اهڙي سمجهدار ۽ ذهين ڳوناٺي نينگريءَ جي حيثيت ۾ قبول ٿا ڪيون، جنهن جو ذهن غير معمولي حد تائين سگهارو ۽ جسم جرئت ۽ همٿ جو اعليٰ مثال هئو. هن جيڪو به قدم کنيو، سو مڪمل طور تي ڳڻي ڳوتي کنيو، انهيءَ جي باوجود جو سچو طريقهءِ ڪار ايترو ته تکڙو هئو، جنهن جي ڪيس شايد ئي اهڙي نتيجي جي سڌ هجي. ۽ ممڪن آهي ته انهيءَ ڪري ئي، هن مرڻي مدايون پنهنجي مٿان کنيون. پر ان ڳالهه ۾ ڪو شڪ ڪونهي، ته هوءَ انڌي من اڇل جي گهيري ۾ آيل جذباتي عورت نه، پر هڪ بهتر نيتي رکندڙ سورمي هئي."

(جان ڪئننگ جي ڪتاب
"100 Great Personalities of the Wrold" تان ورتل)

مارٽن لوٿر

جنم: 10 نومبر، 1483ع
لاڏاڻو: 18 فيبروري، 1546ع

فرض ڪيو ته ڪجهه اونداهه سان وڪوڙيل رات جو وڳڙو آهي. ڇوڏاڙي ولهه پئي پوي، روح جي رڳ رڳ درد ۽ ايذاءَ ۾ رنڊيل، اندر خوف ۽ وسوسن جي واچوڙي ۾ ورتل آهي. آسپاس جي اجنبي ماحول جي دهشت ۽ هيبت هنياءَ تي ڇانيل ۽ ڇوڏاري الله جي پوڄاري، ماڻهن جون ڪوڙڪيون وڇايل آهن- جن جي ڦندي ۾ ڦاسڻ، معنيٰ سر تان آهو ڪٽڻ، وارو قصو لڳو پيو آهي. اهڙي ماحول ۾ ۾جيڪڏهن ڪا دلڙي جُرئت ڪري،

راهِ اجل تي نڪري پوي، ته ان کي رت پوڻ جي جڙيل دل نه، پر زڪ جو ٿهيل ڪو رانديڪو ڄڻبو. بيشڪ ڪجهه ماڻهو انسانذات جي تواريخ ۾ اهڙا به ٿي گذريا آهن. اهڙن مڙسن مٿيرن جو جڏهن به ذڪر نڪرندو، ته انهن ۾ مارٽن لوٿر جو نالو ضرور ايندو. جيتوڻيڪ هو هيو ته مذهبي مُنش، پر مذهب جي نالي ۾ ٺيندڙ مڪارين ۽ بدمعاشين کان سخت منڪر ۽ درحقيقت انڌپڻي جي خلاف هڪزبردست احتجاج هيو. مارٽن لوٿر جو سڀ کان اهم ڪارنامو ڪنڌپڻي ۽ دقيانوسي خيالن کي للڪار آهي، جنهن للڪار ئي اڳتي هلي يورپ جي مٿان،هزار سالن جي ڀاڙ اوندهه کي ختم ڪرڻ ۾ ڪردار ادا ڪيو.

مارٽن لوٿر کاڻ مزدور جو پٽ هئو، ۽ وڃ ڪرڻ دوران معجزاتي طور تي بچي ويو. هن راهب ٿيڻ کي زندگيءَ جو مقصد بڻايو ۽ انهيءَ سلسلي ۾، روم جو چڪر به هنيائين. روم ۾ هن مذهب جي نالي ۾ ٿيندڙ بدڪرداريءَ جو سخت نوٽيس ورتندي، ڪليسا کي براين کان پاڪ ڪرڻ جو عزم ڪيو. پروٽيسٽنٽ تحريڪ ذريعي هن عيسائيت ۾ زبردست انقلاب آندو ۽ انهيءَ حيثيت سان سڄي دُنيا ۾ سُڃاتو ويو.

'زاڪ نوئل پيرس' جنهن مارٽن لوٿر بابت هيءُ ننڍڙو مضمون لکيو آهي، سو فرانس جو هڪ قابل عيسائي عالم ۽ لوٿر چرچ آف فرانس' جو پادري آهي. انهيءَ کان سواءِ پئرس ۾ قائم ٿيل لوٿري تحقيقي مرڪز ۾ "چرچ ۽ يهودين جي بقا جي تحريڪ" نالي اداري جي ترجمان سان گڏوگڏ، ڪيٿولڪ انسٽيٽيوٽ ۾ پڙهائيندو به آهي.

- سنڌيڪار

جيتوٿيڪ هن سال سڄي دنيا ۾ پروٽسٽنٽ فرقي وارا مارٽن لوٿر جي 500 هين سالگره ملهائي رهيا آهن، پر اها تقريب هن فرقي جي پائي وجهندڙ تائين محدود ڪونهي، ڇو ته ماڻهن وٽ ويساهه جو مرڪز رڳو انجيل مقدس ئي آهي. ان هوندي به اسين جڏهن سندس جيون بابت، ڳالهائينداسين، ته ڇڙو هن جي ڌرمي معاملن، ايمان ۽ مقصدن تي ئي نه، پر زندگيءَ جي ٻين مختلف پهلوئن تي به روشني وجهنداسون.

هوئن ته لوٿر جي سڌارڪ تحريڪ جو اصل مقصد عيسائيت کي ٻاهرين اثرن کان پاڪ ڪرڻ ئي هيو، پر ان کان سواءِ هڪ ٻيو مطلب اهو به هيو، ته ڪرستانن تي زور ڏجي،ته پنهنجي ڌرمي جماعت ۽ سماج، جنهن جو هو هڪ حصو آهن، تنهن طرفان جيڪي حق ۽ فرض مٿن لاڳو ٿين ٿا، تن کي مالڪ جي مرضيءَ مطابق پورو ڪن.

لوٿر وارو زمانو ڏاڍو شاندار دؤر هيو، جنهن ۾ اِراسمس، ازابيلي، البريخت، ديورر، مائيڪل اينجلو، ڪاپرنيڪس، پيرا ڪيلسس، ميڪيا ويلي، اگنيشس، لايولا ۽ ماجيلان کان سواءِ، ٻين اهڙين اڻ ڪٽ هستين جو نانءُ جرڪي رهيو هيو، جن سائنس، ادب ۽ هٽ جي هنر کي عظمتون بخشيون. اهي شخص هر قسم جي ڏاهپ ۽ عقل سان هٿيار بند هيا، تنهن ڪري ئي انهيءَ دور کي "علم جي نئين جنم" وارو مدو ليکيو ويجي ٿو.

ذهن ۾ رهي ته انهيءَ وقت جي پيدائش ،گوئٽي جو شاهڪار فائوسٽ هيو، ته بينڪر خاندان "فگر" جو به دؤر ساڳيو هيو، جنهن ۾ دولت کي هر ضرورت جي پورائي، جو درجو ڏنو ٿي ويو. جڏهن اڳتي هلي وڻج واپار ۽ دولت ۾ واڌارو آيو، ته سورهين صديءَ ۾ ان کان پوءِ ماڻهو هڪ اهڙي موڙ تي پهتا، جتي هو دنيا کي هڪ نئين رخ ڪان ڏسڻ لڳا، ۽ علم جي لاءِ هڪ نئين جوش جنم ورتو. هن مضمون ۾،اسين تعليم جي باري ۾ لوٿر جي فڪر تي روشني وجهنداسون، ڇو جو ان جو نه رڳو انهيءَ دؤر جي ثقافت، بلڪ اسان جي پنهنجي دؤر سان به گهاٽو واسطو آهي.

مارٽن لوٿر 10- نومبر 1483ع ۾"آئزلين سيڪسني" ۾ ڄائو. سندس ابي جو نانءُ "هانس لوٿر" ۽ امڙ جو "مارگريٽ زيگلر" هيو. سندس پنهنجي چوڻ موجب هن جا ابا ڏاڏا هارپو ڪندا هيا. جيتوٿيڪ اها ڳالهه درست آهي، پر انهيءَ ڳالهه جا به پڪا ثبوت آهن، ته انهن مان ڪي مينسفيلڊ جي علائقي ۾ ٽامي جي کاڻين تي به ڀاڳ آزمائيندا هئا. سندس والد 1484ع ۾ هميشه لاءِ مينسفيلڊ ۾ لڏي اچي وينو، جتي ٿورڙي وقت کان پوءِ ئي، اتان جي گڏيل

پنچائت جو ميمبر چونڊيو ويو.

لوٿر جي پالنا ڏاڍي سخت ماحول ۾ ٿي. پنهنجي مشهور ڪتاب "ٽيبل ٽاڪ" ۾ هن هڪ هنڌ انهيءَ ڳالھ جو ذڪر ڪندي لکيو آهي: "منهنجو ابو امان ڏاڍا سخت هيا، جنهن ڪري ئي آئون شرميلو رهندو هيس. مون کي ياد آهي تہ هڪ دفعي،ڪنهن ڳالھ تان منهنجي امانءَ،مون کي ايڏي تہ زور سان چهبڪ هنيو هيو، جو منهنجي جسم جي هڪ حصي مان رت ٽينڊيون ڪري وهي هليو. جيتوڻيڪ اندر ۾ هو منهنجو ڀلو چاهيندا هيا، پر حقيقت اها آهي تہ ڪين ٻارن سان مناسب ورتاءُ هلڻ جي ڪا سڌ ڪانہ هئي، تنهن ڪري ئي مون سان ڏاڍي بڇڙي حالت ڪندا هئا." اهي وارتائون جڏهن هن اڳتي هلي تعليم بابت غور ۽ فڪر ڪرڻ شروع ڪيو، تہ بہ سندس ذهن ۾ پيڇو ڪنديون رهيون.

لوٿر جي ابتدائي تعليم،ٻهريان مينسفيلڊ جي هڪ لاطيني ٻوليءَ جي اُستاد وٽ ٿي، جتي هن انجيل جو جرمن ٻوليءَ ۾ ترجمو ڪيو. انهيءَ قدم سان ئي درحقيقت جرمنيءَ جي ترقيءَ جي شروعات ٿئي ٿي (هيءَ ترجمو 1534ع ۾ پورو ٿيو هئو). انهيءَ وچ ۾ 24-1525ع ۾ هارين جي مشهور اسڪول، ۽ بعد ۾ "ماگڊيبرگ" جي اداري "برادرز آف ڪامن لائيف" ۾ سندس تربيت ٿي. جتان ڪان پوءِ هو "آئزباخ" جي پيرش اسڪول مان فارغ ٿي، ارفوٽ يونيورسٽي پهتو، ۽ ٻهريان بي اي ۽ پوءِ ايم اي جون سندون حاصل ڪيائين. جيتوڻيڪ سندس سچي تعليم جو مقصد وڪالت ڪرڻ هيو، پر پنهنجي پيءُ جي خواهش جي برخلاف، ارفوٽ جي "آگستيني" راهب جي خانقاهہ ۾ شامل ٿي ويو. 1507ع ۾ پادري بڻجڻ ڪان پوءِ هو ڌرمي مطالعي ڪرڻ ۾ جنبي ويو، جنهن ڪري 1512ع ۾ کيس دينيات ۾ ڊاڪٽريٽ جي ڊگري ملي. انهيءَ ڪان پوءِ يڪو هن "وٽنبرگ" يونيورسٽيءَ ۾ توريت ۽ انجيل جا درس ڏيڻ شروع ڪيا.

انهيءَ درس تدريس ۾ مسلسل محو رهڻ ڪري، سندس ذهن ۾ سماج کي سڌارڻ جو خيال پيدا ٿيو. انهيءَ سلسلي ۾ 31 آڪٽوبر 1517ع ۾ هن پنهنجا مشهور 95 نقطا پيش ڪيا، ۽ انهيءَ قدم ڪان ئي،سندس جڳ مشهور "سماج سڌارڪ" تحريڪ شروع ٿئي ٿي. 1520ع ۾ سندس عظيم اصلاحي لکڻيون ڇپيون، جن مان "جرمن قومن جي عيسائي معززن کي خطاب، بابل جي بند جا ڍهارا، ۽ ڪرستان جي آزاديءَ جي ناڻءِ" جهڙا رسالا بہ شامل آهن. ساڳئي سال ٻئي طرف روم ڪان پوپ، مارٽن لوٿر کي عيسائي برادريءَ مان

خارج ڪرڻ جو اعلان ڪيو.

1521ع ۾ مٿس پابندي وجهڻ کان پوءِ 1522ع ڌاري ڪيس وٽنبرگ جي قلعي ۾ باندي بڻايو ويو، ستت ئي سندس قيادت ۾ ڪليسا جي خلاف بغاوت ٿي ۽ 1525ع ۾ سندس اِراسمس سان اختيار ۽ جبر جي مضمون تي جڳ مشهور بحث ٿيا. انهيءَ سال هن جي 'ڪيٿريناوان بورا' سان شادي ٿي. 1529ع ۾ پنهنجي تدريسي صلاحيتن جو مظاهرو ڪندي، هن پنهنجا مختصر ۽ ڊگها عقيدا ڇپرايا.

1530ع ۾ پروٽسٽنٽ فرقي جي عيسائي عالمن 'آگسبرگ' جي هنڌ پنهنجي بنيادي اصولن جو اعلان ڪيو، جنهن کي اڄ "لوٿرانيت جو چارٽر" سڏيو ويجي ٿو. پنهنجي سڄي عمر تبليغ ۾ گذارڻ کان پوءِ، 1546ع ۾ مارٽن لوٿر هن دنيا مان لاڏاڻو ڪيو. جيتوڻيڪ سندس مڪمل تصنيفن جي سُڌ ڪونهي، پر پوءِ بہ سؤ جلدن تي پکڙيل سندس ويچار اڄ بہ موجود آهن.

يورپ جي اونداهي دؤر واري عرصي ۾ تعليم جو بنيادي مقصد، خدا جو خوف پيدا ڪرڻ ئي هوندو هئو. عام ماڻهوءَ وٽ خدا جو تصور قهار وارو ئي ويجي بڇيو هيو، پر ان جي ابتڙ لوٿر خدا جي رحمان ۽ رحيم وارن تصورن کي اجاگر ڪيو، ۽ درحقيقت اهو تصور ئي تعليم بابت نئين خيال جو بنياد بڻيو. تنهن ڪري اها ڳالهہ پڌري آهي، تہ جڏهن کان هن "جرمن قوم جي عيسائيت جي چڱن مڙسن کي خطاب" نالي ڪتاب لکيو، هو لڳاتار تعليمي مسئلن تي ڪم ڪندو رهيو. هو ٻين عالمن وانگر چِٽي ڪوريءَ واري ڊيگهہ ۽ ڳالهہ نہ ڳالهہ تي اڙي هٽي بيهڻ جي سخت خلاف هيو. سندس خيال اهو هيو، تہ علم جي حاصلات ان جي اصل پڌارڻ يا جوهر مان هجڻ کپي. تنهن ڪري ئي هن لاطيني ٻوليءَ کي سکڻ جي صلاح ڏني، تہ جيئن انجيل کي وڌيڪ چڱي نموني سمجهي سگهجي. هن هڪ هنڌ لکيو آهي: "آئون انهيءَ مسئلي تي راضي آهيان تہ منطق، علم بيان ۽ ارسطو جي ويچارن کي بنا تشريح پڙهائي ۽ سمجهي سگهجي ٿو، ۽ ڪين مختصر ڪري ايئن پڙهايو وڃي، جيئن "سسرو" جي علم بيان جي تعليم ڏني ٿي وڃي. هاڻي حالت اها آهي، تہ ارسطو جي منطق مان پرچارڪ ۽ مقرر ڪو بہ فائدو حاصل نٿا ڪري سگهن. ٻيو تہ ٺهيو پر اسان کي لاطيني، يوناني ۽ عبراني ٻوليون، علم رياضي ۽ تواريخ بہ پڙهائڻ کپي ۽ ماڻهن کي علم جي چونڊ ۾ پڻ آزاد ڪيو وڃي. انهيءَ رُخ ۾ جيڪڏهن سنجيدگيءَ سان اصلاح شروع ڪئي وڃي، تہ ڏاڍا سٺا نتيجا ملي سگهن ٿا."

لوٿر نہ رڳو يونيورسٽيءَ جي تعليم ۾ دلچسپي ورتي، پر ٻهراڙيءَ جي

سطح تائين بہ زائفن ۽ مردن جا اسڪول کولڻ جي صلاح ڏني. جن کي روزانو هڪ ڪلاڪ انجيل جي تعليم ڏني وڃي. ڪجھ سالن کان پوءِ 1524ع ۾ "عيسائي اسڪول پاران ميئرن ڏانهن هڪ خط" نالي هڪ تحرير ۾، هُن جيڪي تجويزون رکيون، سي اڄ بہ نيون نڪوريون ٿيون لڳن. هن چيو آهي: "مانوارؤ! جيڪڏهن امن آشتيءَ لاءِ هر سال هٿيارن، تشنڪن ۽ پُلين وغيره تي بيشمار پئسا خرچ ڪري سگهجن ٿا، تہ ٻارڙن جي تعليم تي بہ ڪجھ پئسو خرچ ڪرڻ ۾ ڪهڙو حرج آهي؟"

لوٿر جي دل ۾ استادي پيشي جي لاءِ ڏاڍو مانُ هيو. ٻارڙن کي اسڪول موڪلڻ واري تحرير،جي سلسلي ۾ لکيل هڪ ڪتابڙي ۾، (جيڪو 1530ع ۾ ڇپيو) هن ايتري قدر بہ لکيو تہ: جيڪڏهن آئون مذهبي عالم نہ هجان ها، تہ جيڪر ڪنهن اسڪول جو استاد ٿيڻ گهران ها. انهيءَ ڪري ئي هن گهرائيءَ سان تعليمي ماهرن جي مسئلن ۽ مشڪلن جو بہ جائزو ورتو.

لوٿر درس تدريس جي معاملي ۾ رڳو حوالي ئي نہ هيو. هن انهيءَ ڳالھ تي زور ڏنو تہ پڙهڻ وارو (ڪتابي) علم ئي اسان جو مقصد ڪونهي ۽نہ وري ان مان علمي زندگيءَ جون گهرجون پوريون ٿي سگهن ٿيون. ڪتابي علم سان گڏوگڏ ٻارڙن کي،هنرمنديءَ ڏانهن بہ لاڙڻ گهرجي. جيئن هن لکيو آهي: "ٻارڙن کي ڪجھ ڪلاڪ اسڪول پلي موڪليو، پر ڪين گهر ۾ اهي سڀ ڪم بہ سيکارڻ ضروري آهن، جن جي عملي زندگيءَ ۾ اهميت آهي."

مارٽن لوٿر نہ رڳو ڇوڪرن پر نينگرين جي تعليم جو بہ زبردست حامي هئو. سندس تعليمي سوچ ۾ بہ ڳالهيون ڏاڍيون اهم آهن. جن مان پهرين ٻارڙن جي تعليمي، ڪتابي ۽ هُنري تربيت ۽ گهر جي سيني پاتين، يعني نوڪرن سميت سيني ماڻهن کي تعليم ڏيارڻ جي ضرورت. ۽ ٻي ڳالھ تہ ان سڄي طريقہ ڪار ۾ گهر جا وڏا مڪمل دلچسپي ظاهر ڪن. پنهنجي مختصر تعليم وارن خيالن تحت، هن مڪالمي بازي، يعني سوال ۽ جواب جي شڪل ۾ علم ڏيڻ جو خاڪو ڏنو آهي، جيڪو اڄ بہ اڪثر گرجا گهرن ۾ اختيار ڪيل آهي. سندس خيال هيو تہ ٻارڙن کي علم سان سرفراز ڪرڻ مان مطلب اهو ڪونهي، تہ ڪين آلتو فالتو شيون بي سبب رٽائيون وڃن،پر انهيءَ جي ابتڙ علم کي هڪ زنده سچائي ۽ علمي تجربي تحت پاڙهيو وڃي.

لوٿر کان پوءِ ملانشٽن کي تدريسي ماهر مڃيو ويو، ايتري قدر جو ڪال۔ وِن سميت،ٻيا ڪيترائي مذهبي رهنما سندن پوئواري ڪندا رهيا. ممڪن آهي تہ سندن طريقہ ڪار ۾ ڪا ڦير گهير هجي، پر هنن جو مقصد هڪڙو ئي هيو.

يعني اهو تہ هنن گنجي هڪ اهڙو ثقافتي انداز اختيار ڪيو، جنهن ۾ دين ۽ دنيا سميت زندگيءَ جا سڀ رُخ جاچڻ ۽ پرک ۾ اچڻ لڳا. سندن اصل مطلب مولوي موراٽا پيدا ڪرڻ بدران، باعمل زائفون ۽ مڙسالو پيدا ڪرڻ هيو، تہ جيئن هو فضيلت ڀري زندگي گهاري سگهن. ٻين لفظن ۾ لوٿر گناهہ جي عذاب واري ڀوَ کي، پالڻهار جي محبت ۽ ڇوٽڪاري لاءِ، سندس ٻاجهہ جي آس ۾ تبديل ڪري ڇڏيو. انهيءَ ڪري لوٿر جا ويچار، اڄ بہ جهالت لاءِ هڪ زبردست للڪار جي حيثيت رکن ٿا.

(ٻيامي جي 1983ع جي ڪنهن پرچي تان ڪنيل)

سر فرانسس نڪولس بئڪن

ڄم: 22 جنوري 1561ع
لاڏاڻو: 9 اپريل 1626ع

سر فرانسس نڪولس بئڪن انگلينڊ جو اُهو مفڪر، مضمون نويس، قانوندان ۽ مدبر آهي، جنهن فڪر جي تواريخ ۾ ”اعتقاد“ ۽ ”علم“ وارين واٽن کي، جدا ڪري بيهاريو. جيتوڻيڪ پنهنجي دور ۾ مذهبي شدت پسنديءَ جي زور سبب، هو کليو کلايو ”مذهبي جنونين“ ۽ ڪليسا جي خلاف نه ڳالهائي سگهيو، ۽ نه ئي وري مذهب بابت پنهنجن اصلوڪن ويچارن کي ظاهر ڪري سگهيو، پر به پوءِ لڪل لفظن ۾ ئي سهي هو سچ جو پرچار ضرور ڪندو رهيو.
سندس اڏو سچ اهو آهي ته: علم جي بنيادي حاصلات حواسن (Senses) ذريعي ٿئي ٿي، يا اهو ته ڄاڻ فقط

انساني تجربي ذريعي ممڪن آهي- اهڙي طرح هن تجربيت (Empiricism) جو اهو ٻج پوکيو، جيڪو اڳتي هلي، هيوم، هابس، برڪلي ۽ لاڪ جي فڪر جي صورت ۾ سگهارو وڻ ٿيو. علي عباس جلالپوري پنهنجي ڪتاب "روايات فلسفہ" ۾ لکيو آهي:

"بڪن فيلسوفيءَ کي مذهب کان جدا ڪيو ۽ ٻڌايو ته مذهبي عقيدن بابت علمي ۽ عقلي دليل ڏيڻ فضول آهن. سندس خيال هئو ته هن دنيا جون هڙئي شيون حقيقي آهن ۽ مٿن اڻ مَٽ (Unchangeble) قانون جو ڪنٽرول آهي، جن جي سهائتا سان ڪائنات جي ڳجهن کي پروڙي سگهجي ٿو."

ذاتي طور تي بڪن ايڏو ايماندار ۽ ڳالهه جو پڪو نه هئو، جيڏو سندس سهيوڳي فيلسوف ۽ لارڊ چانسلر سر ٿامس مور هئو. بلڪ جيڪڏهن چئجي ته منجهن اهڙو ٻي فرق هئو، جهڙو اسپنوزا ۽ ليبنز جي وچ ۾ هئو ته انهيءَ ۾ ڪو وڌاءُ ڪونه ٿيندو. هو بنيادي طور تي ذهين، چوڪس ۽ زماني جي رخ مطابق هلندڙ شخص، پر تجربي/ تجرباتي سائنس ۽ جستجو جو چاهيندڙ هئو. جڏهن ته هو انهن درويشائين ۽ ڪهل يا قنائت پسنديءَ وارين خوبين کان تقريباً وانجهيل هئو، جيڪي اڪثر ڪري فلسفين جي شخصيتن جو بنياد هونديون آهن. اهو به درست آهي ته هن جو مابعد الطبعيات (Metaphysics) سان چاهه ۽ نظرين جي چنڊ ڇاڻ، ۾ ڪو گهرو لڳاءُ نه هئو، پر سائنس ۽ منطق سان سندس دلي وابستگي سندس خيالن ۽ تحريرن مان واضح آهي. مصيبت هيءَ به آهي ته سنڌ ۾ دانشورن جا اڌ پڙهيل "ٽاڪوڙا وجهندڙ" گروپ ته موجود آهن پر اسان وٽ اهڙا پنج به عالم ڏسڻ ۾ نٿا اچن، جيڪي منطق ۽ فلسفي سميت سنجيله ۽ فڪري بحث پيدا ڪرڻ لاءِ

انهن علمن کي عام ماڻهوءَ ڏانهن متعارف ڪرائڻ جي جستجو ڪن- جنهن جي نتيجي ۾ معمولي اصطلاح ۽ آسان ترڪيبون ياساديون مساواتون به سمجهائڻ ۾، ماڻهوءَ جو اصل مطلب ۽ مقصد تان ڌيان ڪڇيو وڃي. انهيءَ ڳالھ جو رسل جي هن مضمون مان به اندازو ٿيندو، جيڪو بي شڪ ڪنهن قدر ڳوڙهو ۽ وضاحت طلب آهي.

بهرحال جيتريقدر ٻڌڪن جي سوچن جو تعلق آهي، ته اهي جوهر ۾ ساديون ۽ آسان هجڻ جي باوجود بيان ۾ ڪجھ ڏکيرڙيون ضرور آهن، ڇاڪاڻ جو هن هر شئي کي ثابت ڪرڻ لاءِ، منطق جو سهارو ورتو آهي ۽ اسان سيني کي اها سڌ آهي ته منطقي طريقو ستوسنئون ۽ ٻه ۽ ٻه چار وارو ته ضرور آهي، پر اهي سادا دليل به ڪن ڳوڙهن قاعدن تي بيٺل آهن، جن مان ئي ڪنهن بنيادي نتيجي تي پهچي سگهجي ٿو. ان جي باوجود فڪر جي اتهاس ۾ سندس ذڪر ڪندي اهو لاڀ انجس ڪيس ضرور ڏنو ويندو، ته هن حقيانومي سوچن ۽ انڌي تقليد ڪندڙ ٽولن جي خلاف، پنهنجي اندر جو آواز بلند ڪندي، مفڪرن اڏو نيون نروار ڪرڻ لاءِ بنياد فراهم ڪيا. سچ پڇو ته ٻڌڪن ان وقت ۾ اجوڪي دور جي انهن ٽوررن سوشلسٽن جهڙي حيثيت رکندڙ شخص هئو، جيڪي روس ۽ ٻين ملڪن ۾ سماجوادي سرشتي جي ناڪاميءَ جي باوجود، اهو وڏي واڪي چون ٿا، ته انساني شعور جو اعليٰ ترين اظهار ۽ فڪري ترقيءَ جا بهترين امڪان آمريت وارا نه، پر جمهوريت پريا هجڻ ڪپن. جيڪڏهن ائين نه هجي ها ته ٻڌڪن ڪيئن همت ڪندي مذهبي قوتن اڏو چوي ها ته: "سچي ڄاڻ پراڻين سوچن يا پراڻن وهمن منجهان نٿي ملي، پر اها ته ذاتي تجربن ذريعي حاصل ٿئي ٿي." انهن خيالن جي

ڪري ٿي مون ڪيس جاڳرتا واري دؤر ۾ هوندي به اونداهي دؤر جو هڪ اهم آواز ڪري سڏيو آهي، ڇاڪاڻ جو سندس دؤر ۾ ذلت پسند قوتون پنهنجي بقا لاءِ شديد لڙائي لڙي رهيون هيون. منهنجي انهيءَ دعوي جي صداقت نه رڳو مشهور مفڪر بائل، نيوٽن هابس، والٽيئر ۽ ديدرو پاران سندس باري ۾ ڏنل رائن منجهان ڪري ٿي سگهجي، پر اهي ڳالهيون به بيڪن جي اهميت وڌائين ٿيون، جن مطابق شيڪسپيئر جي ناٽڪن منجهان، ڪن جو لکاري ڪيس ڄاڻايو ويو آهي.

- سنڌيڪار

جيتوڻيڪ فرانسس بيڪن جي فيلسوفي ڪيترن ئي رخن ۾ اڻ پوري آهي، پر پوءِ به جديد منطق ۾ حاصلاتي يا استخراجي طريقي (Inductive Method) جي باني هجڻ ۽ سائنسي طريقهٔ ڪار جي منطقي درجي بندي لاءِ ڄاڪوڙ ڪندڙ بنيادي ڏاهي جي حيثيت ۾، سندس فڪر جي تاريخ ۾ دائمي اهميت آهي.

فرانسس بيڪن جو پيءُ سر نڪولس بيڪن "شاهي مهر رکندڙ عملدار" (Lord Keeper) هئو، جڏهن ته سندس پڦي سر وليم سيسل (جيڪو بعد ۾ لارڊ برگلي جي نالي سان مشهور ٿيو) جي زال هئي، تنهن ڪري اهو چئي سگهجي ٿو ته سندس پرورش رياستي معاملن سان لاڳاپيل ماحول ۾ ٿي- ٽيويهن سالن جي مختصر عمر ۾ هو پارليامينٽ جو ميمبر ٿيڻ کان پوءِ، ايسيڪس جو مشير بڻيو. اڳتي هلي جڏهن ايسيڪس شاهي خاندان جي ڏمر جو شڪار ٿيو، ته هن مقدمي ۾ سندس ڪافي مدد ڪئي، پنهنجي انهيءَ ڪردار ڪري مٿس ناهوڪي تنقيد پڻ ٿي. مثال طور، "لٽن اسٽراچي" پنهنجي ڪتاب (Elizbeth and Essex) ۾ بيڪن جو ڪردار بيان ڪندي، ڪيس بدخواهيءَ ۽ غداريءَ جو راڪاس ڪوٺيو آهي. حقيقت ۾ اها ساڻس وڌي زيادتي آهي، ڇاڪاڻ جو هو ايسيڪس سان تڏهن ڪان گڏ هئو جڏهن هو وفادار هئو، ۽ هن جڏهن به محسوس ڪيو ته ايسيڪس سان ساٿ ڏيڻ غداري ٿيندي، ته بيڪن ڪانئس پري ٿي ويو ۽ انهيءَ ۾ اهڙي ڪا به ڳالهه

ڪانهي جنهن کي ڪو ڪٽر اخلاق پسند بہ رد ڪري سگهي.

پر ايسيڪس کي ڇڏڻ جي باوجود جيسين راڻي ايلزبيٿ جيئري هئي، مٿس ڪابہ مهرباني ڪونہ ٿي. پوءِ جڏهن جيمس راڄ ڏٺي ٿيو، تہ سندس قدردانيءَ ۾ اضافو ٿيو ۽ 1617ع ۾ کيس پيءُ جي عهدي تي مقرر ڪيو ويو ۽ 1618ع ۾ کيس لارڊ چانسلر بڻايو ويو. پر هن مانائتي عهدي تي مقرر ٿئي اڃا کيس ٻہ ورهيہ مس گذريا هوندا، جو وٽس هلندڙ هڪ ڪيس ۾ تڪراري ڌر کان رشوت وٺڻ جي الزام ۾ مٿس ڪيس هلايو ويو. هن انهيءَ سلسلي ۾ ڪي تحفا قبول ڪرڻ جهڙا الزام ڪٿي ميڄيا بہ سهي، پر ساڳئي وقت اهو بہ واضح ڪيائين تہ ايئن ڪرڻ ڪري، سندس طرفان مقدمي ۾ ڏنل فتوائون متاثر ڪونہ ٿيون هيون. بهرحال انهيءَ سلسلي ۾ هر ڪو پنهنجي راءِ قائم ڪري سگهي ٿو، پر جيئن تہ اهڙي ڪابہ ثابتي موجود نہ هئي تہ بڪن فيصلو ڪندي ايمانداريءَ جو مظاهرو ڪيو هوندو، تنهنڪري انهيءَ ڏوهہ ۾ مٿس 40000 (چاليهہ هزار) پائونڊ روڪ ڏنڊ وجهڻ سان گڏوگڏ، کيس قلعي جي هڪ برج تي قيد ڪرڻ جي سزا پڻ ڏني ويئي. ساڳئي وقت سندس دربار ۾ اچڻ تي هميشہ لاءِ پابندي وجهندي، کيس ڪنهن بہ سرڪاري عهدي لاءِ نااهل قرار ڏنو ويو. اها ٻي ڳالهہ آهي تہ انهيءَ سزا تي عمل رڳو جزوي طور تي ٿي سگهيو. ڇاڪاڻ جو نہ رڳو هو برج واري بند ۾ چڙا چار ڏينهن رهيو پر ڏنڊ ڀرڻ لاءِ بہ مٿس ڪا سختي ڪونہ ڪئي ويئي. البتہ کيس سرڪاري نوڪريءَ کان پري رکيو ويو. جنهنڪري هن حياتيءَ جا باقي ڏهاڙا هڪ اهم ڪتاب سرجڻ لاءِ ارپي ڇڏيا.

جيتريقدر انهن ڏينهن جو تعلق آهي تہ عدالتي ڪارروائيءَ ۾ اخلاقي ضابطا ڪي هروڀرو سخت بہ نہ هئا، تنهنڪري لڳ ڀڳ هڙئي جج اڪثر ڪري ڪيس ۾ شامل ٻنهي ڌرين کان، سوکڙيون پاکڙيون وٺندا رهندا هئا. اڄوڪي دؤر ۾ اسين اها وڏي زيادتي ٿا سمجهون تہ ڪو جج رشوت خور هجي ۽ انهيءَ کان وڌو ناحق تڏهن ٿا سمجهون، جڏهن جج صاحب ڏوڪڙ ڏيندڙن کان مال مليدا وٺڻ کان پوءِ فيصلو بہ سندن خلاف ڏئي. اڳئين دور ۾ جيتوڻيڪ تحفا قبول ڪرڻ رواجي ڳالهہ هئي، پر تڏهن بہ جج فيصلو ڏيڻ مهل گهڻو تڻو پنهنجي ايمانداريءَ جو مظاهرو ڪندي، تحفن جو اثر هرگز ڪونہ قبوليندا هئا. هوڏانهن بڪن کي مليل سزا سندس غير معمولي ڏوهاري هجڻ ڪري نہ، پر دربار ۾ مخالف ڌر سان تڪرار جو نتيجو هئي. جيتوڻيڪ بڪن پنهنجي اڳواڻ سر ٿامس مور وانگر ڪنهن اعليٰ ڪردار جو مالڪ تہ نہ هئو، پر هو صفا ڪو ويل

يا بدڪار بہ نہ هئو. اخلاقي لحاظ کان هو ڪنهن عام رواجي ماڻهوءَ جهڙو هئو. جيڪڏهن پنهنجي همہ عصر ماڻهن جي گهڻائيءَ کان سٺو نہ تہ هروڀرو برو بہ نہ هئو.

ڪيس ريٽائر ڪرڻ کان پوءِ پنج سال مس گذريا هوندا، جو هڪ ڏينهن يخ تيل ڪڪڙ کي خراب ٿيڻ کان بچائڻ جي ڪوشش يعني "ٿارڻ" (Refrigeration) بابت تجربو ڪندي هو ٿڌ وٺي گذاري ويو.

علمي ڪمن جي سلسلي ۾ بٽڪن جو سڀ کان اهم ڪتاب "سڪيا جي اڳڀرائي" (Advancement of learning) ڪيترن ئي رخن ۾ ساراهڻ جوڳو ۽ هڪ نئون نڪور فڪر پيش ڪندڙ ڪتاب آهي. بٽڪن کي "علم کي طاقت آهي" جي نعري جو باني سمجهيو وڃي ٿو توڙي جو ڪاٿنس اڳ بہ ڪيترن مفڪرن ساڳي ڳالهہ چئي هئي، پر سندس ڪارنامو هي آهي تہ هن ساڳئي ڳالهہ کي وزنائتي انداز ۾ ورجايو. بٽڪن جي سچي فيلسوفيءَ جا بنياد عمل پسنديءَ تي بيٺل آهن، تہ جيئن انسانذات کي نين سائنسي ايجادن ۽ حاصلات ذريعي، فطرت جي قوتن مٿان مهارت ڏياري سگهجي. سندس خيال هئو تہ مدرسيت جي اُبتڙ علميت پسنديءَ تحت فيلسوفيءَ ۽ الاهيات کي هڪبئي جي انتهائي قريب آڻي سندن سنجوڳ ڪرڻ بدران ٻنهي کي ڌار ڌار رکيو وڃي. ممڪن آهي تہ انهيءَ جو ڪارڻ هڪ اهو بہ هجي تہ هو پڪو ڌرم وادي هئو، جاڪاڻ جو انهن مسئلن تي هن رياست سان ٽڪر کائڻ کان هٽر پئي ڪيو: پر هن جڏهن دعويٰ ڪئي تہ، عقل ذريعي خدا جي وجود کان آگاهي ٿي سگهي ٿي، تہ هن مذهبي تعليم ۾ هر ٻي شئي کي فقط الهام جي ذريعي ئي سمجهہ ۾ اچڻ جوڳو ممڪن ڄاڻايو. بيشڪ هن انهيءَ ڳالهہ جي پنيرائي ٿي ڪئي، تہ يقين جي سوڀ فقط تڏهن عظمت ڀري آهي، جڏهن خالص عقل آڏو تقليد هڪ انتهائي فضول شيءِ بڻجي ٿي وڃي. انهيءَ جي باوجود سندس خيال موجب فيلسوفيءَ جا بنياد رڳو عقليت تي ئي رکڻ کپن. جيتوڻيڪ ساڳئي نظريي جي تيرهين صديءَ ۾ ابن رشد جي پوئلڳن بہ تبليغ ٿي ڪئي، پر ان کي ڪليسا طرفان رد ڪيو ويو هئو، ڇاڪاڻ جو "عقيدي جي سوڀ" ڪٽر مذهب پسندن ڏانهن خطرناڪ تجويز هئي، جنهن جو سترهين صديءَ جي پڇاڙيءَ ۾ بيل (Bayle) طعني زنيءَ ۾ استعمال ڪندي، انهيءَ ڳالهہ کي اڳتي وڌايو تہ، عقل ڪنهن بہ ڌرمي اعتقاد جي خلاف آواز بلند ڪري پئي سگهيو. جنهن مان اڳتي هلي هن "عقيدي واري ڳالهہ ڪيتري بہ عاليشان ڇو نہ هجي پر تڏهن بہ اها ويساهہ (Belief) بڻجي وڃي ٿي" اخذ ڪئي.

تنهن ڪري اها خبر ڪونہ ٿي پئجي سگهي تہ بئڪن جي ڏرم پسنديءَ واري ڳالهہ ۾ ڪيتري سچائي هئي.

ڊگهي قطار ۾ بيٺل اهي سائنسي ذهن رکندڙ فيلسوف، جن تخفيف (Deduction) جي ابتر حاصلات (Induction) جي اهميت تي زور ٿي ڏنو، بئڪن انهن ۾ سڀني کان اڳرو آهي. پنهنجي گهڻن پونيرن وانگي هن "سادي ڳڻپ ذريعي حاصلات" (Induction by Simple Enumera-tion) واري عام طريقي کان هٽي ڪري، انهيءَ سلسلي جي ٻين نون قسمن جاچڻ تي وڌيڪ زور ڏنو، ڇو تہ سادي ڳڻپ ذريعي حاصلات کي ڪنهن پهاڪي يا مثال مان پڙ چٽو ڪري سگهجي ٿو. انهيءَ سلسلي جو هڪ واقعو هي آهي تہ ڪنهن دور ۾ هڪ اهڙو شارياتي علمدار هئو، جنهن کي ويلس جي ڪنهن ڳوٺڙيءَ ۾ رهندڙ ڳوٺاڻن جا نالا درج ڪرڻ جو ڪم سونپيو ويو. انهيءَ سلسلي ۾ هو جنهن پهرين شخص سان مليو، تنهن جو نالو هئو "وليم وليمس" پر جڏهن ٻئي شخص کان پڇيائين، تہ ان بہ ڪيس ساڳيو نالو ڏسيو اهڙي طرح ٽئين، چوٿين بلڪ تقريباً سڄي ڳوٺ ڪيس ساڳيو نالو ٻڌايو. انهيءَ صورتحال کان پوءِ هن دل ۾ چيو : "هي تہ عجيب چڪر آهي اتفاق سان هتي هرڪو وليم وليمس ٿيو وينو آهي. تنهن ڪري آئون سڀني کي ساڳي نالي سان درج ڪري وينو گهمان ڦران." پر هو غلط هئو ڇاڪاڻ جو اتي هڪ اهڙو شخص بہ هئو، جنهن جو نالو جان جونس هئو. انهيءَ مان ثابت ٿيو تہ جيڪڏهن اسان بنان تصديق ڪرڻ جي، سادي ڳڻپ ذريعي داخلا ڪندا ويندا سين تہ ٿيڪي سگهنداسين.

بئڪن جو خيال هئو تہ هن حاصلات جي لاءِ هڪ بهتر طريقو ڳولي لڌو آهي، مثال طور، سندس اها آس هئي تہ هو باهہ جي اصليت بابت ڄاڻي سگهي. جنهن بابت هن اهو ٿي ڀانيو (۽ درست هئو) تہ اها جسمن جي ننڍڙن حصن ۾ ٿيندڙ تکڙين ۽ بي ترتيب حرڪتن ڪري ظاهر ٿئي ٿي. سندس طريقي هيٺ پهريائين ڪوسين شين جي ترتيب ٺاهڻي هئي ۽ پوءِ منجهن موجود ڪوساڻ جي درجي جي ترتيب رکڻي هئي. سندس خيال هئو تہ ان ترتيب سان گرم شين ۾ هر وقت موجود انهن خاصيتن جو پتو لڳندو، جيڪي ٿڌين شين ۾ موجود ڪونهن. انهيءَ طريقي سان هن هڪ ڳڏيل اصول تي پهچڻ ٿي گهريو، جنهن ۾ پهرين ڏاڪي تي عموميت (Generality) جو معمولي درجو موجود نظر اچي سگهي. اهڙن ڪجهہ ٻين قاعدن ذريعي، هن عموميت جي ڪجهہ ٻين قاعدن تي پهچڻ پئي گهريو، انهن قاعدن ۾ چونڊيل هر قاعدو نين حالتن تي

لاڳو ڪرڻ کان پوءِ ثابت ٿي پوي، تہ انهيءَ حد تائين ان کي درست سمجهڻ کپي. انهن ڪجھ مثالن مان ڪي اهڙا آهن، جيڪي اسان کي ڪن بہ ٻن اعتبار جوڳن نظرين جو تفاوت سمجهائن ٿا، اهڙن مثالن کي وڏيڪ اهميت ڏيڻ گهرجي. هنن مثالن کي "مهمل ڪيل" (Prorogative) مثال سڏبو آهي.

بئڪن نہ رڳو اهڙي قسم جي منطقي دليل جي آخري روپ (Syllogism) کي رد ڪيو، پر ان کان هڪ وڏي علم، رياضيءَ کي بہ گهٽ اهميت ڏني، ڇاڪاڻ جو بقول سندس، اهو علم اٽڪل تجرباتي بنيادن تي بيٺل آهي. انهيءَ ڪري ڪيس ارسطو سان خاص عناد تہ ڊيموڪريٽس لاءِ وڏس زبردست احترام هئو. جيتوڻيڪ هن انهيءَ حقيقت کان انڪار نٿي ڪيو تہ فطرت جو سرشتو ڪنهن الوهي (Divine) مقصد کي واضح ڪرڻ جو چٽو مثال هئو، پوءِ بہ ڪيس بيهڪ ۽ شبيهي بناوٽ (Teleology) جي وضاحت کي، ماجرائن جي حقيقي کوج سان گڏائڻ تي اعتراض هئو. سندس خيال موجب تہ، هر شئي کي انهن وضاحتن رستي بيان ڪيو وڃي، جن جو بنياد لازمي طرح سان اثرائتي يا بنيادي سبب (Effiecient Cause) منجهان نڪتل هجي.

سندس نظريو يا طريقو وڏس ان ڪري بہ اهم هئو، جو ان مان مشاهداتي تفصيل (Data) جي ترتيب جو پتو ٿي مليو. بقول سندس تہ اهڙو جنهن تي سائنس جا بنياد هجڻ کپن. انهيءَ سلسلي ۾ هن چيو آهي تہ: اسان کي ڪوريئڙن وانگر نہ هجڻ کپي جيڪي شين کي پاڻ منجهان چوڌاري ڦهلائين ٿا ۽ نہ وري ماڪوڙين وانگر، جيڪي رڳو گڏ ڪري ڇاڻن ٿيون، پر اسان کي تہ ماکيءَ جي مکين وانگر هجڻ کپي، جيڪي وکر جمع ڪرڻ سان گڏ انهن کي ترتيب بہ ڇاڻن ٿيون. جيتوڻيڪ هيءَ سچي وضاحت ماڪوڙين جي توهين ڇٽبي، پر انهيءَ مثال مان ئي بئڪن جي طريقهٔ ڪار کي سمجهي ٿو سگهجي.

بئڪن جي فيلسوفيءَ جي انتهائي مشهور حصن منجهان هڪڙو "ڳٽپ جو نظريو" آهي جنهن کي هن آئيڊلس (Idols) ڪوٺيو آهي (هن لفظ جو هوندي تہ مقصد بت ۽ ديوتا آهي، پر هتي بئڪن جو مقصد شايد تقليدي تقدس آهي- مترجم) جنهن مان سندس مطلب ذهن جون اهي خراب علتون آهن، جن جي ڪري انسان کان خاميون ٿين ٿيون. هنن آئيڊلس کي هُن چئن حصن ۾ ورهايو آهي. جنهن منجهان پهريان "Idols of Tribe" آهي، جيڪي انساني فطرت جي اڏ ۾ آهن- جن ۾ هو خاص ڪري فطري لقائن ۾ عام طرح کان

وڏيڪ سٽاءُ طلبي ٿو، ٻئي نمبر تي "خواهشاتي تقدس" (Idols of Crave) جيڪي ذاتي حسد جي صورت ۾ آهن ۽ هڪ خاص ڪوجنائيءَ جي شخصيت ۾ بنيادي خوبيءَ جي حيثيت ۾ موجود آهن. ٽين ڪي هن "رواجي يا واضح تقدس" (Idols of Market Place) ڪوٺيو آهي، جن جو لاڳاپو لفظن جي شدت ۽ سختيءَ سان آهن ۽ آخر ۾ هن "عملي تقدس" (Idols of theatre) جو ذڪر ڪيو آهي، جيڪو سوچ جي حاصلات واري سرشتي سان ڳنڍيل آهي. جن ڪي ظاهر آهي ته ارسطو ۽ تدريسي مفڪرن (Scholastics)اهميت لائق مثال (Instances) ڪري چاٽايو آهي.

توڙي جو سائنس ۾ بيڪن جي دلچسپي برقرار رهي ۽ سندس مجموعي تاثر به سائنسي انداز وارو هئو، پر هو اجوڪي دؤر واري سائنسي طريقي کان تقريباً وانجهيل ئي هئو. هن ڪاپرنيڪس جي فلڪياتي نظريي کي رد ئي ڪيو، جيڪا ڳالهه ڪاپرنيڪس جي پنهنجي سِر لاءِ ته نظر انداز ڪرڻ جوڳي هئي، چاڪاڻ جو هن ڪي پختا دليل ڏيڻ ۾ واڌارو ڪونه ڪيو. پر بيڪن کي ڪيپلر جي خيالن کان مطمئن ٿيڻ گهربو هئو، جنهنجو "نئين فلڪيات" نالي ڪتاب 1609ع ۾ شايع ٿي چڪو هئو. پر لڳي ايئن ٿو ته بيڪن کي ويساليس جي ڪوجنا بابت ڪا ڄاڻ نه هئي جنهن کي "انگ وديا" (Anatomy) جو ابو سڏيو ٿو وڃي، توڙي جو هو گلبرٽ جو مداح هئو جنهن مقناطيسيت تي ڪوجنا ڪري، حاصلاتي طريقي کي (Inductive Method) نروار ڪيو. حيرت ته اها آهي ته ڪيس نيل هاروي جي محنتن بابت به سڌ ڪانه هئي، توڙي جو هو سندس ميڊيڪل اٽينڊنٽ به رهيو هئو.

اها به حقيقت آهي ته هاروي پنهنجي "رت جي دوري" واري نظريي کي بيڪن جي موت کان اڳ ڪونه ڇپرايو، پر تنهن هوندي به منجهانئس اها توقع رکي پئي سگهجي ته بيڪن کي سندس ڪوجنا جي ڄاڻ هجڻ گهربي هئي. هاروي کي به بيڪن بابت ڪي وڏا ويچار ڪونه هيا، چاڪاڻ جو سندس ذڪر ڪندي هن لکيو هئو : "هو فيلسوفيءَ کي به لارڊ چانسلر وانگر لکندو آهي." انهيءَ ۾ ڪوبه شڪ ڪونهي ته جيڪڏهن، بيڪن حڪومتي معاملن ۾ پاڻ کي نه ڦاسائي ها، ته هو ڏاهپ جي ڏيهه ۾ وڏيڪ سرسي حاصل ڪري وٺي ها.

هوڏانهن قياس (Hypothesis) تي گهٽ ڌيان ڏيڻ ڪري، بيڪن جو حاصلاتي طريقو به نقصن پربو ٿو لڳي. ڪيس توقع هئي ته تفصيل (Data) جي سٽائتي ترتيب، درست قياس کي واضح ڪري ڇڏيندي، پر ايئن مشڪل سان

ئي ٿيندو آهي. قاعدي موجب قياس جي جوڙجڪ سائنسي لحاظ کان ڏاڍو ڏکيو ڪم آهي ۽ هيءُ هڪ اهڙو ڪم آهي، جنهن لاءِ زبردست لياقتن ۽ صلاحيتن جو هجڻ انتهائي اثتر آهي. اجان تائين ڪو به اهڙو طريقو ليجي نه سگهيو آهي، جنهن سان قياس کي ڪنهن خاص قانون تحت لهي سگهجي. عام طور تي ڪجھ قياس حقيقتن جي حاصلات لاءِ، لازمي طور تي ابتدا ڪندڙ هجڻ گهرجن، ڇاڪاڻ جو حقيقتن جي چونڊ، پرک ۽ ڪندڙ لاڳاپي جي گهرج ڪري ٿي، انهيءَ طريقي کان سواءِ حقيقتن جو واڌارو رڳو منجهائي ماري ٿو.

سائنس ۾ استخراج يا تخفيف (Reduction) جو حصو بڻڪن جي توقع کان وڌيڪ اهم آهي، اڪثر ڪري جڏهن به قياس جي ڇڪاس ٿيندي آهي، ته ان لاءِ انومان تي مبني قياس کان وٺي مشاهدن ذريعي ڇڪاس ٿيندڙ نتيجن تائين، ڊگهو سفر ڪرڻو پوندو آهي. عام طور تي استخراج رياضي ٿيندو آهي جڏهن ته بڻڪن سائنسي معلومات ۾ علم رياضيءَ جي اهميت کي ڪافي گهٽايو آهي.

اڄ تائين سادي ڳڻپ ذريعي حاصلات جو مسئلو حل ٿي نه سگهيو آهي. انهيءَ معاملي ۾ جتي تفصيلي سائنسي معلوماتن جو ذڪر ٿي آيو، اتي سادي ڳڻپ واري طريقي کي بڻڪن جو رد ڪرڻ صحيح ٿو لڳي. ڇاڪاڻ جو تفصيلن ۾ وينديءَ، اسين ڪي عام قانون (General laws) اخذ ڪري سگهون ٿا، جن جي بنياد تي جيستائين ڪين درست سمجهيو ٿو وڃي، ٿورڙو گهڻو ڪري ڪو غور طلب ۽ وزنائتو طريقو جوڙي سگهجي ٿو.. جان اسٽوئرٽ مل حاصلاتي طريقي جا چار ضابطا ناهيا، جن کي تيستائين اختيار ڪري سگهجي ٿو، جيستائين "سبب وارو قانون" (Law of causality) اخذ ڪري سگهجي. پر انهيءَ قاعدي بابت ڪيس به تسليم ڪرڻو پيو، ته ان کي مڪمل طور تي حاصلات جي بنياد تي قبول ڪري سگهجي ٿو، جيڪو سادي ڳڻپ ذريعي ئي ٿيندو. جيڪا شئي سائنس جي نظرياتي تنظيم ذريعي حاصل ٿي ڪري سگهجي، سا انهن تابع حاصلات کي مڪمل ۽ جامع حاصلاتن ۾ جمع ڪرڻ کان پوءِ ئي ممڪن آهي. بلڪ ڪنهن وڏي ۽ جامع حاصلات ذريعي، اهڙين جامع حاصلات جي وري مختلف، پر اهڙن واقعن مان تصديق ٿي سگهي ٿي، جن کي تسليم ڪرڻ واجبي سمجهيو وڃي ٿو. هيءَ صورتحال ڏاڍي عدم اطمينان واري آهي، پر بڻڪن ۽ ڪانٽس پوءِ وارن فيلسوفن منجهان ڪنهن وٽ به انهيءَ جو حل موجود ناهي.

(برٽرنڊ رسل جي ڪتاب "History of Western Philosophy" تان ورتل)

رين ڊيڪارٽ

ڄـــم: 31 مـــارچ 1596ع
لاڏاڻو: 11 فيبروري 1650ع

جنهن به ماڻهوءَ ڀهراڙيءَ جي ڪنهن رات ۾ چڪور کي چنڊ ۽ زمين جو وسعتن ۾ بي قراريءَ ۽ اُساٽ منجهان ڦيراٽيون پائيندي ۽ ٻوليندي ڏٺو هوندو، تنهن کي عشق جي ازليت جو احساس بخوبي ٿي سگهندو. فيلسوفيءَ ۽ فڪر جي تواريخ ۾ پڻ ڪي اهڙا چڪور آهن، جن پنهنجيون زندگيون سائنس عشق ڪرڻ ۾ کپائي ڇڏيون.

اهڙي سمي جڏهن علم جو سُجهندو جيتوڻيڪ موجود ته ضرور هيو، پر ان جي آڏو انڌ، تقليد ۽ پاڻ پٺي جا ڪارا

ڪڪر اڇي بيٺا هيا. فيلسوفي ۽ سائنس جي منڙي لات لنوندڙ مختلف پکيئڙن اراسمس، مور، بيڪن، گيليلو ۽ برونو وغير جي روپ ۾ پنهنجن روح ريجهائيندڙ آوازن سان گهٽا ٽي قصد ڪيا، پر اهو رين ديڪارت ئي هيو، جنهن فرانس جي علم پرور زمين تان پرواز ڪئي ۽ نيٺ نئين فڪر جي سهائيءَ جو پريور جلوو پسڻ ۾ ڪامياب ٿيو. سندس فيلسوفي ىوَ، دليريءُ، مصلحت، مقابلي، دقت ۽ لطافت جو هڪ شاندار سنگم آهي. جنهن ۾ انساني فڪر جي مٿان اونداهي دؤر (Dark Ages) جو ڏمر به ڏسڻ ۾ ابندو، ته قديم يوناني ڏاهپ جا ساهه سيبائيندڙ ڪرٽا به محسوس ٿيندا- ۽ نئين دنيا سرجڻ لاءِ نون خيالن جون لهرون پڻ پسجڻ ۾ ايندليون. رين ديڪارت فيلسوفيءَ جي دنيا جو اهو داناءُ استاد آهي،جنهن نهايت ڏاهپ سان ڪُند پٺي جي خلاف آواز بلند ڪيو ۽ ان دؤر جي جهڙتال مذهبي عالمن جي "تان تان" سان ستوسنئون مهاڏو اتڪائڻ جي بدران، سائنس، طبعيات ۽خود ارسطو جي خيالن جو ست ڪڍيندي، انساني وجود ۽ ان جي اهميت کي هر شيءِ تي مقدم ڄاڻائيندي، ظلمت جي پاسبانن جي خلاف نعرو بلند ڪيو ته: Cogito, Ergo, Sum (مان سوچيان ٿو تڏهن ئي مان وجود رکان ٿو) . يعني هن انساني سوچ کي هر شئي کان اهم سمجهندي، مقدس سوچن جي تصور کي للڪاريو. سمجهو ٿا ته اعليٰ حضرتن جي اقتدار کي للڪار جي بدلي ۾ سائنس کهڙيون جنيون نه ٿيون هونديون! سالن جا سال دربدري ۽ غريب الوطنيءَ جي صورت ۾ ڪاٽيندي به هن حق جو جهنڊو بلند رکيو ۽ بالآخر انساني تاريخ سندس لازوال ڪردار کي مڃيندي، کيس جديد فڪر جي دنيا جو بي تاج بادشاهه تسليم ڪيو. اڄ اسين جيڪي به فڪري اسڪول

ڏسون ٿا، انهن جي واٽ ڪهڙي به هجي، پر سيني آڏو ڊيڪارٽ جي ان عظمت ڀريي ڪردار جي اهميت واضح آهي، جيڪو هن ڏاهپ جي تواريخ ۾ ادا ڪيو. ڊيڪارٽ جي فڪر جي تاريخ ۾ سڀ ڪان وڏي اهميت اها آهي، ته هن منظم طريقي سان، پهريون دفعو جديد ڏاهپ کي اسان آڏو پيش ڪيو ۽ مستقبل جي عظيم فيلسوفن جي لاءِ راهه هموار ڪئي. باقي سندس فڪر ۽ علم کي سماجي مسئلن سان ڳنڍيي، ڪاميابيءَ سان عوام جي زندگيءَ کي ايئن آسان بڻائڻ جي جستجو ڪونه ڪئي وئي، جيئن ترقي پسند نظرين اڳتي هلي ڪئي.

- سنڌيڪار

رين ڊيڪارٽ (Rene- Descartes) کي عام طور تي جديد فڪري فيلسوفيءَ جو باني سمجهيو ويندو آهي ۽ آئون سمجهان ٿو ته اهو درست به آهي. هيءُ شخص فڪر جي گهرائين سان سرفراز ٿيل اهو پهريون ماڻهو آهي، جنهن پنهنجي علم جا جديد طبعيات ۽ فلڪيات تي زبردست اثر ڇڏيا آهن. ان ڳالهه ۾ ڪو شڪ ڪونهي ته هن روايتي مدرسيت (Scholasticism) مان گهڻو ڪجهه پرايو، پر پوءِ به پنهنجي پيش رو مفڪرن جي وڌل بنيادن کي جيئن جو تيئن قبول نٿو ڪري، بلڪ ان جي ابتڙ هو فيلسوفيءَ جي سڄي عمارت نون بنيادن تي جوڙڻ جي جستجو ڪري ٿو. ڊيڪارٽ کان اڳ، يعني ارسطو جي دؤر کان وٺي، ڪڏهن به اهڙي ڪوشش ڪونه ورتي وئي. هئي، پر سندس تشريح جڻ ته ان خود اعتماديءَ جي تصوير آهي، جنهن جون پاڙون سائنس جي ترقيءَ منجهه کتل آهن. سندس ڪاوشن ۾ اها تازگي آهي، جيڪا ڪانٽس اڳ افلاطون تائين، ٻئي ڪنهن به مشهور مفڪر منجهه نظر نه ايندي. ان سڄي عرصي (افلاطون ۽ سندس وچوارو دؤر) ۾ پيدا ٿيل هڙئي فيلسوف جڻ ته اهڙا استاد لڳن ٿا، جن انهيءَ عرق ريزيءَ (فڪر ۽ فيلسوفي) کي به عام ڏنڌو يا پيشو سمجهي دلچسپي ورتي. جڏهن ته ڊيڪارٽ جي لکڻين مان نه فقط هڪ قابل استاد جي جهلڪ نظر اچي ٿي، پر هو هڪ اهڙو کوجي ۽ ڏوريندڙ به لڳي ٿو، جنهن جيڪي ڪجهه سکيو ۽ سمجهيو آهي، ان کي بيان ڪرڻ جي ڪيس

ڏاڍي چنتا آهي. سنڌس لکڻ جو ڏانءُ ايڏو تہ آسان ۽ ڏيکاءَ کان پاڪ آهي،جو هن جي تحريرن پڙهڻ کان پوءِ محسوس ٿيندو، تہ جڻ اهي عام شاگردن لاءِ نہ پر دنيا جي هوشيار استادن لاءِ لکيون ويون آهن، تنهن ڪري ئي سنڌس لکيت کي "شاندار ڏانءُ" سڏي سگهجي ٿو.

اها جديد فيلسوفيءَ جي خوشقسمتي چئبي،جو سنڌس بانيڪار کي انهيءَ بلند سطح جو متاثر ڪندڙ ادبي ذوق هٿ آيو آهي. سڄي يورپ توڙي انگلستان ۾ ڪانٽ (Immanuel Kant) جهڙن فيلسوفن تائين سنڌس غير ڪسبي ڪردار برقرار رهندو آيو، پاڻ ڪيترن تہ سنڌس طريقهٔ ڪار کي ئي ڪسوٽي بڻائي ڇڏيو.

ڊيڪارٽ جو والد برٽيني (فرانس جو صوبو) جي پارليمينٽ جي ڪائونسلر هجڻ کان سواءِ،چڱي موچاري ملڪيت جو مالڪ پڻ هيو. سنڌس وفات کان پوءِ،جڏهن ڊيڪارٽ دولت جو وارث بڻيو،تہ هڙئي ڀينيون ڀارش وڪڻي موڙيءَ کي ڊنڊن ۾ سيڙايائين، جنهن مان هو هر سال ڇهہ يا ست هزار فرانڪ ڪمائڻ لڳو. 1604ع کان 1612ع تائين هن ملڪ جي مشهور تعليمي اداري Jesuit College for la flache ۾ تعليم پرائي،جتان ئي لڳي ٿو تہ هن کي علم رياضيءَ جي متعلق پختا بنياد حاصل ٿيا، جيڪي ڪيس ان وقت جي ڀين يونيورسٽين مان هوند ڪونہ ملي سگهن ها. 1612ع ۾ ڊيڪارٽ پئرس ڏانهن پنڌ پيو، پر ستت ئي اتان جي سماجي زندگيءَ کان ڪڪ ٿي 'فائبرگ سينٽ جرمين' ۾ وڃي ٿانيڪو ٿيو، جتي هن جاميٽري (ريکا ڳڻت) تي ڪم ڪرڻ شروع ڪيو. پر اتي بہ دوستن طرفان سنڌس ڪم ۾ ٽنبڪو برقرار رهيو، تنهن ڪري وڌيڪ آرام ۽ يڪسوئيءَ سان ڪم ڪرڻ لاءِ هو 1617ع ۾ ڊچ فوج ۾ شامل ٿيو. جيئن تہ ان دؤر ۾ هالئينڊ ۾ امن هيو، تنهن ڪري سمجهہ ۾ اهو ٿو اچي تہ پورا ٻہ سال هو ڏاڍي ڏيان ۽ غور سان پنهنجي ڪرت ۾ مشغول رهيو، ان جي باوجود مستقبل جي ٽيهن سالن واري ڊگهي جنگ،ڪيس 1619ع ۾ بويريا جي فوج ۾ ڀرتي ٿيڻ تي مجبور ڪيو،۽ بويريائي اهو مقام آهي، جتي سال 1419 ۽ 20 جي سياري ڏاري،ڪيس هڪ منفرد تجربي مان گذرڻو پيو. يعني هو پنهنجي شاهڪار ڪتاب Discourse, de, la, Methode تي بنيادي ڪم ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿيو. چون ٿا تہ هڪ ڏينهن ڏاڍي ٿڌ ٿي پئي تہ هو وڃي آتش دان ۾ ويهي رهيو ۽ شام تائين سڄو ڏينهن اتي گذاريندي،انتهائي گهرين سوچن ۾ ٻڏل رهيو. جڏهن ٻاهر آيو تہ سنڌس اڌ نظريو مڪمل ٿي چڪو هيو. پر ضروري ناهي تہ انهيءَ بيان کي

جيئن جو تيئن قبول ڪجي. سقراط لاءِ چوندا آهن ته هو سڄو ڏينهن برف ۾ ويهي غور فڪر ڪندو هيو، پر ان جي ابتڙ ڊيڪارٽ جو ذهن فقط گرم رهڻ سان ئي مؤج ۾ ايندو هيو.

1621ع ۾ هن فوج کي الوداع ڪيو ۽ اٽليءَ جو ڊگهو دؤرو ڪرڻ کان پوءِ 1625ع ۾ اچي پئرس ۾ رهيو. پر هن پيري ۾ ڪيس دوستن سک سان ويهڻ ڪونه ڏنو. ننڊ مان جاڳ ٿيڻ کان پهرين (ياد رهي ته ڊيڪارٽ منجهند کان اڳ ننڊ مان نه اٿندو هيو) ئي اچي هو سندس در جو ڪڙو ڪڙڪائيندا هيا، جنهن ڪري ڪيس ڏاڍي بي آرامي ٿيندي هئي. نيٺ تنگ ٿي هڪ دفعو وري هو 1628ع ۾ فوج ۾ ڀرتي ٿيو، جيڪا 'لارو شيلا' (فرينچ پروٽيسٽنٽ فرقي وارن جو ڳڙهه. مترجم) کي گهيرو ڪيون بيٺي هئي. جڏهن اها مهم پوري ٿي ته شايد ڪنهن مقدمي کان بچڻ لاءِ هن هالينڊ ۾ رهڻ جو فيصلو ڪيو. ڊيڪارٽ هوندي ته ڪيٿولڪ فرقي جو مڃيندڙ هڪ ڊڄڻو انسان هيو، پر گيليليو طرفان چرچ جي خلاف ڪيل بغاوت جي حامين ۾ اڳ کان اڳرو هيو. ڪجهه ماڻهن جو وري اهو خيال به آهي ته 1616ع ۾ گيليليو کي مليل پهرين (ڳجهي) سزا جي ڪيس اڳواٽ سڌ هئي، تنهن ڪري ئي هن پنهنجي عظيم شاهڪار le, Methode (جنهن کي هن سالن جا سال محنت ڪري تيار ڪيو هيو) کي ڇپرائڻ ۾ ڪجهه هٻڪيو. سندن چوڻ موجب ته ان تصنيف ۾ ٻن ملحدانه خيالن يعني: ڪائنات جي لامحدوديت ۽ زمين جي گردش متعلق بحث ڪيو ويو هيو. اهو ڪتاب ڪڏهن به جامع صورت ۾ ڇپجي نه سگهيو، البته ان جا ٻه ٽڪرا سندس مؤت کان پوءِ شايع ٿيا.

1629ع کان وٺي 1649ع تائين سواءِ ڪاروباري مختصر دؤرن جي، (جيڪي هن انگلينڊ ۽ فرانس ڏانهن ڪيا) سڄا سارا ويهه سال هالينڊ ۾ ئي رهيو، ڇو ته سڄي يورپ ۾ فقط هالينڊ جي سرزمين تي ئي فڪر تي پهرا ڪونه هيا. مشهور انگريز فيلسوف ٿامس هابس (Hobbs) پنهنجا ڪتاب اتي ڇپرايا، جان لاڪ جهڙي عظيم مفڪر انگلينڊ تي چانيل 1668ع کان اڳ جي پنجن سخت رجعتي سالن دؤران، ان ئي ملڪ ۾ پناهه ورتي، بيل (جنهن ڊڪشنري ترتيب ڏني هئي) به اتي ئي رهڻ ضروري سمجهيو، صوفي مفڪر اسپنوزا کي ته ڪنهن ٻئي ملڪ ۾ پنهنجو ڪم ڪار جاري رکڻ جي اجازت ملڻ جو سوال ئي پيدا نٿي ٿيو.

مٿي مون چيو آهي ته: ڊيڪارٽ ڏاڍو ڊڄڻو ماڻهو هيو، اهو چوڻ وڌيڪ بهتر ٿيندو ته سندس شخصيت جي ڊڄڻي هجڻ جو هڪ پهلو اهو به ٿي سگهي

ٿو، تہ هو فضوليات کان بچڻ ۾ پنهنجي ڪم ۾ خلل پوڻ کان لهرائيندو هجي. ڊيڪارٽ هميشه پادرين وٽ (خاص ڪري يسوئي فرقي جا پادري) چڪر چاڙي هٽندو هيو. پر اهو سڀ ڪجھ هو نہ فقط ڪليسا جي عروج واري دؤر ۾ ڪندو هيو، پر بعد ۾ هالينڊ جي آزاد ماحول ۾ رهندي بہ اهو عمل سندس روز مره جي دستور ۾ شامل رهيو. جيتوڻيڪ سندس ذهني روين جي پوري سڌ ڪانہ ٿي پوي، پر اُئون ايئن چوڻ جي ڪوشش ڪندس، تہ هو ڪليسا جي پيروي ڪندڙ هڪ سچار ڪئٿولڪ رهيو. اهو ڪردار هو پنهنجي توڙي ڪليسا جي مفاد خاطر ادا ڪندو رهيو تہ، جيئن اها جديد سائنسي علمن جي مخالفت، گيليليو جي خلاف هاءِ گهوڙا ڪرڻ جيتري شدت سان نہ ڪري سگهي، ڪجھ ماڻهن جو خيال وري اهو آهي اِتہ سندس تقليد پسند هجڻ جو هڪ سبب سياسي بہ هيو. ايئن بہ ممڪن ٿي سگهي ٿو، پر مان ان ڳالھ کي درست ڪونہ ٿو سمجهان.

هالينڊ ۾ بہ نہ رڳو رومن ڪيٿولڪ ڪليسا پر تعصبي پروٽسٽنٽ فرقي وارن بہ مٿس ايذائيندڙ جهلون ٿي ڪيون، جن عام طور تي چيو پئي تہ سندس تعليم دهريت ڏانهن ٿي ڏڪيو. انهيءَ سلسلي ۾ جيڪڏهن فرانسي سفير ۽ هالينڊ تي حڪمراني ڪندڙ اورينج جو شهزادو (Prince of Orange) سندس مدد نہ ڪن ها، تہ انهن الزامن تحت مٿس ڪيس ٿي داخل ڪيو ويو. رجعتي ڌر جي ان ناڪاميءَ کان پوءِ مٿس ليئيڊن يونيورسٽيءَ طرفان، اڻ سڌي طرح سان پي ڪاھ ٿي. سا اها تہ: ڊيڪارٽ جي حمايت توڙي مخالفت ۾ ڳالهائيندي سندس نالو وٺڻ تي پابندي وڌي وئي. ان موقعي تي اورينج جي شهزادي هڪ دفعو ٻيهر مداخلت ڪندي، يونيورسٽيءَ کي تنبيھ ڪئي تہ اها ايتري هلڪڙائپ جو مظاهرو ڪرڻ کان باز رهي. اها صورتحال پروٽيسٽنٽ ملڪن جي ان 'زبردست ترقيءَ' جي نشاندهي ڪري ٿي، جتي رياست کي ڪليسا جي ضابطي مان ڪڍي، ڪليسا کي رياست جي ضابطي هيٺ آندو ويو هيو- ۽ اهڙي طرح ڪليسا جي نسبتاً ڪمزوريءَ کي بہ چٽو ڪري ٿي، جيڪا ان وقت دنيا ۾ ڪنهن بہ ٻئي هنڌ موجود ڪونہ هئي.

هاڻي ستارن جي گردش تہ ڏسو، جو ڊيڪارٽ جي اسٽاڪ هوم ۾ مقرر شانت نالي فرينچ سفير جي معرفت سوئيڊن جي راڻي ڪئٿرين سان خط پٽ جي واٽ ٿي. راڻي ڪئٿرين بردبار هجڻ سان گڏو گڏ علم دوست تہ ڪئي هئي، پر سندس مٿي ۾ اهو خيال بہ هيو تہ هڪ خود مختيار حڪمران هجڻ جي ڪري، ڪيس عظيم هستين جو وقت برباد ڪرڻ جو پورو پورو حق ٿي پهتو.

ڊيڪارٽ سائنس واقفيت ٿيڻ ڪان پوءِ 'محبت' جي موضوع تي پڌل ڪيترائي وٽندڙ قول ۽ خيال، جيڪي هن حقيقت ۾ اليڪٽر (اليڪٽر ان صاحب کي چيو ويندو آهي جنهن کي يورپ جي ڪيترن ئي ملڪن ۾ شهنشاهه چونڊڻ جو حق هوندو هيو. مترجم) پالاٽن جي صاحبزاديءَ ايلزبيٿ لاءِ جوڙيا هيا، سي ۽ ٻيا 'روح جي جذبن' تي مبني ويچار (۽ اهڙيون شيون جن کي پهريائين نظر انداز ڪندو هيو) موڪلي ڏنا. انهن تحريرن کان متاثر ٿيندي راڻيءَ کيس پنهنجي دربار ۾ اچڻ جي دعوت ڏني، جنهن کي آخرڪار هن قبول ڪيو ۽ راڻيءَ طرفان موڪليل هڪ سامونڊي جنگي جهاز ۾ سوار ٿي هو اچي سوئيڊن پهتو. پر سگهو ئي اها دعوت ان خواهش ۾ تبديل ٿي ته ڊيڪارٽ راڻيءَ جي بي پناهه مصروفيتن کي نظر ۾ رکندي،اسڪنڊنيويا جي پاري پوندڙ صبح جو سوير، پنجين وڳين اٿي کيس روزانو سبق پاڙهي. اها غير واجبي جُٺ ۽ زور آوري اسان جي هن نفيس طبيعت ڏاهي لاءِ ڪا چڱي ڳالهه ڪانه هئي. ان جي مٿان ٻيو ذلل اهو ٿيو جو سفير صاحب يعني شانت به سخت بيمار ٿي پيو، سائنس قربدارين جي ڪري اهو بوجهو به کيس کڻڻو پيو ته هو سندس پرگهور لهي ۽ تيمارداري ڪري. سندس محنتن مهابي خيرن سان سفير صاحب ته بستري تان اٿي چاڪ چڱو ڀلو ٿيو، پر ايڏي جفاڪشي ڊيڪارٽ کي اوکي پئجي وئي، ۽ هڪ ڀيرو جو بيماريءَ جي بستري تي ڪريو ته وري اٿي نه سگهيو. آخرڪار 1650ع ۾ سندس چالاڻو ٿيو.

جيتوڻيڪ ڊيڪارٽ ڪڏهن به باضابطه وهانءُ ڪونه ڪيو، پر پنجن ورهين جي عمر ۾ فوت ٿيل پنهنجي ري نڪاحي ڌيءَ جي موت کي، هن "سچي زندگيءَ جو بدترين ڏک" چيو آهي. سندس متعلق خيال آهي ته هو نه فقط ڪپڙي لٽي اوڍڻ جي معاملي ۾ سيبتو هيو پر سدائين ڪنو (ترار) به ضرور کڻندو هيو. البت گهٽو جفاڪش نه هجڻ جي باوجود ڏينهن ۾ ڪجهه ڪلاڪ ڪم ڪار ڪرڻ کان سواءِ، ٿورڙو ٿڪو مطالعو به باقائدگيءَ سان ڪندو هيو. جڏهن هو هالينڊ ڏانهن لڏي ويو، تڏهن به مقدس بائيبل ۽ ٿامس اڪئناس (يورپ جي اونداهي دؤر ۾ مذهبي عالمن ۾ نسبتاً بهتر فيلسوف. مترجم) جي ڪتابن کان سواءِ ٻيا به ڪيترائي ڪتاب سائنس گڏ هوندا هيا. لڳي ٿو ته سندس تصنيفون مختصر وقت ۾ پر ڏاڍي ڏيان سان عمل ۾ آيل آهن، پر ممڪن آهي ته اهو انهيءَ تاثر ڏيڻ لاءِ ڪيو ويو هجي ته جيئن ماڻهو کيس معزز هجڻ سان گڏو گڏ خفتي به سمجهڻ لڳن. اُئون ڀانيان ٿو ته سندس ڪيل ڪم جي مدت اسان کان لڪائي گهٽ ٻڌائي وئي آهي، جو ته ٻي صورت ۾

سندس حاصلات تي اعتبار ڪرڻ مشڪل ٿيو پوي.

ديڪارٽ هڪ فيلسوف ۽ رياضيدان هجڻ ڪان سواءِ هڪ بهترين ۽ فائديمند سائنس دان به هيو. سندس ڪاوشون نه فقط فيلسوفي ۽ علم رياضيءَ ۾ بي پناهه اهميت رکن ٿيون،پر سائنس جي ٻين شعبن ۾ خاص عظمت نه رکڻ جي باوجود،سندس ڪوششون پنهنجن همعصرن جي ڀيٽ ۾ وڌيڪ ساراهه جوڳيون آهن. علم جاميٽريءَ ۾ سندس سڀ ڪان وڏو ڪردار 'رابطائي جاميٽريءَ' (Coordinating geometery) جي ايجاد آهي، ان هوندي به جو اها ترتيب ان سلسلي ۾ ڪا آخري ڳالهه ڪانه هئي، پر مشاهداتي طريقي (Analytical Method) جو به جيڪو هن استعمال ڪيو آهي،سو ساراهه جوڳو آهي. جنهن ذريعي ڪيترن سوالن جا حل آسانيءَ سان ملي سگهن ٿا، مفروضن جو جائزو وٺي سگهجي ٿو ۽ ان ڪان سواءِ ان ڏس ۾ الجبرا جو مناسب استعمال پڻ اهڙيون خاصيتون آهن، جن ۾ هو نه فقط قديم دؤر جي دانائن پر پنهنجي ٻين پيشرو مفڪرن کي به پٺتي ڇڏي چڪو هيو. سندس علم جي وڏي خاصيت 'ترتيب پيدا ڪرڻ' آهي، مثال طور تي سادي پني تي پنهنجي هٿان ٻن متعين لڪيرن جي وچواري فاصلي جي حالت بابت علم حاصل ڪرڻ. ان طريقي جي قوت هن اڪيلي سرڳولي نه ڪئي، پر انهيءَ طرف اڳتي وڌڻ لاءِ، هن مختلف گسن جا ڏس پڌرا ڪري ڇڏيا. مٿيون طريقه ڪار سندس طرفان علم رياضيءَ ۾ ٿيل بنيادي تخليق هجڻ ڪان سواءِ، هڪ اهم ۽ نئين شئي پڻ هئي،جيڪا سندس مهابي ٿي ظاهر ٿي دنيا آڏو آئي.

1944ع ۾ ڇپجي پڌرو ٿيل سندس ڪتاب،فيلسوفيءَ جا اصول (Principia philosophiae) هڪ اهڙو ڪتاب آهي، جنهن ۾ هن جا تقريباً هڙئي سائنسي اصول ۽ نظريا واضح ٿيل آهن. ان ڪان سواءِ سندس ٻيا به ڪيترائي اهم ۽ معلوماتي ڪتاب آهن. جهڙوڪ:

1637ع ۾ ڇپيل 'فيلسوفياڻا مضمون' (Essais- Philoso- phiques) نه رڳو جاميٽري، پر بصري علم ۾ به وڏي اهميت رکي ٿو.

"ڳرڀ جي جوڙ جڪ" (De- la formation du foetus) نالي سندس تصنيف ۾ هن نه فقط نيل هاروي جي 'رت جي دؤري' متعلق نظريي جي تائيد ڪئي آهي، پر ان سلسلي ۾ ڪنهن اهم دوا جي ايجاد (جنهن جو ان وقت ڪوبه امڪان نه هيو) ڪرڻ جا امڪان پڻ ڏيکاريا آهن. هن ڪتاب ۾ هن انسانن توڙي جانورن کي 'ڪلون' (Machines) قرار ڏيندي جانورن کي طبعي قانونن تحت هلندي ڏيکاريو آهي. جيڪي احساسن ۽ شعور کان وانجهيل

آهن، جڏهن ته ماڻهو ڪائنات مختلف آهن، ڇو ته وٿن آتما آهي، جيڪا پينيل غدود (Pineal Gland) (دماغ جي ان حصي جو مرڪز جتان بصري تنت شروع ٿئي ٿي) ۾ موجود آهي. سندس خيال موجب اهائي جڳهه آهي جتي روح 'اهم جوهرن' سان رابطي ۾ ايندي، جسم ۽ روح جي وچ ۾ تعاون برقرار رکي ٿو. ٻئي طرف ڪائنات ۾ موجود سڄي حرڪت جو مقدار مستقل آهي، تنهن ڪري روح ان تي اثر انداز ته ڪونه ٿو ٿي سگهي، البت اهو انهن 'اهم جوهرن' جي حرڪت کي ڪنهن به رُخ ۾ موڙيندي،سڄي جسم تي اثر انداز ضرور ٿي سگهي ٿو. آخر ۾ سندس نظريي جو اهو حصو آهي،جيڪو ڊيڪارٽ جي شاگردن ترڪ ڪري ڇڏيو، پهريائين سندس ڊچ معتقد جيلونيڪس (Gelunix) ۽ بعد ۾ مالي برانچي ۽ اسپينوزا جهڙن فيلسوفن ان کي نظرانداز ڪيو. اڳتي هلي طبعيات جي ماهرن 'رفتار جي سگهه جي بقاءَ' جو طريقو به ڳولي لڌو، جنهن موجب ته: "دنيا ۾ موجود حرڪت جو سڄو مقدار ڪنهن به ڏنل رخ ۾ مستقل آهي". انِ مان اهو ثابتِ ٿيو ته ڊيڪارٽ جي نظريي وارو نقطو،يعني 'ذهن جو جسم تي ڪنهن به قسم جو عمل' ناممڪن آهي. پر ڪارٽيشين مفڪرن Cartesian School (1) جا اهي وِيچار ڪيڏي نه حيرت ۾ وجهن ٿا ته: هر طبعي عمل انهن اثرن جي اصليت جهڙو آهي، جيڪي مساوات يا مناسبت واري قائدي تحت، مادي جي چر پر معلوم ڪن ٿا، تنهن ڪري ذهن تي ان جي اثر انداز ٿيڻ جي ڪابه گنجائش ڪانهي. پر هتي هڪ ٻيو مسئلو پيدا ٿئي ٿو. منهنجي ٻانهن تڏهن چري پُري ٿي جڏهن آئون ائين گهران ٿو، پر هتي منهنجي مرضي يا 'گهرڻ' هڪ ذهني مظهر آهي،جڏهن ته ان جي ابتڙ ٻانهن جي چرپر هڪ طبعي يا مادي صورتحال آهي. هاڻي جڏهن ذهن ۽ مادو هڪٻئي تي اثر انداز ٿي ڪونه ٿا ٿين، ته پوءِ منهنجو جسم اهڙي طرح عمل ڇو ٿو ڪري، جو لڳي ٿو ته ڄڻ ته منهنجو ذهن ڪيس ڪنٽرول ڪري هلائي چلائي ٿو؟ انهيءَ سوال جو جواب جيلونيڪس ٻن گهڙيالن واري نظريي (Theory of Two clocks) تحت ڏنو آهي. فرض ڪريو ته توهان وٽ ٻه اهڙا گهڙيال آهن، جيڪي مڪمل ٺيڪ طريقي سان وقت ٻڌائين ٿا، جڏهن به منجهائن هڪڙو وقت جي ماپ لڳل انگن جي نشاندهي ڪندي پهچي ٿو ته ٻيو نڪاوَ هٽي وقت جو اعلان ڪري ٿو. هاڻي جڏهن مقرر انگن تي

(1) ڏاهن ۽ فيلسوفن جو اهو گروهه جنهن ڊيڪارٽ جي 'رابطن واري بنيادي نظريي' کي تسليم ٿي ڪيو. مترجم

پهچندي هڪڙي کي ڏنو سين ۽ ٽڪاءُ ٻئي ڪيا، ته سمجهيو سون ته پهرين کي ٻئي گهڙيال عمل ڪرڻ لاءِ سبب فراهم ڪيو. ته ذهن ۽ جسم جو ٻه هڪٻئي سان اهڙو ئي لاڳاپو آهي، خدا پنهي کي هڪ ٻئي سان جڪڙي منجهن هم آهنگي پيدا ڪري ڇڏي آهي. انهيءَ طريقي سان پنهنجي مرضيءَ (ارادي) مطابق عمل ڪرڻ مهل، انهيءَ جي باوجود جو منهنجو ارادو منهنجي جسم تي ڪوبه اثر نه ٿو ڏيکاري، تڏهن به منهنجي ٻانهه جي چر پر نج طبعي قائدي تحت ٿئي ٿي.

هن نظريي ۾ گهٽيون مشڪلاتون بهرحال پوءِ به رهن ٿيون. مثلاً پهرين ته اها ڳالهه ڏاڍي منجهيل آهي ته: جڏهن هڪ پاسي طبعي سلسلا فطري قانونن جي تحت طئي ٿين ٿا، ته ٻئي طرف ذهني سلسلا (جيڪي طبعي سلسلن جي متوازي هلن ٿا) لازمي طور تي اوترائي جبريت تحت هلڻ کپن. جيڪڏهن هي نظريو درست آهي ته پوءِ هڪ نئين لغت هجڻ کپي، جيڪا دماغ جي هر واقعي کي ترجمو ڪري ذهني واقعن سان مطابقت پيدا ڪري. ان کان سواءِ، هڪ آدرشي ڪٽٽي (Calculator) جي به ضرورت ٿيندي، جيڪو دماغي واقعن (ماجرائن) کي حرڪت جي قانونن تحت ڳڻي، لغت جي معنائن مطابق ذهني ماجرائن سان ڳنڍجي ڪو نتيجو ڪڍي سگهي. بلڪ انهيءَ لغت کان سواءِ ئي اهو ڪٽٽو عملن ۾ اکرن جا نتيجا بيان ڪري، جو ته انهن کي پڻ جسماني چُر پُر جئي سگهجي ٿو. ها پر اهڙا ويچار مسيحي اخلاقيات ۾ ڏوهن جي سزا متعلق مذهبي نظرين سان مطابقت ۾ هلائڻ ته ڏاڍو مشڪل ڪم ٿيندو!

ان هوندي به اهي نتيجا ڪنهن به دؤر ۾ واضح ڪونه هيا، ايئن ٿي لڳو ته هن نظريي کي بہ اهميتون حاصل آهن. پهرين ته: انهيءَ روح جي هڪ خاص وضاحت ٿي ڏني، جنهن ۾ جسم سان سندس ڪو تعلق ڪونه هيو، جو ته روح ڪڏهن به جسم تي اثر انداز ڪونه پئي ٿيو. ٻي خاصيت تحت انهيءَ نظريي هن عام اصول جي اجازت ٿي ڏني ته: هڪ مادو ڪنهن ٻئي مادي تي اثر انداز ڪونه پئي ٿي سگهيو- جڏهن ته اسان وٽ بہ جزا يعني ذهن ۽ جسم هيا ۽ سي به هڪ ٻئي سان ايڏا غير متشابهه، جو منجهن تعاون ٿيندي ممڪن نظر نٿي آيو. جولينڪس جي نظريي ۾ تعاون جي ظاهري وضاحت ته ڏنل هئي، پر حقيقت کان انڪار ڪيل هيو.

ميڪانڪيت (MECHENICS) جي اندر ڊيڪارٽ چر پر جي پهرين قائدي کي تسليم ڪري ٿو، جنهن جي مطابق: جيڪو به جسم پنهنجو پاڻ تي ڇڏيل آهي، سو مسقتل زور سان هڪ ئي سڌي رخ ۾ هلندو رهندو. پر ان

جي فاصلي تي ڪوبہ عمل ڪونہ ٿو ٿئي، جيئن نيوٽن جو ڪشش ثقل جو قائدو بہ ڏسي ٿو: خال (Space) ۽ ائٽي (Atom) نالي ڪنهن بہ شئي جو وجود ڪونهي، پر پوءِ بہ هر قسم جي اثر اندازي اهڙي ٿئي ٿي، جهڙو ان شئي تي دٻاءُ پوي ٿو يا زور لڳي ٿو. جيڪڏهن ان سلسلي ۾ اسان جي ڄاڻ وسيع ٿئي تہ هوند ڪيميا ۽ حياتيات جا علم بہ ميڪانڪيت جو هڪ حصو بڻجي وڃن، ڇو تہ اهو طريقہ ڪار جنهن تحت ٻج وڌندي ويجهندي انسان يا جانور جو روپ اختيار ڪري ٿو،سو ميڪانيڪي انداز ۾ آهي. انهيءَ ڪري ارسطو جي ٽن جوهرن جي ڪابہ ضرورت ڪانهي،ڇو تہ منجهائن هڪڙو عقلي جوهر (Rational Soul) وجود رکي ٿو ۽ اهو ماڻهو ئي آهي. (1)

مذهب جي ناراضگيءَ کان بچڻ لاءِ، ڊيڪارٽ افلاطون کان اڳ جي فيلسوفن کان هٽيل 'تخليق جو نظريو' جوڙيو آهي، جيئن هو چوي ٿو: دنيا کي ايئن ئي پيدا ڪيو ويو هيو جيئن بائيبل ۾ لکيل آهي، پر ان فطرتي طور تي ڪيئن ترقي ڪئي؟ اهو معلوم ڪرڻ ڏاڍي دلچسپ ڳالهہ آهي. ان سلسلي ۾ هو هڪ خاص نظريو پيش ڪري ٿو،جنهن کي Vortices (نازڪ مواد جي جزن ۾ آٽن جي اها چڪردار چرپر جيڪا محور جي چوڌاري ٿيندي هجي- مترجم) جي بناوت جو نظريو چئجي ٿو. ان خيال موجب: سج جي چوڌاري PLANUM (اهڙو هنڌ جيڪو سڄو سارو ڪنهن مادي سان ڀريل هجي- مترجم) ۾ هڪ وسيع ڪُنُ آهي،جيڪو پلينم سان گڏجي سيني سيارن کي سندس چوڌاري گهمائي ٿو. هيءُ نظريو جيتوڻيڪ ڪاريگريءَ سان ڀرپور آهي، پر اهو ڪونہ ٿو ڏسي تہ سيارن جا مدار گول هجڻ جي بدران بيضوي شڪل جا ڇو آهن؟ هيءُ نظريو عام طور تي فرانس ۾ تيستائين تسليم ڪيو ويندو هيو، جيستائين ڏاڪي بہ ڏاڪي نيوٽن اچي ان کي ختم نہ ڪيو. نيوٽن جي مشهور تصنيف پرنسيپيا (Principia) جي ٻهرين اشاعت جو مرتب 'ڪوٽس' (Cotes) فصاحت سان دليل ڏيندي واضح ٿو ڪري، تہ ڪُن وارو نظريو (Vortex theory) منڪريت ڏانهن موڪلي ٿو، جڏهن تہ نيوٽن جو نظريو خدا کي گذارش ٿو ڪري تہ هو سيارن کي سج جي چوڌاري گردش ڪرڻ بدران، ڪنهن مخصوص پاسي گردش ۾ رکي. انهيءَ معيار مطابق ئي ڪوٽس چوي ٿو تہ نيوٽن کي اوليت ملڻ گهرجي.

---

(1) ارسطو ڪنهن بہ شئي جي مڪمل ٿيڻ لاءِ چار سبب ٻڌايا، پيو ۽ آخري سبب ضروري ڄاڻايا آهن اهڙي طرح Sprit جنهن کي اسان روح يا جوهر چئون ٿا سي بہ انهن درجي بندين ۾ ورهايل آهن. مترجم).

هاڻي آئون ڊيڪارٽ جي ٻن نهايت اهم ڪتابن جي باري ۾ ڳالهائيندس
ته جيئن اسين سندس نج فلاسافيءَ کي سمجهي سگهون. انهن مان پهريون "ڏانءَ
تي بحث" (Discourse on Method) جيڪو 1637ع ۾ شايع ٿيو ۽
ٻيو "گيان يا گهرا خيال" (Meditations) جيڪو 1642ع ۾ ڇپيو.
جيئن ته هنن ٻنهي ڪتابن جو هڪ ٻئي تي اثر ۽ لاڳاپو آهي، تنهن ڪري
ٻنهي تي ڌار ڌار بحث ڪرڻ هرويرو ضروري ڪونهي.

پنهنجي فڪري واٽ کي مضبوط بنياد فراهم ڪرڻ لاءِ ڊيڪارٽ شروعات سندس مشهور علمي نظريي 'ڪارٽيشين ڊائوٽ' Cartesian Doubt وارن ويچارن تي بحث ڪرڻ سان ڪئي آهي. هن طريقي هيٺ هو پاڻ کي ايترو ته شڪ ۾ ٻوڙي ڇڏي ٿو جو هر اها شئي جنهن تي شڪ ممڪن آهي، ان تي هو شڪ ڪرڻ لڳي ٿو. ان نظريي کي بيان ڪرڻ کان پهرين هو اها آگاهي ڏيندي چوي ٿو ته: جيئن ته هي بحث چڱو خاصو وقت وٺي سگهي ٿو، تنهن ڪري ان جي ثابت ٿيڻ کان پهرين هر ڳالهه جا معيار ۽ پرک عام رواجي اصولن جي هيٺ ٿيندا. اها حڪمت عملي سندس ذهن کي رڪاوٽن ۽ پنهنجي عملن بابت شڪن جي ممڪن نتيجن کان، وانجهو ۽ آجو ڪري ڇڏي ٿي.

انهيءَ سلسلي ۾ هو شروعات حواسن کان فراريت اختيار ڪندي ڪري ٿو: "ڇا آئون شڪ ڪري سگهان ٿو، ته مان هتي هڪ اهڙو چوغوا وڏيو ويٺو آهيان جنهن کي باهه لڳل آهي؟" هو پڇي ٿو. "ها" پاڻ ئي جواب ڏيندي چوي ٿو: "جو ته ڪجهه گهڙين لاءِ مون خواب ۾ اهو منظر ڏٺو آهي، جڏهن ته آئون پنهنجي هنڌ ۾ اگهاڙو ستل آهيان" (ان دؤر ۾ اڃان پاجامه ۽ رات جو اوڍجندڙ قميصون ايجاد نه ٿيون هيون) ان کان سواءِ چريي ماڻهوءَ کي به عام ماڻهن کان مختلف ڪو سوداءُ ٿي پوندو آهي، ڇا ائين ممڪن ڪونهي ته هيءَ حياتي گهاريندي، آئون به ڪنهن اهڙي ڪيفيت ۾ رهندو هجان!

ان هوندي به جيتريقدر سندن (خواب) بنيادي عنصرن جو تعلق آهي، ته خواب ڪنهن مصور جي تصويرن وانگي، اصلي شين جا اولڙائي ته آهن (توهان اڏامندڙ گهوڙي جو خواب پَرن ۽ گهوڙن ڏسڻ کان سواءِ ڪيئن ڏسي سگهو ٿا). پر سندن مجموعي سريرڪ يا جسماني فطرت، اهڙن اصلي جزن کي وڌاءَ يا ڦهلاءَ (Extension) قد و قامت (Magnitude) ۽ تعداد (Numbers) ۾ مبتلا ڪري، سندس حقيقي وجود متعلق عام شين جي پيٽ ۾ وڏيڪ ڏکيايون پيدا ڪري ٿي. تنهن ڪري علم حساب ۽ ريکا ڳڻت، جيڪي ڪن مخصوص شين متعلق بحث ڪونه ٿا ڪن سي فلڪيات ۽ طبعيات جي علمن

جي پيٽ ۾ وڏيڪ درست ۽ پختا آهن ۽ ان ڪري ئي خواب ۾ ايندڙ تصورن ۾ به منجهن ڪا تبديلي ڪانه ٿي اچي. (ليڪ خواب ۾ به ليڪ ئي رهندي- مترجم) ڇو ته هو اصلي صورتن کان ڪنهن به صورت ۾ مختلف ڪونهن. پر ان جي باوجود علم حساب ۽ ريکا ڳڻت تي به شڪ ڪري سگهجن ٿا. ڇا ائين ممڪن آهي ته چورسي جا پاسا ڳڻيندي يا 2 ۽ 3 جي انگن جو جوڙ ڪندي، خدا مون کان غلطي ڪرائيندو هجي. پر شايد خوابن ۾ به خدا ڏانهن اهڙن بي رحم تصورن جو انتساب ڪرڻ غلط هجي. ٺيڪ آهي، فرض ڪريو ته مون کي گمراه ڪندڙ خدا نه، پر ٻيو ڪو بڇڙو راڪاس آهي، جنهن وٽ گمراهي ۽ ٺڳي ڪرڻ جهڙا اختيار ڪنهن به بااختيار هستيءَ کان گهٽ ڪونه آهن، سندس سڄو ڪاروبار مون کي گمراه ڪرڻ تي هلي ٿو، ته پوءِ اهو به ته ممڪن آهي ته سندس ڀلائڻ جي ڪري جيڪي به شيون اسان ڏسان ٿو، سي رڳو مونجهارائي هجن. جن ۾ هو منهنجي وسوڙائيءَ کي ڏسندي، مون کي جڪڙڻ جو ڪو بندوبست ڪندو هجي.

پر پوءِ به هڪ شئي اهڙي آهي، جنهن تي اسان ڪڏهن به شڪ نٿو ڪري سگهان- ڪوبه راڪاس ڪيڏو به وڏو ٺڳ هجي مون کي ڌوڪو نٿو ڏيئي سگهي. اهو ته ممڪن ٿي سگهي ٿو ته اهڙي صورتحال پيدا ٿي پوي، جو مان سمجهڻ لڳان ته منهنجو وجود ئي ڪونهي، مون کي جسم ئي ڪونهي، جيڪو منهنجو مونجهارو وڌي سگهي ٿو. پر سوچ هڪ مختلف شئي آهي. "ڀلي اسان هر شيءِ کي غلط سمجهان يا غلط سمجهڻ چاهيان، پر پوءِ به اهو لازمي طور تي هجڻ کپي ته غلط ئي سهي پر بهرحال ڪا شئي آهي ضرور، جنهن متعلق اسان سوچڻ گهران ٿو. ته اسان سوچ جي سچائيءَ جو اقرار ڪندي ائين چوڻ تي مجبور ٿيندس ته: منهنجي سوچڻ جي ڪري ئي منهنجو وجود آهي (I think there fore I am) (1)

اهي ٻول ايڏا ته پڪا پختا آهن، جو سيني فضول فرضن (Suppositions) ۽ قرار جي راهن ۾ ايترو دم ڪو نه هيو، جو اهي مون کي اُلٽ پُلٽ ڪري سگهن. پوءِ مون فيصلو ڪيو ته انهيءَ نقطي کي ئي بنا ڪنهن شڪ شبهي جي، پنهنجي سوجهيل ۽ سمجهيل فيلسوفيءَ جو بنيادي ۽ پهريون اصول سمجهي قبول ڪري سگهان ٿو."

مٿيون تڪرو ائين سمجهو ته ديڪارت جي علمي نظريي جو ستُ آهي،

---

(1) I think there fore I am کي لاطيني زبان ۾ Cogito- ergo, sum به چيو ويندو آهي. تنهن ڪري فڪر جي دنيا ۾ ديڪارت جي نظريي کي، مختصراً ديڪارت جو Cogito ڪري به سڏيو ويندو آهي. مترجم.

جيڪو سندس فڪر جي اهم ترين جزن کي بيان ڪري ٿو. ديڪارٽ کان پوءِ جيڪي به فيلسوف پيدا ٿيا آهن، تن سندس ٿي پوئواري ڪندي 'علمي نظريي ' Theory of knowledge (اهڙو طريقه ڪار جنهن ۾ علم جي حاصلات جي طريقه ڪار تي بحث ٿيندو آهي. مترجم) واري نقطه نظر کي بيحد اهميت ڏني آهي. "منهنجي سوچڻ جي ڪري ئي منهنجو وجود آهي" وارو سندس قول،ذهن کي مادي کان وڌيڪ سرت پريو بڻائي ٿو ۽ منهنجو ذهن (مون لئه) پين ذهنن جي ڀيٽ ۾ وڌيڪ پختگي اختيار ڪري وٺي ٿو، تنهن ڪري ديڪارٽ جي فڪر مان نڪتل سچي ڏاهپ ۾،واضح داخليت جا لاڙا موجود آهن. مادي (Matter) جي وٽس اهميت فقط هڪ اهڙي وٿ جيتري آهي، جنهن جي متعلق ڇڙو ڄاڻڻ ضروري آهي، سندس خيال موجب ته مادو ذهن جي علميت مان حاصل ٿيل نتيجن جي حاصلات کان سواءِ،ٻيو ڪجهه به ناهي. انهيءَ لاڙي جو نه فقط برطانوي تجربيت (1) (Empiricism) تي زبردست اثر آهي،پر سڄي يورپ جي فڪري واٽن تي به ڇانيل آهي، البت يورپ کنڊ ۾ انهيءَ جا اثر فاتحانه آهن،پر برطانوي فلاسافيءَ ۾ انهيءَ مسئلي تي پڇتاءُ نظر ايندو. ويجهڙائيءَ ۾ هڪ نئين فڪري واٽ Instrumentalism (فائدي جي حصول لئه علميت) کان مدد وٺندي، انهيءَ داخليت کان جند ڇڏائڻ لاءِ ڪافي ڪوششون ڪيون ويون آهن. جيئن ته -Instrumental ism واري تصور کي وري ڪنهن ٻئي پيري بحث هيٺ آڻبو، جو ته اهو ڪافي ڏکو مسئلو آهي، تنهن ڪري انهيءَ کي في الحال پوئتي رکندي ايئن ضرور چئبو،ته جديد فڪر پنهنجن مسئلن کي حل ڪرڻ لاءِ، ديڪارٽ جي پڌايل رستن کي تسليم نه ڪرڻ جي باوجود،ترتيب ڪانئس ئي سکي آهي.

پڙهندڙن کي پليءَ پٽ پروڙ هوندي ته ديڪارٽ کان اڳ سينٽ آگسٽائن به هڪ اهڙو ئي يعني Cogito (ديڪارٽ جي فلسفي جو ڪُرُ جنهن جي معنيٰ سوچ هجڻ نڪري ٿي. مترجم) سان ملندڙ جلندڙ تصور ڏنو هيو، پر پوءِ به هو ان تصور کي مقبول ڪري نه سگهيو، جو ته جنهن مسئلي کي حل ڪرڻ لاءِ، هن انهيءَ تصور جي تشڪيل ڏني هئي،تنهن سندس خيال جي هڪ حصي کي ئي تسليم ڪيو. تنهن ڪري ديڪارٽ طرفان ڪن گهڻن فڪري دليل جي

(1) برطانوي تجربيت جو زبردست دائي جان لاڪ تي گذريو آهي، جنهن جي بنيادي خيال موجب ته علم جي حاصلات جو اهم ترين ذريعو تجربا آهن ۽ اهي ئي انساني ذهن کي خاص رُخ ۾ موڙين ٿا. ذهن جمڻ مهل صاف شفاف ۽ اجري ٻڙيءَ وانگر آهي (Tabula- Rasa) جنهن تي تجربا پنهنجي ٻولي لکن ٿا. مترجم.

نہ ڏيڻ جي باوجود، اسان کي ڪيس اصلي ۽ بنيادي مُفڪر ميڄڻو پوندو، ڇو تہ ٿورو ئي سهي پر هن ان مسئلي (سوچ بنيادي شئي آهي) جو نهايت گهرائيءَ سان ادراڪ ڪيو.

پنهنجن خيالن جي پختن بنيادن وجهڻ کان پوءِ،ڊيڪارٽ علم جي عمارت ڪڙي ڪرڻ جا سانباها ڪيا. جيئن تہ سندس نظريي ۾ 'مان' جو تصور 'سوچ' مان قتي نڪتو آهي، تنهن ڪري منهنجو وجود فقط تڏهن ئي آهي جڏهن منهنجي سوچ آهي، جيڪڏهن مان سوچڻ ڇڏي ڏيان تہ پنتي منهنجي هجڻ لاءِ ڪوبہ سبب نٿو بچي. 'مان' ئي اها وٿ آهيان جيڪا سوچي ٿي ۽ 'مان' ئي اهو تت آهيان جنهن ڪري سڄي فطرت يا نچوڙ سوچ ۾ جنم وٺي ٿو-۽ جنهن لئہ ڪنهن مادي،جڳهہ يا شئي جي ضرورت ڪانهي. تنهن ڪري روح جسم کان بالڪل مختلف شئي آهي، جنهن کي سمجهڻ نسبتاً آسان آهي، ڇو تہ سندس خيال مطابق تہ جيڪڏهن جسم وجود نہ رکي ها، تڏهن بہ روح جهڙو اڄ آهي اهڙو پوءِ بہ هجي ها.

اڳتي هلي ڊيڪارٽ پاڻ کان پڇي ٿو: "Cogito (سوچ) ايڏو واضح ڇو آهي؟" ۽ پوءِ نتيجو ڪڍي ٿو : "انهيءَ ڪري جو اهو بالڪل صاف ۽ چٽو آهي. انهيءَ جاڻ کان پوءِ ئي هو هڪ اصول کي گڏيل قانون ڇئي، ترتيب ۾ رکندي چوي ٿو: "جيڪي بہ شيون اسين انتهائي چِٽيون ۽ واضح سمجهون ٿا سي سچائيون آهن." انهيءَ جي باوجود هو انهيءَ ڳالهہ جو اقراري آهي، تہ بهرحال ڪيترن ئي هنڌن تي اهو فيصلو ڪرڻ ڏاڍو مشڪل آهي، تہ اهي ڪهڙيون شيون آهن جيڪي سچائيون چورائن ٿيون.

سوچ جي اکر کي ڊيڪارٽ انتهائي وسيع معنيٰ ۾ استعمال ڪيو آهي، سندس خيال مطابق جيڪا بہ شئي سوچي ٿي،سا شڪ ڪري ٿي، سمجهي ٿي، پروڙي ٿي،پڪ ڪري ٿي، انڪار، ارادو ۽ تصور ڪندي،محسوس ڪري ٿي. احساس جيڪي خوابن ۾ هوندا آهن، سي پڻ سوچ جو هڪ قسم آهن. جيئن تہ سوچ ذهن جو سَتُ آهي،تنهن ڪري ننڊ توڙي جاڳ ۾ سوچ کي برقرار رهڻ کپي.

ان کان پوءِ هو اسان جي 'جسمن بابت ڄاڻ' واري مسئلي تي بحث ڪندي،ماکيءَ جي ماناري واري ميڻ جو مثال ڏيندي چوي ٿو: ڪجهہ شيون حواسن جي اڏو واضح هونديون آهن، مثال طور تي ميڻ جي ٽُڪري چکڻ سان ماکيءَ جو ذائقو حاصل ٿئي ٿو، ان کي سنگهڻ سان گلن جي خوشبوءِ اچي، ڪيس هڪ خاص قسم جو رنگ آهي، سندس هڪ خاص حيثيت ۽ صورت

آهي، اها سخت به آهي ته ٿڌي به، جيڪڏهن ڪنهن شئي سان ٽڪرايوس ته آواز به ڪندي، پر ڪيس باه جي ويجهو آڻبو، ته سندس سيئي خاصيتون تبديل ٿي وينديون، پر ان جي باوجود ڪيس ميڻ ئي چيو ويندو. انهيءَ مان ثابت ٿيو ته جيڪا شئي حواسن کي نظر آئي،سا ميڻ نه پر ڦهلاءُ (Extension) لَچڪ ۽ چُرپر جي ٺهيل ڪا شئي هئي، جنهن کي تصورن جي ذريعي پروڙي ڪونه ٿو سمجهي سگهجي، پر ذهن ذريعي سمجهي سگهجي ٿو. جيڪا شئي ميڻ آهي سا پنهنجي وجود ۾ شعور نٿي رکي،ڇو ته اها مڙني مظهرن جي مختلف پهلوئن ۾ ميڻ سان مشابهت رکي ٿي. ميڻ جو ادراڪُ مشاهداتي خيال، ڇهاءُ يا تصور ذريعي نه،پر ذهن جي ڪري آهي. گهٽيءَ ۾ ماڻهن کي ٽوپين ۽ ڪوٽن ۾ ويڙهيل ته ڏسان ٿو،پر ميڻ مون کي نظرڪونه ٿي اچي، ڇو ته هر شئي کي فيصلي جي قوت ذريعي پروڙيان ٿو، جيڪا منهنجي ذهن سان واسطو رکي ٿي ۽ جيڪو سوچيم سو پنهنجي ثابت اکين سان پسيم. جيڪو به علم حواسن جي ذريعي حاصل ٿئي ٿو، سو نه فقط منجهيل پر ڇڙ ته جانورن جي عقل جهڙو آهي. پر اُئون جڏهن ميڻ جي مٿئين حصي کي ڦاڙي اندر ڏسان ٿو، ته پنهنجي ذهن جي ذريعي ان جي هر لڪل جزي کي به سمجهان ٿو. ان جي ابتڙ ميڻ کي حسي طور تي ڏسڻ کان پوءِ، منهنجو وجود عارضي حقيقت کان ته آشنا ٿئي ٿو، پر ميڻ پوءِ به فقط پنهنجي ظاهر ۾ رهي ٿي. تنهن ڪري ٻاهرين شيءِ جو علم،حواسن جي بدران ذهن جي ذريعي ٿيڻ کپي.

اهڙي صورتحال اسان کي مختلف تصورن تي توجه ڏيڻ لاءِ مجبور ڪري ٿي. ڊيڪارٽ جي چوڻ موجب ته جيڪا غلطي اسين عام طور تي ڪريون ٿا، سا اها آهي ته،اسين سمجهون ٿا ته: اسان جا خيال ٻاهرين شين (outside objects) وانگر آهن (هتي لفظ خيال يا تصور ۾ حسي ادراڪ به اچي وڃي ٿو، جيئن ڊيڪارٽ استعمال ڪندو رهيو آهي).خيال ٽن قسمن جا ٿين ٿا.

1ـ جيڪي پيدائشي (Innate) هوندا آهن.

2ـ جيڪي ٻاهر جي دنيا ۾ هوندا آهن ۽ پنهنجي ذات کان ٻاهران اچي اثرانداز ٿيندا آهن.

3ـ جن جي اُٽت مان پاڻ ڪندو آهيان.

ٻئي قسم جا خيال جن لئه اسين فطري طور تي فرض ڪندا آهيون ته اهي ٻاهرين شين وانگر هوندا آهن، تن لاءِ ايئن اسان اصل ۾ ان ڪري فرض ڪريون ٿا، جو فطرت ئي اسان کي ايئن ڪرڻ سيکاري ٿي. ان جو هڪڙو سبب اهو به آهي ته ڪي خيال اسان جي ارادي کان سواءِ ئي اچن ٿا، (مثال

طور تي حواسن ذريعي) تنهن ڪري اهو فرض ڪندي ته ٻاهران شيون پنهنجي پسنديدگيءَ جي ڇاپ منهنجي ذهن تي ٻه هڻن ٿيون. بالڪل هڪ عقل واري ڳالهه لڳي ٿي. پر ڇا ڇڙو اُهي سبب ئي سڀ ڪجهه آهن؟ جڏهن مان چوان ٿو ته: "اسان کي فطرت سيکاريو آهي." ته ان صورتحال ۾ منهنجو مطلب آهي ته منهنجا ڪي رجحان آهن ته مان انهيءَ ڳالهه ۾ ويساهه رکان، پر انهن کي اُئون فطري نور ۾ وهنتل نٿو ڏسان ۽ جيڪو ڪجهه فطري نور جي جلون ۾ ڏسي سگهجي ٿو، تنهن کان انڪار نٿو ڪري سگهجي. پر ان جي ابتڙ "ڇڙا رجحان" اسان جي رهنمائي فقط غلطين کان سواءِ ٻئي ڪنهن به طرف نٿا ڪري سگهن. جيتريقدر ان تصور جو تعلق آهي جنهن موجب: "حسي تصور بي اختيار ٿين ٿا" ته ان کي ڪو واضح دليل ان ڪري ڇئي نٿو سگهجي — ان هوندي به جو خواب اندر مان ڦٽن ٿا، تڏهن به اهي آهن ته بي اختيار! انهيءَ ڪري "حسي خيال ٻاهران اچن ٿا." واري مفروضي لاءِ وضاحتون ڏيڻ به بي فائدي آهن.

ان کان سواءِ ڪنهن به ٻاهرين شئي لاءِ ٻه تصور به ته ٿي سگهن ٿا. مثال طور،سج بظاهر اسان جي حواسن کي هڪڙي صورت ۾ لڳي ٿو، پر علم فلڪيات جي ماهرن وٽ سج جو ٻيو تصور آهي. اهي ٻئي خيال سج جي عام تصور وانگر تي نٿا سگهن، ڇو ته عقل ٻڌائي ٿو ته جيڪا شئي سنئين سڌي تجربي مان حاصل ٿئي ٿي، سان مٿي بيان ڪيل ٻنهي مثالن مان گهٽ اهميت رکندڙ خيال جي نمائندگي ڪري ٿي.

پر اهي ويچار انهن شڪ سان ڀرپور دليلن کي ختم ڪونه ٿا ڪن، جيڪي ٻاهرين شين جي وجود تي شڪ جي نگاهه رکن ٿا، بهرحال انهن جي ثابتيءَ لاءِ اسان کي سڀ کان پهرين خدا جي وجود کي ثابت ڪرڻو پوندو.

ڊيڪارٽ وٽ خدا جي وجود متعلق جيڪي دليل آهن، سي سندس بنيادي ۽ اصلي ڪونهن پر اصل ۾ اهي عالمائي فڪر (Scholastic Philosophy) (1) مان ورتل آهن، جيڪي جرمن فيلسوف ليبنيز (Liebnez) جي متن ۾ ڏاڍي عمدگيءَ سان بيان ڪيل آهن.

---

(1) عالمائو فڪر يا مدرسيت (Scholastic Philosophy) فڪر جي تاريخ ۾ هڪ اهڙي واٽ آهي جنهن تحت مقرر ڪيل عالمن جي ذريعي علمي آگاهي ڏني وڃي ٿي ان ڏس ۾ مدرسن ۽ وڏن ادارن ۾ باقائده تعليم ڏيڻ به شامل آهي. قديم يونان ۾ سافسٽ (Sophists) اهڙا استاد هيا،جيڪي ڪاروباري بنياد تي علم گاهون قائم ڪري ۽ اجورونئي فيلسوفي يا دينيات پڙهائيندا هئا. مترجم،

اها حقيقت آهي تہ جيڪڏهن هڪ دفعو خدا جي وجود متعلق تصور واضح ٿي وڃن تہ پوءِ اڳتي وڌڻ سولو ٿي پوندو. جيئن تہ خدا چڱائي آهي،تنهن ڪري هو گمراهي ڦهلائيندڙ شيطان (راڪاس) وانگر عمل نہ ڪندو، جيڪو ديڪارٽ جي نظر ۾ شڪ پيدا ڪرڻ ۾ بنيادي عنصر آهي. خدا انسان ۾ ايترا تہ پختا لاڙا رکيا آهن،جو جيڪڏهن انهن لاڙن جي درستگيءَ جي پڪ ڪري ويهي رهان تہ اهو ڪم ان راڪاس جو ئي هوندو! ان ڪري ئي جسم يا شيون وجود رکن ٿيون. هُن (خدا) مون ۾ درستگيءَ جي سمجهہ پڻ عطا ڪئي آهي ۽ ان سمجهہ جو تڏهن استعمال درست نموني ڪريان ٿو، جڏهن "جيڪو ڪجهہ واضح ۽ ظاهر آهي سو سچ آهي" واري اصول کي اختيار ڪريان ٿو. ۽ اهو اصول تڏهن صحيح نموني اختيار ٿئي ٿو، جڏهن مان ان فيصلي تي پهچان ٿو،تہ جسمن يا شين کي سمجهڻ لاءِ،رڳو ذهن ذريعي سمجهڻ ضروري آهي، نہ ڪي جسم ۽ ذهن ٻنهي جي معرفت. اهو طريقہ ڪار مون کي رياضي ۽ طبعيات کي پڻ درست طريقي سان سمجهڻ ۾ مدد ڏئي ٿو.

ديڪاريٽ جي 'علمي نظريي' جو تخريبي باب سندس تعميري حصي کان وڌيڪ دلچسپ آهي، ڇو تہ ان ۾ هن عالماڻي قسم جا هڙئي اصول استعمال ڪيا آهن مثلاً: سندس چوائي تہ تاثير (Effect) ڪڏهن بہ سبب (Cause) کان وڌيڪ سيبتو ۽ سڻائتو نٿو ٿي سگهي، ممڪن آهي تہ اِن ڪري ئي هو ڪنهن قدر ابتدائي تنقيدي مارا ماريءَ کان بچي ويو آهي.

ديڪارٽ عالماڻن اصولن کي تسليم ڪرڻ لاءِ ڪي خاص پڪا پختا دليل ڪونہ ڏنا آهن، ان هوندي بہ جو اُهي ڪنهن زنده وجود جي پيٽ ۾ گهٽ واضح آهن، جيڪي ڪليو ڪلايو اُيرڻ ثابت ٿيا آهن. سندس ابتڙ افلاطون، سينٽ آگسٽائين ۽ سينٽ ٿامس اهڙا ڏاها آهن، جيڪي غور ۽ فڪر واري طريقہ ڪار تي مبني علم ۾،وڌيڪ واضح ۽ مثبت سڏايا وڃن ٿا.

سندس تنقيدي شڪ وارو نظريو، جنهن جو ديڪارٽ پاڻ بہ اڏو گابرو اطلاق ڪيو آهي،سو ئي درحقيقت زبردست فڪري اهميت رکي ٿو، جنهن ۾ هو منطقي طور تي واضح ڪري چڪو آهي، تہ جيڪڏهن تشڪيڪ (Scepticism) ڪٿي بہ منجهي بيڪار ٿيندي، تہ اتي هي نظريو مثبت نتيجا ئي مهيا ڪري سگهي ٿو. جتي بہ تجربيت ۽ منطق سان واڳيل علم هوندو،اتي منجهڻ لاءِ بہ رستا هوندا: پهريون، شڪ کان ماورا حقيقتون،ٻيو، شڪ کان بالاتر نتيجن جا اصول- ديڪارٽ وٽ شڪ کان وانجهيل حقيقتون رڳو سندس پنهنجون سوچون آهن. پر وٽس سوچن جو مطلب انتهائي وسيع آهي. مان

سمجهان ٿو ته سندس حقيقي پاڻئيو جيڪو ”مان“ آهي سو نامناسب آهي، ان جي بدران ڪيس پنهنجو بنيادي پاڻئيو ”ڪجھ سوچون“ ڪرڻ کپي ها. گرامر جي لحاظ کان ته ’مان‘ جو اکر ڏاڍو سولو آهي، پر ان کي مجيل مفروضي (Datum) طور واضح نٿو ڪري سگهجي. اڳتي هلي جڏهن هو چوي ٿو: ”مان ٿي اها وَٽُ آهيان جيڪا سوچي ٿي.“ ته هو بنا تنقيدي جائزي جي، درجا بندين جا اُهي طريقا،جيڪي ڪيس علميت پسندن کان مليا آهن، سي استعمال ڪري ٿو. هُو ڪٿي به اهو ثابت نٿو ڪري ته سوچن کي هڪ سوچيندڙ جي ضرورت آهي. جڏهن ته ان ڳالهه کي فقط گرامر جي حوالي کان سواءِ مڃي ٿي نٿو سگهجي.

ان هوندي به پاهرين شين جي پيٽ ۾ سوچن کي عظيم تر تجربيت مان حاصل ٿيل يقين جو مرڪز سمجهندي، ڪو فيصلو ڪرڻ نهايت اهم هيو، ڇاڪاڻ جو ان سان پوءِ جي سرجيل واٽن تي گهرا اثر مرتب پئي ٿيا.

انهيءَ کان سواءِ ڊيڪارٽ جي فڪر ۾ به ٻيا نقطا به ڏاڍا اهم هيا.

پهريون: ڊيڪارٽ ذهن ۽ جسم جي دوئيءَ واري ان تصور کي مڪمل ڪيو يا تڪميل جي قريب آندو، جيڪو افلاطون کان شروع ٿيو ۽ مذهبي عقليت جي پاڇي ۾ مسيحي فڪر جي سهاري وڌي وڻ ٿيو.

ٻيو: Pineal Gland (پنيل غدود) ۾ موجود پر تجسس ڪار گذاريون (Transactions) جن کي ڊيڪارٽ جي پوئلڳن نظرانداز ڪري ڇڏيو هيو، تن ۾ سندس Cartesian طريقئه ڪار تحت متوازي پر مختلف دنيائون وجود ۾ آيون. جن مان هڪ کي ذهن ۽ ٻئي کي جسم جي دنيا سڏجي ٿو، جن کي ڏار ڏار ڪندي به،هڪٻئي سان لاڳاپيل ڏيکاريندي سمجهي سگهجي ٿو. ذهن جسم کي چرپر ۾ نٿو آڻي، هڪ نئون خيال هيو.جنهن کي ڊيڪارٽ رد ڪيو، پر جيلونيڪس ان کي چڱو خاصو واضح ڪري ڇڏيو. ان سلسلي ۾ سندس ڪتاب Meditations ۾ ڏيان ڇڪائيندڙ بحث ٿيل آهي. مثال طور: جڏهن جسم اجايل آهي ته ذهن پاڻ کي بيقرار ڇو ٿو محسوس ڪري؟ ان سلسلي ۾ درست ڪارٽيشين جواب اهو هيو ته: ذهن ۽ جسم ڄڻ ته ٻن گهڙيالن وانگر هيا، جن مان هڪ جي اُڃ ظاهر ڪرڻ تي ٻئي تي اثر ٿي ٿيو. پوءِ به مذهبي نقطئه نظر کان سندس فڪر ۾ هڪ نقص اڃان به پنهنجي رهيو ٿي، جيڪو مون کي ’ڪارٽيشين‘ طريقئه ڪار جي ٻي خاصيت کان آشنا ڪرائي ٿو.جنهن جو مون مٿي ذڪر ڪيو آهي.

’ڪارٽيشين‘ طريقئه ڪار،مادي دنيا جي متعلق پنهنجي نظريي ۾ سختيءَ

جي حد تائين جبريت (Determinism) ۾ يقين رکي ٿو. جنهن تحت زنده حياتيون ۽ بي جان مادو ٻئي طبعي قانونن تحت هلن ٿا. هن ڳالهہ ۾ ارسطو جي فڪر وانگر ڪا اقراريت، حقيقت پسندي يا جوهر ڪونہ هيو، جيڪو حياتياتي واڌ ۽ جانورن جي چرپر متعلق وضاحتون ڏيئي سگهي. بس ديڪارٽ پنهنجي سِرِ هڪڙي چوٽ ڏني تہ انساني روح،ارادي جي ذريعي،اهم جوهرن جي مقدار ۾ قيرقار نہ ڪندي بہ، پنهنجا رخ موڙي سگهي ٿو. هيءَ ڳالهہ جيئن تہ سندس بنيادي طريقہ ڪار جي روح سان تصادم ۾ هئي، تنهن ڪري پاڻ مُرادو ميڪانيڪي قانونن جي ضد ۾ بہ ٿي آئي. جنهن کي اڳتي هلي خارج ڪيو ويو. انهن جي نتيجن ۾ مادي جي هر چرپر طبعي قانونن جي تحت مقرر پئي ٿي، تنهن ڪري مساوات ۽ توازن ۾ ٿي هلي. انهيءَ صورتحال جي ڪري دماغي واقعا بہ انهيءَ جدول موجب مقرر ٿيڻ گهرجن. نتيجي ۾ ڪارٽيشين طريقہ ڪار کي،ارادي جي آزادي واري خيال منجهہ دُشواريون پيش ٿي آيون. ۽ انهن ماٿهن،جن سندس علمي نظريي کان وڌيڪ سائنسي مشاهدن تي ڌيان ٿي ڏنو، تن لاءِ جانورن (Automata) واري نظريي کي منتخب ڪرڻ ۾ ڪا ڏکيائي نہ ٿي. هاڻي جيڪڏهن ايئن ٿي سگهي ٿو تہ پوءِ انسانن جي باري ۾ بہ ايئن ڪري، سڄي طريقہ ڪار کي مستقل ماديت جي روپ ۾، آسان ڇو نہ ٿو ڪيو وڃي؟ جنهن سلسلي ۾ حقيقي پيش قدمي ارڙهين صديءَ ۾ ڪئي وئي هئي.

ديڪارٽ جي نظريي ۾ ڊِلي ۽ ڳِهرڳِهلي دوئيت موجود آهي، جيڪا موجود ۽ روان سائنس مان تعليم حاصل ڪرڻ ڪري ۽ گذريل دور جي علميت پسنديءَ (جنهن جا اثر متس La Flache واري تعليمي عرصي دوران ٿيا) جو نتيجو آهي. انهيءَ صورتحال جيتوڻيڪ کيس غير يقيني ۾ ڌڪي ڇڏيو، پر ان سان گڏ بيشمار قيمتي خيالن کان پڻ آگاهي ڏني، جيڪي ڪنهن بہ مڪمل منطقي مفڪر ۾ هجڻ کپن. بهرحال عدم استقلال کيس ٻن اهم پر مختلف فڪري واٽن جو ذريعو بڻائي ڇڏيو، جڏهن تہ ممڪن آهي تہ استقلال کيس علميت پسندن جو نئي هڪ نئون ۽ بنيادي عالم بڻائي ڇڏيو هجي ها.

(برٽرينڊ رسل جي ڪتاب *"History of Western Philosophy"* تان ورتل)

اسپنوزا بارُک بينڊڪٽ

ڄم: 24 نومبر 1632ع
لاڏاڻو: 21 فيبروري 1677ع

انهيءَ ڳالھ ۾ ڪوبہ شڪ ڪونهي، تہ سماجي سائنس جي انتهائي ترقي يافتہ شڪل سماجوادي نظام آهي، جو جو اهو انساني ڪَرب بابت نہ فقط ڳالهائي ٿو، پر انهيءَ جي حل لاءِ بہ راھ ڏسي ٿو. پوءِ بہ اها حقيقت آهي تہ مارڪس، اينگلس، لينن ۽ گرامچي وغيره فڪري طوُر تي ڪنهن هڪ صُبح يا شام جي پيدائش ڪونهن. سچ پچ تہ هڪ ولاديميرا يليئچ کي "لينن" بڻجندي انساني تاريخ کي ڪي صدين جا سفر ڪرڻا پيا هوندا، ڪي بيشمار جدوجهدون ڪرڻيون پيون هونديون.

انهيءَ سچ جي سفر ۾، هڪ ساٿي اسپينوزا بہ آهي.

بيشڪ بُنيادي طور تي هو وحدت الوجود (Pantheism) جو قائل هڪ صُوفي شخص هُيو، پر ٿورڙو غور ڪيو ته جتي انڌ جون قوتون ايڏيون ته مضبوط هُجن، جو ماڻهوءَ جي ساهه کڻڻ جي به ڪين خبر هجي، ۽ انساني سسين جا لابارا ڪرڻ، سندس معمولي وندر هجي! اتي ڪو خدا جو پانهو اٿي احتجاج جي صدا بلند ڪري، ته ڇا انهيءَ لاءِ دل گردي جي ضرورت ڪانهي؟! ڇا اها جدوجهد ڪنهن به جديد سياسي ويڙهه ۽ انقلابي عمل کان گهٽ آهي؟؟! بلڪل نه.

لاڳو سماجي حالتن ۾ رهندي تاريخ جي ڪنهن به دؤر ۾ رياڪاري جي خلاف جنگ جوٽڻ، ڪنهن به وڏي انقلابيءَ جي جدوجهد جيتري مانائتي ۽ اهم آهي.

اسپنوزا جڏهن ايمسٽرڊم جي گهٽين ۾ يهودي مذهب بازن جي هٺ ٺوڪين تشريحن ۽ تاويلن کي رد ڪندي ان دؤر جي ترقي پسند فڪر تصوف جي مفرح خوشبو سان ماحول جي واسنا ڪئي، ته نه فقط کيس ڪافر ۽ زنديق جا خطاب ڏيئي ملامت هيٺ آندو ويو، پر شهر جي وچ چؤنڪ تي بيهاري مٿس سنگ باري به ڪئي وئي. پر تواريخ جا معجزا ته ڏسو! ساڳئي چؤنڪ تي ٺيڪ سؤ سالن کانپوءِ سندس مجسمو کڙو ڪيو ويو، جنهن جي هيٺان هيءَ تحرير لکي وئي: ”هتان لنگهندي جيڪو به هن اعليٰ مرتبي واري انسان جي عظمت جي اقرار ۾، پنهنجو سيس نه نوائيندو، تنهن تي خدا جي لعنت“.

حيرت جوڳي ڳالهه آهي ته هڪ طرف ايمسٽرڊم ۾ هڪ يورپي صوفيءَ تي پٿروسي رهيا هئا ۽ لڳ ڀڳ انهيءَ سمي، جهوڪ جي مقدس مٽيءَ تي، صوفي شاهه عنايت جو پوتررت وهي رهيو هيو، مٿس به الزام اهي ئي

هيا،جيڪي يورپ جي هن عظيم مفڪر تي هنيا ويا هئا.

اسپينوزا کي سمجهڻ لاءِ هوئڻن ته چڱي خاصي بحث جي ضرورت آهي، پر شين کي سمجهڻ جي معاملي ۾ لطيف سائين ايڏي سهولت ڪري ويو آهي،جو سندس به سٽون ئي گهٽيون آهن. مجموعي طؤر تي هن لطيف جي هنن سٽن جي چڻ ته وضاحت ڪئي آهي:

"آڏو جو اثبات کي، سو شرڪ لاهي شڪُ
هئي نجنهن ۾ حق، تنهن نفي ڇهوناهه ڪو."

سندس آڏو 'جُزَ' جو علم غلطين کان پاڪ ڪونهي- يعني انساني عقل خطا ڪري سگهي ٿو، پر ڪائناتي عقل يا خدائي جاڻ 'ڪُلُ' آهي ۽ جيڪا پاڪ آهي. تنهنڪري 'ڪُلُ' کي پائڻ اصل منزل آهي ۽ ان کي پائڻ لاءِ هر شئي جو انڪار، ايتريقدر جو پنهنجو به انڪار ڪرڻو پوندو، تڏهن ئي ڪو اقرار ٿيندو. ڪيس پڙهڻ کان اڳ اهو سچ ذهن ۾ رکڻو پوندو، ته بهرحال هو سترهين صديءَ جو مفڪر هيو ۽ هاڻ ويهين صدي ختم ٿيڻ واري آهي. تنهن ڪري ضروري ناهي ته سائنس اتفاق به ڪجي. اهوئي سبب آهي جنهن ڪري هيءَ مضمون ترجمو ڪيو پيو وڃي.- ته جيئن اسان ماضيءَ جي يورپي فڪري تاريخ کي پڙهي، پنهنجي راهه پاڻ متعين ڪيون ۽ پنهنجي سوچ ۽ انهن جي فيلسوفيءَ جي وچ ۾ فڪري هم آهنگي کي ڳوليون.

- سنڌيڪار

يورپ جي عظيم فيلسوفن ۾ اسپينوزا کي انتهائي معزز ۽ محبت ڪرڻ جوڳو سمجهيو وڃي ٿو. ذهانت ۾ ته ڀيا ڪيترائي مفڪر کائنس اڳتي نڪتل آهن پر اخلاقي لحاظ کان سندس مٽ ڪوبه ناهي. پنهنجي فڪري روين جي ڪري، فطرتن هو پنهنجي سڄي حياتيءَ دؤران ۽ مرڻ کان سئو سال پوءِ تائين انتهائي ڀيانڪ ۽ بدڪار سمجهيو ويو. جيتوڻيڪ هو ڇائي جم کان

يهودي هيو، پر نہ رڳو يهودين کيس پٽ ياپيءَ مان خارج ڪري ڇڏيو، پر عيسائي بہ ڪانئس ايتري ئي شديد نفرت ڪندا هيا۔ ان هوندي بہ جو سندس سڄي فڪر تي خدا جي تصور جي گهري ڇاپ لڳل آهي، پر اهلِ مذهب کيس منڪر ڪوٺيندا رهيا. ليبنيز (ڪانئس پوءِ هڪ اهم مفڪر- مترجم) جنهن تي سندس گهرا اثر هيا،سو بہ سندس انهيءَ باقيات کي لڪائيندو رهيو ۽ اسپنوزا جي ساراهہ ۾ هڪ اکر چوڻ کان بہ احتياط ڪندي پاسيرو رهيو، ايتري قدر جو هُن هِن بي دين يهوديءَ (اسپنوزا) سان ذاتي لاڳاپن جي متعلق بہ غلط بيانيءَ کان ڪم ورتو.

ذاتي طور تي اسپنوزا بيحد سادگي پسند هيو. سندس ڪٽنب ڪنهن مقدمي کان بچڻ لاءِ اسپين يا وري پورچوگال مان لڏي هالئنڊ ۾ اچي ويٺو. سندس پڙهائي يهودي تعليمي طريقي سان ٿي، پر هن لاءِ يهودي مذهب جو پوئلڳ ٿي رهڻ ناممڪن هيو. مذهب متعلق ٿي پنهنجن شڪن کي لڪائڻ لاءِ هڪ دفعي کيس هڪ هزار فلورين (هالنڊ جو سڪو) جي آڇ بہ ٿي. سندس انڪار ڪرڻ تي هڪ دفعو کيس قتل ڪرڻ جي ڪوشش بہ ڪئي وئي، پر جڏهن هو بچي ويو، تہ مٿس پنڪن پاراتن ۽ ملامتن جو مينهن وسايو ويو ۽ توريت ۾ لکيل آهي سڀ بد دعائون جيڪي ايليشيا (1) پارن کي ڏنيون هيون (۽ نتيجي ۾ ڇهن ڪرڻ سبب ٽُڪر ٽُڪر ٿي ويا هيا) سي بہ کيس ڏنيون ويون.

پر اسپنوزا تي ڪابہ ڇپ نہ ڪري- هو پهريائين ايمسٽرڊم ۽ بعد ۾ هيگ منجھ شيشن کي پالش ڪرڻ جو پورهيو ڪندي آرام سان رهيو. کيس سڄي زندگي دولت لاءِ ڪابہ ڪشش نہ رهي، ڇو تہ سندس ضرورتون ٿوريون ۽ ساديون هيون. اسپنوزا جا جيڪي بہ چند دوست هيا، سي سندس خيالن سان اختلاف رکڻ جي باوجود کيس چاهيندا هئا. جيتوڻيڪ هالئنڊ جي حڪومتي معاملن ۾ بہ مداخلت ڪندي هن(2) اورينج گهراڻي جي خلاف ڊي وِٽس(De wits) وارن جي حمايت ڪئي ۽ سياست جي معاملن ۾ ٽپي پيو، پر پوءِ بہ

---

(1) ايليشيا توريت جو هڪ ڪردار آهي. هو نائين صدي (ق. م) ۾ هڪ يهودي پيغمبر ٿي گذريو آهي. هُن يهودي مذهب جي بقا لاءِ وڏا جُهد ڪيا.

(2) اورينج گهراڻو هالئنڊ جو شاهي خانداني هُئو، جنهن اسپين جي قابضن کي ڀڄائي، هالئنڊ کي جدا ملڪ طور قائم ڪيو. جڏهن تہ "ڊي وِٽس" سترهين صديءَ ۾ اورينج گهراڻي جو دشمن خاندان هُئو. هنن سندن خلاف بغاوت ڪري اقتدار تي قبضو ڪيو هُئو.

هالئينڊ جي روايتي بي تعصبيءَ سبب،مذهب بابت سندس ويچارن تي ڪيس ڪجهه به نه چيو ويو. اسپنوزا ٽيتاليهن ورهين جي ننڍڙي ڄمار ۾ سِلهه وگهيءَ لاڏاڻو ڪيو. سندس خاص تصنيف 'اخلاقيات' (Ethics) هن جي مؤت کانپوءِ شايع ٿي، پر ان متعلق ذڪر ڪرڻ کان پهرين، سندس ٻين ٻن ڪتابن متعلق چند اکر هتي ڳالهائڻ ضروري آهن. جن مان پهريون مذهبي ۽ سياسي مسودو (Tractatus theologico- Politicus) ۽ ٻيو سياسي مسودو (Tractatus politicus) سڏجي ٿو. پهرين ۾ بائيبلي تنقيد جو دلچسپ ميلاپ ۽ سياسي نظريو آهي ۽ ٻئي ۾ فقط سياسي فڪر بيان ڪيل آهي. بائيبلي تنقيد جي ڪجهه حصي ۾ اسپنوزا جديد خيالن کي شامل ڪيو آهي، خاص ڪري پراڻي عهد نامي (انجيل) جي اڳين روايتي طور مقرر ڪيل تاريخن کي ڪافي پوءِ ڄاڻايو آهي. هِن سڄي ڪتاب ۾ هُن انجيل کي غير جانبدار دينيات سان تال ميل ۾ بيان ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي.

اسپنوزا جو سياسي نظريو انگريز فيلسوف ٿامس هابس (Hobbs) سان طبيعت ۾ فرق رکڻ جي باوجود،بنيادي طور ڪانئس ئي ورتل آهي. سندس خيال موجب فطرت ۾ ڪابه شئي درست يا غلط ڪونهي، غلطي قانون جو احترام نه ڪرڻ مان پئدا ٿئي ٿي ۽ وقت جو حاڪم غلط نٿو ٿي سگهي. هابس سان سهمت ٿيندي هو ان خيال جي پٺڀرائي ٿو ڪري، ته ڪليسا کي مڪمل طور تي رياست جي ماتحت هجڻ گهرجي. هو هر قسم جي بغاوت جي مخالفت ڪندي بدتر حڪومت جي خلاف به سرڪشي ڪرڻ کان منع ڪندي، ان سلسلي ۾ انگلئنڊ ۾ ٿيل نقصان جو مثال ڏئي ٿو، جيڪي طاقت ذريعي اختيارين جي مخالفت ڪرڻ منجهان حاصل ٿيا. اگرچي هلي هابس جمهوريت کي حڪومت ڪرڻ لاءِ انتهائي فطري طريقو ڪار ڪوٺيو آهي تنهن سان انهيءَ تصور تي اختلاف ڪندي، انهيءَ ڳالهه جي حمايت ٿو ڪري ته رعيت کي پنهنجا سمورا حق پنهنجي حاڪم آڏو قربان ڪرڻ کپن. پر پوءِ به خاص ڪري هو سوچ جي آزاديءَ جو وڏو حامي آهي. مون کي ڪابه خبر نٿي پوي ته هو پنهنجي ان خيال ته: مذهبي مسئلا رياست کي حل ڪرڻ کپن. واري مسئلي کي پنهنجي مٿين ڳالهه سان ڪيئن مناسبت ۾ آڻي ٿو. مان سمجهان ٿو ته انهيءَ ڳالهه منجهان سندس مقصد فقط اهو آهي ته اهي مسئلا ڪليسا جي بجاءِ رياست حل ڪري، ياد رهي ته هالئينڊ ۾ رياست ڪليسا جي ڀيٽ ۾ وڌيڪ غير متعصبي هئي.

اسپنوزا جي اخلاقيات مختلف مسئلن تي بحث ڪري ٿي. شروعات "آتما وديا (Metaphyiscs) سان ڪندي "ڪروڌي جذبن جي نفسيات"

(Psychology of Passions) تي بحث ڪري ٿو ۽ آخر ۾ ارادي (Will)تي ڳالهائيندي، هڪ اهڙي اخلاقيات جو بنياد رکي ٿو، جنهن ۾ آتما وديا ۽ آتم گيان (Pschology) کي اهميت حاصل آهي. آتما وديا کي ديڪارت جي ويچارن ۾ ٿورو نواڻ ۽ قيرقار آڻيندي بيان ڪيو ويو آهي، جڏهن تہ نفسيات ۾ هابس جي ويچارن جو ورجاءُ نظر اچي ٿو، پر بهرحال اخلاقيات تي اُٺيل سندس ويچار بنيادي ۽ اصلي خيال آهن ۽ اها ئي سندس ڪتابن ۾ ڳڻڻ جوڳي شئي آهي. اسپنوزا جو ديڪارت سان تعلق تقريبن اهڙوئي آهي جهڙو پلو ٽينس (1) (Plotinus) جو افلاطون (Plato) سان هيو. ديڪارت گهڻ پاسائين شخصيت هُيو ۽ منجهس زبردست فڪري هُر کر تہ سمايل هئي، پر ڪيس اخلاقي معاملن جي متعلق ڪو خاص اتساهہ ڪونہ هيو.

جيتوڻيڪ مذهبي خيالن جي حمايت ڪرڻ واري نقطئہ نگاهہ کان هن (اسپنوزا) ڪيترائي اهم 'ثبوت' مهيا ڪيا، پر پوءِ بہ ريبي عالم(2) (sceptics) سندس خيالن کي ايئن پيش ڪري پئي سگهيا جيئن ڪارنيڊيس(3) افلاطون جي فڪر کي پيش ڪيو. ان هوندي بہ جو اسپنوزا سائنسي دلچسپين کي پسند ڪندو هيو ۽ انڌلٽ جي موضوع تي مضمون بہ لکيا هيائين، پر حقيقت ۾ سندس فڪر جي دائري ۾ مذهب ۽ نيڪيءَ جهڙا مضمون وڌيڪ ٿي آيا. هُن ديڪارت ۽ سندس سهيوڳي مفڪرن کان مادي ۽ جبري طبعيات متعلق خيال ورتا ۽ انهيءَ جوڙجڪ اندر نمسڪار، نوڙت ۽ چڱائيءَ لاءِ بہ ڪا ڳُنڍ ڳولهڻ جي جستجو ڪئي. سندس اها ڪوشش بيشڪ شاندار هئي ۽ سچ پچ تہ انهيءَ ڪري ئي هُن انهن ماڻهن جي دلين منجهہ بہ پنهنجي لاءِ واڪاڻ پيدا ڪري ورتي، جن ڪيس ڪڏهن بہ ڪامياب نہ سمجهيو هيو.

---

1. پلوٽينس (2.5-27) ق-م يونان جو تصوريت پسند فلسفي هيو، جيڪو مصر ۾ ڄائو ۽ روم ۾ رهيو. هو (Neo Platonism) جي فيلسوفياڻي واٽ جو پايو وجهندڙ هيو، جنهن ذريعي افلاطون جي صوفياڻن خيالن کي هٿي ڏيندي هن افلاطون کي صوفي ٿي ظاهر ڪيو.
2. Sceptics اهڙا مفڪر هيا جن جو خيال هيو تہ: سچائيءَ جو ثابت ڪرڻ ممڪن ڪونهي ۽ حقيقت ڪابہ واضح ۽ تز شئي ڪانهي، جيڪا عملي طور تي حاصل ٿي سگهي.
3. ڪارنيڊس (2141-129ق-م) افلاطون جي اداري Acadamy کي برقرار رکندڙ فيلسوف ۽ ريبي عالم، جنهن جو چوڻ هيو تہ: سچ پرپو علم حاصل ڪرڻ ناممڪن آهي، هن پنهنجي نظريي جيَ رنگ ۾ رنگي افلاطون کي پيش ڪيو.

اسپنوزا جي آتما وديا واري طريقۂ ڪار جي شروعات يوناني ڏاهي پرمينائيڊس کان ٿئي ٿي. جنهن ۾ فقط هڪ پرج لافاني وجود (subsistant) آهي ۽ سو آهي خدا يا فطرت. ڪاٻه محدود شئي آپي جيوڪ (Self Subsistant) ڪانهي.

ديڪارٽ ٽن پرجن جو اقرار ٿي ڪيو، يعني خدا، ذهن ۽ مادو. ٺيڪ آهي هن جو خيال اهو هيوپر سندس لاءِ ٻہ خدا،ذهن۽مادي جي پيٽ ۾ وڏيڪ اهم ۽ بنيادي هيو، ڇو تہ خدا ئي ٻنهي (ذهن ۽ مادو) کي پيدا ڪيو هيو ۽ کين ناس بہ ڪري ٿي سگهيو. پر ديڪارٽ وٽ خدا جي قادر مطلق (Omnipotent) واري تصور کي پوئتي رکي ڏسبو، تہ سمجھ ۾ ايندو تہ مادو بہ آزاد پرج هيا، جن کي ترتيبوار سوچ جي وصفن (Attr ibutes) ۽ ڦهلاءَ يا واڌ، (Extension) جي ذريعي بيان ڪري پئي سگهجيو. اسپنوزا وٽ ٻنهي منجهان ڪجھ بہ نہ هئو. سندس خيال مطابق سوچ ۽ ڦهلاءُ ٻئي خدا جي بيشمار صفتن منهجا بہ صفتون هيون، اهي بيشمار صفتون وري انڪري هيون جو خدا هر خيال کان لامحدود هجڻ کپي، پر سندس خيال موجب تہ بهرحال ٻين لاتعداد صفتن جي اجان اسان کي پروڙ نہ هئي. جيئن تہ اسپنوزا لاءِ انفرادي روح ۽ مادي جا ڏار ٽڪرا ڇڙا صفاتي (Adjectival) هيا،تنهن ڪري اهي ڏار شيون نہ پر خدا ئي وجود جا پهلو هئا. سندس خيال ۾ عيسائي ويساھ مطابق شخصي لافانيت وارو تصور بہ درست ڪونهي، ڇو تہ اهڙي ڪنهن بہ تصور جو وجود ئي ڪونهي، ها البت لافانيت جو هڪ غير شخصي تصور آهي ۽ اهو وڌ ۾ وڌ خدا جي وحدانيت ۾ سمائجڻ سان حاصل ٿي سگهي ٿو.

محدود شيون پنهنجي طبعي ۽ منطقي حد بندين کي فقط چوڻ جي حد تائين بيان ڪن ٿيون. (جيڪي حقيقت ۾ انهيءَ طريقي سان واضح نٿيون ٿين) سچ تہ اهو آهي تہ: سڀ حد بنديون نفي آهن. ها فقط هڪڙو وجود (يعني خدا جو وجود- مترجم) آهي، جيڪو مڪمل طور تي مثبت ۽ لازمي طرح سان لامحدود آهي. انهيءَ طريقي سان اسپينوزا اسان جي مڪمل ۽ خالص وحدت الوجود ڏانهن راهنمائي ڪري ٿو.

اسپنوزا جي بقول هر شئي منطقي ضرورت(1) (Logical neccessity) تحت هلي ٿي. ذهني کيتر توڙي طبعي دنيا ۾ آزاد ارادي (Free will) جو ڪو بہ وجود ڪونهي. جيڪو ڪجھ وهي واپري ٿو، سو سڀ خدا جي بي انت فطرت جي جوڙجڪ آهي ۽ منطقي طور تي ناممڪن آهي تہ واقعا جيئن

---

1. منطقي احتياج مان مختصر معنيٰ نڪرندي بنيادي، فطري يا جبلي طوَر تي سوچن ۾ جڙيل ڪا ضرورت،جنهن لاءِ وضاحتون ڏيڻ ضروري نہ هجي .

ٿين ٿا ان جي بجاءِ ڪنهن ٻئي نموني ٿي سگهن. پر اهي ويچار ته بُراين جي معاملي ۾ ڪافي مونجهارا پيدا ڪن ٿا-۽ انهيءَ مسئلي تي هر نقاد ڪڙي نگاهه رکي آهي. نقادن منجهان هڪ پڇي ٿو ته جڏهن اسپنوزا چوي ٿو،ته هر شئي خدا جي حڪم تحت هلي ٿي-۽ تنهنڪري دُرست به آهي،ته پوءِ ڇا نيرو جو پنهنجي ماءُ کي قتل ڪرڻ صحيح قدم هيو؟ ڇا حضرت آدم جو صوف کائڻ دُرست هيو؟ پر اُتي اسپنوزا جواب ڏيندي چوي ٿو ته: انهن قدمن منجهه جيڪو ڪجهه مثبت هيو،سو دُرست هيو ۽ جيڪو منفي هيو سو غلط، پر نفيءَ جو وجود فقط محدود مخلوق جي نقطهٔ نظر ۾ آهي. خدا جيڪو اڪيلو سچ آهي تنهن ۾ ڪا به نفي ڪونهي، تنهنڪري بڇڙائي کي جيڪڏهن اسين وسيع ۽ مڪمل جائزي ۾ ڏسنداسين،ته جيڪي شيون اسان کي بريون لڳن ٿيون، سي به ان ۾ نظر نه اينديون. هيءَ نظريو،جيتوڻيڪ ڪنهن نه ڪنهن نموني هر صوفيءَ اختيار ڪيو آهي، پر ان کي سنئين سڌي ڳالهه آهي ته ڪڏهن به ڏوهه ۽ سزا جي پراڻي مذهبي تصور سان نسبت ۾ آڻي نٿو سگهجي. هيءُ خيال اسپنوزا جي آزاد ارادي کان مڪمل انڪار واري نڪتي سان پختگيءَ سان لاڳاپيل آهي. جيتوڻيڪ اسپنوزا بحثي قسم جو ماڻهو نه هيو، پر پنهنجن ويچارن کي پاسيرو رکڻ يا پوشيده ڪرڻ ۾ مڪمل ايماندار هيو، تڏهن به ان ڳالهه (درگذر ڪرڻ - مترجم)سندس هم عصرن کي سخت صدمو پهچايو، تنهن ڪري سندس تعليم جي خلاف موجود ڏڪارڪاٽپرس ۾ وجهڻ جهڙي ڳالهه ڪانهي.

سندس تصنيف 'اخلاقيات' حڪيم اقليدس واري انداز ۾ وضاحتن، مڃيل اصولن (Axioms) ۽ اٻپاديہ (Theorom) جي ترتيب تي ٻڌل آهي. سمجهيو ايئن ٿو وڃي ته مڃيل اصولن کان پوءِ،هر شئي زبردست ۽ زوردار طريقي سان قياسي دليل (Deductive argument) ذريعي ثابت ڪئي وئي آهي، تنهنڪري ڪيس سمجهڻ ڏاڍو مشڪل آهي. جديد دؤر جو شاگرد،جيڪو نت نين شين کي قائم ڪرڻ گهري ٿو، سو انهن زبردست "ثبوتن" ۾ ڪڏهن به ويساهه نٿو رکي سگهي. هُو،انهن ثابتين جي ديگهه پڌڻ کانپوءِ لازماً آپي کان ٻاهر نڪري ويندو،جيڪي حقيقت ۾ استاديءَ جي لائق بالڪل به نه آهن. سندس ڪتاب 'اخلاقيات' جو بهترين حصو،جنهن ۾ اظهار يا اُچار (Enunciation) مسئلا يا رٿون (Proposition) ۽ حاشيا (Scholias) آهن، رڳو انهن کي پڙهي سندس لاءِ ڪو تاثر رکڻ سڀ ڪجهه ڪونهي. چو ته انهيءَ مان اسپنوزا جي مهند سي "ڏانءَ" (Geometrical Method)، کي گهٽ وڌ ڄاڻائڻ، خود پنهنجي ڪم عقليءَ جو مظاهرو ٿيندو ، پر اهو ته

سندس آتما وديا ۽ اخلاقياتي طريقن سان وضاحت جوڳين شين واري طريقۂ ڪار کي بيان ڪرڻ لاءِ تتڻ هئو. تنهن ڪري اهو لازمي هيو ته گهرائيءَ ۾ وڃي وضاحتون ڪولي پڌائجن ، سندس طريقۂ ڪار سان جيڪڏهن ڪو اختلاف ٿي سگهي ٿو ته ان ڪري،جو اسان سندس آتما وديا واري نظريي سان متفق نه هجون. انهيءَ ڪري جو اسان ڪائنات جي مختلف حصن جي لڳ لاڳاپن کي،منطقي بنيادن تي بيٺل سمجهي تسليم نٿا ڪري سگهون.ڇو ته اسين سمجهون ٿا ته سائنسي قانون رڳو دليلن سان نه، پر مشاهدي سان ئي معلوم ڪري سگهجن ٿا. پر اسپنوزا لاءِ هندسي دستور لازمي آهي ۽ اهو سندس نظريي جي انتهائي اهم پاڱن سان ڳنڍيل آهي.

اڻون هاڻي اسپنوزا جي جذبن جي نظريي (Theory of Emotions) بابت ڪجھ ڳالهائيندس، جنهن جي معلومات فطرت جي آتما وديائي بحث ۽ ذهن جي اصليت منجهان ملي ٿي.جيڪا پنهنجي تپرس جوڳي خيال کان آگاهي ڏئي ٿي ته: انساني ذهن کي خدا جي لامحدود ۽ لافاني وجود جي مناسب سُڌ آهي "پر" اخلاقيات جي ٽئين جلد ۾ جيئن بيان ڪيو ويو آهي ته: "ڪاوڙ ۽ ڪروڌ اسان کي موڙي مُنجهائي،ڪائنات جي باري ۾ اسان جو هوشمند تصور ختم ڪري ڇڏين ٿا." هو اسانکي پڌائي ٿو ته ڪابه شئي جيستائين جيئن آهي تيئن رهي ٿي، تيستائين اها پنهنجي وجود کي برقرار رکڻ لاءِ جدوجهد ڪريٿي، تنهن کان بعد ئي محبت، نفرت ۽ جنگ جنم وٺي ٿي. 'اخلاقيات' جي ٽيئن جُلد جو بنياد مڪمل طور تي انائيت تي بيٺل آهي، جيئن هڪ هنڌ لکيل آهي ته: "جيڪو پنهنجي نفرت جو بنيادي مقصد ختم ٿيندي ڏِسي ٿو، سو فرحت محسوس ڪري ٿو." جيڪڏهن اسان پروڙي وٺون ته فلاڻو ماڻهو فلاڻي شئي منجهان راحت حاصل ڪري ٿو- جيڪا فقط هڪ ماڻهو ئي پاڻ وٽ رکي سگهي ٿو، ته اسان انهيءَ شئي کي پاڻ ڏانهن ريڙهڻ جي ڪوشش ڪنداسين،ته جيئن مٿي بيان ڪيل فلاڻو، انهيءَ مٿان پنهنجي حُجت نه هلائي سگهي. پر ان جي باوجود انهيءَ ڪتاب ۾ اهڙا موڙ به اچن ٿا، جڏهن اسپنوزا رياضياتي طور تي ثابت ڪيل ترش مزاجي يا ڪلبيت (Cynicism) کي ترڪ ڪري ٿو، جيئن هڪ هنڌ هو چوي ٿو: "نفرت جو ڪاروبار نفرت کي شديد ڪري ٿو، جنهن کي مُحبتن جي طاقت سان ختم ڪري سگهجي ٿو." سندس خيالن موجب ڪاوڙ جو بنيادي ڪارج اڪيلي زندگيءَ کي بچائڻ آهي. پر ساڳئي وجود جي بقا ان وقت پنهنجي شڪل تبديل ڪري ٿي، جڏهن اسين ان حقيقت کان آگاهه ٿيون ٿا، ته اسان منجھ جيڪو ڪجھ سچ آهي اثبات

آهي، سو ئي اسان کي "ڪُل" سان جوڙي ٿو ۽ نہ ڪي اهو جيڪو جدائين جي نشانن کي سانڍي ٿو.

سندس ڪتاب 'اخلاقيات' جا پويان ٻہ جُلد ترتيبوار هيٺين سُرخين سان آيل آهن ا، "انساني غلاميءَ جي باري ۾ يا ڪروڌي جذبن جي طاقت" ۽ ٢، "سمجھ جي طاقت بابت يا انساني آزاديءَ لاءِ". جيڪي ٻئي جُلد ڏاڍا دلچسپ آهن. جيئن هو چوي ٿو: "ڪنهن قدر اسين پانهانئپ ۾ جڪڙيل آهيون، ڇو تہ جيڪو بہ اسان سان وهي واپري ٿو،سو ڪا ٻاهرين قوت مقرر ڪري ٿي ۽ ڪنهن حد تائين آزاد بہ آهيون، ڇو تہ پنهنجي مرضيءَ مطابق عمل بہ ڪري سگهون ٿا. افلاطون ۽ سُقراط وانگر اسپنوزا جو بہ اهو خيال آهي،تہ سيئي غلط ڳالهيون ذهني غلطين جي ڪري ٿين ٿيون. جيڪو بہ ماڻهو مناسب طريقي سان پنهنجي آسپاس جي حالتن جي سُڌ رکي ٿو، سو هميشہ ڏاهپ واري هلت هلندو ۽ اهڙو ٻيو مرحلو جنهن کي ٻيو ماڻهو پنهنجي نياڳي ڳهڙي سمجهندو،هُو اهڙي مرحلي ۾ رهندي بہ خوش رهندو. هُو (اسپنوزا) پرا پڪاريت (Unselfis hness) تي ڪوبہ اثر نٿو وجهي، ڇو تہ هو ان خيال تي پختگيءَ سان ويساهہ رکي ٿو تہ خود شناسي، اڃان بہ چڱو ڪٽي ڇئجي تہ وجود جي بقائي سچي انساني سياءَ کي هلائي چلائي ٿي. جيئن هڪ هنڌ چوي ٿو: "ڪابہ نيڪي پنهنجي وجود جي بقا واري جدوجهد کان وڌيڪ بهتر ۽ اهم نٿي ٿي سگهي". پر هڪ ڏاهي ماڻهوءَ لاءَ خود شناسي لاءِ مقرر ڪيل منزلن جي متعلق تصور، عام انائيت پسندن کان گهڻا مختلف آهن. "ذهن جو بهترين فائدوخدا جي باري ۾ ڄاڻ رکڻ آهي ۽ ذهن جو سڀ کان اُتم گڻ خدا کي ڄاڻڻ آهي." اهي جذبا جيڪي نامناسب تصورن مان جڙن ٿا،انهن کي ڪروڌ چيو وڃي ٿو ۽ ڪروڌ مختلف ماڻهن منجهہ تضاد تہ پئدا ڪري سگهي ٿو،پر جيڪي ماڻهو ڏاهپ جي اطاعت ۾ گذارين ٿا،تن سان (ڪروڌ) البت گذارو ڪريو وڃي. خوشي پنهنجي جوهر ۾ بهتر آهي پر اميد ۽ خوف سان گڏوگڏ بيغيرتي ۽ پڇتاءُ بہ بڇڙيون شيون آهن. جيئن هُن هڪ هنڌ لکيو آهي: "پنهنجي عمل تي پڇتاءُ ڪندڙ وڌيڪ بدبخت ۽ هيڻو آهي". اسپنوزا زمان (Time) واري تصور کي بہ غلط ۽ ڪوڙ سڏيو آهي، تنهنڪري اهي هڙئي جذبا، جَن کي لازمي طوُر تي مستقبل يا ماضيءَ ۾ ٿيندڙ واقعن سان ڳنڍيٺو پئجي ٿو، سي عقل جي برخلاف آهن. سندس بقول: "جيستائين بہ ذهن عقل جي ذريعي سمجهندو رهي ٿو، تيستائين اهو هر تصور تي هڪ ڪَرو ئي اثر انداز ٿيندو رهي ٿو. پوءِ ڀلي تہ اهو تصور ماضيءَ،حال توڙي مستقبل ۾ ڇو نہ هُجي".

جيتوڻيڪ هيءَ ڳالهه ڏاڍي پيچيده ۽ مشڪل آهي پر اها ئي اسپنوزا جي سچي فڪر جو ست آهي، تنهنڪري پاڻ ڪجهه وقت لاءِ پنهنجو ڌيان ان تي ئي ٽڪيل رکنداسون. عام طور تي چوندا آهن ته :"ڳالهه اها پلي جنهنجي پڇاڙي ڀلي" سو جيڪڏهن ڪائنات ڏاڪي به ڏاڪي سُڌري رهي آهي،ته پوءِ ان جي بگاڙجي بدران،سُڌاري تي غور ڪرڻ ئي بهتر آهي، پوءِ ڀلي ته پنهي سلسلن تي (سڌار ۽ بگاڙ) غور ڪندي برائي ۽ ڀلائيءَ جو حساب هڪ جيترو ئي بيهي. عام طور تي اسين چنگيز خان جي دؤر ۾ ٿيل نقصانن جي ڀيٽ ۾ پنهنجي دؤر ۾ ٿيندڙ نقصانن جي لاءِ وڌيڪ فڪر مند آهيون، پر اسپنوزا جي خيال ۾ اها بيعقلي چئبي. جيڪو ڪجهه به ٿئي ٿو سولا انتهاءِلافاني دنيا(جنهن کي خدا ڏسي ٿو) جو هڪ حصو آهي ۽ خدا لاءِ تاريخن جي ڪابه (زمان جي) اهميت ڪونهي. جيستائين انساني محدوديت اجازت ڏئي ٿي ته سمجهه ۾ اهو ٿو اچي،ته ڏاهو ماڻهو دنيا کي خدا وانگر ڏسڻ جي جستجو ڪندو آهي ۽ خدا ته دنيا جي 'ڳجهي لافاني وجود' کي لامحدويت جي انداز ۾ ڏسي ٿو. پر اسان ان جي جواب ۾ مستقبل جي حادثن بابت،پنهنجي پريشانيءَ کي ظاهر ڪندي، يقين سان دُرست ٿي سگهون ٿا، جيڪي نظرانداز به ٿي سگهن ٿا. اهڙي طرح ماضيءَ جي انهن مصيبتن بابت به فڪر ٿي سگهي ٿو،جن لاءِ اسين هاڻي ڪجهه به نٿا ڪري سگهون. انهيءَ دليل جي خلاف اسپنوزا جي جبريت وٽ بلڪل جواب آهي. فقط جهالت ئي اسان کي مستقبل کي تبديل ڪرڻ جهڙي سوچ ڏياري سگهي ٿي. جيڪو ٿيڻو آهي سو ته ضروري ٿيندو ۽ ماضي وانگي مستقبل به مقرر ٿيل آهي، جنهن ۾ ڪا به تبديل نٿي ڪري سگهجي. تنهن ڪري ئي هو خوف ۽ اميد کي رد ڪندي چوي ٿو: "پنهي جو وجود فقط مستقبل کي غير يقينيءَ سان ڏسڻ تي مبني آهي۔۽ ظاهر آهي ته اها سوچ عقل جي گهٽتائيءَ جي نشاندهي ڪري ٿي."

جڏهن اسين پنهنجي سگهه مطابق دنيا جي باري ۾ خدا وانگر مشاهدو ڪرڻ لڳون ٿا، ته پوءِ اسين هر شئي کي 'ڪُل'جو جُز سمجهندي، ان کي سڀ جي ڀلي لاءِ ضروري سمجهون ٿا. تنهنڪري "برائيءَ جو علم نامناسب علم آهي." خدا کي بچڙائيءَ بابت ڪو علم ڪونهي، ڇو ته سندس اڏو ڄاڻ لاءِ ڪا بچڙائي آهي ئي ڪانه. بچڙائيءَ جو ظهور ڪائنات سان واسطيدار انهن حصن مان ٿئي ٿو، جن جي لاءِ عام طور تي چيو ويجي ٿو ته اهي آپي جيوڪ آهن.

بظاهر اسپنوزا جي فڪر جو بنيادي مطلب اهڙن لاڙن ڏانهن رهنمائي ڪري

ٿو، جن جي ذريعي انسان کي خوف جي ڏاڍ کان ڇوٽڪارو حاصل ٿئي. جيئن هو چوي ٿو:

"آزاد ماڻهو موت کان گهٽ ڪنهن ڳالهه تي ته ويچارئي نه ڪندو آهي. پر سندس غور ۽ فڪر ڪرڻ جو مطلب موت جي باري ۾ نه پر زنده رهڻ جي لاءِ هوندو آهي."

اسپنوزا پنهنجي زندگي مڪمل طور تي انهي اصول تحت گهاري. پنهنجي حياتيءَ جي آخري ڏهاڙي تي به هو افلاطون جي مڪالمي فائيڊو (Phaedo) ۾ سُقراط وانگر ممتاز ٿيڻ بجاءِ نهايت خاموش رهيو ۽ جيئن روزانو پنهنجي سامهون ويٺل مهربان متڪلم جي دلچسپي جوڳين ڳالهين بابت ڳالهائيندو هيو، آخر تائين به ايئن ڳالهائيندو رهيو. ٻين مفڪرن جي ابتڙ هُن جو نه رڳو پنهنجي نظريي ۾ پختو ويساهه هيو، پر پنهنجين ڪيل ڳالهين تي عمل به ڪندو رهندو هيو. ٻين جي مڃرائڻ جي باوجود مون کي ڪوبه اهڙو موقعو نٿو سُجهي، جنهن ۾ هو جذبات ۽ ڪاوڙ ۾ اچي،پنهنجن ئي مقرر ڪيل اخلاقي ضابطن جي ڀڃڪڙي ڪري ويٺو هجي. جڏهن به ساڻس اختلاف رکبو هيو ته هو ڏاڍو فضيلت ڀريو ۽ هوشمند ورتاءُ اختيار ڪندي،ٻُڌڻ ۽ مذاق اُڏائڻ جي بجاءِ سمجهائڻ جي ڪوشش ڪندو هيو.

سندس خيال موجب،جيڪو به اسان سان وهي واپري ٿو ۽ اسانجي اندر منجهان سرجيٿو،سو سڀ چڱو آهي، باقي جيڪو به ٻاهران اثرانداز ٿئي ٿو سو خراب آهي. سندس چواڻي: "جن به شين جي اندر ماڻهو اثرائتو ڪردار ادا ڪري ٿو،سي لازمي طور تي سٺيون آهن. ڪابه ٻُدي جيستائين ٻاهران نٿي ڪڙڪي،تيستائين انسان کي ڪو به نقصان نٿو پهچي سگهي. ظاهر آهي ته اهڙي صورت حال ۾ "مڪمل" ڪائنات (ڪُل) کي ڪوبه جوکو نٿو پهچي سگهي، ڇو ته ان تي ٻاهريان سبب اثرانداز ڪونه ٿا ٿي سگهن. اسپنوزا هڪ هنڌ چوي ٿو: "اسين ڪائناتي فطرت جو هڪڙو حصو هوندي به ان جي تابع آهيون. جيڪڏهن ان متعلق اسان کي چٽي ۽ واضح خبر هجي، ته فطرت جو اهو حصو،جيڪو ڏاهپ جي ذريعي بيان ڪيو وڃي ٿو (يعني اسان جي وجود جو بهترين حصو) سو بنان ڪنهن شبهي جي،اسان تي ڪڙڪيل مصيبت کي ٺاري ڇڏيندو ۽ انهيءَ مڃتا تحت ثابت قدم رهڻ لاءِ جستجو ڪندو."

جيستائين به ماڻهو هن وسيع ڪائنات جو ٻي دليو يا ڳو ٻڌجي رهي ٿو تيستائين دراصل هو هڪ ٻانهپ ۾ رهي ٿو، پر جڏهن سمجهه ۽ شعور وسيلي "ڪُل" جي هڪ زبردست سچائي ٻڌجي پوي ٿو،ته هو آزاد ٿي وڃي ٿو. انهيءَ

نظريي جا ڪجھ اشارا،اسان کي سندس ڪتاب "اخلاقيات" جي آخري جلد ۾ ملن ٿا.

اسپنوزا اسٽائڪس(1) (stoics) وانگر سڀني جذبن تي اعتراض ڪونہ ٿو اٿاري، هو رڳو اهڙن جذبن تي اعتراض اٿاري ٿو،جيڪي ڪروڌي آهن. مثال طور تي اهڙا جذبا،جن جي ڪري اسين ٻاهرين قوتن جي آڏو بلڪل هيچ لڳون ٿا.

"هڪ اهڙو جذبو،جيڪو ڪروڌ مان اُپڙيل آهي، ان مهل ڪروڌي نٿو رهي،جڏهن ان جي باري ۾ ڪليل ۽ واضح تصور اسان وٽ جنم وٺي ٿو." سڀني شين جي ضرورت کي تسليم ڪرڻ جو شعور،ذهن کي جذبن جي مٿان با اختيار بڻائڻ ۾ مدد ڪري ٿو. جيئن اسپنوزا چوي ٿو: "جيڪو بہ ماڻهو پنهنجو پاڻ ۽ پروڙي ۽ جذبن کي صاف ۽ واضح سمجهي وٺي ٿو، سو در حقيقت خدا سان پيار ڪري ٿو ۽ جيئن جيئن هو انهن شين يعني پاڻ ۽ پنهنجي جذبن کي وڌيڪ سمجهندو وڃي ٿو، تيئن تيئن خدا سان سندس قرب ۾ اضافو ايندو رهي ٿو." ۽ حقيقت ۾ اهائي عقلمندي آهي. خدا سان "هوشمند محبت" سوچ ۽ جذبي جو ميلاپ آهي. منهنجي خيال ۾ ڪو بہ ايئن چئي سگهي ٿو،تہ اها محبت هڪ گڏيل سچي سوچ، جيڪا سچ جي پروڙ مان حاصل ٿيندڙ خوشيءَ سان واڳيل آهي- تنهن تي مبني آهي. حقيقي خيال ۾ تہ هر خوشي خدا سان "هوشمند محبت" جو هڪ حصو آهي،چو تہ ان ۾ ڪا بہ نفي ڪانهي، تنهنڪري 'ڪُل' جو اڻ تٽ حصو آهي-جيڪو ياڳن ۾ ورهايل شين وانگر جدا ۽ ورهايل هجڻ ڪري،پنهنجي ظهور ۾ خراب لڳي ٿو".

اُٿون متي چئي آيو آهيان تہ هر خوشي خدا سان 'هوشمند محبت' ذريعي ملي ٿي، پر گهٽو ڪري تہ اها منهنجي چُڪ هئي. چو تہ اسپنوزا جو خيال آهي: "خدا تي جذبن، خوشي يا ڏُک جو ڪوبہ اثر ڪونہ ٿو پوي ۽ ان کان سواءِ اهو بہ چئي ٿو تہ خدا سان ذهن جي 'هوشمند محبت' درحقيقت ان لامحدود محبت جو هڪ حصو آهي،جنهن سان خدا پاڻ سان پريم ڪري ٿو." پر پوءِ بہ آئون سمجهان ٿو تہ ان 'هوشمند محبت' ۾ ڪا اهڙي شئي آهي،جنهن کي فقط عقل نٿو سڏي سگهجي، شايد ان ڪري جو ان سچي طريقہ ڪار ۾،جيڪا خوشي

---

1. (Stoics) چار صديون ق-م يونان فڪري اسڪول، جن انفرادي ٻلي ۽ شهري زندگيءَ جي وڪالت تي ڪئي ۽ ربا ضيا تي علم ذريعي ترقيءَ جي حق ۾ هيا، منجهائن خاص مفڪر زينو ۽ ڪريسيپس آهن. جن منطق، طبعيات ۽ اخلاقيات وچ ۾ هم آهنگي ڪرڻ تي زور ڏنو.

ملي ٿي،سا عام راحت کان ڪا وڌيڪ برتر شئي آهي:

اسپنوزا اسانکي ٻڌائي ٿو ته :"خدا سان محبت کي ذهن ۾ بلند ترين مقام ملڻ کپي." مون ان سلسلي ۾ اسپنوزا جي ڪيترن ئي دليلن کي خارج ڪري ڇڏيو آهي، پر ايئن ڪندي مون سندس فڪر جي اڻپوري تصوير ڇڏي آهي. جيئن ته مٿين مسئلي جو ثبوت مختصر ڏنو اٿم، تنهنڪري هتي آئون ان کي مڪمل طرح سان نقل ڪندس، ته جيئن پڙهندڙ پنهنجن ٻين مسئلن لاءِ تصورن ۾ ئي ٻيا ثبوت حاصل ڪري سگهي. اهو دليل يا ثبوت هن ريت آهي:

"جيئن ته هيءَ محبت يا عشق جسماني تبديلين سان ڳنڍيل آهي (7،14) 1 ۽ سڀني اتان اُسريل آهي (7،15) تنهنڪري (7-11) ان کي لازمي طور تي ذهن ۾ بلند ترين مقام ملڻ کپي،" جنهن کي ثابت ڪيو ويو آهي.

جيڪي رڌون يا مسئلا مٿي ڏنل دليل (7-14) ۾ ڪتب آندا ويا آهن سي ٻڌائين ٿا ته: ذهن اهو ثابت ڪري سگهي ٿو ته سڀئي جسماني تبديليون، شين جا اهڙا تاثر آهن،جن کي خدا جي تصور سان ڳنڍي سگهجي ٿو. (7-15) ۾ جيئن مٿي ٻڌايو ويو آهي،تنهن جي وضاحت هيئن ٿيندي: جيڪو به چٽائي ۽ وضاحت.سان پنهنجو پاڻ ۽ پنهنجن جذبن کي سمجهي وٺي ٿو،سو درحقيقت خدا سان محبت ڪريٿو. ايئن جيترو گهڻو ڪري ٿو، تيترو وڌيڪ الاهي عشق ۾ ٻڌندو رهي ٿو. (7-11) ۾ بيان ڪيل آهي ته: جنهن تناسب ۾ ذهني تاثر وڌيڪ شين سان لاڳاپيل آهي،تنهنڪري اهو وڌيڪ تيز ۽ وڌيڪ واضح ۽ گهرو هجڻ ڪري ذهن کي وڌيڪ والاري ٿو.

مٿيون ثبوت هيئن به بيان ٿي سگهي ٿو:.اسان سان ٿيندڙ وارتائن کي سمجهڻ ۾ اضافي جي سگهه،خدا جي تصور کي سمجهڻ ۾ به اضافو آڻي ٿي، جو ته حقيقت ۾ هر شئي خدا جو ئي حصو آهي. ۽ اهو هر شئي کي خدا جي ذات جو حصو سمجهڻ، عشق الاهي آهي. جڏهن سڀ شيون خدا جي حوالي سان سڃاڃڻ ۾ اينديون،ته خدا جو تصور اسان جي ذهن کي مڪمل طور تي پنهنجي گرفت ۾ وٺي ڇڏيندو.

تنهنڪري "خدا ئي عشق کي ذهن ۾ انتهائي بلند مقام ملڻ گهرجي" وارو خيال، نه فقط بنيادي اخلاقي نصيحت آهي، پر هڪ اهڙي ترتيب به آهي، جنهن کان لازمي طور تي لنوائي به نٿو سگهجي، ته جيئن شعور ۽ آگهي حاصل

---

1. مان مراد دليل ۽ ان جي پرسان ڪوما نمبر ان دليل جو نمبر ظاهري ٿيو. برٽرنڊرسل هن هنڌ منطقي طريقہ ڪار اختيار ڪيو آهي.

ٿي سگهي.

اسان کي پڌايو ويو آهي ته ڪوبه خدا کان نفرت نٿو ڪري سگهي، پر ٻئي طرف چيل آهي ته جيڪو به الله سان عشق ڪريٿو، سو اها جستجو نٿو ڪري سگهي ته موٽ ۾ خدا به ساڻس محبت ڪري- گوئٽي جيڪو اسپنوزا کي سمجهڻ کان سواءِ ئي سندس مداح هيو، سو سندس رِٽن کي 'هستيءَ کان انڪار' سمجهندو هيو ۽ اهو سيڪجھ اسپنوزا جي آتما وديا متعلق نظريي جو اثر آهي. هو ايئن ڪونه ٿو چوي ته ماڻهوءَ کي پاڻ سان خدا جي محبت جي سَدّ نه ڪرڻ کپي، پر هو چوي ٿو ته خدا به ساڻس محبت ڪري.جيئن هڪ هنڌ ثبوت ڏيندي چوي ٿو: "جيڪڏهن ماڻهو ايئن چاهي ته پوءِ هو اهو به چاهيندو (7_17) ته جنهن الله سان هو عشق ڪري ٿو، سو خدا نه مادي طور تي هجڻ ئي نه کپي (يعني اهو فقط تصور جي دنيا ۾ هجي. مترجم).نتيجي ۾ ڏکي ٿيندو ۽ ڏک مان ڪجھ به حاصل نٿو ٿئي." هتي (7_17) ۾ هڪ اهڙي ڳالھ آهي،جنهن کي اڳ ئي بيان ڪيو ويو آهي، جنهن ۾ چيو ويو آهي ته خدا کي غصو، خوشي يا ڏک ٿئي ئي ڪونه. مٿيون سچو تَتُّ اهو نتيجو ٿو ڪڍيءِ ته خدا ڪنهن سان محبت ۽ نفرت نٿو ڪري. هتي جيڪو ڪجھ ڪتب آندل آهي سو اخلاقي حڪم ڪونهي، پر ان جي ابتڙ منطقي ضرورت آهي، جيڪو ماڻهوءَ سان عشق ڪنديءِ،ڪانئس پڻ عشق ڪرڻ جي توقع رکي ٿو،سو ڏکن ۾ وجي ڪرندو ۽ ڏک مان ورٽوڪي ڪينهي.

پر اهو بيان ته 'خدا ڪنهن سان به محبت نٿو ڪري' اهو نٿو ڏيکاري ته ڪو خدا لامحدود 'هوشمند محبت' ذريعي پنهنجو پاڻ سان پريم ڪري ٿو واري ڳالھ غلط آهي، هو پاڻ سان پريم ڪري سگهي ٿو،جو ته اهو غلط ايمان رکڻ ڪانسوءِ ممڪن آهي. اهو به ياد رکڻ گهرجي ته هر صورتحال ۾ 'هوش ڀري محبت' هڪ خاص قسم جي محبت جي نشاندهي ڪري ٿي.

اتي پهچندي اسپنوزا پڌائي ٿو ته هن اسان کي جذبن جي لاءِ هر قسم جا علاج پُڌايا آهن، انهن سڀني درمانن منجھ سڀ کان چڱو ۽ واضح، تصورن جو هجڻ آهي. جذبن جي فطرت ۽ ٻاهرين سببن سان سندن تعلق،ماڻهن سان محبت ڪرڻ بجاءِ خدا سان لنئه لائڻ ۾،هڪڙو ٻيو فائدو به آهي_سو اهو ته: "روحاني بيماري ۽ نياڳ کي آسانيءَ سان تڏهن ڳولي سگهجي ٿو،جڏهن ڪنهن ٻي اهڙي شئي سان بيحد پيار ٿئي،جيڪا مختلف تبديلين کي پنهنجي وجود ۾ رکندي هجي". پر صاف ۽ واضح علم لاثاني ۽ لافاني شين سان پيار ڪرڻ سيکاريٿو_۽ اهڙي محبت ۾ ڪو اهڙو وجود،جيڪو مسلسل تبديلي ۽ چُر

پُر منجهان گذاري ٿو،تنهن لئه ويا ڪُلتا يا بي آرامي ۽ جوڪي واري ڪيفيت بالڪل به ناهي.

جيتوٽيڪ مرڻ ڪانپوءِ شخصي زندگيءَ جو تصور هڪ مونجهارو ٿي آهي،پر پوءِ به انساني ذهن ۾ ڪا شئي لافاني ضرور آهي. ذهن رڳو تصور ڪري ۽ ياد ڪري سگهي ٿو،جڏهن ته جسم سَهي ٿو. پر خدا وٽ هڪ اهڙو تصور آهي، جيڪو هن يا هُن انساني جسم جو سَتُ لافانيت جي روپ ۾ ظاهر ڪري ٿو- ۽ اهو تصور ذهن جو لافاني حصو آهي. جڏهن ڪو فرد خدا سان هوش مند محبت ڪري ٿو ته انهيءَ لافاني ذهن جي حصي ۾ سمائجي وڃي ٿو.

تقدسٌ جيڪو خدا سان هوشمند محبت جي ڪري ٿئي ٿو، سو چڱائيءَ جو حوصلو ناهي پر پنهنجي سِرِ چڱائي آهي. اسين انهيءَ ۾ پنهنجين خواهشن تي قابو پائي خوش نٿا ٿيون،پر اسين پنهنجي نفس تي قابو پائڻ ۾ ئي خوشي ٿا محسوس ڪيون.

سندس ڪتاب، "اخلاقيات" جي پڇاڙيءَ،هنن لفظن سان ٿئي ٿي:

"جنهن ڏاهي ماڻهوءَ جو اسان تصور ڏنو آهي،اهڙو ماڻهو روحاني طور مشڪل سان ئي ڪنهن انتشار جو شڪار ٿيندو آهي. ڪنهن لافاني ضرورت جي ڪري پنهنجي ذات خدا جي وجود ۽ ٻين شين جو شعور رکندي،هو ڪڏهن به پريشان نه ٿئي ٿو،بلڪ پنهنجي روحاني قوتن جي سچي سُڃاڻ ۽ قوت رکي ٿو. جيڪڏهن منهنجي طرفان ٻُڌايل راهون، جيڪي انهن نتيجن سان همڪنار ڪن ٿيون،سي ڪجهه وڌيڪ دشور لڳن ٿيون، پر پوِ به انهن کي ڳولهي لهڻ ناممڪن ڪونهي. انهيءَ جي لاءِ ڪشالن جي ضرورت آهي.چو ته اهي هر ڪنهن جي لاءِ هر وقت ته نروار ناهن! اهو ڪيئن ممڪن ٿيندو ته نرواڻ اسان کي گهر ويٺي بنان ڪنهن ڪشٽ جي ملي ۽ هر ڪو انهيءَ جستجو ڪرڻ کان ڪترائيندو رهي. ياد رکڻ گهرجي ته هڙئي عاليشان شيون،جيتريون اَڻلڀ آهن تيتريون ڏکيون پڻ".

اسپنوزا جي آتما وديا واري نظريي کي منطقي اڪائيت (Logical Mon-ism) (هڪ اهڙو نظريو،جنهن تحت اهو ٻُڌايو ويندو آهي ته دنيا مڪمل ۽ لازمي طوَر تي ڪنهن هڪ پرج جي محتاج آهي،جنهن جو ڪوبه حصو اڪيلو ٿي جالي نٿو سگهي.) جو روشن مثال سڏي سگهجي ٿو. هن نظريي جو بنيادي خيال اهو آهي، ته هر مسئلي يا رِٽ (Proposition) کي موضوع (Subjecte) ۽ دعويٰ يا سند (Predicate) ٿئي ٿي. جن مان اسان نتيجا اَخذ ڪريون ٿا. هن نظريي جي وڌيڪ وضاحت موجب ته ڪثرت

(Pluralism) ۾ مونجهارا آهن. اسپنوزا جي خيال ۾ دنيا ۽ انساني زندگيءَ
جي فطرت کي، منطقي طور تي بديهي (Self eveident) ظاهر ثابتيءَ
(Axiom) ذريعي ثابت ڪري سگهجي ٿو. اسان کي2+2=4 وارين حقيقتن
جهڙن پين واقعن کي به قبول ڪرڻ کپي، ڇو ته اهي پڻ منطقي ضرورت مان
نڪتل آهن. اسپنوزا جو سچو آتما وديا ئي نظريو، جيئن جو تيئن قبول ڪرڻ
ممڪن ناهي، ڇو ته اهو جديد منطق ۽ جديد سائنسي طريقن سان ميل نٿو
کائي. ڇوته حقيقتن کي مشاهدي مان معلوم ڪرڻو آهي نه ڪي دليلن سان.
جڏهن اسين مستقبل جي باري ۾ ڪاميابيءَ سان ڪي انومان ڪيون ٿا ته
اسين منطقي طور تي ضروري مقرر ڪيل اصولن تحت نٿا ڪيون، پر تجربيت
(Empiricism) مان حاصل ٿيل معلومات تحت ڪيون ٿا- ۽ پرج
(Substance) جو تصور جنهن تي اسپنوزا اعتماد ڪري ٿو، تنهن کي
اڄوڪي دور ۾ فلسفو توڙي سائنس ڪو به قبول نٿو ڪري سگهي.

اسپنوزا جي اخلاقيات کي پڙهڻ کانپوءِ اسان کي سمجهه ۾ ايئن ٿو اچي
(يا گهٽ ۾ گهٽ مان اهو ٿو سمجهان)، ته سندس آتما وديا ئي نظريي کي رد
ڪرڻ جي باوجود به، سندس 'اخلاقيات' مان سيڪجهه نه ته به ڪجهه نه
ڪجهه قبول ڪري سگهجي ٿو. مجموعي طور تي اسپنوزا کي پڙهڻ کانپوءِ
سمجهه ۾ اچي ٿو ته هو انساني طاقت کي محدود ڄاڻائيندي به، اسان کي اهو
ڏسي ٿو ته فضيلت سان زندگي ڪيئن گهارجي؟ جيتوڻيڪ هو پنهنجي
ضرورت (Nec essity) واري نظريي تحت، محدود انساني قوت کي اڄان
وڌيڪ محدود ٻڌائي ڇڏي ٿو، پر ايئن ڪندي انهن قوتن جي وجود کان انڪار
ڪونه ٿو ڪري- ۽ انهيءَ صورتحال ۾ اسپنوزا جا اصول امڪاني حد تائين
بهترين آهن. مثال طور تي موت جو مسئلو ئي کڻو، هو چوي ٿو: انسان جيڪو
به جدوجهد ڪري ٿو، سا ڪيس ڪڏهن به لافاني ٻڌائي نٿي سگهي، تنهنڪري
روح رازي ۽ خوف هراس ۾ رهڻ سان، اسان پنهنجي مري وڃڻ واري حقيقت
کان ته انڪاري نٿا ٿي سگهون. مري وڃڻ جي خوف ڪري ڪنهن وهم ۾
پاڻ اڇلي ڇڏڻ، هڪ قسم جي ٻانهپ آهي" هتي اسپنوزا بلڪل درست آهي ته:
"آزاد ماڻهو ڪڏهن به موت کان گهٽ ڳالهه تي سوچيندو ئي ناهي." پر اتي به
هن لاءِ موت هڪ عام رواجي ڳالهه آهي، جنهن کي ان معمولي طريقي سان ئي
وٺڻ کپي، پر ڪنهن خاص بيماريءَ جي ڪري مري وڃڻ کان بهتر آهي، ته دوا
دارونءَ ذريعي ان کان ڇوٽڪارو حاصل ڪجي. ان سلسلي ۾ به يعني بيماريءَ
۾ رهندي به، اذيت ۽ پريشانيءَ جو شڪار نه ٿيڻ کپي، يڪسوئيءَ سان حفاظتي

اپاءَ وٺڻ ڪانپوءِ پنهنجي سوچن جو محور،پين شين کي بڻائڻ کپي ۽ زندگيءَ جي پين ذاتي مصيبتن ڏانهن به،اهڙي رويي کي اختيار ڪرڻ جي ضرورت آهي. پر جن ماڻهن سان اوهين پريم ڪريو ٿا،تن کي پيش ايندڙ مصيبتن جي باري ۾ اوهان جو ڪهڙو خيال آهي؟ اچو ته ڪجھ اهڙن حادثن بابت سوچيون، جيڪي اسان جي دؤر ۾ چين ۽ يورپ جي رهواسين کي پيش اچي سگهن ٿا. فرض ڪريو ته اوهان اهڙا يهودي آهيو،جنهن جي سڄي ڪٽنب کي ڪُٺو ويو آهي. ۽ اهو به فرض ڪريو ته توهان هٽلري سوچ وارن نازين (Nazis) جي خلاف زيرِ زمين رهي،ڪنهن تحريڪ ۾ حصو وٺو ٿا، توهان جي زال کي فقط ان ڪري ماريو ويو آهي،جو توهان دشمن کي هٿ ڪو نه ٿا اچو، يا مثال طؤر تي اوهان جي مڙس کي،ڪنهن هٿ ٺوڪيي ڏوهه تحت،آرڪٽڪ ڏانهن لئبر ڪئمپ (جيل) ۾ موڪليو ويو آهي، جتي ڏڪار ۽ ظلم جي ڪري هو مري چڪو آهي. ۽ تصور ڪريو ته اوهان جي ڌيئڙيءَ سان زوري زنا ڪري،دشمن جي سپاهن ڪيس قتل ڪري ڇڏيو آهي. ڇا اهڙي صورتحال ۾ اوهان مفڪرن واري خاموشي برقرار رکي سگهو ٿا؟

جيڪڏهن اوهين مسيح جا پوئلڳ آهيو ته چوندا ته: "مقدس پيءُ! ڪين معاف ڪجانءِ،جو هو پليل آهن." مون کي اهڙا درويش جن کي (1) Quakers سڏيو ويندو هيو،سڃ سُجهن ٿا جي ايتن گهرائي ۽ سچائيءَ سان ڪري سگهن ٿا ۽ انهيءَ ڪري مان سندن معترف به آهيان، پر سندن ساراهه ڪرڻ کان پهرين،هر ڪنهن کي اها پڪ ڪرڻ گهرجي، ته ان مصيبت کي جيتري شدت سان وٺڻ کپي،هُنن طرفان اُن کي اوترو ورتو به ويو آهي يا نه! ڪو به ماڻهو اسٽائڪس (Stoics) جي فڪري راهه جيان،انهن چند مفڪرن سان سَهمتي نٿو رکي سگهي،جي ڪي چوندا هيا ته:

"جيڪڏهن منهنجي ڪٽنب کيٰ ڪا تڪليف ڏسڻي ٿي پوي ته ان سان ڪهڙو فرق ٿو پوي؟ مونکي پوءِ به پرهيزگار رهڻ کپي". عيسائيت جو اصول "پنهنجن دشمن سان پريم ڪريو." ته قبول ڪري سگهجي ٿو،پر اسٽائڪسَ جي پولن ته:"پنهنجن عزيزن دوستن کي اهميت ٿي نه ڏيو." کي ڪڏهن به درست نٿو چئي سگهجي. ڇو جو هتي عيسائيت وارو اصول چُپ ڪري ويهڻ جي تعليم

---

1. Quaker مان مطلب جارج فاڪس جي ٺاهيل هڪ تنظيم جو ممبر. ان تنظيم جو مقصد ۾ حتمي امن امان جي تبليغ ڪرڻ ۽ زبان ۽ لباس جي سادگي اختيار ڪرڻ تي زور ڏنل هيو.

نتو ڏئي، پر ان جي ابتڙ انتهائي بدڪار ماڻهو ڏانهن بہ پرجوش پريم جي پرت ڪري ٿو. اسين ان اصول جي مخالفت تہ ڪري نٿا سگهون، البت ايئن ضرور چئبو تہ اسان مان گهڻن لئہ ان ڳالھ تي ايمانداريءَ سان عمل ڪرڻ ڏاڍو مشڪل آهي.

پراچين دؤر ۾ اهڙن مصبتن نازل ٿيڻ جو بدلو ورتو ويندو هيو. جڏهن مئڪڊف(1) (Macduff) کي خبر پئي تہ مئڪبيٿ(2) (Macbeth) سندس ٻارن ۽ زال کي قتل ڪري ڇڏيو آهي، تہ هن پنهنجن هٿن سان انهيءَ ظالم کي ختم ڪرڻ جو فيصلو ڪيو- اهڙو رد عمل هاڻوڪي دؤر ۾ بہ ماڻهن کي پسند آهي. جڏهن ڪنهن کي بہ ڏاهوڪو صدمو پهچي ٿو ۽ ڪنهن بہ لاطمع ماڻهوءَ ۾ اخلاقي ڌهڪاءُ پئدا ٿئي ٿو، تہ هو ساڳي واٽ اختيار ڪريٿو. ان کي ڪڏهن بہ مڪمل طور تي رد نٿو ڪري سگهجي، ڇاڪاڻ جو انهيءَ مان سزا ڏيڻ جي قوت اڀري ٿي ۽ سزا جو هجڻ بہ ڪن حالتن ۾ ضروري آهي. ان ڪانسواءِ صحت جي نقطئہ نگاھ کان پڻ انتقام وٺڻ جو جذبو ايڏو تہ شديد آهي،جو جيڪڏهن ان کي ٻاهر ڪيڻ جو رستو نہ ملندو، تہ انسان جو زندگيءَ جي ٻاري ۾ نہ رڳو خيال بگڙي ويندو،پر ذري گهٽ ڇريو ٿي پوندو. جيتوٽيڪ عموماً ايئن ڪونہ ٿو ٿئي پر هڪ وڏي تعداد ۾ اهڙا واقعا ضرور ٿين ٿا. ٻئي طرف انتقام کي هڪ انتهائي خطرناڪ ارادو بہ سڏي سگهجي ٿو. جيتري قدر سماجي تجزيي مان معلوم ٿيو آهي تہ مٿين ڳالھ دُرست ثابت ٿي آهي، ڇو تہ انهيءَ سان هڪ فرد کي پنهنجي ڪيس ۾ منصف ٿيڻ جي اجازت ملي ٿي،جنهن کان وري قانون بچائڻ گهريٿو. ان کان سوءِ اهو هڪ زيادتيءَ جوڳو ارادو آهي، جيڪو ضرورت کان وڌيڪ سزا ڏيڻ لاءِ راهون ڳولهي ٿو. مثال طؤر تي اذيت کي اذيت سان ختم نٿو ڪري سگهجي، پر ماڻهو پنهنجي نفرت جي پورائي لاءِ،ٻئي کي پيڙا وارو موت ڏيڻ مناسب سمجهندو آهي. ان کان علاوه اهائي جڳھ آهي جتي اسپنوزا درست نظر اچي ٿو جيئن هو چوي ٿو: "جيڪو جيون ڪنهن ڪروڌ جوشڪار آهي سو ڏاڍو حقير آهي، جيڪو عقل جي ڪنهن بہ قسم سان ميل نٿو کائي." تنهنڪري

---

1. مئڪڊف شيڪسپيئر جي ڊرامي جو اهم ڪردار. جنهن مئڪبيٿ کي هارائڻ ۽ مارائڻ ۾ اهم ڪردار ادا ڪيو.
2. مئڪبيٿ اسڪاٽلنڊ جو بادشاھ، جيڪو 1040 ۾ تخت تي ويٺو. هن پنهنجي بادشاھ ڊنڪن ٻهرين خلاف بغاوت ڪئي ۽ آخرڪار ڏڪائيندڙ پڇاڙي پوڳيائين. هيءُ پڻ شيڪسپيئر جي الميہ ڊرامي جو مک ڪردار آهي.

اهڙو انتقام ڪنهن به صدمي جي رد عمل ۾ بهترين چٽي نٿو سگهي.

اسپنوزا عيسائين وانگر بلڪ انهن کان به وڌيڪ نصيحت ڪندي نظر ايندو. سندس آڏو برائي جي جڙ جهالت آهي ۽ هو ماڻهن کي سندن اٽڃاٽائي ڪري معاف ڪري ڇڏيندو، پر هو اوهان کي ان محدود اختيار کي نظرانداز ڪرڻ لاءِ چوندو، جنهن مان سندس خيال موجب ته هڙئي برايون ڦٽي نڪرن ٿيون-۽ انتهائي برين حالتن ۾ درگزر ڪري،صبر ڪرڻ لاءِ زور ڀريندي ڏکن جي دنيا ۾ رهڻ لاءِ چوندو. انهيءَ سلسلي ۾ هو سمجهائڻ لاءِ اوهان کي انهن شين ۽ فطرت جي سموري جوڙجڪ تي پوندڙ اثرن ۽ ان جي هڪ حصي هجڻ جي ناتي،انهيءَ رخ ۾ ڏسڻ جا ڏس به ڏيندو. جيئن اسين ڪيس بار بار اهو چوندي ٻڌون ٿا ته نفرت کي محبتن ذريعي ختم ڪري سگهجي ٿو، سندس بقول: "نفرت ڏيڻ سان نفرت وڌي ٿي، پر ان کي محبتن جي مانداڻ سان ناس ڪري،قربتن ۾ تبديل ڪري سگهجي ٿو."

نفرت جنهن کي محبتن سان مڪمل نموني فتح ڪري سگهجي ٿو، تنهن تي محبتون ڀاري آهن ته پوءِ نفرتون انهن جو مقابلو ڪونه ٿيون ڪري.سگهن. منهنجي خواهش آهي ته مان ان ڳالهه کي ميجان پر نٿو مڃي سگهان-سواءِ ڪجهه غير معمولي واقعن جي، جتي نفرت ڪندڙ ماڻهو مڪمل طوُر تي ان ماڻهوءَ جي اختيار هيٺ آهي، جيڪو جواب ۾ ڪانئس نفرت نٿو ڪري. پر جيستائين طاقت بدنيت ماڻهن جي هٿن ۾ آهي، تيستائين ماڻهن کي ڪانئن نفرت نه به ڪرڻ جا سبق پاڙهڻ مان ڪوبه فائدو ڪونهي، انهيءَ ڪري هو توهان جي انهن نصيحتن جو غلط مقصد وٺندا. ڇو ته ظالمن کان بغير جدوجهد ڪرڻ جي اقتدار يا قوت کسي نٿا سگهو.

جيڪو ماڻهو ڪائنات ۾ ڪنهن به چڱائيءَ جي توقع نٿو رکي، انهيءَ جي ڀيٽ ۾ اسپنوزا جي لاءِ مسئلو وڌيڪ سَنهنجو آهي. سندس خيال مطابق ته جيڪڏهن توهان پنهنجي مٿان آيل مصيبتن کي حقيقت واري انداز ۾ ڏسو، يعني انهن سڀن جي ڪڙي ۾ ملائي ڏسو جيڪي وقت جي شروعات کانوٺي آخر تائين جي سلسلن مان پکڙجن ٿا، ته توهان محسوس ڪندؤ،ته اوهان جي مٿان آيل مصيبتون اوهان لئه آهن،نه ڪ ڪائنات لاءِ- جنهن جي لاءِ اهي مصيبتون رڳو گذرندڙ اهڙيون اٻٽتون آهن،جيڪي حقيقي تال ميل کي نروار ڪن ٿيون. پر آئون ان خيال سان سهمت ڪونه آهيان،مان سمجهان ٿو ته خاص قسم (جز) جا واقعا اِيئن ئي آهن، جيئن اهي ٿين ٿا، سي ڪڏهن به 'ڪُل' ۾ جذب ٿي پنهنجي شڪل ڪونه ٿا مَٽائين. ڏاڍ ڀريو ڪوبه قدم

ڪائنات جو لازوال حصو آهي، اڳتي هلي دنيا جي ڪا به شئي ان کي بري مان چڱو نٿي بڻائي سگهي ۽ نه وري ان 'ڪُل' (جنهن جو هڪ حصو آهي) کي پورڻتا بخشي ٿي سگهي.

پوءِ به جڏهن اهو اوهانجو نصيب ٿي آهي، يا توهانکي ايئن لڳي ٿو ته دنيا جي عام رواجي نصيب جي ڀيٽ ۾ وڌيڪ ڏک ڏسو، ته ان صورتحال ۾ اسپنوزا جون 'ڪُل' جي باري ۾ سوچون يا پنهنجي ذاتي ڏکن جي ڀيٽ ۾، ڪن وڏن المين تي نظر رکڻ جي صلاح ڪارج پري آهي. ڪڏهن ڪڏهن اهڙو مرحلو به اچي ٿو، جڏهن اهو سوچي آرام ٿو اچي، ته هڙني برائين ۽ تڪليفن سان ستيل هجڻ جي باوجود، انساني زندگي ڪائناتي زندگيءَ جو هڪ معمولي ذرڙو آهي. اهڙيون سوچون ڪنهن مذهب کي تشڪيل ڏيڻ جي لاءِ ڀلي اڻپوريون هجن پر هن ڏکن ڀري دنيا ۾ وڏو ڏڍ آهن، جيڪي فقيرانپ ڏانهن راغب ڪندي، زندگي کي نستو ڪندڙ زبردست ناميديءَ جو ترياق آهن.

(برٽرينڊرسل جي ڪتاب
History of the Western Philosophy
تان ترجمو ڪيل.)

هي صفحو اصل ڪتاب ۾ خالي ڇڏيل هئو. .

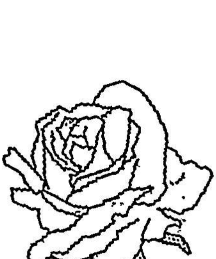

ليبنز گوتفريڊ ولهلم وون

ڄمڻ: 1 جولاءِ 1632ع
لاڏاڻو: 14 نومبر 1677ع

هيءُ سڄو سنسار انهيءَ ڪري ٻه سونهن ڀريو لڳي ٿو، جو ان ۾ انسان جو ڀورهيو، پڳهر ۽ لهُوُ شامل آهي. هر انسان پنهنجي وِتَ ۽ وَسَ آهر لاڳو مادي حالتن ۾ پنهنجو ڪردار، شيڪسپيئر جي ڪنهن ڪئريڪٽر وانگر ادا ڪندو، اسٽيج تان گم ٿيندو ويندو آهي ۽ ان جي جڳهه وري ڪو ٻيو والارينلو آهي. ايئن جڳ ۾ ماڻهوءَ جون فقط يادون پوئتي بچنديون آهن، جيڪي سندس لازوال ڪردار جي جهلڪ ڏينديون رهنديون آهن. لائيبنز

يا ليبنز ديڪارٽ ۽ اسپنوزا کان پوءِ اهو ماڻهو مهان آهي، جنهن انڌين مذهبي قوتن، بيعقليءَ ۽ جهالت جي خلاف جهاد برقرار رکيو ۽ يورپ ۾ سمجهه، شعور ۽ عقل جي بنيادن تي بيٺل ماحول پيدا ڪرڻ ۾ اهم ڪردار ادا ڪيو. ڪانٽس پوءِ يورپ ۾ سهپ ۽ ٻڌڻ ٻڌائڻ جو سلسلو شروع ٿيو ۽ نتيجي ۾ جان لاڪ ۽ هيوم جي خيالن لاءِ حالتون سازگار ٿيون.

هن مضمون جي ليکڪ برٽرينڊرسل جي دعويٰ آهي،ته هن ليبنز کي سپنيءَ کان بهتر ۽ چڱي نموني سمجهيو آهي. جنهن جي پرک ته اوهانجي وَسِ آهي، پر ٿُلهي ليکي ليبنز جڻ ته يونان جي ڏاهي ڊيموڪريٽس جي ائٽمن واري نظريي کان متاثر ٿو لڳي، سندس وحدتن وارو تصور جنهن کي هو Monodology ٿو سڏي، تنهن ۾ جڻ ته تصوريت، ماديت ۽ منطق جو سنگم ٿو ڏيکاري. هن دنيا کي الهامي طور تي نازل ٿيل سمجهڻ جي بجاءِ، هو ان کي وحدتن يعني Monads جو مرڪب سمجهي ٿو- جيڪي پنهنجي اندر ۾ مڪمل آهن ۽ جن تي دنيا جي ڪابه شيءِ اثر انداز نٿي ٿي سگهي، پر اُهي پاڻ ڪائنات جو جڻ ته اولڙو آهن. ڊيموڪريٽس پنهنجن Atoms کي مادي جزا ٿي سمجهيو، پر ليبنز Monads کي منطقي طور تي اَڳ جُڙيل (a priori) سمجهي ٿو- جن جي انت ٻَحر جي ڪابه ڪَلَ ڪانهي.

جيئن ته ان دور ۾ عقل ۽ سمجهه واري ٿوري به ڳالهه تي ڪات کهاڙا ايا هيا،تنهن ڪري لڳي ٿو ته ليبنز تي ناهوڪو خوف ڇانئيل هيو، هن چوڻ ڪجهه پيو ٿي چاهيو پر سندس متعلق تاثر مختلف ٿي بيٺو، وحدتن کي هن روحاني ٿي ڄاڻايو،جيڪا ڳالهه عام طور تي قبول نه ٿي ڪري سگهجي،پر ساڳئي وقت،هُن دنيا جي تخليق جي متعلق مذهبي نظرئي جون ڌجون اڏائيندي، ان

ڪي ڪنهن منطقي ضرورت تحت وجود ۾ ايندي ڏيکاريو- ۽ اهو به اعلان ڪيو ته جيڪي بهشت يا ٻئي ڪنهن بهتر دنيا هجڻ جا ڏنا پوزيون آهن،سي سڀ ڏوکو آهن، هيءَ دنيا يعني جنهن تي پاڻ رهون ٿا،سائي سيني دنيائن ۾ بهترين آهي ۽ اهائي سڀ ڪجهه آهي. خدا جو وجود به انڊيٽي ۾ نه،پر منطقي سچائين مان اخذ ڪندي تسليم ڪيل آهي، ۽ مادي شين جي چرپر ڪي ڪافي حد تائين،شين جي جوڙجڪ تي اثرانداز ٿيندي ڏيکاريو ويو آهي.

- سنڌيڪار

هڪ دانشور جي حيثيت ۾ ته ليبنز اتم انسان آهي،پر هڪ فرد جي روپ ۾ سندس ڪردار متاثر ڪندڙ ڪونهي. هونئن ته منجهس اُهي سڀ گُڻ موجود هيا،جيڪي ڪنهن مستقبل جي آفيسر جي سَند ۾ هُجڻ کپن، مثلاً هو محنتي، ڪفايت شعار، ٺهرم ڀريو ۽ مالي حساب ڪتاب ۾ بلڪل ايمانڊار رهيو. پر هو انهن شاندار فيلسوفياڻين خوبين کان وانجهو هيو،جيڪي اسپنوزا جي شخصيت ۾ واضح طور تي موجود هيون. سندس فڪر جو چڀيل حصو ايڏو اهم نه هيو،جنهن منجهان کيس شهرت نصيب ٿئي، چو ته اصلي فڪري ڳرُ واريون شيون،ته سندس ٽيبل جي خاني ۾ اڻچپيل پيون رهيون. جيڪو ڪجهه ڇپجي سگهيو،تنهن مان به سندس مقصد شهزادن ۽ شهزادين جو آشيرواد حاصل ڪرڻ هيو. انهيءَ جي نتيجي ۾،فڪر جي تواريخ ۾،ليبنز جي سچاٽپ ٻن طريقن سان ٿيڻ لڳي. سندس شهرت جو هڪ پهلو،کيس سُکَ درسي (Optimistic)، تقليد پسند، ڪٽر مذهبي ۽ تنگ ذهن ظاهر ٿو ڪري،۽ ٻيو رُخ جيڪو ويجهي ماضيءَ جي مُرتبن ۽ سهيڙيندڙن ،آهستي آهستي ڪري سندس مسودن مان ڪڍيو آهي، تنهن ۾ هو ڳُوڙهو، ترتيب ڀريو، گهڻي قدر اسپنوزا کان متاثر ٿيل ۽ حيرت ۾ وجهندڙ حد تائين منطق ڀريو ٿو لڳي. "موجوده دنيا ٻين سيني ممڪن دنيائن کان بهتر آهي" (جنهن ۾ اڳتي هلي ايف،ايچ،براڊلي هن چٽر ڀري ويچار جو اضافو ڪيو ته: انهيءَ دنيا ۾ هر شيءِ لازمي طور تي بُڇڙي آهي) واري خيال جو خالق ليبنز هيو. هوڏانهن اهو به ساڳيو ئي ليبنز هيو، جنهن جو والٽيئر،ڊاڪٽر پئنگلوس جي روپ ۾،هڪ ڪِلُ جوڳو خاڪو تخليق

ڪيو. ليبنز جي ان روپ کي نظر انداز ڪرڻ،هڪ تواريخي زيادتي ٿيندي، پر سندس پيو پهلو بہ،ڪنهن زبردست عظمت پري فڪري اهميت کان خالي ڪونهي. ليبنز جو جنم، مشهور ٽيهن سالن واري جنگ جي پڄاڻيءَ کان ٻہ سال اڳ ليپزگ ۾ ٿيو، جتي سندس پيءُ علم اخلاقيات جو پروفيسر هيو. يونيورسٽيءَ ۾ تعليم دوران،هن قانون پڙهيو ۽ 1666ع ۾ الٽڊورف (Altdorf) مان ڊاڪٽريءَ جي سند وٺڻ کان پوءِ ،کيس اتي ئي پروفيسريءَ جي آڇ ٿي. جيڪا هن اهو جواب ڏيئي رد ڪئي،تہ سندس ذهن ۾ نوڪريءَ جي پيٽ ۾ پيا ڪيترائي اهم ويچار هيا. 1667ع ۾،هو 'ميئنز' جي برڪ پادري (آرڪ بشپ) وٽ ملازم ٿيو، جيڪو پين جرمن شهزادن کي پسند ڪرڻ جي ڪري لوئي چوڏهين جي عتاب کان پيو ڪنبندو هيو. انهيءَ برڪ پادريءَ جي منظوريءَ سان،ليبنز فرانس جي بادشاه کي،جرمنيءَ جي بدران مصر کي فتح ڪرڻ لاءِ قائل ڪندو رهيو،پر جواب ۾ کيس فضيلت سان ياد ڏياريو ويو،تہ سينٽ لوئي جي وقت کان وٺي،ڪافرن* جي خلاف لڙائي ڪرڻ اصل ترجيح هئي. اهڙو منصوبو 1803ع ۾ نيپولين جي هنوور (Hanover) تي قبضي کان پهرين ۽ مصر تي اُسقَل ڪاه کان،چار سال پوءِ تائين،سيني کان لڪل رهيو. 1672ع ۾ انهيءَ منصوبي جي سلسلي ۾،ليبنز پئرس روانو ٿيو، جتي هو بعد جي چئن سالن جو گهڻو حصو رهيو. پئرس ۾ ٿيل رابطا،سندس فڪري اوسر جي لاءِ نهايت ڪارائتا هيا،ڇو تہ ان دور ۾ پئرس فيلسوفيءَ ۽ علم رياضيءَ ۾،سڄي دنيا جي راهبري ٿي ڪئي. 76-1685ع ۾ نيوٽن جي سائنسي مسئلي تي،ڪيل آڳاٽين ۽ اڻڇپيل بحثن ۽ تحريرن کي نظر انداز ڪندي،ليبنز انتهائي معمولي ڪٽ(1) (Infinitestimal Calculus) وارو طريقو ايجاد ڪيو. ليبنز جي انهيءَ تصنيف جي پهرين اشاعت 1684ع ۾ ٿي،جڏهن تہ نيوٽن جو نظريو 1687ع ۾ ڇپجي پڌرو ٿيو. نتيجي ۾ ان ڪم جي مهنداريءَ تي ٿيل جهڳڙي،وڏن ڏچن کي جنم ڏنو،جنهن مان واسطيدار سيني ڌرين جي بدنامي ٿي.

ليبنز پئسي جي معاملي ۾ چڱو خاصو ڪنجوس هيو. هنوور جي ڪورٽ ۾،جڏهن بہ ڪا نوجوان ڇوڪري شادي ڪندي هئي،تہ هو کيس نصيحتن ڀريا نقطا ٻڌائيندو هيو. جنهن کي هو 'شادي جو تحفو' سڏيندو هيو، تنهن جي پڄاڻي ان هدايت سان ٿيندي هئي تہ: جيئن تہ هاڻي ڪنوار کي

---

* هتي مطلب مسلمان آهن،جن کي ان وقت جا يورپي مذهبي عالم،اسانجن جيسن ملن وانگر ڪافر سڏيندا هيا. سنڌيڪار

(1) هن طريقي سان ننڍڙين کان ننڍڙين شين کي بہ ڳاڻاٽي ۾ آڻڻ ممڪن ٿيو.

گهوڻ مليو آهي تنهن ڪري ٿانو ۽ ٻهاري هرگز نہ ڇڏي. تواريخ ڪٿي بہ اهو نٿي ٻڌائي،تہ ڪنٿاريون سندس انهيءَ سهڻي صلاح جي ڪري،ٺوراٿيون ٿيون هجن. جرمنيءَ ۾ ليبنز کي ارسطو جو نو علمي فڪر (Neo Scholastic Aristotalian Philosophy) پاڙهيو ويو هيو، جنهن جو ڪجھ حصو باقي سڄي عمر هن پاڻ وٽ سانڍي رکيو. پر پئرس ۾ کيس گاسينڊي (Gassendi) (1) جي ماديت ۽ ڊيڪارٽ جي رابطائي فڪر (Cartesianism) سان واسطو پيو ۽ مٿس ان جا اثر پيا. انهيءَ موقعي تي،هن انهن معمولي فڪري واٽن کي ترڪ ڪري ڇڏيو،جن کي مدرسيت يا علميت (Scholastism) ٿي سڏيو ويو. پئرس ۾ سندس مالي برانچي ۽ آرنالڊ ڊي جنسي نيسٽ (2) سان بہ واقفيت ٿي،پر سندس فڪري روين تي زبردست اثر اسپنوزا جو ٿيو.جنهن سان هن جي 1676ع ۾ ملاقات ٿي، جنهن سان سڄو سارو مهينو،هو تڪرن ۽ ڏکين بحثن ۾ لڳو رهيو ۽ پنهنجي ڪتاب جي اخلاقيات واري ڀاڱي لاءِ،ڪاٿس گهڻو ڪجھ حاصل ڪيائين. بعد جي سالن ۾ نہ رڳو هو اسپنوزا جي مٿان لڳندڙ تهمتن ۽ نندا ۾ ڀاڱي ڀائيوار ٿي ويو،پر ساڻس واسطيداريون بہ گهٽائي ڇڏيائين.۔ ان سلسلي ۾ هو جواب ۾ چوندو هيو،تہ سندس اسپنوزا سان فقط هڪ ڀيرو ملاقات ٿي هئي،جنهن ۾ هن کيس سياست بابت ڪيترين ئي 'دلچسپ آکاڻيون' ٻڌايون هيون.

هنوور خاندان،جنهن جي هن سڄي عمر ملازمت ڪئي،تنهن سان سندس ڀيرين ڏيڻ واٽ 1673ع ۾ ٿي. 1680ع کان ولي ٿي هو 'وولف اين بٽل' ۾ سندن لائبريرين رهيو ۽ بعد ۾ کيس سرڪاري طور تي 'برنسوڪ جي تواريخ' لکڻ لاءِ چيو ويو. انهيءَ تواريخ تي ڪم ڪندي،هو 1009ع جي عرصي تائين تفصيل لکي چڪو هيو جو سندس لاڏاڻو ٿيو، تنهنڪري سندس اها تصنيف 1843ع تائين نہ ڇپجي سگهي.

ليبنز جي زندگيءَ جو خاصو حصو ڪليسائن جي نئين سر ميلاپ ڪرڻ واري منصوبي ۾ بہ گذريو،پر اها سڄي پڃ ڊُڪ اجائي ثابت ٿي. هن برينسوڪ جي نوابن جي ايسٽ خاندان (Este Family) سان لاڳاپن کي ثابت ڪرڻ لاءِ، شهادتن جي تلاش ۾ اٽليءَ جو سفر بہ ڪيو. انهن محنتن جي باوجود جڏهن جارج ڀهريون انگلستان جو بادشاه ٿيو،تہ کيس هنوور تائين محدود ڪيو ويو،

---

(1) فرانس جو مفڪر جنهن ماديت جي وڪالت ٿي ڪئي.

(2) آرنالڊ ڊيجنسينٽ انهن ماڻهن مان هيو، جن جون ليبنز سان نہ رڳو فڪري وابستگيون هيون پر ذاتي راهہ رسم بہ هئي.

ان جو مکيہ سبب اهو هيو،جو سندس نيوٽن سان جهيڙي جي ڪري،انگلستان وارن کيس پنهنجو همدرد نہ ٿي سمجهيو. تنهن هوندي بہ،هو پنهنجن سيني حمايتين کي پڏائيندو هيو،تہ ويلس جي شهزاديءَ نيوٽن جي خلاف سندس ساٿ ڏنو- پر انهيءَ حمايت جي باوجود بہ سندس موت نڌڪائيءَ واري ڪيفيت ۾ ٿيو.

ليبنز جي فڪر جو نچوڙ،سندس تحرين اڪائيت (Monodology)(1) "فطرت ۽ لطافت جا اصول" (The Principles of nature and grace) ۾ موجود آهي. انهن ڪتابن منجهان هڪُ (خبر ناهي تہ ڪهڙو) يوجين آف سئواءِ جي شهزادي ۽ مارلبورو جي عزيز لئہ لکيو ويو. سندس ديني سُک درسيت (Theological Optimism) جا بيان ڪتاب Theodicee تي پڌل آهن، جيڪو هن پُروشيا جي راڻيءَ شارلوت جي چوڻ تي لکيو. آئون شروعات ۾ انهن تحرين تي مبني فڪر بابت ڳالهائيندس ۽ بعد ۾ انهن اهم لکتين تي بہ بحث ڪنداسين جيڪي هو ڇپائي نہ سگهيو.

ديڪارٽ ۽ اسپنوزا وانگر ليبنز جي فڪر جا بنياد بہ جوهر يا پرج (Substance) جي اِڪائي تي پڌل آهن، پر ذهن ۽ مادي جي پاڻ ۾ واسطن ۽ جوهرن جي تعداد جي معاملي تي،هو ساڻن اختلاف ڪريٿو. ديڪارٽ ٽي جوهر يعني خدا، ذهن، ۽ مادي کي بنيادي ٿي ڄاڻايو، اسپنوزا فقط خدا کي تسليم ٿي ڪيو. ديڪارٽ جي اڏو وڌاءُ (Extension) مادي جو اصل جوهر آهي، اسپنوزا وٽ وري ٻئي يعني وڌاءُ ۽ سوچ خدا جون صفتون (Attributes) آهن. ليبنز جو خيال هيو تہ وڌاءُ ڪڏهن بہ جوهر جي صفت نٿو ٿي سگهي. ان لاءِ وٽس اهو دليل هيو،تہ وڌاءُ ڪثرت (Plurality) کي جنم ڏئي ٿو ۽ تنهن ڪري جوهر سان فقط مجموعي طور تي واسطو رکي سگهي ٿو. ڪوبہ هڪ جوهر لازمي طور تي لامحدود نہ ٿيڻ کپي، تنهن ڪري هو لامحدود تعداد ۾ جوهرن کي مڃيندو هيو، جنهن کي هو وحدتون (Monads) سڏيندو هيو. منجهائن هر وحدت کي طبعي لحاظ کان ڪجهہ خاصيتون تڏهن هونديون، جڏهن اسين ڳُوڙهي طريقي سان پرکينداسين. جڏهن تہ حقيقت ۾ هر وحدت بذات خود آتما آهي. فطري طور تي هيءُ نظريو،وڌاءُ جي هڪ جوهر جي صفت واري تصور جي رَدَ منجهان اسري ٿو، پنهنجي بچيل باقي خاصيتن مان فقط سوچ

---

(1) Monodology ليبنز جي فڪر جو بنيادي فلسفو آهي.جنهن موجب هن ڪائنات کي،روحاني يونٽن تي مبني Monods جو ٺهيل ڄاڻايو آهي، جيڪي ڪنهن بہ وجود جو بنيادي عنصر آهن.

هڪ ممڪن بنيادي خاصيت لڳي ٿي. انهيءَ ترتيب سان ليبنز مادي جي حقيقت کي تسليم ڪرڻ کان انڪار ڪندي، ان جي بدلي ۾ روحن جي لامحدود ميڙ (Infinity of Souls) کي قبولي ٿو.

جوهرن جي پاڻ ۾ واسطيدارين کي رد ڪرڻ وارو نظريو،جيڪو ديڪارت جي معتقدن ترتيب ڏنو هيو، سوئي ليبنز به قبول ڪيو،جنهن ڪري انوکن نتيجن کان آشنائي ٿي. سندس چوڻ موجب ته ٻن 'وحدتن' جي وچ ۾،سنئون سڌو ڪڏهن به هڪ ٻئي سان ڳانڍاپو نه ٿو ٿي سگهي. جيڪڏهن ائين لڳي به ته سمجهو ته انهن جا ڏيک يا صورتون غلط آهن. هو چوي ٿو ته اهي وحدتون (Monads) خارجيت کان آزاد ۽ بي جهروڪ يا بي پهچ (Windowless) (1) آهن. اها ڳالهه ٻن مشڪلاتن سان همڪنار ڪري ٿي- هڪڙي حرڪيات جي علم (Dynamics) منجهه،جتي جسم هڪٻئي تي اثر انداز ٿين ٿا ۽ خاص ڪري تاثر ڇڏين ٿا، ٻي سوجهيءَ (Perception) جي سلسلي ۾، جتي سوجهيل شيءِ سوجهه ڪندڙ تي پنهنجو اثر وجهي ٿي. هن بحث ۾ اسين حرڪي علم واري مشڪل کي پوئتي رکندي، في الحال ادراڪي يا سوجهيءَ پربي مسئلي تي ڪجهه ڳالهائينداسين- ليبنز چيو ٿي ته هر 'وحدت' ڪائنات جو اولڙو ڏئي ٿي ان ڪري نه، ته ڪائنات متس اثر انداز ٿئي ٿي،پر ان ڪري جو خدا سندس فطرت ئي اهڙي جوڙي آهي، جيڪا نتيجا پاڻمرادو پيدا ڪري ٿي. هڪ وحدت ۽ ٻين وحدتن جي وچ ۾ ٿيندڙ تبديلين ۾، "اڳ جڙيل ترتيب" (2) موجود آهي. جيڪا ڳانڍاپن ۾ هڪ جهڙائي پيدا ڪري ٿي. ظاهر آهي ته اهڙي قسم جو ڳتيل وڌاءُ ٻن گهڙيالن جو آهي، جيڪي ٻئي هڪ ٻئي مهل اثر انداز ٿي چرپر ڪن ٿا، چو ته ٻئي پورو وقت ٻڌائين ٿا. ليبنز وٽ گهڙيالن جو لامحدود تعداد آهي، جن کي خدا جوڙيو آهي ته جيئن اهي ساڳئي ئي موقعي تي وڄي سگهن. ٻئي گهڙيال هڪ ٻئي تي اثر انداز ٿيڻ جي ڪري ڪونه ٿا وڄن،پر اصل سبب منجهن موجود بي عيب ميڪانيڪي نظام آهي. ليبنز اڏو جيڪي ماڻهو "اڳ جڙيل ترتيب" کي فالتو سمجهن ٿا، تن جي سڌاري لئه

---

(1) Windowless مان مراد آهي ته اهڙيون شيون جن تي دنيا جو ڪوبه عمل دخل نه هلي ۽ خارجيت انهن تي اثرانداز نه ٿي سگهي. پر اهي منجهن موجود قوت جي بنياد تي دنيا جي جوڙجڪ تي اثرانداز ٿي سگهن.

(2) اڳ جڙيل ترتيب (Pre established Harmony) مان مراد آهي ته اهڙو طريقهٔ ڪار،جنهن تحت دنياوي قير قار جي ڪري،ٿيندڙ تبديلين سان مقرر ٿيل معيارن، قائدن توڙي اصولن ۾ ڪابه تبديلي ممڪن نه هجي.

سندن خدا جي وجود بابت مثالي ثبوت سان سمرٿ هئڻ جي نشاندهي ڪري ٿو.

وحدتن منجهه نظام يا ترتيب جي لحاظ کان،جيڪي وحدتون خصوصيت ۾ چٽائيءَ جي لحاظ کان وڌيڪ بهتر آهن ۽ جيڪي پنهنجا اولڙا ڪائنات تي چڱين ٿيون،سي درحقيقت سوجهيءَ جي درجي ۾ مونجهارن جي ڪري آهن. پر اهو مونجهاري جو مقدار لاڳاپيل وحدت جي حيثيت موجب ٿئي ٿو، انساني جسم،جيڪو مڪمل طور تي انهن وحدتن جو مرڪب آهي، جنهن جي هر وحدت روح آهي ۽ لافاني پڻ آهي. پر انهيءَ منجهه به هڪ اهم ترين وحدت ضرور آهي،جنهن کي ماڻهوءَ جو خاص روح چئجي ٿو، جنهن منجهان ٻيا حصا ٺهن ٿا. اها وحدت نه فقط ٻين کان چٽي ادراڪ جي ڪري حاوي آهي،پر ٻين رخن ۾ به ڏيڪ اهم آهي. انساني جسم ۾ ٿيندڙ تبديلي (عام حالتن ۾) انهيءَ برک وحدت جي ڪري ئي ٿئي ٿي. جڏهن منهنجي ٻانهن چُري ٿي ته جيڪو مطلب انهيءَ تحرڪ منجهان پورو ٿئي ٿو، سو انهيءَ 'برک وحدت' جي ڪري ئي ٿئي ٿو، يعني منهنجي ذهن واري وحدت ڪم ڪري ٿي ۽ نه ڪي ٻانهن واري وحدت- اهو عمل،عام راءِ موجب،ارادي جي جسم جي مٿان برتريءَ واري سچائيءَ کي ظاهرڪري ٿو.

خلا، علم طبعيات جي معلومات مطابق توڙي حواسن کي،بظاهر حقيقي نٿي لڳي، پر ان جو بَدلُ بالڪل موجود آهي. جنهن کي وحدتن جي ٽـ طرفي ترتيب ۾،هڪ نظريي مطابق،هو دنيا جو اولڙو ڏسين ٿا. هر وحدت دنيا کي هڪ خاص پهلوءَ سان ڏِسي ٿي،جيڪو سائنس ڏاڍو مشابهه آهي. انهيءَ نقطهٔ نظرکان،اسين ڪي قدر اڃا ترائيءَ سان چئي سگهون ٿا،ته وحدت کي مڪاني حيثيت (Spatial position) به ٿي سگهي ٿي.

پنهنجو پاڻ کي مٿين قسم جي نظريي رکڻ جي اجازت ڏيندي،اسين چئي سگهون ٿا ته خلا يا پولار (Vaccum) نالي،ڪنهن شيءِ جو وجود ڪونهي. هر قسم جو ممڪن خيال هڪ ۽ فقط هڪ ئي حقيقي وحدت ذريعي پرجي وڃي ٿو، ڪي به ٻه وحدتون هُو بهو هڪ جهڙيون ٿي نٿيون سگهن. انهيءَ کي ليبنز جو انتهائي معمولي يا ٻُجهن طريقن جي سڃاڻپ وارو قائدو (Idintity of indis-cernibles) سڏي ٿو.

اسپنوزا سان پنهنجي ڀيٽ ڪندي،ليبنز ارادي جي آزاديءَ جي عمل دخل کي گهٽي اهميت ڏني آهي. هن هڪڙو قائدو "دليلي پورت جو اصول" (Principle of Suffiecient reason) ٺاهيو. جنهن موجب ڪابه شيءِ بي سبب

ٿي نٿي سگهي، پر جڏهن اسين چڙواڳ يا آزاد نظارن (Free agents) سان واسطي ۾ اچون ٿا، ته انهن جي عمل جا سبب غير ضروري طور تي ملندڙ محسوس ٿين ٿا. عام طور تي انسان جيڪو ڪجھ به ڪري ٿو، تنهن جا ڪي محرڪ آهن، پر سندس حرڪت جي مناسب دليل لاءِ، ڪو به منطقي احتياج (Legical necessity) ڪونهي- جيتريقدر سندس مشهور لکتين جو تعلق آهي ته هو انهن ۾ ايئن ئي بيان ڪري ٿو. پر، جيئن اڳتي ڏسنداسين ته ونس پيو نظريو به هيو، جنهن کي پڌڻ کان پوءِ آرنالڊ کي صدمو ٿي پهتو، جنهن ڪري ليبنز ان کي پنهنجي ذات تائين محدود رکيو.

خدا جي عملن کي به ساڳئي نموني جي آزادي حاصل آهي. هو سدائين بهترين جي لئه عمل ڪري ٿو، پر ايئن ڪندي مٿس ڪابه منطقي زبردستي ڪانهي. ليبنز، جڳ مشهور مفڪر ٿامس اڪئناس سان ان ڳالھ تي متفق هيو، ته خدا ڪڏهن به منطقي قائدن جي خلاف ڪونه ٿو هلي، پر هو منطقي طور تي ممڪن شين تي پنهنجن فيصلن سان اثر انداز ٿي سگهي ٿو، جيڪا ڳالھ ڪيس مرضيءَ جي معاملي ۾ بيحد آزاد ڪري ڇڏي ٿي.

ليبنز انهن جي آخري روپن منجھ خدا جي وجود متعلق مابعد الطبعياتي ثبوت آندا، جن جو ڊگهو پس منظر آهي: اهي سلسلا ارسطو يا اجان به افلاطون کان شروع ٿيا، جن کي مدرسيت پسندن رسمي طور تي استعمال ڪيو، منجهائن هڪ يعني سينٽ انسيلم (1)- ڪائناتي دليل به ٿاهي ورتو. ان هوندي به جو اهو دليل ٿامس اڪائنس رد ڪري ڇڏيو پر بعد ۾ انهيءَ کي ڊيڪارٽ وري ڪتب آندو. ليبنز، جنهن جي منطقي ڪوشش انتهائي شاندار هئي، انهن دليلن کي اهڙي نموني بيان ڪيو، جو تواريخ ۾ اڳ ايئن ڪنهن به بيان نه ڪيو هوندو. انڪري ئي مون انهن کي ساڻس نسبتن ۾ پرکيو آهي. پر انهن دليلن جي ڇنڊڇاڻ ڪرڻ کان پهريائين، اسان کي اهو چڱي طرح سمجهڻ کپي ته جديد دينياتي عالم انهن تي وڌيڪ ڪونه ٿا ياڙين، ڇو ته وچين دؤر (Medival Period) جي دينيات، يوناني ڏاهپ جي ست مان نڪتل آهي. 'عهدنامه قديم' جو خدا قوت جو خدا آهي ۽ نئين عهدنامي وارو خدا محبت جو مالڪ آهي، پر ارسطو کان وٺي ڪالون، تائين مذهبي عالمن جو ڏٺي هڪ خدا آهي، جنهن

---

(1) سينٽ انسيلم جو لاڏاڻو 1109ع ۾ ٿيو، کيس مدرسيت جي بانين مان ڳڻيو ويندو آهي. هو ڪينٽربريءَ جو مک پادري ٿي گذريو آهي ۽ يورپ جي اونداهي دؤر ۾ انهن فيلسوفن ۾ ڳڻيو وڃي ٿو، جن مذهبي هجڻ جي باوجود منطق ۽ دليل کي اهميت ڏني.

جي سڀ کان وڏي خوبي سندس ذهانت آهي. جنهن جو وجود ڪيترن ئي اهڙن مونجهارن کي ختم ڪري ٿو،جيڪي ٻي صورت ۾ ڪائنات بابت سمجهه ۾ وڏيون دليلن پريون مشڪلاتون پيدا ڪن ها. خدا جيڪو دليل بازيءَ جي ٽڪرن جي آخر ۾،جاميٽريءَ جي ڪنهن مسئلي جي ثبوت وانگر ظاهر ٿئي ٿو، سو روسو کي مطمئن ڪونه ٿو ڪري، جيڪو خدا جي تصور کي واپس آڻي وري ڪنهن انجيل ۾ درج ٿيل خدا جهڙو ٿو ٻيهاري. خاص طور تي جديد پروٽسٽنٽ مذهبي عالمن ان ڏس ۾ روسو جي پوئواري ڪئي آهي. فيلسوف عام طور تي ڏاڍا قدامت پسند رهيا آهن، هيگل، لوزي ۽ براڊلي وٽ آتما ودياتي دليلن تي زور آهي، جڏهن ته ڪانٽ جي لاءِ ميڄو پوندو ته هن هميشه لاءِ انهن دليلن کي ناس ڪري ڇڏيو.

ليبنز جا خدا جي وجود جي باري ۾ هيٺيان دليل آهن.

1ـ موجوداتي دليل 2ـ ڪائناتي (ستاشاستر) دليل 3ـ لافاني سچائين مان ورتل دليل ۽ 4ـ اڳ جڙيل ترتيب مان ورتل دليل. 'جيڪيَ ڪنهن خاڪي ۾ ٿلهي ليکي بيان ڪري سگهجن ٿا، يا جن کي جسماني ۽ دينياتي دليلن سان ڳٽي سگهجي ٿو.'ـ جيئن ڪانٽ انهن لاءِ چيو آهي. مٿين دليلن کي اسين ترتيب وار سمجهنداسين.

• موجوداتي (ontological) دليل وجود ۽ جوهر جي وچ ۾ فرق تي بيٺل آهي. جنهن مطابق ته ڪو به شخص يا شيءِ هڪ طرف ته پنهنجو وجود رکي ٿي ۽ ٻئي طرف ڪي خاصيتون به رکي ٿي- جيڪي سندن جوهر کي ٺاهين ٿيون. هيملٽ جيتوڻيڪ وجود نٿو رکي پر پوءِ به ڪيس هڪ جوهر آهي- يعني هو سودائي، تذبذب جو شڪار ۽ حاضر جواب وغيره آهي. تنهن ڪري اسين جڏهن به ڪنهن عام ماڻهوءَ جو ذڪر ڪريون ٿا،ته ان جي حقيقي يا خيالي هجڻ وارو سوال باقي رهي ٿو، پوءِ اسان جو ان لاءِ ڪڍيل خاڪو ڪيترو به نئيڙو ڇو نه هجي. مدرسيت جي زبان ۾ انهيءَ کي هن طريقي سان بيان ڪيو ويندو آهي ته: هڪ محدود پرج جي جوهر مان، انهيءَ جي 'هجڻ' جي معنيٰ نه ورتي وڃي، پر خدا جي معاملي ۾،جنهن کي بلڪل بي عيب وجود چيو وڃي ٿو، تنهن لاءِ سينٽ انسيلم ۽ ديڪارٽ چون ٿا،ته تنهن جو جوهر ان جي وجود جي وضاحت سان آهي. جنهن لاءِ هو ڏسين ٿا،ته اهڙو وجود،جيڪو ٻيا سڀ ڪمال رکي ٿو،تنهن لاءِ بهتر آهي ته نه هجڻ جي بدران اهو وجود رکي. ان ئي دليل مان اها ڳالهه واضح ٿي ٿئي ته جيڪڏهن اهو ائين نه آهي،ته پوءِ هو ممڪن بهترين وجود هرگز ڪونهي.

ليبنز هن دليل کي مڪمل نموني نہ قبول ڪيو آهي ۽ نہ وري رد ڪيو آهي، ان کي اجا ڪجهہ پذيرائيءَ جي ضرورت آهي تہ جيئن ان ثبوت ذريعي،جيئن مٿي خدا کي بيان ڪيو ويو آهي، تيئن اهو ممڪن ٿي سگهي.هن اهڙو ثبوت لکي واضح ڪيو۔سوا هو تہ خدا جو تصور ڪرڻ ممڪن آهي، جيڪو هن اسپنوزا سان هيگ ۾ ملاقات دوران کيس ڏيکاريو.

اهو ثبوت خدا کي انتهائي مڪمل وجود جي روپ ۾ ظاهر ڪري ٿو. مثلاً هر ڪماليت (Perfection) جو سِرو هيئن بيان ڪيو ويو آهي: 'اهڙي سادي خاصيت جيڪا مُطلق ۽ مثبت آهي ۽ جيڪو ڪجهہ بہ بيان ڪري ٿي، سو حدبندين ۾ بند نٿي ڪري.' ليبنز اهو آسانيءَ سان ثابت ڪري ٿو وجي تہ مٿي بيان ڪيل،ڪن بہ ٻن تڪميلن جو پاڻ ۾ ٽڪراءُ نٿو ٿي سگهي. آخر ۾ اهو ان نتيجي تي ٿو پهچي تہ: يا تہ اگہ ۾ ئي ايئن آهي.تہ پوءِ انهن سڀني ڪامل شين جو موضوع ۽ مڪمل وجود.ڄاڻي سگهجي ٿو. جتان ئي سندس هجڻ جي خبر پئي ٿي۔ ڇو تہ اهو وجود مختلف تڪميلن جي اندر سمايل آهي.

ڪانٽ ان دليل سان اهو چوندي اختلاف رکيو تہ: وجود بذات خود ڪا وضاحت يا تصديق (Predicate) ڪونهي، هڪ ٻيو اختلاف وري منهنجي وضاحتن واري نظريي مان ظاهر ٿئي ٿو. سو اهو تہ هيءَ دليل نٿين دؤر جي ذهن کي خاص مطمئن نٿو ڪري، ان جي پيٽ ۾ اهو خيال وڌيڪ دل سان لڳندي محسوس ٿو ٿئي، تہ غلطيءَ جي مختصر يا سطحي تلاش ڪرڻ کان بهتر اهوئي آهي تہ ماٿهو غلط رهي.

• ڪائناتي دليل موجوداتي دليل کان وڌيڪ چِٽو آهي. هي پهرين سبب (First Cause) واري دليل جو روپ آهي، جيڪو پاڻ ارسطو جي "قائم ڪرت ڪار"(1) (Un-moved Mover) واري تصور مان ورتل آهي. پهريون سببي دليل ڏاڍو سولو آهي، جنهن مطابق هر محدود شيءِ جي پٺيان ڪونہ ڪو سبب آهي جنهن کي پڻ ڪو سبب آهي ۽ اهو اڻ ڪٽ سلسلو جاري وساري آهي. انهن اڳين سببن واري سلسلي متعلق ٻڌايو ويو آهي تہ اهو لامحدود نٿو ٿي سگهي. انهيءَ سلسلي جي پهرين صورت لازمي طور تي بي سبب هجڻ کپي. جيڪڏهن ايئن نہ هوندو تہ پوءِ ان کي پهريون نقطو نہ سڏي سگهبو. تنهن ڪري هر شيءِ

(1) Un moved mover مان مراد ڪا اهڙي طاقت جيڪا سڄي دنيا جو نظام هلائي ۽ تبديليون آڻي، پر پاڻ تبديل نہ ٿي سگهي، ارسطوءَ خدا لاءِ هي تصور ڏنو آهي.

جو ڪونه ڪو "بي سبب سبب آهي ۽ اهو ظاهر آهي ته خدا ئي آهي."

ليبنز وٽ اهو دليل هڪ خاص صورت اختيار ڪري ٿو. هو دليل ٿو ڏئي ته دنيا ۾ موجود هر خاص شيءِ شرطيه يا اتفاقي آهي، يا ڪٿي چئجي ته اهو ان خاص شيءِ لئه منطقي طور تي ممڪن هوندو ته اها وجود نه رکي، اها حقيقت نه رڳو ڪنهن خاص شيءِ پر سڄي ڪائنات سان لاڳو ٿئي ٿي. جيڪڏهن اهو اسين فرض ڪريون ته هيءَ ڪائنات هميشه کان رهندي آئي آهي، ته پوءِ به انهيءَ ڪائنات ۾ ڪا به اهڙي شيءِ ڪانهي، جيڪا پنهنجي وجود جي هجڻ جو سبب پڌائي سگهي. جڏهن ته هر شيءِ کي مناسب دليل هجڻ کپندو آهي. ليبنز جي خيال ۾ ڪائنات کي هڪ 'ڪُل' جي صورت ۾ ڪو مناسب دليل هجڻ کپي، جيڪو ڪائنس ٻاهران هجي ۽ سندس خيال ۾ اهو مناسب دليل خدا آهي.

هيءَ دليل اُڃاتري 'پهرين سبب' واري تصور جي ڀيٽ ۾ وڌيڪ بهتر آهي، جنهن کي سولائيءَ سان نظر انداز نٿو ڪري سگهجي. 'پهرين سبب' وارو دليل انهيءَ معلومات تي مدار رکي ٿو،ته هر سلسلي کي لازمن پهريون نقطو هجڻ کپي، جيڪو درست نه آهي. مثال طور تي پُورن ساترن ياڳن"جي سلسلي کي ڪو به پهريون نقطو يا شرط ڪونهي. پر ليبنز جو دليل انهيءَ نقطه نظر تي بيٺل ڪونهي، ته ڪائنات جي ارتقا لازماً هڪ خاص مدت ۾ هجڻ کپي. اهو دليل فقط تڏهن درست ٿي سگهي ٿو، جڏهن اسين ليبنز جي 'مناسب سبب' واري قائدي کي درست قرار ڏيون ۽ جيڪڏهن ان قائدي کي اختيار نٿا ڪريون ته معاملو ئي وڃي پٽ ٿو پئي. 'مناسب دليل' واري قائدي مان اصل ۾ ليبنز چوڻ چا پئي چاهيو؟ اهو اڃان تڪراري سوال آهي. مشهور مُفڪر ڪوچو راٽ جو خيال آهي ته هڪ سچي رٽ يا بيان 'تجزياتي' هوندو آهي، مثلاً جيڪا شيءِ متضاد هوندي آهي سا پنهنجي وجود ۾ ئي تضاد رکندي آهي. پر اها وضاحت (جنهن جي ليبنز پنهنجي اڻ ڇپيل تحريرن ۾ حمايت ڪئي آهي) جيڪڏهن درست آهي ته لُدني عِلم يا ڳجهي نظريي (Exotoric Doctrine) سان واسطو رکي ٿي. پنهنجي ڇپيل ڪتابن ۾ هو چوي ٿو ته لازمي ۽ اتفاقي مسئلن جي وچ ۾ فرق آهي. جو ته پويون منطقي قائدن منجهان اسري ٿو ۽ اهو به ته جيڪي به. مسئلا وجود بابت بحث ڪن ٿا، سي حادثاتي يا اتفاقي آهن- سواءِ خدا جي وجود واري مسئلي جي. جيتوڻيڪ خدا جو وجود لازمي طرح سان هيو،پر هو ڪنهن به منطق ذريعي دنيا کي تخليق ڪرڻ تي مجبور نه ٿيو، ان جي ابتڙ دنيا جي تخليق سندس آزاد چونڊ هئي، جيڪا لازمن نه ڪئي ويئي هئي، پر سندس

رحمت مان اُپريل اُتساهه هيو.

هاڻي اهو واضح ٿي چڪو آهي ته ڪانٽ اهو چوڻ ۾ درست هيو، ته هيءُ دليل موجوداتي دليل تي ٻڌل آهي. جيڪڏهن دنيا جو وجود ڪنهن لازمي وجود جي ڪري ڳنڍ ۾ اچي ٿو، ته پوءِ هڪڙو وجود اهڙو ضرور هئڻ کپي، جنهن جي جوهر مان وجود جي نشاندهي ٿئي، ۽ اهوئي سبب ڪجهه آهي جنهن مان لازمي وجود کي سمجهيو وڃي ٿو. پر جيڪڏهن اهو ممڪن آهي ته هڪ اهڙو وجود هجي، جنهن جو جوهر وجود کي وچ ۾ آڻي، ته پوءِ 'چڙو سبب' بنان ڪنهن تجربي جي اهڙي وجود کي بيان ڪري سگهي ٿو. جنهن جو تعلق فقط جوهر سان آهي، تنهن کي تجربي ڪان سواءِ به سمجهي سگهجي ٿو، ليبنز ته گهٽ ۾ گهٽ ائين ٿو چوي. هتي موجوداتي دليل جي مٿان ڪائناتي دليل جي ڪليل ۽ بظاهر سچي برتري حقيقت ۾ فريب آهي.

• ٽيون جيڪو دليل لافاني سچائي مان ڦٽي نڪري ٿو، تنهن کي مختصراً بيان ڪرڻ ڪجهه ڏکيرڙو آهي. اهو دليل ٿُلهي ليکي هيئن آهي: مثال طور تي ڪا ڳالهه چوڻ ته مينهن وسي رهيو آهي ڪڏهن درست آهي ته ڪڏهن غلط، پر ان جي ڀيٽ ۾ ٻه ۽ ٻه چار هميشه درست هوندو آهي. اهي بيان جن جو هميشه جوهر سان واسطو هوندو آهي، سي يا ته هميشه لاءِ سچا هوندا آهن يا ته ڪڏهن به نه، ۽ اهي جيڪي سدائين سچا هوندا آهن، تن کي 'لافاني سچائيون' چيو ويندو آهي. هن دليل جو خلاصو اهو آهي، ته سچائيون ذهني سَتُ جو حصو آهن. ۽ اهو به ته لافاني سچ، لازمي طور تي ڪنهن لافاني دماغ جي ست جو جزو هجڻ کپي. اهڙو دليل اڳ ۾ افلاطون وٽ به موجود آهي، جنهن ۾ هو اخلاقيات کي تصورن جي لافانيت منجهان اخذ ڪري ٿو. پر ليبنز وٽ ساڳيو دليل وڌيڪ ترقي يافته آهي، سندس خيال موجب ته امڪاني يا اتفاقي سچائين جا بنيادي ڪارڻ، لازمي طور تي مستقل ۽ پائيدار سچائين ۾ ڳولڻ کپن. هيءُ دليل اسان کي ڏسيل ڪائناتي دليل جهڙو آهي، جنهن موجب: سڄي امڪاني يا اتفاقي دنيا لاءِ ڪو مناسب سبب ضرور هجڻ گهرجي، پر اهو سبب پنهنجي وجود ۾ قطعي به عارضي يا امڪاني نه هجڻ کپي- ۽ ان جون پاڙون لافاني سچائين ۾ پختيون ٿيل هجن، پر جيڪو وجود آهي تنهن جي هجڻ جي باري ۾ ڪونه ڪو پڪو سبب ضرور هجي. ۽ اهي ائين رهي سگهن ٿا، جيئن خدا جي ذهن ۾ سوچون رهن ٿيون. هيءُ دليل ڪائناتي دليل جو هڪ ٻيو روپ آهي. ان جي باوجود هڪ ٻئي اعتراض لاءِ راهون کليل رهن ٿيون. سو اهو ته: سچ ان ذهن ۾ مشڪل سان ٿي رهي سگهي ٿو جيڪو سچ تي شڪ ڪندو رهي ٿو.

• چوٿون دليل جيڪو ليبنز جي اڳ ترتيبيل سلسلي (Pre established harmony) مان مليل آهي،فقط انهن لاءِ قبول ڪرڻ جوڳو آهي، جيڪي سندس بي پهچ وحدتن (Windowless Monads). جيڪي ڪائنات جو عڪس ڏين ٿيون، تن کي تسليم ڪن ٿا. ان لاءِ هن جيڪو دليل ڏنو آهي سو اهو آهي ته: جيڪي ٻہ گهڙيال بنا ڪنهن اتفاقي واسطيداريءَ جي هڪ ٻئي سان وقت ملائيندا رهن ٿا، تن جي ان عمل جي پٺيان،ڪو اهڙو سبب ضرور هجڻ کپندو آهي، جيڪو ٻنهي کي هلائيندو رهيو. پر ان کان پوءِ بہ هڪ ٻي مشڪل پوئتي رهي ٿي، سا اها تہ جيڪي سندس وحدتون هڪٻئي سان لڳ لاڳاپو نٿيون رکن، تہ پوءِ انهن کي هڪ ٻئي جيءَ "هُجڻ" جي خبر ڪيئن پئي؟ جن کي اسين ڪائنات جو اولڙو ڏسندڙ چئون ٿا، ڪهڙي خبر تہ اهي ڇڙا رڳو خواب هجن. انڪري جيڪڏهن هو سچو آهي بہ ڪٿيءَ،تہ خوابن جي دنيا ۾ـ سندس محنت رڳو اها آهي تہ، انهن وحدتن کي هڪ جهڙا خواب لهندي ڏيکاريو آهي. حقيقت ۾ جيڪڏهن سندس نظريي کي ديڪارت جي فڪر جو پس منظر نہ هجي ها تہ ڪڏهن بہ اعتبار جوڳو نہ لڳي ها.

پوءِ بہ ليبنز جو دليل سندس مخصوص مابعدالطبعياتي طريقهٔڪار کان جدا ڪندي،جنهن دليل کي تجويز ڪيل دليل چئجي ٿوـ تنهن سان ڳنڍي سگهجي ٿو. جنهن موجب تہ سُوجهيل دنيا جي پڙتال کان پوءِ ڪي اهڙيون شيون بہ ڏسون ٿا، جن کي بظاهر انڌين قوتن جي پيداوار نٿو چئي سگهجي. پر وڌيڪ بهتر ايئن ٿيندو تہ ان کي فائديمند مقصد جي نشاني سڏجي.

هن دليل منجهہ ڪوبہ رواجي منطقي نُقص ڪونهي. ان جون حدون تجربيت تي مبني آهن ۽ ان جو نتيجو روزمرهہ جي عملي حاصلات ۽ زندگي جي حقيقتن سان ڳنڍي هلائڻ جو درس ڏئي ٿو. تنهن ڪري ان کي قبول ڪرڻ يا نہ ڪرڻ جو سوال عام مابعد الطبعياتي مسئلن ڏانهن نٿو وڃي، پر ان جي بجاءِ نسبتن تفصيلوار مسئلن کي اهميت ڏئي ٿو. هن ۽ ٻين دليل جي وچ ۾ هڪ ٻيو بہ بي انتها فرق آهي، سو اهو تہ خدا جنهن کي (جيڪڏهن قبول ڪيو ويو آهي) اهو دليل واضح ڪري ٿو، تنهن کي انهن عام رواجي مابعد البعياتي صفتن جي ڪا ضرورت ڪانهي. کيس قادر مطلق يا دانا بينا (Omniecient) ٿيڻ جي بہ ڪا گهرج ڪانهي. هن کي تہ بس انسان کان وڌيڪ ڏاهو ۽ طاقتور هجڻ گهرجي پر ايئن فقط تڏهن هجي، جڏهن هن جي طاقت محدود هجي. ڪيترن ئي جديد دينيات جي عالمن، خدا جي باري ۾ پنهنجن تصورن جوڙڻ مهل، انهن امڪانن جو بہ استعمال ڪيو آهي.

پر اهي قياس ليبنز جي فلسفي کان ڪافي هٽيل آهن جنهن بابت ئي هاڻي اسان کي ڳالهائڻ کپي.

سندس فڪر جي بنيادي ڳالهين مان هڪ اها به آهي ته ان ۾ ڪيترين ممڪن دنيائن جي هجڻ جا امڪان آهن. جيڪا به دنيا منطق جي اصولن سان ٽڪراءَ ۾ نه اچي ٿي سا وجود رکي سگهي ٿي. وٽس لامحدود تعداد ۾ دنيائن جي هجڻ جو تصور آهي، جن جي متعلق حقيقي دنيا تخليق ڪرڻ کان پهرين سوچيو ۽ ويچاريو ويو هوندو. خدا پاڻ جيڪو چڱائي آهي تنهن انهن سڀني امڪاني دنيائن مان بهترين دنيا کي جوڙيو، اهڙي دنيا جنهن ۾ چڱائي برائيءَ جي مٿان حاوي هجي، تنهن کي جوڙڻ کي هن گهڻي اهميت ڏني. هن بديءَ کان پاڪ دنيا به جوڙي هجي ها، پر اها حقيقي دنيا جهڙي سٺي نه هجي ها. ان ڪري ئي ڪي عظيم چڱائيون منطقي طور تي ڪجھ بدين سان لاڳاپيل آهن. ان جو هڪڙو معمولي مثال ڏسون ته ٿاڪ منجهند جي سمي هڪ ٿڌي پاڻيءَ جو گلاس اوهان کي اهڙو ته مزو ڏيندو، جو توهان محسوس ڪندؤ ته اڳ واري اُڃ تڪليف ده هجڻ جي باوجود سهڻ جوڳي هئي، جو ته ان کان سواءِ بعد ۾ مليل سرور ايڏو فرحت بخش ۽ شاندار نٿي ٿي سگهيو. ان هوندي به دينيات ۾ اهڙا واقعا ڪا خاص اهميت ڪونه ٿا رکن پر گناھ جو ارادي جي آزادي سان واسطو اهميت رکي ٿو. ارادي جي آزادي هڪ عظيم چڱائي آهي پر منطقي طور تي خدا لاءِ اهو ممڪن ڪونهي، ته ارادي جي آزاديءَ جون رحمتون نازل ڪرڻ کان پوءِ، گناهن سرزد نه ٿيڻ جي خواهش ڪري، تنهن ڪري خدا ماڻهوءَ کي آزاد پيدا ڪرڻ جو فيصلو ڪيو. جيتوڻيڪ کيس اڳواٽ سُڌ هئي ته آدم صوف کائيندو ۽ گناھ آخرڪار لازمي طور تي هلاڪت پيدا ڪندو- ۽ پوءِ اها دنيا،جيڪا آخرڪار تشڪيل ۾ آئي،تنهن ۾ بديون به آهن، پر انهيءَ ۾ چڱائيءَ کي بڇڙائيءَ مٿان تمام گهڻي اڳ مليل آهي، جيڪا ڪنهن ٻي امڪاني دنيا ۾ ڪونهي. انهيءَ ڪري اها سڀني ممڪن دنيائن ۾ بهترين آهي. اتي موجود بدي خدا جي چڱائيءَ ۽ وڏائيءَ جي خلاف ڪوبه دليل آڻي نٿي سگهي. بظاهر ان دليل ئي پروشيا جي راڻيءَ کي مطمئن ڪيو، نتيجي ۾ سندس غلام سدائين بديءَ جي هٿان سٽبا رهيا،جڏهن ته هوءَ سدائين خوش خرم رهي. مٿان وري ليبنز جهڙي عظيم فيلسوف جي ان سَنَد ته:اهو سڀ سٺو ۽ درست آهي- کيس اطمينان ٿي بخشيو.

ليبنز جو بدين جي باھ مان ڇوٽڪاري وارو حل،سندس ٻين اڪثر مشهور نظرين وانگر منطقي طور تي ممڪن آهي، پر مطمئن ڪندڙ ڪونهي.

ايراني فليسوف مانيءَ جو ڪو پوئلڳ (Manichaen) (1) انهيءَ جي جواب ۾ چئي سگهي ٿو،ته هيءَ دنيا سيني ممڪن دنيا ۾ بدترين آهي، جنهن ۾ چڱيون شيون فقط ان لاءِ آهن ته جيئن بدين کي اثر ڪري سگهن. هو چئي سگهي ٿو ته هيءَ دنيا هڪ بدنيت پالڻهار (Demiurge) (2) پيدا ڪئي آهي. جنهن ۾ ارادي جي آزادي،جيڪا چڱائي آهي،سا ان لاءِ ڏني وئي آهي ته جيئن،برائيءَ جو بنياد پختو ٿئي-جيڪا خراب آهي. جنهن ۾ بدي،ارادي جي آزاديءَ مٿان واري چڱائيءَ کي مات ڏئي وڃي- سلسلي کي برقرار رکندي،هو ايئن به چئي سگهي ٿو ته انهيءَ ساڳيءَ Demiurge ڪجهه نيڪ مرد به پيدا ڪيا،ته جيئن اهي بدنيت ماڻهن جي هٿان سزا وارا ٿين. ڇو ته نيڪ مرد جو سزاوار ٿيڻ،بذات خود هڪ ايذي وڏي بدي آهي، جو اها دنيا کي ايترو ته حقير بڻائي ٿي، جو لڳي ٿو ته اُتي ڪنهن اشراف جو ڪو وجود ئي نه رهيوهجي. آئون هن راءِ کي دلچسپ سمجهندي به ان جي وڪالت نٿو ڪريان. مان فقط اهو ٿو چوان ته اها ليبنز جي نظريي کان وڌيڪ،ڪنهن به طرح دلچسپ ڪونهي. ماڻهو ڪائنات کي چڱو ڏسڻ گهرن ٿا،تنهن ڪري اهڙن دليلن جي ڪچائيءَ کي به نظر انداز ڪري ويندا، جيڪي انهيءَ قسم جي تاثر جي پيٽ ۾ ڏک ڏين ٿا- ۽ اهي برا دليل،جيڪي اهو ثابت ڪري ٿا وجن،ته اها (ڪائنات) ڪِني آهي،سي انتهائي غور سان پرکيا ويندا. انهيءَ حقيقت ۾ ڪوشڪ ڪونهي،ته دنيا ۾ چڱائيون توڙي مَندايون ٻئي آهن ۽ جيستائين انهيءَ واضح حقيقت کان انڪار نٿوڪيو وڃي،تيستائين ڪوبه بديءَ جو مسئلو پيدا ڪونه ٿو ٿئي.

آئون هاڻي ليبنز جي لُدني يا مخفي فڪر (Esotoric Philosophy) بابت ڳالهائيندس، جنهن ۾ نه رڳو اسين سندس خود مختيار (Aribitary) يا دلچسپ فڪري روين جا بنيادي سبب ڳولهي هڪيون ٿا، پر انهيءَ سان گڏ سندس نظريي جون اهي وضاحتون به سمجهون ٿا،جيڪي جيڪڏهن رڳو عام طرح تي سمجهيون وڃن ها، ته انهن کي تمام گهڻ پسند جوڳو بڻائي ها. اها سارام

(1) ايران جي عظيم شخصيت 'ماني' جي پوئلڳ کي چيو ويندو آهي، جنهن جي بنيادي عقيدي موجب:هر شيءِ ٻن اصولن مان ڦٽي اٿي- جن کي اونده ۽ روشني يا چڱائي ۽ برائي سڏي سگهجي ٿو.

(2) افلاطوني فيلسوفيءَ موجب ان کي دنيا جو خالق سڏيو ويو. پر هتي ان جي معنيٰ اڳنان واد موجب ورتل آهي- جنهن موجب اهو خالق برتر هستيءَ جو نائب آهي، جنهن ان هستيءَ کي دنيا ٺاهڻ دؤران نائب جا فرض ادا ڪيا. پر ان کي ئي برائيءَ جو سرچشمار به سڏيو ويندو آهي.

جوڳي حقيقت آهي ته هن پاڻ ڪان پوءِ جي،فلسفي جي شاگردن جيِ مٿان ايڏو ته گهرو اثر ڇڏيو، جو سندس مُسودي جي سهڙيندڙن جي اڪثريت (جن سندس تصنيفن جي بي انداز مواد مان چونڊ ڪري ڇپرايو) سندس انهن وضاحتن کي اهميت ڏني، جن سندس فڪر جي طريقهٔ ڪار وارين وضاحتن جي مدد ٿي ڪئي. ۽ انهن سيني تحريرن کي رد ڪري ڇڏيو،جنهن ڪيس هڪ بيمثال مفڪر جي درجي کان گهٽ ٿي ڪيو. سدس نصاب جو وڏو ڀاڱو جنهن تي اسان کي سندس Esotoric فڪر کي سمجهڻ لاءِ لازمي ڀاڙڻو پوندو، سي پهريائين 1901ع يا 1903ع ۾ لوئي ڪو چوراٽ ہن جلدن ۾ ڇپرايا، جن منجهان هڪ ليبنز جي هنن اڪرن سان شروع ٿي ٿيو: ”هن تحرير ۾ مون زبردست ترقي ڪئي آهي.“ ان جي باوجود ڪنهن ڇپائيندڙ ليبنز جي مرڻ کان ٻہ سؤ سال پوءِ تائين، انهيءَ کي ڇپجڻ جوڳوئي نہ سمجهيو. اها حقيقت آهي ته آرنالڊ ڏي لکيل خط،جنهن ۾ سندس فڪر جو وڌيڪ اهم حصو اچي وڃي ٿو، سو ته موڙگو وڃي اٺويهه صديءَ ۾ ڇپيو. ۽ انهن ۾ بہ آئون پهريون ماٺهو هيس، جنهن انهيءَ جي اهميت ۽ قدر و قيمت کي سڃاتو.

محسوس ائين ٿو ٿئي ته آرنالڊ اهي خط حاصل ڪندي،ڪنهن خاص اتساهہ جي بجاءِ مايوس ٿيو هيو، جيئن هن هڪ هنڌ لکيو آهي: ”هنن خيالن ۾ مون ڪيترين ڳالهيون اهڙيون ڏٺيون آهن جيڪي پُلجان نٿو ته، مون سميت سيني کي ڇرڪائن ٿيون، اُهي ايڏيون ته صدمي جو باعث آهن جو مون کي اهي ڪنهن بہ ڪم جون نہ ٿيون لڳن، چو ته انهن کي پهرين نظر ۾ ئي سڄي دنيا رد ڪندي.“ انهن بيرخيءَ سان ڀرپور ويچارن ٻڌڻ کان پوءِ،ليبنز فيلسوفيءَ جي متعلق،پنهنجي اصلي فڪر کي لڪائڻ واري پاليسي اختيار ڪئي.

پرج (Substance) جو تصور جيڪو ديڪارت، اسپنوزا ۽ لِيبنز جي نظرين ۾ بنيادي اهميت رکي ٿو، سو موضوع (Subject) صفت يا خاصيت (Predicate) جي منطقي درجن مان نڪتل آهي. ڪيترائي لفظ اهڙا آهن جيڪي موضوع ۽ خاصيت ٻئي ٿي سگهن ٿا، مثلاً: آئون چئي سگهان ٿو ته ”آسمان نيرو آهي“ ۽ ”نيرو هڪ رنگ آهي“ . ٻيا لفظ جن ۾ خاص اسم بالڪل واضح لڳا پيا هوندا آهن، سي ڪڏهن بہ صفتون ٿي نٿا سگهن، اهي فقط موضوع يا ان سان واسطيدار ٻيو ڪجھ ٿي سگهن ٿا. اهي لفظ ڳڏجي پرج کي جوڙين ٿا. هڪ پرج هن منطقي خاصيت جي حوالي سان مڪان اندر تيستائين قائم رهي ٿو،جيستائين خدا جي سرو- شڪتي،ڪيس ناس نٿي ڪري (ائين عام

طور تي ڪونہ ٿئي ٿو) . هر سچي رڻ "سڀ ماڻهو فاني آهن" واري رڻ وانگر يا تہ عام ٿئي ٿي. جو تہ ان ۾ سُڌ پوي ٿي تہ هڪ خاصيت ڪنهن خاص (Particular) تي لاڳو ٿئي ٿي، مثلاً: "سقراط فاني آهي" . هتي خاصيت موضوع ۾ سمايل آهي ۽ خاصيت مان ظاهر ڪيل معيار پرچ جي تصور جو حصو آهي، جيڪو موضوع مان واضح ٿيل آهي. سُقراط سان جيڪا بہ وارتا ٿئي ٿي،سا فقط هڪ جملي مان معلوم ڪري سگهجي ٿي. جنهن ۾ سُقراط خود موضوع آهي ۽ لفظ جيڪي وارتائن کي سوال ۾ واضح ڪن ٿا، سي خاصيتون آهن. هي سڀ گڏيل خاصيتون گڏجي سقراط جو تصور پيدا ڪن ٿيون. جيڪو ڪجھ بہ آهي سو سندس (سقراط) سان ئي واسطو رکي ٿو، انهيءَ مفهوم ۾-جنهن ۾ پرچ مان اهي ثابت معلوم نٿي سگهن،سو سقراط نہ پر ڪو ٻيو هوندو.

ليبنز نہ رڳو منطق ۽ ان جي دائرن ۾ ڦلهيل اهميت ۾ ويساهہ رکندو هيو، پر ان کي مابعد الطبعيات جو بہ بنياد سمجهندو هيو. هن مابعد الطبعياتي منطق تي بہ ڪم ڪيو ۽ جيڪڏهن هو انهن کي چيرائي ها،تہ اهي وڏي اهميت رکن ها. جيڪڏهن ايئن ڪري ها،تہ ڪيس رياضياتي منطق-جو ابو سڏيو وڃي ها، جنهن بابت سندس ڪيل ڪم جي ڪري،انهيءَ علم جي ڏيڍ صدي اڳ دنيا کي پروڙ پئجي ها، پنهنجن تخليقن کي ڇپائڻ کان هن انهيءَ ڪري هٽرڪيو، جو هو ان جستجو ۾ لڳو رهيو،تہ ارسطو جي دليلي منطقيت (Syllogism) واري نظريي کي غلط ثابت ڪرڻ لاءِ ڪي پڪيون پختيون شاهديون حاصل ڪري سگهي، پر اهو ان ڪري ممڪن نٿي سگهيو، جو ارسطو جي هن دل سان عزت ٿي ڪئي، تنهن ڪري ڪيس وري اها ڳالهہ مغز ۾ اچي وينئي تہ ارسطو نہ پر هو پاڻ غلط هيو. پوءِ بہ هوسچي عمر انهيءَ قسم جي عام رياضيءَ جي ايجاد ڪرڻ واري خواهش سانديندو رهيو. جنهن کي هن (Charachterstica Universalis) ٿي ڪوٺيو. جنهن جي ايجاد ٿيڻ سان،اسان سوچن کي ڳاڻيٽي هيٺ آڻي ٿي سگهيا سون. ليبنز لکيو آهي .: "جيڪڏهن اسين اهو ڏاڪو پار پئون تہ اسين اخلاقيات ۽ مابعد الطبعيات ۾ دليل ڏئي سگهندا سون ۽ ساڳيو طريقہ ڪار تجزيي ۽ جاميٽريءَ ۾ استعمال ڪري سگهندا سون" . ۽ انهيءَ ايجاد کان پوءِ بہ جيڪڏهن ڪي اختلاف ٿين ها،تہ فلاسافر پاڻ ۾ جهڳڙا ڪرڻ بدران،ٻن اڪائونٽنٽن وانگر قلم ڪڻي آمهون سامهون ٿي ويهن ها- ۽ چون ها تہ (ٻلي سندن ٻيان ساٿي مثان ٻيهي ڪين ڏسن ها) اچ تہ حساب ڪريون."

ليبنز پنهنجي فڪر کي ٻن منطقي نقطن تي بيهاريو 1- تضاد جو قانون ۽

2ـ دليلي پورٽ جو قائدو- ٻنهي جو بنياد هڪ تجزياتي رٿ جي تصور تي ٻيٺل آهي، جيڪا اهڙي آهي، جنهن جي موضوع ۾ خاصيت سمايل آهي. مثال طور تي ”سڀ گورا ماڻهو اڇا آهن.“ تضاد جو قائدو ٻڌائي ٿو، تہ سڀئي تجزياتي رٿون سچيون آهن، جڏهن تہ دليلي پورٽ جو قائدو (رڳو Esotoric نظريي تحت) ٻڌائي ٿو تہ سڀ سچيون رٿون تجزياتي هونديون آهن. اهي اصول تجربيت تي ٻڌل ڳالهين (جيڪي حقيقتن متعلق ٿيل آهي) تي بہ لاڳو ٿين ٿا. جڪڏهن اٿون مسافري ڪريان ٿو، تہ منهنجي پنهنجي تصور، هڙني پاسن کان سفر جو تصور بہ جوڙي ڇڏيو آهي، جيڪو حقيقت ۾ منهنجي خاصيت آهي. اسين چئي سگهون ٿا تہ ڪسو، بہ انفرادي پرج يا مڪمل وجود، فطرت کي ايڏو تہ مڪمل تصور هجڻ کپي، جو اهو آسانيءَ سان معلوم ٿي وڃي ۽ انهيءَ جو اشتقاق ڪري، موضوع جي سڀني خاصيتن (جنهن سان هيءُ تصور لاڳاپيل آهي) جو نتيجو حاصل ڪري سگهجي. تنهن ڪري هڪ بادشاه جا معيار، جيڪي عظيم سڪندر جي ذات جو حصو آهن ۽ موضوع کان ڪافي هٽيل آهن، سي ڪنهن بہ فرد جي سڃاڻپ لاءِ ڪافي ناهن، جيڪي ساڳئي موضوع جي ٻين خاصيتن کي شامل ڪونہ ٿا ڪن ۽ نہ وري ان شهزادي جي تصور کي واضح ٿا ڪن. جڏهن تہ خدا انفرادايت توڙي لطافت يا نفاست (Haeccity) ٻنهي کي سمجهي ٿو، جنهن ۾ هو سڀني وضاحتن جا بنيادي سبب ڄاڻائي ٿو، جيڪي حقيقت ۾ سندس (سڪندر جا) جُز آهن.-مثال طور تي هو دارا ۽ پورس کي شڪست ڏيندو، بلڪ اها بہ ڪيس اڳواٽ خبر هئي .(بنا ڪنهن تجربي هئڻ جي) تہ هو طبعي موت مرندو يا ڪيس زهر ڏنو ويندو، جنهن بابت اسان کي معلومات رڳو تواريخ جو مطالعو ڪرڻ مان ملي ٿي.

مابعد الطبعيات جي متعلق سندس انتهائي پختن راين مان هڪ آرنلڊ ڏانهن سندس خط مان ملي ٿو. جنهن ۾ هن لکيو آهي تہ: ’هر سچي مسئلي لاءِ جڏهن پنهنجي خيال سان رابطي ۾ اچان ٿو تہ اتفاقي يا لازمي هر قسم جي صفت، ماضي توڙي حال يا مستقبل، سڀ سمجهہ ۾ اچي ٿو تہ موضوع منجهہ سمايل آهن. تنهن ڪري مون کي وڌيڪ تفصيل ۾ وڃڻ جي ضرورت نٿي نٿي ٿئي..... سواليہ خاصيت جي وڏي اهميت آهي ۽ جنهن کي لازمي طور تي چڱي طرح ٻيهارڻ جي ضرورت آهي، جو تہ اها سمجهي ٿي تہ هر روح دنيا کان عليحده پنهنجو وجود رکي ٿو ۽ اهو سواءِ خدا جي ٻئي هر شيءِ کان ڌار آهي. اهو بہ تہ اهو نہ رڳو لافاني آهي پر انهيءَ ڪري بي حس بہ آهي- ۽ اهو پنهنجي پرج جي اندر پاڻ تي ٿيندڙ هر عمل جي سڌ بہ رکي ٿو.“

اڳتي هلي هو چوي ٿو ته پرچ ڪڏهن به هڪ ٻئي تي اثرانداز ڪونه ٿيندا آهن. پر دنيا تي اولڙو چڏڻ مهل، منجهن هم آهنگي هوندي آهي، جڏهن ته هر ڪنهن جو رخ ڌار ڌار هوندو آهي. انهن جي وچ ۾ ڪو تعلق ٿي سگهي ٿو، جوئي هڪ حصو آهي جيڪو ازل کان ڄاتل آهي، جيڪڏهن اهو پرچ وجود رکي ٿو. هي سچو طريقه ڪار واضح طور تي اسپنوزا جي جبريت وانگر لڳي ٿو، آرنالڊ سندس هڪ موقف (يعني ليبنز جي) ۾ پڻ ڊيڪارينڊي چوي ٿو: هر ماڻهوءَ جو انفرادي تصور هڪ ڀيرو ٿيڻ کان پوءِ، هميشه لاءِ انهيءَ ڳالهه سان لاڳاپجي ويجي ٿو، جيڪا ڪڏهن ساڻس پيش ايندي.

اهو نقطه نظر سنئون سڌو ڪرستاني مذهبي دليل جي، ”ڌوهه ۾ ارادي جي آزاديءَ واري نظريي“ جي بالڪل ابتڙ آهي. اهو نظريو آرنالڊ جي طرفان چڱي موٽ نه ملڻ جي ڪري ليبنز عوام اڏو آڻڻ کان پرهيز ڪئي.

اهو سچ آهي ته انسانن لاءِ سچ جي منطق جي ذريعي ڄاڻڻ ۽ سچ جي تجربي ذريعي حاصلات ۾ فرق آهي، اهو فرق ٻن مختلف رخن مان ظاهر ٿئي ٿو. پهرين ۾ جيتوڻيڪ جيڪا به وارتا آدم سان پيش آئي، سا بهرحال سندس خيال جي ئي پيداوار هئي، ۽ جيڪڏهن سندس وجود آهي ته اهو به اسان کي تجربي ذريعي معلوم ٿئي ٿو. ٻئي ۾ ڪنهن به جدا پرچ جو تصور وسيع طور تي منجهيل آهي۔ ۽ اهو تجربو جيڪو سندس صفتن کي گهٽائي، سو رڳو خدا جي هٿ وس ئي آهي. اهي فرق رڳو اسان جي اڻ ڄاڻائيءَ ۽ شعور جي محدود هجڻ ڪري ئي آهن، جيڪي خدا لاءِ وجود ئي نٿا رکن، خدا آدم جي سيني خيالن کي سندس وسيع مونجهارن سميت ڄاڻي ٿو ۽ تنهن ڪري هڪ تجزيہ نگار جي حيثيت ۾ آدم بابت سيني دعوائن کان واقف آهي. تنهن ڪري خدا آدم جي وجود متعلق به اڳواٽ ڄاڻي سگهي ٿو. ڇو ته خدا پنهنجيون سڀ نيڪيون ڄاڻي ٿو، جنهن مان اها خبر پوي ٿي ته هو هڪ ممڪن بهترين دنيا ٺاهيندو ۽ اها به خبر رکندو ته آدم هن دنيا جو ڪو حصو ٺاهيو آهي يا نه۔ انهيءَ ڪري پنهنجي اڻڄاڻائيءَ ڪري، اسان لاءِ جبريت کان انڪار ڪرڻ جي لاءِ، ڪا واهه ڪونهي.

ان کان سواءِ هڪ ٻيو نقطو به ڏاڍو تجسس ڀريو آهي، سو اهو ته هميشه ڏسڻ ۾ ايئن ٿو اچي، ته ليبنز تخليق کي خدا جو آزاد عمل ڄاڻائي ٿو۔ جيڪا سندس عمل جي محتاج آهي. هن فيلسوفيءَ موجب جيڪو ڪجهه وجود رکي ٿو، تنهنجي معلومات مشاهدن مان ڪوبه اثر قبول نٿي ڪري، پر ان جي ابتدا خدا جي ٻاجهه وهيئي آهي. خدا جي اها ٻاجهه جيڪا ڪيس هيءَ ممڪن

بهترين دنيا تخليق ڪرڻ تي اتساهي ٿي. تنهن کان سواءِ ٻيو ڪوبه اڳواٽ وارو سبب ڪونهي ته هڪ دنيا ٻي دنيا بجاءِ ڇو رهڻ ڪپي.

پر انسانن کي نه ڏسيل ۽ رڳو ڪاڳرن تي مبني هڪ اهڙو به نظريو آهي، جنهن موجب هڪ شيءِ هجڻ کپي ۽ ٻي سندس جهڙي ساڳي شيءِ نه هجڻ گهرجي. هن نظريي موجب جيڪا شيءِ وجود نٿي رکي سا وجود رکڻ لاءِ ڪوشان آهي، پر سڀ ممڪن شيون وجود ۾ اچي نٿيون سگهن، ڇو ته اهي سيئي 'ترتيب ڏيڻ لائق' نه آهن. اهو ممڪن ٿي سگهي ٿو ته الف جو وجود هجڻ گهرجي ۽ ب ممڪن به وجود رکي، پر اهو ضروري ناهي ته ٻئي يعني الف ۽ ب وجود رکن، انهيءَ معاملي ۾ ٻئي (الف ۽ ب) ترتيب ڏيڻ لائق نه آهن. پر يا ٻن کان وڌيڪ شيون فقط تڏهن ترتيبي سگهجن ٿيون، جڏهن انهن سيني لاءِ وجود رکڻ ممڪن هجي. لڳي ٿو ته ليبنز هڪ اهڙي قيد خاني (Limbo) (1) ۾ جنگ جو تصور ناهيو آهي، جنهن ۾ اتي جي رهندڙ جي جوهر ۾ اها ڳالهه شامل ٿي وئي آهي ته اهي سڀ وجود رکڻ چاهين ٿا. هن جنگ ۾ 'ترتيب جوڳن' جا ٽولا گڏ آهن، جن مان "ترتيب لائقن" جو سڀ کان وڏو گروهه ڪنهن سيني کان وڏي سياسي پريشر گروپ. جيڪو سياست ۾ ٻين کي مات ڏئي ٿو، تنهن وانگر فاتح ٿئي ٿو. ايتريقدر جو ليبنز ساڳيو تصور وجود جي وضاحت وارو طريقو ڪري به استعمال ڪري ٿو. جيئن هو چوي ٿو: 'موجود ان کي چئبو جيڪو وڌ ۾ وڌ شين سان مناسب ۽ موزون هجي، بجاءِ انهيءَ شيءِ جي، جيڪا پنهنجو پاڻ سان ٺي سنوت ۾ نه هجي. ان ڪري چئبو ته جيڪڏهن الف ب سان موزون ناهي ۽ جڏهن ته ساڳيو الف، ت، ج ۽ ن سان سنوت ۾ آهي، ان جي مقابلي ۾ ب رڳو و ۽ ڪ سان تال ميل ۾ آهي، ته پوءِ وضاحت جي لحاظ کان الف جوئي وجود هجڻ کپي. سندس چوڻ موجب 'موجود هڪ اهڙو وجود آهي جيڪو تمام گهڻين شين سان هم آهنگ آهي.'

انهيءَ طريقي ڪار منجهه ته خدا جو ذڪر ئي ڪونه ڪيو ويو آهي ۽ پوءِ ظاهر آهي ته تخليق جي عمل جي به ڪا ڳالهه ڪونهي، تنهن ڪري ڪنهن به وجود جي پڪ لاءِ، سواءِ خالص منطق جي،ٻي ڪنهن به شيءِ جي ضرورت ڪانهي. الف ۽ ب جي موزون هجڻ وارو سوال ليبنز وٽ ان جو منطق جو سوال آهي. انهيءَ ڪري مثال طور هڪ سوال ڪجي ته: ڇا الف ۽ ب ٻنهي جو

---

(1) عيسائي عقيدي موجب دوزخ جي پرسان اها سرحد جتي غير عيسائي نيڪ مردن ۽ ٻارن کي رکيو ويندو.

وجود ڪنهن تضاد کي اڀاري ٿو؟ انهيءَ مان سڌ پئي ته نظريي ۾ ڪنهن به گروهه جي موزون هجڻ واري سوال جو جواب،منطق ئي ڏئي سگهي ٿي ۽ نتيجي ۾ جنهن ڌر جي فائدي ۾ فيصلو هوندو اهائي وجود رکندي. پر پوءِ به شايد ليبنز وجود جي مٿين وضاحت کي پنهنجو مؤقف نٿي سمجهيو، جيڪڏهن چڙو اهو ئي معيار هجي ها ته پوءِ ان کي سندس انهن مشهور تصورن سان ڳنڍڻ ممڪن هيو، جنهن کي هن "مابعد الطبعياتي ڪماليت' سڏيو آهي. اها اصطلاح جنهن کي هن 'مابعد الطبعياتي ڪماليت' سڏيو آهي، لڳي ٿو ته ان جو مقصد وڌ وجود جي مقدار جو آهي، ان لاءِ هو چوي ٿو ته 'اها ڀيو ڪجهه نه پر هڪ اهڙي مثبت سچائيءَ جي عظمت آهي،جيڪا پابنديءَ سان جاتي وئي آهي.' هو سدائين دليل ڏيندو رهيو آهي ته جيترو به ممڪن هيو،تيترو خدا تخليق ڪيو آهي. اهوئي سندس انهن مکيه دليلن مان هڪ دليل آهي، جيڪو پولار (Vaccum) جي تصور کي رد ڪري ٿو. عام طور تي هڪ ڳالهه مڃي ويندي آهي (جنهن کي آئون ڪڏهن به سمجهي نه سگهيو آهيان) ته نه هجڻ کان بهتر آهي ته هججي- ۽ انهن ئي بنيادن تي ٻارن کي نصيحت ڪئي ويندي آهي ته سدائين پيءُ ماءُ جا ٿورائتا رهن. بظاهر ليبنز به انهيءَ ڳالهه کي تسليم ٿي ڪيو ۽ ڪائنات کي جيترو ممڪن ٿي سگهي، تيترو ڀرپور تخليق ڪرڻ واري ڳالهه کي، خدا جي ڀاڄه ٿي سمجهيو. انهيءَ مان معلوم ٿيندو ته حقيقي دنيا سڀني کان وڏي هم آهنگ (Compossible) گروهه تي مبني آهي. پوءِ به اهوئي درست ٿيندو،ته فقط منطق ئي ڪجهه وڙائتن منطق جي استادن ذريعي،اهو ثابت ڪري سگهندي، ته مليل ُممڪن پرڄ' رهندو يا نه.

ليبنز پنهنجي ذاتي سوچ ۾ انهن فيلسوفن جو بهترين مثال آهي،جن منطق کي مابعد الطبعيات جي ڪُنجي سمجهي استعمال ڪيو. انهيءَ فلسفي جا بنياد پرمينائيڊس کان شروع ٿين ٿا،جتان کان افلاطون پنهنجي 'تصورن جي دنيا' (World of Ideas) (1) واري نظريي ۾ منطق کان ٻاهر جي مسئلن کي ثابت ڪرڻ لاءِ ڪم آندو آهي. اسپنوزا ۽ هيگل پڻ ساڳئي گروپ ۾ شمار ڪري سگهجن ٿا، پر منجهائن ڪوبه ليبنز وانگر واضح نه آهي، جيڪو علم نحو مان نتيجا ڪڍندي، حقيقي دنيا سان انهن کي جوڙي ٿو. انهيءَ قسم جي دليلبازي تجربيت جي اڀار ۽ واڌ جي سلسلي ۾ ڪافي اختلافن ۾ وڪوڙيل آهي. جتي

---

(1) افلاطوني فڪر موجب هيءَ دنيا انهيءَ دنيا جو پاڇو آهي، جيڪا دنيا حقيقي آهي. اُن حقيقي دنيا کي افلاطون World of Ideas يا تصوراتي دنيا سڏيو آهي.

ڪي به درست (Valid) نتيجا،ٻوليءَ مان ٻي لساني (non Linguistic) حقيقتن ۾ حاصل ٿيڻ، هڪ اهڙو سوال آهي،جنهن کي اڳون ڪڏهن به عقيدو ٻڌائڻ جي ڪوشش نه ڪندس. پر بيشڪ جيڪي نتيجا ليبنز ۽ ڪانٽس اڳ جي فلسفين وٽان حاصل ٿيل آهن سي درست ڪونهن. جو ته سيني جي پنيان منطق جو نقص پريو استعمال ٿيل آهي، موضوع ۽ خاصيت واري منطق، جيڪا ٽي گذريل دؤر جي سيني فيلسوفن معلوم ڪئي آهي، سا سيني واسطيدارين کي يا ته مڪمل طور تي رد ڪري ٿي يا وري واسطيدارين کي غير حقيقي ثابت ڪرڻ لاءِ غلط دليل پيدا ڪري ٿي. ليبنز انهيءَ موضوع- خاصيت واري منطق کي ڪثرت سان ملائڻ وارو،غير مستقل مزاجيءَ سان ڀرپور خاص ڍوهه ڪيو آهي. 'ڪيترائي Monads موجود آهن' واري سندس رٽ،انهيءَ موضوع- خاصيت واري ترتيب منجهان نڪتل ڪانهي. اهو فيلسوف جيڪو هر رٽ کي انهيءَ جوڙ جڪ (موضوع خاصيت واري) سان مستقل واڳيل ڏسي ٿو، سو اسپنوزا وانگر اڪائيت جو اقراري هئڻ کپي/ جڏهن ته ليبنز اڪائيت کي رد ٿي ڪيو. جو جو هن جو گهڻي ڀاڱي علم حرڪيات (Dynamics) تي زور هيو. ۽ انهيءَ دليل ته ُوڏاءُ ورجاءُ کي به وچ ۾ آڻي ٿو، سو ڪڏهن به اڪيلي پرج جي صفت نٿو ٿي سگهي.

ليبنز هڪ موڳو لکاري آهي ۽ جرمن فلسفي تي سندس اثر پناڪن ۽ انهيءَ کي ٻي چسو ڪرڻ وارو پيو. سندس شاگرد وولف جنهن جو ڪانٽ جي مشهور ڪتاب "خالص دليل تي تنقيد" جي شايع ٿيڻ کان پهرين جرمنيءَ جي علمي حلقن تي گهرو اثر هيو، تنهن ليبنز جي دلچسپ تحريرن جي گهڻي ڀاڱي کي،ته هٽ ٽي نه لاتو ۽ سندس سڄو ڪسبي طريقهٔ ڪار سان ڀرپور فڪر،اسان آڏو پيش ڪيو. جرمنيءَ کان ٻاهر ليبنز جو اثر تمام گهٽ هيو. سندس همعصرن مان جان لاڪ تي برطانوي فڪر جي وڏي ڇاپ هئي ۽ فرانس ۾ جيستائين والتيئر پنهنجو وارو نه وڄايو،تيستائين ڊيڪارٽ جي ٽي ساري سَرِ رهي، جنهن برطانوي تجربيت کي فقط هڪ فئشن جو درجو ٿي ڏنو.

پوءِ به بيشڪ ليبنز هڪ عظيم شخص هيو ۽ سندس عظمت اڳ جي ڀيٽ ۾ هاڻي وڌيڪ چٽي ٿي آهي، انتهائي معمولي ذرڙن جي مڪمل ڪٿ (Infinitismal Calculus) جي موجود هجڻ ۽ علم رياضيءَ ۾ شُهرت کان سواءِ هو رياضياتي منطق جو پايو وجهندڙ هيو. جنهن جي اهميت هن ان مهل محسوس ڪئي، جڏهن ٻئي ڪنهن کي ان متعلق ڪا سڌ ٽي نه هئي. سندس فيلسوفياڻا مفروضا دلچسپ هوندي به بلڪل واضح آهن ۽ منجهن اها خاصيت

آهي ته شين بابت مختصر ۽ جامع وضاحتون ڏين. سندس وحدتون (Monads) اڄ به سوجهيءَ جي پرک لاءِ،هڪ سود مند محرڪ جي طور تي ڏسي سگهجن ٿيون- ان هوندي به جو انهن کي بي پهچ (Windowless) سمجهي تسليم نٿو ڪري سگهجي. سندس انهيءَ Monads واري نظريي ۾ مون جيڪا بهتر ڳالهه ڏٺي آهي سا آهي مڪان (Space) جي باري ۾- ته اها ٻن قسمن جي آهي، جنهن مان هڪ،هر Monad جي سوجهيءَ لئه داخلي آهي ۽ ٻي جيڪا خارجي آهي- ۽ جيڪا مختلف Monads جي رخن جي هڪ ٻئي سان ربط مان پيدا ٿئي ٿي، جنهن کي منهنجي خيال ۾ طبعيات سان وابسطا ادراڪ ۾ اڃا به اهميت حاصل آهي.

(برٽرينڊرسل جي ڪتاب *History of Western Philosophy* تان ورتل)

جان لاڪ

ڄـم: 29 آگسـت 1632ع
لاڏاڻو: 28 آڪٽوبر 1704ع

1932ع ۾ هڪ خط ذريعي مهان آئنسٽائن کان هيءُ سوال پڇيو ويو، جنهن جو جواب هن ڏنو: ”ڇا سائنس کي فلسفي جي ضرورت آهي؟“ ۽ پڇيو ته: ”ڇا فلسفو غلط محاورن جي استعمال جو نالو آهي؟“ عظيم استاد آئنسٽائن جواب ۾ لکيو هئو: ”فلسفو هڪ اهڙي ماءُ وانگر آهي جنهن ٻين هڙني سائنسي علمن کي جنميو آهي، تنهنڪري اسان کي ان جو مذاق اڏائڻ نه گهرجي“۔ ڪو ڪٿي ڇا به چوي پر سڄي دنيا اهو تسليم ڪيو آهي ته استاد آئنسٽائن ڪائنات ۾ جنميل انهن ٿورن ذهنن منجهان آهي، جن کي ”انساني تاريخ جي سونهن“ چئجي ته به وڌاءُ ڪونه ٿيندو. فلسفي بابت اها راءِ

ڏيڍ سان گڏو گڏ هن اسان کي هڪ ٻي صلاح ٻه آڃي هئي ته "......مارڏاڙ سان ٻرپور اخبارون پڙهڻ کان بهتر آهي ته ڪو منڙو ۽ دل گهريو دوست ٺاهيو، جيڪو سوچ جي اُڏام توهان جهڙي رکندو هجي، يا گڏريل دور جي امر انسانن ڪانٽ، گوئٽي، لاڪ ۽ لسينگ جي خيالن مان احساسن کي تازو ڪريو."

مان سمجهان ٿو ته فيلسوفي ۽ فيلسوف لاءِ هن عظيم شخص جي انهيءَ سند کان وڌيڪ ٻي ڪا به ڳالهه نٿي ٿي سگهي. ڇاڪاڻ جو جڏهن به ذهن مصيبتن ۽ مونجهارن جي صحرا ۾ ڀٽڪي، دربدر ٿي ساٿو ۽ ٻي همت ڇڏجي، ڪري پوندو آهي ته اها علم جي هير ئي هُبڪي جيڪا ڳلي پوندي آهي ۽ ٿڪاوٽ، بيزاريءَ ۽ مونجهه جو اهڙو ترياق ڪندي آهي، جو منزل ڏانهن وک کڻڻ لاءِ نئين امنگ ۽ تڙپ پيدا ٿي پوندي آهي- ۽ اهو ته سڀ ڪو مڃي ٿو ته فيلسوفي علمن جو ستُ آهي، جيڪا ڄاڻ جي مڙني شعبن ۾ نئون روح ڦوڪي ٿي.

سچي فيلسوفيءَ جي تواريخ ۾ وري جان لاڪ جهڙو پٽ ڪنهن ٻيءَ ماءُ شايد ئي ڄڻيو هجي! يورپ ۾ آيل اونداهي آنڌي (Dark Ages) جي خاتمي جو باقائده اعلان سندس فڪر ۾ "Tabula Rauza" جي ٻانگ سان ٿئي ٿو، جنهن جو مطلب ٿيندو ته: ذهن تختيءَ وانگر آهي، جڏهن ته تجربو ئي ڄاڻ جو محرڪ آهي- ڪانٽس اگ پاسڪل، ٿامس مور، ايراسمس توڙي ڊيڪارٽ، اسپنوزا ۽ ليبنز وغيره به مدي خارج روين خلاف شاندار جدوجهد ڪئي، پر تڏهن به هنن تجربي کي هر تحرڪ جي ڄَڙ ڄاڻائڻ کان هَتر. پئي ڪيو ۽ ڪيترين ئي ڳالهين لڪائي ڇپائي بيان ٿي ڪيائون. جان لاڪ "اَگ مؤجود" (A priori) ۽ "جمر کان اگ" (Innate) وارين اصطلاحن کي رد ڪندي

چيو ته، "ذهن ۾ ڪا به شئي جائي جمر ڪان پريل ڪانهي، پر وجود وٺڻ ڪان پوءِ انسان جو ذهن جيڪو صاف شفاف چادر وانگر آهي، تنهن تي تجربن جو قلم پنهنجي تحرير لکي ٿو ۽ اهو سلسلو مرڻ گهڙيءَ تائين برقرار رهي ٿو."

هي ڳالهيون جيڪي لسّ پڙهندي اسان کي تيج ۽ معمولي محسوس ٿيون ٿين سي تنهن دؤر ۾ ايڏو وڏو "ڏوهه" هيون، جيڏو پاڪستان ۾ ويهي "شريعت بل" جي خلاف جدوجهد ڪرڻ يا (Satanic Verses) جهڙو ڪتاب لکڻ- بس ڳُڙڪ پوندي ئي بادشاهه، ان جا خوشامندي درباري، ڊگهين ڏاڙهين ۽ ڪارن جُبن وارا مها پادري سندس خلاف تي بينا ۽ رڻ ٻاري ڏنائونس. ڏاهپ جي ڏيهه جو هي ويچاريندڙ پڪي اباڻا آکيرا ڇڏي، سالن جا سال ٻي وطنيءَ ۽ ڪسمپرسيءَ جي حالت ۾ دربدر ٿيندو ينتڪندو رهيو، پر تڏهن به سچائپ، سمجهه ۽ سنترتا سان پنهنجو ساٿ ختم نه ڪيائين ۽ اهڙيون تحريرون لکڻ ۾ ڪامياب ٿيو، جن جي هڪ هڪ اکر ۾ هن ميچالي جي مکُ ۽ جگر جو رت پري دُنيا تي عظيم احسان ڪيا.

شايد جان لاڪ دنيا جو پهريون فيلسوف آهي، جنهن فيلسوفيءَ سماجي، اخلاقي، سياسي، اقتصادي، ثقافتي ۽ علمي پهلوئن تي روشني وڌي. سندس تحريرون ايڏيون ته گهڻ رُخيون، وزنائتيون ۽ جاندار آهن جو اڪثر ڪري اهو فيصلو ڪرڻ مشڪل ٿي پوي ٿو ته سندس "علم جي ڇيد" بابت ٻڌايل "بنيادي ۽ ثانوي صفتن" (Primary and Secondry qualities) تي ڳالهائجي يا سياسي نظرين جي وضاحتن تي- يا اجا به (Free en-terprise) وارن معاشي پهلوئن تي- پنهنجي گهڻ رُخي ۽ وسيع سوچ جي دائري ڪري ئي يونيورسٽيءَ جي زماني

۾ جاڳرتا واري مرحلي ۾ مون کي جيترو لاڪ کي پڙهڻ لاءِ اتساهه ۽ چاهنا رهي، اوتري ڪنهن به ٻئي مفڪر لاءِ نه هئي.جان لاڪ کي پڙهندي منهنجي لاءِ تجريد- وضاحتن ۾ ڪثافتون- لطافتن ۾ ۽ سوال- جوابن ۾ تبديل ٿيندا ويندا هئا. سچ پچ ته زندگيءَ ۾ آئون جيڪي چند ڏينهن سجايا ٿو سمجهان تن مان ڪجهه ڏينهن جان لاڪ کي پڙهڻ ۽ سمجهڻ لاءِ به ڳڻي ٿو سگهان.

- سنڌيڪار

انگريز مفڪرن ۾ جان لاڪ جو ذڪر انتهائي اثرائتيءَ ۽ عظيم شخصيت جي حيثيت ۾ ٿئي ٿو، پر ڪي اهڙا تنقيد نگار به آهن جن جي ڳڻپ ۾ جان لاڪ مورڳو فيلسوف ئي ڪونه هئو. هونئن به اهي نقاد رڳو مابعد الطبعياتي مسئلن کي بحث هيٺ آڻڻ واري ماڻهوءَ کي فيلسوف مڃيندا آهن. حقيقت اها آهي ته لاڪ قطعي به ليبنز يا اسپنوزا ڪو نه هئو، جن ڪائنات بابت وضاحت کي ئي پنهنجي علم جو مرڪز بنايو. جڏهن ته هن اهو پئي پڌائڻ گهريو ته انساني عقل ايترو ته محدود آهي جو ڪائنات بابت مڪمل معلومات ڏيڻ سندس وس ۾ ئي ڪانهي. لاڪ پنهنجي فڪر ۾ سوالن جا جواب ڏيڻ بدران يا ته مسئلن کي حل ڪرڻ لاءِ جستجو ڪئي آهي يا وري مفيد مشورا ڏيڻ کان سواءِ، جاڻ حاصل ڪرڻ لاءِ ڪوشش ڪيئن ڪجي؟ واري مسئلي کي بيان ڪيو آهي. اهڙي ڪاوش ڪانٽس اڳ شايد ئي ڪنهن عالم ڪئي هجي.

سترهين صدي جون ٻه خاص ڌارائون يعني: ڊيڪارٽ جي اڏوري عقلي نظرياتي تشڪيڪ (Scepticism) ۽ برطانوي رايل سوسائٽي، بٺڪن ۽ بائل جي سائنسي تجربيت (Scientific empircism) لاڪ جي فڪر ۾ يڪجا ٿين ٿيون. انهن ٻنهي سوچن جو ميلاپ جينوٽيڪ مثالي ته ڪو نه هئو، ڇاڪاڻ جو ٻئي نظرياتي لحاظ کان هڪٻئي کان گهڻو مختلف هئا. پر به سندس ذهن ۾ جتي انهن جو سنگم پئي ٿيو، تنهن نه رڳو فڪر جي دنيا ۾ نون روين کان آشنا ڪرايو پر ماڻهوءَ جي ڪائنات بابت سوچ جي انداز ۾ پڻ تبديلي آندي. تنهن ڪري ڪوبه ايئن چئي سگهي ٿو ته لاڪ نئين دنيا جو

پهريون ذهن آهي. بيشڪ ديڪارت جي سوچ لاڪ جي پيٽ ۾ وڏيڪ بنيادي قسم جي هئي، پر ۾ هو گهٽو "وچولي دؤر" جو مفڪر رهيو ۽ شايد انهيءَ ڪري ئي سندس سڄي فيلسوفي دينيات جي چوڌاري پٺي ڦري. سچ ته اهو آهي ته اتي جتي ديڪارت جو فڪر دنگ ڪري ٿو، اتان لاڪ پنهنجي ڏاهپ جي شروعات ڪري ٿو؛ سا هيئن جو هو فيلسوفيءَ کي دينيات کان جدا ڪندي، ان جي مطالعي جي دائرن کي انساني زندگيءَ جي تجربن جي اندر ٿو رکي. جيئن هو چوي ٿو: "اسان جو اتساهه رڳو هن پتڪڙي دنيا تائين محدود آهي، جتي ئي اسان ۽ اسان جون هڙئي دلچسپيون بلڪل آهن."

ان هوندي به اها حقيقت آهي ته لاڪ شڪ ڪندڙ (Sceptic) مفڪر هر گز به نه هئو. بلڪ هڪ دينياتي عالم جي حيثيت ۾ به خدا بابت تصور پيش ڪرڻ جو ونس جدا طريقه ڪار هئو. انهيءَ ڪري هو سدائين پراڻ پسندن ۽ ڪائناتي علم رکندڙ سان اتڪيو پيو هوندو هئو. سندس خيال موجب هڪ ڪرستانيءَ جي لاءِ ڪافي آهي ته هو انهيءَ ڳالهه ۾ يقين رکي ته: "يسوع مسيح آهي." انهيءَ ڪُلي ڪُلائي ۽ مختصر نظريي ۾ سندس پختو ويساهه هئو. انهيءَ سلسلي ۾ "نئون عهد نامو" لاڪ جي اخلاقي نظرين جو جڻ ته مڪمل تت هئو، ڳالهه ڪتائي ته سندس مذهبي لاڙا بلڪل نيوٽن جهڙا ئي هئا.

جان لاڪ جو جنم وچولي طبقي جي هڪ گهراڻي ۾ ٿيو. سندس والد 'جيڪ' الهندي انگلينڊ ۾ وڪالت ڪندو هئو، سو نظرياتي طرح سان سخت اخلاقي ضابطا رکندڙ (Puritan) شخص هئو. جڏهن لاڪ اجا ڏهن ورهين جو هئو ته سندس ملڪ ۾ چارلس پهرئين ۽ "پيو ريتيني پارليامينٽ" جي وچ ۾ گهرو لڙائي شروع ٿي وئي. جنهن ۾ سندس والد کي هڪ شاهوڪار ماجسٽريٽ اليگزينڊر پاپ هوم، (جيڪو بعد ۾ ڪرنل بڻجي ويو هئو) جي حمايت سان پارليامينٽري محافظن جو ڪپتان بڻايو ويو. جيتوڻيڪ هنن پنهي گڏجي فقط ويلس واري درگاهه مان پوپ جي ڪجهه اثرن کي مٽايو؛ پر انهيءَ سند مان اهو فائدو سو ضرور ٿيو جو ٿورائتي اليگزينڊر پاپ هوم صاحب پنهنجي ڪپتان دوست جي مونيي پٽ، يعني جان لاڪ جي سرپرستيءَ جو ذمو پنهنجي مٿان کنيو: اڳتي هلي ڪجهه سالن کانپوءِ جڏهن ويسٽ منسٽر واري درسگاهه جو انتظام پارليامينٽ پنهنجي هٿن ۾ ورتو ته ڪرنل پاپ هوم پنهنجي هٿ هيٺ آيل ننڍڙي لاڪ کي انگلينڊ جي انهيءَ بهترين اسڪول ۾ داخل ڪرايو.

ويسٽ منسٽر واري درسگاهه ۾ اداري جي شاهي استاد رچرڊبزبي جو لاڪ

مٿان گهرو اثر رهيو. جنهن جي نتيجي ۾ اڳتي هلي هو جڏهن بي- اي ڪرڻ لاءِ آڪسفورڊ ۾ ڪرائسٽ چرچ شعبي منجهه پهتو ته هو يونيورسٽين تي ڇانيل "ڪٽر اخلاق پسندن" جي خلاف جدوجهد ڪرڻ لاءِ تيار ٿي چڪو هئو. ۽ جڏهن اسٽوئرٽ مل جي قاعدن کي عمل ۾ آندو ويو، ته اوستائين لاڪ هر قسم جي سياسي انتها پسنديءَ کان متي چڙهيل هئو. ان کان پوءِ سٽت ئي کيس آڪسفورڊ ۾ ڪاليجي استاد مقرر ڪيو ويو ۽ سائنس جي انتهائي ويجهي علم يعني طب جو مطالعو ڪرڻ شروع ڪيائين.

1666ع جي اونهاري ۾ لاڪ ڪافي دوستيون پيدا ڪري ورتيون، جن مان ان وقت جي نواب لارڊ ايشلي ۽ بعد جي ارل آف شيفٽس بري يعني؛ انٿوني ايشلي ڪوپر جو نالو ڳڻڻ جوڳو آهي، جنهن کي اڳتي هن مضمون ۾ سهولت لاءِ رڳو شيفٽس بري جي نالي سان سڏينداسون. جيڪو ان مهل تائين پنهنجي جماعت جو اڳواڻ ته ڪو نه هئو، پر پوءِ به هو ان مهل ئي مذهبي سهپ جو وڏو دعويدار ۽ ترقي پسند وچٽرائپ يا آزاد خيالي (Progressive Liberlism) ۾ يقين رکندڙ منفرد سياستدان هئو. انهيءَ جي باوجود "ڪارپوريشن بل، تفاوت جي انڪاري مسودي يعني؛ "يونيفارمٽي بل"، "فائيو مائيل بل" ۽ ٻين سيني اهڙن قاعد .ن جن جو مقصد ڪليسا جي انڪارين-Non conform) (ist جي آزادي سلب ڪرڻ هيو، جي هو مڙسان مڙسيءَ مخالفت ڪندو رهيو. مطلب ته لاڪ سان مُڪاميلو ٿيڻ کان پهرين ئي هو ڇڻ ته آزاديءَ جو ترجمان هئو، سندس انهيءَ ڪردار جا لاڪ جي سياسي نظرين تي ڏاڍا گهرا اثر ٿيا.

هڪ ورهيه پوءِ يعني، جڏهن لاڪ چوٽيهن سالن جو هئو ته هو شافٽس بري جي لنڊن واري گهر ۾ وڃي رهيو ۽ درحقيقت سندس سرپرستيءَ ۾ ئي لاڪ جي شخصيت اجري پئي، نتيجي ۾ هو فيلسوف بڻجي ويو. آڪسفورڊ ۾ هو ايڏو ئي بي چين ۽ بيزار هئو، جيترو ٻيو عظيم مفڪر هابس ساڳئي هنڌ "وچٿين دور جي ارسطوئي فڪر" جي تعليم کان چڙيل هئو. اتي رهائش دوران ديڪارت جي تحرين سندس ڪپاٽ کوليندي کيس "نئين فڪر" کان آشنائي ڏني ۽ شافٽس بري سميت ٻين قابل دوستن سان بحث مباحثي نيٺ شافٽس بري هائوس ۾ رهائش جي چوٽين سال کيس ايترو اتساهه ڏنو جو هن پنهنجي شاهڪار تصيف "انساني سنترتا" (The human understanding) جا بنيادي نڪتا ترتيبڻ شروع ڪيا. اتي ئي رهندي کيس هڪ معاشي ماهر، تعليم دان ۽ طبي مصلح جي حيثيت ۾ مڃتا ملي.

جيتوڻيڪ تواريخ ۾ شافٽس بري کي معمولي، بڇڙي ۽ فضول شخص جي

حيثيت ۾ ياد ڪيو ٿو وڃي، پر ايترو چئبو ته هو احمق بلڪل به نه هئو. هو نه رڳو لاڪ سان گڏ فيلسوفي ۽ سائنس ۾ وڏي دلچسپي وٺندو هئو، پر هن انگريزي عوام جي آزاديءَ جي واڌاري لاءِ به زبردست جدوجهد ڪئي. پوءِ به انهيءَ کان انڪار ڪونهي ته مذهبي رواداريءَ لاءِ ورتل سندس ڪوششون قياس ۽ صبر جي مذهبي وضاحتن مان سرجيل بلڪل نه هيون. بلڪ هن مذهبي آزادي جي ڳالهه انهيءَ ڪري ٿي ڪئي، جو هن سمجهيو پئي ته جيڪڏهن سندس قوم ۾ مذهبي تفرقي بازي نه هجي ۽ هو متحد هجي ته هوند اها وڏيڪ سگهاري ۽ سکي ٿي وڃي. شافٽس بري چاٽي ڀجهي هڪ پونجي واد ۽ سامراجي رويا رکندڙ شخص بڻيو هئو. ڪيس انهيءَ دؤر ۾ پنهنجي هم عصر ماڻهن کان وڏيڪ چنائيءَ سان اها سڌ هئي ته بيٺڪي والار ۽ بين الاقوامي واپار نه رڳو سندس وارا نيارا ڪري سگهي ٿو، پر مجموعي طؤر تي سڄي ملڪ کي به وڏي طاقت بڻائي سگهي ٿو.

جڏهن شافٽس بري مذهبي رواداريءَ جي وڪالت شروع ڪئي ته هن ان جا بنياد پروٽيسٽنٽ اختلاف راءِ رکندڙ واري نموني رکڻ جي ڪوشش ڪئي. تنهن دؤر ۾ چارلس ٻئي، جنهن پڻ ڪئٿولڪ عبادتن کان انڪاري هجڻ جي ڪري مذهبي رواداريءَ جي حمايت ٿي ڪئي، سو به نه سهو مذهبي عالمن جي اڪثريت جي مخالفت ۾ ساڻس ٻٽ ٿي بيهي رهيو. ته شافٽس بريءَ سان لاڪ جي لاڳاپن جي شروعاتي ڏهاڙن ۾ اها صورتحال هئي. شافٽس بريءَ جي ٻي انفراديت اها هئي ته هن ڏچ قوم جو زبردست مخالف ٿي هالينڊ جي صورتحال جو گهرائيءَ سان جائزو ورتو ۽ شايد تنهن ڪري ئي سندس ”آزاد خيال استعماريت“ وارو فلسفو ڏچن جي طريقهٔ ڪار سان مطابقت رکندڙ هئو. هن تاڙي ورتو ته هالينڊ واپار ۾ انگلينڊ جو زبردست حريف هجڻ ڪري سندس زبردست ۽ سگهارو دشمن هئو. انهيءَ ڪري ئي بعد ۾ هو هالينڊ جي بدران فرانس جي ويجهو آيو ۽ ساڳئي مناسبت سان ئي پنهنجي پاليسين ۾ تبديليون آڻيندو رهيو. جيئن ته چارلس ٻيو فرانس جو حمايتي نه هئو، تنهنڪري انهيءَ تبديليءَ جي نتيجي ۾ شافٽس بري کي مخالف ڌر ۾ ويهڻو ته پئجي ويو، پر انهيءَ ڪردار ئي حقيقت ۾ کيس پنهنجو اثر ويهارڻ لاءِ ڏنڊي ۾ بااصول ۽ صبر سکڻ جهڙا سونهري سبب مهيا ڪري ڏنا. هوڏانهن فرانس جي ڪيٿولڪ هجڻ جي ڪري جيڪا به شئي ڪيٿولڪ هئي ساڃڻ ته سندس فائدي ۾ هئي؛ جڏهن ته فرانس ۽ انگلينڊ جي پاڻ ۾ خدا ڪارڻ دشمنيءَ سبب پروٽيسٽنٽ فرقي وارا سندس مفادن جا ڪٽر دشمن پئي سمجهيا ويا. انهيءَ ڪري جيتوڻيڪ

وضاحت جھڙوڪر ڏيڻ جي ڪا ضرورت باقي ڪانہ هئي، پر بہ ڏاڍي سھڻي نموني سان مسئلي کي عوام آڏو ثابت ڪيو ويو. جنھن جو نتيجو اهو نڪتو جو ماڻھن آڏو "ملڪيت" جو لفظ اچارڻ معنيٰ ڪين هڻ سان چوچڙي ڏيڻ هئو.

بھرحال شافٽس بري جو هميشہ دليلن ۾ ويساھ رهيو، ڪيس نظرياتي طريقن سان پنھنجن خيالن کي پيش ڪرڻ جو وڏو شوق هيو. هوڏانھن جيئن تہ سندس معالج پڻ هڪ مفڪر هئو، تنھنڪري هن طرفان لاڪ کي سدائين اها دعوت هوندي هئي تہ هو اچي ساڻس "سياسي مصلحت" جي موضوع تي روشني وجهي. سندس سوال هئو تہ ڇا اهو درست ڪونهي تہ پنهي لاڙن يعني؛ مذهبي رواداريءَ جي حمايت ۽ ڪئٿولڪ فرقي وارن جي تباهي لاءِ هڪ ئي وقت جدوجهد ڪجي؟ لاڪ انهيءَ سلسلي ۾ نتيجو ڪڍيو تہ ايئن ڪرڻ ممڪن ڪونہ هئو. ڇو تہ سندس راءِ موجب ڪئٿولڪ فرقي وارا نہ رڳو اختلاف راءِ رکندڙ گروھ هئا. پر هو هڪ اهڙي جماعت ۾ بہ هئا جنھن هڪ ٻاهرين حڪمران يعني پوپ جي اطاعت تي ڪئي. اهڙي طرح اڻ سڌي طرح روم جي ڪليسا جا ساٿاري هجڻ ناتي پوپ جي دوست يعني؛ فرانس جا اتحادي پڻ ٿيا (جيڪا ڳالھ انگلنڊ ۽ فرانس جي پاڻ ۾ روايتي دشمنيءَ ڪري انگريز قوم لاءِ سھپ کا ٻاهر هئي- مترجم) لاڪ جي خيال ۾ ڪابہ قوم اهو هرگز برداشت نٿي ڪري سگهي تہ سندس شھري بنيادي طور تي ملڪ سان وفادار نہ هجن. تنھنڪري هاڻي مسئلو مذهبي آزادي جو نہ پر سلطنت جي سلامتيءَ وارو پئي اڀريو. ۽ ملڪ جو بچاءُ يا بقا هر حڪومت جي سڀ کان پھرين ذميواري آهي.

1682ع تائين جيسين شافٽس بري جيئرو هيو، تيسين لاڪ ساڻس ڀرت رهيو. انهيءَ پندرنھن سالن جي عرصي دوران شافٽس بري جو پروٽسٽنٽ مذهبي جوش ايترو تہ چوٽ تي چڙهي ويو جو آخرڪار هن هڪ بغاوت ڪرڻ جي ڪوشش بہ ڪئي. جڏهن چارلس ٻئي پنھنجي ڪئٿولڪ ڀاءُ جيمس کان ڏار تيڻ ۽ ڪانئس پوءِ تخت جي وارثيءَ واري حق تسليم ڪرڻ کان منهن نہ موڙڻ جو اعلان ڪيو، تہ شافٽس بري پارليامينٽ تي زور ڀريو تہ اها هڪ اهڙو قانون پاس ڪري، جنھن سان جيمس جي تخت ڏانهن تيڻ وارو حق غير قانوني قرار ڏيئي سگهجي. جڏهن چارلس اهڙي چالاڪيءَ کي ناڪام بڻايو تہ شافٽس بري پنھنجي دوستن تي هٿياربند بغاوت ڪرڻ لاءِ ننهن چوٽي جو زور لاتو تہ جيئن جيمس جي جڳھ تي ڪو پروٽسٽنٽ فرقي جو ماڻھو وليعھد طور نامزد

ڪرائجي. پر افسوس جو انهيءَ ذميواري لاءِ هو غلطي ڪندي چارلس جي جهڙ ۾ بدمعاش مون مائوٿ جو نالو ڏيئي ويٺو، شافٽس بري جي انهيءَ چوندڪي بيڪار سمجهندي سندس حامين ساڻ ڏيڻ ۾ لپڙ سپڙ ڪان ڪم ورتو ۾ نتيجي ۾ ڪيس هالنڊ ڏانهن پيرن تي زور ڏيڻو پيو، جتي اجل سندس انتظار ڪري رهيو هئو- سندس لاڏاڻو هالنڊ ۾ ئي ٿيو.

اها صورتحال جيڪا لاڪ جي تصنيف "شهري سرڪار بابت ٻه تحريرون" (Two Treatise of Civil Government) جي پس منظر ۾ موجود هئي. سندس اهو ڪتاب ائين سالن تائين ڇپجي ڪو نه سگهيو، جيستائين وچي انگريزن شافٽس بري جي خيالن جو قدر ڪندي جيمس ٻئي کي تخت تان لاهي ڦٽو ڪيو ۽ سندس جاءِ تي هن جي پروٽسٽنٽ ياڻٽي شهزادي وليم کي تخت تي ويهاريو. انهيءَ ڪتاب بابت ڇپيل وضاحتن جي مهاڳ ۾ لاڪ لکيو هئو: "مان سمجهان ٿو ته هيءُ ڪتاب بادشاهه وليم جي حڪمرانيءَ جي حق کي درست قرار ڏيڻ ۾ مددگار ثابت ٿيندو." پر لاڪ انهيءَ سڄي ڪتاب کي اوڏي مهل ئي اُٿي ڇڏيو هئو، جڏهن چارلس ٻيو اڃان جيئرو هئو. جڏهن ڪنهن به قوم کي حڪمران جي خلاف بغاوت ڪرڻ جي حق وارو سوال قدامت پسند اخلاقي مسئلو نه، پر اڳ ۾ ڳنڍيءَ پريل اخلاقي للڪار بڻجي چڪو هئو.

اهي هڙئي سال جڏهن لاڪ ڪرائيسٽ چرچ ۾ شاگرد هئو. سندس رهائشگاهه شافٽس بري جو لنڊن وارو گهر ئي رهيو، پوءِ اها ٻي ڳالهه آهي ته هن شايد ئي ڪو مڪمل عرصو (Full term) آڪسفورڊ ۾ گهاريو هجي. سندس آمد ۽ روانگيءَ جي باري ۾ هميشه قياس آرائيون ٿينديون رهيون. مثال طور تي 1675ع ۾ سندس لاءِ اهو چيو ويو ته هو آڪسفورڊ ۾ سينئر طبعي استاد ٿيڻ ٿو گهري، پر ان جي ابتڙ هو ساڍن ٽن سالن لاءِ فرانس هليو ويو. 1682ع ۾ شافٽس بري جي ملڪ مان غائب ٿيندي ئي ائين لڳو ته لاڪ آڪسفورڊ ۾ ٻيهر آباد ٿيڻ ٿو گهري ۽ حقيقت ۾ ائين ممڪن به هيو، پر جي شافٽس بري جي جانشين يعني؛ وگ پارٽي وارن چارلس ٻئي ۽ سندس ڀاءُ کي "ري هائوس" ۾ اغوا ڪرڻ واري مبينه سازش نه رٿي هجي ها. جنهن اهڙي ته زوردار سياسي عتاب واري مهم کي ڀڙڪايو جو لاڪ محسوس ڪيو ته جيڪڏهن هو انگلينڊ ۾ رهيو ته سندس خير نه ٿيندو، تنهنڪري هن عافيت انهيءَ ۾ ئي سمجهي ته شافٽس بري وانگر ايمسٽرڊم ۾ وڃي دم پٽي.

1684ع ۾ هڪ شاهي حڪم هيٺ لاڪ جي غير موجودگيءَ ۾

سنڌس ڪرائيسٽ چرچ مان شاگردي واري حيثيت ختم ڪئي ويئي. سُتت ئي گرمينِ ۾ جيمس جي تخت نشيني ڪانپوءِ اولهه انگلينڊ ۾ مون مائوٿ جي اُڀري بغاوت ٿي، جنهن جي نتيجي ۾ سرڪار طرفان لاڪ کي مون مائوٿ جو هالئنڊ ۾ وينل ايجنٽ قرار ڏنو ويو. انهيءَ صورتحال ۾ لاڪ پرديس ۾ ”ڊاڪٽر وارن ڊر لنڊن“ جي نالي سان روپوش ٿي ويو، پر جلدئي ڪجهه مهينن ڪان پوءِ سنڌس نالو گهربل ماڻهن جي فهرست مان خارج ڪيو ويو، جنهن ڪري هو روپوشيءَ مان نڪري ڪليل فضائن ۾ ته آيو، پر انگلينڊ پوءِ به واپسي ڪونه ڪيائين.

هالئنڊ ۾ لاڪ جي دوستن جي حلقي ۾ هالئنڊ جو بادشاهه ۽ سنڌس درباري پڻ هئا، پر هو هيگ شهر جي دربار ۾ ڇڏبو ويندو هئو. جڏهن بادشاهه وليم ۽ سنڌ حمايتين 1688ع ۾ انگلينڊ جي ساحل تي قبضو ڪرڻ لاءِ سامونڊي سفر ڪيو ته لاڪ بيماريءَ جو بهانو ڪري روٽرڊم ۾ ئي ترسي پيو. اهڙي روش تي لاڪ جو سوئس دوست جين لي ڪلرڪ کيس ”شهنشاهه ڊچٽو- بهادريءَ کان وانجهيل“ جي لقب سان سڏيندو هئو، پر حق جي ڳالهه ڪبي ته انهيءَ وقت سنڌس عمر جي حساب سان جيڪا ڇاونجاه سال هئي، هو پنهنجي حصي جا ڪيترائي خطرا ڀوڳي چڪو هئو. تنهن ڪري کيس اهي لقب لائق انصاف نه ڇئبو. سنت ئي 1689ع ۾ لاڪ شهزادي ميري سان واپس گڏجي چپ ُچپات ۾ لنڊن پهتو.

جين لي ڪلرڪ جي لاڪ بابت خطابن تي بعد ۾ آتم ڪٿائون لکندڙ به ڳنڍ ڏئي ويهي رهيا آهن، انهيءَ ڪري جو سنڌن ان موقف لاءِ جواز فراهم ٿئي ٿو ته لاڪ کي انقلابي منصوبا تيار ڪرڻ جهڙي خطرناڪ ڪاروبار سان ڪا به دلچسپي ڪونه هئي. جو ته سنڌن خيال آهي ته لاڪ- شافٽس بري جو ڇڙو دوست ۽ مددگار هئو، جڏهن ته شافٽس بري جون سرگرميون ڪجهه موقعن کي ڇڏي عين آئين جي دائري ۾ هيون. جيتوڻيڪ هڪ پاسي شافٽس بري بغاوت لاءِ تياريون پئي ڪيون ته ٻئي طرف اسان کي ٻڌايو وڃي ٿو ته لاڪ آڪسفورڊ ۾ رهڳو هڪ بي ضرر قسم جو استاد هئو. هوڏانهن لاڪ جا هم پيشه استاد ساڳي خيال جا نه هئا، ڪرائيسٽ چرچ ۾ پڙهائيندڙ هڪ استاد جو وري اهو خيال هو ته ري هائوس واري بغاوت پٺيان لاڪ جو هٿ هئو. انهيءَ کان سواءِ هن هالئنڊ ۾ مون مائوٿ سان گڏ منصوبه بندي ڪرڻ کان علاوه ڪيترائي غداريءَ جوڳا پمفليٽ لکيا، جن کي لڪ چپ ۾ ايمسٽرڊم کان انگلينڊ پهچايو ويو هئو. ممڪن آهي ته انهن مان ڪي ڳالهيون سچيون به هجن،

چاڪاڻ جو شافٽس بري جي پوٽي جي بيان موجب، سندس ڏاڏي پنهنجي پاران لاڪ کي "ڳجهن مذاڪرات" لاءِ مقرر ڪيو هئو. انهيءَ ڪانسواءِ اهڙيون شاهديون به ملن ٿيون ته لاڪ جو هالينڊ ۾ ڪن سازشين سان رابطو هيو، البته انهيءَ ڳالهه جي تصديق نٿي ڪري سگهجي ته هن انگلينڊ ۾ لڪائي آندل پمفليٽن مان ڪو لکيو هيو يا نه.

1675ع کان وٺي 1679ع تائين فرانس ۾ ڪيل گشت وانگر، 1683ع کان 1689 تائين لاڪ سڄي هالينڊ جو پڻ تفصيلي چڪر هنيو ۽ جيڪو ڪجهه ڏٺائين ان کي درج ڪندو ويو. پر جيئن ته منجهس واقعا ۽ حالتون بيان ڪرڻ لاءِ خوبصورت اک ڪونه هئي ۽ نه وري ڪا تواريخ جي ڄاڻ جي هئس، تنهنڪري سندس ورتل نوٽ معمولي قسم جا ليکجن ٿا. مثال طور- شاتيو جي عظيم تاريخي ديول ڏانهن به ڪنجهندي ڪرڪندي چڪر هڻندي نظر ايندو هئو، ڇو ته هو اتي به فڪر جي منجهيل مسئلن کي حل ڪرڻ تي وڌيڪ وقت ۽ ڌيان ڏيندو هوندو. ڪيس مختلف جشنن ۽ مظاهرن کان به بچڻ ايندي هئي، ڇاڪاڻ جو سندس خيال موجب اهو سڀ بيوقوفيءَ ڀريل ۽ فضول ڪتراڳ هئو.ان جي ابتڙ اهو معلوم ڪري ڪيس خوشي ٿيندي هئي ته هالينڊ جي بهترين يونيورسٽين جي اڏاوت سازي انگڙ ونگڙ ٿيل هئي. ڇاڪاڻ جو بقول سندس انهيءَ مان ثابت ٿيو ٿئي ته: "علم جو واسطو عمارتن جي سنوت وغيره سان ڪوبه ڪونهي."

"ڄاڻ" هڪ اهڙو اکر آهي جنهن جي وٽس وڏي اهميت آهي. لاڪ جي جهالت ۽ ڏيوالپڻي بابت تصور ۾ ڪٿي به.....خوشي نظر نٿي اچي. لاڪ جي اها خواهش هئي ته هو رڳو تصورن پنيان نه ڊوڙي، تنهن کان سواءِ وچين دؤر جي اڻ ڇٽي شهرت، روايتن جي انڌي تقليد يا پوئواري، هرويرو جي جذباتي پٽي، ۽ فضولپڻي واري صوفيت کان به هن ڇوٽڪارو پٽي چاهيو. جڏهن ته جن شين ڏانهن سندس پسنديدگي واضح هئي تن ۾ ذاتي فائدي کان ڏوري، اهڙي دور انديشي ۽ بصيرت جيڪا عوامي تائيد سان ڀرپور هجي، ڳٽپ جوڳين سادين ۽ آسان سچائين جو حصول اهم آهن. تن مان پوئين ڳالهه ته هڪ مفڪر ۽ مصلح جي حيثيت ۾ سندس مشن جو مرڪزي نڪتو رهي آهي. خيالي دنيائن ۾ رهندڙ فنڪارن لاءِ وٽس حقارت انهن هوائي قلعا ٺاهيندڙ دانشورن سان ڳنڍيل آهي، جن بابت هن چيو آهي: "اهي حضرت رڳو پنهنجي پسند جي ماڻهن سان ڳالهائڻ ۽ پنهنجي مطلب جي ڪتابن کي پڙهڻ پسند ڪندا آهن."

وڌيڪ چوي ٿو: "اهڙي طرح پنهنجو پاڻ کي ڪنڊ جا ڪوٺا ٺاهيندي

ذهانت جي ڪائنات ۾ جتي نور جي وهڪ آهي، هو ڪنهن نئين سوچ جو اضافو ڪو نہ ٿا ڪري سگهن. پنهنجي انهيءَ نااهليءَ کي لڪائڻ لاءِ هو سدائين ڏينهن جي روشني ٿا طلبين ۽ سڄي وشالتا ۽ وسيع نظريءَ رات ۽ اونده جي حوالي ڪندي ان جي ويجهو اچڻ کان لنوائين ٿا. سندن هڙئي راهون هڪ سوڙهي کاهي ۾ وڃي دنگ ڪن ٿيون، جنهن ۾ پاڻ کي بند ڪري، اکيون پوري هڪ پاسي هلندڙ هو اهڙا منتظم آهن جن جو واسطو انهيءَ ڪنڊ ۾ پيل مال ۽ شين سان مٿاماري ڪرڻ ۾ آهي، اهي ڪڏهن بہ همٿ ڪرڻ ۽ ڄاڻ جي سمنڊ ۾ گهڙڻ جي جستجو ئي ڪونہ ڪندا...."

اهو "حوصلو ڏاري علم جي سمنڊ ۾ گهڙڻ" ئي هئو، جنهن لاڪ کي هڪ عظيم دانشور بڻائي ڇڏيو، بيشڪ هو سطحي لپاڙ هٽندڙن مان نہ هئو. اهو بهرحال ڇٽي سگهجي ٿو تہ هن جي چونڊيل هڙني موضوعن تي ڪيس هڪ جيتري مهارت ڪونہ هئي، هي بہ درست آهي تہ پنهنجن دوستن بوئل ۽ نيوٽن جي مُقابلي ۾ لاڪ هڪ سيڪڙات سائنسدان ٿو لڳي. الهامي ڪتابن جي باري ۾ سندس معلومات اعتراض وارڻ جهڙي آهي، جيتوڻيڪ هو بااثر تخليقي معاشيات دان هئو ۽ هن ساڳئي ميدان ۾ پين نظريي دانن جي گهڻ رخي علم کي بہ نہ واڪاڻيو، پر پوءِ بہ لاڪ جي خصوصيت سندس همہ گير ذهانت نہ، پر اها هئي تہ سندس ذهن ۾ ڄاڻ جو هر شعبو پئي سان لاڳاپيل هئو.

هالينڊ ۾ جلاوطني دوران هن جيڪي خاڪا ٺاهيا هئا تن مان ئي اڳتي هلي (1671) پنهنجا شاهڪار ڪتاب "انساني سنترتا بابت مضمون"(Essay Concerning human understanding). "سهپ لاءِ پهريون خط" (First letter forToleration) ۽ تعليم بابت فڪر (Thoughts on Education) (يا وڌيڪ درست ڪندي ايئن چئجي تہ ڪجهہ خط جيڪي انهيءَ عنوان سان شايع ٿيا) تخليق ڪيا. سندس ڪتاب "سهپ لاءِ پهريون خط" جيڪو اصلي لاطيني ٻوليءَ ۾ لکيل هئو، سو 1689ع ۾ گوڊا شهر ۾ ڇپيو جنهن جو انگريزي ترجمو وليم پاپل ڪيو. جنهن لاءِ بعد ۾ لاڪ ٻڌايو تہ ايئن سندس رضامنديءَ بنان ڪيو ويو هئو- هيءُ ڪتاب ڪجهہ مهينن کان پوءِ ئي لنڊن ۾ ڇپيو. 90-1689ع جي سياري دوران سندس ٻہ ڪتاب "شهري حڪومت" (Civil Govt) ۽ "انساني سنترتا بابت مضمون" بہ مختلف ڇپائيندڙن هٿان لنڊن ۾ ڇپجي پڌرا ٿيا. سندس پوئين ڪتاب ڪيس شهرت ڏني، اهو ڪتاب ايڏو تہ مقبول ٿيو جو انگلينڊ تہ ڇا پر مصنف جي حياتيءَ ۾ ئي سڄي يورپ ۾ ڪيس ميڃتا ملي.

جيتوٽيڪ لاڪ نظرياتي طور تي آزاد خيال شخص هئو پر بہ ڪيس جمهوريت پسند هر گز نٿو چئي سگهجي. روسو جو "برابريءَ ۾ ويساهہ" وارو نظريو، جيڪو اڳتي هلي ڪاپي ڏر جي آتساهہ جو جز بڻيو، تنهن لاڪ کي ذرو بہ متاثر ڪو نہ ڪيو. ان ڏس ۾ مالي نظريي بابت پنهنجي هڪ ڪتاب ۾ لاڪ ڏسي ٿو: "قومي ملڪيت ۾ مزدور جي حصي وارو مسئلو ڪڏهن ڪڏهن قابل ذڪر هجڻ ڪري انسانن کي وقت ۾ موقعو ئي نٿو ڏئي تہ اهي ان سطح کان مٿي ٿي سوچين يا اميرن جي خلاف پنهنجي مفادن کي سمجهي سگهن، جيسين ڪا گڏيل زبردست اٿ ترڻ منجهن هڪ اتساهہ ذريعي پيدي پئدا ڪري ڪين ادب ڪرڻ کا وانجهي ڇڏي." انهن ڳالهين مان لاڪ جو مقصد اهو ڪونہ هئو تہ پورهيتن کي انهيءَ درجي کان وڌيڪ اهميت ڏجي، پر ان جي بجاءِ هن حڪومتن کي صلاح ٿي ڏني تہ هو اهڙي "گڏيل ۽ زبردست بيچيني" جو خاتمو آڻين، جيڪا پورهيتن منجهہ اڳتي هلي پنهنجي مالڪن لاءِ احترام جي خاتمي جو باعث بڻجي ٿي.

سو ڳالهہ ڪٿائي، جيئن تہ لاڪ وٽ پورهيتن جي حيثيت هڪ معمولي مخلوق واري هئي، تنهن ڪري هو وٽس سياسي معاشري جي رعايتن، ذميوارين کان بہ بلڪل وانجهيل ۾ آجا هئا، ڇو تہ هن ڪيترائي پيرا اها ڳالهہ ورجائي تہ: "انسان جو گڏيل ملڪيتن هيٺ متحد ٿيڻ ۽ پاڻ کي حڪومتن جي نگرانيءَ ۾ ڏيڻ جو اصل مقصد پنهنجي موڙيءَ لاءِ تحفظ حاصل ڪرڻ آهي ۽ اها ڳالهہ سندس (انسان جي) حاصلات ۾ مرڪزي ۽ اهم ترين آهي." جيتوٽيڪ بقول لاڪ لفظ "ملڪيت" مان سندس مطلب "اها ملڪيت آهي جيڪا موجود وکرن جي صورت ۾ موجود آهي." پوءِ بہ اڪثر ڪري ان لفظ کي عام مروج ۽ محدود معنيٰ ۾ استعمال ڪندو رهندو هئو. اهڙي طرح پورهيت وٽ هڪ ئي "وکر" هئو، سو هئو سندس محنت ڪرڻ جي اهليت، جيڪا بہ پنهنجي مالڪ وٽ وڪڻڻ کان پوءِ وٽس وڃي ٿي بچيا ڪاريءَ وارا ڪک- پوءِ بہ پورهيت وٽ جيڪڏهن گڏيل ملڪيت لاءِ ڪو مادي اُتساهہ باقي هئو تہ بہ وٽس ايتري اهليت هئي ئي ڪو نہ، جيڪا هو ان لاءِ ڏئي سگهي. جيئن هو هڪ هنڌ چوي ٿو: "انسانذات جي انتهائي وڏي حصي کي فرصت ئي ڪانهي جو هو ڏاهپ ۽ منطق جا سبق سکڻ لاءِ جاکوڙي".

انهيءَ ڳالهہ تي هر ڪو متفق آهي تہ عقليت بابت لاڪ جون تحريرون جيڪڏهن متضاد ناهن، تڏهن بہ منجهيل ضرور آهن. منهنجو خيال آهي تہ جڏهن ڪيس وٽيو ٿي تہ هن سيني ماڻهن جي عقليت کي تسليم ٿي ڪيو،

باقي عمومن ايئن نہ هئو، ڇاڪاڻ تہ جڏهن هو انقلابي پملفيٽ باز هئڻ ڪري بغاوت جو حق رکندڙ سورمي جي حيثيت ۾ لکندو هئو تہ هميشہ فطري حقن تي زور ڏيندي انسانن جي عقليت واري حق وڪالت ڪندو هئو. انهيءَ سلسلي ۾ هو فطري انتشار(Natural Anarchy) جي نقصانن کي گھٽائي ڏيکارڻ لاءِ مجبور هئو. ايئن ڪندي هو جڻ تہ "باغ عدن" جي انساني سياسي تواريخ کان اڳ جي تصور جي انتهائي قريب اچي ويندو هئو. لاڪ انهن ماڻهن جي ڳالهين کي ڪافي اهميت ڏيندو هئو، جيڪي دنيا جا ڏورانهان علائقا گھمي آيا هئا تہ جيئن ڪيس خبر پوي تہ سياسي شعور کان وانجھيل وحشياڻي طرز جي زندگي گذاريندڙ ماڻهن جي رهڻي ڪهڻي ڪيئن هئي. ان معلومات رکڻ جي سلسلي ۾ جيڪو ڪجھہ ڪيس اتر آمريڪا ۽ پئسفڪ بيٽن بابت حوال مليو، تنهن مان سندس ان خيال کي وزن پئي مليو تہ زندگي "فطري انتشار" واري حالت ۾ ڪيترن ئي پهلوئن کان قبولڻ جوڳي آهي- اها انهيءَ ڪري قبولڻ جوڳي آهي جو انسان فطري طور تي عقلمند ۽ فطرت ۾ نيڪ ٺاڪ آهي. هن معاملي ۾ لاڪ ۽ روسو جي وچ ۾ ڪي ڳالهيون هڪجهڙيون بالڪل نظر اچن پيون، ڇاڪاڻ جو ٻئي انسان جي فطري معصوميت واري ڳالهہ (يعني انسان بنيادي طور تي معصوم آهي) تي سهمت آهن.

پر لاڪ کي روسو وانگر ڪو نہ سمجھيو ويو. جنهن "فطري چڱائي" واري تصور منجهان عملي طور تي جمهوري ۽ رعيتي راڄ جو تصور اخذ ڪندي ان کي اهميت ڏني. لاڪ انسانن بابت پنهنجي انهيءَ تصور يعني؛ فطرت ۾ سيئي انسان معصوم آهن- واري ڳالهہ کي هڪ لحي لاءِ بہ انهيءَ ڳالهہ ۾ تبديل ڪو نہ ڪيو تہ هڪ سياسي معاشري ۾ سڀ انسان هڪ جيترا عقلمند هئا. جڏهن لاڪ عملي سياست ۽ فطري قانونن بابت سوچڻ ڇڏي ڏنو تہ ان سان گڏوگڏ هن گڏيل عقليت ۾ ذهنن جي برابريءَ واري لاڙي کي بہ رد ڪري ڇڏيو. ڇاڪاڻ جو انسانن جي عقلي سطح ۾ فرق بالڪل واضح هئو. منجهائن ڪي ٻين کان وڌيڪ هوشيار ۽ وڌيڪ بهتر هئا. تنهنڪري سماجي برابريءَ واري قائدي بابت سوچ، لاڪ جي ذهن ۾ پلجي بہ پير ڪونہ پاتو.

انهيءَ سلسلي ۾ جڏهن وليم پين ڪيس انهن سماجي خدمتن بابت ڏسيو جيڪي هو پينسلوانيا ۾ شروع ڪرڻ وارو هئو، تہ لاڪ انهيءَ تي سخت احتجاج ڪندي چيو: اهڙيون نيون ترڪيبون ماڻهن جي مذهبي آزاديءَ لاءِ سنئون سڌو دشمنو هوندو." - چو تہ لاڪ جي آڏو خير خيرات جا ڪم ڪندي آزادي سلب ڪرڻ واري ڳالهہ هڪ وڏي پل آهي پلي مقصد چڱو

هجي، پر ان جي باري ۾ جيڪا قيمت ادا پئي ڪئي وئي سا تمام گهٽي هئي. جيڪڏهن برابريءَ جي حصول لاءِ، ڪنهن به آزاديءَ کي قربان ڪرڻ جي ڳالهه ڪئي هجي ها ته لاڪ بيشڪ ان کي انتهائي هاجيڪار ۽ ان پٺيان لڪل مقصد کي بيوقوفي ڪوٺي/سڏي رد ڪري ها: انهيءَ موضوع تي سندس ڪتاب "سهپ جو پهريون پتر" جي مهاڳ ۾ هڪ جملو لکيل آهي: "اسين جنهن آزاديءَ جي وڪالت ڪريون ٿا ان ۾ لازمي آهي ته انصاف، سچ، برابري ۽ غيرجانبداري جا عنصر، آزاديءَ جو مڪمل تصور پيدا ڪن." هن جملي بابت ڪجهه ماڻهن جو خيال آهي ته اهي لفظ لاڪ لارڊ ڪنگ بابت پنهنجي ڪتاب جي مهاڳ ۾ لکيا آهن، جڏهن ته حقيقت اها آهي ته اهي لفظ لاڪ جي انهيءَ تصنيف جي مترجم وليم پاپل جا لکيل آهن.

لاڪ جو مڪمل آزادي بابت تصور سندس مڪمل ڄاڻ واري تصور جهڙوئي آهي. هن ڄاڻ توڙي آزاديءَ جي حاصلات ممڪن حدن تائين پئي گهري، سندس خيال موجب ته انهن پنهي شين جي وڌ ۾ وڌ حاصلات تڏهن ئي ممڪن ٿي پئي سگهي، جڏهن ايئن تسليم ڪيو ٿي ويو ته پنهي جون ڪي حدون آهن ۽ پوءِ وري انهن حدن جي ڦهلاءَ کي ڳولي ٿي لڌو ويو.

لاڪ جي چوڻ موجب ڄاڻ جون حدون وري انسان جي فهم ۽ ادراڪ جي سطح سان لاڳاپيل هيون. حسون (Senses) ماڻهوءَ کي ڪائنات بابت ڏيٽا (تصور) ڏين ٿيون، پر انسان وٽ ايترا وسيلا ڪونهن جو هو انهن "تصورن" کي ڪائنات سان ڀيٽي سگهي. جيڪڏهن ماڻهو هڪ دفعو اهو پرکي وٺي ته پختي ڄاڻ فقط هڪ يا ٻن موضوعن تي طبع آزمائي سان حاصل ٿي سگهي ٿي ته انهيءَ چٽائيءَ جي ڪري ڪيس ٻين موضوعن جي باري ۾ پڻ خاشي ۽ موچاري معلومات ملي سگهي ٿي. انهيءَ ڪري لاڪ جي ڪتاب "انساني سنترتا" ۾ بظاهر ته اهو ٿو سمجهه ۾ اچي ته هو چوي ٿو ته، جيڪڏهن انسان کي پنهنجي گهٽ ڄاڻ هجڻ جو پڪو احساس ٿي وڃي ته هو وڏي پشماني جو دائرو وڌائي سگهي ٿو. ساڳئي طرح آزاديءَ جي باري ۾ به ساڳي جدول استعمال ڪندي چوي ٿو ته: جيڪڏهن ماڻهو پنهنجي لاءِ گهٽ آزادي هجڻ واري ڳالهه کي بيان ڪري سگهي ته هوند بهتر ۽ وسيع آزادي حاصل ڪري وٺي.

لاڪ جي فيلسوفيءَ جي وشالتا جديد دؤر جي ٻين فيلسوفن جي ڀيٽ ۾ نسبتن وڏيڪ آهي. نج فيلسوفيءَ جي سوڙهين حدن اندر هو ديڪارٽ يا هيگل کا گهٽ اثر انداز ٿئي ٿو، پر عام ماڻهو جي روز مره واري زندگيءَ ۽ روز جي

معاملن ۾ سندس اثر انهن نظريي دانن کان گهڻو وڌيڪ آهي. سياست ۾ ماڻهو جي حقن يعني؛ زندگيءَ، آزاديءَ ۽ ملڪيت جي حقن وارو جان لاڪ جو نظريو هر هنڌ اصلاح پسندن ۽ انقلابين جي نظرين جو جڙ ته ثابت ٿيل سچو بنياد بڻجي ويو. سندس مذهبي رواداريءَ وارو فلسفو آهستي آهستي عيسائين جي سيني فرقن قبول ڪري ورتو. زندگيءَ جي عملي ڪاروبار بابت سندس تصور ايرينڊڙ وچين طبقي جي ثقافت لاءِ مثالي نمونا بڻجي ويا. ذاتي منافعي ۽ عام جي ڀلائي واري سندس ترتيبيل نظريي کيس سائنسي ۽ صنعتي ترقي جي سگهاري وڪيل جي حيثيت ۾ مجتا ڏياري. جيتوڻيڪ رومانوي شاعر، لاڪ جي نثراڻي افاديت پسندي وارن خيالن کي پسند ڪونه ڪندا هئا، بلڪل ايئن جيئن هو پاڻ به شاعراڻي تصوف کي سڃاڪار نه ڪندو هئو، پر به اڄوڪي دور ۾ شاعر لاڪ جي روپ ۾ هڪ شخص اندر زبردست ڏاهپ جا ماڻ ضرور محسوس ڪندا هئا. هو هڪ اهڙي هستي هئي جيڪو انساني ذهن کي روحانيت ۽ تصوريت جي اڻ سونهي دنيا مان ڪڍي، هڪ اهڙي نظر اينڊڙ دنيا ۾ وٺي آيو، جنهن ۾ پورهيو، ڪاروبار، قانون سازي ۽ جانچ پڙتال جو خمير پيل هئو.

جيڪڏهن اڄ دنيا ۾ لبرل روين جي سائنسي جوڙجڪ نالي ڪا شئي آهي ته بيشڪ ان کي متعارف ڪرائڻ جو سهرو لاڪ متا ن اچي ٿو، سچ ته هو انهيءَ کان به گهڻو اتم آهي. سندس ڪتاب جيڪي فرينچ ۽ لاطيني زبانن ۾ هن جي حياتيءَ دوران ڇپيا، تن کي سڄي سڌريل دنيا ۾ انتهائي اتساهه سان پڙهيو ٿي ويو. جيتوڻيڪ سندس ڏانءُ انگريزي ٿي هئو، پر ذهن جيڪو فرانس ۽ هالينڊ جي ڊگهين مسافرين ۽ مختلف زبانن جي مطالعي جي ڪري ڪنهن حد تائين مختلف انداز ۾ اسريو هئو، تنهن جو انداز وسيع ۽ ڪائناتي هئو. لاڪ هڪ يورپي ماڻهو ۽ يورپ جي مخلوق هئو، انهيءَ مهابي هو يورپ جو اهڙو تخليقڪار هئو، جنهن کيس ڇڙو جاگرافيائي حد بندين کا ٻاهر ڪڍي هڪ عظيم ثقافتي حقيقت جو روپ ڏنو.

(جارج ڪئننگ جي ڪتاب "دي گريٽ پيپيئنس" تان ورتل)

بشپ جارج برڪلي

ڄم: 12 مارچ، 1685ع
لاڏاڻو: 14 جنوري، 1753ع

تصور ڪريو ته ڪي ٻه ٻه سائنسدان آهن: منجهائن هڪڙو ويهه سال راتين جا اوجاڳا ڪيو سائنسي مشاهدا ۽ تجربا ڪري ٿو، پر ڪا به نئين ايجاد ڪري ڪونه ٿو سگهي. جڏهن ته ٻيو آرڪميڊيز وانگر پاڻيءَ سان ڀريل ڪُونڊ ۾ ويهي، جهٽ ۾ ٻاهر نڪري رڙيون ڪندي ڊوڙندو چوي ٿو:
"سمجهي ويس، سمجهي ويس." يعني ڪجهه منٽن ۾ ئي هو وزن ۽ ڦهلاءَ جي قائدي جو بنياد ڳولي ٿو لهي.... جيڪڏهن

اوهان کان پڇيو وڃي ته مٿين ٻنهي سائنسدانن منجهان ڪير وڌيڪ اَتم هئو؟ ته لازمي طرح سان آرڪمڊيز جيٰ حمايت ڪندا. پر هتي سوال ٿو اڀري ته ڇا هو ساڻن ڪان گمنام جاڳندڙ/ ڏوريندڙ، ڪنهن ساراهه جو مستحق ڪونهي!؟ ڇا انساني شعور جي ترقيءَ ۾ ٻيندس ڪو ڀاڱو ڪونهي؟!! آءٌ سمجهان ٿو، ته سندس جستجو، مستقل مزاجيءَ ۽ سچائيءَ کي به سلام ڪرڻ کپي. ڇاڪاڻ جو پنهنجي جاکوڙ منجهه، هن جيڪا نيٺن جي نند ٽاڪي آهي ۽ جيڪي بيشمار گهڙيون انسانذات جي لاءِ بهتري ڳولڻ ۾ قربان ڪيون آهن، اصل اهميت انهن جي آهي. ڪهڙي خبر ته اڳتي هلي ڪو ٻيو سندس پورهيي جي بنياد تي ڪا نئين ڳالهه دنيا آڏو نرواز ڪري وجهي يا ڪي نوان ڳس ڳولي ڪڍي! شايد تڏهن ئي محترم ۽ مهمان ملٽن چيو هئو:

"THEY ALSO SERVE, WHO ONLY STAND AND WAIT."

صدين کان آزاديءَ جي پنڌ ۾ پيرڙا ڪٽندڙ آئرلينڊ جي ڌرتيءَ جو سوچيندڙ ذهن، بشپ جارج برڪلي پڻ فڪر جي اتهاس ۾، هڪ اهڙي فيلسوف جي حيثيت رکي ٿو، جنهن تي سندس فڪري واٽ جي ڪري گهڻي کان گهڻي تنقيد ٿي آهي. مان ته سمجهان ته جيترا مخالف ۽ نقاد برڪلي جا آهن، ايترا ڪنهن ٻئي فيلسوف جا هجن.ماديت پسند ته خاص طور تي پر فطرت پرستن، وجودين، لذت پسندن حتاڪه رسل جهڙن حقيقت پسندن به سندس فڪري واٽ تي تنقيد ڪري ان جا ڇوڏا لاهي ڇڏيا آهن. ان جو هڪ سبب اهو به ٿي سگهي ٿو ته سندس بنيادي نعرو: "TO BE, AS TO BE PERCIEVED" (شيون تيئن آهن، جيئن انهن کي ذهن سوجهي ٿو.) يعني مادي دنيا ناليءَ ڪاٻه شيءِ وجود نٿي رکي، جيڪڏهن ماٺهوءَ جو ادراڪ نه هجي،ته دنيا به ڪونه هجي- وارو اعلان عام فهم (COMMON SENSE) جي حوالي سان ذهن کي ڪو گهڻو پاڻءِ ڪونه ٿو پوي.
بهرحال برڪلي جي فيلسوفيءَ سان اختلاف رکندي به،

سندس ذهانت ۽ هوشياريءَ کان انڪار ڪري نٿو سگهجي.
ان جو اندازو انهيءَ ڳالهه مان لڳايو ته برڪلي جي فڪر جو بنيادي ۽ اهم حصو، سندس حياتيءَ جي مُهڙين الناويهن ورهين ۾ ئي شڪل وٺي بيٺو. ڏاهپ جي ڏيهه ۾ سندس خاص ڪم اهو هئو ته هن فيلسوفيءَ منجهه مذهب جي اهميت برقرار رکڻ لاءِ، ماديت پسند (جڙوادين) خلاف فڪري تحريڪ جي سَرواڻي ڪئي. برڪلي جي انهيءَ تحريڪ کي ، موضوعي مثاليت (SUBJECTIVE IDEALISM) جي نالي سان سڏيو وينلو آهي. جنهن ۾ هن زور ڏنو آهي، ته شيون رڳو ذهن ۾ ئي موجود آهن، ڇاڪاڻ جو اهميت شين جي نه، پر ان شڪتيءَ جي آهي، جيڪا ڪين سُوجهي ٿيءِ ۽ اها سوجهي ذهن جي ملڪيت آهي.
هن سلسلي ۾ مثال ڏيندي هو چوي ٿو ته، ريل جو پٽو تولٽي جو هر جڳهه تي ساڳي وٿيءَ سان جُڙيل آهي، پر ماڻهو جيئن جيئن پري ٿو وڃي، تيئن تيئن اهو ويجهو ٿيندي، آخرڪار هڪ ٻئي سان ملي ٿو وڃي. جيڪا حقيقت نه آهي. اصل ۾ ڪيس سجاڻپ بخشيندڙ ذهن، پٽيءَ کان ڏور ٿينلو ٿو وڃي، جيڪڏهن ذهن ويجهو هوندو، ته شيون وڌيڪ واضح ۽ صاف نظر ايندیون...
برڪلي وٽ خدا جو تصور اعليٰ ذهن (SUPER MIND) وارو آهي، جيڪو انسان کان وڌيڪ ساڃاهه ۽ سوجهي رکي ٿو، ۽ اهو به ته جتي انساني ذهن جون حدون ختم ٿين ٿيون، اتان آفاقي ذهن شروع ٿئي ٿو، جيڪو هر وجود کي سڃاڻپ بخشي ٿو. سندس پنهنجي فيلسوفيءَ جي وڪالت ۾ لکيل، مشهور ڪتاب "THE DIALOGUES OF HYLAS AND PHILONOUS" جنهن ۾ هائي لاس (سائنسدان) ۽ فلونس (برڪلي پاڻ) جي وچ ۾ بحث ڪيل آهي، تنهن ۾ برڪلي پنهنجي فڪر جا گهڻو ڪري هڙئي بنيادي نڪتا مهيا ڪيا آهن. عام طور تي هن ڪتاب جي اڄ به ايتري ئي اهميت آهي، جيتري دنيا جي ڪنهن به اعليٰ ڪتاب جي. انهي ڪري ئي فيلسوفيءَ ۽ فڪر جا شاگرد

توڙي اُستاد انهيءَ ڪتاب کي پڙهڻ ضروري سمجهن ٿا... چيو ويندو آهي ته مشهور انگريز فيلسوف ڊيوڊ هيوم تي به برڪلي جي سوچن جو گهرو اثر آهي. هيوم جو تاثرن وارو نظريو (IMPERSSIONISM) پڻ برڪلي جي طريقهءِ ڪار سان گهرو لاڳاپيل آهي. جڏهن ته هيوم جي فڪر جا وري ڪانٽ جي سوچن تي وڏا اثر آهن. ٻئي طرف جيڪڏهن هيگل جي جدليات جو جائزو وٺبو، ته سندس "روح جي اعليٰ سفر" واري خيال جيءَ وضاحت ۾ به برڪلي جو اثر موجود نظر ايندو.

تنهن ڪري اهو به چئي سگهجي ٿو، ته برڪلي پاڻ ته ڪا عملي رنگ جي فڪري واٽ ڏسي، سماج ۾ تواريخ جي تبديلي واري مرحلي تي اثرانداز ڪونه ٿي سگهيو، پر هن داخليت کي اهميت ڏيندي پاڻ ۽ پاڻ کان پوءِ وارن مفڪرن کي چڱو خاصو متاثر ڪيو. اسين سائنس ڪيترو به اختلاف ڇو نه رکون، پر سندس جاکوڙ ۽ جستجو لاءِ احترام ضرور هئڻ کپي. انهيءَ احترام جو هڪ مظاهرو، آمريڪا وارن ڪندي، سندس نالي پنيان ڪئلي فورنيا ۾ يونيورسٽي قائم ڪئي. جنهن ۾ ذوالفقار علي ڀُٽي سميت، دنيا جا سوين سياستدان، عالم، شاعر ۽ اديب پڙهي تيار ٿي نڪتا آهن ۽ پنهنجي پنهنجي علائقي جي ماڻهن جي خدمت ڪئي اٿائون.

برڪلي بابت رسل جو هيءُ مضمون، سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪرڻ جو هڪ مقصد، اوله جي ويچار ڌارئن جو تعارف ڪرائڻ ۽ فيلسوفيءَ بابت تز معلومات جي سلسلي ۾، هڪ شروعات ڪرڻ آهي، ممڪن آهي ته ڪي ٻيا ان رخ ۾ وڌيڪ پيش قدمي ڪن. ٻيو مطلب نئين سنڌ تي پيل مادي فڪر جي روشنيءَ جي نتيجي ۾، تصوريت ۽ عينيت کان غيرضروري ناآشنائيءَ کي ختم ڪرڻ آهي، ته جيئن اسين سوچ جي تواريخ جي ٻنهي پهلوئن کي نظر ۾ رکندي، پنهنجي راءِ قائم ڪرڻ ۽ ذهني طور تي سچائيءَ جي ذاتي مشاهدن حاصل ڪرڻ ۾ ڪاميابي ماڻيون. برڪلي جي فيلسوفيءَ وانگر رسل جو هيءُ تنقيدي مضمون، عام پڙهندڙن لاءِ ڪجهه

ڏکيرڙو آهي، پر هاڻي اسان لاءِ پڻ اهو ضروري ٿي پيو آهي ته سطحيپڻي ۽ سهل پسنديءَ کان هٽي ڪري،پيچيدين ۽ ڳوڙهين شين کي پڻ پرکيون، جاچيون ۽ سمجهون- ته جيئن سنڌ ۾ ذهني اوسر ۽ دانشوراڻي طبيعت جي ماحول بابت ايمانداراڻي راءِ جُڙي سگهي.

- سنڌيڪار

جارج برڪلي (1685ع-1753ع) فيلسوفيءَ جي تواريخ ۾،مادي جي وجود جي مخالفت ۾، چالاڪيءَ سان پيرپوڙ دليل ڏيڻ جي ڪري مشهور آهي. سندس خيال هئو،ته مادي شين جو وجود،انساني سوجهيءَ يا ادراڪ جو محتاج آهي. پنهنجي انهيءَ موقف تي ٿيندڙ اعتراضن جو جواب ڏيندي، هن ڏسيو ته ڪنهن به وڻ جو وجود ممڪن ڪونهي، جيستائين ان کي انساني نظر نه ڏسي. ساڳي طرح خدا به هر شيءِ کي سوجهي ٿو، جيڪڏهن هو نه هجي ته مادي شين جو تصور به چٽو نه هوندو. جن تي جڏهن سمجهه/ ساڃاهه (COMMON SENSE) شين جا نالا ڏيندي انهن کي وڻ، جبل ۽ پٿر وغيره جي نالن سان سڏي ٿي، ته اهي به دراصل خدا جي سوجهيءَ جي نتيجي ۾ وجود ۾ اچن ٿيون. سندس خيال موجب،خدا جو وجود ثابت ڪرڻ لاءِ،اهو هڪ سگهارو دليل آهي. انهيءَ سلسلي ۾، برڪلي جي نظريي جي وضاحت، شاعر رونالڊ ناڪس جي 'لمرڪ'(1) ۽ ان جي ڏنل جواب منجهان ٿئي ٿي، جيڪو هيٺينءَ ريت آهي:

"ڪو هئو نوجوان چيو ٿي جنهن ته
ڪندو بيشڪ خدا محسوس ڏاڍو عجيب
جيڪڏهن هو ڄاڻي ته آهي هيءَ درخت جيڪو
سو اچي ٿو رڪندو وجود
جڏهن ته چوڌسائن ۾ ڪوبه ڪونهي.
پيارا سائين:
تنهنجو هيءَ تعجب آهي عجيب
آءٌ ته هر گهڙي آهيان حاضر هر طرف
تنهن ڪري ئي وڻ جو وجود رهندو هميشه

---

(1) پنجن سٽن تي ٻڌل چرچي ڀريل ۽ خاص قسم جي تڪبنديءَ سان ٺهيل بيت، جيڪو اڪثر ڪري آئرلينڊ ۾ سُر سان ڳائبو آهي- سنڌيڪار

آهي اهوئي سڀ ڪجهه
جيڪي مون ڏنو آهي.
تنهنجو مخلص.
تنهنجو خُدا.“

برڪلي آئرلينڊ جو رهواسي هئو. هو پاويهن ورهين جي عمر ۾ ’ڊبلن‘ جي تِرِ- مورتي ڪاليج ۾ داخل ٿيو، جڏهن ته شاهي دربار ۾ ڪيس نواب سئفٽ واقف ڪرايو. سئفٽ جي مرتئي ڪانپوءِ کيس سندس دولت جو اڌ ورثي ۾ مليو. هن برمودا (آمريڪا) ۾ هڪ ڪاليج برپا ڪرڻ جي رٿابندي به ڪئي ۽ انهيءَ ڏس ۾ سال 1737ع کان 1731ع تائين RHODE ISLAND نالي هنڌ تي به وڃي رهيو، پر سُتت ئي گوٺ واپس پهچي ان رٿا تان هٿ کڻي ڇڏيائين.

جارج برڪلي جي نالي سان هيٺين مشهور سٽ به منسوب ڪئي ويندي آهي:

WESTWARD THE COARSE OF EMPIRE TAKES ITS WAY. (1)

جنهن ڪري ئي آمريڪي رياست ڪئليفورنيا ۾ سندس نالي پٺيان برڪلي جو شهر قائم ٿيو. 1734ع ۾ کيس ڪلاعن (CLOYNE) جو مُک پادري (BISHOP) مقرر ڪيو ويو. حياتيءَ جي آخري ڏهاڙن ۾ سر فرانسس بئڪن وانگر، سائنسي کوجنائن ۾ دلچسپي وٺندي، ڏامر جي پاڻياٺ (TAR WATER) بابت کوجنا ڪندي، هن فيلسوفيءَ تي ڪم ڪرڻ ڇڏي ڏنو. ڇاڪاڻ جو سندس خيال موجب هن پاڻياٺ ۾ شفا بخشيندڙ خاصيتون موجود هيون. هو ان ڪم جي سلسلي ۾ ايڏو ته اتساهه ۾ آيو، جو هيٺيون سٽون چئي ڏنائين: ”اِهي سرهائي ڏيندڙ پيالا آهن پر ڪڏهن به نشئي نٿا بڻائين.“ اهڙن ئي جذبن جو اظهار، بعد ۾ ’ڪُسَر‘ ڪا پرُ چانهه جي باري ۾ به ڪيو آهي.

برڪلي پنهنجي حياتيءَ جا بهترين ڪتاب جوانيءَ منجهه لکي پورا ڪيا. جن ۾: شعور جو نئون نظريو.

1- A NEW THEORY OF VISION (1709)

انساني ڄاڻ جا قائدا.

2- THE PRINCIPLES OF HUMAN KNOWLEDGE (1710)

---

(1) هتي برڪلي جو اشارو، ڪئليفورنيا سميت، آمريڪا جي اُنهن مڙني الهندين رياستن ڏانهن آهي، جيڪي پنهنجي معاشي خوشحاليءَ جي ڪري مشهور هُيون ۽ اقتدار جو سرچشمو سمجهيون وينديون هُيون.

هيلاس ۽ فلونس جا مڪالما.
3- THE DIALOGUES OF HYLES AND PHILONUS (1713)
شامل آهن. جڏهن ته اڻاويهن ورهين جي عمر کان پوءِ لکيل سندس لکڻين جي ڪا خاص اهميت ڪانهي. بهرحال هو پنهنجي موهيندڙ ڏانءَ جي ڪري ڏاڍو وڻندڙ ليکڪ آهي.

مادي جي خلاف سندس دليل "THE DIALOGUES OF HYLAS AND PHILONUS" نالي ڪتاب ۾ وڏي بحثابحثيءَ سان ڏنل آهن. هن ڪتاب منجهان آءٌ پهرين ۽ ٻئي مڪالمي کي اهميت ڏيندس، ڇاڪاڻ جو منهنجي خيال ۾ باقي مواد جي ڪا خاص اهميت آهي ئي ڪانه. هنن اهم مڪالمن ۾ برڪلي ڪن اهم نتيجن بابت، ڪجهه ثابت دليل ڏيڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. توڙي جو انهن دليلن جو، سندس طرفان ثابت ڪيل نتيجن سان، ڪو خاص ڳانڍاپو ڪونهي. سندس چواڻي آهي: هو اهو ڪي ميڃائڻ جي ڪوشش ٿو ڪري ته: هر سچائي "ذهني" آهي، ان کان سواءِ اهو به ثابت ڪرڻ جي جستجو ۾ به آهي ته اسان جي سوجهيءَ ۾ شيون نه، پر انهن جون خاصيتون اچن ٿيون، جيڪي به سوجهيندڙ جي سگهه جون محتاج آهن.

آءٌ ترتيبوار، پهريائين سنئين سڌي انهن اهم مڪالمن کان شروعات ڪندس، پوءِ انهن جو تنقيدي جائزو وٺي، ڇيڏ ڪندس ۽ آخر ۾ مسئلن کي ايئن بيان ڪندس، جيئن اهي مون کي سمجهه ۾ آيا آهن.

برڪلي جي مڪالمن ۾، ٻه ڪردار هڪ ٻئي سان بحث ڪندي نظر اچن ٿا. هڪڙو هيلاس- جيڪو سائنسي علم رکندڙ ساڄاهه (COMMAN SENSE) جي ترجماني ڪري ٿو، جڏهن ته ٻيو- يعني فلونس برڪلي پاڻ آهي.

بحث جي منڍ ۾ هلڪو ڦلڪو تبصرو ڪندي هو چوي ٿو ته، هن فلونس جي واتان ڪجهه اڃرج جوڳيون ڳالهيون ٻڌيون آهن، جن مطابق هو مادي شين جي وجود ۾ ويساهه نٿو رکي. اهو ٻڌي، سَتت ئي حيرت وچان سوال ٿو ڪري ته: "ڇا انهيءَ کان وڌيڪ سمجهه کي ڇڙ ڏياريندڙ ۽ وهم پيدا ڪندڙ ٻي ڪا ڳالهه ٿي سگهي ٿي، ته مادي نالي دنيا ۾ ڪا شيءِ موڙگو موجود ئي ڪانهي؟"

انهيءَ جي جواب ۾ فلونس وراڻي ٿو ته: هو حَسي شين جي وجود جو قطعي به انڪاري ناهي. مثال طور تي اهي شيون، جيڪي فوري طرح سان انساني حواسن جي سوجهيءَ ۾ اچن ٿيون. پر ته به، اها پنهنجي جڳهه تي حقيقت آهي، ته پاڻ کي رنگن جي نِکرڻ جي سببن بابت ڄاڻ ڪانهي يا آوازن جا بنيادي ڪارڻ ٻڌڻ جي به سڌ ڪانهي. نيٺ ٻئي انهيءَ ڳالهه تي راضي ٿين ٿا، ته حواسن جي

ذريعي گهربل نتيجا ملڻ ممڪن نہ آهي.

اتي فلونس واضح ٿو ڪري،تہ نظر جي ذريعي،اسين رڱو سوجهرو، رنگ ۽ شڪليون ڏسي سگهون ٿا، ساڳئي طرح ٻڌڻ [redacted] رستي،چڙا آواز پلئہ ٿا پون- انهيءَ طريقي سان ٿي،لڳ ڀڳ هڙ ٿي احساس حاصل ٿين ٿا، تنهن ڪري نتيجي ۾ حسي خاصيتن (SENSIBLE QUALITIES) کان سواءِ ٻي ڪا شيءِ حسي آهي ئي ڪانہ، چاڪاڻ جو حسي شيون،ٻيو ڪجھ نہ،پر حسي خاصيتون يا انهن جو سنجوڳ آهن.

هتي فلونس جاکوڙي هيلاس جي انهيءَ دليل تہ: "وجود رکندڙ شيءِ هڪڙي آهي ۽ سوجهيءَ ۾ ايندڙ ٻي." جي خلاف ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ٿو ڪري تہ: "حسي شين جي اصليت ڪين سوجهڻ ۾ ئي لڪل آهي." يعني فلونس اڪيچار حواسن جو تفصيلي جائزو وٺندي،انهيءَ ڳالھ جي پَرِ ٿو ڪٿي، تہ حسي حاصلات (SENSE DATA) اصل ۾ا ذهني حاصلات ئي آهي. انهيءَ سلسلي ۾ ڪوساڻ ۽ ٿڌاڻ جا مثال ڏيندي چوي ٿو تہ، شديد ڪوساڻ اصل ۾ اهو سُور آهي، جيڪو ذهن ۾ وجود ٿو رکي، تنهن ڪري گرمي مادي نہ پر دماغي عنصر آهي، اهڙي طرح هو ساڳيو مثال ٿڌ سان بہ لاڳو ڪري ٿو. انهيءَ سلسلي ۾ پنهنجي دليل کي زور وٺائڻ لاءِ،هو ننهن سوسڙي پاڻيءَ وارو مثال ڏئي ٿو. جنهن مطابق،اوهان جو هڪ هٿ ڪوسي پاڻيءَ ۾ پيل آهي،تہ ٻيو ٿڌي ۾- پوءِ اوهان اوچتو ٻئي هٿ ٻاهر ڪڍي،ننهن سوسڙي پاڻيءَ ۾ ٿا وجهو، هاڻي اوهان محسوس ڪندؤ،تہ اهو نيم گرم پاڻي،جيڪو هڪ ئي وقت نہ صفا ٿڌو آهي ۽ نہ ڪوسو- اوهان جي هڪ هٿ کي ٿڌو،تہ ٻئي کي ڪوسو لڳندو.

اهڙي طرح هو هيلاس کي قائل ٿو ڪري وٺي تہ: "ڪوساڻ ۽ ٿڌاڻ رڳو احساس آهن، جيڪي اسان جي ذهن ۾ وُجود رکن ٿا." پر هو اميد ڀرئي انداز ۾ اهو واضح ٿو ڪري تہ ٻيون حسي خاصيتون،پنهنجو ڌار وجود رکن ٿيون. اڳتي هلي فلونس چکڻ وارو مسئلو کڻي ٿو ۽ چوي ٿو تہ، مٺو ذائقو مزيدار ۽ ڪڙو آزار آهي، جڏهن تہ مزو ۽ تڪليف ٻئي ذهني ڪيفيتون آهن. ساڳيو دليل خوشبو يا بانس سان لاڳو ڪندي، ڪين فرحت ڏيندڙ ۽ بي چين ڪندڙ ڪوٺي ٿو.

ان کان پوءِ جڏهن آواز تي بحث ٿو ڇڙي،تہ هيلاس زبردست دليل ڏيندي چوي ٿو تہ، اهو ٻيو ڪجھ نہ، پر هوا ۾ مخصوص قسم جي چُرپُر آهي، جنهن جي تصديق انهيءَ حقيقت مان بہ پروڙي سگهجي ٿي،تہ خِلا ۾ ڪڏهن بہ آواز

پيدا نہ ٿي سگهندا آهن، جيئن هو چوي ٿو: "اسان کي آواز جيئن آهن ۽ جيئن اسين انهن کي سوجهيون ٿا، ٻنهي ۾ تفاوت سمجهڻ گهرجي، يعني آواز جيڪو فوري اسان جي سوجهي ۾ ٿو اچي ۽ جيڪو اسان کان ٻاهر بہ وجود رکي ٿو."

هتي فلونس واضح ٿو ڪري،تہ ڇُرپر واري حيثيت ۾ موجود وٽ،جنهن کي هيلاس آواز ٿو سڏي،سو ڏِسي ۽ ڇُهي سگهجي ٿو،پر ٻڌي قطعي بہ نٿو سگهجي، تہ پوءِ اِهو اُهو آواز ڪونهي،جيڪو اسان جي ادراڪ ۾ اچي ٿو. انهيءَ ڳالهہ کي پڻ قبوليندي هيلاس چوي ٿو: "آواز جو پڻ ذهن کان سواءِ ڪوبہ حقيقي وجود ڪونهي. هاڻي سند ن وچ ۾ رنگن تي بحث شروع ٿو ٿئي. هن موضوع تي هيلاس انتهائي اعتماد سان چوي ٿو: "معاف ڪجو، رنگن جو معاملو صفا مختلف آهي، ڇا انهيءَ کان سواءِ ڪا بہ شيءِ واضح ٿي سگهي ٿي، جيڪا اسان شين جي مٿاڇري تي ڏسون ٿا؟ يعني اهو مادو،جيڪو شين جي مٿان لڳل آهي، تنهن جو تہ اسان جي ذهن سان ڪو واسطو ئي ڪونهي."

پر هن دعويٰ کي بہ رد ڪرڻ ۾ فلونس کي ڪابہ ڏکيائي ڪونہ ٿي ٿئي. پنهنجي دليل جي شروعات،نما شام ڏاري بيٺل ڪڪرن کان ٿو ڪري. جيڪي رنگ ۾ ڳاڙها ۽ سونهري هوندا آهن، بقول سندس تہ جيڪڏهن انهن ڪڪرن جي قريب وڃبو،تہ منجهن اهڙا ڪي بہ رنگ وجود ۾ نہ رهندا. اجابہ اڳتي هو سائيءَ جي مرض ۾ ورتل،ڪنهن مريض جي بظاهر پيلي چمڙيءَ واري رنگت ۽ خوردبينيءَ ذريعي،سندس معائني ۾ محسوس ٿيندڙ رنگن جو فرق ڏسي ٿو. تنهن کان سواءِ هو چوي ٿو تہ، صفا ننڍڙا ساهوارا،اُهي تمام ننڍڙيون شيون ڏسي سگهندا هوندا، جيڪي پاڻ ڏسي نٿا سگهون. تنهن تي هائيلاس وراڻي ٿو،تہ رنگ شين ۾ نہ،پر روشنيءَ ۾ هوندا آهن، جيڪي بقول سندس اصل ۾ باريڪ پاڻياٺ جهڙو مادو آهن. فلونس هتي بہ واضح ڪري ٿو،تہ جيئن آوازن جي معاملي ۾ هيلاس مطابق،حقيقي رنگ انهن نيرن ۽ ڳاڙهن رنگن کان مختلف آهن، (جيڪي اسين پسون ٿا) تنهن ڪري اسان انهن کي رنگ ئي ڪونہ چونداسين.

ان تي هيلاس سيني ثانوي خاصيتن جو ذڪر ڪري ٿو،پر انهيءَ تي زور ڏيندو ٿو رهي،تہ بنيادي خاصيتون خاص طور تي شڪل ۽ ڇُرپُر ٻاهرين ساڪت مادن ۾،اصل کان موجود آهن. جنهن جو جواب ڏيندي،فيلونس ٿو وراڻي تہ جڏهن اسان شين جي ويجهو آهيون،تہ اُهي وڏيون ٿيون لڳن،پر پري وڃڻ سان ننڍڙيون- ساڳي طرح ڇُرپُر هڪ کي چوهي محسوس ٿي سگهي ٿي،تہ ٻئي کي ڍري پڻ.

هن موقعي تي هيلاس چوي ٿو ته، ڪانٽس شين کي محسوسات کان ڌار ڪرڻ ۾ چُڪ ڪونہ ٿي آهي، ڇاڪاڻ جو سُوجهڻ جو عمل ته 'ذهني' آهي پر 'سوجهيل شئي' ذهني بالڪل ناهي، مثال طور تي "رنگ پاڻ هڪ سوچيندڙ وٽ جي حثيت ۾ بہ هڪ حقيقي وجود رکي ٿو"، انهيءَ جو جواب ڏيندي فلونس وراڻيو: "حواسن سان لاڳاپيل هر شئي يعني ڪوبہ تصور،يا ڪن تصورن جو ميلاپ،جيڪو سوچ کان وانجهيل شئي ۾ موجود آهي يا ذهنن کان ٻاهر موجود آهي، سو پنهنجي وجود ۾ هڪ واضح تضاد آهي."

هن جڳهہ تي ساڳئي ڪتاب ۾،ڪجهہ صفحن کان پوءِ فلونس چوي ٿو ته: "جيڪو ڪجهہ بہ فورن (پهريائين) سوجهيءَ ۾ اچي ٿو،سو تصور آهي- پوءِ ڇا ڪوبہ تصور ذهن کان ٻاهر ٿي سگهي ٿو؟"

مادي بابت مابعدالطبعياتي بحث ڪرڻ کان پوءِ،ڏسجندڙ/ درشني (Visual) بابت بنيادي دليل ڏيندي،ته اهي فاصلي تي ڏسي ٿيون سگهجن، هيلاس نئون موضوع ٿو کولي. انهيءَ جي جواب ۾ فلونس چوي ٿو : "پوءِ ته خوابن ۾ ڏسجندڙ شين کي بہ درست سمجهڻ کپي، جن کي هرڪو 'ذهني' سمجهڻ لاءِ تيار آهي. ٻيو ته فاصلو نظر جي ذريعي پروڙي نٿو سگهجي، بلڪ تجربي ذريعي اهڙي آگاهي ٿئي ٿي، تنهن ڪري جيڪڏهن ڄائي ڄمر کان نابين ماڻهو، زندگيءَ ۾ پهريون ڀيرو ڏسڻ لڳي،ته ڪيس ڏسجندڙ شيون ڪڏهن بہ فاصلي تي نہ لڳنديون. ٻئي مڪالمي جي شروعات ۾،هيلاس پڌرو ٿو ڪري ته مغز ۾ محسوس ڪرڻ جا بہ ڪي سبب آهن، پر فلونس ان کي بہ رد ڪندي چوي ٿو : "مغز هڪ حسي شئي هجڻ ڪري،فقط ذهن ۾ ئي وجود رکي ٿو." هن مڪالمي جو باقي حصو غيردلچسپ آهي، تنهن ڪري ان تي بحث ڪونہ ڪبو.

هاڻي اچو ته برڪلي جي تڪراري بحث جو تنقيدي جائزو وٺون.

برڪلي جي دليلن جا ٻہ حصا آهن. هڪ پاسي هو چوي ٿو ته اسين رنگ ۽ آواز وغيره کان سواءِ مادي شيون ڪونہ ٿا سوجهيون، پر مٿيون شيون بہ ان ڪري آهن، جو اُهي 'ذهني' آهن- يا سادن لفظن ۾ ته ذهن ۾ وجود رکن ٿيون. هتي برڪلي جو پهرين نُڪتو ته غور طلب آهي، پر ٻيو انهيءَ ڪري غيراهم آهي،جو ونس لفظ 'ذهني' بابت ڪابہ وضاحت ڪانهي. حقيقت ۾ سندس سڄو دارومدار آهي ئي ان نُڪتي تي،ته شيون يا ته ذهني آهن يا مادي- ۽ اهو بہ ته ڪا بہ شئي ٻنهي جو مُرڪب نٿي ٿي سگهي.

جڏهن هو چوي ٿو ته، اسين مادي شيون نہ پر خاصيتون ٿا سوجهيون.يا

اھو،تہ انھيءَ ڳالھ ۾ اعتبار ڪرڻ لاءِ ڪوبہ جواز ڪونھي تہ، مختلف خاصيتون جن لاءِ ساڃاھ (Common Sense) ڏسي ٿي، تہ اھي ڪنھن بہ ھڪ شئي ۾ ھجن ٿيون، جيڪا ھر خاصيت ۾ سيني خاصيتن کان جدا ھجي ٿي.سندس انھيءَ دليل کي تسليم ڪجي ٿو. پر جڏھن ھو چوي ٿوتہ بنيادي خاصيتن سميت،ھڙئي حسي خاصيتون 'ذھني' آھن، تہ اُتي دليل ڏاڍا مختلف قسمن جا ۽ مختلف سچائين (VALIDITIES) جا ٿي پون ٿا.

ٿورو غور ڪبو تہ محسوس ٿيندو،تہ برڪلي ڪجھ ھنڌن تي منطقي ضرورتن (LOCICAL NECESSITIES) کي ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي، تہ ڪن ھنڌن تي مشاھدي تجربيت ڇانيل آھي. اچو تہ انھن مان پھرين ڳالھ تي بحث ڪجي.

فلونس چوي ٿو : "جيڪو بہ فوري يا پھريائين سوجھيءَ ۾ اچي ٿو،سو تصور آھي." تہ پوءِ ڇا ڪوبہ تصور،ذھن کان ٻاھر وجود رکي سگھي ٿو؟ انھيءَ لاءِ لفظ 'تصور' بابت وري ھڪ ڊگھو بحث ڪرڻو پوندو. جيڪڏھن اھڙ ميجي ھا،تہ سوچ ۽ سوجھي فاعل ۽ مفعول جي وچ ۾ لاڳاپي تي بيٺل آھي، تہ ذھن کي فاعل ذريعي سڃاڻڻ ممڪن ٿيندو. ۽ ڇٽي سگھبو تہ ذھن ۾ ٻيو ڪجھ نہ،پر سندس آڏو رکيل شيون موجود آھن. برڪلي انھيءَ خيال کي بحث ھيٺ آڻي ٿو،تہ اسان کي سوجھڻ جي عمل کي،سوجھيل شئي کان ڌار ڪري، فرق محسوس ڪرڻ کپي- ۽ اھو بہ تہ موضوع (SUBJECT) 'ذھني' آھي، جڏھن تہ وٽ (SUBJECT) ايئن ناھي. ھن خيال جي خلاف،سندس دليل ڪجھ مُنجھيل آھن. انھيءَ ڪري،جيڪو بہ برڪلي وانگر، ذھني مادي (MENTAL SUBSTANSE) ۾ يقين ڪري ٿو، تنھن لاءِ.لازماً انھيءَ دليل کي رد ڪرڻ لاءِ ڪي بہ جائز ذريعا ڪونھن.

ھو چوي ٿو: "ڪابہ حواسن ۾ ايندڙ فوري شئي،سوچ کان وانجھيل مادي ۾ يا سيني ذھنن کان ٻاھر ھجي- سا ڳالھ پنھنجي جوھر ۾ ئي واضح تضاد سان ڀريل آھي. ھتي ٿيل چُڪ،ھيٺ ڏنل مثال ذريعي ظاھر ڪجي ٿي. اھو ممڪن ئي ڪانھي تہ ڪوبہ ڀائٽيو،چاچي کان سواءِ وجود رکندو ھجي، ھاڻي جيڪڏھن الف ڀائٽيو آھي،تہ ان الف لاءِ منطقي طور تي ضروري آھي تہ ڪيس چاچو ھجي." الف صاحب لاءِ ھتي منطقي طور تي واضح ڪيو ويو آھي،تہ ان کي ڪنھن بہ جائزي تحت ثابت ڪونہ ڪيو ويو آھيَ. ھاڻي جيڪڏھن ڪابہ شئي حواسن جو مرڪز آھي،تہ پوءِ ان سان ڪونہ ڪو ذھن لاڳاپيل ٿو لڳي. پر ان جومطلب اھو ڪونھي،تہ ساڳي شئي،حواسن جو موضوع نہ ھجڻ ڪري

پنهنجو وجود ئي نہ پئي رکي سگهي.

هن مهل تائين جيڪو بہ سمجهيو ويو آهي، تنهن ۾ هڪ جهڙيون چُڪون پريل آهن. هيلاس جو چوڻ آهي تہ هو اهو گهر ڏسي سگهي ٿو، جيڪو ٻيا نٿا سوجهي سگهن ۽ نہ وري سندن ذهن ۾ ئي آهي. انهيءَ تي فلونس تڪائيءَ سان جواب ڏيندي چوي ٿو: "جيڪو گهر هيلاس اڪيلي سر ڏسي سگهي ٿو، سو آهي ئي خيالي."

منهنجو مقصد اهو ناهي تہ ڪو گهر جو تصور منهنجي ذهن منجهہ آهي، جڏهن آءٌ چوان ٿو تہ آءٌ اهو گهر ڏسان ٿو، جيڪو ٻيا نٿا ڏسن تہ درحقيقت منهنجو مطلب هينيءَ رٿ کي سمجهڻ آهي. يعني، "هڪ اهڙو گهر وجود رکي ٿو جنهن کي ڪوبہ نٿو ڏسي." يا اجا بہ "ڪو اهڙو گهر آهي،جنهن کي نہ ڪو ڏسي ٿو، نہ سُوجهي ٿو." هي جملو واضح ۽ صاف سمجهہ ۾ ايندڙ آهي، جڏهن تہ لفظن جي جوڙجڪ بہ درست آهي. جملو حقيقت ۾ صحيح آهي يا نہ، پر اهو پنهنجي ظاهر ۾ ڪو تضاد نٿو رکي، اهڙي طرح اهڙا ٻيا بہ ڪيترا رايا صحيح قرار ڏيئي ٿا سگهجن. مثال طور تي، ڪن بہ ٻہ مڪمل شين (INTEGERS) جي ممڪن واڌ جو تعداد لامحدود ٿيندو، تنهن ڪري ڪي اهڙا بہ آهن،جن بابت ڪڏهن سوچيو ئي ڪونہ ويو آهي. اهڙي طرح برڪلي جو دليل،جيڪڏهن قبول ڪرڻ جوڳو آهي،تہ پوءِ اهو ثابت ڪندو، تہ مٿين ڳالهہ ناممڪن آهي.

برڪلي جو چوڻ آهي،تہ حسي شيون لازماً حسي ئي هجڻ کپن. جيڪڏهن الف حواسن مان معلوم ڪيل آهي،تہ حواسن سان پريل ضرور هجڻ کپي. هتي جيڪڏهن سوچجي تہ 'ضرور' مان مقصد منطقي احتياج آهي، تہ پوءِ 'ضرور' پڻ حسي هجڻ کپي، جو تہ پوءِ ئي دليل درست سڏبو. دليل مان اهو ثابت نٿو ٿئي،تہ الف جي خاصيتن مان (جيڪڏهن اهي حسي ناهن تہ بہ) الف کي حسي ثابت ڪري سگهجي. مثال طور اهو ثابت نٿو ٿئي تہ اهي رنگ، جيڪي حقيقت ۾ انهن رنگن کان ڌار ڪرڻ جوڳا ناهن، جيڪي اسين ڏسون ٿا،۽ لڪل نٿا رهي سگهن. اسين بدني طور تي اهو تسليم ڪري سگهون ٿا تہ ائين ڪو نہ ٿو ٿئي، پر اهي سبب تجربا آهن، باقي جيتريقدر منطق جو تعلق آهي، تہ ان ۾ ڪو بہ اهڙو سبب ڪونهي، تہ جتي اک يا ذهن ڪونهي تہ اتي رنگ هرويرو نہ هجڻ گهرجن.

هاڻي اچو برڪلي جي تجربي ليلن تي بحث ڪندس:

شروعات ڪندي تجربي ۽ منطقي دليلن کي گڏائڻ درست نٿو لڳي، ڇاڪاڻ ته منجهائن پوين جيڪڏهن صحيح به هجي،ته به پهرين کي فضول بنائي ڇڏيندو. جيڪڏهن اچو ان تي زور ڏيان ٿو،ته چورسو گول ناهي، ته پوءِ اچو کنهن به چورسي لاءِ،گول هجڻ واري تصور کي،ڪڏهن به قبول نه ڪندس، پر جيئن ته اسين منطقي دليلن کي رد ٿا ڪريون، ته پوءِ اسان کي تجربي دليلن کي لازمي طور تي اهميت ڏيڻي پوندي.

تجربي دليلن مان وري پهريون خاص طور تي عجيب آهي، سو اهو ته گرمي کنهن به شي منجهه ڪانهي، ڇاڪاڻ ته گرميءَ جو سڀ کان مٿيون ۽ سگهارو درجو ايذاءُ ڏيندڙ آهي، انهيءَ ڪري هتي اسين اهو ڪڏهن به قبول نه ڪنداسين،ته ڪابه سوجهيءَ کان وانجهيل شي ايذاءُ يا فرحت ڏئي ٿي سگهي.

هتي اهو ڏسڻ گهرجي،ته 'ايذاءُ' پنهنجي ماهيت ۾ ڏاڍو منجهيل آهي، جنهن جو فائدو برڪلي به وٺي ٿو. انهيءَ منجهان هن جو مطلب محسوسات جي سُور ڏيندڙ خاصيت ٿي سگهي ٿي ته، اها بذات خود هڪ اهڙو احساس به ٿي سگهي ٿو، جنهن ۾ سور ڏيڻ جي خاصيت ٿي سگهي ٿي. عام طور تي اسان چوندا آهيون ته پڳل تنگ سُور ڏيندڙ آهي، اهو سمجهڻ بنان ته ڇنگهه اسان جي دماغ ۾ به آهي، ساڳي طرح سان اهو پڻ ٿي سگهي ٿو،ته گرمي سور ڏئي ٿي- ۽ اهو ته اهو ئي سڀ ڪجهه آهي. جيڪو اسان سور بابت معنيٰ رکون ٿا. انهيءَ صورتحال ۾ ته هيءُ دليل ڏاڍو معمولي آهي.

هوڏانهن ننهن سوسڙي پاڻيءَ ۾ ڪوسي ۽ ٿڌي هٿ هجڻ واري دليل بابت، ٽُز طريقي سان معاملي کي وٺنداسون ته اسان کي معلوم ٿيندو،ته اسين جيڪو ڪجهه تجربي مان سمجهون ٿا، اهو ٿڌو ۽ ڪوسو نه پر 'وڌيڪ ٿڌو' ۽ 'وڌيڪ ڪوسو' آهي. ۽ انهن کي داخلي (SUBJECTIVE) ثابت ڪرڻ لاءِ،اسان کي ڪابه ثابتي نٿي ملي.

جيتريقدر ذائقي جو تعلق آهي،ته اتي به سواد ۾ مزي وارو دليل ورجائبو: مٺاڻ مزو ڏيندڙ آهي،جڏهن ته ڪٺاڻ بيچين ڪندڙ، ته پوءِ ته ٻئي ذهني وارداتون آهن. ڇا اهو ممڪن ڪونهي ته اها شي،جيڪا سگهائيءَ ۾ مِٺي لڳي ٿي، سا اڳهائيءَ ۾ ڪني لڳي. ساڳئي قسم جا دليل مختلف بوئن واري دليلن ۾ به استعمال ٿين ٿا: مثلاً،جيئن ته اهي وٺندڙ ۽ اڻ وٺندڙ آهن، تنهن ڪري اهي پڻ کنهن مادي نه پر مغز جون محتاج آهن، جيڪو کين محسوس ڪري ٿو ته پوءِ برڪلي هتي ۽ هر هنڌ اهو ٿو نتيجو ڪڍي، ته جيڪو ڪجهه مادي ۾ موجود

ڪونهي، سو دماغي وَٽُ ۾ موجود آهي، جڏهن ته ڪابه شئي هڪ ئي وقت ذهني ۽ مادي نٿي ٿي سگهي.(1)

آواز بابت دليل ADHOMINENT آهي. هائيلاس چوي ٿو ته، آواز حقيقت ۾ هوا ۾ چُرپُر جو نالو آهي. جنهن کي فلونس رد ڪندي چوي ٿو، ته چُرپُر کي ڏسي، ڇُهي ۽ ٻڌي سگهجي ٿو، تنهن ڪري اهو حقيقي آواز ٻڌڻ جو جوڳو ئي ڪونهي. هن دليل کي مناسب دليل نٿو سڏي سگهجي. ڇاڪاڻ ته برڪلي آڏو سوجهيءَ ۾ ايندڙ آواز (PERCEPT) ٻين مڙني شين وانگر داخلي آهي، جڏهن ته جنهن چُرپر جي ڳالهه هيلاس ٿو ڪري، سا سوجهيءَ ۾ نه اچڻ جوڳي ۽ نه ئي سوجهيل آهي. ان هوندي به اهو درست ايئن آهي ته اهو آواز جيڪو ٻڌي ٿو سگهجي،سو هوا ۾ چرپر جي ذريعي سڃاڻي نٿو سگهجي، جيئن علم طبعيات ۾ ان آواز جو سبب سڏيو ويو آهي.

بهرحال هيلاس ثانوي خاصيتن کي في الحال پوئتي رکندي به بنيادي خاصيتن تان هٿ کڻڻ لاءِ تيار ناهي، جن ۾ ڦهلاءُ، شڪل، نهريون شيون ڏرتيءَ جي ڇڪ (GRAVITY)،چُرپر ۽ سڪون جهڙيون شيون اچي ٿيون وڃن، هن بابت دليل خاص ڪري ڦهلاءَ ۾ چرپرا تي زور ڏئي ٿو. هتي فلونس چوي ٿو ته، جيڪڏهن شين کي ڪي اصلوڪيون ماپون يا ڪاڇا آهن، ته اُها ساڳي شئي مختلف موقعن تي مختلف نٿي ٿي سگهي، پر تنهن هوندي به جڏهن ان جي ويجهو اچون ٿا ته وڏي ٿي لڳي، پر پري وڃڻ سان ننڍي ٿي ٿي وڃي. ته پوءِ جيڪڏهن چرپر حقيقت ۾ شئي (OBJECT) منجهه آهي،ته پوءِ اها چُرپُر هڪ هند تيز ۽ ٻئي هند ڍري ڇو آهي؟

منهنجو خيال آهي ته اهڙا دليل سوجهيل مڪان ۾ داخليت ثابت ڪرڻ لاءِ ضروري آهن. پر هيءَ داخليت طبي آهي.اها ڪنهن ڪئميرا ۾ به ايتري ئي اهم آهي، اهڙي طرح اهو ثابت نه ٿي ڪري،ته شبيه (SHAPE) ذهن جي اندر موجود آهي. ٻئي ڊائلاگ ۾ وري فيلونس جڏهن بحث کي پورو ڪندي هيٺيان لفظ اچاري ٿو:

"جُوهرن (SPIRITS) کان سواءِ،اسين جيڪي ڪجهه ڄاڻون يا اخذ ڪريون ٿا، سو سڀ اسان جا پنهنجا تصور آهن." هو درحقيقت جوهر کي به ڇَنڊل نٿو رکي، ڇاڪاڻ جو انهن کي مادي وانگر ئي ڄاڻڻ آسان ۽ ممڪن ناهي، تنهن ڪري بهرحال اهي دليل ٻنهي رخن ۾ هڪجهڙا ئي آهن.

(1) اهڙو دليل جيڪو عقلي هجڻ جي بدران احساساتي هجي- سنڌيڪار.

اچو تہ هاڻي اهو واضح ڪريون،تہ برڪلي جي طرفان ڏنل دليلن منجهان، اسان ڪهڙن مثبت نتيجن تي پهچي سگهون ٿا.

جيئن پاڻ کي سُڌ آهي تہ شيون حسي خاصيتن جو هڪ مجموعو آهن. مثلاً هڪ ميز- نظر ايندڙ شبيھ، سختيءَ ۽ کڙڪائڻ سان ٿيندڙ آواز ۽ جيڪڏهن ڪاٺ منجھ ڪا خوشبوءِ آهي تہ، انهن مختلف خاصيتن کي تجربي ۾ ڪي محسوسات (جيڪي عام فهم کي پڌائين ٿيون) ڪنهن مخصوص شئي سان لاڳاپيل آهن. پر 'شئي' يا 'پرج' سوجهيل خاصيتن ۾ ڪوبہ اضافو نٿو ڪري ۽ غيرضروري بہ آهي، تنهن ڪري اسان کي هڪ واضح بنياد ملي ٿو- پر هاڻي اسان کي 'سوجهڻ' جي معنيٰ بہ پاڻ کان ضرور پڇڻ کپي.

فيلونس چوي ٿو تہ: جيتريقدر حسي شين جو تعلق آهي،تہ انهن جي اصليت سندن سوجهجڻ ۾ ئي لڪل آهي، پر هو بہ سوجهڻ جو مطلب پاڻ کي نٿو ڏسي. سوجهڻ بابت هي نظريو تہ اهو موضوع ۽ ان کي پسندڙ جي وچ ۾ لاڳاپي جو نالو آهي، تنهن کي رد ڪري ٿو. جيئن هو انا (EGO) کي پرج ڄاڻائي ٿو، تہ هن پڻ اهو نظريو اول ئي تسليم ڪيو هوندو. بهرحال هو فيصلو ان جي ابتڙ ئي ڪري ٿو. اهي ماڻهو جيڪي پرج جي انا کي رد ڪن ٿا تہ انهن لاءِ هي نظريو ناممڪن آهي،تہ پوءِ سوجهندڙ جو مطلب ڪهڙو آهي؟ ڇا ان جو مطلب ڪا اهڙي شئي آهي،جيڪا سوالن ۾ اچڻ کان وڌيڪ بہ ڪجھ آهي؟ ڇا اسان برڪليٰ جي دعويٰ جي ڇڙڏاري ڦرندا رهون؟ ۽ اهو چوڻ بدران تہ حقيقت سوجهجڻ ۾ ئي رکيل آهي، ايئن چئون تہ سوجهڻ جو مدار اصل هجڻ ۾ آهي.

بهرحال ان هوندي بہ،ايئن ممڪن ضروري آهي، چئو تہ برڪلي جي استدلالي طريقي سان،اهو ممڪن آهي تہ سوجھ کان ماورا شيون بہ هجن ٿيون. جيئن تہ هو ان ۾ يقين رکي ٿو،تہ مثلاً جوهر وارو پرج سوجهجڻ کان پري آهي، ڇاڪاڻ جو ان مان اسان جو مطلب، ان جي ظاهري روپ کان گهڻو وڌيڪ هوندو آهي. تہ پوءِ اهو 'گهڻو وڌيڪ' ڇا آهي؟ سوجهيل ۽ اڻ سوجهيل واقعي جي وچ ۾ هڪ واضح فرق اهو آهي تہ پهريون ياد رکي سگهجي ٿو، جڏهن تہ ٻيو نہ- ڇا ان کان وڌيڪ بہ ڪو فرق آهي؟

يادگيري (RECOLLECTION) انهن تاثرن جي قسم منجهان هڪ آهي، جيڪي لڳ ڀڳ اهڙين صورتحالن جهڙا آهن، جن کي اسين فطري طور تي 'ذهني' سڏيندا آهيون. اهي تاثر عادتن سان لاڳاپيل آهن. ياد هجي تہ ٻاھ جو سڙيل ٻار ٻاھ کان ڏڄندو آهي پر اها سيخ ڪڏهن بہ نہ، جنهن کي ٻاھ ۾

وجهي مٿس ڪجھ پچائبو ويندو آهي. نفسياتي ماهر تنهن ڪري ئي عادتن ۾ پين لاڳاپيل شين ڪي،نس جي گهرڙي جي،هڪ قسم جي طريقي سان ڄاڻندو آهي، تنهن ڪري ڪيس علم بدن جي ماهر جي وضاحتن سان تڪرار ڪرڻ جي ڪابہ ضرورت ناهي.

علم بدن جي ماهر جي ٻوليءَ ۾ اسين چئي سگهون ٿا،تہ هر لقاءَ کي جيڪڏهن ڪو خاص قسم جو تاثر آهي تہ اهو سوجهي سگهجي ٿو. انهيءَ حوالي سان اسان تقريباً اهو چئي سگهون ٿا تہ ڪو بہ واٽر ڪورس، مينهن کي سوجهي سگهي ٿو، ڇاڪاڻ جو مينهن جو پاڻي منجهانئس ئي لنگهي ٿو. ۽ اهو بہ تہ ڪابہ دريائي ماٿري (RIVER VALLAY) درحقيقت وٺل مينهن جي هڪ يادداشت آهي. جڏهن حافظي ۽ عادت کي اسين ڪنهن بدني علم جي ماهر جي اک سان ڏسون ٿا،تہ پوءِ اهي ڪنهن بہ بيٺل جسم ۾ مڪمل طور تي اڻ لڀ نہ آهن، انهيءَ سلسلي ۾ يعني جاندار ۽ بي جان شين جي ڏس ۾ تفاوت رڳو هڪڙو- يعني درجي (DEGREE) جو آهي.

انهيءَ پسمنظر ۾ ڪنهن بہ واقعي جي سوجهجي وڃڻ جي دعوي ڪرڻ، درحقيقت ايئن چوڻ هوندو تہ ڪو خاص قسم جو تاثر آهي. اهو بهرحال تجربي توڙي منطقي طرح سان ڪوبہ دليل نہ چئبو، جو اسين پنهنجي ليکي اهو فرض ڪري وٺون تہ سيني واقعن کي اهڙائي تاثر آهن.

انهيءَ ڏس ۾ عملي نظريو پيو معيار تجويز ڪري ٿو. هتي اسين شروعات ختم ٿيل علمن (FINISHED SCIENCES) کان نہ، پر ڄاڻ جي انهن بنيادن کان ڪنداسين، جن جي ڪري اسان جو سائنس ۾ ويساهہ آهي. اهوئي ڪجھ برڪلي بہ ڪندو رهيو آهي. هتي اهو ضروري ناهي تہ اسين اڳواٽ ئي سوجهيل شيءِ (PERCEPT) جي ڪا وضاحت ڏيون.(1)

بلڪ هن طريقہءِ ڪار جا هيٺيان نڪتا آهن. پهريائين تہ اسين سڀ اهي رٿو گڏ ڪريون ٿا، جن لئہ اسين محسوس ٿا ڪريون تہ اهي انومانن جي بنيادن تي بيٺل ناهن- ۽ اسان کي سڌ آهي تہ انهن منجهان گهٽائيءَ کي خاص تاريخن تي پيش آيل واقعن سان لاڳاپيو ويو آهي. انهن واقعن کي اسين PERCEPTS سڏيون ٿا. تنهن ڪري طئہ ٿيل تہ PERCEPTS اهي واقعا آهن؛ جن کي اسين انومانن مان اخذ نٿا ڪريون. يا گهٽ ۾ گهٽ حافظي جي سهولت لاءِ ضروري چئون ٿا تہ اهڙا ڪنهن وقت PERCEPTS هئا. تہ پوءِ هڪڙو سوال اُڀري ٿو تہ،

---

(1) نوٽ: هتي PERCEPT جو مطلب سوجهيءَ هيٺ آيل مفعول وارو ٿيندو. مترجم

چا اسين پنهنجا PERCEPTS جوڙي سگهون ٿا، تہ جيئن ڪي ٻيا واقعا معلوم ڪري سگهون؟ انهيءَ سلسلي ۾ هتي چار ممڪن صورتحالون ڏجن ٿيون. جن مان ٽي تصوريت سان لاڳاپيل آهن:

1ـ اسين پنهنجن هاڻوڪن PERCEPTS ۽ حافظن منجهان اخذ ڪيل انومانن جي ٻين واقعن سان درستگيءَ کي، مڪمل طور تي رد ڪري ٿا سگهون. هن راءِ کي ڪوبہ اهو اختيار ڪري سگهي ٿو، جيڪي انومانن کي واضع ڪيل نتيجن (DEDUCTION) تائين محدود رکن ٿا. ڪوبہ اڪيلو واقعو يا واقعن جو ميڙ، منطقي طور تي ايتري سگهہ رکي ٿو، جو اهو پنهنجي انفراديت برقرار رکي سگهي. انهيءَ ڪري ڪوبہ واقعن جو ميڙ منطقي طور تي حتمي ثبوت (DEMONSTRATIVE PROOF) ڏيندي ٻين واقعن جو وجود ثابت نٿو ڪري سگهي. سو جيڪڏهن اسين انومان کي واضح ڪيل نتيجي تائين محدود ٿا ڪريون، تہ پوءِ ڄاتل دنيا پڻ انهن واقعن تائين محدود رهندي، جيڪي اسان جي پنهنجي حياتيءَ ۾ ٿيل اسان جي ڄاڻ ۾ آيل يا ڄاتل آهن، پر هتي شرط لاڳاپيل آهي تہ حافظي کي تسليم ڪيو وڃي.

2ـ ٻي صورتحال جنهن کي عام طور تي SOLIPSISM (1) چيو وڃي ٿو، تنهن ۾ منهنجن PERCEPTS مان انومان اخذ ڪرڻ جي اجازت مليل آهي، پر چرن انهن واقعن بابت جيڪي منهنجي جيون ڪٿا سان لاڳاپيل آهن. مثال طور تي اهو رايو، تہ گذرندڙ زندگيءَ کي، ڪنهن پل ڪيترين ئي اهڙيون حسي شيون هونديون آهن، جيڪي اسين نظرانداز ڪندا رهندا آهيون. اسين پاڻ کي پڌائڻ بنان بہ ڪيئي شيون ڏسندا رهندا آهيون.

ڪنهن بہ اهڙي ماحول تي پنهجو ڌيان رکندي جنهن ۾ اسين ڪابہ چرپر نٿا ڏسون، اسين هڪ ٻئي پٺيان ٿيندڙ ڪيترين شين کي ٿيندي محسوس ڪري سگهون ٿا. ۽ اسين سهمت آهيون تہ ۽ اسان جي محسوس ڪرڻ کان پهرين ٿي ۽ ڪنهن بہ علمي انومان جو اهو درجو،غيرمحسوساتي طريقي سان اسان مان هرڪو ترتيبيندو رهي ٿو. ايتريقدر جو جيڪي تجربي کان ماورائي علم جي واڌو حاصلات کي حاصل ڪرڻ جي خواهش نٿا رکن، سي بہ ايئن ئي ڪن ٿا.

3ـ ٽين صورتحال جيڪا ايڊنگٽن جهڙن دانشورن بہ اختيار ڪئي آهي، سا اها تہ جيڪي واقعا اسان جي تجربي سان مشابهت رکن ٿا، تن منجهان بہ انومان

(1) هڪ نظريو جنهن تحت وجود رڳو ان کي تسليم ڪجي ٿو، جيڪو ڄاڻي سگهجي يا موجود هجي- مترجم

ڪيدي سگهجي ٿو. انهيءَ ڪري هاڻي اسان کي حق پهچي ٿو ته چئي سگهون ته رنگ اسين نه پر ٻيا ماڻهو ڏسن ٿا، ڏندن جو سور به ٻيا محسوس ڪن ۽ خوشيون ماڻين ۽ سور سهن ٿا ۔ وغيره وغيره.

بهرحال اسان کي ايترو حق نٿو پهچي ته اهڙا واقعا اخذ ڪريون،جيڪي نه ته ڪنهن جي تجربي ۾ آيا هجن ۽ نه ئي وري ڪنهن ذهن جي جوڙجڪ جو هڪ حصو هجن ، هن راءِ جي انهيءَ خيال کان حمايت ڪري سگهجي ٿي ته واقعن سان لاڳاپيل هڙئي انومان، جيڪي هڪ جهڙائيءَ جي خيال کان منهنجي مشاهدي کان ٻاهر آهن ۽ اهي واقعا،جيڪي ڪنهن جي به تجربي ۾ نٿا اچن، سي منهنجي حاصلات سان،ڪنهن ايتري مناسب مشابهت ۾ ڪونهن،جو اُهي ڪنهن ANALOGUS (1) انومان جي سند بڻجي سگهن.

4- چوٿين صورتحال عام فهم ۽ روايتي فزڪس جي حوالي سان آهي، جنهن تحت منهنجي تجربي توڙي ٻين جي تجربي ۾ ايندڙ واقعن کان سواءِ ٻيا به اهڙا واقعا آهن، جيڪي ڪنهن جي به تجربي ۾ نٿا اچن. مثال طور: منهنجي سمهڻ واري ڪمري جو فرنيچر جيڪو سمهڻ دوران اونداهه ۾ پيل آهي.

مشهور مفڪر جي. اي. مور تصوريت پسندن تي الزام هنيو هئو،ته وٽن اهڙيون ريلون آهن،جن کي ڦيٿا رکو ان مهل آهن، جڏهن اهي ٽيشن تي بيٺل آهن. انهيءَ لاءِ وضاحت ڏنل آهي ته ان گاڏي ۾ سوار ٽيل مسافر به انهن ڦيٿن کي ڏسي نٿا سگهن، جڏهن ته اهي وينل بهرحال زيل ۾ ئي آهن. عام فهم انهيءَ ڳالهه کي تسليم نٿو ڪري ته ڦيٿا اوچتو پنهنجو پاڻ ئي ظاهر ٿي ٿا پون، جڏهن توهان ئي کين ڏسڻ لڳو ٿا، پر ان مهل وجود ئي نه رکن،جڏهن توهان انهن کي ڇڪاسڻ ٿا گهرو. جڏهن هيءُ طريقو سائنسي آهي،ته پوءِ اهو انومان کي اهڙي اڻ سوجهيل واقعي جي بنياد تي بيٺل ڏيکاري ٿو،جيڪو اوچتن ۽ حادثاتي قائدن تي مبني آهي.

اَءٌ هن مهل اوهان کي مٿين چئن صورتحالن مان،ڪنهن بابت به فيصلو ڪرڻ جي صلاح ڪونه ڏيندس. ڇاڪاڻ ته جيڪڏهن ممڪن ٿي سگهي،ته پوءِ فيصلو فقط منطق کان ماورا،ڪنهن انومان جي تفصيلي ڇنڊڇاڻ ۾ ڪنهن امڪاني نظريي جي روشنيءَ ۾ ڪري سگهجي ٿو. اَءٌ فقط اهو مشورو ٿو ڏيان، ته جن ماڻهن انهن سوالن تي بحث ڪيو آهي، انهن کان جيڪي منطقي چڪون ٿيون آهن، تن جي نشاندهي ڪئي وڃي.

---

(1) منطق ۾ اهڙو طريقو ڪار جنهن تحت ڄاتل رُخن کان هڪجهڙائيءَ ۾ دليل ڏيندي ٻين رخن ۾ به هڪجهڙائي ڳولجي- مترجم

جيئن اسان مٿي ڏٺو ته برڪلي سمجهي ٿو ته ڪي منطقي دليل آهن، جيڪي اهو ثابت ڪري سگهن ٿا ته ذهن ۾ ذهني واقعا وجود رکن ٿا. ساڳيو ئي رجحان ڪجهه مٿيل بنيادن تي هيگل ۽ سندن معتقد به رکن ٿا. مان سمجهان ٿو ته اها هڪ مڪمل غلطي آهي. مثال طور اهڙيون ڳالهيون ته: 'ڪو اهڙ زمانو به هئو، جيڪو هن ڌرتيءَ تي زندگيءَ جي وجود کان به اڳ هئو." جيڪڏهن درست يا غلط آهي، پر منطقي بنيادن تي ان کي رد نٿو ڪري سگهجي. ان کان وڌيڪ اهو ته، 'ڪي حساب ڪتاب اهڙا به آهن جن کي ڪوبه معلوم نٿو ڪري سگهي.' هتي ياد رکڻ کپي ته سوجهڻ ۽ مشاهدو ڪرڻ، رڳو مختلف قسمن جا تاثر آهن، پر اسان کي ڪوبه عقلي دليل ڪونهي جو اها ڳالهه ثابت ٿئي ته سپني واقعن کي انهن جهڙا يا هڪجهڙا تاثر هجن.

ان جي باوجود هڪ پئي قسم جو دليل به آهي، جيڪو جيتوڻيڪ تصوريت کي مابعدالطبعيات طور نٿو مڃائي، پر جيڪڏهن درست هجي ته ان کي هڪ عملي روپ مڃرائي سگهي ٿو. عام طور تي اهو چيو ويندو آهي ته ڪابه رڻ جيڪا تصديق جوڳي نه هجي، ان جي ڪابه معنيٰ نه ٿيندي آهي، پر تصديق جو مدار ته PERCEPTS تي آهي. ان مان اهو واضح هو ته ڪنهن به شئي جي باري ۾ ڪابه رڻ، جيڪڏهن حقيقي ۽ ممڪن PERCEPTS کان وانجهيل آهي ته اها بي معنيٰ آهي.

مان سمجهان ٿو ته جيڪڏهن هيءَ راءِ سختيءَ سان بيان ڪئي وڃي، ته پوءِ اسان کي مٿي بيان ڪيل چئن صورتحالن مان پهرينءَ تي محدود ڪري ڇڏيندي ۽ اسان تي بندش لڳائي ڇڏيندي، ته سواءِ اهڙين شين جي، جيڪي اسان جي پنهنجي ذات جي ڏيان ۾ چٽي نموني سان آيل آهن، ٻين بابت نه ڳالهايون. جيڪڏهن ائين آهي، ته پوءِ اها اهڙي راءِ آهي، جنهن کي ڪوبه عمل ۾ آڻي نٿو سگهي. جيڪا ڳالهه ان نظريي جي خامي آهي، جيڪو عملي بنيادن جي وڪالت ڪندو ٿو رهي. تصديق ڪرڻ ۽ ان جي علم سان لاڳاپي بابت سچو سوال ڏکيو ۽ منجهيل آهي، تنهن ڪري آءٌ في الحال ان کي پاسي تي رکي ٿو ڇڏيان.

مٿين صورتحالن مان چوٿين، جيڪا انهن واقعن کي تسليم ٿي ڪري، جيڪي ڪنهن جي به سوجهيءَ ۾ نٿا اچن، سي به ڪنهن ڪمزور دليل جي ذريعي DEFEND ڪري سگهن ٿا. هتي اهو ضرور ياد رکڻ کپي، ته CAUSALITY (1) ازل کان موجود (A PRIORI) آهي ۽ اهو به ته سببي قائدا

(1) هيءَ قائدو ٿيندو آهي، جنهن مطابق هر عمل جو ڪونه ڪو سبب هوندو آهي- سنڌيڪار

تيستائين ممڪن ناهن، جيستائين اهي اَسوجهيل واقعا نہ آهن. ان جي برخلاف انهيءَ ڳالھ جي ضرورت محسوس ڪئي وئي آهي،تہ CAUSALITY ازل کان موجود ناهي ۽ اهو بہ تہ جيڪا بہ باقائدگي يا سٽاءُ آهي،سو PERCEPTS جي حوالن سان ئي مشاهدي هيٺ اچي سگهي ٿو. طبعياتي قانونن کي لازمي مڃڻ لاءِ جيڪو بہ دليل هجي،پر ايئن ضرور لڳندو تہ اهو ان لائق آهي، تہ ان کي PERCEPTS جي حوالي سان سمجهايو وڃي. جيڪا بہ رٽ منجهيل ۽ مشڪل هوندي اها مستقل هجڻ واري خوبيءَ کان وانجهيل هوندي. جيڪا رٽ هاٺي مشڪل هوندي تہ اها مستقل هجڻ واري خوبيءَ سان وانجهيل هوندي. جيڪا هاٺي تائين طبعياتي قانونن مان محسوس ڪئي وئي آهي. پر اها هرويرو ايتري مشڪل بہ ناهي.

آءٌ ان نتيجي تي پهتو آهيان،تہ مٿين چئن صورتحالن تي،ڪنهن کي بہ ڪو اعتراض ناهي، تنهن ڪري ايئن چئي سگهجي ٿو،تہ سچائي عمل پسنديءَ (PRAGMATISM) ۾ آهي،۽ هتي چئني ڳالهين ۾ ڪوبہ اهڙو تفاوت ڪونهي. جيڪڏهن اهو درست آهي،تہ اسان پنهنجي پسند مطابق،منجهائن ڪو بہ اختيار ڪري سگهون ٿا. ۽ اهو بہ تہ منجهن هر فرق رڳو لفظن جي حد تائين آهي. آءٌ ان راءِ کي تسليم تہ ڪونہ ٿو ڪريان،پر ان لاءِ وڌي پڇماني تي بحث جي ضرورت آهي.

بهرحال اڃا هڪ سوال پوءِ بہ باقي رهي ٿو تہ ڇا 'ذهن' ۽ 'مادي' جهڙن لفظن لاءِ ڪا معنيٰ جوڙي سگهجي ٿي؟ سيڪو ڄاڻي ٿو تہ 'ذهن' ٻيو ڪجھ نہ پر تصوريت پسند جي سوچ آهي ۽ ساڳي طرح 'مادو'ماديت پسند جي ساڳئي قسم جي سوچ آهي. آءٌ سمجهان ٿو،تہ پڙهندڙ کي برڪلي کان واقف ٿيڻ کان پوءِ اها ڄاڻ ضروري ٿي هوندي،تہ تصوريت پسند ڳٺوان ۽ ثوابي آهي، جڏهن تہ ماديت پسند بڇڙو ۽ پاپي. ممڪن آهي تہ انهيءَ سلسلي ۾ اڃا بہ ڪجھ وڌيڪ چيو وڃي.

مادي بابت منهنجي وضاحت ڪجھ بي اطمينانيءَ واري ٿي سگهي ٿي. آءٌ ان کي ايئن ٻڌائيندس تہ جيئن اها فزڪس جي مساواتن سان سلهاڙجي هلي، جتي ممڪن آهي تہ سوالن جي تشنگي باقي رهي، انهيءَ صورتحال ۾ فزڪس توڙي مادو ٻئي تصور نقص ڀريا ٿي پوندا.

جيتري قدر 'ذهن' جو تعلق آهي، تہ جڏهن وٽ (SUBSTANCE) کي رد ٿو ڪجي،تہ پوءِ ذهن ڪنهن واقعن/ لقاون جي هڪ ميڙ جي شڪل ۾ هُئڻ کپي. اهو ميڙ اهڙن لاڳاپن جي اثر هيٺ ضروري هجڻ کپي، جيڪي اهڙين

صورتحالن جون خوبيون رکندا هجن، جن کي اسان 'ذهني' چوڻ پسند ڪريون. ان سلسلي ۾ اسين مثال طور تي حافظي کي ڳڻائي سگهون ٿا. جيتوڻيڪ اها ڳالهه حد کان وڌيڪ سادگي هوندي، پر ته به اسين 'ذهي' واقعي کي اها اهڙي وٿ ڳڻائي سگهون ٿا، جيڪا ياد رکي (REMEMBERS) يا ياد رکيي وڃي (REMEMBERED).ته پوءِ ذهن (جنهن جي ملڪيت ذهني واقعو آهي) سو واقعن جو اهڙو ميڙ آهي، جيڪو اڳيازيءَ توڙي پڇاڙيءَ ۾حافظي جي ذريعي مليل واقعي سان جُڙيل آهي.

هاڻي محسوس ٿيندو، ته مٿين وضاحتن جي روشنيءَ ۾،ذهن توڙي مادي جو ڪوبہ حصو، درحقيقت واقعن جو ڪو ميڙ آهي. اهڙو ڪوبہ سبب ناهي،جو هر واقعو، ڪنهن بہ هڪ يا ٻئي ميڙ سان لاڳاپيل هجي.۽ اهڙو بہ ڪو سبب ناهي،جو ڪي واقعا،ڪنهن بہ هڪ ميڙ سان لاڳاپيل نہ هجن. تہ پوءِ ڪي واقعا اهڙا بہ ٿيندا،جيڪي ذهني توڙي مادي ٻئي نہ هوندا ۽ ڪي واقعا تہ وري ذهني توڙي مادي ٻئي هوندا. انهيءَ ڳالهه جو فيصلو، فقط ڪن اڻ ڪُٽ تجرباتي ڪوششن ذريعي ئي ٿي سگهي ٿو. جنهن کان برڪلي انڪاري آهي.

(برٽرنڊ رسل جي ڪتاب "History of Western Philosophy"
تان ورتل)

فرانسئا ماري اراٿوٽ والٽيئر

ڄم: 21 نومبر 1694ع
لاڏاڻو: 30 مئي 1778ع

يونان جي مها ڏاهي هيراڪليٽس چيو هئو ته: 'هر ڏهاڙي ايرنڊڙ سڄ نئون سڄ آهي.' يعني ڪائنات ۾ هر شئي تبديل ٿيندي رهي ٿي. سندس انهيءَ ڳالھ سان سهمت ٿيندي، بهرحال ايترو ضرور چئبو ته هر نئين شئي ۾ بظاهر ختم ٿيل يا پُڇاڙيءَ کي پهتل شئي جو ستُ ۽ جوهر ضروري شامل هوندو آهي. ڇاڪاڻ جو ڪائنات پنهنجي هر نئين روپ ۽ لقاءَ ۾ ڪڏهن به ترتيب جي لڙيءَ کي ٽٽڻ نٿي ڏئي، هر وارتا جو بهرحال ڪونه ڪو پُٺتي ڇڏيل سڳ ضرور هُجي ٿو. فڪر ۽ ڏاهپ جي ارتقا پڻ انهيءَ وضاحت هيٺ پنهنجي مارچ جاري رکي ٿي. جيتوڻيڪ هر فيلسوف پنهنجي نظريي ۾

دنيا آڏو نوان نڪورا خيال رکي ٿو، پر ساڳئي وقت هو پراڻ جي ورجاءَ جو پڙاڏو به آهي. انهيءَ تسلسل ۾ فرانس جي علم ۽ ادب دوست سرزمين جي سدا بهار گل 'فرانسُنا ماري ارائوٽ' جنهن کي سڄي دنيا والٽيئر جي نانءَ سان سڃاڻي ٿي، تنهن جو ذڪر نه ڪرڻ انساني اتهاس جي سياسي، فڪري ۽ سماجي ترتيب سان ڇڻ نه زيادتي هوندي.

فيلسوفيءَ جي تواريخ ۾ سندس ڳانڍاپو هڪ پاسي قديم يوناني ڏاهن ليوسي پس، ڊيموڪريٽس، اپيڪيورس ۽ ليوڪريشس سان ڳنڍيل آهي، ته جاڳرتا جي دور ۾ ٿامس هابس، فرانسس بيڪن، ڊيڪارٽ، ليبنز ۽ لاڪ جي سوچن جا اثر واضح نظر ٿا اچن، ان هوندي به هو فيلسوفيءَ جي ڪهاڻي ۾ نه رڳو انهن وڏن نالن جيتري پنهنجي سڃاڻپ رکي ٿو، پر گڏوگڏ ميرابيو، ميرات، دانتن ۽ رابس پيئر جهڙن اُجرن نالن تي سندس سوچن جي پڪي پُختي مُهر ڇٽي نظر ايندي.

دُنيا جي عظيم ناول نگار وڪٽر هيوگو سندس تذڪرو ڪندي چيو هئو: 'والٽيئر جو نالو وٺڻ لاءِ پوري ارڙهين صديءَ جو ذڪر ڪرڻو پوندو.' ...... بلڪ ان دؤر جي صورتحال کي آڏو رکندي ايئن چئجي ته هڪ طرف اٽليءَ ۾ جاڳرتا ڪَرَ موڙي چڪي هئي، ٻئي پاسي جرمنيءَ ۾ سڌارا (Reformations) عروج تي هئا، پر هيڏانهن فرانس تي والٽيئر ڇانيل هئو. هو پنهنجي ملڪ لاءِ انوکي جاڳ پريل ياڳُ ۽ فضيلت مند اصلاح ئي نه پر انقلابي آڳ سان پريل پڙڪندڙ شعلو به هئو. جنهن جي مهابي صدين کان اونداه جي غار ۾ ٿاٻا کائيندڙ انسانيت آڏو ڪئين نيون راهون نروار ٿيون.

والٽيئر جي شخصيت جي مهانتا جو احاطو ڪرڻ لاءِ مون کي ٻيهر ول ڊيورانٽ جهڙي مرتبي واري شخص جا

لفظ اُڏار وٺڻا پوندا، جنهن پنهنجي ڪتاب The story of philosophy ۾ لکيو آهي: '.....هو ۽ روسو ان تحريڪ جا ٻه بلند آواز هئا، جنهن معاشي ۽ سياسي حالتن کي جاگيرداراڻي تسلط کان آجو ڪرائي وچين طبقي ڏانهن منتقل ڪيو. ياد رکڻ گهرجي ته هر اُسرندڙ طبقو ملڪ ۾ موجود رواجن ۽ قانون کان جڏهن مطمئن نه هوندو آهي، ته اهو رواجن کان مُنهن موڙيندڙ عقليت ڏانهن وڌندي، ۽ مُروج قانونن کان باغيءَ ٿيءَ، فطرت جو فيصلو قبول ڪندو آهي. بلڪل ايئن جيئن ڪنهن انسان ۾ وچڙندڙ خواهشون، ڪيس سوچڻ کان آشنا ڪرائينديون آهن. انهيءَ پس منظر ۾ فرانس جي دولتمند بورزوا پڻ والٽيئر جي عقليت جي حمايت ٿي ڪئي."

نئين يورپي فڪر جي تواريخ ۾ والٽيئر جو نانءُ ادب، سياست ۽ فيلسوفيءَ ۾ ڳنڍيل ڪردار جي لحاظ کان، سيني تي حاوي نظر اچي ٿو. سندس شاهڪار تصنيفن ۾ گهٽائي منفرد رخ نروار ٿين ٿا. جيتوڻيڪ هو پاڻ چوندو هئو : "سياست منهنجو پيشوئي ناهي. مون سڄي زندگي جستجو ڪئي آهي ته انسان گهٽ ۾ گهٽ احمق ۽ وڌ ۾ وڌ مرتبي وارو نظر اچي......" پر پوءِ به جيڪڏهن سندس نالو فرانسي انقلابي تحريڪ مان خارج ڪري ڇڏجي ته خود روسو جي فيلسوفي به ايڏو وزن وٺي نه بيهي سگهندي. ساڳي طرح سندس رومانويت ۽ جمهوري قدرن کي ادب ۽ فيلسوفيءَ کان پري ڪجي ته يورپ جي فڪري تواريخ اڌوري رهجي ويندي.

انهيءَ راهه اختيار ڪرڻ تي انسان دشمن ڌرين هٿان مٿس ڪهڙيون مصيبتون نازل ٿيون، اهو سڀ ڪجهه هن مضمون ۾ بيان ٿيل آهي. جنهن کي پڙهندي سندس جُرئت، همت، مستقل مزاجيءَ ۽ ڪهل جا ڪجهه جلوا پسندي عقيدت منجهان سِيس جُهڪيو وڃي. ذهن

بي اختيار انهيءَ ڳالهه کي مڃيو وڃي ته بيشڪ دنيا ۾ جيڪڏهن اڄ ڪي مثبت رويا ۽ خيال موجود آهن ته انهن جا موڙ والٽيئر جهڙن مهان مُرسن کي ئي ٻڌندي سونهن ٿا. ڪهڙي خبر ته اهڙن امر انسانن کي سوچن جو محور بڻائيندي، انگريزيءَ جي هڪ اُتم شاعر اليگزينڊر پوپ هيٺيون سٽون لکيون هُجن:

Hope Spring eternal in the human breast,
Man never is, but always to be,blest.

- سنڌيڪار

والٽيئر جي تصنيفن جي ته ڪا پڇڙي ئي ناهي، جيڪڏهن اوهان ڪنهن چڱي لائبريريءَ ۾ وينڊؤ ته اوهان کي قطارن جون قطارون سندس ڪتابن سان ڀريل ملنديون. ايتريقدر جو اُهي مُهڙيان ترتيبيل جلد، جيڪي ارڙهين صديءَ جي پُڄاڻيءَ کان اڳ ظاهر ٿيا، سي به ستر کان گهٽ ڀاڱن ۾ ڪٺا ڪونه ٿي سگهيا. ان کان گهٽو اڳ سندس سئو جلد ته هر ڪنهن جي گفتگو جو حصو بڻجي چڪا هئا. اڄ ڪوجنا کان پوءِ هن جي انهن اڻ لڀ تحريرن جو ڳچ حصو جيڪو اڳ گمناميءَ ۾ ڇپيو، پر بعد ۾ سُڃاپجي پيو، تنهن جي باري ۾ ڇا چئجي! يا سندس خط ڪتابت جي سدا وهندڙ واهڙ ٿان مليل مواد، يعني لڳ ڀڳ ويهن هزارن خطن جي چڱي خاصي انگ بابت ڪهڙي راءِ ڏجي؟! انهيءَ ۾ ڪو شڪ ڪونهي ته سڄي يورپ جي ڪنهن به ليکڪ کي والٽيئر جيتري بي انداز شهرت ۽ ناهوڪي موت نه ملي ۽ نه وري ڪو ٻيو هُن جيترو گهٽو لکي ئي سگهيو.

انهيءَ جي باوجود اها ڳالهه ڪا ايڏي غير معمولي ڪونهي، جنهن ذريعي سندس شخصيت بابت ڪو چٽو تصور ڏيئي سگهجي. بلڪ سندس شخصيت جو سگهارو پهلو اهو به ڪونهي ته هن ايڏو جهجهو لکيو، پر اصل ڳالهه اها آهي ته هُن ايڏي ته امرتا ۽ سگهه سان لکيو، جو يورپ جي اُسرندڙ ذهانت ان جو اثر قبول ڪرڻ کان سواءِ نه رهي سگهي. جيتري قدر سندس ذات جو تعلق آهي ته اصل ۾ سندس نالو والٽيئر ئي ڪو نه هئو. پر پئرس ۾ 21 نومبر 1694ع تي سندس جنم کان پٺي ڏينهن تي بپتسمو (۱) ڏيندي سندس نالءُ "فرانسئا ماري اراڻوٽ" رکيو ويو. نالءُ رکڻ ۾ ايڏي تکڙ انهيءَ ڪري ڪئي وئي،جو ڪنهن

کي اعتبار ئي نٿي آيو، ته هي گرانٽ جيترو ننڍڙو ۽ نحيف ساهدار پهر اڏ ڪان وڌيڪ ڪو وقت جالي سگهندو! پر پوءِ به هو زنده رهيو ۽ نيٺ اهرين زهرين چڙهي پيو. (سندس باري ۾ فرض ڪيل خيالي يا حقيقي زبردست بيمارين سان منهن ڏيڻ بنان) اهو سلسلو ايستائين جاري رهيو، جيستائين سندس عمر 84 ورهين کي وڃي ڏڪ نه هنيو. پوءِ به هو وڏي چمار جي ڪري نه، پر حد کان وڌيڪ جذبات ۾ اچڻ وگهيءَ گذاري ويو.

جيتوڻيڪ سندس ولديت جي باري ۾ گهڻا شڪ شبها آهن، پر گهڻو تڻو ڪري سڀ انهي راءِ سان سهمت آهن، ته سندس والد فرانسئا ارائوٽ نالي پئرس جو هڪ چڱو چوکو ڪمائيندڙ وڪيل هئو. جڏهن ته سندس امڙ به وچين طبقي جي مائي هئي ۽ سندس تعلق ڪنهن معزز گهراڻي سان هئو. والٽيئر کي هڪ وڏو ڀاءُ به هئو، جنهن سان اڳتي هلي سندس لڳ لاڳاپو ڇڄو تي ويو، پر اُن جي پيٽ ۾ هو پنهنجي پيڻ جي ڏاڍو قريب هئو. سندس ماءُ جو لاڏاڻو تڏهن ٿيو جڏهن اڃا ننڍڙي والٽيئر جي عمر ڇڙا ست ورهيه هئي. ڏهن سالن ڏاري يعني 1704ع ۾ هُن کي "لوئي لي گرانڊ" جي يسوئي ڪاليج ۾ داخل ڪيو ويو. جتي کيس پختي اساسي تعليم ڏني وئي.

هڪ اسڪولي شاگرد جي حيثيت ۾ ئي، منجهس شاعراڻي ذهانت جا اُهڃاڻ ڏنا ويا، جيڪا خوبي والٽيئر جي والد کي بلڪل پسند نه هئي، ڇاڪاڻ جو هُن کيس وڪيل بنائڻ تي گهريو، والٽيئر جي والد کي بلڪل پسند نه هئي، ڇاڪاڻ جو هُن کيس وڪيل بنائڻ تي گهريو، والٽيئر جي طبيعت ۾ انهيءَ لاڙي جي خلاف سندس والد طرفان ڪافي دٻاءُ وڌو ويو. پر انهيءَ موقعي تي ٻالڪ جي ڌرمي پيءُ (God father) يعني شاتيونيوف جي پادري، جنهن جي رهڻي ڪهڻيءَ ۾ راهبن واري تياڳنا بدران، شهرين جون خاصيتون جهڙوڪ حاضر جوابي، کلمکي ۽ ڪنهن قدر شهري لاپرواهي ۽ مستي ڀريل هئي، تنهن : سندس پاسو کنيو ۽ کيس انهن نون قدرن کان آشنائي ڏياري.

1711ع ۾ اسڪول ڇڏڻ کان پوءِ، والٽيئر جي پيءُ کيس پڙهائيءَ ۾ بي چسو، ۽ اوباش ماڻهن سان گهڻي اُٿ ويهه ڪندي ڏٺو. تنهن ڪري سگهوئي ڳوٺ روانو ڪيائينس ۽ بعد ۾ هالينڊ جي شهر هيگ ڏانهن ويندڙ ملڪي سفير سان کيس انهيءَ خيال کان اجازت ملي، جو سندس والد صاحب دل ۾ سوچيو پئي ته اتان موٽي اچڻ کان پوءِ هو ڪنهن هڪ هنڌ ٽڪاڻي تي ويهندو. هوڏانهن خيرن سان هالينڊ ۾ پهچڻ سان ئي هن همراهه وڃي هڪ اهڙي مائيءَ

سان پيچ اٽڪايا،جيڪا سُجي تہ هئي ئي، پر وڏي ڳالھ تہ مذهبي طرح سان بہ پروٽيسٽنٽ هئي. سون تي سهاڳو اهوجو نوجوان والٽيئر جي افعالن بابت سفير صاحب کي دانهن ڏني وئي، نتيجي ۾ همراھ کي وڏي خواري کٽي ڳوٺ واپس موٽڻو پيو.

ڳوٺ پهچڻ کان پوءِ، کيس پنهنجي مرضيءَ خلاف، تصديق ڪندڙ وڪيل (Notary) بڻجڻو پيو. پر اتي بہ کيس جڏهن وٽي ملندي هئي، تہ هو وڃي لاُاُبالي طبيعت رکندڙ نوجوان ۽ شاهوڪار مائين جي محفلن ۾ ٽڪاءُ ڪندو هئو. جيڪي ادبي صلاحيتن، ذاتي موھ ۽ سماجي قابليت جي ڪري، سندس خانداني مرُتبي کي نظرانداز ڪري، کيس پنهنجي ساٿ ۾ رکنديون هيون. هنن محفلن ۾ هو ڏاڍي چالاڪيءَ سان،وڏي مرتبي واري ناٽڪي شاعري پيش ڪندو هئو. جڏهن تہ سندس وڏيڪ آڏرياءُ،پين تي ٺٺول ڪرڻ واري غير معمولي خوبي جي ڪري ٿيندو هُئو. پر انهيءَ خوبيءَ ئي کيس هڪ دفعي وڏي ڏچي وجهي ڇڏيو. ٿيو هيئن،جو هن وقتي بادشاھ "ڊيوڪ آف اورليئنس" خلاف،ڪچين گارين سان سينگاريل، بدناموسيءَ ڀريو هڪ خاص لکيو، جنهن جي پرزور ترديد ڪرڻ کان پوءِ بہ،کيس ڪُجھ وقت لاءِ سزا ڏيئي، باسٽيل جي جيلخاني ۾ موڪليو ويو.

هيءَ سزا لڳ ڀڳ هڪ سال تائين هلي، پر ياڳن سان جيل ۾ نہ ڪو مٿس سختي ڪٽي ويندي هُئي ۽ نہ وري کيس ڪا تڪليف ٿي پهتي. جيل ۾ والٽيئر راڄ ڪندڙ بادشاهي خاندان جي مشهور باني، هينري چوٿين بابت جنگي شاعري ترتيبڻ ۽ پنهنجي پهرين ڏک ڀريي ناٽڪ 'اوڊيپي' کي گهڙي سنواري تيار ڪرڻ ۾ مشغول رهيو. پر جيل واري تجربي مان هن هڪ ٻيو وڏو سبق بہ پرايو. جنهن ڪري ئي 1718ع ۾ پنهنجي آزاديءَ کان پوءِ فرانسنا ارائوٽ جي حيثيت ۾،هو ستت ئي منظر عام تان غائب ٿي ويو. ان کان پوءِ کيس 'ارائوٽ دي والٽيئر' يا اجا بہ ڇڙي 'والٽيئر' جي نالي سان سڃاتو ويو. هن مشهور نالي جي اصليت بابت ڪافي اختلاف آهن، پر عام طور تي انهيءَ تي سهمتي آهي، تہ والٽيئر فرينچ ٻوليءَ ۾،ٺندي ارائوٽ جي اکرن جي بدليل ترتيب مان نڪتل، ٻيو ڳجهو نالو آهي.

نئين نالي جي اعلان ۽ اُن کي اختيار ڪرڻ کانپوءِ، اهو نانءُ هر زبان تي اچڻ لڳو. ڇاڪاڻ جو پنهنجي پيءُ جي مرتيي پڇاڙان، کيس جهجهي دولت هٿ اچي وئي ۽ هو پنهنجي چونڊيل پيشي،يعني شاعري ۽ ناٽڪ نويسيءَ واري معاملي ۾ گهڻو اڳتي وڌي ويو. 'اوڊيپي' سميت سندس ٻيا ناٽڪ بہ ڏاڍا مشهور

ٿيا. جڏهن ته 1723ع ۾ سندس ڪتاب 'هنرائيڊ' جي ڇپجڻ کان پوءِ، ته مورڳو کيس 'فرانس جي ورجل' (ورجل روم جو زبردست شاعر ٿي گذريو آهي- سنڌيڪار) جو لقب مليو ويو. والٽيئر جا انهيءَ وقت شاهي دربار سان به سنا تاتا هئا ۽ سندس خواهش هئي ته هو وزير جو عهدو ماڻي.جيتوڻيڪ انهيءَ معمولي حاصلات کان پوءِ والٽيئر جو نالو،سياسي اتهاس جي رڳو حاشين ۾ ئي مس اچي ها!

انهيءَ وهيءَ ۾ هو اميرن جي نڪمن ٻارن سان اڪثر ڪري وڙهندو رهندو هئو.

هڪ دفعي اهڙي ئي 'روهن' نالي اميراڻي گهراڻي جي هڪ ڇوڪر سان سندس جهيڙو ٿي پيو.جنهن هڪ دفعو اڳ به پنهجن نوڪرن هٿان کيس گهٽيءَ ۾ ڪُٽرايو هُئو. انهيءَ واقعي کان پوءِ ڪاوڙ ۾ ايندي والٽيئر کيس 'ڊيوئل'(1) ڪرڻ لاءِ للڪاريو. جنهن کي ٻئي طرف کان،يعني روهن وٽان حقارت سان رد ڪيو ويو.اڳتي هلي جڏهن "روهن" گهراڻي کي سُڌ پئي ته ايا والٽيئر جي اندر ۾ ڪورو ڪامي ٿو ۽ هو بدلي وٺڻ جون ڌمڪيون پيو ڏئي، ته هنن پنهنجي حيثيت هلائيندي،کيس ٻيو ڀيرو به باسٽيل جي جيل ۾ بند ڪرايو. اهو حادثو اپريل 1726ع ۾ پيش آيو پر پندرنهن ڏينهن کان پوءِ والٽيئر کي انهيءَ شرط سان آزاد ڪيو ويو، ته هو ڪجهه وقت لاءِ مُلڪ ڇڏي ويندو. جنهن شرط کي مڃيندي هو انگلينڊ هليو ويو.

انگلينڊ ۾ والٽيئر لڳ ڀڳ ٽي ورهيه اهڙي وقت رهيو، جڏهن جارج پهرين جي بادشاهي پوري ۽ جارج ٻئي جي بادشاهي شروع پئي ٿي. پرڏيهه ۾ پهريائين ته کيس ڏاڍيون تڪليفون آيون. توڙي جو سندس کيسو سُفارشي چٺين سان ذري گهٽ پئي ڦاٽيو، پر اها حقيقت آهي ته وٽس ڏوڪڙ ڪي جهجها هرگز به نه هئا. بهرحال مُنڊ وارن مايوسي ڀريل ڏينهن کان پوءِ،سندس ڪُليءَ دل سان زبردست آدرياءَ ڪيو ويو. انهيءَ وچ ۾ هو انگلينڊ جي ان دؤر جي تقريبن سڀني ناليوارن اديبن سان مليو ۽ خاص ڪري کيس شهزادي ڪيرولين جي تڏي تان گهڻو ڪجهه پلئه به پيو. انگلينڊ ۾ رهندي هو ناٽڪ گهرن ۾ پابنديءَ سان ويندو رهندو هئو. انهيءَ کان سواءِ هن انگريزي سکڻ جو به فيصلو ڪيو ۽ ٿورڙي ئي عرصي ۾ هڪ نرالي انداز جي هجي (اُچار) سان هو چڱي خاصي حد تائين انگريزي لکڻ، پڙهڻ ۽ ڳالهائڻ ۾ ڀڙ ٿي ويو. خاص طور تي نيوٽن

(1) اهڙي دوبدو ويڙهه جنهن ۾ مخالف ڌرين کي ٻنهي لاءِ ڪنهن ٻه ڳالهه کي انا جو مسئلو بڻائيندي، هڪ ٻئي کي مقابلي لاءِ للڪاريندي مرڻ مارڻ جا قانوني حقدار هوندا هئا. (سنڌيڪار)

جي فزڪس پڙهڻ سان گڏ هن فيلسوفي، دينيات، سياست ۽ سائنس جو پڻ مطالعو ڪيو.

ٻئي طرف هُن شيڪسپيئر جي ساراهه ڪرڻ ۾ به وسان ڪونه گهٽايو. توڙي جو هُو سندس شاهڪار ناٽڪ 'هيملٽ' کي 'معمولي ۽ ظالماڻو ناٽڪ' سمجهندو هو. پر والٽيئر کان متيرو ڪوبه اهڙو ماڻهو نٿو سُجهي، جنهن يورپي عوام آڏو شيڪسپيئر کي 'عظيم تصوراتي شڪتي ۽ شان رکندڙ' شاعر جي حيثيت ۾ ڪانئس وڌيڪ متعارف ڪرايو هجي.

هو انگريزن جي سياسي سرشتي جي پڻ ڏاڍي ساراهه ڪندو هئو ۽ ڪيس سماجي طبقن جي هڪ ٻئي سان رلي ملي وڃڻ ۽ ضمر ٿيڻ تي حيرت ڀري ريس ٿيندي هئي. هو ڪليسا جي فضليت ڀريي ڪردار ۽ مختلف فرقن جي انگريزي قانونن جي محفوظ سهپ هيٺ وڌڻ ويجهڻ کان به ڏاڍو متاثر ٿيل هئو. خاص طور تي ڪيس ماحول کي 'ڪئاڪر اسڪيم'(1) تحت جوڙجڪ ڏيارڻ، ٻُجان ڏياريندڙ جنگ کان شديد نفرت ۽ هڪ ٻئي سان ڀائپيءَ وارو ورتاءَ ڏاڍو تي وڻيو، بهرحال ڪيتريون اهڙيون وٽندڙ ۽ اٿوٽندڙ ڳالهيون پوءِ به هيون،جيڪي هو ڏسي نه سگهيو. مثال طور تي،جيڪڏهن هو انگلنڊ جي ڪنهن جيل ۾ وڃي ها ته شايد انگريزي قانون بابت ايڏو سٺو تاثر نه رکي سگهي ها ۽ جيڪڏهن هو زبون ٿيل انگريزن جي پورهيي جي قائدن واري علم بابت تفصيلي جوڙجڪ سمجهي ها،ته اهو به ممڪن هئو ته هُن، فرينچ هاريءَ جي مقابلي ۾، جيڪا انگريزي مزدور جي وٽندڙ تصوير ڪشي ڪئي آهي، سا به نه ڪري ها. انهيءَ هوندي به سندس زبردست مشاهداتي ذهن ڪيس غلط ٿيڻ نه ڏنو. جڏهن 1729ع ۾ هو آخرڪار فرانس واپس موٽڻ ۾ سوڀارو ٿيو،ته اهو والٽيئر جيڪو ڪاري (Channel)(2) ٽپي انگليند ويو هُو، تنهن کان فرانس ۾ موٽي آيل والٽيئر ڏاڍو مختلف هُو. فرانس ۾ موٽي آيل والٽيئر بهتر چاٽو، سمجهه ۾ وڌيڪ جامع /مڪمل، سماجي ترقي جو وڌيڪ آرزومند ۽ سڌارن جي وڪالت ڪندڙ والٽيئر هئو.

تڏهن به ڪجهه سالن لاءِ هو پراڻن رُخن تي هلندو رهيو. اجا به منجهس

---

(1) ڪُئاڪر انگليند ۾ امن ۽ سلامتيءَ لاءِ جوڙيل مسيحي جماعت جي ميمبر کي چوندا آهن. (سنڌيڪار)

(2) هتي مُراد انگليند ۽ فرانس وچ ۾ اهو سامونڊي واهه آهي، جنهن مان لنگهي ماڻهو ٻنهي مُلڪن ۾ اچي وڃي سگهي ٿو. هن کي انگلش چئنل به سڏيو ويندو آهي. (سنڌيڪار)

اهو ساڳيو زبردست ادبي اُتساه جو اهم اُهڃاڻ ۽ فرينچ ڏاهپ جو محبوب والٽيئر موجود هُئو، جيڪو هر وقت ناٽڪن، نظمن، مضمونن ۽ تواريخن کي بيان ڪرڻ ۾ مصروف ٿيل هئو. جنهن کي نہ رڳو عام طور تي دلچسپيءَ سان پڙهيو ۽ پڙهيو ٿي ويو، بلڪ سنڌس زبردست مشهوريءَ ۾ پڻ واڌ پئي آئي. پر سگهوئي، يعني 1734ع ۾،شديد بي پرواهيءَ يا سوچي سمجهي ڪيل رٿابندي هيٺ، هُن فيلسوفيءَ تي پنهنجي شاندار ڪتابLetters philosophiques sur Les Anglais کي ڇپرائڻ جو بندوبست ڪيو. حاضر جوابيءَ ۽ خاص وقار سان پريل هن ڪتاب ۾،انگلينڊ ۾ گهاريل گهڙين ۽ ماڻهن جو عڪس چٽيل آهي. پر اُهي جيڪي سنڌس هن ڪتاب کي گهري نگاهہ سان پڙهڻ جي جستجو ڪن ٿا، سي آخرڪار اهو نتيجو ڪڍن ٿا،تہ هيءُ ڪتاب انگريزي سياءُ ۽ ادارن جي ساراهہ ڪندي، حقيقت ۾ انهيءَ ڳالهہ کي واضح ڪري ٿو تہ مجموعيءَ طور تي انگريز فرانسي لوڪن کان گهٽي قدر بهتر آهن.

هن ڪتاب ڇپجڻ شرط ئي حڪومتي اختيارين ان جو سخت اثر ورتو ۽ ڪتاب کي ساڙڻ جو حڪم ڏنو ويو، ڇاڪاڻ جو سنڌن خيال ۾ انهيءَ منجهان 'عوامي سرشتي ۽ مذهب' کي زبردست خطرو هئو. انهيءَ قدم کان سواءِ نہ رڳو والٽيئر جي گرفتاريءَ جا وارنٽ جاري ڪيا ويا، پر سنڌس رهائشگاهہ کي بہ غداريءَ جوڳو مواد هٿ ڪرڻ لاءِ ڦولهيندي 'لٽي ڦري' تباهہ ڪيو ويو. هوڏانهن والٽيئر کي انهيءَ ماجرا جو پتو اڳ ئي پئجي چڪو هُئو. تنهن ڪري هو سلامتي سان پهريائين "ڪارلسروه" ويجهو 'فلپس برگ' واري ڪئمپ ڏانهن نڪتو هليو ويو، جتي سنڌس دوست 'ڊِڪ ڊي رچوليو' جو راڄ هُئو ۽ اتان پوءِ 'لورين' ۽ 'شيمپيئن' جي سرحد ويجهو سائري جي حويليءَ ۾، ان جي مالڪڻ مارڪيئز ڊي شاليٽ ۽ ساڻس گڏ رهندڙ مڙس موسيو مارڪئز جو ورهين تائين مهمان ٿي رهيو.

درحقيقت اتان ئي والٽيئر جي زندگيءَ جون يادگار گهڙيون شروع ٿين ٿيون. انهيءَ سال 1734ع ۾ مادام شاليٽ اٺاويهن ورهين جي هئي، جڏهن تہ جنهن مرد سان سنڌس شادي ٿي هئي، سو تہ پاڻ ڪائنس بہ وڏي اميراڻي گهراڻي سان واسطو رکندڙ هئو. سنڌس شاديءَ کي نو سال ٿي چُڪا هئا ۽ کين ٻہ ٻار بہ هئا. پر ڪجهہ سالن کان ٻنهي زال مڙسن رسمي طور تي رواجي لاڳاپا برقرار رکندي، علحدگي اختيار ڪئي هئي، ڇا لاءِ جو مادام شاليٽ پنهنجا عاشق هڪ ٻئي پٺيان مٽائيندي رهندي هئي. سنڌس پويون عاشق والٽيئر جو يار ڊيڪ ڊي رچوليو هئو. جسماني لحاظ کان مادام سهٽي هُجڻ کان

وڏيڪ ڊولائتي هئي ۽ ذهني طرح سان عام هلڪڙين مائين جي ڀيٽ ۾ دانشوراڻي طبيعت رکندڙ عورت هئي. جڏهن ته هن وٽ پنهنجي مطالعي (جنهن ۾ علم حساب جا منجهيل مسئلا سمجهڻ، سائنس ۽ فليسوفيءَ سان گڏ نيوٽن جو Principia جيڪو هُن پنهنجي سِرِفرانسي ٻوليءَ ۾ ترجمو ڪيو) لاءِ ٿي پورو وقت نہ هيو، تہ ڪيس ڪو بہ ڪلاڪن جا ڪلاڪ ڪيٽن ٿي حجمن ۽ درزين وٽ گهارڻ لاءِ ڇٽي سگهيو!

سندس شخصيت جا ٻئي پهلو شاندار آهن، يعني هڪ طرف تہ هو سچي پچي علم دوست مائي آهي ۽ ٻئي پاسي من موهيندڙ عورت پڻ. والٽيئر هيترن سارن گڻن جي مالڪياڻيءَ ڪان ايڏو تہ متاثر ٿيو، جو نہ رڳو گهرڌياڻيءَ جي ڪيترن خرچن جو بار پنهنجي ذمي ڪنيائين، پر حويليءَ جي تباهہ ٿيل هڪ حصي جي اڏاوت ۽ مرمت جي لاءِ بہ ڏوڪڙ ڏنائين.

سائري ۾ رهندي خاص طور تي ’جون آف آرڪ‘ تي مزاحيہ تحرير Lapucella ۽ لوئي چوڏهين بابت Siccle de Louis xiv ڪتاب سميت ٻئي شاندار لکڻ جي ڪم ۾ مڪمل رُڌل رهيو. 1744ع ڌاري فرانس جي شهزادي ڊافن جي شاديءَ جي رس ڀريي موقعي تي ورتل، سندس طرفان سرگرم حصي جي ڪري، ڪيس شاهي تواريخدان مقرر ڪري،چڱي خاصي پگهار ڏيڻ ڪان سواءِ،ڪيس مشهور ادبي اداري Academic francaise ۾ چونڊيو ويو. هاڻي مجموعي طرح سان والٽيئر جي زندگيءَ جا ڏهاڙا چڱا ڀلا ٿي گذريا، پر اوچتو وري ڀيو چڪر ٿي پيو، سو اهو تہ والٽيئر جي سنگتياڻيءَ مادام شاٿيٽ تيرنهن سالن جي سنگت ڪان پوءِ، محسوس ڪرڻ شروع ڪيو هئو تہ هن هاڻي منجهس خاص دلچسپي وٺڻ ڇڏي ڏني هئي. اهو سمجهڻ ڪان پوءِ مادام والٽيئر کي ڇڏي،هڪ ٻئي سرگرم عاشق ’مارنس ڊي سينٽ لئمبرٽ‘ نالي پاڻ کان ويهہ سال ننڍي همراه سان وڃي پيچ پختا ڪيا. انهيءَ سلسلي ۾ عام راءِ اها آهي تہ هن بدليل صورتحال کي والٽيئر مفڪراڻي رضامنديءَ سان قبول ڪري ورتو. پر ڊاڪٽر ’ٿيوڊور بيٽرمئن‘ (والٽيئر جي لک پڙهہ تي مُبني مواد 107 جلدن جو سهيڙيندڙ) جي ذريعي شايع ٿيل خطن کي ڏسندي، والٽيئر کي ساراهي نٿو سگهجي. جنهن ۾ پڌايو ويو آهي تہ ٿوري وقت لاءِ ئي سهي،پر والٽيئر جا مادام شاٿيٽ جي وڏي ڀاڻيجيءَ ’مادام ڊينس‘ (شاليت جي مرهيات وڏي ڀيڻ جي ڌيءَ) جنهن کي بيواهہ ٿيڻ ڪان پوءِ سائريءَ ۾ رهايو ويو هُئو- تنهن سان جذباتي لاڳاپا رهيا هئا. هيءَ صورتحال انتهائي بي ايمانيءَ (ٻنهي وچ ۾ جنسي لاڳاپن کي الڳ رکندي بہ) ۽ انتهائي واهيات پهلوئن سان ڀريل

هئي. پر اهو رؤنشو سگھوئي هڪ الميي ۾ هينئن تبديل ٿي ويو، جو مادام شاليت پنهنجي سِر پٽن پوٽن واري ٿيڻ ۽ ٽيتاليهه سالن کي پهچڻ کان پوءِ ٻه سٽنٽ لئمبرٽ مان پيٽ سان ٿي پئي ۽ ويچاري 10سيپٽمبر 1749ع تي زبردست ذهني مونجهاري ۽ شديد ڏکويل هوندي، ويم دؤران اوچتو گذاري ويئي.

هن المناڪ طريقي سان انهيءَ عورت کان محروم ٿيڻ کان پوءِ، جيڪا هيڏي وڏي عرصي لاءِ سندس زندگيءَ جو محور رهي هئي- والٽيئر 1750ع تائين ذهني طور تي ڏاڍو بيقرار رهيو. اها ڪيفيت تيستائين برقرار رهي جيستائين ساڳئي سال پروشيا جي بادشاهه فريڊرڪ انتهائي دل لُڀائيندڙ آڇون ڏيندي، کيس برلن جو چڪر هڻڻ جي دعوت ڏني. هونئن ته اهڙيون دعوتون کيس ڪئين دفعا ملي چڪيون هيون، پر هر ڀيري کيس مادام شالٽيٽ انهن کي قبول ڪرڻ کان باز رکيو. جيئن ته هن ڀيري صلاحن ڏيڻ واري پاڻ جيئري ڪونه هئي، تنهن ڪري والٽيئر 1750ع ۾ (اهو ياد رکڻ گهرجي ته هن مسافريءَ ۾ مادام ڊينس ساڻس گڏ ڪونه هئي)، انهيءَ ٿڪائيندڙ سڄي ڪنڊ واري ڊگهي سفر تي نڪري پيو. جولاءِ ۾ هو جڏهن جرمنيءَ جي دربار ۾ پهتو ته کيس شهزادن جهڙو آجياڻو ڏنو ويو، نه رڳو سندس سُک ۽ آرام جو خيال رکيو ويو پر متس روڪڙ ۽ مرتبي جي ٻه بارش ڪئي وئي. اهڙي صورتحال ۾ والٽيئر احسانمنديءَ جو ايڏو ته بار محسوس ڪيو جو ڳوٺ ڏانهن لکيل خطن ۾،هن دنيا جي تختي تي موجود اڪيلي فيلسوف بادشاهه، يعني فريڊرڪ جا بي انداز ڳڻ ڳايا هئا. خطن ۾ يڪا سارا صفحن جا صفحا،والٽيئر هن عظيم جنگي سورمي ۽ ادب ۽ فن جي عاشق سان گذاريل فرحت ڀرين گهڙين جا تفصيل ڏيڻ ۾ صرف ڪيا آهن. حقيقت ته اها آهي ته جنهن ڪاريگريءَ سان هي بادشاه ٻنسري وڄائيندو هئو ۽ موچاري شاعري ڪندو هُئو،تنهن جي واکاڻ لازمي ٻه هُئي.پر فقط ڪُجهه هفتن کان پوءِ وري ڳالهيون ٻي ڀيون ٿيون لڳن! جن مان اهو واضح آهي ته والٽيئر جي اعصابن ۾ مسلسل هنگامه خيزيءَ سان ڀريل درٻاري محفلن، فوجي پريڊن، طبل ۽ توتارا وڄائڻ وارين رسمن، هيڪاندين دعوتن ۽ آجياڻن،هڪ قسم جي بيزاري ڀري ڇڏي. انهيءَ سلسلي ۾ مادام ڊينس کي هن خط ۾ لکيو ته هُن بادشاهه کي چورايو هُئو ته کيس شاهي دعوت ۾ شرڪت کان معافي ڏني وڃي، جو اُتي بي انداز شهزادا اچي ميزن تي ڳاهٽ ٽا ٽين. هُن اهو ٻه لکيو ته هاڻي هُو بادشاهه سان گڏجي فقط ننڍين ۽ مخصوص محفلن ۾ ڀوڄڻ ڪري ٿو، ڇاڪاڻ ته اُتي هر شئي فطري، مختصر ۽ خوشين ڀري هُجي ٿي.

پر ڏسڻ ۾ اچي ٿو ته جلد اُتي حالتون ڳنڀيرتا جوڳي حد تائين خراب ٿينديون ويون. والٽيئر جي اها عادت هئي ته هو پنهنجا رويا هميشه انگلن پريا ۽ پوڳائي نموني جا رکندو هُئو ۽ خاص ڪري هاڻي ته هن جي طبيعت صفا ٻاراڻي ٻڌجي چُڪي هئي. نتيجي ۾ جنهن تنهن سان جهيڙو ڪيون بيٺو هوندو هئو، تنهن ڪري مشڪل سان ئي اتي هو ڪو دوست بڻائي سگهيو. هُن بادشاه جي طرفان دربار ۾ ٻين ماڻهن مٿان ٿيندڙ مهربانين تي ڏاڍي ادنگي نموني چڙ ٿي ڪاڍي. جيتوڻيڪ انهن ۾ يورپ جا انتهائي اهم درجو رکندڙ اديب، فيلسوف، سائنسدان ۽ رياضيدان به شامل هئا، هن منهن سامهون ڪين بيعزتو ٿي ڪيو ۽ سندن پر پُٺ سازشون ٿي سٽيون. جڏهن اهو سڀ محسوس ڪندي، بادشاه فريڊرڪ پنهنجي شاهاڻي عقلمنديءَ واري طريقي سان ڪيس ٽوڪيندو هئو، ته ان جي جواب ۾ والٽيئر شديد شرمندگيءَ وچان يا ته چُپ رهندو هُئو يا وري انتهائي گستاخيءَ سان پريل جواب ڏيڻ لڳندو هُئو. اهڙي ورتاءَ تي بادشاه فريڊرڪ هميشه پوڳ سمجهي ڳالهه ڪلي ٽاري ڇڏيندو هئو. چاڪاڻ ته سندس خيال ۾ ته هن والٽيئر جي روپ ۾ هڪ عظيم يورپي شخصيت کي پنهنجو ڪري رکيو هئو. حقيقت ۾ ته ايڏي وڏي ماڻهوءَ کي حاصل ڪرڻ تي هو پاڻ تي ناز ڪندو هُئو. پر هڪ ڀيري جڏهن والٽيئر کي غير قانوني ته نه، پر بدناميءَ پريل پرڏيهي ناڻي واري هيرا ڦيريءَ ۾ ملوث ڏٺو ويو، ته بادشاه مٿس ڏاڍو ڏمريو. هُن ڪاوڙ وچان کيس لکيو: "تو ته ڏاڍي ايذائيندڙ روش اختيار ڪئي آهي، تنهنجي اچڻ کان اڳ منهنجي گهر ۾ ڏاڍو امن هيو، ۽ هاڻ مان توکي تنبيهه ٿو ڪريان ته جيڪڏهن تون پنهنجون صلاحيتون سازشن ۽ منصوبن ۾ وڃائيندو رهين، ته پوءِ ٻُڌي ڇڏ ته تو لاءِ مون وٽ ڪا به جڳهه ڪانهي". والٽيئر چُڪ محسوس ڪندي مڪمل پڇتاءَ پريل شرمندگيءَ ۾ ٻڏل رهيو، ڪافي وقت لاءِ ٻنهي شخصيتن منجهه اُنس ۽ بيزاري پريل لاڳاپا رهيا. نيٺ مارچ 1753ع جي پڇاڙي ڌاري والٽيئر ڳوٺ موٽڻ لاءِ نڪتو. واپسيءَ ۾ بادشاه پاران کيس ڏنل الوداعي تقريب ايئن ڪئي ڇُٽجي ته جهڙوڪ نه جي برابري رهي. بهرحال جرمنيءَ ۾ ڏاڍي فرحت پري ترقيءَ کان پوءِ، والٽيئر 25 مئي تي فرينڪفرٽ پهتو. جتي وري هن لاءِ ٻي مصيبت انتظار ٿي ڪيو.

انهن ڏينهن ۾ هونئن ته فرينڪفرٽ سلطنت جو هڪ آزاد شهر هئو، پر تڏهن به مٿس گهٽي قدر پروشيا جي بادشاه جو حڪم هلندو هُئو. جنهن حڪم جاري ڪيو هئو ته والٽيئر کي تيستائين نه ڇڏيو وڃي، جيستائين ٻين شين سان گڏ هو بادشاه فريڊرڪ جي بنان اجازت ڪنيل شعرن واري ڪاپي

واپس نہ ڪري. انهيءَ تي والٽيئر احتجاج ڪندي ٻڌايو، تہ اهي نظم وٺي ڪونہ هئا، بلڪ هن اهي ليزگ موڪلي ڇڏيا هئا، يا امڪان ڏيکاريائين تہ شايد اهي هئمبرگ ۾ ڇپجن. پر بادشاهہ فريڊرڪ والٽيئر جي چرب زباني ۽ اُن جي زورائتي استعمال بابت ڄاڻيندي پنهنجي شرطن تي اڙيو بيٺو رهيو. آخرڪار ڇهن هفتن جي غير ضروري پريشانيءَ کان پوءِ نظم هٿ ڪري پروشياجي نمائندي کي ڏنا ويا، انهيءَ کان پوءِ مادام ڊينس جيڪا 'اسٽراس برگ' ۾ اچي گڏي هيس ۽ ساڻس گڏ بيعزتيءَ پريو قيد ڪاٽيو هئائين، تنهن کي ساڻ ڪري والٽيئر پنهنجو سفر جاري رکيو.

هن صورتحال ۾ انهيءَ ڳالهہ جا وڌا امڪان هئا، تہ هو واپس اچي پئرس يا آسپاس وڃي رهندو، پر کيس اڳ ئي آگاهہ ڪيو ويو هئو، تہ سرڪاري طور تي ايئن ڪرڻ سندس لاءِ ممڪن نہ هئو. تنهن ڪري پيا پنجي سال هو بي سرو ساماني ءَ جي ڪيفيت ۾ السيس ۽ لورين جي ڳوٺاڻن علائقن ۾ رُلندو رهيو، تان جو 1755ع ۾ کيس جنيوا جي پسگردائيءَ ۾ رهڻ لاءِ جڳهہ ملي. جتي شهر جي مُک دروازن وٽ، هن هڪ آرامده ۽ پريل ٽُريل حويلي خريد ڪري ورتي، جيڪا کيس ايتري تہ پسند آئي، جو هن ان جو نالو Les delices (هاڻي انهيءَ تي والٽيئر بابت عجائب گهر ۾ ادارو ٺهيل آهي) رکيو. انهي کان سواءِ هن 'لوزين' ۾ بہ سياري لاءِ هڪ جڳهہ ورتي، پر ان مهل کيس اها سڌ ڪونہ هئي تہ پروٽيسٽنٽ فرقي جي هن ڳڙهہ جا ڪي آزار بہ هئا. Les delices واري حويلي ۾ والٽيئر جيڪي بنيادي تبديليون آنديون، انهن ۾ سڀ کان پهرين هن اندر عمارت ۾ هڪ ناٽڪ گهر ٺهرايو، جتي هو پنهنجن ناٽڪن جون هدايتون ڏيڻ سان گڏوگڏ، انهن کي اسٽيج تي آڻي پيش بہ ڪندو هئو. ٿورڙي ئي وقت کان پوءِ جينيوا جي اختيارين انتهائي فهميداڻپ سان کيس ٻڌايو تہ: ملڪ ۾ اسٽيج ناٽڪن ڪرڻ جي اجازت نہ هئي، هونئن اختيارين پاران والٽيئر کي ڪوبہ منع نامو تہ ڪونہ ڏنو ويو هئو، پر هن پنهنجي ٻيڙي خطري جي بوءِ محسوس ڪري ورتي. ان ڪري هن 1758ع ۾ ٽين ملڪيت يعني، فرانس جي سرحد وٽ 'فيرني' جي جاگير خريد ڪري ورتي. انهيءَ کان پوءِ اها جڳهہ ئي والٽيئر جو مُک آستانو بڻجي ويئي، جتي مادام ڊينس بہ گهرڌياڻي ٿيي اچي وينئي، جڏهن تہ 'فيرني' جي چڱي مڙس جي حيثيت سان هن آهستي آهستي عام ماڻهوءَ وٽ بہ مرتبو حاصل ڪري ورتو.. حقيقت بہ اها آهي تہ موجوده فيرني شهر جي ٻاهران ڪانجهيءَ جي ٺهيل چمڪندڙ مُجسي ۾، والٽيئر جو روپ مرتبي وارو لڳي بہ ٿو.

انهيءَ دؤران جيتوٽيڪ والٽيئر سائيڪو سالن کان چڙهي هليو هئو ۽ پنهنجي اصلي عمر کان وڌيڪ ڪُراڙو ٿي لڳندو هئو، پر اجا تائين پنهنجي ملڪيت جي واڌاري ۽ انسان ذات جي ڀلائي لاءِ منجهس زبردست سگهه ۽ بي انداز خيال موجود هئا. هاڻي اهي ٻئي ڳالهيون ئي سندس سوچ جو محور هونديون هيون.

جڏهن والٽيئر 'فيرني' واري جاگير خريد ڪئي، ته انهيءَ مهل سچ پچ ته هيءَ علائقو صفا سُڃو ۽ پڙپانگ هُئو، جتي رهندڙ جاهل، غريب ۽ گدلن ڏيڍ سئو غلامن جي حالت ته ڏاڍي خراب هئي. انهيءَ صورتحال ۾ هن انگريزي نوابن کان متاثر ٿيندي، غلامن جي سڌاري لاءِ خرچائتيون ۽ مڪمل رٿابنديون شروع ڪيون. سندن جهوپڙن جي مرامت ڪرائڻ کان سواءِ، نون ايندڙن لاءِ پڻ نوان جُهڳا ٺهرايا. جنيوا ڏانهن ويندڙن لاءِ شاهراهه جي پاسن کان ٻنيون ٺهرائڻ سان گڏوگڏ ٻوٽا ۽ وڻ به پوکرايا، جن مان ڪي ته اجا به موجود آهن. اُتي ئي هُن ڳوٺاڻو اسڪول ٺهرائڻ سان گڏ، هڪ گرجا گهر پڻ جوڙايو. اڄوڪي دؤر ۾ ڪو سياح جيڪڏهن انهيءَ طرف وڃي ته هو اُن گرجا ٻاهران DEO-EREXIT-VOLTAIRE (هيءُ والٽيئر ٺهرايو)جا اکريل اکر به ڏسي سگهي ٿو. انهيءَ کان پوءِ هڪ شاندار ڪارخانيدار ۔وانگر (جيئن هو هيو به) پنهنجي ماڻهن واسطي باوقار زندگيءَ فراهم ڪرڻ لاءِ هن ڪي ڪارخانا قائم ڪيا، جتي آخرڪارمنفرد واچون ۽ ريشمي ڪپڙو ٺهڻ لڳو، انهن شين جي هن پنهنجن لاڳاپن ذريعي وڏي مشهوري ڪئي. اتي چڪر تي ايندڙ ماڻهو، جيڪي سندس مُلهائتي آڌرڀاءُ جو واس وٺڻ ايندا هئا، تن کان به اها اميد رکي ويندي هئي، ته هو اتان ڪا گهڙي، گهڙيال يا ريشمي ڪپڙن جو جوڙو ڳنهن.

بهرحال هو جيترا سال فيرني ۾ رهيو، يورپي سياحن جي پروگرام ۾ اتان جو چڪر هڻڻ لازمي ٿي چڪو هُئو. ڪيترا دفعا ٻُڌو ويو ته پوڙهي والٽيئر شڪايتون به ڪيون، ته منجهانئس اها توقع ٿي رکي ويئي ته هو "يورپ جي سراءِ مالڪ" وارو ڪردار ادا ڪري، پر سندس انهيءَ شڪايت کي ڪنهن به سنجيدگيءَ سان نه ورتو. انگلنڊ منجهان ڪيترن سياحن فيرنيءَ جو چڪر لڳايو، جن ۾ جان ولڪن، آدم سمٿ، بريس ويل، گبون ۽ ڊاڪٽر برنيءَ جي پائي جا شخص به موجود هئا، جن هن چڱي مڙس کي سندس گهرو حالتن ۾ به ڏٺو. حقيقت اها آهي ته ايڏي تر وٺس مهمانن جلي پيهه ٿي جو اهو ٻڌي حيرت پئي ٿي، ته والٽيئر ان دؤران ڪو به ڪم ڪري نٿي سگهيو. پر هن گهنج پيل جهوني لاءِ، چار ڪلاڪ ننڊ ئي ڪافي هئي. جيڪو زندگيءَ جو ڊگهو عرصو

تصنيف واري ڪم جي بلي ڪرڻ جي باوجود ڪجھ چوڻ ۽ لکڻ جي معاملي ۾ اچا بہ گهڻو پڪو پختو بيٺل هئو. سچ تہ اهو آهي تہ والٽيئر زندگيءَ جي آخري پن ڏهاڪن ۾، تمام گهڻو مصروف رهيو.

والٽيئر کي جڏهن جنيوا کان فيرنيءَ لاءِ روانو ڪيو ويو هُئو تہ ادب جو شاهڪار سندس ڪتاب 'ڪئنڊيڊ' پڻ ساڻس گڏ هئو، جيڪو ڪلا جي Conte philosophiquee (1) ڪيتر سان تعلق رکندڙ صنف ۾ پهريون ڪتاب آهي، تنهنڪري اُنهيءَ صنف جو والٽيئر کي بانيڪار بہ چئي سگهجي ٿو. هيءُ ڪتاب 1759ع ۾ شايع ٿيو ۽ والٽيئر جي تخليق جو اعليٰ اظهار بڻجي بي انداز وڪاميو. هيءُ ڪتاب مجموعي طرح سان سرهائيءَ ڀري جانبازي، واقعن سان ڀرپور، حيرت ڀريو، ٽوڪبازيءَ سان ڏٽيل ۽ پنهنجي جنسياتي پهلوءَ ۾ ڏاڍو ڪشش رکندڙ ڪتاب آهي. انکان سواءِ اهو بہ واضح هجي تہ هي ڪتاب ان مهل لکيو ويو هئو جڏهن والٽيئر 1755ع ۾ لزبن واري زلزلي جي ڪري، سندس سک درسي فڪر کي والٽيئر جي ڪتاب مليل زبردست جهٽڪي مان پاڻ سنڀالي رهيو هئو. جنهن کان پوءِ انگريز بحري عملدار ايڊمرل بينگ وارو معاملو درپيش آيو، جنهن کي ڪينڊيڊ جي انتهائي معروف سٽن ورجائڻ جهڙي مرٽس ماٿهاٻ جي ڪري گولي هنئي وئي هئي. جيتريقدر هن ننڍي ڪتاب جي تت جو تعلق آهي تہ ان ۾ بدڪار ڊاڪٽر پٽنگلوس جي ان بيهودگيءَ کي نراور ڪيو ويو آهي، جنهن ۾ هن چيو آهي تہ "پاڻ واري دنيا سڀني ممڪن دنيائن ۾ بهترين آهي." ۽ اهوبہ تہ: "انسانذات تي لازم آهي تہ اها انهيءَ کي وڌيڪ سٺو بڻائڻ لاءِ جستجو ڪري." يا وري جيئن ساڳي ڳالھ والٽيئر 'ڪئنڊيڊ' جي واتان چورائي ٿو تہ:

"اچو تہ پنهنجن باغن کي شاداب ڪريون"

والٽيئر انهيءَ کان سواءِ 'بدناموسيءَ کي چٽڻ' جو نعرو پڻ بلند ڪيو هتي 'بدناموسي' مان سندس آڌو عيسائيت ڪو نہ هئي، نڪو وري ڪئٿولڪ ازم، پر انهيءَ مان مطلب مذهبي ڪٽرپڻو، اسهپ، ايذائيندڙ ظالماڻا عدالتي قانون، ڪُلي ڪلائي سماجي ٽڳي، ناجائز رعايتون، جادوگريءَ ۾ ايمان کانسواءِ ٻيا هڙئي وهم ۽ ظلم پڻو، حماقت پڻو ۽ جنگين جي گهٽائي آهي.

فرينچ ٻوليءَ جو اصطلاح "Ecrasez-L- Infame" يعني 'بدناميءَ کي دفن ڪريو' جنهن کي هو عام طور تي پنهنجي خطن ۾ صحيءَ جي جڳھ

---

(1) آکاڻي يا ننڍي ڪهاڻي جنهن ۾ سنجيده نصيحتون قابل قبول انداز ۾ پيش ڪيون ويون هجن.

تي ڪم آڻيندو هئو، سو سنڌس انهيءَ زبردست تحريڪ جو جنگي نعرو بڻجي اڀريو. جنهن کي هن حياتيءَ جي آخري ڏهاڙي ۾ پنهنجي اڏي، فيرنيءَ منجهان ويهي رٿيو، تنظيم ڪئي ۽ اُن جي راهبري ڪئي.

والٽيئر جو واحد هٿيار سنڌس قلم هئو پر انهيءَ قلم جي ڪهڙي ڳالهه ڪجي؟ جنهن انساني تاريخ ۾ پهرين ڀيرو هڪ عظيم ليکڪ جي هٿان اهو ڪارنامو ڪري ڏيکاريو، جو رياستي ۽ مذهبي اختيارين کي به سنڌس ڳالهيون ٻڌڻيون پيون. جنهن لاءِ هن پنهنجي تخليقن جي ٻل تي، عوام کي متاثر ڪندي عوامي راءِ ٺاهي. اهو واضح آهي ته هن جهجهي انگ ۾ پنهنجي سوچ کي پمفليٽن ۽ ڪتابن جي صورت ۾ آندو، جيڪي سنڌس فيرنيءَ واري مطالعي جي ڪمري مان سالن جا سال ٻي قابو ٻوڏ جي صورت ۾ ڦهلبا رهيا. سنڌس اهم ترين ڪتابن ۾ 'فيلسوفيءَ جي لُغت' (1764) نالي ڪتاب آهي، جيڪو حقيقت ۾ نه ڊڪشنري آهي، ۽ نه وري فيلسوفيءَ بابت ڪو عام وضاحتي بنيادي ڪتاب. پر ان منجهه ته اصل ۾ مختلف مضمونن تي لکيل دل ليائيندڙ تحريرون درج ٿيل آهن، جن ۾ خاص طور تي دينيات ۽ تعليم تي انهيءَ نسبت سان ڪم ڪيل آهي، ته جيئن عام ماڻهو انهيءَ ۾ ڪشش محسوس ڪندي انهن علمن کان آگاهه ٿين. هن ڪتاب جي پنهنجو پاڻ ڳالهائيندڙ صفحن ۾، لاتعداد سڌارن جا پيغام درج ٿيل آهن. وڏي ڳالهه ته اهي مضمون، انهيءَ ڪري به انتهائي اهم آهن، جو اهي آزاد خيال سڌارن جو اهو نصابي ڪتاب آهن، جن اڳتي هلي فرينچ انقلاب برپا ڪيو.

پٺي پاسي انهيءَ دؤر ۾ والٽيئر پنهنجي پروپئگنڊا واري مهم جي عروج تي هئو. سنڌس مضمون جيڪي هر طرف پکڙجي ويا، انهن جي ايتريقدر گهرج هئي، جو فرينچ ٻوليءَ ۾ پريسن کان ڇپجندي فورن پڙهيا پئي ويا، يا ٻين اهم ٻولين ۾ ترجمو ٿيندي ئي وڏي اُتساهه سان سمجهياتي ويا. پر ڳالهه اتي ختم ڪونه ٿي ٿئي، جيڪڏهن والٽيئر جي قلم ۾ ڪا سگهه هئي ته سنڌس شخصيت وري ان کان به وڌيڪ سگهاري هئي. جنهن جو اندازو سنڌس انهن معتقدن جي انبوهه مان لڳائي سگهجي ٿو، جن نه پڙهندي يا نه پڙهي سگهندي به ڪيس پنهنجي اکرين ۾ جاءِ ڏني. جيڪي سنڌس نالو ٻڌندي ئي، ان کي پنهنجي ساهه سان سانديندا هئا. جڏهن ته والٽيئر به پوڙهائپ ۾ ڏڪندڙ هڏن ۽ ٿڙڪندڙ اعصابن خلاف بغاوت ڪندي پنهنجا پير مضبوطيءَ سان کوڙيندي، هڪ فريادي وڪيل جي روپ ۾ دنيا جي مختلف نظرين جي منڊليءَ ۾ پنهنجو آواز بلند ڪيو.

پنهنجي مشهور مقدمن مان سڀ کان اڳ هن "تو لائوز" جي انهيءَ مانائتي واپاريءَ "جين ڪئلاس" جي عدالتي قتل وارو مقدمو کنيو، جنهن جو هڪ ڪوڙي الزام هيٺ انهيءَ ڪري ڪنڌ ڪوريو ويو هئو ته هن پنهنجي پُٽ کي پروٽسٽنٽ فرقو ڇڏي ڪئٿولڪ ٿيڻ جي جرم ۾ ڪٺو هئو. اها خبر جڏهن والٽيئر کي پئي ته هن جلد ئي محسوس ڪيو ته انصاف جي نالي ۾ اها زبردست بي انصافي ٿي هئي. انهيءَ ڪري هو يڪدم حرڪت ۾ آيو ۽ بااختيار ماڻهن ڏي خط لکڻ کانسوءِ، اخبارن ۾ بي عزتيءَ جوڳا مضمون لکيائين، انصاف لاءِ اپيل ڪيائين ۽ بيگم ڪئلاس جي دل سوز داستان منجهان پمفليٽ جوڙيائين. نتيجي ۾ ڪئلاس کي ڏنل موت جي سزا کي ته رد ڪيو ويو، پر افسوس جو تيستائين هو سزا کائي دنيا مان ڪوچ ڪري چُڪو هئو. تقريبن اهڙوئي هڪ ٻيو ڪئين سرونس نالي هڪ همراه جو هُئو، جنهن کي سندس پريٽ پنهنجي ٻڙواتڻ راهب جي ڌيءَ کي، خون ڪرڻ جي ڏوهه ۾ سزا ٻڌائي ويئي هئي. انهن واقعن کان ڪئين سال پوءِ هڪ نوجوان فرنيچ ڪنيامادام "سُراد" فيرني جو دوُرو ڪندي والٽيئر جي هنڌ مٿان ٽنگيل ڪئلاس جي تصوير کي ڏسي، سندس لاءِ 'مذهبي تعصب جو شڪار ٿيل انسان' جا لفظ اچاريا هئا. جنهن موٽ جي منهن ۾ ويڃڻ کان پهرين پنهنجي ڪُتنب کان انتهائي اُداسيءَ منجهان موڪلايو هئو.

انهيءَ مائيءَ جي اکرن جي وراڻي ڏيندي پير مرد والٽيئر کيس ٻڌايو ته: "هئه هئه، مادام! سرونس جو اداس ڪُتنب يڪا سارا سورنهن ورهيه مون سان گڏ رهيو ۽ اهو سڄو عرصو مان پاڻ کي ملامت ڪندو رهيس ۽ جيڪڏهن ڪٿي ڪڏهن مرڪيم به پئي ته پاڻ کي ڏوهاري ٿي ڄاتم".

هتي هڪ ٻيو مقدمو به ضرور بيان ڪرڻ کپي. جنهن ۾ 1765ع ڌاري نوجوان 'لابيري' تي آروپ لاڳايو ويو، ته هن 'ابي ويلي' جي مورتيءَ وٽ صليب جي شڪل بگاڙي هئي. سندس مقدمي دوُران اهو ثابت ٿيو، ته هو ٻين ڪتابن سان گڏ والٽيئر جو ڪتاب 'فيلسوفاڻي لُغت' به پڙهندو رهيو هُئو. آخرڪار کيس ڏوهي ٺهرائيندي سندس ڪنڌ ڪپيو ويو. انهيءَ ڳالهه ٻڌڻ کان پوءِ شديد ڪاوڙ ۾ ڀريل والٽيئر چيو: "انهيءَ واقعي جي زيادتيءَ منهنجي اندر ۾ هيبت ۽ زبردست غصو ڀري ڇڏيو. مون پنهنجي اندر ۾ ملڪي سرحد تي ويهي ڀلايون ڪرڻ ۽ گهر جوڙي پنهنجو پاڻ کي تباهه ڪرڻ واري روش جي ڪري پاڻ تي سخت ملامت ڪئي. جتي ٽڏو ٽانهرو ٿي ويهي رات جي مانيءَ کان اڳ ماڻهو ٻچان ڏيارينڊڙ حرڪتون، ڪندي مدهوش وحشين جي جٿن کي بدلائڻ جون

ڳاليهون ڪندا هئا. بعد ۾ اهڙا افواهه به ٻُڌڻ ۾ آيا ته انهيءَ سلسلي ۾ والٽيئر جي نالي هڪ سخت نوٽيس به ڪڍيو ويو، ڳالهه سڌي سنئين آهي ته جيڪڏهن لابيري جهڙي بي هٿيار نوجوان معتوب سان ايڏو ظلم ٿي پئي سگهيو ته والٽيئر سان ڪهڙي رعايت جي پڪ هئي؟ توڙي جو پنهنجي لافاني عظمت جي ٻل تي هن پوڙهي شخص ڪٿي ڌمڪين ۽ دهمانن کي ڪنگهيو به ڪونه، پر لاوا اندر ئي اندر سندس روح ۾ پچندو رهيو ۽ ڪجهه سالن کان پوءِ هن لکيو: "لابيري جو بيگناهه خون پڪاري ٿو ۽ ان سان گڏ آئون به رڙان ٿو ۽ هاڻي آئون پنهنجي جيون جي آخري گهڙيءَ تائين پڪاريندو رهندس".

سال 1778ع جي مُنڍ ۾ ٽيهن سالن کان پوءِ والٽيئر پئرس ۾ موٽي آيو. پر هن ڀيري پنهنجي گهر ۾ سندس واپسي هڪ فاتح سورمي جي حيثيت ۾ ٿي. ملڪ جي بيشمار عوام، هڪ ٻئي کي ڌڪي ٺونٺيون هڻي، سندس بي مثال آجيان ڪئي. سندس رهائش گاهه 'ريوڊيبيون' تي ڪيس واڌايون ڏيندڙ سوين مرتبي وارن شخصيتن ۾، انگلنڊ جي سفير ۽ بنجامن فرينڪلن جهڙيون اتم هستيون پڻ پير ڀري آيون. الائي ڪيترا اهڙا ماڻهون به سندس استقبالين ۾ شامل هئا، جن ڪڏهن هن جو لکيل هڪ لفظ به نه پڙهيو هئو. پر ڪين ايتري خبر هئي ته: "هي اهو شخص آهي، جنهن ڪئلاس جي ناحق خون جو بدلو ورتو هئو!...."

پوءِ جڏهن سندس آخري ناٽڪ 'آئريني' کي Comadie Francaise جي ناٽڪ گهر ۾ اسٽيج ڪيو ويو، ته سندس سيني کي ڪئين اعزاز سان سينگارڻ سان گڏو گڏ، جنون ڀريل سرگرميءَ سان ڪيس فتحمند سورمي جي مرتبي وارا هار پهريا ويا. هن پوڙهي مرد لاءِ ايڏي بي تابي مهانگي ثابت ٿي، ۽ هو 30 مئي تي هميشه لاءِ اڻچاتل منزل ڏانهن روانو ٿي ويو. تيرنهن سالن کان پوءِ سندس لاش، 'اڳئين هند تان ڪڍي' هڪ باوقار سينگاريل ڪاٺ جي تابوت ۾ وجهي، ڪيس انقلاب جي انتهائي عزت لائق پٽن لاءِ مخصوص شاندار مندر ۾ ٻيهر دفن ڪيو ويو. سندس جنازي واري ڏوليءَ تي هيٺين تحرير اڪاري وئي:

"هتي اهو شاعر، فيلسوف ۽ تواريخدان سٿل آهي، جنهن انساني ذهن کي پَرَ ڏنا ۽ جنهن اسان کي آزاديءَ لاءِ تيار ڪيو."

(جارج ڪننگ جي ڪتاب "دي گريٽ يورپينس" تان ورتل)

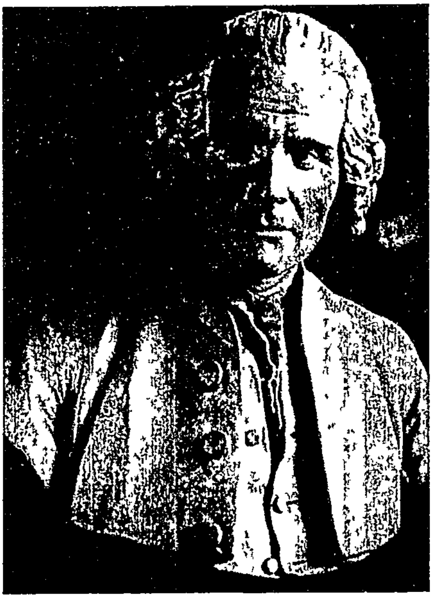

جين جيڪس روسو

ڄم: 2 جون 1712ع
لاڏاڻو: 2 جولاءِ 1778ع

خيالن ۽ حقيقتن جي وچ واري رستي تي هلندڙ اسان جهڙن اڄاڻ ۽ آواره مسافرن لاءِ، زندگي ڪيتري چيڙائيندڙ ۽ درد ڏيندڙ آهي؛ انهيءَ جو اندازو لڳائڻ ڏاڍو ڏکيو آهي. ڇاڪاڻ جو انهن احساسن ۽ پيڙائن کي بيان ڪرڻ لاءِ جنهن ذهني اورچائي ۽ ترڪيب جي ضرورت آهي، سا اسان مان اڪثريت وٽ موجود ڪانهي. هونئن به اهو هر ڪنهن لاءِ ممڪن ڪونهي ته اندر جي اونده کي، سجهندو بخشيندڙ خيالن جي چانڊاڻ واري شفاف چادر تي چٽو ڪري سگهي. زندگيءَ جون ذلتون، اندر جي اُٿل ٿُٿل، تحرير جي ترنگ، تخليقي صلاحيتن جي تابش، سوچڻ جي سگهه ۽ عام سان

الفت جڏهن عروج تي پهچي ٿي، ته پوءِ وچي صدين پڄاڻان ڪو پتا غورٺ، پاسڪل، اسپنوزا، يا جين جيڪس روسو پيدا ٿئي ٿو.

انهيءَ پس منظر ۾ جيڪڏهن انساني فڪري تواريخ تي هڪ گهري نظر وجهبي، ته محسوس ٿيندو ته ڌرتيءَ جي مهان مفڪرن جو بنيادي ڪم، انساني ڀلائيءَ لاءِ جاکوڙڻ ۽ مصيبتن مان ڇوٽڪارو حاصل ڪرڻ رهيو آهي، تنهن ڪري هر نئون سوچيندڙ ذهن پنهنجي سوچ جي ڏيئي ۾، اڪثر ڪري انهيءَ ئي مجيل حقيقت جو تيل ٿو اوتي ..... پر تڏهن به ٻين جون ڪي سوچون اڃون ته گهريون ۽ دل جي ويجهو هونديون آهن، جو انهن سان واسطي ۾ ايندي، اوپرائپ محسوس ڪونه ٿيندي آهي. جديد رومانوي فڪر، (Romanticism) جو پايو وجهندڙ فرانس/ جينيوا جو امر انسان روسو، پڻ هڪ اهڙو ذهن آهي، جنهن کي پڙهندي انگريزيءَ جو پهاڪو، "Love begets love" ياد اچي ويندو آهي- هو جڏهن سچائيءَ جي نشتر سان، روڳي سماج جي گندگيءَ کي ڪورڻ جي ڪوشش ٿو ڪري، ته لڳي ايئن ٿو، ته هُو چڻ ڪو اهڙو بيچين روح آهي، جنهن جي جوهر ۾ ڀريل وياڪُلتا ۽ بي وسيءَ ڪري، ٿيندڙ ٽوڙ ڦوڙ جا سُڇيتائپ ڀريا اظهار به، چڻ ته -انساني زندگيءَ منجهه موجود عذاب جو علاج ٻڌجي ٿا اچن. سندس فڪري واٽ، جنهنکي Romanticism چئجي ٿو، تنهن ۾ انسان، ڪائنات ۽ زندگي جي مقصد واري لڙيءَ بابت، توڙي جو تجربن کان ماورائي انداز اختيار ڪيو ويو آهي ۽ نوس جذبن، احساسن سان سلهاڙيل تصوراتي يا خيالي راهه ورتي وئي آهي، پر تڏهن به ان ۾ مصنوعيت جي خلاف، حقيقت پسنديءَ سان ڀرپور جنگ جوٽيل آهي. ڇاڪاڻ جو هُو لفظن کي خيالن جي سگهه ڏيئي، انهن

۾ تبديليءَ جو بارود پرڻ واري فن کان،چڱيءَ طرح واقف هئو.

روسو جي لاءِ برٽرنڊ رسل لکيو آهي: ”هن پنهنجي فڪري سگهه ذريعي،انساني ذهن کان ماورائي سچائين کي انساني جذبن ذريعي بيان ڪيو آهي؛ نتيجي ۾ هُن هڪ اهڙي سياسي نظام کي جنميو، جنهن ۾ آپيشاهيءَ ۽ بادشاهگيريءَ جا بنياد اکيڙي برابريءَ تي بيٺل جمهوري سرشتي کي اوليت ملي.“ بيشڪ، اڄوڪي دؤر ۾ لوڪ راڄ،جو جتي به ڪو اُهڃاڻ آهي، اتي روسو جي سڃاڻ هڪ محترم ۽ معتبر سوچيندڙ ذهن جي حيثيت ۾ ٿئي ٿي، پيو ته ٺهيو پر جيڪڏهن انساني تواريخ جي فڪري/ سياسي ۽ معاشي ترقيءَ جي ميدان ۾ ٿيل، جدوجهد جي لافاني واقعي- يعني فرانسي انقلاب جو ذڪر ڪبو،ته روسو جو نالو سيني کان پهريائين ونئو پوندو. جاڪاڻ جو انهيءَ عظيم الشان انقلاب جي پيڙهه جو پٿر رکڻ ۾،سندس تحريرن بنيادي ۽ اساسي ڪم سرانجام ڏنو. شايد لارڊ بائرن پڻ اهڙن انسانن لاءِ چيو هئو:

Over the glad waters of the deep blue sea,
our thoughts are boundless and our hearts
are free.

پر اسان کي سڌ آهي ته جيئن هر تبديلي پليدان گهري ٿي؛ تيئن روسو پڻ پنهنجن تصورن ۽ طبيعت جي ڪري، زندگيءَ ۾ ڏاڍيون مُصيبتون، ڏولاوا ۽ ڏاڪڙا ڏٺا. انهن تڪليفن جو اندازو فقط اهو شخص ئي لڳائي سگهي ٿو، جيڪو پاڻ به نه رڳو انياءَ جي خلاف هُجي، پر بيوس دل جو مالڪ هُجڻ سان گڏوگڏ، سخت جذباتي ۽ احتجاجي ڪيفيتن ۾ رهڻ جو به ڪيس تجربو هُجي. اهڙي ڪيفيت،جنهن ۾ ضمير جو چُيڪو مڙئي

ڪجهه سرس هُجي...... هونئن بہ روسو اهلِ عقل مان نہ،پر بنيادي طور تي اهلِ دل منجهان هئو، ۽ ياد رکڻ گهرجي تہ انهيءَ "مرض" ۾ ورتل ماڻهو،دنيا ۾ ڏاڍا ڏک ڏسندا آهن. پر اهڙن ڏکن جي کهڙي ڳالهہ ڪجي، جيڪي ماڻهپو پيدا ڪرڻ لاءِ پهرين وک ثابت ٿين! ۽ اهڙن ماڻهن لاءِ پڻ ڇا چئجي، جيڪي زندگيءَ پر ڏيئا ٻڻجي ٻرندا ۽ ٻين لاءِ سوجهرو پيدا ڪندا رهن!! سُهڻي لطيف تڏهن تہ چيو هُئو:

"نڪي ڪُٺن پاڻ سين، نہ ڪو ساٺن پاڻُ،
اهڙا جن اُهڃاڻ،آئون نہ جيئندي اُن ريءَ."

- سنڌيڪار

پاڻ ڪانپوءِ وارن نسلن جي ڄاڻ لاءِ، روسو پنهنجي شخصيت بابت گهڻو مواد ڇڏي ويو آهي. ڪنهن بہ جيون ڪٿا لاءِ گهربل،مناسب معيار سان پرپور اظهارن جي هڪ ڊگهي سلسلي، يعني پنهنجي ڪتاب "اعتراف يا قبوليتن" (Confesssions) ۾،هُن انسان ڪي فطرت جي سچائين منجهان ڏيکارڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. جيون ڪٿا جي هر صفحي تي، هن انهن اڪيچار ڳالهين ڪي بيان ڪيو آهي؛ جن کي پڌائڻ کان عام طوُر تي هر ڪو لنوائيندو آهي. هونئن هڪ ادبي ڪاوش جي روپ ۾ بہ، هيءَ تصنيف انتهائي شاندار آهي. جيتوڻيڪ ان ۾ تُز تُواريخي واقعن جي کوٽ سبب نقادن منجهائس ڪيترا اوڻ ڪڍيا آهن، تڏهن بہ رومانويت بابت سندس غير معمولي فڪر ۽ انقلابي آدرشن جي هن انتهائي اهم اڳواڻ،جي زندگيءَ جي بُڻ بُنياد ۽ ان سان لاڳاپيل هر ڪارج پري شئي جو ڏس پتو بہ گهڻو تڻو اتان ئي ملي ٿو.

جيڪس روسو جو جنم 28- جون 1712ع ڌاري جينيوا شهر ۾ هڪ فرانسي ڪٽنب ۾ ٿيو، ڇاڪاڻ جو ابن ڏاڏن کان پئرس جي رهاڪو سندس وڏن، عيسائين جو پروٽيسٽنٽ فرقو قبول ڪرڻ کان پوءِ، پنهنجي پيلائي ان ۾ سمجهي تہ هو اباڻو ملڪ ڇڏي وڃي، تنهن دؤر ۾ هن فرقي جي مرڪز يعني جينيوا جا وڻ وسائين. (ياد رهي تہ ان دؤر ۾ فرانس ملڪ ڪئٿولڪ هُئو ۽ اتي پروٽيسٽنٽ فرقي تي وڏو عذاب نازل هئو- مترجم) جينيوا ۾ رهندي هڪ پلي شهريءَ جيان، هن ڪٽنب جي پاتين ڏيکاءَ ۽ بناوت کان پاسو ڪندي، نہ رڳو

مذهبي فرض سچيتائيءَ سان ادا ڪيا، پر هڪ ننڍڙو ڪارخانو هلائيندي روٽي بہ حلال ڪري ڪائيندا رهيا. روسو جو والد آئزڪ روسو واچون ٺاهڻ جو ڪم ڪندو هئو،جڏهن تہ هڪ پادريءَ جي ڌيءَ، يعني سندس والده سوزن برنارڊ پڙهائيءَ ۾ پنهنجي مڙس کان مڙئي ڪجهہ اڳيري هئي. روسو کي پاڻ کان وڏو ڀاءُ بہ هئو، پر ننڍي هوندي ئي هڪ ڏينهن هو گهر مان جو نڪتو، تہ وري ڪڏهن بہ واپس نہ آيو، تنهن ڪري اسان روسو کي هر خيال کان پيءُ ماءُ جو اڪيلو پٽ سمجهنداسون. بدقسمتيءَ سان ڪيس ڄڻيندي ئي سندس والده جو لاڏاڻو ٿيو. هن پنهنجي جيون ڪٿا ۾ اهو واقعو درج ڪندي لکيو آهي: "مون کي ڄڻيندي منهنجي ماءُ کي حياتيءَ تان هٿ ڌوئڻا پيا، بس ايئن سمجهو تہ منهنجو جنم ئي منهنجي ڏاکڙن جو پهريون سبق هئو."

ماءُ جي پيار کان ڏکاري نموني سان وانجهيل هن ٻار جي ڦُپي،جيڪڏهن سندس پرورش نہ ڪري ها، تہ هو زندگيءَ جي مهڙين ڏينهن ۾ ئي ختم ٿي وڃي ها. لڳي ايئن ٿو تہ هوءَ ڏاڍي ڪا باوقار مائي هئي. روسو پنهنجي حياتيءَ جي آخري ڏهاڙن ۾ بيحد سارينديءَ، هميشہ ڪيس سرهي ۽ کهل ڀري زائفان ڄاڻائيندو هئو ۽ بار بار سندس پراڻي طرز جي ڪپڙن ۽ وارن جي سينڌ جو ذڪر ڪرڻ سان گڏو گڏهن جي ٻهراڙيءَ واري وٽندڙ سياءَ کي پڻ ياد ڪندو هئو. ان کان سواءِ پنهنجي حياتيءَ جي آخري ڏينهن ۾ موسيقيءَ ۽ راڳ سان دلچسپيءَ بلڪ جنون کي بہ، هو پنهنجي ڦپيءَ کان مليل ورثو ڳڻائيندو هئو. جنين جيڪس جو والد آئزڪ روسو توڙي جو بظاهر غير مستقل مزاجيءَ سان ڀريل فطرت رکندڙ ٿو لڳي،پر تڏهن بہ هو نہ رڳو خوش مزاج ماڻهن سان دوستي رکندو هئو، پر ان سان گڏو گڏ مطالعيءَ سان دلچسپي رکڻ ڪري،هن پنهنجي پٽ ۾ بہ اها خوبي پيدا ڪرڻ ۾ سرگرمي ڏيکاري. انهيءَ سلسلي ۾ پيئي پيءُ پٽ شروع ۾ وڏي آواز سان، روسو جي ماءُ سوزن سان پيار جا قصا واري واري سان هڪ ٻئي کي پڙهائيندا هئا؛ ۽ پوءِ آهستي آهستي اهو شوق وڌي روسو جي ڪباٽن ۾ رکيل سنجيده ڪتابن کي پڙهڻ تائين وڃي پهتو، انهن ڪتابن منجهان ننڍي روسو جو سڀ کان وڌيڪ پسنديده ڪتاب مشهور مفڪر "پلوٽارڪ" جي حياتيءَ بابت هئو. انهيءَ سان گڏو گڏ هي پتڪڙو همراه جڏهن بہ تواريخي سورمن ۽ محب وطن مهان شخصن بابت پنهنجي سنهڙي ۽ وڏي آواز ۾ داستان پڙهندو هئو، تہ جذبن ۾ جولان وچان سندس اکين مان لڙڪ لڙي سڄي صفحي کي آلو ڪري ڇڏيندا هئا.

پر ننڍڙو ٻالڪ اڃان ڏهن ورهين جو ئي مس هئو جو هن جا اهي سک

پريا ڏهاڙا ختم ٿي ويا. ٿيو هيئن، جو سندس والد جو ڪنهن با اثر شخص سان جهيڳڙو ٿي پيو، جنهن ۾ آخرڪار هن پنهنجي چڪ تسليم ڪندي سزا طور جلاوطنيءَ کي قبول ڪيو. اهڙي طرح سان گهر ورهائجي ويو ۽ نتيجي ۾ ننڍڙي روسو کي 'پوسي' جي شهري اسڪول ۾ داخل ڪيو ويو. پوسي ٻاڙي جو هڪ ڳوٺڙو هئو، جتي ايم لئمبرسيئر نالي پادري لاطيني زبان پڙهائڻ کان سواءِ ٻيا هنر به اُهي قصا به رهڙيندو ويندو هئو جن کي ان دؤر ۾ "تعليم" سڏيو پئي ويو. هتي روسو پورا ٻه سال پنهنجي همر عمر برنارڊ گهراڻي جي هڪ فرد ۽ پنهنجي سؤٽ (جيڪو سندس گهاٽو يار به هئو) سان گڏ لئمبرسيئر جي هٿ هيٺ گذاريا. اتي پڙهندي هن پنهنجي تعليم ۾ چڱو خاصو واڌارو ڪندي ڪتابي ڳالهين کان سواءِ ٻيو به ڪافي علم حاصل ڪيو. روسو جي زندگي جا ٻه احوال خاص اهميت رکن ٿا. جن مان پهرين تي ته گهڻا اعتراض اُٿاريا ويا آهن، پر اچوڪي نفسياتي تجزيي واري دؤر ۾ اهڙيون ڳالهيون ڪو وڏو صدمو ڪونه ٿيون ڏين. مثلاً اتي لئمبرسيئر جي ڀيڻ به رهندي هئي جيڪا اسڪول جي انتظام هلائڻ ۾ ٻهرو ونڊندي هُئي. سندس عمر ته چاليهن جي لڳ ڀڳ هوندي (روسو پنهنجي ڪتاب'Confessions' ۾ مائي جي عمر ٽيهه ورهيه ٻڌائي آهي، جيڪا درست ڪانهي) پر پوءِ به منجهس اجان ڪجهه جوت هئي، تنهن جي هٿان روسو کي اڪثر ڪري ڦٽڪا جهلڻا پوندا هئا. ڪجهه عرصي کان پوءِ روسو کي مائيءَ جي هٿان انهيءَ مار مان ڏاڍو سرور اچڻ لڳو. ياد رهي ته هن مشاهدي مهل روسو جي عمر ڇڙا يارهن يا ٻارهن سال هئي. انهيءَ عمل مان گذرندي هن مادام لئمبرسيئر جي لاءِ ڏاڍي اڪير وڌندي محسوس ڪئي ۽ وڏيڪ مار کائڻ جي آسري تي هو پنهنجيون بد اطواريون برقرار رکندو آيو. پر هيءَ چڱي جوءِ انهي خرمستيءَ کان هرويرو ايترو به اڻ ڄاڻ ڪانه هئي جيترو سمجهيو پئي ويو، تنهن ڪري هن اڳتي هلي ڪيس ڦٽڪا هڻڻ کان مڪمل انڪار ڪري ڇڏيو؛ جو بقول سندس انهيءَ عمل ڪري ڪيس بت ۾ ڏاڍو ٿڪ پئي ٿيو.....

ٻئي تجربي جو لاڳاپو به لئمبرسيئر جي ذات سان آهي. تفصيل هن ريت آهي ته: هڪ ڏينهن رنڌڻي جي پر واري ڪمري ۾ جتي روسو پنهنجو سبق پئي پڙهيو اتي مائي جيءَ ڏوتل ڦڻي به سڪڻ لاءِ رکيل هئي، جڏهن ڦڻي ڪنئي وئي ته خبر پئي ته ان جو ڪو هڪ اڌ ڏندو ڀڳل هئو، انهيءَ نقصان جو الزام روسو تي مڙهيو ويو. جيتوڻيڪ هن انهيءَ آروپ جي سختيءَ سان ترديد ڪئي، پر سندس مڪمل انڪار ۾ ڌهي هٽي بيهڻ ڪري ڪيس ٿاهوڪي گڏ ڏني وئي، زندگيءَ

۾ ٿيل ساٿس هيءَ ٻهرين بي انصافي چاليهن ورهين کان پوءِ به سندس ذهن ۾ تازي رهي، جنهن کي سارينديءَ هن لکيو: "جڏهن آئون انتهائي سخت جابرن جي ظلمن بابت پڙهندو آهيان؛ يا ڪنهن پادريءَ جي پاليل بدمعاش جي زيادتين کي محسوس ڪندو آهيان، ته سوچيندو آهيان ته ٻلي ته سوين دفعا مون کي سنگسار چو نه ڪيو وڃي، ته به وس پڄيم ته آئون بنان ڪنهن هٻڪ جي، اهڙن ڪميڻن کي جيڪر ڏاريدار خنجر هٽي سندن ٻرگهل لاهي ڇڏيان."

ٻارنهن ورهين جي عمر ۾ روسو جي اسڪولي تعليم پوري ٿي ته واپس جينيوا اچي چاچي جي گهر ۾ رهيو. جتي هن پنهنجي عملي زندگيءَ جي شرعات ٽائون ڪلارڪ جي آفيس ۾، ڪنهن معمولي نوڪري سان ڪئي. پر ڪجهه هفتن جي پرک کان پوءِ اتان کيس بيڪار ۽ نامناسب سمجهندي لاٿو ويو، انهيءَ کان پوءِ هو هڪ ڪاشيگر جو سيڪرٽ نائب ٿي رهيو، پر هيءَ همراه اهڙو ته چيڙاڪ ۽ بد افعالو هئو جو هن روسو جو ساهه ئي مٺ ۾ ڪري ڇڏيو. روسو انهيءَ سختيءَ ۽ ذلت ڀرئي ورتاءَ کي محسوس ڪندي؛ فيصلو ڪيو ته اهي رويا سندس صلاحيتن کي تباهه ڪري ڇڏيندا، تنهنڪري روسو موقعي جو فائدو وٺندي شهر ۾ هڪ ننڍڙي لائبرري ڳولي هٿ ڪئي ۽ اهڙي طريقي سان پنهنجي اتساهه کي مطالعي سان ڳنڍيي ڇڏيو.انهيءَ دؤران هن ڪيترائي هم عمر ۽ هم صلاحيت نؤجوان دوست ڳولي ورتا ۽ مهيني ماسي شهر پناهه ٻاهران ساٿن گڏجي اجهل چرخشماري ۾ رولڙا به ڪندو رهيو. هڪ دفعي ته مورڳو ڪين رات ئي شهر کان ٻاهر ميدان ۾ گهارڻي پئي، چاڪاڻ جو گهمي گهتي دير سان هو جڏهن واپس اچڻ لاءِ شهر جي دروازي تي پهتا ته اهي بند ٿي چڪا هئا. انهيءَ ڪوتاهيءَ جي ڪري کيس مالڪ طرفان ڏاڍا موچڙا مليا ۽ تنبيهه پڻ ڪئي ويس ته جيڪڏهن ٻئي دفعي هن اهڙي حرڪت ڪئي، ته کيس اجان به سخت سزا ملندي... خيرن سان اِيئن ٻئي دفعي به ٿيو ۽ هن دفعي پنهنجا هڏ گڏ ڀچائڻ بدران روسو بهتري ان ۾ سمجهي ته مورڳو جنيوا مان لڏو ئي پٽجي، اهو فيصلو ڪرڻ کان پوءِ هو شهر ڇڏي نڪتو. انهيءَ سان گڏ ئي سندس انهيءَ آواره گرديءَ جي سلسلن جي شروعات ٿئي ٿي، جنهن جو ذڪر هن پنهنجي ڪتاب "Confessions" ۾ لاثاني انداز ۾ وڏي وقار ۽ سندرتا، سان ڪيو آهي.

روسو جو اهو احوال سورهن ورهين جي عمر ڏاري شروع ٿئي ٿو. هن وهيءَ ۾ جيتوڻيڪ هو ايترو قابل ڪو نه هئو، جو پنهنجيءَ ڪاريگريءَ جي زور تي پاڻ جالي، ته به ڪنهن زبردست مايوسيءَ ۾ هرگز به ڪو نه هئو. بلڪ ان

جي اُبتڙ هو اڻ چٽين اُميدن سان ڀريل هڪ اهڙو شخص هُئو، جنهن جي اندر ۾ شاندار حاصلات لاءِ جستجو ۽ اتساهيندڙ مهم جوئي ڀريل هئي. بهرحال ڪيئي ڏهاڙا ته هو جنيوا جي پس گردائيءَ وارن ڳوٺن ۾ رلندو رهيو ۽ پوءِ سرحد ٽپي 'سيوائي' جي علائقي ۾ داخل ٿي ويو. جيڪو ساردينا جي بادشاهه جي ڪيترن راڄن مان هڪ علائقو هُجڻ سان گڏو گڏ "ڪالونزم" ۾ يقين رکندڙ جينيوائين جي مقابلي ۾ پڪو ڪئٿولڪ هئو. جڏهن ته سيوائي جا پادري ۽ جينيوا جا وزير وڏي عرصي کان هڪ ٻئي جا چِٽا مخالف هجڻ ڪري ماٺهن کي فرقا مٽرائڻ ۽ "ديندار" بنائڻ واري ڪاروبار ۾ ڏاڍو سرگرم هئا. انهيءَ پس منظر ۾ جڏهن هي نوجوان "ڪانفگنن" نالي ڳوٺ ۾ پهتو ته علائقي جي پادريءَ طرفان سندس سرگرميءَ سان آجيان ڪئي وئي. سندس آجياٽي واري دعوت ۾ زبردست کاڌن جا انتظام ڪرڻ کان سواءِ فرحت بخش 'فراجي' شراب جو به بندوبست ڪيو ويو، تان جو هو پنهنجي ميزبان طرفان پيش ڪيل 'فرقو مٽائي زندگيءَ کي بهتر بڻائڻ' واري تجويز تي راضي ٿي ويو. ۽ انهيءَ کان اڳ جو ٻئي ڏهاڙي تي هو انهيءَ آڇ تي ٻيهر غور فڪر ڪري، کيس "ايئسي" واري هڪ ڪئٿولڪ ليڊيءَ ڏانهن تعارفي خط ڏنو ويو، جيڪا فرقن مٽائڻ واري ڌنڌي ۾ ڏاڍي مددگار ٿي پئي وئي.

1728ع ۾ مهڙين آچر تي روسو انهيءَ محترمه کي جڏهن گرجا گهر ڏانهن ويندي ڏٺو ته پهرين نظر ۾ ئي مٿس موهت ٿي پيو. اٺٽيهن ورهين جي لوئي ايلينورڊي وارنس نالي هيءَ مائي ان مهل پنهنجي چنچلتا ڀريل سونهن جي اوُج تي هئي. سندس جنم سوئٽزرليِنڊ جي پرڳڻي "واد" جي "ويوي" نالي ڳوٺ جي چڱي مڙس جي گهر ٿيو ۽ چوڏنهن ورهين جي عمر ۾ وارنس جي قبله نواب صاحب سان شادي ٿيس. بهرحال ڪنهن اٽڪٽ جي ڪري 1726ع ۾ ٻنهي طرفن کان بنان ڪنهن تهمت بازيءَ جي رشتو ٽٽي ويو، ان کان پوءِ سندس مڙس جو مورڳو نالو ئي ڪونه ٻڌڻ ۾ آيو. علحيدگيءَ کان پوءِ ستت ئي مادام وارنس سرحد پار "سوائي" جي شهر ۾ بادشاهه جي پناهه ۾ اچي پهتي، جتي کيس رومن ڪئٿولڪ فرقي ۾ آندو ويو. انهيءَ کان وٺي هوءَ شاهي خزاني مان ملندڙ وظيفي تي رهڻ لڳي، جنهن جي بدلي ۾ کيس هڪ سفارتي مشن ۾ مقرر ڪيو ويو، جنهن تحت ڪئٿولڪ فرقو اختيار ڪرڻ وارن لاءِ هڪ سراءِ قائم ڪرڻي هئي. هونئن ته هن ڪم لاءِ وڏي ڪاريگريءَ جي ضرورت هئي پر هاڻي هن بابت وڌيڪ تحقيق مان پتو لڳو آهي ته هو گهڻو ڪري سياسي جاسوسڻ هئي.

هن دل ليـائينڊڙ زائفان سان روسو جي پهرين ملاقات نهايت مختصر ٿي.
مائيءَ کي مٿس ڪافي ترس آيو ۽ ڪيس پئسن ڏوڪڙن کان سواءِ سفارشي خط ڏيئي سارڊينيائي بادشاهت جي راڄڌانيءَ "تيورن" موڪلي ڇڏيائين، جتي ڪئٿولڪ فرقي ۾ پرتيءَ لاءِ هڪ مرڪز ڪليل هئو.

اُتي پهچڻ کان پوءِ به هيءُ نوجوان جيتوڻيڪ انتهائي سرهين اميدن سان پُر هُئو، پر حقيقتون انهيءَ جي ابتڙ ثابت ٿيون. هو مليل پتو ڳولهيندي هڪ اهڙي جاءِ تي اچي پهتو جيڪا خانقاه هجڻ سان گڏو گڏ جيل خانو به هئي. جتي ڪيس موئر ۽ يهودي هجڻ جي دعويٰ ڪندڙ اهڙن لُچن انسانن سان رهڻو پيو جيڪي اٽليءَ ۽ اسپين ۾ آواره گردي ڪندي، يا پاڻ کي ڪئٿولڪ فرقي ۾ داخل ڪرائي زندگي گهاريندا هئا. منجهن رولاڪ قسم جون رنون ۽ نوجوان ڇوڪريون به شامل هيون جن جا پرڪار پڻ ساڳيا هئا. انهن موئرن منجهان هڪ، روسو جي ڇوڪراڻي معصوميت کان متاثر ٿيندي ڪيس ڇوڪري بازيءَ واري مڪروه خواهش جي پورائي لاءِ مجبور ڪيو. جنهن کي هو تاري نه سگهيو. انهيءَ وچ ۾ ڪيس خيرن سان ڪجهه مختصر "مشورا" پڻ ڏنا ويا.
خانقاه ۾ چڙا نو ڏينهن گذارڻ کان پوءِ پيجڻ جي ڪا واٽ نه لهندي ۽ شديد شرم ۽ فضول پشيمانيءَ مان گذرندي، هن پنهنجي "فرقي پرستيءَ وارين غلطين" کان توبهه ڪئي ۽ آخرڪار ڪيس ڪليسا جي حلقي ۾ داخل ڪيو ويو.
سندس مدد لاءِ سڏايل ميڙ واري موقعي تي هن کي ڪل ويهه فرانڪ حاصل ٿيا ۽ جلدي ڪيس خانقاه مان موڪل ڏيئي دنيا جي ڏنڊن ۾ داخل ڪيو ويو.

پوءِ ڪو وقت ته هو "تورين" جي آسپاس رلندو رهيو. سگهوئي وٽس موجود ڏوڪڙ يعني 20 فرانڪ به جلد ئي پورا ٿي ويا جنهنڪري هو ڏاڍو مونجهو ٿي پيو. پر مٿس رحمدل ماڻهو اڪثر ترس کائيندا هئا، خاص ڪري غريب ماڻهن منجهان ڪيس سٺي موٽ ملندي هئي، بهرحال ايئن رولڙا ڪندي نيٺ ڪيس مادام ڊي ورسيلز جي حويليءَ تي ڪمدار مقرر ڪيو ويو، پر ٽن مهينن کان پوءِ هن مائيءَ جو به لاڏاڻو ٿيو. جڏهن مائيءَ جي ڇڏيل سامان جي جانچ ڪئي وئي ته خبر پئي ته هڪ معمولي قسم جي ربين گم ٿيل نظر آئي-
ڳولا ڪرڻ تي اها ربين روسو وٽان ملي، چاڪاڻ جو ڪيس اها ڏاڍي وڻي هئي. انهيءَ بابت جڏهن ڪانئس وڌيڪ پڇا ڳاڇا ٿي ته هن ڏاڍي بيشرمائي سان ڏسيو ته اها ڪيس ساڳي حويليءَ ۾ ڪم ڪندڙ "مارين" نالي هڪ نوجوان پر پاڪدامن نوڪرياڻيءَ وٽان ملي هئي. جڏهن انهيءَ معمولي چوريءَ جو الزام نوڪرياڻيءَ تي مڙهيو ويو ته جواب ۾ هن روسو کي اهڙو ڏوراپو ڏنو، جنهن کي

باقي حياتي هو ڪڏهن بہ وساري نہ سگهيو پر ان مهل پنهنجي هوڏ تي قائم رهيو. بهرحال جيئن تہ هن معمولي واقعي جي مڪمل جاچ ڪرائڻ لاءِ مالڪ وٽ فالتو وقت ڪو نہ هئو، تنهنڪري هن روسو ۽ نوڪرياڻيءَ کي انهيءَ وضاحت هيٺ ڪيدي ڇڏيو تہ منجهائن جنهن بہ اها حرڪت ڪئي آهي تنهن کان ان جو ضمير ضرور بدلو وٺندو. انهيءَ ڳالهہ بابت اڳتي هلي روسو لکيو آهي: "هڪڙو بہ اهڙو ڏينهن ڪو نہ ٿو گذري، جنهن ۾ آئون انهيءَ برائيءَ جي ڪري اندر جي ملامت نہ سهندو هجان".

ان کان اڳ هيءَ نؤجوان ڪيترين ئي معمولي قسم جون نوڪريون ڪندي لڳي ٿو تہ، تقريباً ٽن سالن تائين "تورين" ۾ رهيو. پر، سدائين انسيءَ ۾ رهندڙ پنهنجي سرپرست مادام وارينس سان ملڻ جا خيال کيس هرڪائيندا رهيا. انهي ڪري 1731ع جي اونهاري جي منڍ ۾ (هي تاريخ مختلف ليکڪن جي بيان ڪيل سنہ 1729ع جي ڀيٽ ۾ وڌيڪ درست ٿي لڳي پر تڏهن بہ تواريخ ۾ هن مسئلي بابت ڪافي مونجهارا آهن) هو ٻيهر مادام وارينس وٽ اچي پهتو، جنهن ڪليل دل سان کيڪار ڪندي روسو کي پنهنجي گهر ۾ جاءِ ڏني ۽ سندس وڌيڪ تعليم جو بندوبست ڪرڻ کان سواءِ کيس معاشري ۾ ڏيٺ ويٺ پڻ ڪرائي. انهيءَ تعليم سان گڏو گڏ موسيقيءَ بابت سندس چاهہ برقرار رکڻ لاءِ پڻ اُتساهيندي رهيس.

پورو هڪ سال انهيءَ آرام ده ماحول فراهم ڪرڻ کانپوءِ، هڪ ڏينهن هن کيس پنهنجي هڪ قيدي موسيقار لي ميتر سان گڏ ليونس جي شهر وڃڻ جو حڪم ڏنو. مادام جي حڪم کي مڃيندي هو ٻئي ڄڻا ليونس تہ ڪٿي پهچي ويا، پر ٻن ڏينهن کان پوءِ شهر جي سڙڪ تي گهمندي لي ميتر کي مرگهيءَ جو اهڙو اچي دؤرو پيو؛ جو هو هيٺ فرش تي ڳجي اوڳاريندي ڇڙيون هڻندو رهيو. انهيءَ اوچتي صورتحال روسو کي ايڏو ديجاري ڇڏيو جو هن پنهنجي ساٿيءَ کي اتي ئي تڙڦندو ڇڏي، ڪڙين تي ڪٽي زرو ڏنو. "مادام لئمبرسيئر" ۽ "ربين چوري ڪرڻ" واري مسئلي کان پوءِ هي ٽيون، معاملو آهي جنهن کي روسو پنهنجي ڪتاب ۾ "خواريءَ ڀريو اعتراف" سڏيو آهي. انهيءَ سلسلي ۾ هن لکيو آهي، تہ جيڪڏهن اهڙا ڪي ٻہ ٽي ٻيا واقعا سندس حصي ۾ اچن ها تہ هو پنهنجو ڪتاب "Confessions" لکڻ کان ئي توبهہ ڪري ڇڏي ها.

پنهنجي انهيءَ بدبختيءَ سان ڀريل ليونس واري سفر تان موٽندي سندس هراس ۾ اچا بہ وڌيڪ اضافو تڏهن ٿيو جڏهن کيس خبر پئي تہ مادام وارينس

انيسي مان لڏي ويئي هئي. آخرڪار رلندي پنندي 1722ع ۾ هو ساڻس پيهر شامبيري شهر ۾ وڃي مليو جتي هن پنهنجو نئون گهر اڏيو هئو. هميشه وانگر مادام هن دفعي به سرهي منهن ۽ کليل ٻانهن سان سندس آدرڀاءُ ڪيو ۽ اتان ڪان ئي سندن وچ ۾ هڪ "عجيب گهرائپ واري واسطيداري" شروع ٿي، جيڪا ائين نون سالن جي عرصي دؤران وڌندي ۽ مضبوط ٿيندي وئي.

مادام هتي ڪٿين پيرا روسو لاءِ ڇڳي پگهار واريون نوڪريون هٿ ڪيون، جن کي ڪجهه وقت لاءِ ته هن قبول ڪيو پر هميشه نوڪرين کي خدا حافظ ڪندي پنهنجي رضا خوشيءَ سان انهيءَ عظيم الشان خاتون ڏانهن موٽي ٿي آيو. جنهن بابت هن پنهنجي اوجل تحريرن ۾ صفحن پٺيان صفحا لکي ڪيس امر بڻائي ڇڏيو آهي. هوءَ صفا مستاني طبيعت رکندڙ هڪ اهڙي عورت هئي جيڪا ڏوڪڙن جي باري ۾ ايتري ته بيپرواهه هئي، جيتري ڪوڙي ٺانءِ ۽ ٺوڻ ۽ شائستگيءَ جي باري ۾. ايتري قدر جو عام طؤر تي ڪيس ملندڙ پينشن وقت ڪان اڳ ئي ڪنهن نه ڪنهن وٽ گهه پيل هوندي هئي، سندس بي انداز مهمان نوازي ۽ بيشمار خيراتن جي ته ڳالهه ئي ڪهڙي ڪجي! روسو کي ڪاروبار بابت ڄاڻ ته خير ئي ڪا هئي پر به هن پاڻ کي سندس لائق منشي ثابت ڪرڻ لاءِ وڏا وس ڪيا. هوءَ روسو کي اڪثر ڪري "ٻچڙو" ڪري سڏيندي هئي جڏهن ته هو ڪيس "امڙ" ڪوٺيندو هئو. لڳي ٿو ته مٿين لفظن مان نڪرندڙ معنيٰ سان لاڳاپيل رشتي داريءَ منجهان روسو ڪافي مطمئن هئو. پر جڏهن هو بالغ ٿيو ۽ نوجوان عورتن ۾ ڪافي دلچسپي وٺڻ شروع ڪيائين ته سندس "امڙ" اکرن ڪان وڌيڪ معنيٰ خيز اشارن اداڻن ذريعي ڪيس ٻڌائڻ شروع ڪيو ته هو سندس عاشق بڻجي (جيڪا جڳهه مادام جي اڳين عاشقن جي مؤت ڪري خالي پيل هئي) مٿس ٿيل احسانن جو بدلو چڪائي ٿي سگهيو.

جيڪڏهن روسو جي پنهنجي بيان تي اعتبار ڪيو وڃي ته خبر پوندي ته هو انهيءَ معاملي تي ڪو گهڻو اُتساهه پريل نه هئو. انهيءَ ڪري ئي هن جڏهن پهريون دفعو ڪيس پاڪر ۾ ورتو (مادام، روسو جي زندگيءَ ۾ ايندڙ پهرين عورت هئي) ته ڪيس محسوس ٿيو ته ڄڻ ته هو ڪنهن مهربان شخصيت سان زنا ڪندو هجي... هوڏانهن مادام وارينس کي انهيءَ سڄي وارتا دؤران ڪو پڇتاءُ يا ضمير جي ملامت به بالڪل نه ٿي. بهرحال هوءَ جيڪڏهن صفا ڏکي نه رهي هئي تڏهن به منجهس ڪجهه ٺڏاٽپ ضرور هئي. توڙي جو هوءَ هڪ ديندار ڪئٿولڪ هئي پر ڪيس انهيءَ غيراهم ۽ فرحت ڪان وانجهيل معاملي ۾

اتڪڻ تي ڪنهن بہ قسم جو وشواس ڪونہ هئو، پر پوءِ بہ اهي لاڳاپا سندس پسنديدگيءَ ۾ پنهنجي شخصيت سان هن شخصيت (روسو) کي جوڙڻ ڪافي اهميت وار هئا. انهيءَ سلسلي ۾ روسو ڪاوڙ منجهان مٿس تبصرو ڪندي لکيو آهي تہ، "هوءَ هڪ ڏينهن ۾ ويهن مردن سان سمهڻ ۾ ڪو بہ هرج ڪونہ سمجهندي هئي." سندس گهڻي ڪان گهڻي دلچسپي سماجي ڳنڍجاڻين ۾ شموليت، شؤنق خاطر علم ڪيميا ۾ تجربن ۽ اهڙين ايجادن سان هئي جن بابت رٿابندي ڪرڻ يا تجويزون ڏيڻ ڪري ڪيس پينشن ملندي هئي.

شامبيريءَ جي علائقي ۾ رهندي روسو مطالعي کان سواءِ موسيقيءَ بابت لکڻ ۽ شهر جي نوجوان عورتن کي سبق ڏيڻ ۾ پنهنجو وقت صرف ڪرڻ سان گڏ، پنهنجين اعليٰ صلاحيتن جو اڻپورو استعمال ڪندي، پنهجي مالڪياڻيءَ کي ڪنگلي ٿيڻ کان بچائڻ لاءِ بہ پاڻ پتوڙيندو رهيو. انهيءَ دوران سندس صحت خراب رهڻ لڳي، جنهن ڪري مادام وارينس شامبيريءَ جي پر واري پهراڙيءَ 'ليس شارميتس' ۾ اونهاري جي ڏينهن ۾ هڪ گهر ورتو. هن جڳهہ تي روسو گيتن ڀري سرهي زندگي گذارڻ لڳو، ان دور کي ياد ڪندي هن لکيو آهي: "آئون ڏاڍو ٿاڪ هيس...... جيڪو ڪجهہ من ۾ ايندو هئو سو ڪندو رهيس ۽ هڪ شخص جي روپ ۾ جيئن پاڻ کي ڏسڻ ٿي چاهيم تيئن ٿي رهيس." پر اها سندر گيتن جهڙي زندگي هميشہ جيان جلد ئي پڇاڙيءَ کي پهتي.

صحت جي بهتريءَ لاءِ سگهوئي شامبيري ڇڏي، هو جڏهن 'مونٽ پيلير' جي دوري تي روانو ٿيو، تہ واٽ تي سندس ملاقات هڪ دلڪش عورت مادام ڏي لارينج سان ٿي، جنهن سان هو رنگ رليون ملهائيندو رهيو. انهيءَ هلت مادام وارينس جي روسو سان محبتن کي ٿڌو ڪري، ڪائنس پري ڪري ڇڏيو ۽ هاڻي منجهن ڪو بہ جسماني لاڳاپو باقي نہ رهيو. لڳي ٿو تہ مادام وارينس روسو جي افعالن ۾ تبديليءَ کي ڄاڻي ورتو هئو، ڇاڪاڻ جو هو جڏهن واپس شامبيري پهتو تہ اهو ڏسي کيس ڏاڍي مٺيان لڳي تہ حويليءَ ۾ هڪ ٻيو نوجوان بہ پهچي چڪو هئو، جنهن مادام جي مڪمل تسڪين لاءِ هر ڪم سرانجام ٿي ڏنو. ڪيترو وقت تہ روسو پنهنجو پاڻ کي نئين ماحول مطابق هلائڻ لاءِ ڏاڍا جتن ڪيا پر آخرڪار هو پاڻ تي ضابطو نہ رکي سگهيو ۽ نيٺ 1741ع ۾ مادام وارينس سان سڀ رشتا ناتا ٽوڙي پئرس روانو ٿي ويو.

انهيءَ احوال سان گڏ ئي سندس تصنيف "Confessions"جو ڇهون جلد پورو ٿئي ٿو، جيڪو مڪمل اڌ ڪونهي جو اجان ٻيا ڇهہ جلد بہ اچڻا

هئا پر مادام وارينس کان جدائيءَ روسو جي زندگيءَ جو زبردست ورهاڱو ڪري ڇڏيو، جيئن هن پاڻ چيو آهي ته، ايستائين سندس زندگي "خاموشي ۽ نڪمٽائيءَ" سان ڀرپور هئي، پر ان ڪانپوءِ جي تيهن ورهين جي سندس حياتي بدقسمتيءَ سان ڏاڍي "نياڳائي، غلطين، غدارين، بي ايمانيءَ ۾ هينئون ڏڪائيندڙ يادگيري" تي ٻڌل آهي.

هاڻي چڪر وري اهو ٿي پيو جو پئرس ۾ پهچڻ کان پوءِ پاڻ سان آندل ڪجهه ڏوڪڙ جلد ئي وڻائنس ختم ٿي ويا، ته ٻئي طرف سندس ايجاد ڪيل موسيقيءَ جي سرن- جن منجهان کيس اميد هئي ته هو ڪافي مال ڪمائي وٺندو، تن کي "اڪيڊمي آف سائنسز" طرفان اهو چوندي رد ڪيو ويو ته، اها سچي ايجاد نه رڳو بيڪار ٿي هئي پر اها نئين ۽ اصلوڪي (Origional) به نه هئي. بهرحال موسيقيءَ جا نقل ڪندي ۽ سبق ڏيندي هو ايستائين وقت گذاريندو رهيو جيستائين، سندس ڪجهه بااثر دوست هئا. (توڙي جو هنن سان سندس ورتاءُ اڻ وڻندڙ هوندو هئو) جن بعد وينس واري سفارتخاني ۾ هن لاءِ سفير جي سيڪريٽريءَ جو عهدو هٿ ڪري ورتو. هتي کيس عورتن سان سنگت ڪرڻ جا ڏاڍا موقعا مليا، جيتوڻيڪ سندس عهدي منجهان کيسُ حاصل ٿيندڙ پگهار ڪاگهٽي ڪو نه هئي، پر کيس ترقي ملڻ جا ڪافي امڪان هئا. ۽ جيڪڏهن هو ارڙهن مهينن ڪانپوءِ پنهنجي سفير جي روين تي ڪاوڙ نه چنبدي ها ته کيس ترقي ملي به چڪي هجي ها. بهرحال انهيءَ ماحول ۾ هن پنهنجي استعيفا پيش ڪندي واپس پئرس جي واٽ ورتي، جتي ڀيهر موسيقيءَ جا مسودا لکڻ سان گڏو گڏ دائڊرو (Didro) جي "انسائيڪلوپيڊيا" لاءِ ڪجهه مضمون به لکندو رهيو.

هوڏانهن پئرس پهچڻ کان ٿورڙو عرصو پوءِ، هن هڪ فيصلو ڪيو، جنهن موجب سندس لاءِ هاڻ لازمي هئو ته هو ڪا اهڙي مستقل مالڪياڻي هٿ ڪري؛ جيڪا مادام وارينس وانگر کيس هڙئي گهرو سهوليتون مهيا ڪري سگهي. انهيءَ سلسلي ۾ هن هڪ اهڙي پورهيت مائيءَ سان گڏ رهڻ جو فيصلو ڪيو، جيڪا انهيءَ ساڳئي بورڊنگ هائوس يا هوٽل ۾ ڪم ڪندي هئي جتي روسو جي رهائش هئي. ٻاويهن يا ٽيويهن ورهين جي هن مائيءَ جو نالو 'ٿيريسي لي ويزر' تي ورتائون. ٿيريسي نه ڇڙو خوبصورت ڪونه هئي پر تقريباً صفا اڻ پڙهيل به هئي. ان کان سواءِ هڪ طرف هُن پنهنجي معمولي پگهار مان پنهنجي خوفناڪ پوڙهي ماءُ کي ٿي پاليو، ته ٻئي طرف مٿس اٺي تي چڙهي ٻاڙيتو ٻائرن ۾ ٻينرن جو به بوجهه پيل هئو. جيتوڻيڪ سندس اٺي ويهٽي ۾

روين مان هن جو هيٺين ڪلاس يعني پورهيت طبقي جو پس منظر ظاهر پئي ٿيو، پر روسو جو تعلق به ته لڳ ڀڳ ساڳئي طبقي سان هئو! هوءَ ڏاڍي پياري قسم جي گهرڙياٽي هئي، روسو پنهنجن مذمت لائق "اعتراف" ۾ ٻڌايو آهي ته جيتوڻيڪ کيس هن سان هڪ فرد جي حيثيت ۾ ڪو به پيار نه هئو، پر پوءِ به هُن هميشه سندس هر نفساني خواهش کي پورو ٿي ڪيو. هن مائيءَ روسو کي پنج ٻار ڄڻي ڏنا جن مان هر هڪ کي هو ڄمندي ئي ڳوٺريءَ ۾ وجهي لاوارث ٻارن جي اسپتال ٻاهران ڇڏي ايندو هئو. انهيءَ ڪم لاءِ به وٽس بهانا تيار پيا آهن. مثال طور تي، سندس خيال موجب جيئن ته هو سندن پرورش نٿي ڪري سگهيو، تنهن ڪري سڄي عمر ڏک ۾ وجهڻ کان بهتر هئو ته منڍ ۾ ئي کين رياست جي حوالي ڪري ڇڏجي، ته جيئن سندن پالنا ڪري کين مهم جو ۽ ڀاڳ آزمائيندڙ ٿي وڃڻ بدران شريف پورهيت|يا ايماندار هاري بڻائي سگهي. کيس هن معاملي ۾ انهيءَ ڪري به گهٽي پريشاني نه ٿي جو هن ٻاڻ کي هڪ پيءُ جي بدران افلاطون جي تصور واري "ريپبلڪ" جو هڪ سنو شهري پئي سمجهيو. (اڳتي هلي کيس پنهنجي ڪئي تي ڏاڍو افسوس ٿيو ۽ هن انهن ٻالڪڙن بابت پڇاڳاڇا به ڪئي، پر انهن جو ڪو به پتو ڪونه پيو.) روسو جي انهيءَ ورتاءَ تي کيس ڪو به معاف نٿو ڪري سگهي ۽ بيشڪ سندس اعترافن ڀريل ڪتاب ۾ اهو معاملو هن لاءِ ڪارو چٽو بڻجي چڪو آهي. چاڪاڻ جو سندس زندگيءَ جي انتهائي بڇڙن ڏينهن ۾ اهڙي ڪا به شاهدي نٿي ملي ته ڪو هن بک وگهيءَ فاقا ڪڍيا هجن. سندس چوڌاري سدائين امير دوستن جو حلقو موجود رهيو آهي، جيڪي ان معاملي ۾ هن جي ڏوڪڙن ذريعي مدد ڪندي (۽ ائين هو اڪثر ڪري ڪندا به هئا) ڪافي خوش ٿين ها. جنهن جي ثابتي ان حقيقت مان ملي ٿي ته هو وقت بوقت روسو لاءِ نوڪريون به هٿ ڪندا رهيا، جن کي هن معمولي بهانن جي بنياد تي بار بار ڇڏي ٿي ڏنو. انهيءَ کان علاوه پنهنجي ڏاهپ جو استعمال ڪندي نندن سنگيت ناٽڪن لاءِ ڌنون ترتيب ڏيندي ۽ بعد ۾ شهرت ڀريل ۽ دل لڀائيندڙ ادبي تحريرون لکندي به هُن چڱا خاصا ڏوڪڙ پئي ڪمايا.

انهيءَ پهلو تي (لکڻ تي) هن ڪڏهن به ڪونه سوچيو هئو ۽ اهو به ممڪن هئو ته هن لکڻڙن جي پيڙي تي ڪڏهن به پير نه رکيو هجي ها، جيڪڏهن اوچتو "اڪيڊمي آف ڊائيجون" پاران " اخلاقيات تي تهذيب جي ترقيءَ جا اثر" واري مضمون تي ٿيل چٽا ڀيٽيءَ ۾ لکيل سندن بهترين مضمون تي کيس انعام نه ملي ها. روسو انهيءَ مضمون تي سخت محنت ڪئي ۽ پنهنجي بي مثال ذهني

ڪاريگريءَ سان ثابت ڪيو ته: رياست جو اصل روپ سماجي تحفظ وارو نه پر جبر ذريعي برتري قائم رکڻ وارو آهي..... ۽ اهڙي طرح انعام کٽي ورتو. 1750ع ۾ سندس مضمون ڇپجڻ کان پوءِ کيس ڏاڍي شهرت ملي، سٽت ٿي ٻيو مضمون "اڻبرابريءَ جا بڻياد" لکي هن هڪ ممتاز ادبي شخص جي حيثيت ۾ پنهنجي سڃاڻپ ڪرائي ورتي. 1754ع ته هن ايڏو نالو ڪڍيو جو، پنهنجي حيثيت کي نظر ۾ رکندي جينيوا جو چڪر هڻڻ جو فيصلو ڪيائين، جنهن کي هن ڪئين سال اڳ ڪنهن به همدرد کان وانجهيل رولاڪ شخص جي جيثيت ۾ ڇڏيو هئو. جينيوا ۾ شهري اختيارين پاران سندس بيحد قدر ڪيو ويو ۽ کيس شهريت پڻ ڏني ويئي. جيڪا ڪنهن به ڪئٿولڪ کي ملڻ ناممڪن هئي، پر جيئن ته روسو پاراڻي عمر ۾ پروٽسٽنٽ فرقي کان ڪيل تاڳنا کي ختم ڪري ڇڏيو تنهنڪري رهيل اعتراض به ختم ٿي ويو. پروٽسٽنٽ ٿيڻ کان پوءِ سٽت ئي سندس حيثيت کي تسليم ڪندي کيس "جينيوا جو شهري" وارو اعليٰ خطاب پڻ ڏنو ويو.

جينيوا ڏانهن انهيءَ مسافريءَ ۾ کيس هڪ ٻيو يادگار واقعو به پيش آيو، يعنيٰ شامبيري مان مادام وارينس کان ٽيرهن سالن جي وڇوڙي کان پوءِ هُن جي اوچتو ساڻس ٻيهر ملاقات ٿي. هن دفعي روسو مادام ۾ ڪي جيءَ جهوريندڙ تبديليون محسوس ڪيون ۽ سندس اجڙيل صورتحال ڏسي کيس ڏاڍو ڏک رسيو. انهيءَ ڪري هن کيس مالي مدد جي آڇ ڪرڻ سان گڏوگڏ (جيڪڏهن سندس ڳالهه تي اعتبار ڪجي) سندن ٿيريسي واري گهر ۾ گڏ رهڻ لاءِ به صلاح ڪئي، پر مادام سندس آڇ کي رد ڪري ڇڏيو ۽ اٺن سالن بعد، 1762ع ۾ گمنامي ۽ غربت جي حالت ۾ هن جهان مان لاڏاڻو ڪيائين.

انهيءَ کان پوءِ روسو پئرس موٽي آيو جتي سندس ڪئين شاهوڪار دوستن سندس هر قسم جي امداد ڪرڻ جو خيال ڏيکاريو- پر شهري ماحول کيس ڏاڍو وياڪل ڪري ڇڏيو هئو، تنهنڪري 1756ع جي بهار ڌاري هن شهر کان ٻاهر مادام ايپيني طرفان هڪ گهر جي آڇ قبول ڪندي، وچي "مو ٽ مورينسي" نالي ٻهراڙيءَ جا وڻ وسايا. هن جاءِ کي روسو طرفان "آشرم" (The Hermitage) جي نالي سان سڏيو ويو ۽ اتي ئي ويهي هن ادب جا ٽي شاهڪار ڪتاب لکي پورا ڪيا. جن جي ڪري سندس نالو انساني فڪري تواريخ ۾ هميشه لاءِ امر بڻجي چڪو آهي.

انهن تصنيفن مان "La Nouvlle Heloise" نالي ڪاوش سيني کان پهرين ۽ رومانوي ناولن ۾ عظيم ترين جڳهه والاري ٿي، جنهن جي ڪري ئي

روسو کي انھيءَ مقبول ترين سلسلي جو پايو وجھندڙ مڃيو وڃي ٿو.

ھيءَ ڪتاب ٽن ڪردارن يعني جولي، سندس قريبي دوست ڪليئر ۽ جوليءَ جي نوجوان استاد لي پريوڪس جي وچ ۾ ٿيل ڳالھين ٻولھين جو مجموعو آھي. ناول ۾ جولي سڪي ستابي گھراڻي ۾ ڄاول ڏيکاري ويئي آھي ۽ اميراڻي زندگي ٿي گذاري، جڏھن تہ لي پريوڪس جو جنم بہ ھڪ معزز گھراڻي ۾ ٿيل آھي؛ پر وٽس ٿيلھي پائي بہ ڪونھي. ھن نوجوان جي ڪردار مان سنئين سڌي روسو جي شخصيت جي جھلڪ ٿي اچي، جڏھن تہ رومانس واري جڳھ جو نالو "ويوي" آھي، جيڪا جينيوا ڍنڍ جي ڪناري مادام وارينس جو جنم آستان آھي.

قصي ۾ پنھنجي سماجي پس منظر ۾ مشابھت نہ ھجڻ جي باوجود جولي ۽ لي پريوڪس کي ھڪٻئي سان پيار ٿو ٿي وڃي ۽ ھو پنھنجن جذبن کي مڪمل ڪري ٿا وٺن. انھيءَ موڙ تي جولي سندس آڏو اخلاقي قدرن کي پڌرو ڪري ٿي ٻين لفظن ۾ سماجي قدرن کان آگاھي ٿي ملين جن جي ڪري سندن وصال مشڪل ٿي پوي ٿو. انھيءَ صورتحال کي نظر ۾ رکندي ھوءَ روئڻ ۾ ڇتڪي پوي ٿي ۽ لي پريوڪس کي سندس حال تي ڇڏي ھليو ٿو وڃي. جولي پاڻ قربانيءَ جو ٻڪرو بڻجندي پنھنجي پيءُ جي مرضيءَ آڏو جھڪي، ٿوري ئي عرصي ۾ ھڪ چڱي زال بڻجڻ سان گڏوگڏ ساراھ جوڳي ماءُ بہ بڻجي ٿي وڃي. ھيءُ ڪتاب "The New Heloise" 'برداشت کان وڌيڪ بيھودگيءَ' جي ڪري گھڻو اڳ ئي ننڍا ھيٺ اچي ھا، پر روسو جي تحرين ۾ ھڪ وڏي خوبي آھي تہ منجھانئن ھر لکتي ۾ گھٽيون ئي بچاءُ ڪندڙ فضيلتون ڀريل ھونديون آھن. مثال طور تي تہ انھن ۾ سڄي ساري تبديل ٿيندڙ خوبصورتيءَ ۾ فطرت بابت گھرا احساس آھن. پر ان کان بہ وڌيڪ اھو تہ، پڙھندڙن جي الائي ڪيترين ٽھين ھن جي مرد ۽ عورت جي ڪردارن منجھ موجود محبت جي سحر بابت روسو جي سوجھيل بي پناھ وضاحتن کي بيحد واکاڻيو آھي. جيئن ھڪ ٽھي اڳتي ھلي مادام ڊي اسٽيئل ٻڌايو تہ: روسو اھو پھريون شخص ھئو جنھن انساني دلڙيءَ جي ڏکندڙ وگوڙ بابت سپنو ڏٺو، نہ رڳو ايترو پر ھن انھيءَ سپني کي ساڀيا بہ ڪري ڏيکاريو."

1760ع ۾ "The New Heloise" ڪتاب ڇپجڻ کان پوءِ روسو شھرت جي چوٽين تائين وڃي پھتو، پر اھي سڀ ادبي امرتائون سندس ذاتي زندگيءَ جي حادثن ۾ اڻ ڇنيون ٿي ويون. مادام ڊي ايپيني سان "Hermitage" ۾ ھڪ سال کان بہ وڌيڪ رھڻ کان پوءِ روسو نہ رڳو ساڻس

اٿڪي پيو، پر سندس ٺٺان مادام ڊي هوديتو (جنهن سان ڪيس ڪافي محبت ٿي چڪي هئي) ، سان به سندس زبردست جهڳڙو ٿي پيو. مادام هوديتو جو ذڪر ڪندي هن ڪيس "پنهنجي زندگيءَ جي پهرين ۽ آخري محبت" سڏيو آهي. جنهن جي نتيجي ۾ پيدا ٿيل احساساتي درد انگيزي ۽ بين واقعن جي ڪري "The Heloise" نالي سندس ڪتاب ۾ عشق جي تپش نظر اچي ٿي. انهيءَ پس منظر ۾ نحيف قسم جي خود رحمي جو دؤر محسوس ڪندي هن پنهنجي ڀهراڙيءَ جي هن پناهه گاهه کان آجپو حاصل ڪيو ۽ پنهنجي هڪ پٺي امير محسن، ڊيوڪ ڊي لڪسمبرگ جي جاگير ۾ هڪ ننڍڙو بنگلو وٺي ويهي رهيو- ۽ هتان ويهي هن انساني تواريخ جو هڪ عظيم ڪتاب "سماجي معاهدو" (Le-contract) لکي پورو ڪيو.

اها حقيقت آهي ته سياست جي سموري بحثا بحثيءَ ۾ سندس هن راءِ ته: "انسان آزاد ڄائو آهي، پر هر جاءِ تي هو زنجيرن ۾ جڪڙيل آهي." کان وڌيڪ بي ڊپائيءَ واري ٻي ڪابه ڳالهه ناهي. انهيءَ خوفناڪ تضاد کي بيان ڪندي، هو انساني سماج جي شروعاتي دؤر ڏانهن هليو وڃي ٿو ۽ جهنگلي دؤر ۾ اسان جي ابن ڏاڏن بابت تصور ڪندي هڪ "سماجي معاهدي" جي شڪل ۾ سماج سان سندن لاڳاپن کي بيان ٿو ڪري. جنهن مطابق معاشري جو هر فرد ٻئي سان وهنوار ۾ ايندي پنهنجي مجموعي سگهه ۽ پنهنجي ماتحت ماڻهن کي ڳٺائيندي "عام ارادي جي عظيم تر حڪم هيٺ" هلي چلي ٿو. پر جيئن ته روسو کي تاريخ بابت تمام گهٽ ڄاڻ هئي تنهنڪري سندس هيءُ تصور مڪمل طؤر تي مونجهارن ڀريل ٿو لڳي. پوءِ به انهيءَ ۾ اهڙا جيوڙا موجود هئا، جن جو فصل "خوفناڪ شڪل" ۾ ملٿو هئو. جنهن کي اقتدار اعليٰ جو عوامي تصور (Popular Sovereignity) چيو وڃي ٿو. هن خيال، ارهائيءَ ۾ گذاريندڙ عام لوڪ ۽ ان کان وڌيڪ ناراضگيءَ سان ڀريل بيچين ۽ جهوتون ڏيندڙ، نسبتن روشن خيال ننڍي حلقي، کي زبردست متاثر ڪيو. سچ ته اهو آهي ته سندس ڪتاب "سماجي معاهدي" مان ئي آزاديءَ، برابريءَ ۽ ڀائپيءَ جهڙا اصول اخذ ڪيا ويا، جيڪي اڳتي هلي گڏجي فرينچ انقلاب جا بنيادي ۽ رهنما اصول بڻجي ويا.

هيءُ ڪتاب فرينچ انتظاميا جي سينسرشپ (ڪٽ ڪوٽ) کان بچڻ لاءِ 1762ع ۾ ايمسٽرڊم ۾ ڇپيو. ساڳئي طرح سان ساڳئي شهر منجهان روسو جو ٻيون سدا بهار ڪتاب 'ايمائيل' يا "ايميلي" (Emile) پڻ ڇپجي پڌرو ٿيو.

"ايميلي" يا تعليم نالي هن ڪتاب ۾ ٽن ڪردارن يعني هڪ ڇوڪر "ايميلي" هڪ ننڍڙي نينگر "صوفي" ۽ جين جيڪس روسو جو ذڪر ٿيل آهي، جنهن کي فيلسوفياڻي رومانويت جو روپ ڏنل آهي. ڪتاب ۾ گهڻي ڀاڱي ايميلي جي تعليمي مرحلن جو تذڪرو آهي ۽ (جيتوڻيڪ هن قصي ۾ اهو شخص جنهن کي نؤجوان کي ترتيب ڏيندڙ جو استاد يعني روسو مقرر ڪيو ويو آهي تنهن جي طرفان پنهنجا ٻار لاوارث اسپتال کي سونپڻ ڏاڍو نامناسب ۽ اڻ ٺهندڙ ٿو لڳي) تنهن کان سواءِ روسو جي فصاحت سان ڀريل تذڪري ۾ ٻه گهڻو ڪجھ آهي جنهن جي ساراهه ڪرڻ جڳائي. هوڏانهن ڪتاب ۾ صوفيءَ جو ذڪر وڃي پنجين جلد ۾ ٿئي ٿو ۽ سندس بابت تخليقڪار جو اهو تصور ته: "هوءَ اِيڏي ٿي مڪمل عورت آهي جيڏو ايميلي مرد" سان ميل هرگز نٿي کائي. ان جي ابتڙ هوءَ اڪثر پڙهندڙن کي عورتپڻي جي سشيلتا جو لچارو نمونو محسوس ٿيندي. هن ڪتاب جي بنيادي اهميت جو انهيءَ کان وڌيڪ ڀيو ڪو ٻه مثال بيان نٿو ڪري سگهجي ته؛ دنيا جي هڪ زبردست تعليمي ماهر پيسالوزي (Pestalozzi) پنهنجي تحريرن ۾ وڏو حصو روسو جي هن تخليق تان ڪِنيو آهي، جڏهن ته جرمنيءَ جي سرزمين تي گوئٽي، شلر ۽ جين پال رچر جهڙن علم پرور ڏاهن جي سوچن ۾ اتساهه جلي زبردست جهلڪ "ايميلي" پڙهڻ کان پوءِ ايري.

هتي اسان کي سندس ڪتاب Confessions ۾ ذڪر ڪيل شهر 'سيوواءِ' جي انهيءَ پادري بابت ضرور ڳالهائڻ گهرجي- ڏرمي جيون ڪٿا جي هن انتهائي دلچسپ باب ۾، روسو ٻن ڪئٿولڪ پادرين جي ڪردار کي يڪجا ڪندي سندن واڪاڻ ڪئي آهي ۽ چيو اٿس ته ننڍي وهيءَ جي رولاڪيءَ واري عرصي دؤران، هنن ئي سندس ذهن کي رڳو ڏرمي تصورن جي بهتر سٺاءَ کان آگاهه ڪيو. (انهن سبقن ۾ ڪٽرپڻو نه هئو) پر جنهن دؤر ۾ کيس اصلاح ۽ راهبريءَ جي ضرورت هئي تڏهن هنن مذهبي ڳالهين سان گڏوگڏ سندس اخلاقي راهبري پڻ ڪئي......

بهرحال ٻارهن سالن تائين هڪ مفڪر ۽ اديب جي حيثيت ۾ روسو جي مرتبي ۾ جيئن پوءِ تيئن واڌارو ايندو رهيو. پر ڀاڳ جا رنگ ئي نرالا آهن! اجا: ايميلي ڇپجي پڌرو مس ٿيو هئو جو سندس اختيارين سان اٽڪٽ ٿي پئي.نتيجي ۾ پئرس جي پارليمينٽ طرفان ڪتاب تي هڪدم پابندي وجهڻ سان گڏ ليکڪ جي گرفتاريءَ جا حڪم ڏنا ويا. پر روسو کي اها ڪڙڪ ڪا اول ئي پڄي چڪي هئي، تنهنڪري هو ڀڄڻ کا پهريائين ڪلٽي ٿي چڪو هئو ۽

پوءِ حقيقي خطرن کان بچڻ لاءِ هو سالن جا سال ڳوٺ ڳوٺ، شهر شهر ۽ ملڪ ملڪ کان ڀڄي ملڪ دربدر ٿيندو ڀٽڪندو رهيو. آخرڪار 1766ع ۾ انگلينڊ وڃي پهتو، جتي سندس مداحن ۽ خاص ڪري انگريز مفڪر ڊيوڊ هيوم (David Hume) سندس بهتريءَ لاءِ پنهنجي وسان ڪونه گهٽايو. پر هو اهڙن شخصن مان نه هئو جيڪي پنهنجي حمايت يا امداد کليءَ دل سان قبول ڪندا آهن: ڇاڪاڻ جو هڪ ته هو اول ٿي شديد قسم جو حساس ماڻهو هئو، مٿان وري کيس ڪنهن پيشاب جي بيماري هٿي لانجهو ڪري ڇڏيو. اها تڪليف ايتري ته وڌي ويس جو سندس دوستن جي امداد ۽ آئيندي جي گهڻ گهرن جي تسلين به ڪو اثر ڪو نه ڏيکاريو.

مئي 1767ع ۾ هو واپس فرانس موٽيو ۽ آخرڪار پئرس ۾ وڃي پهتو، جتي هو پنهنجي ۽ ٿيريسي (جنهن سان سندس لاڳاپا ان وقت لڳ ڀڳ شاديءَ واري حد تائين پهچي چڪا هئا) جي گذر سفر لاءِ موسيقيءَ جا مسودا لکندو رهيو.

پر جيئن جيئن ورهيه گذرندا ويا؛ روسو اڌ چريائي ۽ ڏک جي اوڙاهه ۾ وڌيڪ ويو پڏندو. 1778ع ڌاري ڪنهن مالي عملدار "ارمينن ويليءَ" واري هنڌ کيس هڪ ننڍي بنگلي ۾ رهڻ جي آڇ ڪئي. جتي ساڳئي سال 2 جولاءِ تي جسماني طور تي شديد برباديءَ ۽ ذهني طور تي ايڏي زبردست انتشاري ڪيفيت ۾ سندس لاڏاڻو ٿيو، جو ماڻهن کي وڏا شڪ هئا ته سندس موت عام رواجي نموني سان نه پر آتم هتيا جي ڪري ٿيو هئو.

(جان ڪئننگ جي ڪتاب "The Great Europeans" تان ورتل)

پرسي بشي شيلي

ڄم: 14، آگسٽ 1792ع
لاڏاڻو: جولاءِ 1822ع

ڪنهن شاعر بابت ڄاڻڻ ۽ تفصيل هٿ ڪرڻ ڪو وڏو ڪم ڪونهي، پر شاعر جي فني ماهيت، بلڪ خود شاعريءَ بابت چٽو تصور جوڙڻ، هڪ بيحد ڪٺن ڪم آهي. مون کي شاعريءَ بابت، دنيا جي عظيم مفڪرن ۽ نقادن جي راءِ ڪان ته ڪا گهڻي واقفيت ڪونهي، پر منهنجي ذات جي شاعريءَ بابت ڪٿ آهي ته: شاعري، انساني روح منجهه رچيل پر اڻ ڄاتل نغمگيءَ کي، هڪ چٽو احساس بخشي، مڪمل اظهار ٻڌائڻ جو نالو آهي. ڪٻوتا، وجود ۽ عدم وجود جي سنجوڳ مان ڦٽي نڪتل، انتهائي ڳجهين ۽ اجهل احساساتي ڪيفيتن کي، هڪ پائيدار خيال جو روپ عطا ڪرڻ وارو فن آهي. شاعر ڦهليل ڪائنات ۾ انساني روح جي وياڪُلتا کي ختم ڪندي، ماڻهوءَ جي اندر موجزن

ڪشمش کي، تخليقي عمل ۾ تبديل ڪري ٿو ۽
گونگن جذبن کي زبان مهيا ڪري ٿو. شاعري لاشعور
۽ تحت الشعور جو، شعور ڏانهن هڪ تخيل ڀريو عظيم
سفر آهي، جنهن ۾ فرد جي ڪرب، محرومين، اڻپورين
حسرتن ۽ ڀوڳنائن جو ازالو ٿيل آهي. شاعري فطري ۽
فني جماليات جي ميٽا ۾ ڇيل، هڪ سندر ساراهه
آهي. ۽ شاعري فرد ۽ اجتماع جي وچ ۾ خيالن جي
رسد، عظيم جذبن جي مناسب ورهاست ۽ انساني
زندگيءَ جي فطري رخ ۾ ترقي ڪرڻ جو ڀيو نالو آهي.
شاعريءَ بابت متي ڏنل ويچار ضروري ناهي ته هر شاعر
جي فني ميراث هجن. حقيقت اها آهي ته لکن منجهان
ڪنهن هڪ ڪويءَ وٽ، اهڙو عظيم پرک ڀريو
شاعراڻو معيار هجي ٿو؛ ۽ جن وٽ اها ذات هوندي
آهي، اهي تواريخ ۾ اساسي ۽ لافاني حيثيت اختيار
ڪري وٺندا آهن. اُهي شاعر ڪنهن هڪ ڪُڙم
قبيلي، قوم يا ملڪ جا نه، پر سڄي انسان ذات جو
گڏيل ورثو ۽ ملڪيت هوندا آهن. ڇاڪاڻ ته اهي هر
انسان جي روح جي صدا بڻجي، ان سان اڻ ٽُٽ ناتو
جوڙيندا آهن.
انگلستان جو سدابهار سريلو شاعر شيلي، پڻ ذات ۽ فن
جي باغ جو اُهو نه ڪومائجندڙ گل آهي، جنهن جي
خوشبوءِ کي، وقت جي اُس ۽ تبديليءَ جو طوفان،
ڪڏهن به ختم نه ڪري سگهيا آهن. هن جي سڄي
شاعري، هڪ امر گيت بڻجي، ڪائنات ۾ ڦهلجي،
خيالن ۽ جذبن جي سرهاڻ ڦهلائيندي ٿي رهي؛ ۽ ابد
تائين اهو سلسلو جاري رهندو.
اها عجيب ماجرا آهي ته، انگليند جا ٽي وڏا شاعر، يعني
ڪيٽس، بائرن ۽ شيلي ارڙهين صديءَ ۾ پيدا ٿيا،
پرسهيوڳي هجڻ جي باوجود سندن الڳ الڳ سڃاڻپ
آهي. ٽئي جواني ۾ مري ويا. ۽ ٽئي اساسي حيثيت
حاصل ڪري ويا. منجهائن شيلي انهيءَ ڪري منفرد

هئو، جو هُن کي هڪ ئي وقت درد ڀري شاعريءَ جي ذات ۽ جمالياتي خوبصورتيءَ جي اعليٰ درجي جو ادراڪ حاصل هئو.

جيئن ته هو پاڻ سڄي عمر محرومين جو شڪار رهيو، تنهن ڪري سندس سموري شاعري بنيادي طور تي وڇوڙي، ورلاپ، فراق، سونهن ۽ وصل جي شاعري آهي. جنهن ۾ ماحولياتي خوبصورتيءَ جو ابتڙ (Contrast) سموئي، هن ايڏا ته عظيم احساساتي ڪشمش سان ڀرپور نظم لکيا آهن، جو اهي پڙهڻ پڙلاءَ سان ئي پڙهندڙ ۽ ٻڌندڙ جي دل جي صدا ٻڌجيو پون.

انهيءَ جي باوجود، هن جي شاعريءَ ۾، هڪ ڀرپور فيلسوفاڻو رنگ به موجود آهي؛ ۽ اهو رنگ آهي، ڪائنات جي اڪائي جو حصو ٻڻجڻ جو...

هن جا ڪيترائي نظم عام زندگيءَ کي ڪنهن ڪائناتي زندگيءَ ۾ ختم ڪرڻ جي وڪالت ڪن ٿا، جن مان "Adonais" به هڪ اهڙو نظم آهي.

آدرشي لحاظ کان شيلي عشق کي هڪ لازمي تجربو ڳڻائيندي، اُن کي ڪائناتي ڳجهن کي سمجهڻ لاءِ، هڪ ڪُنجيءَ جو درجو ڏنو آهي. انهيءَ ڪري ئي هن جي شاعريءَ ۾ نه رڳو رومانوي رنگ حاوي آهي، پر ان ۾ هڪ سحر ڀري موسيقيت ۽ ترنگ پڻ آهي، جيڪا ڪنهن به حساس روح تي بي مثال مدهوشيءَ کي ثبت ڪري ڇڏي ٿي. جن به سندس نظم "Sky Lark" پڙهيو هوندو، تن کي معلوم هوندو ته، هن جي شاعراڻي خودفراموشيءَ ۾، گهري تُز مشاهداتي سگهه جي سنجوڳ سان لهيل نظم، ڪيڏا نه سياويڪ ۽ دل لُڀائيندڙ تاثر رکن ٿا، انهن ۾ وصل جي ڪيڏي نه تڙپ موجود آهي...!!

شيلي بابت هيءُ مضمون، سنڌيءَ جي پاٺڪن لاءِ هڪ ابتدائي ۽ بنيادي ڪوشش آهي. سندس شاعريءَ توڙي شخصيت کي مڪمل طور تي سمجهڻ لاءِ، ضروري

آهي تہ دلچسپيءَ ۽ دلجمعيءَ سان، سندس بنيادي ۽
اصلوڪي تخليقي جوهر منجهان فيضياب ٿجي.
- سنڌيڪار

1792ع جو سال آهي، لنڊن ۾ وليم بليڪ پنهنجي پيغمبرانہ شاعريءَ جي اونداهن شعلن سان، ڪي اهڙا پيارا گيت سرجي رهيو آهي، جيڪي اڳتي هلي، سندس شاهڪار شعري مجموعي "Song of innocence" جو بنياد بڻجڻا آهن. "ايڊنبرو" ۾ نوجوان اسڪاٽ جنهن جو نالو "والٽر اسڪاٽ" ٿيا وٺن، سو تعليم تہ قانون جي وٺي رهيو آهي، پر واندڪائيءَ ۾ ويهي پنهنجي ڌرتيءَ جا راڳ ۽ گيت ويٺو جمع ڪري ۽ سهيڙي. 'ڪيمبرج' ۾ اداس ذهانت جو اهڃاڻ 'سموئيل ڪولريج' سُست لڳو ويٺو آهي، ۽ پئرس ۾ نوجوان سرگرم ريپبلڪن 'وليم ورڊسورٿ' انقلاب جي پيش قدميءَ تي گد گد پيو ٿئي.

هوڏانهن ڏور اتر ۾ انگلينڊ جي 'ابردين' علائقي ۾ 'بائرن' نالي هڪ سپاجهڙو ٻار، اسڪول ۾ پهريون ڏينهن پڙهڻ لڳو آهي. 'مور فيلڊس' منجهہ گهوڙن جي طنبيلي ۾ 'ڪيٽس' نالي هڪ همراهہ، گهوڙن کي گاهہ ۽ داڻو ڏيئي، سندن سنڀال ڪري رهيو آهي؛ جتي ٽن سالن کان پوءِ سندس جينيس پوٽو ڄمندو. ۽ اهڙي ذات پرور ماحول ۾، انگلينڊ جي 'سسيڪس' "Sussex" صوبي (County) ۾ 'وارنهام' وٽ 14- آگسٽ تي "پرسي بشي شيلي" جو جنم ٿي رهيو آهي.

پرشي بشي شيلي 'فيلڊ پئليس' وارنهام جي هڪ امير 'ٽموٿي شيلي' جي گهر ۾ اکيون کوليون. هو پنهنجي پيءُ جو وڏو پٽ هئو. سندس ڏاڏو 'بشي شيلي' هڪ شاهوڪار پر ڪراڙو ۽ سودائي شخص هئو. ڪيس 1806ع ۾ ننڍي نواب "Baronet" جو اعزاز حاصل ٿيو، هيءُ جهونو پنهنجي پٽ ٽموٿي کي سخت ناپسند ڪندو هئو. ساڳئي طرح سندس پوٽي، يعني پرسيءَ کي پڻ پيءُ نہ وڻندو هئو. انهيءَ ڏس ۾ مسٽر "ڪِلٽن براڪ" نالي هڪ جيون پتري لکندڙ لکيو آهي:

"شيلي عام هلت چلت ۽ ٻاهرين ڏيک جي معاملي ۾ انتهائي نفيس مزاج وارو شخص هئو. جڏهن تہ سندس والد ۾ انهن ٻنهي خوبين جي سخت اڻاٺ هئي. شيلي لاءِ جيڪوماٿهو پورٽنا پريل (Perfect) نہ هئو، سو کيس وڻندو ئي نہ هئو؛ ۽ سندس والد جي نقص پريل طبيعت تہ سيني آڏو پڌري هئي. شيلي ڪنهن چالاڪ ڇوڪريءَ وانگر، هر ماڻهوءَ ۾ مستقل مزاجي ڏسڻ چاهيندو

هئو، پر سمانتا يا مستقل مزاجي، هن جي والد ڪ پري ڪان ٻہ ڇهيو ئي ڪونہ هئو. سو شيلي آڏو هو اخلاقي، عملي توڙي جمالياتي لحاظ ڪان، ڏڪار پريو شخص ۽ هڪ اهڙي بي عقل اختياري هئو، جنهن جي خلاف بغاوت ڪرڻ هن پنهنجو بُنيادي فرض پئي سمجهيو.

درحقيقت شيلي جي اخلاقي سوجهہ اڻ منداڻتي ۽ بيماريءَ جي روپ ۾ اسري. هو پيءُ جي ابتڙ مجرد پورٽتا جو زبردست عاشق هئو. شايد پيءُ ۾ انهيءَ ڪميءَ جو، هن مڪمل پورائو ڪرڻ پئي گهريو. انهيءَ طبيعت جو نتيجو اهو نڪتو، جو هن پنهنجي هر سچاڻوءَ کي، رومانس پريل ڪردار ۾ تبديل ڪندي، انهيءَ ڪسوٽيءَ سان اڻ ٺهڪندڙ پيءُ کي، ڪنهن خوشيءَ پريل ناٽڪ (Melodrama) ۾ هڪ لُچي شخص جو روپ ڏئي ڇڏيو.

حياتيءَ جي مهڙين ڏينهن ۾ ننڍڙو شيلي، پنهنجي ذهن جي خلقيل دنيا ۾ رومانوي خيالن ۾ محو رهيو. تنهن ڪري ڏهن سالن جي عمر ۾، 'اسل ورٿ' جي 'سائين هائوس اڪيڊمي' جي بورڊنگ هائوس ۾ داخل ٿيو، تہ هو رُکي اسڪولي ماحول ۾، نفيس مزاج پري هڪ عجيب مخلوق پئي لڳو. سندس اسڪول جي هڪ ساٿيءَ، شيلي جي تصوير ڪشي ڪندي لکيو آهي:

"هو چوڪراٽي ويس ۾ هڪ ڇوڪري هئو، سدائين ڪُليل هٿن سان وڙهندو ۽ ماستر جا لڪڻ کائڻ مهل ايذاءَ وچان نہ، پر ٿيندڙ بيعزتيءَ جي خيال کان پَٽ تي ليٽڙيون پيو پائيندو هُئو."

"سائين" اسڪول ۾، شيلي کي نيون آگاهيون حاصل ٿيون ۽ منجهس سائنس جي لاءِ اهڙو چاهہ پيدا ٿيو، جو هو اسڪول کان پوءِ، يونيورسٽيءَ تائين جوکم پريا تجربا ڪندو رهيو.

پنهنجي زندگيءَ جي پئي ڏهاڪي ۾، ڪيس مشهور علمي اداري 'ائٽن' ڏانهن موڪليو ويو، جتي ڪيس سخت بي رحميءَ سان ڇيڙايو ويندو هئو. ڇيو وجي ٿو تہ مقرر وقت کان اڳ، اهو ادارو ڇڏڻ پنيان ٻہ، اصل سبب مٿيون هئو. انهيءَ سلسلي ۾ جڏهن هڪ پيري ڪنهن ڇوڪري ڪيس ڏاڍو ستايو، تہ هن ڪاوڙ ۾ ايندي، ان ڇيڙائيندڙ ڇوري جي هٿ تي نہ رڳو سوئنتو هٽي ڪڍيو، پر ڊيسڪ تي سندس هٿ رکي، منجهس سنهڙو چاقو ٽنبي ڇڏيائين.

شيلي جڏهن 'ائٽن' ۾ هئو، تہ سندس واقفيت 'ڊاڪٽر لِنڊ' سان ٿي جيڪو جلدئي سندس وفادار ۽ همدرد دوست بڻجي ويو ۽ اڳتي هلي شيلي جو ساٿس وڏو قرب ٿي ويو. ڊاڪٽر لِنڊ جو ذڪر ڪندي شيلي ٻڌائيندو هئو:

"هڪڙي پيري جڏهن آءٌ بيحد بيمار ٿي پيو هئس ۽ بخار منهنجي دماغ

تي بُرو اثر ڪيو هئو، ته منهنجي هڪ نوڪر جي بقول، اسان جي گهر ۾ منهنجي والد ڪنهن سان اها ڳالهه ڪندي، اها صلاح پئي ورتي، ته ڇو نه مون کي خانگي طور تي، ڪنهن پاڳل خاني ۾ داخل ڪرايو وڃي. اها ڳالهه جڏهن اسان جي انهيءَ نوڪر (جنهن سان مون کي وڏيڪ قربت هوندي هئي) ٻڌي ورتي، ته هن اچي مون وٽ ٽڪاءُ ڪيو. اها ڳالهه ٻڌي منهنجا ته وائيسر ئي ڦري ويا. مون سوچيو ته جيڪڏهن مون سان اهڙو ڪنياءُ ٿيو، ته مان ته واقعي چريو ٿي پوندس. ان هوندي به مون لاءِ هڪ اميد ۽ آسرو پوءِ به پنتي هئو، سو اهو ته مون پنهنجي ٽن پائونڊن واري بچتو موڙي نوڪر کي ڏني، "ڊاڪٽر لنڊ" کي تڪڙو نياپو ڪيو، جيڪو فوراً ئي اچي پهتو. آئون هن طرفان انهن ڏينهن ۾ مون مٿان ڪيل ٿورن کي، ڪڏهن به وساري نٿو سگهان. جيئن ته هو پنهنجي ڪم ۾ ماهر هئو، ۽ ڪيس مون سان به اڪير هئي، تنهن ڪري هن جرئت ڪندي، منهنجي واهر ڪرڻ لاءِ بابي کي اهڙا دڙڪا دهمان ڪيا، جو سندس منصوبه بندي عملي روپ نه وٺي سگهي."

انهيءَ قصي بابت شيلي جي دوست هاگ لکيو آهي: "مون شيلي کي سدائين انهيءَ بخار جو ذڪر ڪندي ٻڌو آهي ۽ هڪ ڪان وڏيڪ پيرا، اهڙا منظر فيلڊ پئلس ۾ ڏٺم... مون کي توڙي ٻين ڪيترن کي به ائين ٿو لڳي، ته اهڙيون ڳالهيون/ يادون ڪنهن اهڙي شخص جون ٿيون لڳن، جنهن کي بخار ايترو ته هاجو رسايو آهي، جو هو ذهني طور تي ان مان اجا تائين نئوبنو نه ٿي سگهيو آهي."

1810ع ۾ شيليءِ آڪسفورڊ يونيورسٽي جي ڪاليج ۾ داخلا ورتي. ايستائين هو هڪ رنگن ڀريل فيشني گوٿڪ (قديم يورپ جو وحشي قبيلو) نموني واري لکيل 'زتروزي' نالي تحرير جي سرجٺهار طور تي ايري ۽ اُسري چڪو هئو. انهيءَ دوران هن جو پنهنجي سوٽ 'هئرٽ گروو' سان سرگرمي ڀريل عشق شروع ٿي ويو، پر ڇوڪريءَ ته سٽت ئي وڃي قبر سان شادي ڪئي.

آڪسفورڊ ۾ هو 'تامس جيفرسن هاگ' جو گهر دوست بڻجي ويو، جنهن نوجوان شيلي جي واضح تصوير ڪشي ڪندي، سندس شاعري، فيلسوفيءَ ۽ ڪيميا سا خاص چاهه جو ذڪر ڪندي، لکيو آهي:

"هن جو جسم نازڪ ۽ سنهڙو هئو، پر سندس هڏا ۽ سَنڌ تمام سنها ۽ ڏگها هئا. شيلي قد جو ڏگهڙو هئو، پر اڳتي جهڪيل هئڻ ڪري ننڍي قد جو لڳندو هئو. هن جا لٽا ڪپڙا ڏاڍا مهانگا ۽ ان دؤر جي فيشن مطابق هوندي به، سدائين گابي چيباڙيل ۽ لٽاڙيل هوندا هئا. سندس چهري جا تاثر ايڪپرا/ ابهرا،

۽ ڪڏهن ڪاوڙ پريل، بلڪ مهيني ماسي ته ڏاڍا اٽوٽندڙ هجڻ جي باوجود، اڪثر وٽندڙ ۽ حليم هوندا هئا. هن جو مزاج ڏاڍو نفيس بلڪ ذري گهٽ عورتاڻو هئو، کيس اڇو ۽ ڳاڙهو رنگ وٽندا هئا، پر تڏهن به سج جي روشنيءَ ڪري هن جي چمڙيءَ تي ناسي رنگ جا ڇُٽا پئجي چڪا هئا.

شيلي جا مهانڊا، چهرو ۽ خاص ڪري مٿو ڪافي ننڍڙو هوندي به، ڊگهن وارن سان جهنجهل هئڻ ڪري، گهڻو وڏو لڳندو هئو... جنهن کي هو اڪثر ڪري مالشين وانگر تيز مهٽيندو، يا وارن جي ڇڳن ۾ غير ارادي طرح هڪ خاص انداز ۾ پنهنجي آڱريون ڦيرائيندي، جڻ ته هو ڪو جهنگلي ۽ رکو شخص لڳندو هئو... هن جي مهانڊن منجهان جانداري، جلال ۽ پُرجوش سرگرمي ساهه کڻندي نظر ايندي ۽ ايڏي ته صاف ۽ چٽي پر فطرت کان ماورا ذهانت پئي بکندي هئي، جا مون پنهنجي زندگيءَ ۾ ٻئي ڪنهن شخص منجهه ڪڏهن به نه ڏٺي. نه رڳو ايترو پر سندس ڏاهپ جي پيٽ ۾ سندس اخلاقي قدرن جو اظهار شاندار هئو..." شيلي جي روپ ڪشي ڪندي هاگ ڏسيو آهي، ته سندس جسماني بيهڪ ۾ فقط هڪڙو نقص هئو؛ اهو هئو سندس گهگهو ۽ کهرو آواز.

شيلي جي فڪري واڌ ۽ مذهب کان تياڳنا، کيس وڏي ڏچي ۾ وجهي ڇڏيو. 1811ع ۾ جڏهن هن 'ناستڪ ٿيڻ جي ضرورت' جي نالي سان هڪ چوپڙي شايع ڪئي، ته سزا طور ڪاليج جي سربراهه کيس اداري مان خارج ڪري ڇڏيو. جڏهن هاگ انهيءَ اڀهري فيصلي تي احتجاج ڪيو، ته کيس پڻ ساڳئي سزا ڏني وئي. اها سزا ملڻ کان پوءِ ٻئي دوست آڪسفورڊ ڇڏي، لنڊن ۾ اچي پولينڊ گهٽيءَ ۾ رهڻ لڳا، پر اپريل ۾ هاگ 'يارڪ' ڏانهن روانو ٿيو ۽ اتي وڃي وڪالت شروع ڪيائين. انهيءَ وچ ۾ شيلي پنهنجي پيءُ سان ناهه ڪرڻ کان انڪار جي ڪري، ڏوڪڙن کان محروم رهيو، پر 'ونڊس ورٿ' ۾ پڙهندڙ سندس ڀيڻ ساڳئي اسڪول جي بورڊنگ هائوس ۾ رهندڙ پر گهر وڃڻ جي اجازت حاصل ٿيل، پنهنجي هڪ ساهيڙيءَ هٿان تحفي طور، کيس ڪجهه نه ڪجهه ڏوڪڙ موڪليندي رهندي هئي. انهيءَ ڪارگذاريءَ دوران، شيلي ڏوڪڙ کڻي ايندڙ 'هئريت ويسٽ بروڪ' جيڪا پندرهن ورهين جي نوجوان نينگري؛ ۽ ڪنهن ڪافي هائوس جي مالڪ جي ڌيءَ هئي ۽ جنهن جي ڀيڻ ايلزا۔ جيڪا ڀهرين ملاقات ۾، کيس شاديون ڪرائڻ جي شوقين پئي لڳي، تن ٻنهي سان واسطيداريءَ ۾ آيو. ان واسطيداريءَ جو نتيجو، انهيءَ سال جي آخر ۾، 'هئريت' جو شيلي سان شاديءَ جي شڪل ۾ ظاهر ٿيو.

شيلي پنهنجي انهيءَ عشقي معاملي جو ذڪر، هئريت جي ظولمي پيءُ جي

افعالن جي پس منظر ۾، هڪ دوست 'مس هچنر' سان ڪندي هئريت جي حوالي سان لکيو:

"آپگهات ڪرڻ هن جو وڻندڙ موضوع هيو... سندس اهو شوق سڄي عمر برقرار رهيو... هن جا خط جيئڻ پوءِ تيئن وڌيڪ دکدائڪ ٿيندا ويا. اهي پڙهي آخرڪار ايڏي تہ نراسائيءَ ۾ ويڙهجي ويس، جو انهيءَ ڪان پوءِ هڙتڪڙ وچان، مون پنهنجو پاڻ کي 'ويلس' ڇڏڻ لاءِ تيار ڪيو. سو اهو فيصلو ڪري لنڊن اچي پهتس، پر هتي اچي آئون سندس سڀاءَ ۾ تبديلي محسوس ڪندي، شديد صدمي ۾ اچي ويس. مان انهيءَ تبديليءَ جو اصل سبب تہ معلوم ڪري نہ سگهيس، پر ڏٺم تہ هوءَ مون سان چريائپ جي حد تائين لاڳاپجي ويئي آهي ۽ اهو بہ محسوس ڪيم تہ هوءَ پنهنجي انهيءَ قرب جي مون طرفان ميجتا ٿي گهري. پر جيئن تہ دل جو ڪنڙ ۽ تيسو ڪيس اهو اقرار ڪرڻ نٿو ڏئي، تنهن ڪري هوءَ وات سان ڪجھ بہ نہ ٿي چوي. مون لاءِ اها چاهت نظرانداز ڪرڻ ۽ ان جو شڪار نہ ٿيڻ ناممڪن هئو. نيٺ مون ساڻس واعدو ڪيو تہ آئون پنهنجو مقدر سندس قسمت سان واڳي ڇڏيندس. انهيءَ ڪري آئون سندس بهتري لاءِ ڪجھ وڌيڪ ڏهاڙا لنڊن ۾ ترسي پيس. انهيءَ وچ ۾ هن جاحوصلا بہ بحال ٿي ويا. مون سندس اطلاع پهچڻ تي سگهوئي لنڊن واپس موٽڻ جو واعدو ڪري، ڪانئس اجازت ورتي. انهيءَ دوران سندس گهر وارن مٿس گهٽائي زور بار آندا، تہ هو انهيءَ اسڪول ۾ وڃي پڙهائي شروع ڪري، جتي موجود ڪينو ۽ هٺ سندس هرپل کي زهر ڪري رهيا هئا.

انهيءَ صورتحال جو ذڪر ڪندي هن مون کي خط لکيو، جنهن ڪري آئون وري لنڊن پهتس؛ ۽ پهچڻ سان تو کي اول ئي پڌايل سبب جي ڪري ڪيس شادي جي آڇ ڪيم، جنهن کي هن فوراً قبول ڪري ورتو. منهنجي منڙي دوست جيڪڏهن تون چاهين تہ پلي مون تي آروپ لڳاءِ، پر پروسو ڪر تہ اجا تائين تون ئي مون کي سيني ڪان وڌيڪ پياري آهين. ان هوندي بہ مون جيڪا چُڪ ڪئي آهي انهيءَ لاءِ مون کي معاف ڪجانءِ".

نيٺ شادي جي خيال کان ٻئي ڄڻا ايڊنبرو جي شهر ڏانهن ڀڄي نڪتا؛ جتي 28 آگسٽ تي لانئون لڌائون. شاديءَ جي شڪل ۾ جيڪو ٽيٽو هئو سو تہ ٿيو، پر اصل ۾ اها شادي وڏي بيوقوفي هئي. شيلي اهو عمل بهادري پريل چسپائيءَ وچان ڪيو، جڏهن تہ هئريت طرفان انهيءَ کي زبردست موڪتا چئي سگهبو. ان هوندي بہ ٻئي ڄڻا شاديءَ جا پهريان بہ سال ڪل خوشيءَ سان ڪڍي ويا ۽ نوجوان، سهڻي ۽ موهيندڙ هئريت سندس لاءِ چڱي جوءِ ثابت ٿي.

هن سچي تقريب لاءِ جنرل 'ميل سن' جي فوج جي هڪ ڪپتان، ۽ سڱ ۾ سندس چاچي، 'پلفولڊ' ڏوڪڙ ڏنا. بهرحال شاديءَ کان پوءِ به سندن ڪو هڪڙو ٽڪاڻو نه هئو. پهريان هو يارڪ کان 'ڪيسوڪ' ويا جتي سندن 'سائوٿي' سان ملاقات ٿي، اتان کان پوءِ 'ڊبلن'، 'ازل آف مئن'، 'ويلز' ۽ 'لنمائوٿ' شهر ۾ وقفي وقفي سان رهيا. آخرڪار موٽي واپس 'يارڪ' پهتا، ته هئريت جي ڀيڻ 'ليزا ويسٽ بروڪ' به اچي ساڻن ملي، جنهن جو اجايو پڪو ارادو هئو ته هوءَ ڀيڻ کي سمجهائي سڌاري ۽ ان جو پنهنجي سر خيال رکي. سو اليزا جيئن ئي آئي ته واپس ورڻ جو نالو ئي نه ورتائين؛ ۽ مرڻ گهڙيءَ تائين شيلي ۽ ڀيڻ جي پچر نه ڇڏيائين، سندس موجودگيءَ ۾ شيلي سچي عمر ٽئين فرد جو ٽنبڪو سهندو رهيو.

1812ع ۾ 'لن مائوٿ' ۾ هن پنهنجي پهرين شاعراڻي شعور جو شاهڪار اظهار، مشهور تصنيف "Queen Mab" ۾ ڪيو. انهيءَ سلسلي ۾ هن پاڻ لکيو آهي: "ماضي، حال ۽ آئيندو هن نظم جا مڪمل ۽ مک موضوع آهن."

1813ع جي اونهاري ۾ هئريت کي ڌيءَ ڄائي، جنهن جو نالو 'ڪوئين ميب' واري نظم جي هيروئن 'آئيندي' جي نالي پٺيان رکيو ويو. ٻئي سال مارچ مهيني ۾ 'ايڊنبرو' واري اعتراض جوڳي شاديءَ کي نظر ۾ رکندي، سندن لنڊن ۾ ٻيهر شاديءَ جا ساٿ سنوڻ ٿيا.

انهيءَ صورتحال مان پتو پوي ٿو ته شيلي وٽ هئريت کان جدائي اختيار ڪرڻ جو ڪوبه خيال ڪونه هئو. پر تڏهن به اهو واضح هئو، ته نفرت جوڳي طبيعت جي بڇڙائين جي ڪري، هئريت لاءِ سندس دل ۾ موجود پيار ختم ٿي ويو هئو. انهيءَ گهرو ماحول جو اثر اهو ٿيو، جو شيلي 'وليم گاڊون' جي ڌيءَ 'ميري ولاسٽون ڪرافٽ' جي عشق جي ڦندي ۾ ڦاسي پيو. شيلي 'ايٽن' ۾ پڙهائيءَ دوران 'گاڊون' جي ڪتاب 'سياسي انسان' کي نه رڳو پڙهيو، پر ان کيس متاثر به ڪيو، تنهن ڪري 'ڪيسوڪ' ۾ رهائش دوران به انهيءَ قابل مصنف سان سندس خط پٽ جو واسطو رهيو. پر جڏهن هو لنڊن موٽي آيو ته شيلي هن مسڪين فيلسوف جي گذر سفر لاءِ ڏوڪڙ گڏ ڪرڻ جي لاءِ ڪوششون ورتيون؛ ۽ وٽس اچڻ وڃڻ لڳو. گاڊون سان سندس انهيءَ رستي؛ هن جي ڌيءَ ميري سان شيلي جي واسطيداريءَ کي وڌايو، جيڪا سونهن جي لحاظ کان ته هئريت کان ٻه ٽڪا گهٽ هئي، پر ذهانت جي لحاظ کان ٻه رتيون ڪانئس سرس هئي.

'ميريءَ' سان محبت ڪرڻ کان پوءِ شيلي هيرٽ کي جدا رهڻ لاءِ چيو، پر هن اها ڳالهه مڃڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو، ۽ انهيءَ صدمي کيس صفا جهوري وڌو. انهيءَ دوران هيرٽ کي ٻيو ٻار به پيٽ ۾ هئو، اهو سوچي شيلي سندس اڌو ڏيکاءَ خاطر ٿهل ٽڪور ڪندو رهيو. آخرڪار جولاءِ 1418ع ۾ 'ٽراوائيز' مان خط ذريعي ساڻس رابطو ڪيو، ۽ کيس پاڻ سان اچي رهڻ جي ڪوٺ ڏنائين.

بهرحال ڇهن هفتن تائين يورپ ڪنڊ ۾ ڌڪا ٿاٻا کائڻ کان پوءِ، شيلي ۽ ساڻس گڏ ميري ۽ ڪليئر مونٽ واپس لنڊن موٽي آيا. هتي پهچڻ کان پوءِ پتو پيو، ته هيرٽ بينڪ مان سمورا ڏوڪڙ ڪيرائي، ڪين ملڻ رواني ٿي چڪي آهي. ڪجهه مهينن کان پوءِ سندس هيرٽ سان ڪچهريون به ٿيون ۽ نومبر ۾ ڪين نينگر ڄائو.

شيلي جي زندگيءَ جي انهيءَ پهلوءَ بابت، مسٽر 'ڪلٽن بروڪ' لکيو آهي: "جن جو اهو خيال آهي ته شيلي جي پنهنجي زال سان بيوفائي هڪ رومانوي واقعو، يا ڪنهن ڏاهي شخص هجڻ جي نشاني، يا انهيءَ دور جي روايتن جو، پوسٽ خلاف سورهيائپ ڀريو احتجاج آهي، ته ايئن هرگز به ناهي. ڪين شيلي جي انهيءَ دور ۾ ٻين ڪيترن ئي گندن عملن تي ڌيان ضرور ڏرڻ کپي. مثال طور هو، پنهنجي زال جي ڏوڪڙن تي پلبو هئو، پر انسان وفا نه ڪيائين. مٿان اهو ته کيس آخر تائين ڏتا ڏيندو رهيو ته هو ساڻس وفادار آهي، ڪورٽ جي بيلفن کي ڌوڪا ڏيندو رهيو؛ ۽ جن کان ڏوڪڙ اڌارا ورتائين تن سان نت نئاءَ ڪندو رهيو."

1815ع ۾ جڏهن شيلي جو ڏاڏو سر بشي شيلي گذاري ويو، ته بيلف ۽ قرضدار به روئي پٽي ماٺ ٿي ويا. انهيءَ موقعي تي شيلي جي پيءُ ٽموٿي پُٽس کي مليل وراثت جي ملڪيت جا حق ۽ واسطا انهيءَ شرط سان پنهنجي بلي ڪيا، ته هو سال ۾ گذاري لاءِ پٽ کي هڪ هزار پائونڊ ڏيندو رهندو، جنهن مان شيلي 200 پائونڊ هيرٽ کي ڏيڻ جي اجازت ڏيئي ڇڏي.

ساڳئي سال، يعني 1815ع ۾، شيلي پنهنجي آزاد نظمن جي شاهڪار تخليق Alaster لکي ورتي، جيڪا مارچ 1816ع ۾ ڇپجي پڌري ٿي ۽ مئي ۾ هو پڻ، ميري ۽ ڪليئر مونٽ (جنهن هاڻي پاڻ کي فقط ڪليئر ٿي سڏرايو) کي ساڻ ڪري جينيوا هليو ويو. ڪليئر هوئين ته ڪٽنب جي مٿان چٽي هئي، پر چاڪاڻ ته هوءَ بائرن جي ٻار جي ماءُ هئي، تنهن ڪري لاچار کيس ڪٽو پيو؛ ۽ ٻيو ته بائرن خود به جينيوا لاءِ روانو ٿي چڪو هئو.

بائرن ۽ شيلي جي وچ ۾ پهرين ملاقات سئٽزرلينڊ منجهه ٿي، شيلي ڪي، نه رڳو بائرن جي شخصيت سان چاهه هئو، پر هو سندس شاعريءَ جو به وڏو مداح هئو. جڏهن ته بائرن جهڙي دنيا ڪان ڪَٽ ڪ ٿيل رُکي روح ۽ بيهودي طبيعت رکندڙ شخص لاءِ، شيلي هڪ "مهان پر غير دلچسپ" ماڻهو هئو. سئٽزرلينڊ ۾ عارضي قيام دوران، بائرن پنهنجي مشهور شاعري "Prisoner of Chillon" ترتيبي ورتي، پر شيلي رڳو بہ نظم سرجي ورتا. جن مان پهريون "Mont Blan" ۽ ٻيون "Hymn to Intellectual Beauty" آهي. ٻئي طرف بائرن، شيلي جي زور ڀرڻ تي، دائمي شهرت رکندڙ Frankenstein ڪهاڻي لکي ورتي.

آگسٽ ۾ شيلي، مئري ۽ ڪليئر انگلينڊ واپس موٽي آيا. هتي پهچڻ ڪان پوءِ سندس "لي هنٽ" سان جاڻ سڃاڻ ٿي، جنهن اِڳ ئي سندس شاعريءَ جو مثبت راءِ سان مطالعو ڪري ڇڏيو هئو. هو ڊسمبر تائين 'هنٽ' سان گڏ رهيو، پر جلد ئي ڪيس ڄاڻ ڏني ويئي، ته هئريت 'نانگڻ' (شايد انگلينڊ جي ڪا ندي يا درياءُ آهي، سنڌيڪار) (Serpentine) ۾ ٽپو ڏيئي آپگهات ڪيو آهي. ساڳئي مهيني جي پڇاڙيءَ ۾، هن 'مئري' سان شادي ڪري ورتي، پر ڪيس ان وقت ڏاڍو ڏک ۽ ڪاوڙ لڳي، جڏهن وڏي ديواني عدالت (Chancery) فيصلو ٻڌايو، ته هو هئريت مان ڄڻيل ٻارن جو نگهبان نٿو ٿي سگهي. انهيءَ حوالي سان هن پنهنجي اندر جي باهه هڪ تلخ نظم ۾ ڪڍي آهي، جيڪو فيصلو ڏيندڙ منصف (Lord Chanceller) کي مخاطب ٿي لکيل آهي.

1917ع ۾ 'ٽيمس' درياءَ جي ڪپ تي هن 'مارلو' جي علائقي ۾ گهر ورتو، ۽ اتي هن شاهڪار ڪوتائون، Rosalind ۽ Helen سرجڻ شروع ڪيون. جڏهن ته The Revolt of Islam مڪمل ڪرڻ سان گڏوگڏ Prince Athanase جو هڪ ڀاڱو لکي ورتو. ايتري محنت ۽ سخت موسم سندس صحت تي ڏاڍا اگرا اثر ڇڏيا، جنهن ڪري ڊاڪٽرن ڪيس ماحول مٽڻ ۽ آرام ڪرڻ جو مشورو ڏنو. جيئن ته شيلي کي اٽلي ڏسڻ جوشوق هئو، سو انهيءَ صلاح جو فائدو وٺندي، مارچ 1818ع ۾ مئري، ڪليئر ۽ سندس ٻارن سان گڏ انگلينڊ ڇڏي.

اٽليءَ پهچي، هو ٻي مقصد ميلان ڪان 'ليوان' ۽ 'ليغوران' ڪان 'لوڪا' ڏانهن رلندا رهيا. ڪليئر پنهنجو ٻار 'وينس' ۾ بائرن ڏانهن موڪلي ڇڏيو. جيتوڻيڪ بائرن کي ڪليئر ڪان شديد نفرت پيدا ٿي چڪي هئي، پر هو ٻار کي پاڻ وٽ رکڻ جو پڪو پهه ڪري چڪو هئو. انهيءَ صورتحال جي خاتمي

لاءِ شيلي کي وچ ۾ آندو ويو، ۽ هو انهيءَ سلسلي ۾ ٻه دفعا سيڙجي بائرن سان ملڻ به ويو. پر اتي پهچي هو بائرن جي رهڻي ڪهڻي ڏسي، ايترو ته صدمجي پيو، جو هن پنهنجي نظم Julian and mandello ۾ وينس بابت پنهنجن ويچارن سان گڏوگڏ، بائرن سان ٿيل ڳالھ ٻولھ کي به درج ڪيو آهي.

اٽليءَ ۾ ٻي گهر ۽ رولڙن ۾ هوندي، شيلي تخليقي طور تي پنهنجي خيال ۽ ادارڪ جي معراج تي وڃي پهتو. اتي ئي 1818ع ۾ هن پنهنجو شاندار تخليقي جوهر Prometheus unbound لکڻ شروع ڪيو. جيڪو ٻئي سال مڪمل ڪري، شيلي انگريزي زبان جو هڪ انتهائي عمدو نظاماڻو ناٽڪ The cenic لکي ورتو. انهيءَ کان پوءِ، هن پنهنجن انهن گيتن کي اسٽيج تي پيش ڪرڻ شروع ڪيو، جنهن ڪري هو بهترين انگريز راڳي شاعر جي حيثيت ۾ مشهور ٿيو هئو.

1819ع ۾ هن Ode to the West Wind پيش ڪيو، جڏهن ته The Cloud, The Skylark, The Hymn of the song ٻئي سال of proserpine ۽ Pan, Arethusa جهڙا نظم مڪمل ڪيا.

1820ع جي پڇاڙيءَ ۾ هُو (ڪنهن مذهبي) خانقاھ ۾ قيد ٿي ويل بيحد خوبصورت عورت، 'الميا ويوياني' سان مليو. جنهن کان متاثر ٿي هن Epipsychidicn جهڙو لافاني نظم سرجي ورتو. انهيءَ ڪوتا لاءِ شيلي چيو آهي: "هيءُ جڻ ته ڪنهن هڏ رت يا سڳي مائٽ جهڙو راز آهي. جن بابت عام طور تي خبر آهي، ته آئون اهڙن رشتن وغيره کي مڃيندو ئي ناهيان. مون کان انساني ۽ خاڪي شين جي اميد ايئن آهي، جيئن توهان شراب جي ٻنيءَ تان وڃي ٻڪريءَ جي ران خريدڻ لاءِ سوچيو."

جڏهن 1821ع ۾ روم ۾ ڪيٽس جو چالاڻو ٿيو، ته منڍ ۾ شيلي اهو افواه ٻڌي اپي مان نڪري ويو، ته سندس موت هن جي تخليق Endymion تي ٿيل چٽي تنقيد جي ڪري ٿيو آهي. بهرحال جون ۾ شيلي پنهنجو هڪ پيو به نهايت عمدو نظمAdonais لکي ورتو. جيڪو اصل ۾ ڪيٽس جي موت تي لکيل مرثيو هيو. هيستائين شيلي کي ڪيٽس بابت معمولي ڄاڻ هئي؛ ۽ هو فقط سندس نظم Hyperion مان متاثر هئو. سال جي آخر ۾ شيلي يوناني آزاديءَ جي جنگ کان ڏاڍو متاثر ٿيو، ۽ انهيءَ حوالي سان هڪ راڳن وارو ناٽڪ Hellas به لکي ورتائين.

انهيءَ دوران 'لي هنٽ' جي مسڪيني حالت کي ڏسندي، هن بائرن کي رسالو جاري ڪرڻ جي آڇ ڏني، جنهن ۾ هو سيئي پنهنجون گڏيل تخليقون

چاهي سنڌس مدد ڪري سگهن. اهو پڙهي شيلي هنٽ کي انگلينڊ ڏوڪڙ موڪليو، ڪيس فوراً اٽليءَ پهچڻ جو نياپو موڪليو. انهن ڏينهن ۾ هو ’پيسا‘ شهر ۾ بائرن جو پاڙيسري هئو. اتي رهندي هن ’ايڊورڊ وليمس‘، سندس زال ’جيني ۽ ايڊورڊ جان ٽريلاوني‘ سان دوستي ڪري ورتي. جيڪي اڳتي هلي شيلي جو جيون چرتر لکندڙ بڻيا.

1822ع جي بهار جي مند ۾ ’سپيزيا‘ جي اُپسمنڊ تي شيلي ۽ وليمس جي ڪٽنب گڏجي هڪ گهر ورتو. شيلي ۽ وليمس وارا جيڪي ڪنهن دؤر ۾ سامونڊي فوج ۾ هئا، تن گڏجي هڪ نئين ٻيڙيءَ (Boat) جو آرڊر ڏنو، پر جڏهن اها کين ملي ته بدزيبي هجڻ ڪري ٽريلا ونيءَ کي پسند ڪونه آئي. هن ٻيڙيءَ جو رڪن هوندي به اڻ تارو هجڻ ڪري، هو بيڪار هجڻ واري حد به ٽپيل هئو.

هڪ ڀيري جڏهن کيس سکائي بڻائي جهاز هلائڻ جي ذميواري سونپي وئي، ته هن هڪ هٿ ۾ راهنما ڪتاب جهليو، ته جهاز جو ’اسٽئرنگ‘ ٻئي هٿ سان ڦيرائڻ شروع ڪيو، اهڙي اڪابريءَ بابت پڇا ڳاڇا ڪرڻ تي-ٻڌايائين: ”جيئن ته ڪتاب پڙهڻ دماغي ۽ جهاز هلائڻ ڪل وارو هُنري (Mechenical) ڪم آهي، تنهن ڪري آئون ٻيئي ڪري ٿو سگهان.“ پر حالت اها هوندي هُئي ته وليمس رڙ ڪندي کيس جهاز کي هوا جي رخ ۾ هلائڻ لاءِ "Luff" جو اشارو ڪندو هئو، ته هو سکان کي آڏي رخ ۾ هلائڻ شروع ڪندو. سندس اها اهليت ڏسندي کيس اتان هٽائي مُک پڙڇ تي مقرر ڪندي، کيس ان کي هلندو رهڻ جي هدايت ڏني وئي. ان جي ابتڙ هن اهڙي استادي ڏيکاري، جو ٻيڙي چرڻ پرڻ کان ئي سڪ تي وئي ۽ ان کي هلائڻ مشڪل ٿي پيو.

هڪ ڀيري هوا جي زور تي جڏهن سنڌس ٽوپلو وچي سمنڊ ۾ پيو، ته همراه هم نه تر ڪندي وئي سمنڊ ۾ ٽپو ڏيڻ جي ڪوشش ڪئي. پر ڀاڳن سان ٽريلاوني سنڌس ڀرسان بيٺو هئو، جنهن کيس ٻانهن مان جهلي ورتو. شيلي جا اهي پرڪار ڏسندي، وليمس ڪاوڙ ۾ ايندي کيس هر ذميواريءَ کان آجو ڪري ڇڏيو- انڌو گهري الله کان هڪ اک پر هتي ٻه ٿي مليون. همراه فرنو ٿي افلاطون جو ڪتاب کيسي ۾ وجهي پڙهندو ۽ بي پرواهه ٿي ڪُڏندو رهيو.

انهيءَ سال اونهاري جي مند ۾، شيلي حد کان وڌيڪ خوش يا اداس رهڻ لڳو. شايد کيس اڻ ڏٺي موت جا پرون پوڻ لڳا هئا، انهيءَ سلسلي ۾ سندس سياءُ جي باري ۾ ڪئين ڪهاڻيون ۽ قصا مشهور ٿيا.

جون جي مهيني ۾ شيلي ۽ وليمس وارن کي سڏ پئي، ته لي هنٽ 'گينوئا' جي شهر پهتو آهي، سو ٻئي ڄڻا ساٿس ملڻ لاءِ ٻيڙي ڪاهي اچي 'ليغوران' پهتا. 8- جولاءِ تي هنٽ ۽ سندس ڪٽنب سان 'پيسا' گهمڻ ڪان پوءِ مقامي ملاحن طرفان مليل چتائن جي باوجود هو واپس ڪليل سمنڊ ڏانهن روانا ٿيا. هو ڪچڙي منجهند ڌاري 'ليغوران' مان روانا ٿيا، ته ٽريالاوني ڪين دوربينيءَ سان ڪناري تان ڏور ويندي ڏسندو رهيو، پر شام ڌاري گوڙ گجگاھ سان ڪنوڻ جي ڪجڪي ۾ سمنڊ تي طوفان ٽٽي پيو...

ڏهن ڏينهن ڪان پوءِ 'واياريگ'، جي ساموندي ڪناري پرسان، هڪ ڏکهي قد جي لاش کي وهنجاريو پئي ويو، جنهن جي جنڪيٽ جي هڪڙي کيسي ۾ 'سوفوڪليس' جو هڪڙو جلد؛ ۽ ٻئي ۾ ڪيٽس جو ٻيٽاٽيل صفحن وارو نظماٽو ڪتاب پيل هئو. اهڙي طرح سان جوانيءَ جا گيت ڳائيندڙ هيءُ شاعر، جوانيءَ ۾ ئي پاڻيءَ سان پيار ڪندي، پاڻيءَ جو شڪار ٿي هميشه لاءِ موڪلائي ويو. سندس دوستن ٽريلاوني، لي هنٽ ۽ بائرن پنهنجن هٿن سان چکيا ٺاهي، کيس اگنيءَ جي حوالي ڪندي سندس انتم سنسڪار ڪيو. بائرن اهو منظر ڏسي نه سگهيو ۽ سندس ٻيڙي هٿ ڪرڻ لاءِ سمنڊ ۾ وني ٽپو ڏنائين. جڏهن ته ٽريلاونيءَ جهڙپ ڏيئي باهه جي ٻيڙ مان سندس اڻ سڙيل دل ٻاهر ڪڍي ورتي. بعد ۾ روم ۾ شيلي جي رک مٿان ٺهيل مقبري تي هيٺيون سٽون اڪاريو ويون:

"Nothing of him doth Fade
But doth suffer a Sea- change
Into Something rich and strange."

(هن جو ڪجھ به ڪُوماٽو ڪونهي،
پر سائر جي بدلجندڙ سياءُ
کيس سچَي، اڻ لڀ ۽ اوچي وٿ بڻائي ڇڏيو آهي.)

(جان ڪيننگ جي ڪتاب
"100 Great Personalities of the Wrold" تان ورتل)

لارڊ بائرن جارج گورڊن نوئل

ڄم: جنوري، 1788ع
لاڏاڻو: 19 اپريل، 1824ع

انساني تواريخ جي ڪن نقادن جو چوڻ آهي، ته اٺويهين صديءَ جي يورپ نيپولين ۽ بائرن جي روپ ۾، ٻه وڏا جينيئس، جاڪوڙي، جُنگ ۽ جوڌا پيدا ڪيا. ٻئي محرومين جي نِتِهڻ اُسَ ۾ سڙي جوان ٿيا، ٻئي مقابلي بازيءَ جا ڪوڏيا، پنهنجي فن ۾ يگانا؛ ۽ دل جي دنيا جا بي تاج بادشاهه هئا. ٻنهي وڏن وڏن معرڪن ۾ ٽپا ڏنا، جتان سرخرو ٿي موٽيا. شايد ئي يورپ جو ڪو سوچيندڙ ۽ ساهه کڻندڙ شخص هجي، جنهن سندن مداح ۾ گيت نه ڳاتا هجن ۽ کين ساراهيو نه هجي. بيشڪ،

هو پنهنجي لازوال ذاتِ ۽ ڏانوَ جي حوالي سان، غيرتڪراري سُورما هئا.

پنهي ۾ هيڏي ساري هڪجهڙائي هوندي به ٿورو تفاوت اهو هئو، ته هڪڙي پنهنجي ڏاهپ کي تلوار سان لاڳاپي، جنگ جي پڙڪندڙ شعلن منجهان، يورپ جي وجود کي نئين زندگي بخشي. جڏهن ته ٻئي پنهنجي تخليقي صلاحيتن ۽ گهڻ رُخي شعور جي سڄي سرمايي کي، قلم جي نوڪ ذريعي پنن تي پکيڙي، مُڊي خارج روايتن جي خلاف، ماڻهن جي ذهن ۾ بغاوت جي مانـي تيل باهه ۽ روح ۾ احساسن جي سرد تيل شعلي کي، نئين زندگي بخشي ڇڏي.

لارڊ بائرن خيال جي تضاد منجهان تخليق جو سورج اڀاريندڙ ۽ ڪوڙ کي للڪاريندڙ هڪ بي مثال شاعر هئو، جنهن جي مهابي يورپ تخليقي ۽ ادبي لحاظ کان هڪ نئين نڪوري دؤر ۾ داخل ٿيو. اهڙو دؤر جيڪو انسان جي مرتبي، ۽ ماڻهوءَ جي من ياونائن جو احترام ڪندڙ يورپ آهي.

لارڊ بائرن هڪ لحاظ کان انهيءَ ڪري به انگلنڊ جو منفرد شاعر آهي، جو سندس تخليق منجهه، احساس جي ديوانگي ۽ خيال جي ڏاهپ جو شاندار سنگم واضح آهي. هن جي تصوراتي سگهه ۾ هڪ اُٿل ٿُٿ پريل ۽ زخميل وجود جي دانهن ضرور موجود آهي، پر انهيءَ دانهن پٺيان، ان دؤر جي يورپي سماج جي درد ڪهاڻيءَ کي به، انتهائي عظيم فني صلاحيتن سان بيان ڪيو ويو آهي. جنهن ڪري سندس ڪوتائون ڪنهن هڪ فرد جي ادمن جو ادورو اظهار نه، پر هڪ ڏاهي شخص طرفان ٿيل، پنهنجي دؤر جي سماجي تصور ڪشيءَ جو هڪ بهترين، مڪمل ۽ پورنٽا پريل روپ به آهن. انهيءَ حوالي سان هو دراصل جديد يورپي فڪر ۾، رومانوي

ڏاهپ جو بنياد وجهندڙ پهريون شاعر آهي.
سندس سچي زندگي مهم جوئيءَ ۽ مقابلي بازيءَ ۽ جرئت جو بيمثال داستان آهي، ته سندس خيال ۽ تصور، نفاست دلڪشي ۽ دلربائيءَ جو هڪ لافاني مظهر آهن. شايد بائرن جهڙن شخصن لاءِ ئي روس جي پياري شاعر، سرگئي يسينن چيو هو:

"Dying is nothing new in our life,
But then, living is nothing newer."

(جيڪڏهن موت اسان جي زندگيءَ لاءِ ڪا نئين ڳالهه ڪونهي، ته زندگي به پنهنجي لاءِ موت کان وڌيڪ ڪا نئين ۽ املهه وٿ ڪانهي.)

بيشڪ، هو زنده رهيو، ته پنهنجي خانداني وقار جو مظهر بڻجي،هر للڪار جو دليريءَ سان مقابلو ڪندو رهيو، پر جڏهن مري ويو،ته به هن خواهشن جي ڪشتي ۾، ڪنهن به حقير زندگيءَ جي ڪا خيرات ڪانه گهري. هو- جيڪو آزاديءَ جي شمع جو اُجهل پروانو هئو، هو- جيڪو عشق جي ڀڙڪندڙ آگ ۾، شاعريءَ جي عصا هٿ ۾ ڪٽي تپي پيو؛ ۽ اتان ڪندن ٿي نڪتو. جيڪو- هڪ اهڙو ملحد هئو، جنهن ايمان جي بُرجن ۾ ڏار وجهي ڇڏيا ۽ جنهن جي زندگيءَ جو نعرو هئو:

"To bear all nacked truths,
And to envisage Gircumstances, all calm,
That is the top of soveregnity."

(مڪمل اُختيار ۽ اِرادي جي آزادي انهيءَ ۾ لڪل آهي، ته هر قسم جي حالتن سان نهايت بُردباريءَ سان منهن ڏجي، ۽ مڙني اگهاڙين سچائين کي برداشت ڪجي.)

تنهن باڪمال شاعر کي جارج ڪننگ ڪيتري نه بهتر طريقي سان هينيان عقيدت جا گل پيش ڪيا آهن:

"اهو اجنبي، بيپرواه ۽ سهڻو نواب، جنهن "Child He-rold" جي زيارت ڪئي، جيڪو 'لنڊن جو شينهن' بڻجي ايريو ۽ سنڌس تخليق Don Juan ادبي دنيا ۾ ڪمال حاصل ڪيو. هڪ ڳجهي اسڪينڊل جي ڪري، ڪائنس خانداني مرتبو کسيو ويو، ۽ عوامي غضب جي ڪري، کيس پنهنجي ملڪ ۾ ئي ڌاڙهيو ويو. پوءِ به هو اٽليءَ ۾ وڏي چاهه سان دولت لٽائيندو رهيو. هن ٽوڪ ۽ هجو جي ڪوساڻ سان، پنهنجن دشمنن کي خوب ڪاڙهيو، انگلينڊ جي نوجوانن ۾ پنهنجي ڪوتا ذريعي، بغاوت جا پيڙا پڙڪايا؛ ۽ آزاديءَ جي حاصلات لئه، سر ترريءَ تي رکي اڳتي وڌيو. سڄي يورپ لاءِ هن جو موت، هڪ سورمي وارو موت هئو. انهيءَ ڪري ئي هيءُ بائرن جي اميرانه ڪُٽنب جو ڇهون نواب، تواريخ جي قرهيءَ اتي هميشه لاءِ محفوظ ٿي ويو." بالڪل ايئن جيئن سندس هيٺيون نظم امرتاماڻي ڇُڪو آهي.

SHE WALKS IN BEAUTY

هوءَ ڪنهن شفاف رُت ۾
سِتارن وڪوڙيل رات وانگر
سونهن جي گهيري ۾ آهي.
۽ روشني توڙي اونده جون انتهائون
سندس ادائن ۽ اکين ۾ اوتيل آهن.
جڻ ته آڪاس ڪنهن تيز روشن ڏينهن کان روشني کسي
کيس ڏيمو بڻائي
شفق جي لالاڻ ۾ تبديل ڪري ڇڏيو هجي.
هُن جي بينام وقار جي مهانتا منجهان
ڪا جهلڪ گهٽائي ۽ ڪو ڪِرڻو وڌائي نٿو سگهجي.
جيڪو هر ڪانو جي ڳولا منجهان جهلڪي ٿو،

یا تہ نھایت نفاست سان ھُن جي مک تي جرڪي ٿو.
جتي سوچون فضيلت سان سُرھاڻ ڦھلائين ٿيون.
۽ انھن جي سرجڻ واري جاءِ (مُک)
ڪيڏي نہ خالص ۽ محترم آھي.
۽ اھا نرم ۽ ٿڌڙي مُرڪ
ڳل تي ۽ پرونءَ مٿان
نرم ۽ مٺڙي پر وڻندڙ شعلي کي
ڪيئن تہ مانو تي ڪري! ....
پر مون کي انھن ڏينھن بابت ٻڌاءِ
جڏھن ذھن تي سُڪون جي پرت ھُئي
۽ دل پڻ پيار جي معصوميت سان
ٿمٿار ھئي.

- سنڌيڪار

1785ع ڌاري، جڏھن وليم پنجون لارڊ بائرن، جيڪو پنھنجن نوڪرن ۽ مسواڙين وٽ 'بدڪار لارڊ' جي حوالي سان مشھور ھئو، سو جڏھن پنھنجي ونڊر لاءِ 'نيو اسٽينڊ ايبي' جي علائقي ۾، رانديڪي نما ٻيڙين ۽ ٽنڊٽن جي ڊوڙ پچائڻ جھڙن 'مشغلن' ۾ مگن لڳو پيو ھئو، تہ ان دؤر ۾ 'چريي جئڪ' نالي سان مشھور سندس ڀائيٽي، 'باٿ' جي علائقي ۾. 'گائيٽ' ڪٽنب جي 'ڪئٿرين گوردن' نالي مائيءَ سان شادي ڪئي. پر 'چريي جئڪ' جو اھو وھانءَ رچائڻ جھڙو ڀُنڪو ڪم، ڪو ڀھريون ڀيرو نہ ھئو. انھيءَ ڏچي کان ڏھ سال اڳ، ھو ھڪ ٻئي خاندان واري ۽ مٿانھون رتبو رکندڙ ۽ پيءُ طرفان سال ۾ 4000 پاؤنڊ ملندڙ 'لارڊ ڪامارڊين' جي جوءِ، جھڙي وڏگھراڻي عورت کي بہ ريھي ريبي پاڻ سان ڀڄائي چُڪو ھئو. انھيءَ ڪُڏي ڪم جي نتيجي ۾ 'ڪامارڊين' زال کي طلاق ڏئي ڇڏي، جنھن کان پوءِ اھو 'چريو جئڪ' يعني 'جان بائرن' ساڻس شادي ڪري، ڪيس پاڻ سان فرانس وٺي ويو. جتي 'آگسٽا' نالي ڪين نياڻي بہ ڄائي، پر 1784ع ڌاري آگسٽا جي جنم کان پوءِ، ستت ئي ماڻس جو لاڏاڻو ٿيو، ۽ نتيجي ۾ جان بائرن گھر واريءَ توڙي ڌوڪڙن، ٻنھي کان ھڪ ئي وقت محرم ٿي ويو.

انھيءَ کان پوءِ جان بائرن 'باٿ' شھر جي ھڪ فئشني ۽ تفريحي علائقي

۾ اچي رهيو، جتي سندس ملاقات، هڪ قديم اسڪاٽش خاندان جي مالدار مائيءَ 'ڪئٿرين گورڊون' سان ٿي. ٿورن ئي ڏينهن کان پوءِ انتهائي اياڻي مهيني تورڙيءَ ڏهاڙي يعني 13 مئي تي سندس ڪئٿرين سان وهانءُ ٿيو، جڏهن ته 22 جنوري 1788ع تي کين 'جارج گورڊون بائرن' نالي ٻڪو ڄائو. ٻن سالن کان پوءِ 'چربي جئڪ' (جنهن "انتهائي ڪاميابيءَ" سان پنهنجي زندگيءَ کي تباهه ڪيو هئو، ۽ هاڻي سندس گذر چڙي 150 پائونڊ ساليانيءَ خرچ تي ٿي رهيو هئو) ڪاٽس ڪجهه ڏوڪڙ اُڌارا ورتا، ۽ فرانس ڏانهن رفو چڪر ٿي ويو. پر ٻارنهن مهينن جي اندر، چڙي 36 سالن جي ڄمار ۾ اتي ئي گذاري ويو.

ٻئي طرف ڏکاري، هٺ جي ڪشادي ۽ محبت ڀري شخصيت جي ڌياڻي، پر جذباتي طبيعت واري مسز بائرن، پنهنجي ننڍڙي پٽ سان 'ابردين' جي شهر ۾ اڪيلي رهي پئي هئي. ننڍڙو نينگر، جنهن جي طبيعت ۾ ماءُ پيءُ طرفان اَڌ ۾ مليل انتشار ۽ نيڪيون شامل هيون، سو پير ۾ ڄائي ڄم کان نقص هئڻ ڪري، ٿورڙو لوڏو ڏيئي هلندو هئو. انهيءَ منڊڪ، ننڍپڻ ۾ ته کيس جسماني طور تي تڪليف ڏني سا ڏني، پر سندس ذهن ۾ اها پيڙا مرڻ گهڙيءَ تائين موجود هئي.

بائرن جي درسي تعليم جي شروعات، 'ابردين' جي هڪ صبح واري اسڪول ۾ داخلا سان ٿي. انهن ڏينهن جو ذڪر ڪندي بائرن لکيو آهي:

"آئون پنجن ورهين جو يا اچا ٻه ٿورو ننڍو هوندس، ته مون کي مسٽر 'بروئر' (جنهن کي سندن ڦڙتيءَ جي ڪري "Bodry Browers" سڏيو ويندو هئو.) جي سنيال هيٺ هلندڙ اسڪول ۾ ويهاريو ويو. هن اسڪول ۾ ڇوڪريون تورڙي ڇوڪرا گڏ پاڙهيا ويندا هئا. هتي مون طوطي وانگر هڪ پد واري مناجات، (الله آدم بڻايو اچو ته سائس پيار ڪريون.) رٽڻ کان سواءِ ٻيو ڪجهه ٻه نه سکيو. جيڪا اتي هر شاگرد کان بنا ڪنهن هڪ اکر جي چُڪ جي، بيشمار دفعا پڙهندو رهندو هئس. جڏهن ٻه گهر مون کان منهنجي تعليم بابت پڇاڻو ٿيندو هئو، ته آئون ثبوت طور تي اها رٽيل مناجات يڪساهيءَ پڙهي ٻڌائيندو هئس، بلڪ ٻيو صفحو ورائڻ کان پوءِ ٻه، ساڳيائي اکر ورجائيندو هئس، ته جيئن منهنجن وڏن کي منهنجي پهرين سال جي سطحي حاصلات جي سڌ پوي. اهو رٽو ٻُڌي ٻُڌي منهنجا ڪن پچي پيا. (جن جي لائق اهي نه هئا، چاڪاڻ جو لڳو ايئن ٿي، ته مون اها سکيا رڳو ڪنن ذريعي ئي ورتي هئي) سو مون وارن مالڪن ڳالهه سمجهي ورتي، ۽ مون کي هڪ نئين استاد جي حوالي ڪيو ويو.

"راس" نالي هيءَ استاد هڪ ديندار ۽ هوشيار پادري هئو... هن جي هٿ هيٺ مون حيرت جوڳي ترقي ڪئي. مون کي اڃ ب هن جا نفاست ڀريا لڇڻ ۽ شريف طبع جفاڪشي ياد ايندي آهي. جنهن گهڙيءَ مون پڙهڻ شروع ڪيو، ت منهنجو چاهہ اٿندي ئي تواريخ سان رهيو. مون کي رومي تواريخ پڙهندي، خاص طور تي 'ريگيلس' ڊنڊ ويجهو ٿيل لڙائيءَ ڏاڍو متاثر ڪيو، ۽ ان کان پوءِ مون تواريخ سان ئي پنهنجي دل لڳائي ڇڏي...

اڳتي هلي ڊِلي، اداس ۽ سنجيده طبيعت وارو نوجوان 'پيٽرسن' منهنجو خانگي استاد مقرر ٿيو. هو منهنجا جوتا ناهيندڙ موچيءَ جو 'پٽ' پر هڪ عام 'اسڪاچ' وانگر علم دوست شخص هئو. عقيدي جي لحاظ کان هو پروٽسٽنٽ فرقي جي 'پريسباٽرين' مسلڪ جو پڪو پوئلڳ هئو. هن مون کي 'چرڊيمن' جي گرامر واري ڪتاب منجهان، لاطيني ٻولي سيکارڻ شروع ڪئي، ۽ جيستائين گرامر اسڪول ۾ داخل ن ٿيس اها پڙهائي جاري رهي."

1896ع ۾ بائرن تي 'لال بخار' (Scarlet Fever) جو حملو ٿيو. چاڪ ٿيڻ کان پوءِ ماٽس تفريح لاءِ، کيس جابلو علائقي 'هاءِ لئنڊس' ڏانهن وٺي ويئي، انهيءَ کان پوءِ ئي منجهس هميش لاءِ پهاڙي حُسن سان محبت پيدا ٿي ويئي. انهيءَ دؤر ۾ بائرن کي پنهنجي سؤٽِ، 'مئري ڊف' سان پيار ڀريو دلي لڳاءُ پڻ شروع ٿيو. ان وقت توڙي جو سندس عمر فقط اٺ ورهہ هئي، پر اٺ سال پوءِ، يعني سورهن ورهين جي عمر ۾، جڏهن هن انهيءَ سؤٽ جي شاديءَ جي خبر ٻڌي ت لکيائين:

"مون پنهنجي مٿان وڄ ڪرندي محسوس ڪئي، ۽ هنيانءَ کي ڌوسٽ وٺي ويم. ايتري ت حالت خراب ٿي ويم، جو امڙ سميت ٻين ماڻهن کي ب منهنجو حال ڏسي تپرس وچان ويساهہ ئي ن ٿي آيو."

بائرن ڏهن ورهين جو ٿيو، ت سندس وڏو چاچو 'بدڪار لارڊ' فوت ٿي ويو، جنهن جي نتيجي ۾ نوابيءَ جي پڳ هن مٿان اچي ويئي. انهيءَ کان اڳ پٽس ۽ چاچس جي افعالن جي ڪري، سندس جاگير 'نيو اسٽيڊ' صفا برباد ٿي چڪي هئي. ان هوندي ب مسز بائرن کي هڪ پري جي مِٽَ 'لارڊ ڪارلزل' جي سنڀال هيٺ ڏنو ويو.

انهيءَ دؤران بائرن کي پڙهائڻ بدران، لنگڙائپ جي علاج جي لاءِ سندس ڀوڙڙي ماءُ کيس 'ناٽنگهم' ۾ هڪ حڪيم صاحب ڏانهن موڪلي ڇڏيو. پر جڏهن مسيحا ڪا مُڪتي ڏياري ن سگهيو، ت کيس لنڊن آڻي 'ڊِلوچ' اسڪول ۾ داخل ڪرايو ويو. انهيءَ دؤران سندس ماءُ کيس لوٺي ۽ ڦٽ لعنت ڪري

ڪاري ۽ ڪيٽرائي ڇڏيو. هڪ دفعي جي ڳالهه آهي، تہ جڏهن سندس هڪ هم اسڪوليءَ کيس چيو:
"بائرن تنهنجي ماءُ تہ صفا ڪاڄَسي آهي." تہ اداسيءَ وچان بائرن وراڻيو: "هائو، مو کي اها سُڌ آهي."
آخرڪار کيس 'هارو' جي اداري ۾ موڪليو ويو، جتي پڙهائيءَ ۾ سستيءَ ۽ ڪاهلپڻي ۾ هن وڏو نالو ڪڍرايو. هتي هو نہ رڳو باڪسنگ وڙهندو هئو، پر هڪ ڪاريگر تارو (Swimmer) ٿيڻ سان گڏوگڏ، پير ۾ نقص هوندي بہ 1805ع ڌاري 'ايٽن' جي خلاف هڪ ڪرڪيٽ مقابلي ۾ پڻ حصو ورتائين. سندس اسڪولي ڏهاڙن جي هڪ ڪهاڻي، ڏاڍي مشهور آهي، جنهن منجهان نِنڍڙي بائرن جي بهادريءَ جو پتو لڳي ٿو.
هڪ دفعي جي ڳالهه آهي تہ اسڪول جي ڪنهن شودي شاگرد هٿان، 'رابرٽ پيل' ڪُٽجي رهيو هئو، تہ اتان بائرن اچي لانگهائو ٿيو. پنهنجي سامهون ٿيندڙ هن ڏاڍائيءَ تي سندس اکين ۾ ڳوڙها تري آيا ۽ ايڏي ساري مار موچڙي جي سهپ جي سگهہ نہ رکڻ جي باوجود، ٿڙڪندڙ آواز ۾ ماريندڙ شودي کان پڇيائين:
"هن ويچاري کي اڃا ڪيترا بانٺا لڳڻا آهن؟" "ڇو، ڏَلا تون ڇو ٿو پڇين، تنهنجو هن معاملي ۾ ڇا وڃي؟" اڳلي وراڻيو: "ڇو تہ رابرٽ پيل کي جيڪا مار ملڻي آهي، انهيءَ مان اڌ آئون کائڻ ٿو چاهيان." بائرن جواب ڏنس.
بائرن جڏهن سورنهن ورهين جو هئو، تہ موڪلون گذاريندي،هو پاڻ کان بہ سال وڏي هڪ ڇوڪريءَ 'مئري اين شاورٿ' جي عشق ۾ صفا ونجي ويو. پڇا ڪرڻ تي خبر پيس، تہ انهيءَ ڇوڪريءَ جو اڳ ئي مڱڻو ٿيل آهي. انهيءَ واقعي سبب سندس طبيعت ۾ پيدا ٿيل اڪيلائپ ۽ اداسيءَ منجهس بيزاري ڀريل تبديليون آنديون.
'هارو' کان پوءِ هو 'ترينيٽي ڪاليج ڪئمبرج' ۾ داخل ٿيو، جتي پنهنجو وقت لنڊن شهر ۾ گهمڻ گهتڻ، يونيورسٽيءَ اچڻ ۽ 'ساٿوٿ ويل' منجهہ ماءُ جي گهر چڪر چاڙي ڪرڻ ۾ وڃائيندي، ڪنهن فضول خرچ ۽ اوباش شخص واري روايتي زندگي گذارڻ لڳو. پر انهيءَ دوران پئسن تي وڙهندڙ باڪسر ۽ معزز شخص 'جئڪسن' سان سندس ياري ٿي ويئي، جنهن کيس سکيا ڏيئي اهڙو تہ تاٺ ڪيو، جو ٿلهاپ جي غائب ٿيڻ ڪري سندس لڪل خوبصورتي ٻيهر ظاهر ٿي پيئي. هو جڏهن ڪئمبرج ڏانهن واپس موٽيو، تہ سندس ظاهري شبيهہ ۾ بائرن سنهو، سهڻو ۽ اهڙو تہ صحت مند ٿي پيو، جو ڄڻ تہ 'ڪنهن اندران جرڪندڙ شفاف اڇي سنگ مرمر جو گُلدان' ٿي لڳو.

انهيءَ دؤران هو نظم لکڻ ڪري، اڳ ئي ماڻهن کي حيران ڪري چڪو هئو. مثال وزي 1807ع ۾ سندس پهريون نظماڻو ڪتاب 'نکمٽائپ جا پهر' (Hours of Idleness) جي عنوان سان ڇپجي پڌرو ٿيو. هن مجموعي ۾ فني صلاحيتن جو وچٿرو ڏيک موجود هئو. پر ان هوندي به تخليقي طور تي شُيءِ اميدن ڀريل ڳنڍڪو هجڻ جي باوجود به، ڪتاب جي مڙني خوبين کي نظرانداز ڪندي، انهيءَ تي 'ايڊنبرو رويو' ۾ بي انصافيءَ تي ٻڌل چيڙائيندڙ حملا ڪيا ويا.

هن تنقيدي زيادتيءَ جي ڏنگ لڳڻ کان پوءِ، سنت ئي بائرن پلٽي هٽي نظم ۾ رد جواب لکڻ شروع ڪيو. پر اجا هن ٿورڙو شعر ئي مس لکيو هئو، جو دل ۾ فيصلو ڪيائين ته ڪجهه وقت صبر ڪرڻ کان پوءِ، 'موٽ ويچار' (Reflection) جي ذريعج پٺي منجهان، انتهائي چيندڙ جواب تيار ڪجي. من جي انهيءَ صلاح تي هلندي، سڄي ساري سال گذارڻ کان پوءِ هن 'انگريز ڀٽ ۽ اسڪاچ تبصري باز' (English Bards and Scoth Reviewers) جي سِري سان، هڪ هِجو ڀريل نظم ڇپرايو. انهيءَ طويل نظم ايتري ته تکڙي ۽ شاندار ڪاميابي حاصل ڪئي،جو ڇڙي هڪ مهيني کان پوءِ ان جي ٻئي ڇاپي جو آرڊر ڏنو ويو.

انهيءَ وچ ۾ بائرن جي عمر ايتري ٿي وئي، جو هو انگريزي پارليامينٽ جي 'هائوس آف لارڊز' ۾ پنهنجي سيٽ سنڀالي وٺي. انهيءَ پد کي پهچڻ کان پوءِ جاگيرداريءَ واري ماحول مطابق، هن پنهنجي جاگير 'نيواسٽيڊ' تي دوستن جا وڏا ميڙاڪا ۽ مهمانيون ڪرڻ شروع ڪري ڏنيون. انهيءَ صورتحال ۾ ماڻس جي چيڙاڪ مزاج منجهن علحدگيءَ کي ته اڻ ٿر بڻائي ڇڏيو هئو، پر بائرن جو پنهنجي سِر 'نيو اسٽيڊ' منجهه رهائش اختيار ڪرڻ جو ڪوبه خيال ڪونه هئو. انهيءَ دؤر ۾ هو پنهنجي ڪئمبرج جي پراڻي يار، 'جان هاب هائوس' کي ساڻ ڪري لنڊن ڇڏي اوير جي سير سفر تي نڪري پيو.

ٻئي ڄڻا انگلينڊ کان سامونڊي جهاز ذريعي 'فلمائوٿ' کان لڏين پهتا، جتان بائرن 'ٽاگوس' درياهه کي تري پار ڪرڻ کان پوءِ، گهوڙي جي ذريعي 'ڪاديز' پهتو؛ ۽ اتان کان وري سامونڊي جهاز ۾ چڙهي 'جبرالٽر' (اسپين) رسيو. انهيءَ کان پوءِ مالٽا ۾ ٽي هفتا ترسي، هو ٻيهر يورپ وريا ۽ 'پري ويزا' (البانيه جو ننڍو شهر) نالي ڏورانهين علائقي ۾ سير سفر لاءِ پهتا. هتان جي جهنگلن جي سونهن ۽ اڌ تهذيب يافته ماڻهن، بائرن کي ڏاڍو متاثر ڪيو.

'پاشا' نالي هڪ ڌاڙيلن جي سردار سان ملي به ڪيس ڏاڍي سرهائي ٿي،

جنهن جو ذڪر ڪندي بائرن لکي ٿو: "هن اُتندي مون کان پڇيو، ته آئون هن ننڍڙي وهيءَ ۾ بنان ڪنهن خدمتگار يا نرس جي، ڳوٺان ڪيئن هيڏي وڏي مسافريءَ تي نڪري پيو هئس. ان کان پوءِ هن ٻڌايو ته ڪيس ڪنهن انگريز وزير ڏسيو هئو، ته آئون هڪ عظيم خاندان جو فرد هئس؛ ۽ سندس لاءِ اهو لازم هئو ته هو منهنجي ماءُ جو احترام ڪري..."

"هن جي بقول کيس پڪ هئي ته، آئون هڪ اعليٰ خاندان جو فرد هئس، ڇاڪاڻ ته منهنجا ڪن ننڍا، وار گهنڊيدار هڻ ننڍا ۽ اڇا هئا. هن مون کي چيو ته آئون جيستائين ترڪيءَ ۾ رهان، کيس پيءُ جي جڳهه تي سمجهان. ڇاڪاڻ جو هن مون کي پٽن وانگر ئي سمجهيو. هوئنن انهيءَ ۾ ڪو وڌاءُ ڪونهي، ته هو مون سان پنهنجي ٻچي وانگر هلندي ڏينهن ۾ ويهه ڀيرا ميوو، باداميون ۽ حلوا مٺايون پيو موڪليندو هئو."

هيءُ ڪلمڪ طبيعت جو ڏاڙيل، جيڪو ماڻهن کي ايذائڻ ۽ سندن زندگي کي زهر بڻائڻ پنهنجي ذاتي هڻ جو کيل سمجهندو هئو، تنهن بائرن جي قافلي کي هٿياربند ماڻهن جو دستو حفاظت لاءِ مهيا ڪيو. انهيءَ پس منظر ۾ يونان ويندي بائرن "Childe Harold" نالي اُهو شاهڪار نظم لکڻ شروع ڪيو، جنهن ۾ هن پنهنجي انهيءَ سفر جا تفصيل ڏنا آهن.

آخرڪار هو ڦيريون ڀيرو يونان جي شهر 'مسولونگهي' پهتو، جتان کان 'پطرس'، 'ڊيفلي'، 'ٿيبس' ۽ ڀرپاسيءَ ۾ 'ايٿينس' تائين وڃي نڪتو. هتان جي حوالي سان بائرن 'اتيڪا' شهر جي پنهنجي يادگيرين ۽ لاڳاپن جي پهلوءَ کان ته ڪجهه احساساتي هلچل محسوس ڪئي، پر تڏهن به يونان جي رهجي ويل شاندار ماضيءَ منجهان، هو تمام گهڻ متاثر ٿيو. انهيءَ تي تبصرو ڪندي هن لکيو: "هي يونان جا قديم آثار مون کي ته ڪنهن نواب جي اُجڙيل حويليءَ وانگر ٿا لڳن."

ايٿينس ۾ ٽي مهينا گذارڻ کان پوءِ، بائرن ۽ سندس دوست سمنڊ رستي 'ثمرنا' ڏانهن اسهيا. جتي هن پنهنجي ڪوتا Childe Harold جو ٻيو ڀاڱو مڪمل ڪيو. سندس ساٿيءَ ۽ دوست 'هاب هائوس' کي انهيءَ معاملي بابت گهڻ ڄاڻ هئي. 'ثمرنا' کان 'ڪانسٽينٽيپول' ڏانهن ويندي، ليفٽيننٽ 'ايڪنهيڊ' سان گڏجي، 'سيستاس' کان وٺي 'ابيدوس' تائين 'هيلسپانٽ' درياءَ مان تري پهتو. انهيءَ مقصد جي حاصلات تي، بائرن ڏاڍو فخر محسوس ڪندو هئو، تنهن ڪري هن لکيو:

"مون کي هن ڪاميابيءَ تي بيحد ناز آهي، آئون ايترو ته سرهو آهيان، جو

ان جي پيٽ ۾ جيڪڏهن سياسي، شاعراڻي يا خوشبيانيءَ ذريعي ڪا وڏي منزل ماڻي وٺان، ته به جيڪر ايڏي خوشي نه ٿئيم."

ڪانسٽنٽيپول کان پوءِ 'هاب هائوس' انگلنڊ واپس موٽي ويو. پر بائرن واپس يونان هليو ويو، جتي وچي هن پنهنجا نظم "Curse of Minerva" ۽ "Hints from Horace" جوڙي ورتا. آخرڪار لنڊن ۾ قرضدارن ۽ وڪيلن ڏوڪڙن جي اوڳڙ لاءِ، سندس وطن واپسيءَ جا مطالبا شروع ڪيا. جنهن ڪري ڪيس مجبور ٿي، جولاءِ 1811ع ۾ واپس لنڊن موٽي اچڻو پيو. پر آگسٽ جي پهرين تاريخ هو پنهنجي والده سان اچا مليو به نه هئو، ته ان جو لاڏاڻو ٿيو.

انگلينڊ موٽڻ کان پوءِ هن پنهنجي ڪوتائن جي مجموعي Hints from Horace جي مسودي کي پنهنجي دوست 'ڊلاس' جي حوالي ڪيو، جنهن انهيءَ جو مطالعو ڪرڻ کان پوءِ سچائيءَ سان ۽ بنا ڪنهن لِلي رِچپيءَ جي، هن تخليق تي بي اطميناني ڏيکاري ۽ بائرن کان پڇيو:

"تو وٽ پنهنجي سفر جي ٻي ڪا به حاصلات ڪونهي؟" جنهن تي هن وراڻيو: "ڪجھ ٽڪرا ۽ 'اسپنسر" جي ڏانءَ وانگر لکيل جهجها اهڙا بيت موجود آهن، جن جي پڙهڻ جي توکي تڪليف ته نه ڏيڻ گهرجي، پر بهرحال تو لاءِ حاضر آهن." ايئن چئي بائرن کيس Childe Harold جا ٻئي ڀاڱا ڏنا. جان پڙهندي ئي انهن ڪوتائن جي عظمت کي پرکي ورتو؛ ۽ اهي ڪٿي ڪتاب ڇپائيندڙ 'جان مري' وٽ وچي پهتو.

27 فيبروري 1812ع ڌاري بائرن 'هائوس آف لارڊز' ۾، 'ناٽنگهم' جي ميوزم ڀڃندڙ لاءِ موت جي سزا مقرر ڪرڻ واري تجويز جي مخالفت ۾، پهرين ۽ نڪوري تقرير ڪئي. انهيءَ تقرير ماڻهن جو چڱو خاصو ڌيان ڇڪرايو. ٺيڪ ٻن ڏينهن کان پوءِ Childe Harold جا ٻيئي ڀاڱا شايع ٿيا. هن نظم ته ڇپجڻ سان ئي لنڊن شهر جا وڻ وڃائي ڇڏيا! چڙي هڪ مهيني ۾ انهيءَ جا ست ڇاپا ڇپيا ۽ فورن وڪامجي ويا. انهيءَ صورتحال جو ذڪر ڪندي، بائرن لکيو آهي: "هڪ ڏينهن صبح جو ننڊ مان اٿيم، ته پتو پيو ته مان مشهور ٿي چڪو آهيان."

انهيءَ صورتحال ۾ سڄي لنڊن جي مٿين طبقي، پيلاڻ مائل خوبصورتيءَ جي مالڪ؛ ۽ شاندار شاعريءَ جي هن عاشق مزاج سرجيندڙ لاءِ پنهنجا دروازا کولي ڇڏيا. نتيجي ۾ اڪيلائپ جو شڪار ٿيل شاعر، ڏسندي ئي ڏسندي 'سماج جو شينهن' جوان بڻجي ويو ۽ هڪ ٻئي پٺيان عشقن ڪرڻ جو سلسلو

شروع ڪري ڏنائين. سندس محبوبائن ۾ ليڊي 'ڪئرولين لئمب'، 'لئڊي آڪسفورڊ' ۽ پڪ سان پنهنجي ماٽيجي ڀيڻ 'آگسٽا' به اچي وڃن ٿيون.

انهيءَ دؤران هن به عشقي شاعريءَ ۽ نظمن جا واهڙ وهائي ڇڏيا، جيڪي جيئن ئي ڇپيا ٿي، ته ماڻهن وٽي خريد ڪرڻ لاءِ مٿن مارو پئي ڪيو. سندس ڪرتا ڪتابن مان "The Waltz" اپريل 1813ع ۾، "The Giaourin May" ۽ "The Bird of Abydos" ڊسمبر ۾ پڌرا ٿيا، جڏهن ته 1814ع ۾ The Croaiser, lara ۽ Heberew ڇپيا ويا.

جنوري 1815ع ۾ بائرن 'انابيلا ملبانڪي' سان شادي رچائي، جيڪا لئڊي 'ڪئرولين لئمب" جي وارثياڻي سؤٽ هئي. بائرن کيس پهريائين 1813ع ۾ مڱڻي جي آڇ ڪئي، جنهن کي رد ڪيو ويو، پر پٺي سال سيپٽمبر 1814ع ۾ آخرڪار پنهي جو مڱڻو ٿي ويو. هيءَ شادي بائرن جي زندگيءَ جي داستان جو هڪ عجيب راز آهي. اصل معاملو اهو آهي ته کيس پنهنجي زال سان ڪو به عشق نه هئو، هن کي ته ان شاديءَ مان وڏي ملڪيت حاصل ٿيڻ جو آسرو هئو، جيڪو سندس توقع مطابق پورو نه ٿي سگهيو. جنهن ڪري اڳتي هلي زال مڙس جي وچ ۾ نباءُ به نٽي سگهيو. ڊسمبر ۾ بيگم بائرن کي 'آگسٽا ائڊا' نالي ڌيءُ ڄائي، ۽ پنجن هفتن کان پوءِ گهر ڇڏي جو ويئي ته وري واپس ڪونه موٽي.

هن جدائيءَ جي اصل محرڪ بابت انهيءَ مهل کان وٺي ايتري ته بحثابحثي ٿي آهي، جو انهيءَ معاملي تي هڪ وڏو ڪتاب سهيڙي ٿو سگهجي، پر پوءِ به ڪو ڪڙٿيل حاصل ٿيڻ ناممڪن آهي.

بهرحال هن علحدگيءَ جو عوام ۾ وڏو ڇڙيول ٿيو. پنهنجي اڻچاٽائيءَ جي باوجود غصي ۾ پريل پريس، پمفليٽ بازن ۽ ٻين ماڻهن بائرن تي سخت ڦٽڪار ڪئي. هڪ پاسي ڪنگال هوندي به اهن پبلشرن کان معاوضو نه پئي گهريو، جو بائرن جي خيال مطابق هو ڏوڪڙ ڪمائڻ لاءِ نٽو لکي. ٻئي پاسي 'هاب هائوس' جهڙن چند دوستن کي ڇڏي، سڄي ملڪ ۾ سندس خلاف نفرت جي هڪ سنگين لهر آيل هئي؛ ۽ مٿس هر ڪُنڊ کان ڏاڙهه ۽ ڀؤنڪون شروع ٿي ويون هيون. اپريل 1816ع ۾ بائرن هڪ دفعو ٻيهر سير سفر لئه نڪتو، جتي ته Childe Harold پنهنجي ياترا ٻيهر شروع ڪئي.

هن پهرين منزل 'اوستيند' ۾ ڪئي ۽ پوءِ اتان کان جنيوا روانو ٿيو، جتي هو پنهنجي آخري انگريز سريت سان مليو. هن مائيءَ جو نالو 'ڪليئرمونٽ' هئو ۽ هوءَ پنهنجي ويڳي ڀيڻ 'مئري گوڊون' ۽ اُن جي عاشق مشهور شاعر 'شيلي' سان گڏجي گهمڻ نڪتي هئي. جيتوڻيڪ ٻنهي شاعرن جي طبيعت ۽ تصور ۾

ڪافي تفاوت هئو، پر تڏهن بہ ٻنهي جو هڪ ٻئي سان چاهہ هئو، تنهن ڪري هڪ ٻئي جي عظمت کي تسليم پئي ڪيائون.

شيلي سان گڏ بائرن 'جنيوا ڍنڍ' گهميو، جتي هن پنهنجو نظم "Prisioner of Chillon" لکيو. جون جولاءِ ۾ Childe Harold جو ٽيون ڀاڱو پورو ڪرڻ کان پوءِ، اڌ درجن ڀيا ننڍيا نظم مڪمل ڪندي، مشهور نظم Manfred لکڻ شروع ڪيائين. جڏهن شيلي جو ڪٽنب ۽ ڪليئر مونٽ انگلينڊ واپس هليا ويا، تہ هو 'آلپس' جي جابلو علائقي جو چڪر هڻي، اترين اٽليءَ ۾ رولڙا ڪرڻ کان پوءِ، آخرڪار وڃي 'وينس' ۾ ٽرڪاڻو ٿيو. هتي هو وڏي ٺٺ سان رهيو ۽ پيسا ڏوڪڙ خوب اڏائيندو رهيو، پر پوءِ بہ لکڻ وارو ڪم نہ ڇڏيائين؛ ۽ وينس ۾ رهڻ دوران Beppo ۽ Mezeppa کان سواءِ مشهور نظم Don Juan جا بہ ڀاڱا پورا ڪيائين.

هوڏانهن ڪليئر مونٽ کي ڌيءَ ڄائي، ۽ جڏهن 1817ع ۾ هوءَ شيلي وارن سان گڏجي اٽليءَ آئي، تہ 'اليگرا' (سندس ڌيءَ) کي پيءُ يعني بائرن ڏانهن اماڻي ڇڏيائين. جيتوڻيڪ بائرن کي ڌيءُ جي ماءُ ناپسند هئي ۽ ڪانئس سندس دل ۾ ڌڪار هئو، پر هن ڌيءُ کي پاڻ وٽ رکيو ۽ کيس ٻاراڻي اسڪول ۾ داخلا وٺي ڏنائين. شيلي جي حمايت سان 'ڪليئر' طرفان ڪيل خواهش، تہ کيس 'اليگرا' سان ملايو وڃي، ۽ ڪنهن بهتر طريقي سان ڪٽنب جو حصو بڻايو وڃي، بائرن طرفان انتهائي سرد مهريءَ سان رد ڪئي ويئي، پر جڏهن 1822ع ۾ اوچتو 'اليگرا' گذاري ويئي تہ بائرن سچي پچي ڏکي ٿي ويو.

1819ع جي بهار جي مند ۾ بائرن جي سڻ ورهين جي هڪ اشراف شخص جي نئين نيٽي زال اميرزادي 'جيوسيولي' سان ڏيٺ واٺ ٿي. ٿوري ئي عرصي ۾ هوءَ وينس ۾ بائرن جي يارِ ٿي ويئي؛ ۽ جڏهن پنهنجي مڙس سان 'روينا' رواني ٿي، تہ کيس پنهنجي ڪِيڏِ اچڻ جو تاڪيد ڪيائين ۽ پوءِ 'روينا' کان 'بولوگنا' تائين، بلڪ اتان کان 'وينس' جي ويجهو 'ميرا' جي شهر تائين، هو ساٿس گڏ رهيو. جتي سڄي پاڙي ۾ سندن لاڳاپن جي حوالي سان بدناموسي ڦهلجي ويئي، پر اميرزاديءَ مڙس کي ڏتا سٺا ڏيئي، معاملي کي صاف ڪري ڇڏيو ۽ واپس روينا رواني ٿي، ڪجهہ مهينن کان پوءِ ڀيهر بائرن کي نياپو ڪري گهرائي ورتائين.

جولاءِ 1820ع ۾ هيءَ معاملو ڏاڍو خراب ٿي ويو. ايتري قدر جو ڪليسا طرفان نواب صاحب ۽ اميرزاديءَ جي وچ ۾ علحدگيءَ جو فيصلو ٿيو، جنهن کان پوءِ محترمہ ٽپڙ کڻي روينا ۾ پنهنجي پيءُ نواب 'گمبا' وٽ اچي رهڻ لڳي.

اڳلي سال جڏهن بائرن پنهنجا شعر Sardanapalus ۽ Caine سرجي رهيو هئو، تہ گمبا ڪُتنب سان گڏجي،هُن آسٽريائي حڪومت خلاف منصوبہ بندي جوڙي، پر سندس سچي دور انديشيءَ مان هڙ حاصل ڪجھ بہ نہ ٿيو. نتيجي ۾ بائرن جو تہ وار بہ ونگو نہ ٿيو، پر گمبا خاندان جا لاھ پتجي ويا ۽ ڪين شهر نيڪالي ڏني ويئي. انهيءَ دؤران جڏهن Caine ڇپجي پڌرو ٿيو تہ انهيءَ تخليق انگلينڊ ۾ زبردست طوفان ڪڙو ڪيو، ۽ خاص طور تي مذهبي عقيدتمندن تہ بائرن تي زبردست جُھلون ڪيون.

هن موڙ تي اسان وٽ بائرن بابت ہہ واضح تصور آهن. پهريون ويچار بائرن جي پراڻي دوست ۽ شاعر 'ٿامس موئر" جو آهي، جنهن وينس ۾ ساڻس ٿيل ملاقات کان پوءِ لکيو:

"هُو شخصيت جي تاثر توڙي مُنهن ۾ ڪجھ ٿلهو متارو ٿي پيو هئو، خاص ڪري سندس چهري ڦهلجڻ ڪري منجهس ڏاڍيون خراب تبديليون آيل هيون. مثال طور پهريائين سندس مُک منجهان، هڪ اهڙي سُشيلتا ۽ روحانيت پري نهار ايندي هئي، جنهن کيس هميشہ سپاويڪ بڻائي رکيو هئو، پر هاڻي اُهو گهٽ رومانوي هُجڻ جي باوجود، رَڪل جوڳو ٿي چڪو هئو."

ٻئي طرف شيلي جيڪو 1821ع جي اونهاري ۾ ساڻس روينا ۾ مليو هئو، تنهن تبصرو ڪندي چيو: "لارڊ بائرن ذهانت، طبيعت، اخلاقي نقطہ نظر، صحت ۽ سُرهائي جي لحاظ کان ڏاڍو وشال ٿيو آهي. جڏهن تہ بيگم "جيوسيوليءَ" سان لاڳاپن کيس بي انداز فائدو ڏنو آهي. هو پنهنجي محدود آمدنيءَ جي لحاظ کان، چڱي خاصي شان مان واري زندگي گذاري رهيو آهي...."

سال جي آخر ۾ بائرن پنهنجي يارڙيءَ سان گڏجي "پيسا" ۾ شيلي وارن جو پاڙيسري وڃي بڻيو. شيلي بائرن جي، هڪ غير معمولي شاعر جي حيثيت ۾، عزت ڪندو هئو ۽ بائرن وٽ شيلي جي لاءِ هڪ شريف شخص طور وڏو قدر هئو. ايتري ۾ لنڊن مان مشهور شاعر ۽ اديب "ٽريلاوني" ۽ "لي هنٽ" بہ پهچي ويا، جنهن کي شيلي نياپو ڪري اٽليءَ گهرايو هئو. انهيءَ جو اصل مقصد هئو تہ جيئن بائرن ۽ "هنٽ" گڏجي رسالو ڪڍڻ شروع ڪن، انهيءَ کان اڳ، شيلي هنٽ ڪُتنب جي مدد ڪرڻ لاءِ بائرن جي ڪَنَ ۾ ڳالھ وجهي ڇڏي هئي.

انهيءَ سال شيلي جي ڏک ڀريي موت کان پوءِ، بائرن "هنٽ ڪُتنب" سان گڏ (ڪين ڇھ ٻار بہ هئا) "گينوئا" جي شهر ڏانهن هليو ويو. هتي اچي

هُنن لنڊن مان جاري ٿيل رسالو Liberal ڪڍڻ شروع ڪيو، جيڪو نہ رڳو ناڪام ٿيو، پر ٻنهي همراهن جي طبيعت ۾ وڏي-فرق هئڻ ڪري، هڪ ٻئي سان خوب چڪريون بہ ڪاڏائون، ان هوندي بہ بائرن 1823ع ۾ گنوئا ڇڏڻ تائين هنڌ ڪُتنب کي پاڻ وٽ ترسايو.

انهيءَ وچ ۾ بيگم "جيوسيولي" جي چوڻ تي پاسي ڪري رکيل نظماڻي ڪتاب Don Juan تي هُن ٻيهر ڪم شروع ڪيو ۽ هڪ ٻئي پويان، انهيءَ جا ڪيترائي ڀاڱا لکي تيار ڪري ورتا.

هوڏانهن يونان ۾ جيڪا تُرڪن جي خلاف آزاديءَ جي جنگ لڙي پئي وئي، تنهن جي آزاديءَ واري تصور کان متاثر ٿي، هُن يونان کي دنيا جي آزادي جو سرواڻ سمجهندي، انهيءَ ويڙهہ ۾ سرگرميءَ سان حصو ورتو. انهيءَ سلسلي ۾ هُن لنڊن ۾ "يوناني ڪاميٽيءَ" سان رابطو ڪري ويڙهو سورمن لاءِ دل کولي ڏوڪڙن جي امداد ڪئي ۽ آخرڪار جولاءِ 1823ع ۾، هو ساموندي جهاز ذريعي پاڻ بہ يونان روانو ٿيو.

جيتوڻيڪ يوناني باغين لاءِ بائرن جو نالو، همت، سخاوت ۽ واضح سوچ سان گڏ، نفسياتي طرح سان هڪ وڏو ٻَل هئو. پر افسوس جو هاڻي بائرن جا پنهنجا ڏهاڙا اچي پورا ٿيا هئا. "مسولونگهي" نالي علائقي وٽ هڪ يوناني جنگي سردار شهزادي "ماورو ڪوريتو" سان گڏجڻ کان پوءِ، سٽت ٿي سندس صحت خراب ٿيڻ ڪري ڪيس مسلسل بخار رهڻ لڳو، نيٺ 19- اپريل تي "مسولونگهيءَ" ۾ اوچتو روح ۽ راڙو پئجي ويو، جيڪو جلد ئي ماتم ڪندڙ سڄي يونان ۾ بُري خبر بڻجي ڦهلجي ويو. خبر هُئي: "بائرن گذاري ويو."

اهڙي طرح هن اجنبي، سخي، عاشق طبع پر سڄي يورپ مٿان ڪنهن شهاب وانگر ٻرندڙ شخص جي آخرڪار پُڄاڻي ٿي. بائرن جي شاعريءَ پنهنجي دؤر جي جامد سوچ تي سخت وار ڪيا ۽ ڪنهن بہ شاعر کي پنهنجي زندگيءَ ۾ هُن جيڏي ميڃتا حاصل نہ ٿي. هُن جي ڏاهپ سڄي يورپي ادب تي شاندار اثر ڇڏيا. ٻيو تہ ڇڏيو، پر وڪٽر هيوگو، لئمرٽين، هائيني ۽ پُشڪن جهڙن وڏن ڪلاڪارن بہ، ڪيس پنهنجو استاد تسليم ڪيو آهي ۽ اڄ اسين سندس شعر ۾ موجود، مختلف رنگ ۽ خاص ڪري هجو جي ڪري، ڪيس ساريون ٿا. هن جي عظمت ڪنهن اسڪاٽ وانگر، نہ رڳو ذاتي حيثيت پر تخليقي عمل جي ڪري بہ آهي ۽ 19 صديءَ جي سڄي يورپي ادبي تواريخ ۾ ڪوبہ شخص ايڏو وشال ۽ ممتاز نظر نٿو اچي جيترو جارج گورڊن لارڊ بائرن آهي.

اسـتـنڌال

ڄـم: 23 جنوري 1783ع
لاڏاڻو: 23 مارچ 1842ع

”اڄوڪي سانجهيءَ آئون اوهان سان گڏ استنڌال لاءِ راڳ
پيو ڳايان، جيڪو اخلاقي زنجيرن جو دشمن آهي. هو
تخت ۽ تاج ۽ انهن قربان گاهن جو ويري آهي،
جيڪي ساهه جي اڄ وڄ ۽ دل جي ڌڪ ڌڪ کان
تمام مٿي آهن.
۽ آئون هر شخص جي اندر لڪل هڪ اهڙي استنڌال لاءِ
پيو ڳايان،
جيڪو ائٽمي خطرن جي هن ڀوائتي دور ۽ ٽين دنيا ۾
ٽيندڙ اڻ ڪٽ ناٽڪن جي زماني ۾
اسان جي سيني سيرن سفرن جا گيت ڳائيندي
انهيءَ سچي ڌرتي جو راڳي آهي جيڪا ٻالپڻي کان
اسان جي همراز آهي.“

فرانس جي مهان ڪوي 'ريني ڊيپسٽري' جا هي ٻول ٿي اسٽنڊال جي گهڻ رخي شخصيت تان پردو کڻڻ لاءِ ڪافي آهن، جيڪو پڻ فرانس جي علم پرور مٽيءَ جي پيدائش آهي. اسٽنڊال جو جنم اهڙي دور جي ڪهاڻي آهي، جنهن دور ۾ سڄي يورپ عظمتن جي منزلن طرف چوهيون وکون کڻڻ شروع ڪيون. هن دؤر ۾ نه رڳو ڪڏاٿپ جي خلاف ڪامياب ڪاهون ٿيون، پر فن جي عظمت پڻ پنهنجي جادوگري ڏيکارڻ شروع ڪئي. جنهن جي ئي نتيجي ۾ فرانس جو انقلاب ظلم ۽ جبر جي خلاف حق جو نعرو بلند ڪندي ظهور پذير ٿيو. اسٽنڊال جڻ ته انهيءَ انقلاب جو اکين ڏٺوشاهد آهي. جيڪو فرينچ قرمپرست هجڻ سان گڏوگڏ اٽليءَ جو ٻالڪ پڻ رهيو. (اٽان ئي هن لازوال تخليق جا جر جاري ڪيا) تنهن ڪري هو هڪ انسان پرست شخص ٻه هيو.

اسٽنڊال بنيادي طور تي انساني وجود جي مهانتا جو قائل رهيو آهي. هن پنهنجي ڪتاب ۾ اخلاق ۽ سمجھ کي تصوراتي قوڪٽن ۾ پري، دنيا کان پري اڏارڻ بدارن وٽنڊڙ مک مان نور جا جلوا اپرندي ڏٺا، نظرن جي رنگينيءَ کي اصل ڳڻايو ۽ احساس جي سندرتا کي چهڻ ۾ ئي فضيلت ڏسي. انهيءَ ڪري هو سڄي عمر پابندين، ليڪن ۽ گولائين جو سخت مخالف رهيو. هن هر جلوي کي انساني تجربي ۽ مشاهدي ۾ اچڻ کان پوءِ تسليم ڪندي، انساني عقل جي وڌائيءَ جي تعريف ڪئي ۽ اهڙي طرح ارتقا جي تواريخ ۾ هڪ جماليات جي ماهر ۽ آزاد خيال مفڪر جي حيثيت ۾ پاڻ درج ڪرائي، پنهنجو اهم رول ادا ڪري سماجي ترقيءَ جي راهه کي وڌيڪ روشن ڪيو. هيءَ مضمون دراصل برطانوي اديب ايف ڊبليو جي هيمنگز جو سندس تحريرن

جي اولڙن منجهان هن جو ڪليل خاڪو آهي. جناب هيمنگز انگلينڊ جي هڪ يونيورسٽيءَ ۾ فرينچ ادب جو پروفيسر آهي. استنڌال ۽ سندس تصنيف جو مطالعو" جي عنوان سان لکيل ڪتاب کان سواءِ، بودليئر ۽ زولا ڊوماس تي به ڪافي ڪم ڪيل اٿس.

- سنڌيڪار

جن ماڻهن استنڌال کي ٿورڙو به پڙهيو هوندو، تن سندس جڳ مشهور ڪتاب Le Rouge et Le Noir (ڳاڙهو ۽ ڪارو) کي ته ضرور اک مان ڪڍيو هوندو. جيتوڻيڪ هي نالو پهريون دفعو 1920ع ۾ شايع ٿيو، پر اها ڳالهه اڄ تائين بحث جو موضوع آهي ته هي رنگن ڀريو نالو اختيار ڪرڻ جي آخر ڪيس ڪهڙي ضرورت پئي؟ سمجهه ۾ ايئن ٿو اچي ته ڳاڙهي مان سندس مقصد ڀڙڪيدار، تکي ۽ خون- خرابي جو تصور ونڻ آهي، يا ته اسٽيفن ڪرين چواڻي: "دلاوري جي سُرخ نشان" معنيٰ فوجي زندگيءَ جي منظر ڪشي ۽ ڪاري رنگ مان سندس مطلب ڪليسا جو مقدس رنگ آهي.

سندس ناول جو هيرو جولئين سورل جيڪو هڪ من موجي شخص آهي، تنهن کي پنهنجي شروعاتي زندگيءَ ۾ ٻه ئي ڪنهن اهڙي ڪاروبار جي چونڊ ڪرڻي آهي جنهن ۾ کيس زبردست فائدو هجي. هن هيري جو تعلق جنگ کان پوءِ جاول نسل سان آهي، کيس پنهنجي هڪ ٻالپڻ جي دوست کان نئپولين جي دؤر جون خبرون پون ٿيون. جيڪو فوج جو پينشن ڪٽندڙ هڪ رٽائرڊ ڊاڪٽر آهي. جيتوڻيڪ ان وقت سڄي يورپ مٿان فرانس جو جهنڊو جهولي رهيو هيو، پر جنهن وقت ۽ جتان ڪهاڻي شروع ٿئي ٿي ان وقت ملڪ ۾ اَمن ۽ آشتي هئي. نئپولين ملڪ بدر ڪيو ويو هيو ۽ فرانس تي ڪليسا جي هٺ وسيڪي هڪ رجعت پسند دُر حڪومت ڪري رهي هئي. تنهنڪري ناول جو خاص ڪردار جوليئن ڪليسائي زندگيءَ کي، پنهنجي آئيندي جي لاءِ ترقيءَ جي ڏاڪڻ سمجهي اختيار ڪري ٿو.

اڳتي هلي ٿئي ايئن ٿو، جو جولئين کي ڪوبه ڪليسائي عهدو ته ڪونه ٿو ملي، پر پنهنجي اباڻي شهر ۾ رهندڙ هڪ سوداگر جي پُٽ جي اُستاديءَ جي ذميواري قبول ڪندي زندگيءَ جي شروعات ٿو ڪري. اڳتي هلي هو بيسانڪن جي ڪليسائي مدرسي ۾ داخلا ٿو وٺي پر سنت ئي پيرس جي هڪ اعليٰ سردار جو سيڪريٽري بڻجي وڃڻ ڪري، ڪليسا کي الوداع ٿو چئي. جنهن

ڪان پوءِ هو مسلسل ڪارو لباس اوڍيندو ٿورهي ۽ اُن کي "هلنڊڙ صديءَ جو يونيفارم" قرار ڏئي ٿو.

بهرحال پُڇاڙيءَ ڪان پهرين سندس مالڪ 'مارڪوئيس دي لامول' کيس پنهنجو نائـي ٻڌائيندي هن لاءِ فوج ۾ ڪميشن حاصل ٿو ڪري وٺي. اهڙي طرح ان ڪان پهرين جو صورتحال اها وڃي بيهي، جو پنهنجي ڪنهن گُٽي ڪم جي ڪري پينگ ڪري ڇڏي، قتل جي الزام ۾ مٿس ڪيس ٿو هلي جنهن آخرڪار سزا ٿو ڪائي ۽ ٻگاڙهو رنگ هڪ علامتي انداز ۾ ظاهر ٿي پوي ٿو.

جوليئن سورل جي هوندن ته هڪ عاشق هيري سان مشابهت آهي. پر پنهنجي ٻچاپڙاٽپ ۽ مُنافقت جي ڪري هو نيارو به آهي. جو ته ڪرستاني ڪلب جي هڪ معمولي خادم جي حيثيت ۾، هو پنهنجن هوس پرستيءَ وارن ارادن کي لڪائڻ ضروري سمجهندو هيو. رڳو عورتون ئي انهيءَ پراسرار لبادي ۾ لڪل سندس "عظمت" کي سمجهي ٿي سگهيون. هڪ ٻئي ڪان ٻن مُختلف عورتن کي ناول ۾ شامل ڪندي ۽ ڪين ترتيبوار هيري جي محبت ۾ ڦاسجندي ڏيکاريندي، استندال درحقيقت پنهنجي هم عصر ناول نگارن ڪان مٿيل انداز اختيار ڪيو آهي.

اٽويهين صديءَ ۾ بالزاڪ، فلابيئر ۽ زولا جهڙن اُتم ناول نگارن جا انتهائي شاندار ناول ڇپجي پڌرا ٿيا، پر انهن سيني ۾ وڌيڪ اهميت استندال جي "ٻگاڙهي ۽ ڪاري" نالي ناول کي هئي. پوءِ به شروع ۾ ته پڙهندڙ ڏاڍا نااُميد ٿيا چاڪاڻ جو جوليئن جو ڪردار ڪين سمجهه ۾ نٿي آيو، جيڪو ڪنهن هنڌ ته وٺندڙ ۽ سهڻو ٿي لڳو ۽ ڪٿي انتهائي بي درد ۽ بي ايمان نظر ٿي آيو. سندس ڪردار هڪ اهڙي ماڻهوءَ جو چٽُ ٿو چٽي، جيڪو سماج سان تضاد ۾ آيل آهي ۽ مٿس پنهنجي ڪردار جي سگهه جي زور تي قابض ٿيڻ گهري ٿو. کيس ملڪيت جي لالچ ۽ نه وري ڪنهن سماجي رتبي جي لوڙهه آهي، پر پوءِ به هو شدت سان اثر انداز ٿيڻ گهري ٿو.

هن سگهاري ڪردار جي سرجڻهار جو نانءُ هينري بيل جي اکرن سان سجاتل آهي، جنهن پنهنجن ڪتابن ۾ جرمن ٻوليءَ جوفرضي نالو استندال ڪم آندو آهي. هو پنهنجي ناول جي هيري جوليئن ڪان مختلف خاصيتن جو مالڪ هيو ۽ سچ ته اهو آهي ته سندس شروعاتي ناولن جا هيرا هُن جي خواهش جا اولڙائي ته آهن! جو ته اُهي سڀ سُهڻا، شخصي ڪشش، همت، بردباري ۽ مال ملڪيت رکندڙ رتبي وارا شخص آهن ۽ اهي خوبيون ناول نگار جي پنهنجي

شخصيت ۾ بالڪل نہ هُيون.

استنڌال جڏهن "ڳاڙهو ۽ ڪارو" ڪتاب ڇپرايو تہ اُن وقت سندس عُمر پنجاهہ جي لڳ ڀڳ هئي، ڇا لاءِ جو سندس عمر ڄمر جو سال 1783ع ڄاڻايل آهي. يعني تقريباً ٻہ سؤ سال پهرين سندس جمر 'ڪرينوبل' جي رهاڪو هڪ آسودي خاندان ۾ ٿيو. جيتوڻيڪ هو پنهنجي ابي جو اڪيلو پٽ هجڻ سان گڏوگڏ مالي طور تي ٺيڪ ٺاڪ هيو پر، ٻالپڻي ۾ ئي پنهنجي منڙي امڙ جي جُدائي ڪارڻ سندس ننڍپڻ ڏاڍو ڏکارو گذريو. پوءِ بہ سورنهن سالن جي ڄمار ۾ علمر حساب ۾ هوشيار هجڻ سبب هو پئرس جي "ايڪول پوليٽيڪنڪ" اداري ۾ هڪ شاگرد جي حيثيت ۾ داخل ٿيو. 1799ع ۾ جڏهن نئپولين هڪ فوجي انقلاب ذريعي فرانس جو حاڪمر ٿيو، تہ بيل (استنڌال) فوجي نوڪري ڪندي 'آلپس' جي پريڻءَ پرتي اُتر اٽلي وڃي وسايو، جيڪو ڪجهہ ڏينهن اڳ نئپولين فتح ڪيو هو. ٿورڙي ئي عرصي ۾ اٽلي جي ڌرتيءَ مٿس اهڙو جادو ڪيو، جو هو سندس محبت ۾ گرفتار ٿي ويو. اٽليءَ جي اڏاوتي فن جي نموني؛ موسيقي تورڙي راڳ ۽ زائفن جي تہ ڳالهہ ڇڏيو پر ٻهراڙين جي سڪون ڀريل سانت بہ سندس سرير تي سحر ڪري ڇڏيو. اٽليءَ جي باري ۾ منجهس اهو اُتساهہ مرڻ گهڙي تائين قائمر رهيو.

پوءِ جا پندرهن ورهيہ هو ٻين فرينچ نوجوانن وانگر نئپولين جي لاري لڳو رهيو. پر لڳي ائين ٿو تہ نئپولين جي ڪيل جنگ ۾ بهرحال هو شريڪ ڪونہ ٿيو، اهڙو تفصيل هن پنهنجي ٻئي ناول La Chartruse de Poarme ۾ ڏنو آهي.

اهو ئي دور آهي جنهن ۾ لومبارڊي، آسٽريا جي ڏن ڀرو رياست هئي. بيل جا انهيءَ مهل اٽليءَ جي وطن پرستن ماڻهن سان انتهائي ويجها ناتا هئا، جيڪي قومي آزاديءَ ۽ ٻڌيءَ ذريعي صلاح مشورن ۾ مشغول هيا. جنهن ڪري آخر ڪار "اٽوٽندڙ شخصيت" قرار ڏيندي ڪيس فرانس موٽايو ويو. عين انهيءَ دور ۾ هن پنهنجي آمدنيءَ ۾ اضافو ڪرڻ لاءِ لکڻ شروع ڪيو ۽ اٽليءَ جي تمثيل نگار روزيني جي جواب ۾ هڪ ڪتاب، اٽليءَ جي باري ٻہ سفر ناما، هڪ ناڪامر ناول Armance جي نالي سان ۽ آخر ۾ انوکو شاهڪار "ڳاڙهو ۽ ڪارو" لکي ورتا.

هيءُ ڪتاب 1830ع ۾ حڪومتي انقلاب کان پوءِ سال جي پڇاڙيءَ ۾ ڇپيو. استنڌال جنهن جو نئين انتظاميہ ۾ چڱو خاصو اثر هئو، تنهن سندس لاءِ اٽليءَ (جيڪو ان وقت يورپ جو ماتحت هيو) جي هڪ ننڍي بندرگاهہ لُسيويٽا

ويشيا ۾ فرانسي سفارت ڪار جي عهدي جو بندوبست ڪيو. هن ننڍڙي بندرگاهه تي ٿڪائيندڙ زندگيءَ کي سفل ڪرڻ لاءِ هن هڪ ٻيو ناول Lun-cien Luwan لکڻ شروع ڪيو. جنهن ۾ هڪ امير ٻنبڪر جي پٽ جي فوجي ۽ غير فوجي مُهمن جو ذڪر ڪيل هيو. پر سگهوئي ان مان دلچسپي ختم ٿيڻ ڪري ناول اڌورو رهيو. انهيءَ جڳهه تي هُن پنهنجي جيون ڪٿا Lavie de Hencr Brulond جو نالي سان لکڻ شروع ڪئي، جنهن ۾ پهريون گهمرو اٽلي ۾ رهندي حالتن ۽ احساسن جو تجزيو ڪيو ويو.

فرانس ۾ موڪلن جي پُڄاڻي تي اسٽيندال پنهنجو هڪ ٻيو شاهڪار Carcateruse de Parma لکيو، جيڪو ڪيترن ئي پڙهندڙن جي خيال ۾ سندس لافاني ڪتاب "ڳاڙهي ۽ ڪاري" کان به بهتر آهي. ڇو جو ان ۾ ڪرڙائي ۽ شدت گهٽ آهي پر ڏک ۽ پيڙا کي نفاست ۽ شگفته انداز ۾ پيش ڪيو ويو آهي. سندس انهيءَ ناول جا هڙئي ڪردار اٽليءَ جا آهن، جڏهن ته ان کي فرانسي ٻوليءَ ۾ ليکو ويو آهي، جيڪا پڻ هڪ اضافي خوبي تسليم ڪئي ٿي وڃي. تواريخ ۾ جيئن جوزف ڪونراڊ انگلينڊ کي پنهنجو وطن قرار ڏنو هيو. تيئن استنڊال پنهنجو پاڻ کي اٽليءَ سان سلهاڙي ڇڏيو هيو.

سندس هن ناول جي ڪهاڻي جو هيرو نيپولين جو مداح آهي. جڏهن کيس خبر ٿي پوي ته پنهنجي جلاوطن آکيري يعني ايلبا جي ٻيٽ کي ڇڏيندي هو عظمت ڀريو انسان (نيپولين) پنهنجي هاريل راڄ کي حاصل ڪرڻ لاءِ آخري بازي هٽي چڪو آهي، ته سورنهن سالن جي ننڍڙي وهي هُجڻ جي باوجود، هو پنهنجون خدمتون آڇڻ لاءِ نيپولين ڏانهن پٽرس پنڌ ٿو پوي.

اڳتي هلي انهيءَ ڪردار جي حياتيءَ جو انتهائي سکن ڀريو سمو سامهون اچي ٿو. ڇاڪاڻ جو هو پهريون دفعو جيل جي گورنر سيليا جي ڌيءَ سان عشق جي ٻنڌڻن ۾ ٻڌجي ٿو وڃي. ناول جي هيروئن جينا ڏنا ڏيئي کيس ڪمند کي لڪائي ڪٽي اچڻ لاءِ راضي ٿي ڪري، جنهن جي مدد سان هو گنبذ جي مٿان ٺهيل پنهنجي ڪمري مان هيٺ لهي ٿو اچي.

بهرحال ڪهاڻيءَ جي پڇاڙي ڪا چڱي ڪونهي. هيرو فيبرس لڪندو ڇپندو جينا سان گڏ سئيٽزرلينڊ پهچي ٿو وڃي، پر جڏهن کيس سڌ ٿي پوي ته هو ساٿس نه پر سيليا سان محبت ٿو ڪري، ته هوءَ مايوسي ۽ ڪاوڙ ۾ چيتي ٿي پوي ٿي...

استنڊال هن ناول يعني La Chartreuse de parma جي ڇپجڻ کان پوءِ فقط ٽي ورهيه جيئرو رهيو. پنهنجي جيئري ئي هن ڏاڍي پاپوهه منجهان

بالزاڪ جو سندس ڪتاب تي لکيل تبصرو پڙهيو ۽ ڏاڍو خوش ٿيو. پر سندس دور جي ٻين ڏانشورن جي هڪ معمولي ٿورائيءَ بالزاڪ جي راءِ کي ٺيڪ ڏني، جڏهن ته گهڻن جو رويو نامناسب رهيو. اها ڳالهه خود استدلال لاءِ حيرت جوڳي نه هئي، ڇو ته هو واري سان چوندو هيو ته منهنجي موت کان پوءِ صديءَ پڄاڻان مون کي چڱي طرح سمجهيو ويندو. بهرحال جيڪا ڪيس سَڌَ هئي انهيءَ جو هن کي حق به پهتو ٿي. هردور ۾ هڪ ٿورائي ڪيس ضرور چاهيندي رهندي. جنهن ٿورائي لاءِ هن پنهنجو ڪتاب: "ڪجھ ٻاگهہ وارن جي نالي" اربڻ لاءِ سوچيو هوندو. اڄ سڄي دنيا ۾ سندس اهي "ٻاگهہ ٻريا" هڪ وڏي خلق جي شڪل اختيار ڪري چڪا آهن. جن لاءِ استدلال جي ڪابہ اهڙي لکتي ڪانهي جنهن کي نظر انداز ڪري سگهجي، ڇو جو هر هنڌ اسين انهيءَ گستاخ ۽ ڦتڪار سان ٻريل، جوش جذبي واري آواز جو پڙاڏو ٻڌون ٿا، جيڪو وقت جي هيڏي وڏي وڇوٽيءَ جي باوجود اسان تائين شدت سان پهچي ٿو.

آرٿر شوپنهار

جنم: 22 فيبروري 1788ع

لاڏاڻو: 1 سيپٽمبر 1860ع

چوندا آهن ته پنهنجي دؤر جون عظيم شخصيتون اُنهيءَ دؤر جي حالتن جو مجموعي اظهار هونديون آهن. ڇاڪاڻ جو سندن هٿ تواريخ ۽ سماج جي مڙني رخن ۾ ڦهليل رڳن تي رکيل هوندو آهي.

ممڪن آهي ته اها راءِ ڪن جڳهن تي غلط به ثابت ٿئي، پر جرمنيءَ جي ڏک درسي فيلسوف آرٿر شو پنهار جي حوالي سان سؤ فيصد سچي ٿي لڳي. هو جڏهن سوچ جي سرزمين تي نکري نروار ٿيو، ته سڄي يورپ تي ٻي مهاياري لڙائيءَ کان پوءِ جهڙي صورتحال ڇانيل هئي. فرانس جو عظيم انقلاب بظاهر ناڪام ٿي چڪو هئو، نئپولين سينٽ هيلينا ۾ قيد ٿيل هئو ۽

سڄي يورپ جا جاگيردار ڪر موڙي پنهنجي سگهه واپس حاصل ڪرڻ لاءِ اُٿي رهيا هئا. نئپولين ۽ سندس مخالفن جي وچ ۾ جنگين، سڄي يورپ کنڊ جي ڇهري کي بربادي‍ءَ جي باهه ذريعي داغدار ڪري ڇڏيو هئو. نتيجي ۾ انساني زندگي ايتري ته سطحي ۽ ڏکوئيندڙ بڻجي چڪي هئي، جو انهيءَ جو تصور ڪندي بدن ۾ سياٽو پئجيو وڃي.

هوڏانهن علمي، ادبي ۽ سماجي طور تي پڻ چئني طرفن مايوسي نظر پئي آئي. انگلنڊ جو اداس شاعر لارڊ بائرن، فرانس جو ويگناٽو ڪوي دي موسي، جرمنيءَ جو پُرڪٽو راڳي هائيني، اٽليءَ جي مايوسين جو آواز ليوپار دي ۽ روس جي ڏکن جو داستان پُشڪن ۽ لرمنتوف شاعريءَ ذريعي سڄي کنڊ جي زخمن جي دانهن بڻجي پيدا ٿـي پيا هئا، ته ٻئي پاسي راڳ وديا ۾ شوبرٽ، شوپن، شوان ۽ بيٿوون روح جي راڙي کي، سُرن جي ساٿ ۾ پيش ڪري رهيا هئا.

مطلب ته چئني طرفن ايترو ته ياس ۽ نااُميدي هئي جو 'ول ديورانٽ' چوائي: ماڻهن خدا جي وجود تي شڪ ڪرڻ شرع ڪيا هئا، ڇاڪاڻ جو بقول سندن خدا ايترو ظالم نٿو ٿـي سگهي، جو هيڏي انياءَ ۽ ڏاڍ کي مسلسل برقرار رکي.

فيلسوفيءَ جي دنيا ۾ وڏا نانوَ جهڙوڪ: ڪانٽ، هيوم، ڪنڊيلاڪ، برڪلي، والٽيئر ۽ روسو پرلوڪ پڌاري چُڪا هئا، جڏهن ته ڪنهن نئين عظيم شخص جي لاءِ اسٽيج تيار ٿيل هئي. جيتوڻيڪ هن اِسٽيج پرسان سينگاريل هڪ ٻئي محفل، عظيم هيگل جي ساٿ سان سُرخرو هئي، ۽ مارڪس جهڙا مهان مفڪر اسري ۽ پهريان قدم کڻي رهيا هئا، پر حالتن جي گهري ڇيخ بڻجي آرٿر شو پنهار آيو ۽ فڪر جي دنيا تي ڇانئجي

ويو. چاڪاڻ جو هو ان دور جي اندر جو آواز بڻجي اُڀريو هئو. هن جرمن عقليت پسندن، برطانوي تجربيت، تاثريت ۽ عينيت پسندن ۽ فرانسيي رومانويت جي وڪيلن جي خلاف هڪ سگهارو آواز بلند ڪري، زندگيءَ جي چسپائي ۽ ڏکاري پهلوءَ ڪي، ايتري ته شدت سان نروار ڪيو، جو فڪر جي تواريخ ۾ سندس نالو ذهانت ۽ فصاحت جي ڪري امر ٿي ويو.

آرٿر شو پنهار جي فيلسوفيءَ ۾ عقل يا سمجهه (Intellect) کي ثانوي جاٿايو ويو آهي. جڏهن ته وجداني ڪيفيتن ۽ زماني جي ڏنل گهرن گهاون جي نتيجيي ۾، اندر مان اُڀري نڪتل ارادو يا وس (Will) هر تحرڪ ۽ مثبت ترتيب جي جَڙَ ٻڌايل آهي. هو پنهنجي مشهور ڪتاب 'دنيا جو ارادي ۽ تصور وارو روپ' ۾ چوي ٿو:

"عقل رڳو پرڏيهي وزير آهي جنهن کي فطرت فردن جي خدمت لاءِ پيدا ڪيو آهي. جنهن ڪري اهو شين کي جڙ ۾ نه پر مٿاڇري سطح تان محسوس ڪري ٿو. ارادو ذهن ۾ واحد اڻ مَٽ ۽ لافاني عنصر آهي، جيڪو شعور کي متحد ڪري ٿو، سندس تصورن ۽ سوچن کي جمع ڪري ٿو ۽ کين هڪ مستقل ترتيب جي لڙيءَ ۾ پوئي ٿو."

"ذهن جون شاندار خاصيتون ساراهه ته حاصل ڪري سگهن ٿيون پر پيار ڪڏهن به نه- هر مذهب ثواب ملڻ جون ڳالهيون ڪري ٿو، پر اهو دل يا ارادي جي اتم هجڻ ڪري- نه ئي عقلمند هجڻ ڪري."

سندس ئي خيال آهي ته ذهن ٿڪجي ٿو، پر ارادي جي جڙ، يعني دل ننڊ توڙي جاڳ ۾ سرگرم ٿي رهي، جنهن ڏينهن اها ٿڪجي ٿي ته زندگي به ٿڪجيو پوي.

ٿورڙن لفظن ۾ هن جڻ ته سنڌ ۾ پيدا ٿيل پنهنجي هم

عصر، حضرت يـٽائيءَ جي هن بيت جي وضاحت پئي ڪئي: ”سونهپ ۾ سپ گهڻا، منجهڻ ماڪي هوءِ.“

عام طور تي شوپنهار کي دک درسي (Passimist) سڏيو ٿـو وڃي، ڇاڪاڻ جو سندس ڳالهيون زندگيءَ جي عام ڳهرجن کان وڌيڪ احساسن ۽ اڌمن ۽ وارتائن جي وڪالت ڪن ٿيون، پر حقيقت ۾ هو پنهنجي دؤرءِ حالتن جو بهترين اولڙو آهي. يورپ ۾ ان مهل سندس اهڙي ۽ ايتري گهرج هئي، جهڙي ۽ جيتري ہـي مهاياري لڙائيءَ کان پوءِ سارتر جي- جنهن دراصل انسانذات جو پنهنجي هٿان ٿيندڙ قتل جو اهڙو تجزيو ڪيو، جو هر ماڻهوءَ ان کي ڄڻ ته پنهنجي روح جو زخم سمجهي واڪاڻيو.

موجوده دؤر ۾ سنڌ جي سوچ کي پڻ سچائيءَ جي سگهه جي ضرورت آهي. ڀلي ته اها اڻوڻندڙ نتيجا ڇو نه ڏسي ۽ داخلي خواهشن کي اڻپورو ڇو نه ٻڌائي، پر حقيقت هيءَ آهي ته اها راهه ئي آخرڪار اسان کي اسان جو صحيح چهرو ڏيکاريندي. ياد رکڻ گهرجي ته نقصان ۽ فائدو آبادي توڙي بربادي فطرت جي مقرر اصول تحت ملي ٿـي. جيڪي قومون جنهن ڪسوٽيءَ تي پوريون لهن ٿيون انهن کي اها ئي حاصلات ٿـئي ٿـي. اهڙي حقيقت پسندي سرجڻ لاءِ ضروري آهي ته اسين دنيا جي مڙني علمن ۽ عالمن کي پڙهون، ته جيئن پنهنجي راهه چونڊڻ مهل ذهني فضيلت ۾ هجون. شو پنهار بابت هيءُ ترجمو انهيءَ نقطئه نظر جي عڪاسي ڪري ٿـو.

- سنڌيڪار

اوڦـو شو پنهار جو جَنمُ 22 فيبروري 1788ع تي الهندي جرمنيءَ جي هڪ شهر ’دانزگ‘ ۾ ٿيو. سندس پيءُ جيڪو هڪ هوشيار واپاري هئو، سو پنهنجي طبيعت ۾ ڪاوڙ، سوچ ۾ انفراديت ۽ تخيل ۾ آزاديءَ جي اٿاهه جذبي

سبب ڏاڍو مشهور هئو. جڏهن ننڍڙو آرٿر فقط 5 ورهين جي ڄمار جو هئو، ته سندس والد دانزگ مان لڏي مشهور شهر 'هئمبرگ' ۾ اچي وينو. ڇاڪاڻ جو دانزگ جو شهر 1792ع ۾ پولينڊ جي قبضي هيٺ اچڻ کان پوءِ پنهنجي آزادي وڃائي وينو.

نوجوان شوپنهار جنهن جي اوسر واپار ۽ ناٽي واري ماحول منجهه ٿي، تنهن پنهنجي والد جي چوڻ تي عملي زندگيءَ جي شروعات به اتان ئي ڪئي. جيتوڻيڪ سنت ٿي وڻج واپار وارو وهنوار ڇڏي ڏنائين، پر تڏهن به انهيءَ مئدان جا اثر، جهڙوڪ: نماٽائي، ذهني حقيقت پسندي، ماڻهن بابت ڄاڻ، دنيا بابت لڪل شعور جي شڪل ۾ منجهس پوءِ به موجود رهيا. تنيجي ۾ هو ڪڏهن به ڪنهن تدريسي فيلسوف واري حيثيت ماٽي نه سگهيو ۽ اها حقيقت به آهي ته اها ڳالهه يعني مدرسيت کيس وڻندي به ڪونه هئي. سندس آتم ڪٿا مان سُڌ پوي ٿي ته آرٿر شو پنهار جي والد آتم هتيا ڪري، 1805ع ۾ هيءُ جهان ڇڏي ويو. جڏهن ته سندس ڏاڏيءَ جو چالاٺو چريائپ واري حالت ۾ ٿيو.

شوپنهار پنهنجي ڪتابن ۾ لکيو آهي ته، کيس ارادي جي مضبوطيءَ پيءُ جي طرف کان ۽ ماءُ طرفان ڏاهپ جي سوکڙي ملي. سندس والده پنهنجي دؤر جي هڪ سياڻي ۽ ذهين عورت هئي ۽ پنهنجي وقت جي ناول نويسن ۾ سندس ڳاڻاٽو ٿيندو هئو. ڇاڪاڻ جو سندس طبيعت ۾ دانائي ۽ احساس جو وڻندڙ سنگم ٿيل هئو. مائيءَ جي مُنڍ کان ئي مڙس سان ڪا گهڻي پَوَتِ ڪانه هئي، تنهن ڪري جيئن ئي مڙسهس جو مرتيو ٿيو ته آزاد خياليءَ جو مظاهرو ڪندي، لڏي وڃي 'ويمر' جي شهر ۾ وينئي، جتان جي آب و هوا ۽ ماحول کيس وڌيڪ پانءِ پوندو هئو. پر ماءُ جي اها آزاد خيالي آرٿر کي ڪونه وڻندي هئي. تنهن ڪري وقت بوقت ماٽس ڏاڍا مُهاڏا اٽڪايائين ۽ پنهنجي ماءُ سان شيڪسپيئر جي ڊرامي ۾ 'هيملٽ' جي ڪردار طرفان، ماٽس جي پيءَ شاديءَ جي ڪري اختيار ڪيل سخت ورتاءَ جهڙو رويو اختيار ڪيائين. ماءُ سان انهيءَ اٽيٽت ۽ ناٺاهيءَ عورتن بابت کيس انهن اڌورين سچائين تائين پهچايو، جيڪي سڄي عمر سندس فڪر مان پنهنجي جهلڪ ڏينديون رهيون. اهڙين ڳالهين جي سُڌ ماٽس طرفان ڏانهس لکيل پتر مان به پڌري آهي، جنهن ۾ هن لکيو آهي:

"تون نه رڳو برداشت ڪرڻ کان ٻاهر آهين، پر هڪ فالتو بوجهو به آهين، جنهن سان گذران ڪرڻ ڏاڍو اوکو آهي. تنهنجون هڙئي خوبيون هڪ طرف ۽ طبيعت ۾ هَٺُ ٻئي طرف. انهيءَ صورتحال ۾ تون دنيا لاءِ ڪنهن ڪم جو ناهين، ڇو ته تون پين جو هنيانءُساڙڻ ۽ سندن عيب اگهاڙڻ کان سواءِ زنده رهي

تنّو سگهين."

انهيءَ ماحول ۾ هنن جو هڪ ٻئي سان گڏ رهڻ مشڪل هئو، تنهن ڪري سُتت ئي جدا رهڻ جو فيصلو ڪيائون. البت اهو طئي ڪيائون ته شوپنهار مهيني ماسي ماءُ وٽ وڃي، ڏينهن ٿاري ڪنهن مهمان وانگر واپس ورندو. نتيجي ۾ ٻئي هڪ ٻئي سان الهراسين وانگر ملندا هئا، جنهن ڪري منجهائن ڪڏهن به رت جي رشتي يا متاچاريءَ جي بوءِ ڪانه آئي. انهيءَ وچ ۾ گوئٽي اهو چئي ته:

"آرٿر ڪو معمولي ڇوڪرو نه هئو، اهڙو ڏينهن ضرور ايندو جو سندس نانءُ دنيا ۾ ڳائبو." جڏهن ته باهه تي گاسليٽ جو ڪم ڏنو. ماڻس جنهن اول ئي سمجهيو پئي ته هڪ ٻيلي ۾ ٻه شينهن نه رهي سگهندا، سا نيٺ پاڻ تي قابو نه رکي سگهي ۽ هڪ ڏينهن آرٿر سان زبردست جهيڙو ڪندي ڏاڪڻ تان ڌڪو ڏيئي هيٺ ڦٽو ڪيائينس. انهيءَ بي عزتيءَ تي آرٿر ڪاوڙ ۾ اچي کيس ساڙڻ لئه چيو:

"پرواهه نه ڪر! اهڙو ڏينهن ضرور ايندو جڏهن تواريخ ۾ فقط توکي ان لئه سُڃاتو ويندو جو تون شوپنهار جي ماءُ هوندينءَ."

انهيءَ مامري ڪان پوءِ هو سُتت ئي ويمر ڇڏي ويو. توڻي جو بعد ۾ يڪا سارا ويهه ورهيه سندس ماءُ جيئري رهي پر هن يا حياتي سندس منهن ٻيهر ڪونه ڏٺو. تواريخ ۾ اهڙو ٻيو مثال لارڊ بائرن جو ملي ٿو جنهن جا پڻ ماءُ سان لاڳاپا اهڙا ئي خراب رهيا. لڳي ايئن ٿو ته مائرن سان اهڙن لاڳاپن جي ڪري هو سڄي عمر ڏک درسي (Passimist) رهيا. جنهن ماڻهوءَ ماءُ جي محبت نه ڏٺي هجي، الٽو ڪانئس نفرت پلئه پئي هجيس تنهن لاءِ اهڙو ڪو به جواز باقي نٿو رهي، جو هو بيوقوف بڻجي وٽي دنيا کي محبت جا درس ڏيندو.

انهيءَ ڇڪتاڻ هلندي ئي شوپنهار جمنازيم (جرمن اسڪول) به پاس ڪري چُڪو هئو ۽ جيڪو ڪجهه نصاب تي مقرر ٿيل هئو، ان کان به ڪافي قدر وڌيڪ سکيا حاصل ڪيائين. پر دنيا وٽان کيس طعنا ۽ مهڻا ئي تحفن جي صورت ۾ حاصل ٿيندا رهيا. جنهن جو اهو نتيجو نڪتو جو نه فقط سندس ڪردار تنقيد هيٺ آيو، بلڪ ان جا اثر سندس پوري فيلسوفيءَ تي چٽا پٽا ڏسڻ ۾ ايندا.

هو هڪ فرد جي حيثيت ۾ وياڪل، خُشڪ طبع (رُکو) ۽ شڪي مزاج رکندڙ انسان بڻجي پيو ۽ پورالي طبيعت سان گڏوگڏ مختلف قسمن جي خوفن ۽ وهمن به اچي منجهس واسو ڪيو. انهيءَ جو اندازو انهن ڳالهين مان لڳايو، جو

هو پنهنجو تماڪ پيئڻ وارو پائيپ هميشہ تالي هيٺان رکندو هئو ۽ نہ وري ڪڏهن حجم جي پاڪيءَ تي اعتبار ڪندي، ڪنهن سئلون جو رخ ڪيائين. جڏهن تہ گولين سان ڀريل پستول، سمهڻ مهل سدائين سندس وهاڻي هيٺان رکيل هوندو هئو. شايد کيس هر وقت ڪنهن چور چڪار جو خطرو رهندو هوندو.

کيس گوڙ ۽ هُل انتهائي ناپسند هئو، هڪ هنڌ لکي ٿو: "مان گهڻي سوچ ۽ ويچار کان پوءِ ان نتيجي تي پهتو آهيان تہ.اهو ماڻهو جيڪو گوڙ ۽ شور ٻڌڻ ۾ دلچسپي رکي ٿو، سو قطعي طور تي پنهنجي ذهني صلاحيتن جي خلاف ڪم ڪندو هوندو، جنهن ڪري کيس عدم توازن جو شڪار سڏجي تہ وڌاءُ نہ ٿيندو.... گوڙ هر دؤر ۾ ڏاهَن ماڻهن لاءِ اذيت جو باعث بڻيو آهي... طاقت جو حد کان وڌيڪ استعمال، جيڪو اڳتي هلي ڪڙڪي، ٺَڪ ٺَڪ ڪرڻ، نچڻ ٽپڻ جي صورت اختيار ڪري ٿو، تنهن سڄي عمر منهنجو آرام کسيو آهي." اها حقيقت آهي تہ منجهس تسليم نہ ٿيل عظمت جو شديد ڏک هجڻ کان سواءِ، لاحاصل ڪاميابي ۽ شهرت جو احساس موجود رهيو، تنهن ڪري ڪڏهن ڪڏهن هو پنهنجو پاڻ تي ڪامندو ۽ پڇرندو بہ هئو.

هو نہ فقط بي گهر هئو پر کيس زال، ماءُ، پيار، ڪٽنب ۽ وطن جهڙي ڪابہ شئي حاصل نہ هئي. بقول نٽشي: "هو بلڪل اڪيلو هئو، ايتري قدر جو سندس ڪو دوست بہ نہ هئو ۽ اها تہ حقيقت آهي تہ هجڻ ۽ نہ هجڻ جي وچ ۾ سواءِ خلا جي ٻيو ڪجهہ نہ آهي". شوپنهار قومپرستيءَ جي باري ۾ گوئٽي کان بہ وڌيڪ صوفي ماڻهو هئو، پر 1812ع ۾ جرمن فيلسوف 'فڪٽي' جي چوڻ تي، هو هڪ وار نٿپولين جي خلاف، رضاڪارانہ طور تي قومي آزادي جي جنگ ۾ شامل ٿيو. انهيءَ مقصد لاءِ هن هڪ هٿيارن جو سيٽ بہ خريد ڪيو، پر ستت ئي سندس هوش جاءِ تي اچي ويو ۽ چوڻ لڳو:

"چا بہ هجي پر نٿپولين اسان کي ايترو ڪجهہ ضرور ڏنو آهي، جنهن کي اسان مستقل مزاجي ۽ راءِ جي آزاديءَ جو نالو ڏئي سگهون، جيڪا بهرحال اسان کي ذاتي فائدن ۽ ڏکهي حياتي ماڻڻ لاءِ زور ڀريندي رهي ٿي. پر افسوس جو اسان سڀ اهو محسوس ڪندي بہ ان ڄار ۾ ڦاسندا رهون ٿا." آخرڪار هن جنگ کي بي ڪار ۽ بي فائدو سمجهنديءَ، ڏاهپ جو سفر اختيار ڪيو ۽ فيلسوفيءَ ۾ ڊاڪٽري جي ڊگري لاءِ مقالو لکيائين، جنهن جو نالو "پوري پُني دليل جي چوٿي جَڙ بابت" (On the fourfold root of Sufficient Reason) رکيائين. هن ڪتاب تي شوپنهار ايڏي محنت ڪئي، جو سندس

بعد جون لکڻيون ته رڳو انهيءَ تي تبصرا ٿا لڳن.

هن ڪتاب کي پورو ڪرڻ کان پوءِ، هن پنهنجو سڄو ڌيان ۽ صلاحيتون پنهنجي شاهڪار ڪتاب 'دنيا جو تصور ۽ ارادي وارو روپ' نالي ڪتاب جي بلي ڪري ڇڏيون، جنهن جو مسودو ڇپائيندڙ ڪي موڪلڻ مهل هُن لکيو: "هيءُ ڪتاب پراڻي فڪر جو ورجاءُ نه، پر منفرد فڪر جو انتهائي جامع روپ رکندڙ تحرير آهي. جنهن ۾ هر شئي چٽي، سگهاري ۽ سهڻي آهي. هي ڪتاب اڄ کان پوءِ سوين ڪتابن لاءِ راهون روشن ڪندڙ تخليق ۽ فڪر جي مسافريءَ جو سونهون بڻبو." جيتوڻيڪ اهو سڀ ڪجھ ظاهريءَ ته دل کي ڏوڏيندڙ اناپرستي ٿي لڳي، پر اصل ۾ هئو سمورو سچ. ايتري قدر جو سالن پڇاڻان به هو پنهنجي ڪتاب جي باري ۾ ايڏو ته فخر ۾ پريل هئو، جو چوڻ ته هن وڏي ڪيپ ڪئي هئي.

سندس دعوائون هڪ طرف، پر اها حقيقت آهي ته اهو ڪتاب پڙهندڙن ۾ فوراً ڪا خاص دلچسپي پيدا ڪري نه سگهيو. سچ ته اهو هئو ته دنيا کي پنهنجي ذلت ۽ بربادي‌ءَ جي باري ۾ سوچڻ لاءِ ساهس ئي ڪونه رهيو هئو. ڪتاب جي ڇپجڻ کان سورهن سال پوءِ ڪتاب جي باري ۾ 'شوپنهار' کي اهي اطلاع مليا ته سندس ڪتاب جو وڏو تعداد رديءَ ۾ وڪيو ويو. سندس مشهور مضمون 'زندگيءَ جو خمير' ۾ هو پنهنجي ڪتاب جي حوالي سان 'لِٽن برگر' جو حوالو ڏيندي چوي ٿو:

"هھڙا ڪتاب چڻ ته آئينا هوندا آهن جنهن ۾ جيڪڏهن گڏھ پنهنجو روپ ڏسڻ گهرندو، ته ڪيس ملائڪ ته نظر ڪونه ايندو! جڏهن ڪنهن دماغ ۽ ڪتاب جو پاڻ ۾ ٽڪراءُ ٿئي ٿو ۽ جيڪڏهن پنهي منجهان ڪا شئي کوکلي نظر اچي ته ڇا اهو ڪتاب هوندو؟" زخميل هَٺَ جي ڪيفيت ۾ لُڇندي هو وڌيڪ چوي ٿو:

"ماڻهو جيئن جيئن جهونو ٿئي ٿو، يعني جيئن جيئن منجهس ماڻهپو وڌي ٿو، تيئن تيئن هو پنهنجي همعصرن کان ڇڄڻ لڳي ٿو. چاڪاڻ جو سندس لکڻيون ٻين لاءِ ڇڪ ڪونه ٿيون رکن. پر اهڙي طرح سان هو اهڙي قسم جي دنيا پيدا ڪري وٺن ٿا، جن لاءِ هن جي تحريرن ۾ ڪين متاثر ڪندڙ ڪوبه رنگ نٿو اچي." اڃا به اڳتي هو آڪاڻين جي چالاڪ لومڙ وانگر فصاحت سان چوي ٿو:

"ڇا ڪنهن سلجهيل موسيقار آڏو سڪتا تاڙا وڄائي ڪيس خوش ڪري سگهجي ٿو؟ ان هوندي به جو ڪيس خبر هجي ته اهي تاڙا وڄائيندڙ هڙئي همراه

ڀوڙا آهن! توڙي جو انهن ڀوڙن منجھ هڪ اڌ پنهنجي انهي ڪمزوريءَ ڪي لڪائڻ لاءِ اُٿي سندس پٺيءَ ۾ ٿيي. انهيءَ مهل سندس حالت ڪهڙي هوندي، جڏهن ڪيس خبر پوي ته انهيءَ مسڪين موسيقار ڪي بي وقوف بڻائڻ لاءِ، ڀوڙن اصل ۾ رشوت ورتي هئي." مسئلو هي آهي ته ڪن ماڻهن ۾ شهرت نه هجڻ ڪري خودپسندي اُسري پوندي آهي، جڏهن ته ٻين منجھ ساڳي خاصيت هڪ سخاوت ڀريو تعاون پيدا ڪري وجهي ٿي.

1836ع ڌاري هن پنهنجو مضمون 'فطرت ۾ ارادو' جي نالي سان شايع ڪيو، جيڪو سندس شاهپاري 'دنيا جو ارادي ۽ تصور وارو روپ' جي 1844ع واري ڇاپي ۾ هڪ اضافي باب جي صورت ۾ شايع ٿيو. 1841ع ۾ هن 'اخلاقيات جا ٻه بنيادي مسئلا' جي عنوان سان هڪ ڪتاب لکيو، جڏهن ته 1851ع ۾ ٻن جلدن تي ٻڌل Prerga at parlipom ena (پيداوار ۽ فنا جي ذريعي) جي نالي سا آيو، جيڪو بعد ۾ انگريزيءَ جي مضمونن جي صورت ۾ شايع ٿيو. پنهنجي هن اڻٿڪ ڪاوش جو اجورو، ڪيس فقط ڏهه مفت ڪاپين جي صورت ۾ حاصل ٿيو. سچ پڇو ته اهڙي صورت ۾، ڪنهن به ماڻهوءَ لاءِ اميد جو دامن هٿ مان نه ڇڏڻ تمام ڏکيو ڪم آهي.

ويمر شهر ۾ پهچڻ کان پوءِ فقط هڪ ڀيري هو مڪمل طور تي مطالعي کان پري رهيو. سو موقعو اهو هئو جو ڪيس آسرو هئو ته هو جرمنيءَ جي يونيورسٽيءَ ۾ پنهنجن خيالن کي پيش ڪري سگهندو، اهڙو موقعو ڪيس 1822ع ۾ هٿ ۾ آيو، جڏهن ڪيس برلن يونيورسٽيءَ ۾ اهڙي ڪوٽ پڻ ملي. انهيءَ ڪوٽ جو فائدو وٺندي، هن هاسيڪار اهو وقت چونڊيو جڏهن عظيم هيگل پڻ اتي اچي پنهنجو درس ڏيندو هئو. سندس خيال هئو ته شاگرد ڪيس ۽ هيگل کي هڪ جيتري احترام سان ٻڌندا، پر شاگردن انهيءَ احترام جو مظاهرو بلڪل نه ڪيو ۽ نتيجي ۾ شوپنهار رڳو خالي ڪُرسين کي ليڪچر ڏيندو رهيو. اهڙي صورتحال ۾ هن استعيفا ڏيندي هيگل تي زبردست چوٽ چنڊي بدلي جي باھ ٿڌي ڪئي. سندس اهڙا ويچار هن جي ڪتاب Chef, de Ceuvre ۾ به درج ٿيل آهن.

اهو مسئلو اتي ئي هئو جو اوچتو 1831ع ۾ برلن ۾ اچي ڪالرا جي وبا پيئي، جنهن ڪري ٻيئي فيلسوف هيگل ۽ شوپنهار شهر ڇڏي وڃي ڀڳا. پر افسوس جو هيگل سگهو ئي واپس موٽي آيو ۽ بيماريءَ ۾ وڃي ويو. هوڏانهن شوپنهار جو وڃي منهن ڏنو ته فرينڪفرٽ کان اورتي ئي ڪونه بيٺو. جتي جيون

جي 72 سالن جا باقي ڏينهن پڻ گهاريائين.

شوپنهار هڪ باشعور ڏک درسي (Passimist) هئو ۽ سڄي عمر ڪنهن به سک درسي (Optimist) وانگر اجائي آسري تي نه رهيو. جيڪي فقط لکڻيون لکي ڏوڪڙ ڪمائيندا هئا. ان جي ابتڙ هن پنهنجي پيءُ واري ڪاروبار سان منڍ کان ئي دلچسپي برقرار رکي، جنهن مان کيس ايترو ملي ويندو هئو، جو هو ان مان ڪنهن وچولي طبقي جي ماڻهوءَ جيتري ڪشادي زندگي گذاري پئي سگهيو. هن پنهنجي موڙي ڏنڏي منجهه سيڙائڻ مهل، فيلسوفن واريون گهوماٽيون ڪونه ڪاڏيون. جنهن جو هڪ ثبوت اهو آهي، جو جنهن ڪمپنيءَ ۾ هن ڏوڪڙ وڌا هئا، ان جو ڏيوالو نڪتو ته توڙي جو ٻين سڀني حصيدارن پنهنجي موڙيءَ جو 70 سيڪڙو حصو وٺڻ تي راضپو ظاهر ڪيو، پر هو پورن پئسن وٺڻ واري پنهنجي مؤقف تي پختو بيٺو رهيو ۽ نيٺ قانوني حصو حاصل به ڪيائين. وٽس ايتري موڙي پوءِ به هئي جو بوردنگ هائوس (جتي سندس باقي زندگيءَ جو 30 ورهيه گذريا) ۾ ٻه ڪمرا پاڻ وٽ رکي سگهيو. انهيءَ جڳهه تي هو هڪ پونگڙي (جنهن کي هو 'آتما' جي نالي سان سڏيندو هئو) سان گڏ رهيو. اها ٻي ڳالهه آهي ته شهر جا ٻڙواتي، انهيءَ پونگڙي کي 'ننڍڙو شوپنهار' ڪري سڏيندا هئا.

آرٿر پنهنجي رات جي ماني اڪثر ڪري 'انگلشر هاف' ۾ کائيندو هئو جتي انگريز آفيسر عام جام ايندا هئا. هو روزانو کاڌي کان پهرين پنهنجي کيسي مان هڪ سونو سڪو ڪڍي ميز تي رکندو هئو ۽ ماني پوري ڪرڻ کان پوءِ ان کي واپس کيسي ۾ وجهي ڇڏيندو هئو. نيٺ انهيءَ صورتحال تي ڪو بذوق بيرو پاڻ تي ضابطو نه رکي سگهيو ۽ هڪ ڏينهن موقعو ڏسي کائنس انهيءَ ڳالهه جو اصل سبب پڇيائين. جواب ۾ شوپنهار کيس ٻڌايو، ته هو روزانو انهيءَ ڪري ايئن ڪندو هئو جو سندس دل ئي دل ۾ شرط رکيل هئي، ته جنهن ڏينهن اهي انگريز آفيسر ماني ورتائڻ دوران گهوڙن، ڪتن ۽ عورتن کان سواءِ ٻين ڳالهين تي بحث ڪندا، ته هو انهيءَ کي يتيمن لاءِ خيرات واري دٻي ۾ وجهي ڇڏيندو.

يونيورسٽين ۾ هميشه شوپنهار کي نظرانداز ڪيو ويو ته جيئن سندس ان خيال ته: "ڏاهپ جي دنيا ۾ آيل واڌ تعليمي ادارن کان ٻاهر ٿئي آهي." کي رد ڪري سگهجي. بقول نٽشي: سڄي جرمنيءَ جي علمي تواريخ ۾ ڪنهن ڏاهي به جرمن ادارتي عالمن تي ايتري شديد تنقيد نه ڪئي آهي جيتري اڪيلي آرٿر ڪئي آهي. ان جي باوجود اها حقيقت آهي، ته هو هڪ بُردبار شخص هئو ۽

ڪيس پورو پورو ويساهه هئو ته دير سان ئي سهي، پر هڪ ڏينهن دنيا ۾ سندس نالو ضرور روشن ٿيندو. ٿيو به ائين! جيتوڻيڪ ڪيس مشهور ٿيڻ ۾ دير ضرور لڳي، پر آخرڪار هو ماڻهن جي ذهن تي ڇانئجي ويو. جنهن وقت سندس نالو دنيا ۾ ڳائجڻ لڳو ته هو هرويرو ايترو پوڙهو به ڪونه هئو. پاڻ بابت شايع ٿيل تبصرا هو ڏاڍي چاهه سان پڙهندو هئو ۽ دوستن کي به چيو هئائين ته سندس لاءِ ڪين جتي به ڀر اکر نظر اچن، ته هو ڪيس ٽپال رستي موڪلي ڏين، ته هو انهيءَ جو ٽپال خرچ به پوري ڏيندو.

1856ع ۾ جرمن موسيقار واگنر ڪيس پنهنجي ڪتاب Der Ring der Nibelugin جي هڪ ڪاپي موڪلي ڏني، جنهن ۾ شوپنهار جي علم موسيقيءَ بابت ڄاڻ جي ساراهه ڪيل هئي. انهيءَ ڪري هي عظيم ڏک درسي حياتيءَ جي آخري ڏينهن ۾، هڪ سک درسي ٻڌجي چڪو هئو. رات جي مانيءَ کان پوءِ هو بانسريءَ کي نهايت فنڪاريءَ سان وڄائيندو هئو ۽ وقت جو ٿورائتو رهندو هئو، جو ان ڪيس جوانيءَ جي بي لغام گهوڙيءَ تي ضابطي رکڻ جي سگهه بخشي هئي. حياتي جي آخري ڏينهن ۾ دنيا جي هر ڪنڊ مان ماڻهو سندس درشن لاءِ پئي آيا. 70 ورهين جي عمر ۾ سندس جنم ڏڻ تي 1858ع ۾ دنيا جي ڪنڊ ڪڙڇ مان ڪيس مبارڪون مليون.

ان کان پوءِ به ٻن ورهين تائين هو جيئرو رهيو. 1860ع تي سيپٽمبر جي پهرين تاريخ تي هڪ صبح جو بظاهر هشاش بشاش اچي ناشتي جي ميز تي ويٺو پر ڪلاڪ کن گذرڻ کان پوءِ به جڏهن سندس گهر جي مالڪياڻيءَ ڪيس ڪرسيءَ تي ويٺل ڏٺو، ته هوءَ سندس ويجهو آئي، ڪيس ڇهڻ کان پوءِ هن محسوس ڪيو ته سندس روح جو پکي اڏامي چڪو هئو.

وچين طبقي جا ماڻهو جن ۾ وڪيل، ڊاڪٽر ۽ واپاري اچي وڃن ٿا، تن سندس موجودگي ۾ هڪ اهڙي مُفڪر کي حاصل ڪري ورتو، جيڪو رڳو مابعدالطبعياتي غيرحقيقت پسنديءَ جي ڪوهيڙي ۾ ٿاڦوڙا هڻڻ بدران حقيقي زندگيءَ جو فهم جوڳو جائزو وٺي ٿو. سڄو يورپ جيڪو 1815ع ڌاري ڏکن جي ڏاج سان ڏتيل هئو، سو 1848ع ۾ سندس فڪر جي مهابي نون تصورن ۽ ڪوششن سان سرفراز ٿي، سمجهداريءَ جي طرف وکون کڻڻ لڳو. سندس فيلسوفي، جنهن ۾ سائنس جو مذهب مٿان حملو ۽ سماجوادي طريقي جي جنگ ۽ غربت مٿان فرياد هڻڻ سان گڏوگڏ، زنده رهڻ لاءِ جدوجهد ۽ حياتياتي سگهه جي اهميت بيان ڪيل هئي، تنهن ڪيس شهرت جي بلندين تائين پهچڻ ۾ وڏي مدد ڪئي.

(ول ڊيورانٽ جي ڪتاب *'Story of Philosphy'* تان ورتل)

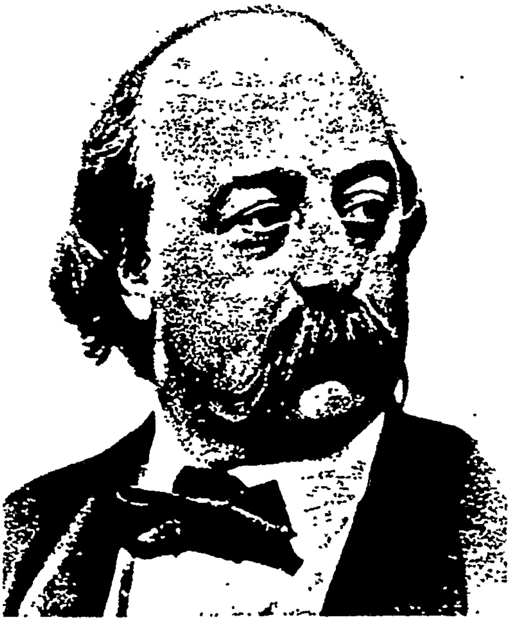

گستاف فلابيئر

جـم: 12 ڊسمبر 1821ع
لاڏاڻـو: 8 مـئـي 1880ع

قـدرت، فطرت يا خدا، جيڪو به انساني وجود جو بنيادي سبب (Final Cause) آهي، تنهن صلاحيتن ۽ خوبين جي لحاظ کان هڪ انسان کي ٻئي کان افضل ۽ بهتر ڪونه ڪيو آهي. البت حالتن ۽ ماحول، جا اولڙا شخصيتن جي جوڙجڪ تي ضرور پون ٿا . تن تي به جيڪڏهن ڪوشش ڪري ته انسان ضابطو رکي انهن کي ڪنهن حد تائين پنهنجي وس ۾ آڻي ٿو سگهي. پر اها ڳالهه هر انسان وٽ ڪانهي، ڇو ته انهيءَ لاءِ جنهن اعليٰ پئماني جي همٿ، سچائي، سمجهه، ضابطي ۽ احساس جي ضرورت آهي، سو ڪو هٽ تي وڪامجندڙ وکر ڪونهي، جيڪو هر ڪنهن کي

حاصل هجي. تمام گهٽيءَ جاکوڙ، پيڙا ۽ مستقل مزاجيءَ کان پوءِ وڃي اهڙي روشني روح کي منور تي ڪري.

چون ٿا ته جن ماڻهن کي اها روح پرور روشني يا شڪتي حاصل ٿئي ٿي، تن کي 'غير معمولي شخص' چيو وڃي ٿو. منهنجي پنهنجي اندازي مطابق غيرمعمولي هستي اها آهي، جيڪا زمان ۽ مڪان جي حدبندين کان ٻاهر نڪري، ڪائناتي گولائين ۾ پنهنجي ادا ڪيل ڪردار جي مهابي امر تي وڃي ٿي ۽ ان سان گڏوگڏ اتهاس جي وهڪري کي نئون رخ ڏيئي، ڪنهن اهڙي پهلوءَ کان آشنا ڪرائي، جيڪو پنهنجي جوهر ۾ نڪورو، منفرد ۽ ممتاز هجي. پر ساڳئي وقت انساني سوچ کي به انهيءَ حد تائين متاثر ڪري، جو سندس ڪاوشن جو ذڪر، ڪائناتي حقيقتن جي لاءِ ٿيندڙ جستجو واري ڪتاب جو اڻ وسرندڙ باب سڏرائي سگهي.

عام طور تي اهڙن امر ماڻهن جي تخليقن کي انساني تواريخ جا اساسي دستاويز (Classical Documents) ڳڻايو ويندو آهي، ڇاڪاڻ جو وقت ۽ ماحول جي تبديلي، سندن اخذ ڪيل بنيادي سچائين کي ختم ڪري نه سگهندي آهي ۽ نه وري فڪري ترقيءَ جي ڌارا مان، ڪين ڪاٽا ڪري سگهڻ جي جرئت ڪندي آهي.

جينوٽيڪ انساني ارتقا جي سموري داستان ۾ ڪروڙن ۽ لکن ۾ ڪنهن هڪ ماڻهوءَ منجهه اهڙيون صلاحيتون هجن ٿيون، پر تنهن به اهو هڪ ماڻهو ئي جڻ ته هڪ پوري دؤر جو باوقار نمائندو هجيّ ٿو. اهوئي سبب آهي جو اهڙن منفرد ۽ مهان شخصن کي نقاد ۽ تواريخ استاد (Master) هجڻ جو اعزاز بخشين ٿا.

تخليقي ادب ۽ خاص ڪري ناول نگاريءَ جي ميدان ۾

فرانس جو سدا بهار ليکڪ، گستاف فلابيئر (گستاو فلابئر) پڻ اهڙن 'استاد' ليکڪن/ ناول نويس ۾ ڳڻيو ٿو وڃي، جن پنهنجي شخصيتن جي مڙني صلاحيتن ۾ سونهن کي خيال، فن ۽ بيان جي اهڙي پارس سان ڇهيو، جو عام رواجي شيون به سوڊجي سون بڻجي ويون. معمولي ڪردار، رواجي حالتون ۽ عام ٻولي به جڻ ته زنده جاويد ٿي پئي. انهيءَ سچيءَ ڪارگذاريءَ جو انساندات کي فائدو اهو ٿيو ته سندس دل ۾ نه رڳو ڪهل، احساس، حقيقت پسندي ۽ پوتر جذبن لاءِ عزت پيدا ٿي، پر هن آڏو ماڻهپي، سچائيءَ ۽ تخليق جي مهانتا لاءِ به نوان معيار جڙي راس ٿيا. جيڪي معيار اڳتي هلي انساني فطرت جي لاءِ راهبر روشني ۽ بهتر رخ ۾ پيش قدميءَ لاءِ پيڙهه جو پٿر بڻيا.

فلابيئر عام واقعن کي فني ۽ فڪري ترتيب ڏيڻ جو وڏو ماهر هئو. هو چوندو هئو: "هار فقط هيرا ڪونه ٿا ٺاهن، پر اُها لڙي ٿي اصل شئي آهي جيڪا هيرن جي ڪٺن کي جمع ڪري هار کي جنم ڏئي ٿي."

ڪئين سال اڳ مون گستاف فلابيئر جو مشهور ناول 'مئڊم بواري' پڙهڻ شروع ڪيو هئو، پر اجا چوٿين حصي تائين مس پهتو هئس، جو ڪتاب گم ٿي ويو ۽ انهيءَ سعادت کان محروم رهجي ويس. البته مون انهيءَ ناول تي ٺهيل فلم ضرور ڏٺي هئي، جنهن ۾ مان سمجهان ٿو ته فحاشيءَ کي ڪجهه وڌيڪ حصو ڏنو ويو هئو. انهيءَ وچ ۾ گستاف فلابيئر جي عظيم ادبي حيثيت جي استاد گورڪي، رسل، ول ڊيورانٽ، موپاسان، چيخوف، ايليٽ، سارتر ۽ ٽئگور کان وٺي ڪرشن چندرجي تحريرن ۾ ايڏي ته ساراهه پڙهيم، جو مون کي سندس شخصيت سان پريت ٿي پيار ٿي پيو.

انهيءَ سلسلي ۾ ڪافي عرصي کان مون ڪوشش

ڪري، سنڌس شخصيت بابت ڪيترائي مضمون ۽ مقالا پڙهيا آهن، جن مون کي ادب سان سنڌس لڳاءُ، انساني فطرت جي گهري ادارڪ، ٻولي ۽ ان جي گهرن تاثرن سان غيرمعمولي دلچسپي ۽ ٻين فني خوبصورتين جي حوالي سان ايترو ته متاثر ڪيو، جو تازو ئي جڏهن لارنس ولسن جو هي ننڍڙو مضمون اکين آڏو گذريو، ته مون ان کي سنڌيءَ جي لائق پڙهندڙ لاءِ گستاف فلابيئر جي سڃاڻپ جو هڪ بهتر موقعو ڄاڻي فوراً ترجمو ڪيو.

(سنڌيڪار)

اڄ کان سئو سال کن اڳ فرانس ۾ هڪ ڪتاب شايع ٿيو، جنهن سڄي دنيا ۾ اساسي تحرير واري حيثيت اختيار ڪري ورتي. چون ٿا ته اهو اڻويهين صديءَ جي فرانسي ادب جو عظيم ترين ناول آهي، بلڪ ڪي نقاد ته ان کي فرانسي ادب جي سموري تواريخ جو عظيم ترين ناول ٿا ڳڻائين. هڪ مشهور فرانسي نقاد جو چوڻ آهي، ته ڪيس هن ناول جا ڪردار شيڪسپيئر جي ڊرامن کان به وڌيڪ حقيقي لڳن ٿا ۽ بقول سنڌس،دنيا جي ادبي تواريخ ۾ اڄ تائين ڪنهن به عورت جو ان کان بهتر عڪس ڪونه چٽيو ويو آهي. هن رچنا جا غير اهم ڪردار، هئيت ۽ حقيقت پسندي نه رڳو فرانسي اديبن بلڪ دنيا جي ٻين عالمن ۽ اديبن جي ساراهه جا مستحق پڻ ٿيا آهن.

مشهور انگريز نقاد جارج سئنٽسبري هن ڪتاب جي سرجيندڙ کي لکيو: "مان سمجهان ٿو ته يورپ ۾ ٽيڪري جي مرتبي کان پوءِ ههڙي ٻي ڪا تخليق ڪونه سرجي سگهي آهي." اهو ڪتاب انگريزيءَ ۾ به ترجمو ٿيو آهي ۽ واه جو وڪاميو آهي! ڪئين دفعا مٿس ٽيليويزن تي ناٽڪ ۽ فلمون پڻ ٺهيون آهن. منهنجو خيال آهي ته علم ۽ ادب دوست ماڻهن منجهان شايد ئي ڪو هجي، جنهن مهان فرانسي تخليقڪار 'گستاف فلابيئر' جي جڳ مشهور ناول 'مادام بواري' جو نالو نه ٻڌو هجي.

'مادام بواري' هڪ طويل ناول آهي، جنهن کي مڪمل ڪندي ليکڪ کي پورا پنج سال لڳي ويا. جڏهن ان کي توهان پڙهي پورو ڪندا،ته ايئن لڳندو ته ڄڻ توهان کي زندگيءَ کي بهتر انداز سان سمجهڻ لاءِ وڏو تجربو ٿي چڪو

آهي. ڪتاب پڙهندي عام رواجي حالتن جي مقابلي ۾، پڻ وڌيڪ گهرائي ۽ سرگرمي محسوس ٿيندي، جيڪا ٿي ڳالهه دنيا جي سيني عظيم ڪتابن کي پڙهندي ٿي محسوس ٿيندي آهي. توڙي جو ڪتاب بيحد دلچسپ آهي، پر ان ۾ ڪابه غير ضروري هنگاميت يا جذباتيات نظر نه ايندي.

ناول جي ڪهاڻي 1830ع جي ڍاڪي ۾ هڪ پُرسڪون پررواجي فرانسي ڳوٺڙي کان شروع ٿئي ٿي. ڳوٺ جو ڪئٿولڪ پادري ۽ پنساري جيڪي ٻئي روشن خيال شخص آهن، تن سميت ٻيا ڳوٺاڻا به ذهانت ۽ ڏسڻ وائسڻ جي لحاظ کان پورا سارا آهن. ڳوٺ جي ماحول ۾ به عورتن طرفان هڪ ٻئي جي گلائن، ڳئن جي رنين، گرجا جي گهنڊن ۽ جمر، موت ۽ شادي مُراديءَ جي ميڙن کان سواءِ، ڪا ٻي غيرمعمولي سرگرمي نظر نٿي اچي.

ڳوٺ جي انهيءَ ٻوساٽيل ۽ بيزاريءَ ڀريل ماحول ۾، مئڊم بواري يعني ’ايما‘ ۽ سندس ڊاڪٽر مڙس اچي وارد ٿين ٿا. توڙي جو سندن اچڻ کان اڳ ئي اسان کي پتو آهي ته ڳوٺ جو ماحول هنن لاءِ قاتل زهر ثابت ٿيندو، جاڪاڻ ته ايما هڪ اهڙي ذهين جوان زائفان آهي، جنهن جا تصور هميشه حقيقتن سان جنگ ڪندا رهن ٿا. بنيادي طور تي ايما هڪ ڪڙميءَ جي ڌيءَ هئي، جنهن کي والدين زندگي پنهنجي مرضيءَ موجب گهارڻ جي آزادي ڏيئي ڇڏي هئي. انهيءَ ڪري ئي ڪيس ڪُڪڙ پالڻ، ڇيٽا ميڙڻ، مينهون ڏهڻ ۽ گند ڪچري ۾ پاڻ کي لٿاڙڻ سان ڪابه دلچسپي نه هئي. ان جي بجاءِ ڪيس پڙهڻ سان چاهه هئو.

هوءَ جڏهن به ڪتاب ۾ منهن وجهندي هئي، ته جڻ ته مرٽينگ هنجن بابت رومانوي قصن جي مدرتا ۾ ٻڏي ويندي هئي. ڪيس تصور ۾ برف سان ڍڪيل جبلن جا اولڙا ڏسندڙ نيرين ڍنڍن جي ڀڪ تي، پيلي منهن ۽ ڏرا ڏنل اکين وارا جهونجهار مڙس، ڪن ڪمزور هٿڙن کي چمندي نظر ايندا هئا.

هن جي لاءِ وچين زماني (Mediveal period) جي ماضيءَ جا ٻيڪا يا گرم ساموندي ڪناري جي گيتن ڀريل زندگيءَ جي سُندرتا، حقيقي دنيا کان وڌيڪ من موهٽي هئي. هن رومانوي ليکڪن طرفان چٽيل زندگيءَ جي وجود بابت پاڻ کان ڪڏهن ڪوبه سوال ڪونه ڪيو هئو. جيئن ته انهيءَ منظر ڪشيءَ ۾ اجهل چڪ هئي، تنهن ڪري ڪيس ڀڪ هئي ته ڪٿي نه ڪٿي ايئن حقيقت ۾ به ضرور هوندو، بلڪ ڪيس ته اهڙي ماحول کي آخرڪار هٿ ڪرڻ جو به پورو يقين هئو. مختصر ڳالهه ڪبي، ته چئبو ته ايما هڪ فراريت پسند ڇوڪري هئي ۽ ڪيتن ۾ سندس ايرندڙ جواني انهن خوابن

جي سهاري پئي اُسري، ته هڪڙي ڏينهن پنهنجي هٿن ۾ لافاني خوشيءَ جي ڪنجي ڪنيو سندس خوابن جو شهزادو وٽس ضرور پهچندو.

مجموعي طور تي چئي سگهجي ٿو ته هوءَ جهڙي ته اچوڪن نؤجوانن جهڙي هئي. ها، پر هڪ ڳالهه ۾ هوءَ ڪانئن منفرد هئي. سا اها ته هوءَ اڪثر ڪري اڪيلائپ محسوس ڪندي هئي. سندس ماءُ جو لاڏاٽو ٿي چڪو هئو، پٽس فصل ۽ مال کان سواءِ ٻي ڪا ڳالهه ئي نه ڪندو هئو. جڏهن ته مدرسي جي بخيل ڪندڙ ۽ مناجاتي ماحول کيس حقيقي زندگيءَ کان اڃا وڌيڪ ڏور ڪري ڇڏيو هُئو. نتيجي ۾ ايما جي زندگيءَ جي ڪنهن به موڙ تي، حقيقتن سان ڪا واسطيداري ئي نه پئي رهي. خيالي ۽ تصوراتي دنيا جا گلابي ڪڪر سندس ذهن جي اندر هڪ دائمي فضا جوڙي چڪا هئا، جنهن ڪي هر وقت ساڻ ڪنيون پئي هلي.

اوچتو هڪڙي ڏينهن ايما جي پوڙهي پيءُ ڪُرميءَ جي ٽنگ ڀڄي پئي، جنهن ڪي جوڙڻ لاءِ هڪ رنڙ ڊاڪٽر مسٽر بُواري اچي سندس گهر پهتو. هونئن اصل ۾ ته هيءُ ڊاڪٽر هڪ ڇڙواڳ ۽ احمق قسم جو نوجوان هئو، جنهن وٽ خيالن جي خوبصورتي بالڪل نه هئي. پر خبر ناهي ته ايما منجهس ڪهڙي شئي ڏٺي، جو هو کيس وڻي ويو. ڊاڪٽر چارلس بواري به ايما کي ڏٺو ته هن جي پڻ جتي ڪتي ناسُن هٿڻ واري عادت مُوٽي آئي، تنهن ڪري بنان ڪنهن پيار پيار جي، هڪڙي ڏينهن پنهنجي مريض، يعني ايما جي پيءُ کان سندس ڌيءُ جو سڱ گهري ورتائين، جنهن پڻ فوراً رضامندي ڏيکاري.

سو سُتت ئي ايما ۽ چارلس جي شادي ٿي وئي. سندس پهريون گهر ملڪ جي هيٺاهين ۽ ڏورانهين حصي ۾ هئو، جيڪو سگهوئي ايما لاءِ هڪ دوزخ بڻجي پيو. هتي سندس زندگيءَ ۾ بيزاريءَ اچي واسو ڪيو، ڇاڪاڻ جو سڄو ڏينهن چارلس ته گهر کان ٻاهر مريضن جي تپاس ڪندو وتندو هئو، پر رات جو موٽي گهر ايندو هئو، ته به هڪ ته هو کيس ڏٺو به نه وٽندو هئو. ٻيو ته هن جي پنهنجي مانيٽائپ سان ڀريل قناعت پسنديءَ کيس چتو ڪري وڌو هئو. آخرڪار جڏهن سندس طبيعت کيس تهذيب يافته زندگيءَ جون حسرت ڀريون جهلڪون ڏيکاريون، ته هوءَ پنهنجي پاڻ تي وڌيڪ ضابطو نه رکي سگهي ۽ چارلس کي هڪ ننڍڙي پر، سڌريل ڳوٺ 'يونولي' لڏڻ تي مجبور ڪري ڇڏيائين.

جيتوڻيڪ هو لڏي اچي 'يون ولي' ۾ ويٺا پر اتي زندگي اڳئين ڳوٺ جهڙي ئي ٻُسي هئي. جلد ئي کيس اهو احساس به ٿيڻ لڳو، ته چارلس جو

هاٿي سڌرڻ محال هئو. هوڏانهن جيڪا ڪين ڊيءِ ڇائي سان ٻه نه رڳو گڏلي لڳي پئي هوندي هئي، پر ان ويچاريءَ تي ڊيان ٻه پورو نه ڏنو ويندو هئو. جڏهن ته ڳوٺ ۾ طلاقون ڏيڻ ۽ وٺڻ جڻ ته ڪو مشغلو هئو ۽ سيبتائپ، اُتساهه ۽ مدهوشيءَ ڀريل محبت جو جهونڪو ئي نه پئي لڳو. رڳو بي چسي حقيقت، زندگيءَ جي ساڳي بيسُري يڪسانيت ۽ بنان ڪنهن اميد ۽ سبب جي جيئڻ ۽ پوڙهائپ ڏانهن وڌڻ ئي وڃي بچيو هئو.

پوءِ ٻه ايما لاءِ زنده رهڻ ۽ اتساهه جو هڪ سبب باقي هئو ۽ اهو هئو ڳوٺ جي وڪيل جو منشي. جيڪو ڏاڍيءَ فهميدي ۽ پروقار شخصيت جو مالڪ هئو. ايما جڏهن ٻه ساڻس ملندي هئي ته ٻئي ڄڻا ادب ۽ راڳ بابت پهرن جا پهر ڳالهائيندا هئا. وقت گذرندي آهستي آهستي سندن وچ ۾ جذباتي لڳاءَ سان ڀرپور سنگت پيدا ٿي پئي. جنهن ٻنهي ۾ اُپار پيدا ڪري ڪين ان منزل تي پهچايو، جو اڪثر ٻئي بيچين ٿي موڪلائيندا هئا. پر تنهن هوندي ٻه ايما جي دل ۾ 'ليئن' نالي هيءُ نوجوان خوابن جو مرڪز بڻجي ويو.

ڪجهه وقت ڪان پوءِ جڏهن اهو نوجوان 'روئن' نالي شهر ڏانهن وڌيڪ پڙهائيءَ لاءِ روانو ٿيو،ته ايما جي اندر ۾ ويڳاڻائپ ڀريل يادن اچي آرو ڪيو. ڇڙو ڏور ڪتان ڪُتن جي ڀؤنڪ، سنجها جي عبادت لاءِ وڄندڙ گهنڊ ۽ صبح شام ڳوٺ جي هود ڏانهن پاڻي ڀيڻ لاءِ ويندڙ گهوڙن جي سنبن جون ٽاپون،سندس ڪنين پونديون رهنديون هيون.

انهيءَ صورتحال ۾ مسلسل وياڪلتا ايما جي من جو ڄڻ ته اڻ ٽُٽ حصو بڻجي چڪي هئي، جنهن جو ڪونه ڪو درمان ته ٿيڻو ئي هئو-۽ اهو درمان ڳوٺ جي هڪ چڱي مڙس روڊ ولف جي شڪل ۾ ٿيو، جيڪو ڪنهن فوجي مهم جهڙي تجرباتي طريقي سان هرڪائي ۽ ڌُتاري ڪيس پر سڪون رکندو هئو. اهو ٻه سچ آهي ته هو ايما جي لاءِ من پر ڀائيندڙ ڳالهيون ڪندي، اڪثر ڪري ڏيکاءَ خاطر جذباتي ٿي ويندو هئو، پر ايما ته اهي ڳالهيون پروڙي ئي نه پئي سگهي. اهو ئي سبب آهي جو هوءَ جوش وچان واڪا ڪندي وتندي هئي ته: "مون کي محبوب ملي ويو آهي، هڪ سچو پيار ڪندڙ مليو آهي!"

خير، ڪجهه وقت ڪان پوءِ جيئن ئي روڊولف جو ايما منجهان چاهه گهٽجڻ شروع ٿيو، ته ايما ساڻس وڌيڪ نخرا ڪرڻ لڳي ۽ آخرڪار ڪيس پٺي هلڻ لاءِ ليلائڻ لڳي. جنهن ڳالهه تي ڪسندي ڪُرڪندي نيٺ هو راضي ٿيو-۽ پوءِ ٻئي ڄڻا انهيءَ لاءِ ڪنهن مناسب آرتوار جو انتظار ڪندا رهيا؛ پر روڊولف ايما کي اهو آسرو ڏيئي جو ٽُپي هنئي، ته وري نه واپس منهن ڪيائين.

انهيءَ بيوفائيءَ تي پشيمان ٿيڻ بدران هن ايما کي هڪ خط لکي، ساڻس محبتن جون وڏيون دعوائون ڪندي،بهانا ڪيا ته هاڻي خود ايما جي حق ۾ اهو بهتر هئو، ته هو پنهنجي هڪ ٻئي سان ملڻ ڇڏي ڏين.

انهيءَ واقعي کان پوءِ ايما ڏاڍي بيمار ٿي پئي ۽ مرندي مرندي بچي. انهيءَ هوندي به ٻئي طرف چارلس ساڻس وفادار رهيو ۽ سندس طرفان ڪپڙن، گهر جي فرنيچر ۽ ڏيکاءَ بازيءَ تي ٿيندڙ فضول خرچيءَ بابت ڪي اعتراض ڪونه ٿي ڪيائين. ٿوري ئي وقت ۾ ايما تي قرضن جا ڪُنا چڙهي ويا ۽ روح جي راحت به ڪانئس وڏيڪ ڏور ٿي ويئي. هن سوچڻ شروع ڪيو، ته آخر سندس من کي قرار ڪڏهن ملندو؟ ڇا اها خوشي کيس سندس اڳوڻي يار ليئون وٽان ملندي؟ جنهن سان هڪ ڏينهن اوچتو روئين جي شهر ۾ سندس ملاقات ٿي، جتي هنن هڪ ڪرايي جو ڪمرو وٺي،هر خميس تي پيار ونڊڻ شروع ڪيو.

هوءَ جڏهن به وٽس ويندي هئي،ته هن لاءِ قرض کڻي بيشمار تحفا ورتيون ايندي هئي. ايتري قدر جو ڪڏهن ته قرض جي ادائگيءَ لاءِ، مڙس جي پاڇي ڪيل موڙي به ڏيئي ڇڏيندي هئي. پر سگهوئي هوءَ صفا لاهي پاهي بيهي رهي، جو هاڻي کيس ليئون جي لڳ لاڳاپي مان به قرار نه پئي آيو. هاڻي ته اهي تعلقات به جڻ ته هڪڙي عادت بڻجي چڪا هئا، جن منجهان کيس شاديءَ جهڙي بيزاري پئي ٿي.

ٻئي طرف سندس انهيءَ لاپرواهيءَ جو نتيجو ڏاڍو خراب نڪتو. کيس اڳ ئي چتاءُ ڏنو ويو هئو ته قرض ادا نه ڪرڻ جي صورت ۾، سندس گهر جو فرنيچر ضبط ڪيو ويندو، پر هن انهيءَ ڳالهه تي ڌيان ئي نه ڏنو. جڏهن انهيءَ چتاءَ تي عمل درآمد جو وقت ٿيو ته هوءَ ڏاڍي ششدر ٿي. پهريائين هوءَ ڏوڪڙن لاءِ ليئون ڏانهن ڀڳي، هن بهانا ڏيئي کيس ٽاري ڇڏيو. اُتان واپس ٿي جيئن ئي گهر پهتي، ته کيس ڪورٽ جو بيلف مليو. هاڻي ته کيس رڳو ئي اونڌو نظر ٿيندي آيو. ڇو ته هاڻي اصل معاملن جي نه رڳو مڙسس، پر سڄي ڳوٺ کي خبر به پئجي ويندي. اهو سوچي پنهنجي آبروءَ جي آخري بچاءَ لاءِ،بدحواسيءَ ۾ هوءَ روڊولف ڏانهن وٺي ڀڳي، جيڪو هاڻي کيس وساري ويٺو هئو، پر کيس اتان به ڪجهه پلئه نه پيو ۽ مايوس ٿي موٽي آئي.

هاڻي ايما وٽ ٻيو ڪوبه آسرو ڪونه بچيو هئو. زندگيءَ جو 'سبب ۽ نتيجي' وارو پراڻو، سخت ۽ ڪڙو اصول،سندس سڀني خيالي تمنائن کي پنهنجي حقيقت جي پنجوڙ ۾ قابو ڪري چڪو هئو، تنهن ڪري ايما اهڙي زندگيءَ کي ئي الوداع چوڻ بهتر سمجهيو ۽ پاڻ کي زهر ڏيئي ماري ڇڏيائين. جڏهن

سندس مڙس چارلس گهر پهتو ته هن پنهنجي آلين اکين سان کيس موت جي مسافريءَ تي ويندو ڏٺو، توڙي جو آخر تائين کيس ايما سان الفت بهرحال ضرور هئي.

ايما جي مرتيي کان ڪجهه مهينن کان پوءِ، چارلس کي ايما ڏانهن ليئون جا لکيل خط ۽ روڊولف جي نندڙي تصوير هٿ آئي. جن کي پڙهڻ ۽ ڏسڻ کان پوءِ کيس پنهنجي ۽ ايما جي زندگيءَ جي اصل الميي کان آگاهي حاصل ٿي. انهيءَ سموري قصي کي هن 'قسمت جو کيل' سمجهي قبول ته ڪيو، پر ڪجهه ئي ڏينهن کان پوءِ سندس ڌيءُ کيس گهر جي باغيچي ۾ مُئل ڏٺو. عام طور تي ماڻهن جو خيال هئو ته مڙس کي صدمن هٽي پورو ڪري ڇڏيو.

هن ناول فلابيئر جي نالي کي چار چنڊ لڳائي ڇڏيا. مٿون پڻ مٿيون داستان انهيءَ لاءِ ٻڌايو آهي، جو هن جي سچي زندگي مٿين ناول سان لاڳاپيل آهي. هن لاءِ لکڻ جو ٻيو نالو زنده رهڻ هئو. کيس نه ته ڪنهن ٻي شئي سان دلچسپي هئي ۽ نه وري ڪو خاص مقصد هئس.

فلابيئر روئن جي هڪ مشهور سرجن جي گهر ۾ 1821ع ڌاري ڄائو. هن کي تخليق سان ايتري ته دلچسپي هئي،جو ڪو به ناٽڪ پڙهڻ کان اڳ ئي ذهن ۾ تيار ڪري وٺندو هئو. هو پيءُ جي اسپتال ۾ اُن جو خاڪو رکندي روئن جي شهر ۾ ئي جوان ٿيو ۽ ڏاڍو ٺاهوڪو جوان هئو. سندس هڪ واقفڪار مائيءَ هن لاءِ لکيو آهي:

"ڪنهن يوناني نوجوان وانگر هو قد جو ڊگهو، سنهڙو، باوقار ۽ ڪسرتي جسم جو مالڪ جوان هئو، جنهن کي پنهجين خوبين بابت ڪا سُڌ نه هئي، نه ڪا پنهنجي شخصيت جيٰ گهري تاثر ۽ زندگيءَ جي وهنوار ۾ سندس انفراديت جي کيسَ پروڙ هئي."

فلابيئر کي اسڪول ۾ بالڪل مزو نه ايندو هئو ۽ نه وري اٺويهن سالن جي عمر ۾ پئرس ۾ قانون جو علم پڙهنديءَ کيس سڪون پئي آيو. بهرحال کيس زندگيءَ بابت ڪو فيصلو ته ڪرڻو ئي هئو، سو هن آخرڪار هڪ پختو فيصلو ڪيو ته هو زندگيءَ ۾ ڪوبه ڌنڌو نه ڪندو. انهيءَ جي وضاحت ڏيندي هن لکيو آهي: "آئون پنهنجي آسپاس موجود ماڻهن کان ايتري بچاءَ رکان ٿو، جو ساڻن برائيءَ توڙي چڱائيءَ وارو ڪوبه رستو رکڻ نٿو گهران."

فلابيئر زندگيءَ کان ايترو ته بيزار هئو،جو هن ان کي پنهنجن لفظن ۾ "رنڊٽي جي بادبان مان نڪرندڙ ڪني ڪاڏي جي النّي ڏياريندڙ بوءِ"، جهڙو ٻڌايو آهي.

فلابيئر پنهنجي نوجوانيءَ جي ڏور کان وٺي، عجيب رومانوي ڇڪتاڻ جو شڪار رهيو، جنهن منجهان هو سڄي عمر پنهنجي جند نه ڇڏائي سگهيو. هن جي آڏو هڪ پاسي اصلي دنيا جي گهل گيندڙ، هڻ وٺ، ڇسپائي، ذهني ڪنڌپٽو ۽ بدصورتي هئي، ته ٻئي طرف سندس انتهائي نفيس تصوراتي ذهن جا خلقيل سرمستيءَ سان ڀرپور رويا هئا. انهيءَ متضاد صورتحال سندس اندر سُتت ئي ذهني پيڙا کي جنم ڏنو، ڪيس اعصابي بيمارين ۾ ڌڪي ڇڏيو. جن جو باقي حياتي هو دائمي مريض رهيو. انهيءَ 'حيرت ڀريل ذهني سرڪڻ' (جنهن ۾ هن پنهنجي خيالن کي جڪڙي ڪتابن کي جنم ڏنو) کي ضابطي ۾ آڻڻ لاءِ لکڻ ۽ تخليقڻ شايد وٽس آخري راهه وڃي بچي هئي.

1846ع ۾ جڏهن سندس والد جو لاڏاڻو ٿيو، ته هن علم قانون جي تعليم هميشه لاءِ تياڳي ڇڏي ۽ ٽن مهينن کان پوءِ جڏهن سندس ڀيڻ به راهه رباني ورتي، ته هو روئن ڇڏي 'ڪروئسي' جي ڀرواري شهر ۾ اچي رهيو، جتي ڪجهه وقت کان پوءِ سندس والده به اچي گڏيس. هُن شهر ۾ هڪ وڏي خوبصورت باغ ۾ لهنوارو ٺهيل سندس گهر، 'سين' نديءَ جي پر ۾ هئو، جنهن جي ڪڙڪين مان نديءَ ۾ ٻيڙين جي اچ وڃ آسانيءَ سان نظر پئي آئي. هڪ دفعو 'برٽينيءَ' جي شهر ۾ رهڻ، مٿديٽرنين جي ڊگهي مسافريءَ ۽ ايڪڙ ٻيڪڙ پئرس جي چڪرن کان سواءِ، فلابيئر باقي سڄي حياتي انهيءَ گهر ۾ گذاري.

هتي رهائش کان ڪجهه ورهيه پوءِ فلابيئر جو هڪ 'خواب ناول' شايع ٿيو، جنهن ۾ سينٽ انٿونيءَ جي حرص ۽ هوسِ تي لکيل آهي. هيءُ ناول پنهنجي سٽاءَ ۾ شاناٺتو، سگهارو ۽ مواد جي لحاظ کان غضب ناڪ تحرير آهي.

1850ع ۾ هن پنهنجي جڳ مشهور ناول مادام بواري تي بنيادي ڪم ڪرڻ شروع ڪيو ۽ اهڙي طرح سان هن اجگر جهڙي تحرير تي هن اٿاهه عرق ريزيءَ جي ابتدا ڪئي. هيءَ تخليق شعله انداز تصوريت جي پيداوار نه، پر هڪ عورت جي قسمت ۽ محدود ملَيل ماحول جو سچو پچو ۽ سُچيت دستاويزي مطالعو هئو.

هن ناول ۾ ڪيترائي ايڏا ته شاندار ڪردار آهن، جن جي واکاڻ لاءِ افسوس ته هن ننڍڙي مضمون ۾ جاءِ ڪانهي. هر ڪردار جي لاءِ لائق ليکڪ ايڏي ته زبردست محنت ڪئي جو ناول ۾ اهو ڪردار پلي ته ننڍڙو ڇو نه هجي، پر هن انهيءَ ڪردار جي سڄي زندگيءَ جو مشاهدو ڪيو. هن اصل پلاٽ جا ڪيترا ئي اختصار ترتيبيا، پوءِ انهن ۾ ڪجهه وڌيڪ واقعا شامل ڪيا. ڪن

جي ڪَٽَ ڪُوٽَ ڪئي ۽ پوءِ انهن کي ڇَنڊي ڇاڻي صفائيءَ سان پختي منطق سان جوڙيو. آخر ۾ هن انتهائي ڪٺنائيءَ ۽ شديد محنت سان ناول لکڻ شروع ڪيو، ڇاڪاڻ جو لکڻ جي معاملي ۾ هن جو پنهنجو نظريو هئو. جنهن تي هو سچي حياتي پختو بيٺو رهيو. هن جي آڏو ڪنهن به پورٽتا يريل آڪاٽيءَ کي جٽڻ لاءِ ضروري هئو، ته ان ۾ لفظن جو به پورٽتا يريل تسلسل هجي-۽ اهڙي ڪماليت حاصل ٿيڻ ڏاڍو ڏکيو ڪم هئو. انهيءَ لاءِ اڪثر ڪري هو هر جملي ۾ ڪئين دفعا تبديليون ڪندي،محاورا بدلائي ڇڏيندو هئو.

ڪلاڪن جا ڪلاڪ هڪ اکر ورجائي، ڇپاڙي بلند آواز ۾ اُچاري، انهيءَ جو مطلب سوچي/ سمجهي پوءِ استعمال ڪندو هئو، پر جي اجا به تسلي نه ٿيندس ته مختلف دوستن سان ڊگها ڊگها بحث ڪرڻ کان پوءِ،مس وڃي انهيءَ لفظ کي ڪتب آڻيندو هئو. انهيءَ تندهيءَ سان مسلسل لکڻ، لکي ڦاڙي ڇڏڻ ۽ بيشمار پنا ڪارا ڪرڻ ۽ وري وري لکڻ جي پنجن سالن تائين مهي ولوڙ ڪرڻ کان پوءِ وڃي،هن اهو شاهڪار ناول مڪمل ڪيو. آخرڪار جڏهن اهو ناول ڇپجي پڌرو ٿيو ۽ هزارن جي تعداد ۾ وڪامجڻ لڳو،ته هن تبصرو ڪندي چيو:

"ڪاش وٽس ايترا ڏوڪڙ هجن ها، جو هو انهيءَ ناول جون گهٽي کان گهٽيون ڪاپيون وٺي،انهن کي ساڙائي ڇڏي ها."

انهيءَ جي ابتڙ سمجهو پاٺڪن،ڪتاب جي ليکڪ اندر موجود ان قيمتي وکر کي سمجهي ورتو، جنهن اڳتي هلي ان کي هڪ انقلابي تحرير جو درجو بخشيو، خاص ڪري سڀ کان وڌيڪ هن ناول ۾ موجود حقيقت پسنديءَ کي ساراهيو ويو.

فلابيئر جي هن ناول ۾،ليکڪ اصل زندگيءَ جي مونجهارن کي،ڏاڍيءَ خوبصورتيءَ سان بند ڪندي،هر واقعي/ حادثي بلڪ هر اکر کي،ناول جي مُک مضمون سان لاڳاپيو. ان سان گڏوگڏ هيءَ تصنيف نه رڳو نثر جو هڪ اهڙو عاليشان مثال هئي، جنهن ۾ ٽوڪ ۽ ترتيب يا تال (Rhythm) جو لافاني سنگم موجود هئو، پر سڀ کان اهم شئي اها ته،مشهور لافاني تحرير 'الياڊ' ۽ شيڪسپيئر جي لکڻين وانگر،'مئڊم بواري' ۾ توهان کي لکندڙ جي ذات جو ڪوبه ذڪر نه ملندو.

سرجڻهار پاڻ کي ناول منجهان ميساري ساڪُن رکيو، توڙي جو هو پنهنجي هر ڪردار سان گڏ احساسن جي بلندي ڇُهندي نظر ايندو، پر سندس همدرديون ڪنهن سان به نه هونديون. جنهن جي نتيجي ۾ ڪتاب جو تاثير سڌو سنئون ۽

گهرو پوڻ لڳندو. هن ۾ نہ تہ جذباتي پڻو آهي ۽ نہ ئي وري اخلاقيات جا واعظ ڪيل آهن. بلڪ سڄي الميي بابت ڪا وضاحت بہ ڏنل ڪانهي. تنهن ڪري پنهنجي اندر ناول، تکو، ظالماڻو ۽ حقيقي زندگيءَ جهڙو صفا چٽو آهي.

هن لافاني تخليق سرجڻ کان پوءِ فلابيئر Education Sentimentale، 'Salambo'، "L, ۽ هڪ اڻ مڪمل ناول 'Bouverd et Peicuchet' پڻ لکيو، جيڪو رومانويت ۽ حقيقت پسنديءَ جو مجموعو هئو. انهيءَ کان سواءِ هن ساڳي شديد محنت ۽ ارپنا ساڻ پورٽتا جي حاصلات لاءِ ڪيترائي ناٽڪ ۽ ڪهاڻيون پڻ تخليق ڪيون.

آخرڪار 1880ع ڌاري دنيا جو هيءُ عظيم ڪلاڪار دل جي دؤري وگهڻ گذاري ويو. پنهنجي شديد محنت جو ذڪر ڪندي، هن آخري ڏينهن ۾ هڪ هنڌ لکيو: "آئون پنهنجي هڏڙن جي مِکَ تائين تڪجي چُور ٿي پيو آهيان."

هُن چوٽيهن سالن تائين فن جي پانهپ ڪئي ۽ اڄ جڏهن عظيم فن جي اڻ ٿڪ گهرج کي ڪڏهن ڪڏهن وساريو ويندو آهي، تہ فلابيئر جو نالو اُن کي نئين زندگي بخشي ڇڏيندو آهي، ڇاڪاڻ تہ فلابيئر اهو تخليقڪار آهي، جنهن 'مادام بواري' نالي هڪ جنتيءَ جي تذڪري کي ادب جو هڪ لافاني شاهڪار بڻائي ڇڏيو.

اچو تہ سندس ويجهي دوست ۽ جوشيلي مداح، مشهور فرانسي ليکڪ موپاسان جي واتان سندس فن تي ڪيل هيءُ تبصرو نظر مان ڪيون:

"شاهہ بلوط جي وڻ هيٺان نوڙيل، ڊگهي ٽيڪ واري ڪرسيءَ تي ويٺل ۽ پنهنجن ويڪرن ڪُلهن ۾ جهنويل فلابيئر، اڪثر ڪري ڪاڳرن جي ڇنڊڇاڻ ڪندي نظر ايندو. سندس نيرين اکيون جون ننڍڙيون ماٽڪيون، ڪنهن مسلسل تحرڪ منجهہ لڳل بہ ڪارا ٽپڪا پاسندا. کيس اڪثر ڪليسائي عملدارن/ پادرين وانگر سڄي ڪوپڙي ڍڪيندڙ ٽوپي پاتل هوندي، جنهن منجهان سندس ڊگها گهنڊيدار وار هيٺ لهي ڪُلهن تي ڦهلجي ويندا هئا. جسم تي ناسي رنگ جو ڊگهو ڪارو چوغو پيل هوندو هئس، جيڪو کيس مڪمل طور تي پاڻ ۾ لڪائي ڇڏيندو هئو ۽ ڊگهين ڪاڏيءَ تائين آيل مڇن سان پريل سندس ڳاڙهو چهرو، رت جي تيز دؤري جو شاهد هئو. جڏهن تہ جهنجهيل پرون منجهان سندس اکيون هڪ ليک وانگر ظاهر ٿينديون هيون ۽ هو پنهنجي ڌُن ۾ وينو لفظن کي ڦولهيندو، محاورا سنواريندو، ترتيبيل اکرن جي ظاهري معنائن جو مطالعو ڪندو ۽ ڪنهن سياڻي شڪاريءَ وانگر پير پير ۾

ڏيئي تاڙ وٺي، اکرن جي تاثرن جو پيمانو ۽ اندازو لڳائيندو."

"پوءِ ڪندو لکڻ جي شروعات- پهريائين آهستي، پوءِ يڪو خاموشي، وري لکڻ شروع. اول مقرر ڪيل حدن جي اندر ۽ لڳايل اندازن تائين لکندو، پوءِ گهرج مطابق اکرن جو واڌارو ڪندو. سندس هڪ حصو ويهن صفحن تي وڃي پورو ٿيندو. ايئن سوچ جي ٻيڙيءَ جو ڪنهن غلام ناکئي وانگر ونجهه هلائيندي هلائيندي جڏهن ٿڪجي چور ٿي پوندو، ته پوءِ سندس ڪنجهڪار شروع ٿي ويندي."

"ڪڏهن ڪڏهن پنهنجو قلم هنج جي چترائي سان ڪٽيل ڪنين سان پريل ٿالهه ۾ اڇلائيندي، هو ڪنهن پني کي ڪٽيءِ پنهنجين اکين آڏو جهليندي نونٽ تي جهڪيءِ هڪ ٽڪرو تيز ۽ بلند آواز ۾ پڙهڻ لڳندو. ايئن ڪندي هو پنهنجي نثر جو تال ميل محسوس ڪرڻ جي ڪوشش ڪندو ۽ پوءِ اوچتو چُپ ٿيءِ چڻ ته آواز جو چٽو پڙلاءُ ٻڌڻ جي ڪوشش ڪندو. بعد ۾ آوازن کي سنواري، ضرورت کان وانجهيل تال خارج ڪريءِ ڪنهن مسافر وانگر ڊگهي مسافريءَ تي هلندي، وقفي وقفي سان ساهي کڻڻ وانگي ڪامائون ڏيندو ويندو."

"ساڳئي وقت هزارين ٻيا پهلو ۽ کيس وڪوڙيون پريشان ڪيون بيٺا هوندا هئا ۽ اڪثر ڪري هراسان ڪندڙ يقينءِ سندس ذهن ۾ مضبوطيءَ سان ڪتل هوندو هئو. هو چوندو هئو:

"هنن هزارين محاورن، هئيتن ۽ ٻوليءَ جي لاڙن مان، مون کي فقط هڪ محاورو، هيئت ۽ لاڙو چونڊڻو آهي، جيڪو منهنجي احساسن کي مڪمل معنيٰ بخشي سگهي. انهيءَ ڪري ڪنهن پهلوان وانگرءِ لکڻ مهل سندس چهرو سرخ، مشڪون تاڻيل رهنديون هيون، چڻ ته هو سخت ڪاوڙ ۾ لفظن ۽ تصورن سان ملهه وڙهندو هجي. ڪڏهن ڪين دسي ٿو وجهي، ڪڏهن ٻڪ وجهي مٿي ٿو کٽي ۽ پنهنجي همٿ سان ڪين پاڻ وٽ جڪڙي ٿو رکي."

"مان سمجهان ٿو ته گستاف فلابيئر کان وڌيڪ، ڪوبه ليکڪ پنهنجي فن جي عزت ۽ اُن سان محبت نٿو ڪري ۽ نه ئي ڪنهن وٽ ادب جو مانُ مرتبو ڪانئس وڌيڪ آهي. سالن کان ساڳي نموني لکندي، ايئن ئي هو پنهنجي لکڻين لاءِ ڪتب ايندڙ ڊيسڪ منجهه ڪري ٿو پوي. کيس ادب ماري وڌو- بالڪل ايئنءِ جيئن ڪانئس اڳءِ ڪيترن ئي اتساهه سان پريل عظيم شخصن کي، ادب سان لڳاءُ ڳهي هڙپ ڪري ڇڪو آهي."

(جان ڪننگ جي ڪتاب
"100 Great Personalities of the Wrold" تان ورتل)

فيودور ميخائيلووچ دوستووسڪي

جنم: 30 آڪٽوبر 1821ع

لاڏاڻو: 25 جنوري 1881ع

هوننئن ته هر ماڻهو پنهنجي حياتيءَ ۾ لاتعداد اهڙيون شيون پڙهي ٿو، جن جو تاثر نهايت گهرو، دل ڇُهندڙ ۽ من جا مونجهارا بيان ڪندڙ هجي ٿو. پر ٿڌهن به ڪي ڪتاب يا انهن جا سرجيندڙ نه رڳو انهن خاص تخليقن ۾ به خاص جاءِ والارين ٿا، بلڪ هو ته جڻ سوچن جي سفر جا ساٿي ۽ لاشعور جي وسعتن ۾ عظيم ڪوجي ٻڌجي گڏ نڪري پون ٿا . پوءِ پنهنجي گهري ادراڪ سان اهڙا اهڙا ته ويچار، خواهشون، حسرتون، محروميون، اميدون ۽ عدم سلامتيون احساسن جي دامن مان پڪڙي، شعور جي عدالت ۾ اچي ٿا پيش ڪن، جو سندن خيال جي قوت ڪي محسوس ڪندي،سچ پچ ته

حيرت وڌيو وڃي! جنهن ڪري اڪثر محسوس ائين ٿو ٿئي ته اهي ڪلاڪار رڳو اکرن جا ڪاروباري ڪاراوا نه پر خيالن، احساسن ۽ سوچن جا غيرمعمولي سفير آهن. هو هن سرشتيءَ جا اهڙا عظيم تحفا آهن، جن کي جيڪڏهن عجيب ڪائناتي اسرارن جا اهم شاهد به ڳڻائجي ته وڌاءُ نه ٿيندو.

انهيءَ حوالي سان مان سمجهان ٿو ته هر پڙهيل ڳڙهيل شخص جي زندگيءَ ۾، ڪي نالا اهڙا ضرور هوندا آهن، جن کي هو پنهنجي روح جو ترجمان ۽ پنهنجن احساسن جو امين سمجهندو آهي. انهيءَ تسلسل ۾ مون اڏو منهنجي سموري تخليقي ۽ شعوري سگهه تيءَ جيڪي به شخص بي انداز اثرانداز ٿيا آهن، انهن ۾ هڪ ٻئائي ۽ ٻيو دوستووسڪي آهي. مون پنهنجي حياتيءَ ۾ نظم ۽ نثر ۾ جيترو هنن ٻنهي مهان هستين کي گهرو، گهڻ رخو، سُچيت، سُشيل، حساس، مُدرڪ ۽ معتبر ڏٺو/ سمجهيو آهي، تيترو ٻيو ڪو نظر نه آيو.

روس جي عظيم ناول نگار دوستووسڪيءَ وٽ فن، ڏاهپ ۽ احساس جي 'ته مورتيءَ' جي جيڪا انتها آهي، ان کي ٽُڙ نموني بيان ڪرڻ، مون جهڙي معمولي شخص لاءِ ممڪن ئي نه ڪونهي. هو يوناني ديوتا ميڊاس وانگر جنهن لفظ، خيال، ڪردار ۽ سوچ کي پنهنجي عظيم فني ۽ فڪري پارس سان ڇُهي ٿو، سو سون بڻجيو وڃي. سون به اهڙو، جيڪو زنده ڪردارن جي روپ ۾ نه رڳو چرپر ڪري، ڳالهائي، ٻولهائي سگهي، پر وقت ۽ حالتن جي به ڪثافت سان متس ڪو به اثر پئجي نه سگهي.

مون سواءِ ڪنهن ايڪڙ ٻيڪڙ تحرير جي، دوستووسڪي جا سمورا ناول ۽ لکڻيون پڙهيون آهن. هو مون کي هر سِٽ ۾ هڪ عام انسان کان گهڻو مٿيرو شخص/

فنڪار نظر آيو آهي. سندس حوالي سان اڄ يورپ ۾ لاتعداد ادارا ۽ ڪتاب انهيءَ لاءِ ناهن ته هُن ڇا ۽ ڇو لکيو آهي؟ پر اهي رڳو گائيڊ ٿا ڪن ته دوستووسڪيءَ کي پڙهڻ جو طريقو ڪهڙو آهي؟ سندس ڪردارن، منظرنگاريءَ ۽ جذبات نگاريءَ کي درست طريقي سان محسوس ڪرڻ جي واٽ ڪهڙي آهي؟

دوستووسڪيءَ لاءِ بنان ڪنهن دعويٰ جي، مان رڳو اهو چوندس ته جيتريقدر مون سمجهيو آهي، ته هو مون کي نه رڳو ماضي پر حال ۽ آئيندي جو به هڪ اهڙو امر سرجڻهار لڳو آهي، جيڪو لفظ 'ڪلاسڪ' جو تُز اظهار آهي. بلڪل اهڙو ڪردار جنهن لاءِ پنائي بادشاهه چيو:

"وڪر سو وهاءِ جو پئي پُراڻو نه ٿئي."

بيشڪ سندس وکر سدائين تازو آهي. اهوئي سبب آهي جو آئون انهيءَ تازگيءَ ۽ تُزپڻي جو اهڙو مداح آهيان، جنهن کي اکر نٿا ملن،جو هن ذات جي صاحب جو ڪو مناسب تعارف پيش ڪري سگهي. بلڪ سندس ذات ۽ تخليق ته وڏي ڳالهه آهي،رڳو هن جي ناول جي ڪنهن صفحي جي هڪ سٽ ۾ آيل ڪنهن ڪردار جي ڪٿ ڪري،ان جي شدت، گهرائي ۽ وسعت ماپي سگهڻ به مون لاءِ ممڪن ڪونه آهي! دوستووسڪيءَ کي سمجهڻو آهي ته دوستووسڪيءَ جي هر تحرير کي نه ڇڙو پڙهيو وڃي، پر بار بار پڙهيو وڃي.

- سنڌيڪار

اڻويهين صديءَ جي پوئين اڌ ۾ جن ٽن روسي ليکڪن وڏو نانءُ ڪمايو ۽ اولهه تي ادبي ڌاڪو ڄمايو، تن جا نالا آهن: ٽالسٽاءِ، چيخوف ۽ دوستووسڪي. هنن منجهان به پويون نالو اهڙو آهي، جنهن اولهه جي ادبي اوسر تي گهرو ۽ سڌو سنئون اثر ڪيو. ٽوٽي جو طبيعت جي لحاظ کان هو هڪ باغي، بيمار، شين بابت حد درجي جو شڪي مزاج، عادي جُواري ۽ تکو شخص

هئو، پر لکت جي حساب سان هو اڻ لڀ ادبي لياقت جو صاحب هئو. سندس ذهني اورچائي ۽ تخليقي ذات جا جلوا هُن جي ناولن جي تسلسل مان پَسي سگهجن ٿا، جيڪي سندس ناول 'ڏوهه ۽ سزا' (1866) کان شروع ٿي 'برادرز ڪرامزوف' (1880) تي پورا ٿين ٿا.

دوستوَوسڪيءَ پنهنجين انهن لکڻين ۾ خدا ۽ بندي جي وچ ۾ لاڳاپن جي حمايت ڪئي آهي. مٿين ناولن ۾ هن اظهار جُو اهڙو ته اعليٰ ڏانءُ حاصل ڪيو آهي، جيڪو ڪيترن نقادن جي خيال ۾ ڪائنس پهرين ڪنهن ٻئي ساهتڪار جي حصي ۾ ناهي آيو. پنهنجي تحريرن ۾ چٽي ڪردارنگاريءَ ۽ جذبن جي نفسيات بابت گهري ڄاڻ جي ڪري، هو دراصل ادب ۾ هڪ نئين واٽ جو بنيادڪار مڃيو ٿو وڃي.

فيودور دوستووسڪيءَ جي ذات بابت وڌيڪ ڄاڻ حاصل ڪرڻ کان پهريائين، اچو ته هن ننڍڙي واقعي تي نظر وجهون:

1849ع ۾ ڊسمبر جي هڪ ڏهاڙي،روس جي تخت گاهه پيٽرسبرگ جي سمائنو وسڪي چوُنڪ تي، ٽن قطارن ۾ ايڪويهه قيدي بيٺا آهن. چوُنڪ جي وچ ۾ موت جو تختو کڙو ڪيل آهي. جنهن تي شهر جو مُکي (Sheriff) هٿ ۾ ڪجهه ڪاڳر کنيو بيٺو آهي، جن منجهان هر هڪ جو نالو وٺندي هيٺيان اکر دُهرائي ٿو:

"هن کي موت جي سزا ڏني ويئي آهي."

مُکي نالا کڻي جيئن ئي موت جي تختي تان هيٺ لٿو،ته سچ پچ ڊسمبر جي سرد جهڙالي موسم ۾، بادلن منجهان اوچتو پنهنجو مُنهن ڪڍيو. ايتري ۾ هڪ قيديءَ ٻُڻ ٻُڻ ڪندي،پنهنجي ڀرسان بيٺل ساٿيءَ کي چيو: "اهو اڻ ٿيڻو آهي ته هو اسان کي ماري ڇڏين." سندس ڳالهه جو جواب ڏيڻ لاءِ ڀرِسندڙ همراهه ڪيس تيار ٿيل ڪفن جي پيٽين ڏانهن هڪ مختصر اشارو ڪيو، جيڪي موت جي تختي جي پر ۾، اڇن لٽن سان ڍڪيل هيون ۽ سندن انتظار ڪري رهيون هيون.

انهيءَ وچ ۾ مُکيءَ جي سربراهيءَ ۾ موت مار ڪارروائي جاري رهي ۽ ايڪويهن منجهان پهريان ٽي شخص،موت جي تختي ڏانهن نيا ويا، سندن هٿ پير ٻَڌي،کين ڇهري تي ٽوپ پڻ چاڙهيا ويا.

اهو منظر ڏسي،انهيءَ نوجوان جا سڀئي آسرا ختم ٿي ويا، جنهن ٿورڙي جهٽ اڳ پنهنجي ساٿي قيديءَ سان ٻُڌڪو ڪيو هئو. چاڪاڻ جو کيس محسوس ٿيڻ لڳو هئو،ته سندس زندگيءَ جي بتي هاڻي پنجن منٽن ۾ اجهامڻ

واري آهي. ذهن ۾ اهو سوچيندي هن گرجا گهر جي سونهري قبي ڏانهن نهاريو، جتان سج جي ڪرڻن جا اولڙا ٿي آيا ۽ پوءِ اوچتو هن کي ايئن لڳو، ڄڻ ته اهي ڪرڻا اُنهيءَ هنڌ تان ئا اچن، جتي پنجن منٽن کان پوءِ هو پاڻ به موجود هوندو.

ها پر، انهيءَ کان اڳ جو گولي هڻندڙ سپاهين کي، پهرين ٽن قيدين تي گوليون ڇوڙڻ جو حڪم ملي، عام حالتن جي برخلاف، ڪجھ ڏگهي دير تائين سانت ڇانيل رهي. ايتري ۾ اڳ ۾ پُٺڪو ڪندڙ نوجوان، جنهن جي پري جي نظر خراب هئي، سو جيتوُٽيڪ ڇٽي نموني سان آسپاس جي وارتا ته ڪونه ٿي ڏسي سگهيو، پر ڪيس ڪو سؤنچو ڪنين ضرور پيو...... ٿوري جهٽ ڪانپوءِ ڏسڻ ۾ آيو، ته اوچتو پريان ڪو عملدار گهوڙو تيز ڊوڙائيندو ۽ هٿ ۾ اڇو رومال زور زور سان لوڏيندو، ڊوڪيندو اچي چؤنڪ ۾ ٿو پهچي ۽ زور زور سان هيٺيون حڪم نامو پڙهي ٿو:

”مون کي روس جي بادشاه زار جو حڪم آهي، ته هنن سيني قيدين کي ڏنل موت جي سزا، سائبيريا ۾ چئن سالن جي سخت پورهيي سان قيد جي سزا ۾ تبديل ڪئي وڃي. جڏهن ته هڪ قيديءَ کي صفا آزاد ڪيو وڃي.“

انهيءَ موقعي تي ڪاٺُو ويهه درجا پوندڙ ٿڌ ۾، رڳو هڪ قميص پهريل اُهو شخص، جنهن کي ٻئي مرحلي ۾ بندوقن آڏو اچي، پنهنجي سزا ڀوڳڻي هئي ۽ جنهن لاءِ زندگيءَ جي مٿين ويهن منٽن کي وسارڻ بالڪل ناممڪن هئو. انهيءَ نوجوان شخص جو نالو فيودوردوستووسڪي هئو. جيتوُٽيڪ ان وقت هن جي عمر ڇڙي اٺاويهه سال هئي، پر تڏهن به ادبي حلقن ۾ سندس چڱي سڃاڻپ ٿيل هئي ۽ اها سيني کي پڪ هئي ته هڪ ڏينهن، هو سموري روسي تواريخ جو هڪ عظيم ناول نويس ٿي اُڀرندو...

جيتري قدر دوستووسڪي جي ابتدائي ڏهاڙن جو تعلق آهي، ته 1821ع جي ڳالھ آهي ته ماسڪو جي سينٽ ميري اسپتال جي عملي ۾، هڪ فوجي سرجن به شامل هئو. کيس ميخائيل آندري وچ دوستووسڪيءَ جي نالي سان سڏيندا هئا. سرجن سان گڏ اسپتال سان لاڳاپيل ننڍڙي فليٽ ۾، سندس سهڻي ۽ سڀاجهي زال به گڏ رهندي هئي. جنهن کي 30 آڪٽوبر تي ڀيو نمبر پُٽ ڄائو. هن ٻار جو نالو ميخائيلو وچ فيودور رکيو ويو.

ٻالڪ جو پيءُ ڊاڪٽر صاحب، پنهنجي سِر هڪ عجيب شخص هئو، هو شراب جو هڪ پڪو موالي ته هئو ئي، پر پنهنجي ڪٽنب لاءِ به ڏاڍو شڪي مزاج ۽ سخت طبيعت وارو شخص هئو. ايتري قدر جو پنهنجي جوان نينگرين کي به ڪڏهن اڪيلو ڇڏڻ بجاءِ، هر پاسي ساڻن گڏ ويندو هئو. هو ڪنهن سخت

گير نفسياتي مريض فوجي سارجنٽ مئجر وانگر، پنهنجن ڇٽن ڇوڪرن تي بہ سدائين پيو حڪم هلائيندو هئو. ڪاوڙ تہ هميشہ ڪَنڌي تي چڙهيل هوندي هئس ۽ معمولي ڳالهہ تي بہ طيش ۾ اچي ويندو هئو. ظاهر آهي تہ انهيءَ حالت ۾ ٻار ڪانئس ڏاڍو ڏڪندا هئا.

ها، بس ٿورو ٽڪو سندس سهڻي ۽ ٿلهي زال جو مٿس ضابطو رهندو هئو. هوءَ نہ ڇڙو سندس شراب نوشيءَ واري عادت تي نظر رکندي هئي، پر جڏهن هوش خطا ٿيندا هئس،تہ ڪيس ٿڌو ڪري آپي ۾ پڻ آڻيندي هئي. هوءَ جڏهن بہ گهر ۾ موجود هوندي هئي، تہ اڪثر ڪري ٻارن کي سندس ڪاوڙ جو شڪار بڻائڻ کان بچائي وٺندي هئي.

ڊاڪٽر صاحب جي ٻين لڇڻن منجهان،سندس طبيعت ۾ ڪنجوسپائيءَ وارو نيچپڻو ڪجهہ سرس هئو. ايتريقدر جو سوَرنهن سترنهن ورهين جي عمر تائين،هو پنهنجن پٽن کي،ڪيسي ۾ رکڻ لاءِ ٽَڪو بہ نہ ڏيندو هئو. پر ان هوندي بہ هن نہ رڳو 'ٻولا' جي علائقي ۾ ٻنيءَ ٽڪرو ورتو هئو،پر جڏهن سندس ننڍڙو دوستووسڪي نون ورهين جو ٿيو، تہ ڪيس هڪ چڱڙي اسڪول ۾ بہ داخل ڪرايائين. هن ٻنيءَ تي ڊاڪٽر صاحب جي گهرواري ۽ سندس ٻار، آرهڙ جي موڪلن وارا ڏينهن وڃي گذاريندا هئا، دراصل هيءَ ئي اها جڳهہ هئي،جتي ننڍڙو دوستووسڪي، ٻنيءَ تي ڪم ڪندڙ سندس پيءُ جي غلام هارين سان واسطيداريءَ ۾ آيو. هارين سان انهن لاڳاپن،اڳتي هلي سندس زندگيءَ تي ڏاڍا گهرا اثر ڇڏيا.

سال 1837ع ۾ دوستووسڪيءَ جي والده جو چالاڻو ٿيو. جنهن ڪانپوءِ هو پاڻ ۽ سندس وڏو ڀاءُ،فوج جي انجنيئرنگ واري اسڪول جي لاءِ چونڊ ۾ ويئا. انهيءَ موقعي تي حيرت ڀري ڳالهہ اها ٿي،جو دوستووسڪي تہ چونڊجي ويو، پر سندس ڀاءُ جيڪو وڏيڪ رُعبدار شخصيت جو مالڪ هئو، سو نہ ڪَڇي سگهيو.

هوڏانهن زال جي مرتيي کان پوءِ ڊاڪٽر جي شخصيت تہ صفا چڪناچُور ٿي ويئي. هو نہ رڳو بدترين عادي شرابي بڻجي پيو،پر سندس سڀاءُ بہ وڌيڪ ظالماڻو ٿي ويو. نتيجي ۾ پنهنجي ڊيوٽي بہ چڱي طرح سرانجام نہ ٿي ڏيئي سگهيو ۽ نيٺ نوڪريءَ تان استعفيٰ ڏيئي وڃي، پنهنجي ٻنين تي رهي پيو. هتي هو پنهنجي غلامدار هارين مٿان ايترو تہ وحشياڻو تشدد ڪندو هئو، جو ڪڏهن ڪڏهن تہ سندس هٿان منجهائن ڪو مري بہ پوندو هئو.

ٻئي طرف دوستووسڪي 1843ع ۾ فوج جي انجنيئري ڪاتي مان امتحان

پاس ڪري،ڪميشن حاصل ڪئي ۽ اُتي ئي ڪيس ڊزائينر جي نوڪري ملي ويئي. توڻي جو ڪيس گذاري لاءِ سال ۾ سڄا سارا پنج هزار روبيل ملندا هئا، پر تڏهن به اتي سندس زندگي بي چَسي ٿي گذرندي هئي. هُن پنهنجو پاڻ کي لاُابالي طبيعت رکندڙ ماڻهن جي سنگت سان واڳي ڇڏيو هئو، تنهن ڪري مالي طور تي بهتر هوندي به سدائين تنگ دستيءَ ۾ رهيو. فيدور کي چڪري واري جوا (Billiards) کيڏڻ جو ڏاڍو شوق هوندو هئو. جتي به سدائين پئسا ٽَنگ ٻُڏڙو ڪيو ويٺو هوندو هئو. سواءِ زندگيءَ جي پوين سالن جي، جڏهن ڪيس ناولن جي ڇپائيءَ مان چڱا خاصا ڏوڪڙ ۽ مشهوري ملي، زندگي ۾ اڪثر ڪري هو هٿ ڇوٽ هئڻ ڪري،سدائين ڪنگال ڪاٽو رهيو.

پنهنجي طبيعت ۾ اهڙي لاپرواهيءَ ۽ عجيب سڀاءَ جي هوندي به،منجهس ڪا اجهل اڻ تُٽ ضرور هوندي هئي، جنهن سندس زندگيءَ کي تبديل پئي ڪيو. انهيءَ تبديليءَ جي دٻاءَ هيٺ ڪيس ادب ڏانهن ڇڪ محسوس ٿي ۽ هُن بالزاڪ جي جڳ مشهور ناول "Eugine Grandet" جو ترجمو ڪرڻ شروع ڪيو. انهيءَ دوران ٿوري ئي وقت کان پوءِ،هو فوجي نوڪريءَ مان بيزار ٿي پيو ۽ پنهنجي ڀاءُ ميخائيل ڏانهن 1843ع جي آخر ۾ لکيل خط ۾ ڪيس ڏسيائين: "نوڪريءَ مان مون کي ٻٽاڻن جهڙي ڪراهت ٿي اچي." تنهن ڪري ستت ئي انهيءَ نوڪريءَ تان تياڳ پتر ڏيئي،هميشه لاءِ فوج کي خدا حافظ چيائين.

انهيءَ صورتحال بابت پنهنجي ڀاءُ کي ٻيو وضاحتي خط لکندي چيائين: "نوڪري ڇڏيندي مونکي ڪو پڇتاءُ ڪونهي، آئون بالڪل پُراميد آهيان. جلد ئي مان اهڙو ناول مڪمل ڪرڻ وارو آهيان، جيڪو هڪ انتهائي منفرد تخليق هوندو."

دوستووسڪي جو خيال هئو ته هو ان ناول کي مشهور رسالي 'اوتيچيستوينيازاپيسڪي' ۾ قسطوار ڇپرائيندو. پر سال کان پوءِ به سندس اها خواهش پوري نه ٿي سگهي، ڇاڪاڻ جو رسالي جي انتظاميا مٿس زور ڀريو، ته هو ان ناول جي مسودي ۾ سندن مرضيءَ مطابق ڦيرڦار ڪري. پر هُن سندن هدايت تي عمل ڪرڻ بجاءِ، اهو ناول پنهنجي ذاتي خرچ تي ڇپرائڻ جو ارادو ڪيو. انهيءَ سلسلي ۾ هُن پنهنجي ڀاءُ ميخائيل ڏانهن لکيو:

"جيڪڏهن منهنجي هيءَ محنت سُريلي آهي، ته نه رڳو اها امرتا پائيندي، پر اها منهنجي مشڪلاتن کي گهٽائي،مالي لحاظ کان پڻ فائدو ڏيندي. پر جي ايئن نه ٿيو،ته پوءِ مون لاءِ ڪو ٻيو چارو نه هوندو، سواءِ ان جي ته پنهنجو پاڻ کي ڦاهو ڏيئي ماريان."

جيتوڻيڪ انهيءَ ڪتاب ڪيس وڏيڪ قرضي بڻائي ڇڏيو، پر دوستووسڪي پنهنجي دل نہ هاري. هن 1846ع ۾ پنهنجو مشهور ڪتاب "Poor folk" لکي ورتو. هيءَ ڪتاب جڏهن ان دؤر جي هڪ بهترين نقاد بہ پڙهيو تہ ساراهيندي ڪيس لکيائين:

"توهان شين جي اصليت کي ڪوڙي ڪڍيو آهي ۽ هڪ ئي ڌڪ سان ڪيترين سچائين کي بيان ڪيو آهي، انهيءَ شاهڪار کي مناسب مانُ ڏيو. آئون اوهان کي گذارش ٿو ڪريان، تہ انهيءَ سان هميشہ سچا رهجو. اهوئي رستو آهي،جيڪو توهان کي عظيم ليکڪ بڻجڻ ۾ مدد ڪندو."

اها مٿين راءِ ڏيندڙ نقاد، مشهور شخص بيلنسڪي آهي. پر سندس ساراهہ ۾ هو اڪيلو نہ هئو. رات وچ ۾ دوستو وسڪي ايڏي تہ شهرت ماڻي ۽ پڙهندڙن جي جيءَ ۾ جايون حاصل ڪيون، جو هن خط ۾ ڀاءُ کي لکيو: "آئون جتي بہ وڃان ٿو، تہ هرڪو مون کي تعجب منجهان ٿو ڏسي."

پر جنهن طريقي سان ڪيس ايڏي مڃتا ملي هئي،سو طريقو سندس لاءِ لاڀائتو ثابت ڪونہ ٿيو. هن جي طبيعت ۾ مَڳي اچي ويئي ۽ عجيب طريقي سان پنهنجن مَداحن ۽ خيرخواهن تي، وٺيَ انتهائي سخت تنقيدون ڪيائين. انهيءَ صورتحال جو جيڪو لازمي نتيجو نڪرڻو هئو،سو نڪتو. سيني سوچڻ شروع ڪيو تہ هيءُ هڪ ٽرڙو نوجوان پاڻ کي سمجهي ڇا ٿو؟ تنهن ڪري هر ماڻهوءَ مٿس فقط هڪ ئي طريقي سان جُهلون ڪرڻ شروع ڪيون ۽ سو طريقو اهو هئو،تہ هو سندس هر لفظ ۽ ڳالهہ جو مذاق اڏائڻ لڳا. انهيءَ جوابي ڪارروائي مٿس ايترو تہ اثر ڪيو،جو لڳ ڀڳ هر نقاد جو خيال آهي،تہ هو نفسياتي طور تي هلڪڙي چرياڻپ ۾ري پيڙا جو شڪار ٿي ويو۔ ۽ ڪيس نہ رڳو شديد اڪيلائي محسوس ٿيڻ لڳي، پر هو جتي بہ ويندو هئو،تہ نہ هوندي بہ ڪيس پنهنجي بي عزتي ٿيندي محسوس ٿيندي هئي.

سو سندس ڪاوش "Poor Folk" جي ڪاميابيءَ ڪان پوءِ، مٿس ناڪاميءَ جي هڪ ڊگهي رات طاري ٿي ويئي. جيئن تہ هِن ڪان اڳ ۾ هُن جو اهم مقصد، قلم جي ذريعي پنهنجا قرض چڪائڻ هئو، پر هاڻي ايئن پئي لڳو تہ دوستووسڪيءَ لاءِ پيهر ڪاميابي حاصل ڪرڻ ممڪن ڪونہ هئو، ڇو تہ ادبي حلقن طرفان مٿس ٿيندڙ ٺٺڪار ۾ مسلسل اضافو ٿيندو رهيو.

هاڻي هڪ هيڏي وڏي ادبي حلقي مان لوڏجڻ کان پوءِ دوستووسڪيءَ لاءِ انهيءَ کان سواءِ ٻي ڪا بہ واٽ ڪانہ هئي،تہ هو ڪنهن ٻئي پاسي مُنهن ڪري. سوهُن هڪ اهڙي ٽولي سان وڃي ياري ڳنڍي،جيڪو انهيءَ دؤر ۾ راڄ جي

آزاديءَ تي،سرڪار طرفان مڙهيل اَنياءَ ڀريل پابندين خلاف جهيڙڻ کان سواءِ غلام هارين جي آجپي لاءِ جدوجهد ڪري رهيو هئو. هنن ڀنهي لاڙن جو متس گهرو اثر ٿيو، پهريون هڪ اديب جي صورت ۾ ۽ ٻيو پٽس جي ڀنين تي غلام هارين مٿان ٿيندڙ ظلم بابت ٿيل تجربن کي ذهن ۾ رکڻ ڪري.

ان دؤر جي حڪومت جي،بهرحال اهڙن ٽولن جي چُرپُر تي ڪڙي نظر هئي ۽ هنن پنهنجا ايجنٽ،منجهن اول ئي داخل ڪري ڇڏيا هئا، هوڏانهن اهي 'مجاهد' وري ايترا ته ڀوررا هئا، جو ڪين آپيشاهيءَ واري حڪومت جي طاقت جو ڪو اندازو ئي نه هئو. انهيءَ غلام هارين جي آجپي واري ڳجهي سرگرميءَ واري تحريڪ ۾،دوستووسڪي انقلاب آڻڻ واري سچي خواهش ڪٿي،ايترو ته اڳتي وڌي ويو، جو نيٺ اختيارين جي نظر ۾ اچي ويو، جنهن ڪري 23- اپريل 1849ع ۾،کيس ننڊ ۾ سُتي گرفتار ڪيو ويو، ساڻس گڏ ويهه ڄڻا ٻيا به ٻڌا ويا، جن سيني کي آخرڪار 22- ڊسمبر تي،مٿي بيان ڪيل سيميونووسڪي چوڪ تي،گوليءَ سان اڏائڻ جي سزا ڏني ويئي.

پڪڙجڻ کان پوءِ ناتال واري ڏهاڙي، دوستووسڪيءَ کي سيني ساٿين سميت 'اومسڪ' جي بنديخاني ڏانهن نيو ويو، جتي چئن سالن جي خوفناڪ تجربن،سندس ذهن تي جيڪي اثر ڇڏيا، تن کي هن پنهنجي هڪ ٻي مشهور تصنيف"The House of Dead" ۾ درج ڪيو آهي، جيڪا 1861ع ۾ ڇپجي پڌري ٿي. جيل جي سزا کان پوءِ،کيس هڪ خاص مدي جي لاءِ جلاوطن ڪيو ويو، جيڪو عرصو هن 'سيمي پلاٽنسڪ' نالي شهر ۾ گهاريو.

انهيءَ کان پوءِ جيئڻ جي جستجو ۾، دوستووسڪي خانگي طور تي ٻيهر فوج ۾ داخل ٿيو (ياد رهي ته جيل ۾ رهڻ ڪري هن دفعي فوج ۾ سندس اڳوڻن اعزازن ۽ عهدن کي ختم ڪيو ويو هئو.)،جتي ڪپتان جي اجازت سان هو هڪ خانگي ڪوارٽر ۾ رهڻ لڳو. هتي سائبيريا جي هڪ نائب سرڪاري وڪيل 'بئرن رئنگل' سان سندس ياري ٿي ويئي، هن همراه جي سنگت جي مُهابي سندس جلاوطنيءَ جي عذاب ۾ ڪي قدر گهٽتائي ضرور آئي. هتي هُن نه رڳو "The House of Dead" لکڻ شروع ڪيو، پر هڪ عملدار جي جوءِ مادام ماريااسائيف سان سندس عشق جي ابتدا ٿي، سنت ئي جڏهن محترم جي مڙس پرلوڪ پڌاريو ته ڀنهي جي شادي به ٿي ويئي.

آخرڪار 1858ع ۾ سندس جلاوطنيءَ جا ڏهاڙا به اچي پورا ٿيا ۽ کيس سينٽ پيٽرسبرگ ۾ واپس موٽڻ جي اجازت ملي. جتي ئي هُن "The House of Dead" کي مڪمل ڪيو، جيڪو پهريائين هڪ رسالي

'وريميا' ۾ قسطوار ڇپيو ۽ بعد ۾ هڪ ڪتابي شڪل ۾ پڌرو ٿيو.

انهيءَ وچ ۾ دوستووسڪيءَ جي زال ٽي بيءَ جي مرض وگهي ڏاڍي ناچاڪ ٿي پيئي، جنهن ڪري ڪيس علاج لاءِ سائيبيريا جي علائقي 'توير' ڏانهن وٺي ويو. انهيءَ ڪري دوستووسڪي کي موقعو مليو ته هو زندگيءَ ۾ پهريون دفعو روس کان ٻاهر نڪري سگهي، سو 1822ع ۾ هو پئرس، لنڊن ۾ جينيوا مان چڪر هڻي آيو ۽ 1823ع ۾ روم کان پوءِ جرمني ۽ ڊينمارڪ جو به دؤرو ڪري آيو.

هن دؤري ۾ پڻ دوستووسڪي ڏوڪڙن جي معاملي ۾ ڏاڍو پريشان رهيو. سندس زال جي بيماريءَ جي خرچ جو بوجهو ته مٿس هيو ئي، پر سندس اڳ ڄائي پٽ پاشا جي سار سنڀال به ڪيس ئي لهڻي هئي. انهن مڙني خرچن جي پورائي لاءِ، هن ٻيهر چڪري واري مشين (Roulette) تي شرط لڳائڻ واري جوا کيڏڻ ۾ سرگرمي ڏيکاري، ڇاڪاڻ ته هن راند ۾ هُن شروع ۾ خاصي مهارت حاصل ڪري ورتي هئي. سندس خيال هئو ته هو هاڻي ايترو ته چالاڪ ٿي چڪو آهي، جو ڪڏهن به هارائي نٿو سگهي. اهو سوچي هن ٻيهرين ڏينهن داءُ رکيو ته ڏهه هزار فرانڪ کٽي ورتائين، ٻئي ڏينهن ٽي ٽي هزار فرانڪ ٻيا به هنيائين، پر ٽئين ڏينهن تي همراهه نه رڳو ڪٽيل پيسا هارائي وينو، پر پنج هزار فرانڪ کيسي جا به هارائي بوڇڻ ڇنڊي اچي گهر پهتو.

1864ع وارو سال دوستووسڪيءَ لاءِ ڏاڍو اڀاڳو ثابت ٿيو، هن سال هڪ ٻئي پٺيان سندس گهرواريءَ، وڏي ڀاءُ ميخائيل ۽ 'وريميا' واري همدرد دوست ۽ جُهڙ يار اپولن گريگوريف جا مرتيا ٿيا. خير، پنهنجي شاديءَ جي پوئين اڻ وڻندڙ تجربي جو بوجهه گهٽائڻ لاءِ هُن پنهنجي هڪ ماسڪو جي رهاڪو سنگتياڻيءَ ۽ 1862-63ع وارين غيرملڪي مسافرين جي همسفر 'پائولن سسلوف' سان ٻي شادي ڪئي. پر سنت ئي دوستووسڪيءَ جي پهرين زال جي لاڏاڻي کان پوءِ هيءَ مائي به ڪيس ڇڏي هلي وئي. انهيءَ وچ ۾ هن پنهنجي لازوال ناول 'ڏوهه ۽ سزا' تي سخت محنت ڪرڻ شروع ڪئي ۽ انهيءَ سلسلي ۾ ڪنهن به وياڪُلتا کان بچڻ لاءِ 'ويزبئڊن' شهر جا وڻ وڃي وسايا. درحقيقت محترم سسلوف جو ڪانئس جدا ٿيڻ جو وڏو سبب انهيءَ شهر ڏانهن فرار ٿي وڃڻ ئي هئو.

هو اجا ويزبيڊن ۾ ئي هئو، جو سندس تخليق "Letters From un-derground" ڇپجي پڌري ٿي. پنهنجي زندگيءَ جي هن مايوسيءَ ڀريل عرصي بلڪ شديد نراسائيءَ واري دؤر ۾، سندس هن ڪتاب به سنجيده نقادن

کي منجهس موجود هڪ نئين فڪري ۽ ذهني اُڀار ڏانهن ڏيان ڇڪرايو. جنهن ڪري ليکڪ جي آئيندي جي روشن هجڻ جا امڪان، ڪُجھ سرس محسوس ٿيڻ لڳا.

هوڏانهن دوستووسڪيءَ جو وڏو ڀاءُ مرحيات ميخائيل به ويندي ويندي پنيان قرضن جا ڪوٽ ڇڏي ويو. توڙي جو هيءُ همراه پاڻ به 'آئين ۽ چاڙهين' واري صورتحال ۾ هئو پر تڏهن به بنان ڪنهن قانوني دٻاءَ جي، هن اخلاقي ذميواري سمجهندي، پنهنجي ڀاءُ جا قرض ادا ڪرڻ شروع ڪيا. ذميوارين جي انهيءَ بار کيس اڃا به وڌيڪ نستو ڪري ڇڏيو.

هوڏانهن دوستووسڪيءَ جو لکڻ وارو سلسلو جاري رهيو. 1866ع ۾ "Crime and Punishment" قسطوار شايع ٿيو. جيتوڻيڪ هن ناول مان کيس ايترا ڏوڪڙ ضرور آيا، جو جيڪڏهن مٿس قرضن جا انبار چڙهيل نه هجن ها، ته هو مالي طور تي پاڻ پيرو ٿي وڃي ها، پر افسوس جو انهيءَ جي ابتڙ سندس مالي مشڪلاتون اهڙيون جون اهڙيون ئي رهيون. جيتري قدر مٿئين ڪتاب جو سوال آهي، ته انهيءَ جو آدرياءُ پورو سارو ٿيو، ڇو ته ڪتاب منجھ موجود نفسياتي وارتائون ۽ ڳجھ پهريون دفعو تخليقي نواڻ سان پيش ڪيل هئا. جن کي ڪن ته سمجهيو ئي ڪونه ۽ ٻين سائينءَ جي سنوارين ته وري سمجهو ئي غلط. توڙي جو ڪتاب منجھ موجود عظيم فڪري ۽ تخليقي سگھ جو ڪوبه انڪار ڪري نه سگهيو. پر اُهي سڀئي خوبيون ليکڪ کي ڏوڪڙ ڪمرائي نه سگهيون، جن جي کيس ان وقت تمام گهڻي گهرج هئي.

دوستووسڪي جيئن ته پنهنجو ناول 'ڏوھ ۽ سزا' قسطن جي صورت ۾ لکي رهيو هئو، تنهن ڪري وچ وچ ۾ ان کي روڪيندي، هن هڪ نئون ڊگهو ڪهاڻي نما ناوليٽ 'جوئاري' جي نالي سان لکي ورتو.

انهيءَ مسلسل ڪم ڪرڻ جي جنون جاءِ ڪي اگرا نتيجا به نڪتا ۽ لاڳاتار اکين تي زور پوڻ ڪري، اُهي خراب ٿي پيون. انهيءَ ڪري هن هڪ نوجوان ڇوڪريءَ کي پاڻ وٽ اسٽينو گرافر ڪري رکيو، ته جيئن هو سندس ڳالهين کي درج ڪندي رهي. هن ڇوڪريءَ جو نالو 'ايناسنڪتن' هئو. سندس دوستووسڪيءَ سان 4- آڪٽوبر 1866ع تي پهرين ملاقات ٿي ۽ هڪ مهيني ڇئن ڏينهن کان پوءِ، يعني 8 نومبر تي ٻنهي جو مڱڻو ٿي ويو. سٽت ئي 1867ع ۾ ايسٽر جي سڳوري ڏڻ کان چند ڏينهن پهرين سندن شادي ٿي، جنهن کان پوءِ هني مون لاءِ هو يورپ جي دؤري تي روانا ٿي ويا. هوندئن ته سندن ٻه چار مهينا ٻاهر رهڻ جو خيال هئو، پر روس ڏانهن سندن واپسي ڇئن

سالن کان پوءِ وجي ٿي.

ائنا سان شادي دوستووسڪيءَ جي زندگيءَ جو بهترين واقعو چئي سگهجي ٿو. جيتوڻيڪ تجربي جي گهڻتائيءَ ڪري، منڍ ۾ مڙسهس جي بي ترتيب زندگيءَ، قرضدارن جي پَٽ سَٽ ۽ مٽ مائٽن جي چسپائين سان منهن ڏيڻ ۾، کيس ڪجهه تڪليف ضرور ٿي، پر آخرڪار هوءَ مڙس جي لاءِ عملي زندگيءَ جا بهتر پهلو به سوچيندي رهي.

هوءَ ڪتابن جي پبلشرس سان معاوضي بابت تفصيل طئه ڪرڻ سان گڏوگڏ، قرضدارن کي ٿورين گهٽيون ادائگيون ڪنديءَ، مُنهن ڏيندي آئي. مطلب ته جيترو سندس وَس ۾ هئوهُن اهو سيڪجهه ڪيو. دوستووسڪيءَ ائنا سان يورپ ۾ جيڪي چار سال گذاريا، تن سالن ۾ هن پنهنجن جڳ مشهور پنجن عظيم ناولن منجهانٽي اُتي ٽي لکي پورا ڪيا.جن جا نالا آهن:

1- The Idiot

2- The Eternal Husband

3- The Possessed.

انهن ناولن جي ڇپجڻ کان پوءِ، آهستي آهستي ائنا سيني قرضن کان جند ڇڏائي.بلڪ ايترو ناڻو پنٽي پڻ بچايو، جنهن مان هو چڱي موچاري آرام ڀري زندگي گهاري سگهن. انهيءَ جو نتيجو اهو ٿيوءِجو زندگيءَ ۾ پهريون ڀيرو هن مهان ڪلاڪار کي سک نصيب ٿيو. جنهن ڪري هن کي اهو به موقعو مليوءِجو صحافتي حلقن ذريعي،روس جي آئيندي بابت پنهنجا تصور ڦهلائي سگهي. جيتوڻيڪ اهو سندس ذاتي ۽ خاص قسم جي حب الوطنيءَ جو اهڃاڻ هئو پر بهرحال سندس ڳالهيون، ماسڪو يونيورسٽيءَ جا شاگرد وڏي اتساهه سان ٻڌندا هئا.

هاڻي هڪ طرف دوستووسڪيءَ لاءِ جڏهن خوشين جا در کلي پيا هئا ته ٻئي طرف سندس صحت خراب رهڻ لڳي. هونئن ته کيس ننڍپڻ کان ئي مرگهيءَ جا دؤرا پوندا هئا،پر جوانيءَ ۾ ته هڪ ٻي بيماريءَ وقفي وقفي سان کيس ڏاڍو لوڙايو. جڏهن ته هاڻي وري ٻنهي بيمارين گڏجي،کيس پنهنجو شڪار بڻايو. انهن بيمارين جي سختين سان جهيڙيندي، هن پنهنجي آخري (ڪن جي چواڻي سندس عظيم ترين تخليق) ناول 'دي برادرز ڪرامزوف' تي، 1879ع ۾ ڪم ڪرڻ شروع ڪيو. هيءُ ناول پڻ 'رسڪي وستنڪ' نالي پرچي ۾، ساڳئي سال قسطوار شروع ٿيو ۽ ٻئي سال جي آخر تائين هلندو رهيو.

8- نومبر 1880ع تي مٿين ناول جي آخري قسط پرچي جي سهيڙيندڙ

ڏانهن موڪليندي، هن ڏانهس هڪ خط به روانو ڪيو جنهن ۾ لکيائين:

"دعا ڪر ته آئون توکان ڏار نه ٿيان. مان چاهيان ٿو ته اجا ويهه ورهيه پيا به زنده رهان ۽ لکندو رهان."

25ـ جنوري 1881ع ۾، هو پيهر سخت بيماري ٿي پيو، سندس حالت کي ڏسندي هڪ ماهر ڊاڪٽر گهرايو ويو، جنهن دوستووسڪيءَ جي ڪٽنب کي ٻڌايو، ته ايندڙ رات،هن مهان ليکڪ جي لاءِ خطري ڀري رات هوندي. دوستووسڪيءَ اها سڄي رات جاڳندي گذاري، پر صبح ڏاري هن محسوس ڪيو، ته هاڻي وڌيڪ زنده رهڻ محال آهي. سو اهو سوچيندي،هن پنهنجي گهرواريءَ کي، گهُرائي ڪيس بائيبل جو ’هڪ ٿاڙ پُٽ وارو نقل‘ پڙهڻ لاءِ چيو ۽ گڏوگڏ پادريءَ کي گهرائي،آخري ڀيرو پاڪ ڪلام جي تلاوت ٻڌڻ جي خواهش ڏيکاري. پادري سڄورو متانئس پاڪ آيتون پڙهي رهيو هئو ۽ رات جا ساڍا اٺ وڳا هئا، جو سالم هوش ۽ حواسن سان، هن پنهنجي جان حقيقي مالڪ جي حوالي ڪئي.

آخري بيماري کان هڪ ڏينهن اول هن پنهنجي ايڊيٽر کي لکيو هئو:

"مون کي ڏوڪڙن جي ڏاڍي ضرورت آهي، مهرباني ڪري مون ڏانهن هزار روبيل موڪلي ڏي."

دوستووسڪيءَ جي مرتيي پڄاڻان،سندس تخليقون هڪبئي پٺيان تڪڙيون تڪڙيون ڇپبيون رهيون، جن مان سندس پونيرن کي ان دور ۾ پنجهتر هزار روبيل جي آمدني ٿي.

(جان ڪننگ جي ڪتاب
"100 Great Personalities of the Wrold" تان ورتل)

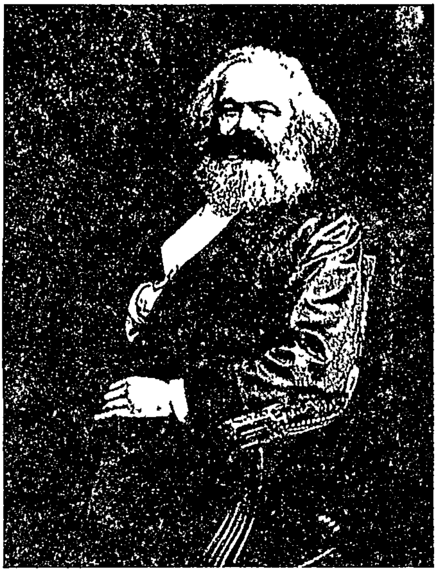

ڪارل مارڪس هينرخ

ڄم: 5 مئي 1818ع
لاڏاڻو: 14 مارچ 1883ع.

ڪارل مارڪس دنيا جو اهو اڪيلو فلسفي آهي، جنهن جو نظريو ۽ ڪم رڳو لفظن ۽ ڪتابن جو ڪاڄ ٻڌجڻ بجاءِ، مادي وجود جي هڪ وسيع دنيا جو روپ اختيار ڪري چڪو آهي. دنيا جو شايد ئي ڪو ملڪ يا ڪنڊ سنڌس انقلابي شعور جي فڪر کان وانجهيل هجي. مارڪس جي تعليم کي ڪنهن کهڙي انداز ۾ ورتو، هن مضمون ۾ اها ڳالهه بحث هيٺ آيل ڪونهي ۽ نه وري مختلف دؤرن ۾ رهندڙ سماجن جي اندر حيرت ناڪ تبديلين جو مطالعو ڪيل آهي، پر هنن چند ورقن ۾ انسانذات ۽ ان جي موجوده گهر، يعني هن ڌرتيءَ تي ٿيندڙ ڪلورن جو ڪو ترياق

ڳولهڻ لاءِ، دنيا جي هن حساس ۽ دلير انسان جي ڪيل ڪوشش جي ڪٿ ڪٿي وٺي آهي. ٻين انسانن وانگر مارڪس به هڪ انسان آهي، جيڪو فقط ۽ فقط حالتن جو آئينو آهي، تنهنڪري کيس مقدس سمجهڻ ۽ انساني ارتقائي تاريخ جي اڪيلي سورمي وارو خطاب ڏيڻ جي بدعت جو نه هو داعي، نه وڪيل ۽ نه وري تنقيدن کان مٿانهون آهي. بيشڪ مارڪس تي زبردست تنقيدون ڪيون ويون آهن ۽ سندس ڪم ۽ تحريرن جي خلاف، ڪروڙين ڪاپيون مارڪيٽ ۾ آيون، پر شايد ئي ڪو ايماندار نقاد هجي، جنهن سندس ڪنهن به تخليق تي "غير معياري" هئڻ جو ٺپو هنيو هجي. مارڪس هزارين اختلافن باوجود انساني تواريخ جو هڪ عظمت ڀريو ڪردار آهي ۽ سندس محنتون تاريخ جو روشن ترين باب ـ جنهن جي مطالعي کانسواءِ تواريخ، سماج ۽ انساني زندگيءَ جي ڪرب کي سمجهڻ ناممڪن آهي.

مارڪس هڪ ڪائناتي ذهن رکندڙ انسان هيو، جنهن جي ذهن ۾ بغاوت، جدوجهد ۽ ڊاهڻ سان گڏ پريم، گڏيل ڪم ۽ ٺاهڻ جا جذبا زبردست پئماني تائين موجود هيا. هو هڪ اهڙو حڪيم هيو، جنهن انساني زندگيءَ جي اڻ ڇاتل ناسور کي پرکي ورتو ۽ مرض جي سڃاڻپ ڪري درست دارون تجويز ڪيو. ڇا انهيءَ کان وڌيڪ ڪو ٻيو دارون آهي ته، مطلق سچائي ڪا به ناهي، سچايون ۽ انهن جا پئمانا بدلجندڙ آهن، ۽ اڄ جي درست ڳالهه سڀاڻي لاءِ غير موزون به ٿي سگهي ٿي. تنهنڪري بقول سندس عقيده پرستي ۽ باطلپڻي جي خلاف هر دؤر جي جدوجهد هڪ نئين جدوجهد آهي، جنهن جا پئمانا به نوان ماڻهو جوڙيندا. سندس انهيءَ فڪر جي سچائيءَ جي شاهدي سڄي دنيا ۾ موجود سندس

چاهيندڙن جو تعداد ڏئي ٿو.

انهن چاهيندڙن مان هڪ نڪولائي ايوانوچ لاپن به آهي، جيڪو هن مضمون جو خالق ۽ روس جي سائنسي اڪيڊمي جي "مختلف نظامن جي مطالعي واري انسٽيٽيوٽ" جي فيلسوفياڻن ۽ سماجياتي مطالعن واري شعبي جو سربراه ۽ سوويت سماجياتي تنظيم جو نائب صدر آهي. جنهن جو تواريخ سان لاڳاپيل مشهور ڪتاب "نوجوان مارڪس" جي عنوان سان آهي، جيڪو 1968ع ۾ شايع ٿيو. سندس هيءَ مضمون 1982ع ۾ مارڪس جي سؤ سالہ ورسيءَ جي نسبت سان، گڏيل قومن طرفان مختلف شخصيتن جا خاڪا چيرائڻ جي سلسلي ۾ نڪتل "پيامي" ۾ شايع ٿيو.

- سنڌيڪار

"**زندگي** جي ڪنهن به ڪاروبار ۾ گهرڻ ڪان پهريان چونڊ ڪرڻ واري مرحلي ۾، اسان جو انهيءَ ڳالهہ تي وڌيڪ زور هئڻ گهرجي، تہ انهيءَ چونڊ جو مقصد خلق جي ڀلائي ۽ پنهنجي وجود جي تڪميل لاءِ ڪيئن ٿئي؟

جيڪڏهن اسين پنهنجي حياتيءَ ۾ ڪا اهڙي راهہ اختيار ڪيون، جنهن جو مقصد انسانيت جي گڏيل ڀلائيءَ لاءِ سوچڻ آهي، تہ پوءِ دنيا جو ڪوبہ حربو اسان کي هارائي نٿو سگهي، ڇو تہ اهي هڙئي قربانيون هر عام خاص جي ڀلي لاءِ آهن. اهائي راهہ آهي جنهن وسيلي اسان انتهائي معمولي ذاتي خوشين جي حاصلات جي سحر مان نڪري، ڪروڙين ماڻهن جي گهرن کي سرهو بڻائيندڙ آنند جو واس وٺي سگهون ٿا."

اهي لفظ ڪارل مارڪس سترهن ورهين جي ننڍڙي وهيءَ ۾ چيا. جڏهن هو شاگرد هيو، تہ کيس هڪ من پسند مضمون لکڻ جي دعوت ڏني وئي تہ هن انهيءَ مضمون جي شروعات، مٿين جملي سان ڪئي. مٿس لکيل هن مضمون مان منجهس موجود فڪر جي آزادي ۽ مقصديت جي ڀليءَ پت سڌ پوي ٿي، جنهن واٽ تي هو مرڻ گهڙيءَ تائين مضبوطي سان هلندو رهيو.

ڪارل مارڪس جو جنم موجوده الهندي جرمنيءَ ۽ قديم پروشيا جي شهر ٽرائر ۾ 5 مئي 1818ع ڌاري ٿيو. سندن روشن خيال پيءُ، (جنهن پنهنجي لاءِ

وڪالت جو ڌنڌو چونڊيو هيو) سندس تربيت ۾ اهم ڪردار ادا ڪيو ۽ پنهنجي پٽ لاءِ به قانون جو علم پرائڻ کي اهميت ڏني. آڪٽوبر 1835ع ۾ انهيءَ سلسلي ۾ نوجوان مارڪس بون يونيورسٽيءَ ۾ داخل ٿيو، جتي علم فيلسوفيءَ ۾ به سندس دلچسپي وڌندي وئي، تنهنڪري پيءُ جي اجازت سان قانون ۽ فيلسوفيءَ جو وڌيڪ مطالعو ڪرڻ خاطر، هن 1826ع ۾ برلن يونيورسٽيءَ ۾ داخلا ورتي.

هڪ ٻئي استاد، جنهن جي نصيحتن ۽ صلاحن مارڪس جي رهنمائي ڪئي، تنهن جو نالو وان بيرن ويسٽ فالن هيو. جيڪو نه فقط سندس والد جو ويجهو يار هيو پر مارڪس جي وفادار زال جيني جو پيءُ به هيو، جنهن سان اڳتي هلي 1843ع ۾ سندس وهانءُ ٿيو. وان ويسٽ فالن ڪلاسيڪي يوناني ادب، فلسفي ۽ شيڪسپيئر جو مداح هجڻ سان گڏ، فرانس جي سماجي مفڪر ۽ اصلاح پسند سينٽ سائمن جو پوئلڳ هيو. اها حقيقت آهي ته ڪيس مارڪس ڏاڍو وڻندو هيو، پر مارڪس به کيس گهٽ ڪونه سمجهندو هيو. انهيءَ جو اندازو هن مان لڳايو جو هن ڊاڪٽريٽ جي سند لاءِ لکيل پنهنجي مقالي "بقراط ۽ ايپيڪيورس جي قدرتي فڪرن جي وچ ۾ فرق" جو انتساب به سندس نالي ڪيو.

مارڪس جي انهيءَ ڪوجنا واري مقالي، جنهن ۾ مٿس هيگل جي فڪر جو اثر ۽ تصور پسنديءَ جي سوچ جي پڪڙ آهي، تنهن ۾ هن فلسفي ۽ حقيقت جي وچ ۾ موجود ڳانڍاپي واري هيئت تي نظر وڌي آهي. جنهن جو تت اهو ٿو بيهي ته، علم فلسفو حقيقي دنيا تي اثر ڇڏي ۽ انکي پنهنجي اصولن مطابق بدلائي ۽ ترتيب ڏئي ٿو، ته خود فلسفو به ڪن گڏيل اثرن جي ڪري جڙي ٿو ۽ اهڙي نموني هڪ دنياوي وٿ ڇئي سگهجي ٿو.

اپريل 1814ع ۾ مارڪس کي فيلسوفيءَ ۾ ڊاڪٽريٽ جي سند ملي، جنهن ڪانپوءِ هن بون يونيورسٽي ۾ علم منطق تي ليڪچر ڏيڻ جو پروگرام رٿيو. انهيءَ دور ۾ پروشيا جي حڪومت، هيگل جي نوجوان پوئلڳن کي "شر پسند شخص" سمجهندي هئي، تنهنڪري اهڙن سيني "هيگل پسند" ماڻهن کي تعليمي ادارن مان هڪالي ڪڍيو ويو. مارڪس به انهيءَ جو شڪار ٿيو پر انهي زخم لڳڻ ڪانپوءِ، هڪدم عمل جي دنيا ۾ ڪڏي آيو ۽ "رائن زيتانگ" نالي هڪ اخبار ۾ مضمون لکڻ شروع ڪيائين، جيڪا اڳتي هلي سندس محنتن مهابي، سڄي جرمني ۾ آزاديءَ ۽ انسانيت پسنديءَ جو اهڃاڻ بڻجي وئي.

آڪٽوبر 1842ع ۾ جڏهن مارڪس ساڳي اخبار جو ايڊيٽر ٿيو، ته کيس ڪيترن ئي منجهيل سماجي ۽ سياسي مسئلن تي مضمون لکڻا پيا ۽ سندس

ڪيترن ئي نندين پر اهم مسئلن ڏانهن ڌيان ويو. جن مان هڪڙو جرمن پارليامينٽ "رائين لاند تاگ" وٽ انهيءَ تاوان بابت بحث هيو، جنهن جو مقصد ڪڙمين ۾ ڪاٺيرن تي پابندي وجهڻي هئي، ته جيئن هو جهنگ مان ڪاٺيون نه ڪري سگهن. ان ڪانسواءِ اتي جي انگور پوکيندڙ هارين جي حالتن جو سماجي جائزو وٺڻ ڪانپوءِ، هو انهيءَ نتيجي تي پهتو ته رياست، خانگي مفادن تي پنهنجي مرضي کي مڙهي ڪونه ٿي سگهي. (جيئن هيگل ۾ سندس پوئلڳن ٿي چيو) ان جي ابتڙ خانگي مفاد رياست جي نڪ ۾ نوڙي وجهي ان کي جهڪائين ٿا.

مارچ 1843ع ۾ "رائين زيتونگ" اخبار تي بندش پوڻ سان ئي، سينسر جي ڪٺنچي کان بچيل سيني اخبارن جون اميدون اجهامي ويون، تنهنڪري مارڪس پنهنجي جدوجهد کي جاري رکڻ لاءِ ڪجھ نون ۽ اثرائتن طريقن جي ڳولا ۾ لڳي ويو. پنهنجن نظرياتي ورثن جي بقا ۽ پنهنجين سرگرمين کي برقرار رکڻ لاءِ، هن سڀ کان پهريان پڙهائڻ کي خدا حافظ چيو ۽ جيئن جيئن سندس مطالعي ۾ مشاهدي ۾ دلچسپي وڌندي وئي، تيئن تيئن هو هيگل جي تصوريت کان ڏور ٿيندو ويو. جيڪي خيال 1844ع ۾ سندس شايع ٿيل ڪتاب "هيگلن جي ساڄي ڌر واري فڪر تي تنقيد جي باري ۾" جي صورت ۾ نتيجه خيز انداز ۾،ماديت پسندي ڏانهن لاڙن جي شڪل ۾ واضح ٿي سامهون آيا.

1842ع جي اونهاري ۾ "ڪريوزناخ" شهر ۾ رهڻ دوران، مارڪس 600 ق م ڪانوني فرانس جي انقلاب تائين، سڄيءَ تاريخ جو وسيع تجزيو ڪري ورتو، جنهن کان پوءِ هو انهيءَ نتيجي تي پهتو، ته سموري تاريخي عمل ۾ محرڪن جي ڪٽ، خانگي ملڪيت جي نموني ۾ ڦير گهير مان مرتب ٿئي ٿي. يعني انهيءَ طريقي سان پيو ڪجھ ٿيڻ بدران، رياست تي اصلوڪو غلبو ٿئي ٿو. تنهن ڪري ملڪ کي ماڻهن جي حقيقي فائدن جو ترجمان بڻائڻ لاءِ، ذاتي ملڪيت کي غير قانوني قرار ڏيڻو پوندو.

انهيءَ ڪم ڪرڻ سان گڏوگڏ ٻئي طرف مارڪس انسانن جي جوهر بابت نظريا جوڙي رهيو هئو ۽ ٻڌائڻ لڳو ته، ڪنهن به انسان، شخص يا ماڻهوءَ جو حقيقي جوهر، سندس سونهاريءَ، نسل يا جسماني بيهڪ ۾ سونهن سان نه، پر سماجي ڪردار ذريعي هجي ٿو.

آڪٽوبر 1842ع ۾ مارڪس پنهنجي گهر واري جينيءَ سان گڏ، پئرس ۾ لڏي وڃي رهيو، ته جيئن هڪ ڪنو ٿي، سياسي اقتصاديات جو مطالعو ڪري سگهي. مسلسل مطالعي ۾ جنبجي وڃڻ کان پوءِ، کيس لڳو ته دنيا تي نظرياتي قانونن بجاءِ اقتصادي قانونن جي حڪمراني آهي.

اپريل کان آگسٽ 1844ع تائين راتين جون راتيون ننڊ ڦٽائي، ڀنڀور جي وانگر جاڳندو ۽ پڙهندو رهيو. انهيءَ محنتي سفر دوران هن پنهنجو زبردست مقالو "معاشي ۽ فيلسوفاڻا مسودا" لکي پورو ڪيو. جنهن ۾ سندس عالمي نظرين جا سيني بنياد ۽ جزا موجود هئا. اهو سڄو ڪم، دنيا جي باري ۾ سندس معاشي ۽ سياسي نظريي جو ست ۽ سنجوڳ هئو.

ٻئي طرف آمدنيءَ جي ٽن ذريعن، يعني پگهار ۽ پونجي تي وياج ۽ ايراضيءَ تي ڍل جي نسبتي جائزي وٺڻ کانپوءِ، مارڪس اهو نتيجو ڪڍيو ته سندس دور جي معاشري جا گهڻا تضاد، سڀ کان گهٽي محنت ۽ سرمايي جي هڪ ٻئي سان ڪشمڪش ۽ پورهيت جي ويڳاڻپ منجهان ڦٽي نڪرن ٿا.

مارڪس انهيءَ ويڳاڻپ جي اقتصادي بنيادن تي زور ڏيندي چيو: "مزدور جيتري گهڻي دولت پيدا ٿو ڪري ته اها اوتري گهڻ سندس استعمال ۾ اچي ٿي. ۽ جيتري وڌيڪ هو قيمت يا صرفو تخليق ٿو ڪري ته اوتري پئماني تي سندس پنهنجي اهميت گهٽبي ٿي وڃي. ماڻهوءَ جي ملھ ۾ گهٽتائي، شين جي ملھ ۾ واڌ واري نسبت سان بدلي آهي.... مزدور جيڪا شئي جوڙي ٿو سا سندس هٿن مان نڪرندي ٿي، منڊيءَ جي پيداوار جو هڪ اڻ ڄاتل روپ وٺي ڪنهن اجنبي وٽ جي روپ ۾ ڏانهس موٽي ٿي. يعني هڪ اهڙي شئي جي شبيھ اختيار ڪري ٿي وٺي، جنهن جو پنهنجي تخليقڪار سان ڄڻ ته ڪو واسطو ئي ڪونهي. مارڪس پورهيي جي ويڳاڻپ کي هڪ وسيع معنيٰ ڏيندي، نه رڳو ڪم جي حد تائين محدود ڪيو، پر سياسي، روحاني ۽ سماجي زندگيءَ مان پڻ انهيءَ جي جهلڪ ڏيکارڻ کان پوءِ اعلان ڪيو، ته هڪ نئون ۽ مناسب انساني سماج، انهن سڀني بي دخلين کي ختم ڪري ڇڏيندو ۽ اهڙي طرح انسان ۽ انسان، انسان ۽ فطرت، ۽ فردن ۽ اجتماعن جي وچ ۾ جاري ٽڪرائن کي ختم ڪرڻ جو باعث بڻبو. جنهن ڪري آخرڪار انسان پنهنجي هٿان هن محرومي ۽ بي دخليءَ واري عمل کي ختم ڪري، هڪ نئين، باترتيب ۽ جامع انسان کي جنم ڏيندو.

اهڙن نون خيالن جي نروار ٿيڻ کان پوءِ، مارڪس ڏاڍا ڏکيا ڏهاڙا ڏٺا. جنهن سبب سڀ کان پهريائين کيس فرانس منجهان 1845ع ۾ لوڏي ڪڍيو ويو. جتان هو برسلز وڃي رهيو، جتي سندس جگري يار اينگلز سان سندس پهرين ملاقات ٿي. اُتي ئي هن "جرمن نظريو" نالي ڪتاب لکي ورتو، جنهن ۾ هن منجهيل تصوف تي ٻڌل خيالن تي ڇتي تنقيد ڪئي. انهيءَ ڪتاب ۾ مارڪس پنهنجي هڪ اهم ۽ نئين ڪوجنا کي پيش ڪيو. يعني هن اعلان

ڪيو ته سماجي ترقيءَ جو هر ڏاڪو، بنيادي طور تي مادي سامان جي پيداوار جي ڪنهن نه ڪنهن خاص طريقي ۾ لڪل آهي. اهڙي طرح سندس اهي خيال جن ۾ پيداواري قوتن جي جدليات ۽ پيداوار جي وچ ۾ ڏي وٺ جي ذريعي، تواريخ جي پنهنجي پاڻ ارتقا کان سواءِ، سماجي ۽ اقتصادي نظام ۾ هڪ ٻئي پٺيان. اهم موڙن تي انهن ۾ ڦير گهير جا چٽ چٽيل آهن. سي خيال تواريخ جي ماديت پسند نظريي جا جديد بنياد بڻجي پيا ۽ زبردست اهميت اختيار ڪري ويا.

جيتوڻيڪ "ڪميونسٽ پڌرنامي" ۾ آيل مارڪس ۽ اينگلز جي بنيادي اصولن کي، 46-1848ع جي يورپي انقلاب جي ڪسوٽيءَ تي پرکيو ويو، پر انهيءَ جو مطلب هرگز اهو نه ڪونهي، ته ڪو انهن اصولن جي تشڪيل پوري ٿي چڪي هئي. انهيءَ جي ابتڙ حقيقت اها آهي ته، 1839ع ۾ لنڊن ۾ لڏي اچڻ ۽ هميشه لاءِ رهڻ ۽ آخري گهڙيءَ تائين اتي گذارڻ جو فيصلو ڪرڻ کان پوءِ، مارڪس جنهن معاملي تي وڏيڪ محنت ڪندو رهيو، سو قدر زائد وارو مسئلو هئو.... ته ان جي تخليق ٿيڻ جي عمل کي، ڪهڙي نموني سان واضح ڪري پڌايو وڃي. يعني ڪيئن پڌائجي ته واڌو قدر، واڌو پيداوار ۽ نظريه قدر جي بنيادن تي ظاهر ٿئي ٿو. ٻين لفظن ۾ انهيءَ جي حوالي سان پورهيتن ۽ سرمائيدارن جي وچ ۾، هڪ ڪري متاسٽا واري روپ کي، ڪيئن بهتر نموني بيان ڪري ڏسي سگهجي.

انهيءَ مسئلي جي حل لاءِ مارڪس سمجهي چڪو هئو ته پورهيو هڪ اهڙي وٺ آهي، جيڪا ڪارخانيدار کي پورهيي منجهان تخليق ڪيل سامان جي ملهه جي ڀيٽ ۾ تمام گهٽ قيمت ملي ٿي. ڪوبه سرمائيدار ڪنهن به پورهيت کي نوڪري ڏيندي، سندس پورهيي ڪرڻ جي سگهه کي خريدي ٿو ۽ پيداوار جي ذريعن جو مالڪ هجڻ ڪري، هو مزدور جي انهيءَ پورهيي واري سگهه کي اهڙي نموني استعمال ڪري ٿو، جو پورهيي مان پيدا ڪيل قدرن جي سندس پنهنجي ملهه کان وڌيڪ قيمت هجي. سادن لفظن ۾ ايئن چئجي ته، پورهيي جي سگهه قدر جي نظريي جي خلاف ورزي ڪرڻ کان سواءِ ئي، واڌو قدر جي حيثيت حاصل ڪري وٺي ٿي.

معاشيات جي ميدان ۾ ڪارل مارڪس جون کوجنائون وڏن ذللن ۽ تڪليفن کان پوءِ فائديمند ثابت ٿيون، پر پوءِ به انهيءَ سلسلي جا هڙئي مسودا سندس حياتي ۾ ڇپجي نه سگهيا. 58-1857ع جي عظيم مسودي جي تياري ۽ 1867ع ۾ "سرمايو" جي پهرين ڀاڱي جي ڇپجڻ ۾، ڏهن سالن جو ڏگهو وقفو آهي. ان کان پوءِ 1861ع کان 1865ع تائين هُن به ڦيرقار ڪيل

ضخيم مقالا پڙ پيش ڪيا، جيڪي سندس باشعور سائنسي طريقہ ڪار جي نشاندهي ڪن ٿا. "سرمايو" جو ٻيو ۽ ٽيون ڀاڱو ترتيب وار 1885ع ۾ 1894ع ۾ ڇپجي پڌرو. ٽيو جيڪو ڪم اينگلز جهڙي سندس مونيي دوست ڪيو. پر چوٿون ڀاڱو تہ موراڳو اينگلز جي مرتبيءَ کان پوءِ مس وڃي شايع ٿيو.

"سرمايو" مارڪس جي زندگيءَ جي عظيم ۽ زبردست ذهني ڪاوشن جو مجموعو آهي، جنهن ۾ هن معاشي فڪر جي ماضيءَ واري تواريخ کي ذهن ۾ رکندي، حقيقتن جي وڏي انبار جو نظرياتي جائزو ورتو ۽ سماج جي سماجي اقتصادي بيهڪ ۽ سرمايي داراڻي نظام هيٺ پيداوار جي وچ ۾، مخصوص ڳانڍاپن جو تفصيلي جائزو وٺندي پڌايو تہ انقلابي تبديلن ذريعي هڪ نئين ترقي پسند نظام ڪان آگاهي ٿي سگهي ٿي.

مارڪس ڪن هنڌن تي ڪن خيالن جي باري ۾ گهڻ ڳالهايو آهي، يا ڪجهہ ضروري ڦيرڦار بہ ڪئي آهي، پر ان جو مطلب هرويرو اهو بہ ڪونهي تہ هن انهن کي وساري ڇڏيو. مثلاً "سرمائي" ۽ ٻين ڪيترن جائزن ۾، هن ويڇاڻپ کي لڳاتار هڪ فلسفياڻي اصطلاح طور ڪم آندو آهي، تنهن ڪري عام طور تي "سرمايو" کي هڪ اهڙو ڪتاب چوڻ کپي، جنهن ۾ مارڪس ڇڙو معاشي تصور نہ پر وشال فيلسوفياڻن خيالن، منطق ۽ انسان دوست تحريري متن کي درج ڪيو آهي. انهيءَ ڪتاب ئي انساني تاريخ جي ماديت پسند تشريح جو ڪوجنا هڪ طرف، ۽ ٻئي پاسي واڌو قدر کي تشڪيل ڪندي، سماجي فڪري انقلاب آڻي ڇڏيو ۽ آخرڪار سوشلزم کي هڪ خيالي نظريي جي اونڌهہ مان ڪڍي، هڪ مڪمل سائنس جي روپ سان سرفراز ڪيو.

انساني تواريخ جو هي جهونو جوڳي، پنهنجي حياتي جي پڇاڙيءَ تائين، پنهنجي ڪرت ۾ بي حد سرگرم رهيو ۽ پنهنجو رخ تاريخي تسلسل ڏانهن موڙيندي، هن جو ڪجهہ خاص ملڪن جي تواريخ (هندستان، اٽلي، برطانيہ ۽ روس وغيره تي 1888ع ڪان 1882ع تائين ڇپيل ٻن هزارن جيترن صفحن) تي زبردست ڪم ڪيل آهي. تواريخ جي گودڙيءَ ۾ ويندڙ وهيءَ ويل، هڻ وجهڻ وارو مسئلو، جيتوڻيڪ اڃان هڪ ڳجهہ آهي، پر سوويت سائنسدان بي اين ميڪوف جي اها ڳالهہ ڪافي وزنائتي آهي، تہ مارڪس انهيءَ دور ۾ مختلف ملڪن جي متوازي تاريخ جي وچ ۾ لاڳاپن، جي مسئلي تي ويچار ڪري رهيو هيو.

ڪتاب "سرمائي" جي تحرير وقت، مارڪس جو ڌيان هڪ خاص قسم جي سماجي اقتصادي نظام جي ايپاس ۾ لڳل هيو. جنهن ڪان پوءِ سندس

ذهن هڪ ئي وقت مختلف ملڪن ۾ مروج نظامن جي هڪ ٻئي تي اثرن مان نڪتل مسئلن ۽ مجموعي طور تي انسانيت جي دائري ۾ ظاهر ٿيندڙ معاشي، سماجي، سياسي ۽ روحاني محرڪن جي گڏيل رخن ۽ تضادن تي ٽڪيل رهيو. جنهن ۾ گهٽائي سماج انتهائي اهميت لائق شعبن ۾، هڪ ئي وقت پلجن ۽ هڪ ٻئي تي اثرانداز ٿئي سگهن. اهڙي خيال جي عالمي مسئلن تي ڪوجنا ڪندڙ مختلف محققن پڻ تصديق ڪئي آهي.

پر افسوس جو مارڪس پنهنجي انهيءَ آدرش کي عملي جامو پهرائي نه سگهيو، ڇاڪاڻ جو پنهنجي زال ۽ ڌيءَ جي جدائيءَ جي ڏک، سندس هينئڙو پروڻ ڪري ڇڏيو هيو ۽ سندس صلاحيتن کي زبردست جهٽڪو پهچي چڪو هيو. انهيءَ ئي ڏک ڀري ڪيفيت ۾، زندگي جي وسيع صحرا ۾ سورن سان سلهاڙيل هن امر انسان جو چالاڻو 1883ع تي ڪرسي تي ويٺي ٿي ويو.

انسانيت کي اذيت، استحصال، ڏاڍ ۽ مادي توڙي روحاني مسڪينيءَ کان ڇوٽڪاري ڏيارڻ لاءِ، سوين سالن کانوئي دنيا جي ڏاهن پنهنجي رت ۽ سوچن جو ٻليدان ڏنو آهي ۽ هڪ انصاف پسند معاشري کي برپا ڪرڻ جون ڪوششون ڪيون آهن. تواريخ ۾ انهيءَ سلسلي ۾ لاتعداد دليريءَ سان ڀرپور خيال نروار ٿيا آهن، پر منجهائن چند خيال ڪا ڪاميابي حاصل ڪري سگهيا، ۽ ڪروڙين ماڻهن جو ڌيان ڇڪائيندي انساني تهذيب جي ارتقا جي ڇهري تي ڪي وٿندڙ مرڪون سجائڻ ۾ اثر انداز ٿيا آهن. ڪارل مارڪس جو نظريو انهن خيالن جي مجموعن ۾ زبردست اهميت رکي ٿو. اسان کي سڌ آهي ته سندس نظريو فيلسوفيائڻ، سياسي توڙي معاشي تصورن کي پنهنجي گهيري ۾ آڻي ٿو ۽ ماڻهن کي هڪ اهڙي فڪر کان آگاهه ڪري ٿو، جنهن منجهان اڻ لڀ خود شناسي ۽ نجات جا ستارا ٽمڪندي نظر اچن ٿا. جيڪي علم جي آڪاش تي اڳ ڪڏهن ٻه نظر نه آيا هئا.

مارڪس جو سڀ کان وڏو ڪم اهو آهي ته هن ترقي پذير انساني سوچ کي درپيش، بنيادي مسئلن جو جواب ڏنو. هن جرمن ڪلاسيڪي فيلسوفي، انگريزن جي سياسي معشيت ۽ فرانس جي تخليقي سوشلزم جو ست هڪ هنڌ ڪٺو ڪري، منجهس ترتيب پيدا ڪئي ۽ ان سان گڏ سيني رخن ۾ انتهائي باريڪ بيني سان چندڻ چاڙهڻ ڪئي. هُن فڪري اندر بلڪل نئين جوڙجڪ ۾ گهڙين شين کي ڪٺو ڪندي، دنيا کي هڪ نئين فڪر کان آشنا ڪيو. جيڪو هاڻ عالمي سياسي سجاڳي جي صورت ۾، نئين انساني تاريخ ۾ هڪ منفرد سماجي ۽ ثقافتي عمل جي روپ ۾ ابري چڪو آهي.

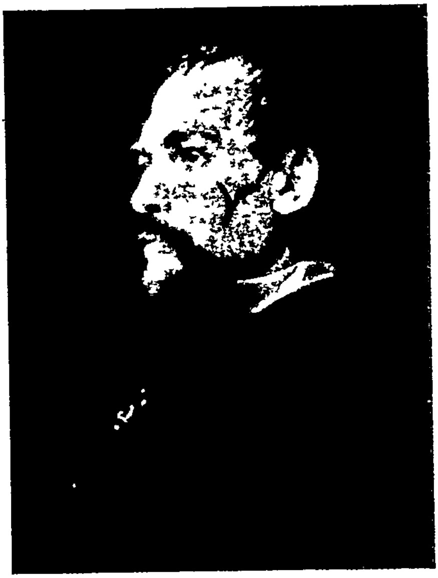

رچرڊ فرانسس بَرٽَن

ڄم: 19 مارچ 1821ع
لاڏاڻو: 20 آڪٽوبر 1890ع

عام طرح سان ڏسڻ ۾ آيو آهي ته دنيا تي گهرا اثر ڇڏيندڙ ذهانت جا، تي ذريعا هُجن ٿا. جن منجهان پهرين جو تعلق خدا داد صلاحيتن کي جنم ڏئي ٿو- ۽ ڪي انسان بي حد محنت ۽ جاکوڙ سان اعليٰ پَدَ کي پُهچن ٿا.
پر ڪڏهن ڪڏهن ايئن به محسوس ٿيو آهي ته ڪي صاحب بنيادي طور تي،هڪ ذريعي منجهان سرفراز هجڻ جي باوجود، ٻين سرچشمن منجهان به سيراب ٿي پوندا آهن، جنهنڪري اُهي تواريخ ۾،منفرد مقام حاصل ڪري وٺندا آهن.

انگلينڊ جي سرزمين جو واسي سر رچرڊ فرانسس برٽن پڻ اهڙي قطار منجهه ڳڻجي ٿو، جنهن فطرت کان مليل بي مثال صلاحيتن جي زور تي، دُنيا منجهه جنم ته ورتو، پر حالتن جي حدت ۾ پچي ۽ محنت جا موتي هٿ ڪري، هُن پنهنجي شخصيت کي، صلاحيتن جي گلدستي جي حيثيت ڏيئي ڇڏي. اهوئي ئي سبب آهي جو هو هڪ مُهم-جو، سفارتڪار، ٻوليءَ جو ڄاڻو، محقق، حڪمت عمليءَ جي ماهر، مترجم، جاسوس، سياستڪار، دانشور، نفسيات دان، ۽ قابل صلاحڪار سميت بيشمار خوبين جو مالڪ سمجهيو وڃي ٿو.

اها بعد جي ڳالهه آهي ته ڪو سندس جاکوڙ کي ڪهڙي طريقي سان ٿو وٺي، پر بُنيادي طور تي سندس پهلودار ۽ متاثر ڪُن شخصيت جي ميڃتا، نه رڳو انگريز دؤر جي سنڌ، پر انگلنڊ سميت دنيا ۾ ٿي چُڪي آهي.

عالمي سطح تي کيس هڪ سفارتڪار، عالم ۽ مهم-جو جي حيثيت ۾ سڃاتو وڃي ٿو، پر سنڌ ۾ انگريزن جي راڄ جي قيام ۽ سنڌي ماڻهن ۽ سنڌن حالتن بابت گهري ادراڪ جي ڪري، هُو سنڌ جي مڙني سڃاڻ حلقن ۾ سڃاڻپ رکي ٿو. هن مضمون جي ترجمي جي اهميت، انهيءَ پس منظر ۾ ئي ڀلي سگهجي ٿي.

- سنڌيڪار

وچـوڊ فرانسس بَرٽَن، جيڪو برطانيه جو مشهور سفارتڪار، کوجي ۽ اوير جي معاملن جو ماهر ٿي گذريو آهي، سو نه رڳو پهريون يورپي شخص هُئو، جنهن احرام اوڍي مسلمانن جي مقدس شهرن، مڪي ۽ مديني ۾، حج ادا ڪندڙ قافلي جو رفيق بڻجي، ان موقعي جو احوال قلمبند ڪيو، پر 1853ع ڌاري ڪيل انهيءَ مسافري دؤران؛ هُن جيڪو ڪتاب لکي پورو ڪيو، تنهن ۾ عربن جي رهڻي ڪهڻيءَ ۽ ريتن رسمن جو پڻ تفصيلي ذڪر ڪيل آهي. جنهن ڪري هن ڪتاب کي، منفرد طرز جي قيمتي تواريخي دستاويز جي، حيثيت حاصل ٿيل آهي. مڪي ڏانهن سندس ڪيل انهيءَ مسافريءَ جي ڪري، کيس ايڏي ته مشهوري ملي، جو آفريقي کنڊ ۾، هُن جي هٿان ٿيل عجب جهڙين

دريافتن تي، ڪنهن گهڻو ڌيان نه ڏنو.

برٽن پنهنجي ڊيل جي حساب سان ڪرڙو تڙو ۽ اهڙي حيرت ڀريي ڊؤل وارو شخص هئو، جنهن جي شخصيت ۾، خانه بدوشيءَ جي حالت ۾ ٿيل پرورش جي نتيجي ۾، پورالپ وڏيڪ واضح ۽ پڌري هئي. سندس ابو ۽ امڙ 'ويسٽمر لئنڊ' جي 'شپ' علائقي جا رهاڪو ۽ جسماني طور تي سگهارا ماڻهو هئا، پر سندس پادري ڏاڏو، عاليُ مرتبت ايڊورڊ برٽن، آئرلئنڊ جي 'ٽُئام' نالي اداري جو سربراهه مقرر ڪيو ويو هئو. هيءُ همراهه انهيءَ علائقي سان ايترو ته هري ويو، جو هو ڪنهن آئرش ماڻهوءَ کان به وڌيڪ مقامي شخص لڳندو هئو. ساڳيون عادتون ۽ ارڪان 36- ريجمينٽ ۾ ليفٽيننٽ ڪرنل جي عُهدي تي رسيل، 'جوزف نيترول برٽن' يعني رچرڊ جي پيءُ ۾ اچا به سرسُ هيون. ويتر آئرلئنڊ جي مقامي قبيلي 'مئڪ گريگر' منجهان شادي ڪرڻ کان پوءِ، معاملا اڃا به وڌيڪ مُنجهندا ويا. پر عجب آهي ته سندن نينگر رچرڊ ۾، وڏڙن جي اُبتڙ، "شپ" جي علائقي جي وڏ ماڻهاپ واري ڪابه خاصيت ڪانه هئي. هو آئرلئنڊ جي عوام جي حقن جو زبردست پرچارڪ هجڻ سان گڏ، ڏاڍو سنئوسائي ۽ 'ڪُت خلق' جو بهترين دوست هئو. ساڳئي وقت، هو 'مئڪ گريگرز' جي تواريخ ۾ بيحد دلچسپي رکڻ ڪري، انگريزن خلاف سندن ڪيل جنگي ڪارنامن سان لاڳاپيل داستان ياد ڪرڻ ۽ ٻڌائڻ ۾ وڏو فخر محسوس ڪندو هئو. انگريزن ۽ آئرش قومن منجهان مطمئن ٿيڻ ڪري، هو هميشه پنهنجي واڳنا "بوربن خون" سان ڪندي، ڦسماقسميءَ دعويٰ ڪندو هئو، ته اهو تعلق فرانس جي شهنشاهه لُوئي چوڏهين جي ڪنهن گهٽ ذات عورت سان شاديءَ جي نتيجي ۾ پيدا ٿيو هئو. يعني اُها مائي برٽن گهراڻي جي وڏڙي هئي.

جڏهن رچرڊ جو والد، نوڪريءَ جون ذميواريون پوريون ڪرڻ ۾ مصروف هُئو، تڏهن سندس والده، سڄي يورپ ۾ چاڪِرِ چاڪِرِ ڪندي ٿي وتي، خاص طور تي هِتان هُتان ٿي، وري وڃي فرانس يا اٽليءَ ۾ ٽِڪي پوندي هُئي. جيئن ته ننڍڙو رچرڊ هر وقت ساڻس گڏ هوندو هُئو، تنهن ڪري انهن رولڙن جي ڪري، هو به روايتي تعليم پرائي نه سگهيو. جيتوڻيڪ هڪبئي پُٺيان ڪيس ڪيترائي اُستاد پاڙهڻ لاءِ مقرر ڪيا ويا، پر هو ڪاٿئن سکڻ بدران، پنهنجي مُنهن پيو رنڊيا روڙيندو هئو. درحقيقت ننڍپڻ ۾ ئي، هن سمجهي ورتو هئو، ته منجهس مختلف ٻوليون سمجهڻ جي زبردست صلاحيت موجود هئي. اهوئي سبب آهي، جو اڃا مُڇن جي ساوڪ مس آئي هُئس، جو هو فرانسي، جرمن، اِٽالي ۽ اسپيني ٻوليون ڳالهائڻ ۾ ڀڙ ٿي چڪو هئو. ياد رهي ته پوءِ به مٿين

پولين جي گرامر ۽ وياڪرڻ جي،ڪيس ڪافي ڄاڻ ۽ دلچسپي ڪانه هُئي، تنهن کان سواءِ سچي عمر سندس طبعيت ۾، رولاڪيءَ ۽ گهمڻ گهما جو شوق پنهنجي عروج تي رهيو.

آڪٽوبر 1841ع ڌاري، جڏهن اٺويهن ورهين جو هُئو، ته هو آڪسفورڊ جي 'ٽرينيٽي ڪاليج' ۾ داخل ٿيو. بلڪ چٽيءَ ته ڪيس اُتي واڙيو ويو. ڇو ته علم حاصل ڪرڻ جي روايتي طريقي سان، سندس ڪا پَوت ئي ڪانه هُئي، مٿان وري سندس همر ڪلاسين اهڙي ڏک تي ڏني، جڻ ته اُهي ڪنهن ٻئي سياري جي مخلوق هئا. پنهنجي ڊؤل ۾ ڊگهو، نازڪ، سانورو ۽ منفرد، روشن ۽ چمڪندڙ اکيون رکندڙ رچرڊ، بظاهر خانه بدوشن وانگر نظر ايندو هئو. جنهن ڪري ڪنهن به 'روماني' (انڊو يورپي زبان ڳالهائيندڙ يورپ جو خانه بدوش) لاءِ ته هو رت جي رشتي وارو ڀاءُ ٿي لڳو، پر انهيءَ خاصيت، سندس همر ڪلاسين منجهه، ڪانٽس ٻُڇان کي جنم ٿي ڏنو. آڪسفورڊ ۾ رهندي، هن فوجين جهڙيون مُڇون رکرائيون، جنهن تي سندس همر جماعتين منجهان، هڪ چڙ ڏياريندڙ اعتراض واريو، نتيجي ۾ رچرڊ ڪيس دوبدو مقابلي (Duel) لاءِ للڪاريو. پر هيءُ معاملو وڌي وڻ تي ويو ۽ ايتريون ته پَنڊبيون ۽ فَشريون ٿيون، جو آخرڪار ڪيس اداري منجهان لوڏي ڪڍيو ويو. سراسري طوُر تي سندس آڪسفورڊ وارو دؤر، نهايت مختصر ۽ بدناموسيءَ ڀريل ئي رهيو. سندس ٻورالي طبعيت بابت، سچي ڪاليج ۾ تبصري بازي ٿيندي هُئي. هو به پنهنجي استاد آڏو گستاخي ڏيکاريندي، سندس ليڪچرن منجهان اهو چوندي اُٿندو هُئو ته: هو پنهنجي مُنهن وچي عربي سکڻ جي ڪوشش ڪندو. اهڙي صورتحال ۾، جڏهن هُن پنهنجي والدين آڏو آڪسفورڊ ڇڏي، لنڊن وچي اُن دؤر جي مشهور استاد، 'فوربس' جي هٿ هيٺ، هندوستاني ٻولي سکڻ جي لاءِ زور ڀريو، ته يونيورسٽي اختيارين لَڪ شڪرانا ڪيا. بهرحال مسٽر فوربس وٽ، هُن جنهن سرگرميءَ سان ٻوليءَ سکڻ ۾ مهارت ڏيکاري، تنهن سندس اُستاد کي ڏاڍو خوش ڪيو.

آڪٽوبر 1842ع ڌاري، برٽن انڊيا جا وڻ وسائڻ لاءِ، ساموندي سفر شروع ڪيو، ڇاڪاڻ ته ڪيس 'بامبي لائيٽ انفينٽري' جي ارڙهين ريجمينٽ ۾ ڪميشن ملي هُئي، جيڪا اُن وقت 'ايسٽ انڊيا ڪمپني' جي ماتحت هُئي. پر فوجي زندگيءَ ۾،شاگرديءَ واري دؤر کان ڪي مٿيل نتيجا ڪونه ڏنا، ڇاڪاڻ ته هو ضابطي نالي ڪنهن به شيءِ کان ونءُ ويندو هُئو. انهيءَ دؤران هو بڙودا ۾، ڪماندار جي زبردست آفيسر جي حيثيت ۾ ڊيوٽي ڪري رهيو هئو، جو ڪيس اوپر جي زندگيءَ ۾ ٻولين جي مطالعي جو شاندار موقعو مليو. هن ڀيري هُن پاڻ

سان انهيءَ رُخ ۾ اڳتي وڌڻ لاءِ، پڪو پهه ڪيو. هاڻي هُو پنهنجي ڪم ۾ ايترو ته محو ٿيو، جو هو آفيسرن جي ميس ۾ ورلي نظر ايندو هئو ۽ نه وري روايتي آفيسرن وانگر عيش آرام ۾ وقت گذاريندو هئو. اُن جي ابتڙ، جيڪو منٺُ ڪيس ملندو هئو، سو ڏيهي زبانن سکڻ ۾ صرف ڪندو هئو. انهيءَ مستقل مزاجيءَ جو نتيجو اهو نڪتو، جو ٿوري ئي وقت ۾ هو عربي، فارسي، هندي، گجراتي ۽ مرهٽي ٻولين ۾،حيرت جوڳي حد تائين، قابل ۽ پَڙُ ٿي پيو. ظاهر آهي ته ڪمپنيءَ سندس انهن صلاحيتن کي ميڄڻ ۾، ڪا به غفلت ڪانه ڏيکاري ۽ انهيءَ فوري طور تي محسوس ڪيو، ته هيءُ نوجوان وڏي ڪم جو ٿي ٿر سگهي. اهو سوچي، ڪيس سنڌ، يعني سنڌوماٿريءَ جي ڪٿ ۽ پڙتال (Survey) واري مهم ۾،نائب (Assistant) مقرر ڪيو ويو. هن مهم ۾، هو مقامي ماڻهن منجهه ايترو ته رلي ملي ساڻن هڪ ٿي ويندو هئو، جو ڪيترن ئي موقعن تي، بازارن ۾ گهمندي، سندس اعليٰ عملدار به ڪيس سڃاڻي ڪونه سگهندا هئا. انهيءَ ڪان وڌيڪ اهو، ته هُو پنهنجي برداشتيءَ کي بيوقوف بڻائڻ لاءِ، اهڙو روپ اختيار ڪيون وينو هوندو هئو، جو هُو ڪيس ڏسندي ئي اچي پڪڙيندو هئو ۽ ڪيس بنا اجازت ُبرٽن صاحب جي ڪمري ۾ داخل ٿيڻ ُجي سزا طور تي، ٻاهر بيٺل محافظن جي حوالي ڪرڻ جا دڙڪا ڏيندو هُئو!

بهرحال، برٽن پورا ست وَرهيه، انتهائي سُچيتائيءَ سان، سنڌي مسلمانن جون ريتون رسمون پرکيندي، ساڻن رهيو ۽ هڪ لحظي لاءِ به پاڻ کي منجهن سمائڻ، سندن طور طريقن ۽ ڳالهائڻ ٻولهائڻ جي انداز کان جدا ڪونه ڪيائين. مطلب ته هو جڻ ته سندن ئي همه وطن ٿي رهيو. مٿس هر وقت مُهم-جوئي ڪرڻ جو شوُق طاري رهندو هئو. ايتريقدر جو سرڪاري رپورٽون ٺاهيندي، يا جڳ مشهور 'ايشيائِڪ سوسائٽي' لاءِ ڪم ڪندي به، سندس اصل ڌيان، پنهنجي آئيندي بابت سوچڻ لاءِ اربيل رهندو هئو. برٽن ۾ موجود هڪ مُهم-جو شخص جي اندر، ڪوجنا لاءِ آتو وجود پڻ موجود هئو. آخرڪار اُن وجود فيصلو ڪيو، ته بقول سندس: وچ عربستان جي نقشي ۾ موجود "انتهائي وڏو اڇو داغ" هٽايو وڃي. انهيءَ سلسلي ۾ هُن سائنسي اداري 'رايل جاگرافيڪل سوسائٽي' سان لکپڙهه دؤران، انهيءَ جاءِ کي 'وانجهيل علائقو' سڏيندي، ٻڌايو ته هن آباديءَ ۾، جيئن ته اڄ تائين ڪنهن به گوري پير ڪونه رکيو هئو، تنهن ڪري سندس صلاح مطابق ضرورت اها هئي، ته بنا دير جي انهيءَ 'غير حاضريءَ' کي ختم ڪجي.

ٿورڙي ئي وقت ۾ سوسائٽيءَ جي انتظاميه، وڏي چاهه سان، برٽن جي

انهيءَ تجويز کي تسليم ڪري ورتو. جاڪاڻ تہ سوسائٽيءَ وارن جي ڏيان ۾، هو پهريان ئي اڃي چُڪو هئو، ۽ اُهي سنڌوماٿري جي رهاڪن بابت ڪيل سنڌس تحقيق جي اعليٰ معيار منجهان اڳ ئي متاثر ٿيل هئا. تنهن ڪري هنن فوراً کيس آگاهي ڏني، تہ وچ عربستان ڏانهن،سنڌس انهيءَ رٿيل مهم جي سلسلي ۾، سوسائٽيءَ وارا سنڌس مُناسب مالي مدد لاءِ بالڪل تيار هُئا. ظاهر آهي تہ اهو ڄاڻي، برٽن بيحد سرهو ٿيو ۽ فوراً پنهنجي مسافريءَ بابت جامع رٿابنديءَ ۾ لڳي ويو. آخرڪار هُن فيصلو ڪيو، تہ پنهنجي ويس مٽائڻ واري فن (جنهن کيس سنڌ جي بازارن ۾ روپ بدلائڻ واري ڪم ۾ ڪاميابي ڏني هئي) جو سهارو وٺي، هو حج جي سانگي ساڻ پنڌ پوندڙ قافلي جو حصو بڻجي، عربستان جي مقدس شهرن تائين پهچي. ان کان پوءِ هُن طئہ ڪيو، تہ مڪي پهچڻ کان پوءِ، هُو پنهنجن وسيلن جي سهاري، وسيع ريگستان لتاڙي، نقشي ۾ آيل جاءِ تائين اڪيلو ۽ بنان ڪنهن مدد جي وڃي رَسي. ان هوندي بہ، هُن في الحال پاڻ کي، سنڌ ۽ منجهس رهندڙ ماڻهن تي رٿيل،ڇَئن ڪتابن کي مڪمل ڪرڻ ۾ اربي ڇڏيو. هن رٿا سان سنڌس بيپناھ دلچسپيءَ جي نتيجي ۾، هو ستت ئي ڪامياب ٿيو، جنهن ڪري منجهائئن ٽي ڪتاب 1851ع ۽ ٽيون 1852ع ۾ ڇپجي پڌرا ٿيا. پر افسوس جو انهن ڪتابن ۾ موجود، نئين نڪوري معلومات جو حيران ڪندڙ ذخيرو بہ| ڪو ڏيان ڇڪرائي نہ سگهيو. هن صورتحال جو بنيادي سبب، سنڌس لکڻ جو بي ربط ۽ اڻنگو انداز ڄڻي سگهجي ٿو، پر گڏوگڏ پڙهندڙن ڪتاب ۾ موجود،سرڪار ۽ اختيارين جي خلاف مسلسل ۽ انتهائي ذل جلائيندڙ بحثابحثيءَ کان بہ تاھُ پئي ڪاڙو، جنهن هرورو ڪتاب جا صفحا ۽ سنڌن وقت پئي زيان ڪيو.

نيٺ 1853ع ۾ برٽن مديني ۽ مَڪي جي زيارت لاءِ نڪري پيو. هن بهروپ ڪرڻ ۾ تہ ڪمال ڪري ئي ڇڏيو هُئو! پر گڏوگڏ عربي ٻولي ڳالهائڻ ۾ سنڌس مهارت بہ لاجواب هئي، پر پوءِ بہ انهيءَ ۾ ڪو شڪ ڪونهي، تہ سمورو سفر خطرن سان ڏٽيل هئو. جيئن تہ کيس ڏينهن رات مسلمان پانڌيئڙن سان، گوڏو گوڏي ۾ ملائي ويهڻو پوندو هئو، تنهن ڪري هڪ گهڙيءَ لاءِ بہ، سنڌس غافل ٿيڻ مُمڪن ڪونہ هُئو. ياد رهي تہ عبادت کان اڳ، وضوءَ دؤران جيڪي اسلامي قائدا اختيار ڪرڻا پوندا آهن، يا ٻين فطري ضرورتن موجب، جيڪي پابنديون پوريون ڪرڻيون پونديون آهن، سي انتهائي سخت آهن. خاص ڪري حج جي مسافريءَ ۾ تہ اهي ارڪان ادا ڪندي،وسوسي جي حد تائين احتياط ڪرڻو پوندو آهي. هنگڻ مٽڻ دؤران ڪابہ غيرروايتي حرڪت ۽ ميرن

هٿن سان ماني ڪائڻ جهڙا ڪم ٿي،آسپاس موجود ڪنهن به شخص ۾، شڪ پئدا ٿي ڪري سگهيا. ۽ جيڪڏهن ڪو به شڪ پڪ ۾ تبديل ٿي پوي، ته پوءِ ڪنهن به ڀهرويءَ لاءِ،ٿڏي تي موت کان سواءِ ٻي ڪا به سزا ڪانهي. عام طور تي ايئن به هُليل آهي ته برٽن، هڪ يا ٻن همسفرن جي اڳيان پڌرو به ٿي پيو هئو، جنهن ڪري پنهنجي جان بچائڻ لاءِ، کيس سندن جان به وٺڻي پئي هئي. پر غور ڪرڻ تي معلوم ٿيندو، ته انهيءَ ڪٿا جون پاڙون، بعد ۾ برٽن لاءِ ٿيندڙ، ٻي انتها ساراهه سان ڀريل لفظي سارَ جي، ڊگهين مناجاتن ۾ لڪل آهن. چو ته اهڙي قسم جو ڪو به واقعو، سندس انهيءَ مسافريءَ سان لاڳاپيل ڪتاب، 'مڪي ۽ مديني ڏانهن حج جي مسافري' (Pilgrimage to the El-Medinah and Mecca) ۾ بهرحال درج ڪونه ٿيل آهي. بلڪ بعد ۾، ڳچ عرصي کان پوءِ، هُن هڪ هندّ انتهائي لچاري انداز ۾ باسيو هئو ته، هن زندگيءَ ۾، ڪڏهن به انساني-جان نه ورتي هئي.

حج جي مسافري پنهنجي سِر هڪ وڏي ثابتي آهي، ته برٽن جي شخصيت ۾ ذهني طور تي قُوتي ۽ جسماني خيال کان جهجهو سهپ جو مادو موجود هئو. هُو مڪي جي سرزمين تي پير رکندڙ،پهريون انگريز هئو ۽ ظاهر آهي ته اُتي پهچڻ کان پوءِ، کيس ڪنهن وڏي جنگ کٽڻ جيتري خوشي ٿي هوندي. پر بدقسمتيءَ سان وچ عربستان جي ريگستان ۾، مقامي قبيلن جي وچ ۾ لڙايون ٿيڻ ڪري، هو مٿي بيان ڪيل 'خالي ماگ' تائين نه پهچي سگهيو. بهرحال لاچار ٿي، کيس حج ڪري واپس الهندي ثقافت جي،اُها ڀوساٽيندڙ زندگي گهارڻي پئي، جنهن کان سدائين کيس بي چيني محسوس ٿيندي هئي. ظاهر آهي ته اهڙي حالت ۾هو ڏاڍو بي دِليو ٿي لڳو.

سُٽت ٿي سندس زرخيز ذهن کي، يڪسانيت سان ڀرپور ماحول منجهان نڪرڻ جو هڪ موقعو تڏهن فراهم ٿيو، جڏهن هندوستاني حڪومت کي، سومالي لئنڊ ۾، وحشي قبيلن جي اُرهه زورائين،پريشان ڪرڻ شروع ڪيو. هنن قبيلن، ڳاڙهي سمنڊ جي، اهڙن بندرگاهن تي راتاها هڻڻ جو ڪُڌو ڪم ٿي ڪيو، جيڪي يورپ ۽ اوڀر جي مُلڪن جي وچ ۾ ٿيندڙ واپار جا، مک مرڪز هئا. جڏهن اها خبر برٽن کي پيئي، ته هن رضاڪارانه طور تي، پنهنجون خدمتون آڇينديي، سومالي لئنڊ جي اندرين علائقن ڏانهن، هڪ مُهم- جو جماعت وٺي وڃڻ جي خواهش ڏيکاري، ته جيئن قبائلين جي انهيءَ ڏوهاري ذهنيت جي، اصل صورت جا ڪارڻ معلوم ڪيا وڃن. حڪومت هن تجويز تي، ٿڏي تي ئي عمل ڪندي، هڪ عملدار، نالي جي. ايچ. اسپيڪي کي سندس مُک نائب مقرر ڪندي،کيس ٻن جونيئر آفيسرن سميت، 1854ع ڌاري

مهم تي روانو ڪيو. هن سفر تي رڳو اُسهڻ جي دير هئي! مصيبتن وات ڦاڙي سندن انتظار پئي ڪيو. جيتوڻيڪ انهيءَ دؤر ۾، سُڌ سماءَ جا ڪي خاص ذريعا نه ڪونه هئا، پر سومالين جي ڇهين حَس ڏاڍي تيز هئي، ڪين ڪن ڌارين جي اچڻ جا پَرون پئجي چُڪا هئا. ياد رهي نه هو ڌارين کان سخت نفرت ڪندا هئا. ظاهر آهي نه هن حالت ۾ ڪابه وک، خطرن کان خالي ڪانه هئي، تنهن ڪري اسپيڪي سيني کي،اڳ ئي 'احتياط ڪرڻ جو چٽي چڏيو هئو. ٻئي طرف لفظ 'احتياط' نه برٽن کي چَو چڙيون ڏيئي ڇڏيون. هُو پنهنجي نائب اڱواڻ سان پورو هڪ ڏينهن بحثن جو چڪريون ڏيڻ کان پوءِ، جڏهن سندن سات ۾ مطمئن نه ٿي سگهيو، نه رات ڌاري جو غائب ٿيو،نه پنهنجو بُچ به ڪونه ڇڏيائين. ڪنهن کي ڪوبه پتو نه پيو نه هو ويو ڪاڏي! پورا چار مهينا الوپ رهڻ کان پوءِ، هڪ ڏينهن هو اوچتو ئي ظاهر ٿيو. جيتوڻيڪ انهيءَ وچ ۾ سندس هڏباٽيون نڪري آيون هيون، پر پوءِ به حوصلا بلند هئس. پهچڻ شرط، هن ڏندين آڱريون ڏيارينڊڙ اعلان ڪيو، نه هو پنهنجي منهن، نه رڳو صحرا کي اڪيلي سِر پار ڪري، سومالي لٽبڊ جي راڄڳاهه 'هراري' تائين پهتو هئو، پر اُتي ڏهن ڏينهن جي قيام دؤران، سندس ملاقات، وقت جي بادشاهه سان به ٿي هئي. هن مهل تائين، ڪنهن به يورپين يورپيءَ طرفان، سرانجام ڏنل هن مُهم کي بيان ڪندي، برٽن اهو به ڏسيو نه، بعد ۾ پالن ۽ نيزن سان هٿياربند ويڙهاڪن جو هڪ جٿو، ڪيس ڊيڄاريندو ۽ ڌمڪائيندو واپس موٽائي آيو، ۽ جڏهن مسافريءَ جي پُڇاڙيءَ تي، هو پنهنجي اُٺ تان لهي هيٺ ٿيو، نه اهي ويڙهاڪ پالا تاڻي، ڪيس چؤڌار ورائي ويا ۽ تيستائين واپس ڪونه وريا، جيستائين ڪين مُهم- جَو جٽي جي لڱل تنبوءَ منجهه، پرندڙ ٻاهه جو دونهون نظر ڪونه آيو.

مُنڊ ۾ نه اسپيڪي ۽ ٻين همسفرن سمجهيو،نه اهي برٽن مڙئي حوال ٿو ڪري، پر ڪين اُن مهل حيرت وڪوڙي وئي، جڏهن هُن بادشاهه جي طرفان ڏنل سوکڙي سندن سامهون رکندي، ڪين بادشاهه جي صحيءَ سان، اهو دستاويز ڏيکاريو، جنهن ۾ هن قبول ڪيو هئو نه، جيڪڏهن سومالين کي ڪجهه رعايتون ڏنيون وڃن، نه هو بندرگاهن تان ڦرلٽ ڪرڻ ڇڏي ڏيندا. جيتوڻيڪ هراري ڏانهن ڪيل هي تن تنها مسافري، مڪي ۾ حج ڪرڻ کان وڌيڪ سگهاڻتي حاصلات هئي، پر برٽن کي پوءِ به قرار ڪونه آيو. هُو باقي ٽوليءَ تي زور پريندو رهيو، نه هو به ساڻن گڏجي، ٻيهر هراري ڏانهن هڪ سرڪاري وفد جي صورت ۾ هلن، نه جيئن بادشاهه ۽ برٽن جي وچ ۾ ٿيل انتظامن جي پنهنجي سِر هلي تصديق ونن. سُتت ئي سيني کٽي الله توهار ڪئي، پر اڃا ٽورو ئي اڳتي وڌيا هوندا، نه مٿن وحشي قبائلين خوني حملو ڪري ڏنو. جنهن

جي نتيجي ۾، سندن هڪ جونيئر ته ٽڏي تي ئي دم ڏنو، جڏهن ته اسپيڪيءَ کي ست گهاوَ رسيا ۽ برٽن کي پڻ ڄاڙيءَ وارو نيزو اچي لڳو.

بهرحال، هن مهم تان جڏهن واپسي ٿيس، ته برٽن کي معلوم ٿيو، ته کيس سماج ۾ موچاري مڃتا ملي چُڪي آهي. چاڪاڻ جو سندس پَرِيُٽ، حج جي مسافريءَ وارو ڪتاب ڇپجي پڌرو ٿيو هئو، جنهن کي نقادن ڏاڍو ئي ساراهيو. جڏهن ماڻهن کي سندس موٽڻ جو پتو پيو، ته هُنن انٽرويوز وٺڻ، ليڪچر ٻڌڻ، آٽوگراف ڏيڻ ۽ وارن جي ڇَڳَ حاصل ڪرڻ لاءِ برٽن جي ننڊ آرام ڦٽائي ڇڏيو. هوڏانهن سندس طبيعت ۾ جيڪا زبردست آڪڙ هئي، تنهن تي هن اوچتي مڃتا، ڄڻ ته ٽڏو ڇنبو وجهي ڇڏيو. ڇاڪاڻ ته عوام طرفان پيار جي اها پرٽ، هن لاءِ انڊين حڪومت پاران فرضن جي مناسب ادائيگيءَ جي سلسلي ۾ مليل سرڪاري سَنَدُن جي ڀيٽ ۾، وڌيڪ محترم هئي.

برٽن، سومالي لئنڊ ۾ لڳل گهاون منجهان ڇُٽي، ڪَٽ تان مس اُٿيو هئو، ته کيس فوج طرفان ڪرائيميا واري لڙائيءَ ۾، ’جنرل بيسٽن‘ جي اڳواڻيءَ ۾ وڙهندڙ ’باشي بانائوڪس‘ نالي دستن سان گڏجڻ لاءِ گهرايو ويو. هتي پهچي کيس حيرت ٿي ته، هي همراه لڙائي ڪرڻ لاءِ محاذ تي وڃڻ بدران، هُٽ هَٽ تي رکي، ’داردا نيلز‘ (درهِ دانيال) جي جاءِ تي ڪانپ ڪڍيو ويٺا هئا. انهيءَ موقعي تي اوچتو پرڏيهي وزارت طرفان، سندس ٻانهن گهري ويئي، ته جيئن هو سندن پاران رٽيل آفريقي ڪنڊ ڏانهن ويندڙ، هڪ مُهم- جُو جٿي جي سرواڻي ڪري سگهي. جنهن جو مقصد نيل نديءَ جي جاري ٿيڻ واري اصلي ماڳ جو پتو لڳائڻ هئو. ياد رهي ته مٿس اها ذميواري، انهيءَ ڪري ٻه رکي پئي ويئي، جو پرڏيهي وزارت مسلسل سندس ڪارنامن کي، پنهنجي ڄاڻ ۾ رکندي پئي آئي. برٽن لاءِ هيءَ آڇ ته پوڙهي کي ڪُنو ڇَڙِڻ جي صلاح ڪرڻ جي برابر هُئي، سو هو ته وڏي زور شور سان تيارين ۾ لڳي ويو.

انهيءَ سلسلي ۾ سڀ کان اڳ، برٽن هڪ ڀيرو ٻيهر اسپيڪي کي هن مهم دؤران سندس نائبي ڪرڻ لاءِ چيو. جيتوڻيڪ سومالي لئنڊ واري مهم کان پوءِ، اسپيڪي، برٽن جي اَڻ ٽر ۽ ڏُکي طبعيت بابت، گهڻو ڪجھ ڄاڻي چُڪو هئو، پر جيئن ته وٽس پنهنجي اڳواڻ جي صلاحيتن لاءِ بي حد احترام ۽ مڃتا هُئي، تنهنڪري هُن بهرحال رضامندي ڏيکاري. هيءَ مُهم سومالي لئنڊ واري مُسافريءَ جي ڀيٽ ۾، نه رڳو وڏي هئي، پر سڄي مسافريءَ دؤران، نيل درياءَ جو مصر کان خرطوم تائين سفر، هڪ ننڍڙي ٻيڙيءَ ذريعي طئہ ٿيو. خرطوم ۾ نيل درياءَ جو ايٿوپيا کان ايندڙ نيرسُرو وهڪرو، اڳتي مصر ڏانهن وهندي، اڇي رنگ ۾ تبديل ٿيو وڃي. خرطوم کان ڏاکڻين طرف هلندي، سندن

مُشڪلاتن جي شروعات، درياءَ ۾ جاول بي انداز ساول جي ڇُڳن ۾ پيش قدميءَ ۾ رڪاوٽون پيدا ڪندڙ، درياهي گاهه جي ويڙهن سان مُهاڏو اٽڪائڻ ذريعي ٿي. جن جي جارن ۾ ڦهليل وِچڙندڙ وَلين، درياهي سفر کي بيحد ڪٺن بڻائي ڇڏيو هئو. انهيءَ موقعي تي برٽن ۾ سندس سائين ٻيڙيون اُتي ئي ڇڏي، درياءَ جي ڀِڪَ سان ڦهليل، وچ آفريڪا جي گهاٽن ٻيلن منجهان، خُشڪيءَ جو سفر شروع ڪيو. هن مسافريءَ ۾، برٽن کي پنهنجي ذاتي سوجهيءَ ۾ اندازي جو سهارو وٺڻو پيو، ڇاڪاڻ جو هن علائقي جو ڪوبه نقشو ٺهيل ڪونه هئو، انهيءَ ڪري تُرت ئي مسئلا ۾ مُشڪلاتون مٿن پرٽجي پيا. هيءُ علائقو ايترو ته مصيبت ڀريو هئو، جو قدم قدم تي ڏُٻڻ ته هئي ئي، پر اُها به جهنگلي گاهن ۾ ٻُوٽن سان ايتري ته لِڪل هئي، جو سڄي جماعت کي هَڏ هئي، سَٽي ڪُٽي، ساهه مُٺ ۾ ڪندي، رستو پٽي ٺاهڻو پيو. هڪ طرف گڏ هلندڙ حمالي سُست، غيرذميوار ۾ ڀروسي ڪان وانجهيل هئا، ته ٻئي طرف انگريز نسل جي مُهم- جُو جٿي کي، قبائلين ۾ جهنگلي جانورن جي امڪاني حملي کان بچڻ لاءِ، مسلسل سُچيت رهڻو ٿي پيو. جڏهن ته آب وهوا وري ايتري ته گرميءَ ۾ ڪِهمر سان ڀريل هئي، جو ٿورڙي ئي وقت ۾ هو ساٿا ٿي پئي ويا. بيشمار دفعا کين اُن وقت پناهه لاءِ ڊوڙي لِڪڻو ٿي پيو، جڏهن هاٿين جا وڏا ڌَڻ اوچتو ظاهر پئي ٿيا ۾ جهنگل منجهه سندن رستي ۾ ايندڙ هر شيءِ کي لتاڙيندي ۾ چِٿيندي، وڻ ڀڃي واٽون ٺاهي ڊوڪيندا پئي پيا. هاٿين کان پاڻ بچائيندي، اڪثر اچا ڪجهه وکون ئي کنياٿون، ته خونخوار شينهن گجگوڙون ڪندي، مٿائن چڙهي ٿي آيا. اُنهن خونخوار جانورن منجهان جند ڇڏائيندي، هيٺ ٿي نهاريائون ته قسمين قسمين نانگ ڦوڪون ڏيندي، ڇَپي ڇَپي تي پئي ڇُريا.

اهڙيءَ خطرناڪ صورتحال ۾ به، برٽن هار مڃڻ کان انڪار ڪيو. جيٽوٽيڪ اسپيڪي سائس هر موڙ تي زبردست سهڪار ڪندو رهيو، پر باقي جونيئر پاڻ ۾ سَتُ نه ساهيندي، هلڻ کان پِڙُ ڪڍي ويهي ٿي رهيا. انهيءَ هوندي به برٽن کين ٽيڪرون سِيڪرون ڏيندي، ميڙ منٿون ڪندي ۾ ڏَنا سنّا ڏيئي، پنهنجي شخصيت جي سگهه جي زور تي، نيٺ کين ايستائين وٺي پهتو، جو هو سونهري ڪرڻن جي روشنيءَ ۾، 'البرٽ ڍنڍ' جو خوبصورت نظارو پسي ٿي سگهيا. ڍنڍ وٽ پهچندي ئي بي اعتباري ۾ خوشيءَ وچان، هو ڪجهه گهڙيون ته وڏي حسرت سان کيس گهوريندا رهيا ۾ پوءِ وهندڙ پاڻيءَ جي ڪپن تي وڏي سرور وچان ڪري پيا. منزل تي پهچندي هو ايترا ته سرها ٿيا، جو برٽن جي طرفان ڍنڍ ۾ موجود بيشمار واڳن جي موجودگيءَ بابت مليل چتائن به مٿن ڪو اثر ڪونه ڪيو ۾ وجي پاڻ کي پاڻيءَ جي ير ۾ ڇڏيائون. ظاهر آهي ته

هو هڪ تڪليف ده مسافريءَ کان پوءِ ئي ته ڪنهن فرحت ڀري جاءِ تي پهتا هئا! سو سُڪون ۽ سُرهاڻ ڪان پاڻ ڪي ڇو ڀري رکن ها؟! اهڙي سرمستيءَ جي ڪيفيت ۾، هو شفاف پاڻيءَ منجهان مُنهن ڌوئڻ لاءِ گوڏن ڀر جهڪيا ئي مس هئا، جو ڪين محسوس ٿيو ته ٻُنڌ جهڙي ڪنهن شيءِ، ڪين ڳڙڪائڻ لاءِ ڪٽي ڳلٽو هنيو. هيءَ منظر ڏسي، ڪانئن ڏُرڙيون نڪري ويون ۽ ڪٽي ڀنڌي پيرن تي زور ڏنائون. اصل ۾ مسئلو هي هئو، ته هنن همراهن البرٽ ڍنڍ کي ئي اصل منزل سمجهيو هئو. ڇاڪاڻ جو برٽن اڪثر ڪري ڪين ٻڌائيندو هئو، ته نيل نديءَ جي وهڪري جو اصل سرچشمو، ڪا اڻ ڄاتل ڍنڍ آهي. ظاهر آهي ته منزل جي انهيءَ حاصلات ڪين بودلو ڪري ڇڏيو هئو.

البرٽ ڍنڍ تي پهچڻ واري رات اچي جو برٽن کي ٻُخار ورتو، ته همراه صفا غش ٿي ويو. ساٿس اها ڪيفيت ڪئين ڏينهن هلي. نيٺ اسپيڪي جي ڪيل ڏينهن راتين جي ٽهل ٽڪور جي صدقي هوش ۾ ته آيو، پر بيماريءَ ڪيس ايترو ته نستو ڪري ڇڏيو هئو، جو برٽن سمجهي ورتو ته منجهس اڳتي مُسافريءَ جو ساهسُ ئي ڪانهي. وقت ٻه نڪرندو ٿي ويو ۽ اچي فيبروري 1858ع مٿان پهتي. تنهن-ڪري هُن اسپيڪي کي سڏي، پر ۾ ويهاريو ۽ هٿڪندي ڪيس ضروري هدايتون ڏنائين. دراصل سنڌس جماعت جنهن ڍنڍ تائين پهتي هئي، سا اُها ڍنڍ ڪانه هئي، جنهن منجهان نيل جو جَرُ جاري پئي ٿيو. سنڌس ذهن انهيءَ نتيجي تي پهتو هئو ته، نيل جي وَهڻ جو اصل سرچشمو، ڏکڻ اوڀر جي ڪُنڊ تي اڃا اڳتي هئو. تنهن ڪان پوءِ تمام گهٽي محنت ۽ مٿا ڪُٽ ڪندي، هُن ڏسيل منزل تائين پهچڻ لاءِ هڪ رستو ڳولي ڪڍيو هئو، جنهن تي پنڌ پوڻ لاءِ هن اسپيڪي کي صلاح ٿي ڏني. برٽن جي گهري ادراڪ جو قائل هجڻ ڪري، اسپيڪي بهرحال سنڌس صلاح ورتي ۽ بيمار برٽن کي بستري تي پاسا ورائيندي ۽ ڳهندي ڇڏي، هو سنڌس هدايتن موجب منزل ڏانهن تيستائين هلندو رهيو، جيستائين وچي نيل جي وهڪرن کي ابتدا بخشيندڙ، 'وڪٽوريا نياترا' نالي ڍنڍ تائين ڪونه پهتو.

هن موقعي تي جڏهن اسپيڪي خوشيءَ جي خبر ڪٽي واپس پهتو، ته هن حاصلاتِ جو سهرو ڪٽڻ لاءِ ٻنهي ڏاڍا ڏند چَڪَ ڏنا. ڇو ته برٽن جي خيال مطابق هن سڄي مهم ڀنيان، اصل ذهن سنڌس هئو ۽ اسپيڪي ته رڳو هن جي هدايتن تي هلندڙ، هڪ شاگرد جي حيثيت پئي رکي. اهو سوچي هُن پنهنجي نيڪ نيت نائب تي ساٿس ڪپت ڪرڻ ۽ سنڌس محنتن تي ڌاڙيوالي ڪرڻ جا الزام هنيا، جنهن تي اسپيڪي ٻه ڪاوڙ ۾ اچي ساٿس وڙهي پيو. منجهن ٿيندڙ انهيءَ ملهلي جي سبب، هنن ڪڏهن ٻه هڪ ٻئي کي معاف نه ڪيو.

بهرحال، بعد ۾ برٽن آفريقا جي اُلهندي ساموندي ڪناري ڏانهن، هڪ نئين مُهم سَرڪندي،مجموعي طور تي مُڪمل ميجتا حاصل ڪئي. چاليهن ورهين جي عُمر تي پهچندي (1861ع) 'لارڊ روز بري' چواڻي: "هو ايترو مطالعو ڪري، سختيون سهي ۽ ڪامياب مُهمون- جُو سرگرميون سرانجام ڏيئي چُڪو هئو، جو اڌ ڊزن قابل شخص به،سندس حاصلات جو مقابلو نه پئي ڪري سگهيا." ساڳئي سال،هن 'ازابيل ارون ديل' نالي هڪ سگهڙ مائيءَ سان شادي ڪئي، جيڪا ساڻس ڏاڍي وفادار ۽ محبت ڪندڙ زال ثابت ٿي. شاديءَ کان سُتت پوءِ، فوج کي الوداع چوندي، پرڏيهي وزارت ۾ مُلازمت شروع ڪيائين ۽ کيس 'فرناڊوپو' واري جاءِ تي قائونصلر مقرر ڪيو ويو. بعد ۾ 1871ع ڌاري کيس پهريائين سانتوس، برازيل ۽ دمشق ۾ ساڳئي عهدي تي ۽ آخر ۾ 'ٽرائيسٽ' منجهه رکيو ويو، جتي 1890ع ڌاري پنهنجي لاڏاڻي تائين ڪم ڪندو رهيو. نوڪريءَ دؤران ملندڙ واندڪائيءَ ۾، هُن ڪيترائي بيا ڪتاب لکي پورا ڪيا، پر منجهانئن ڪنهن جو به،مڪي ڏانهن ڪيل حج سان لاڳاپيل ڪتاب جيڏو چؤبول نٿي سگهيو. لکڻ پڙهڻ جو ڪم ڪندي، هُن عربي ادب جو مشهور الف ليليٰ وارو داستاني ڪتاب "The Thousond nights and a night" جي نالي سان سورنهن جُلدن ۾ ترجمو ڪري ورتو، جيڪو اڄ تائين مستقل مزاجيءَ ۽ محنت جو هڪ شاندار ثبوت سمجهيو ٿو وڃي.

برٽن جي زندگيءَ جا آخرين ويهه سال ڏاڍن ڏچن ڀريا ثابت ٿيا. طبعيت ۾ ضابطي سان جاڻي جهر کان نفرت هُجڻ سبب، پرڏيهي وزارت جي عملدارن سان، سدائين سندس اٽبٽت رهي. جيڪي برٽن جي ڪنهن مشرقي حاڪم جهڙي رهڻي ڪهڻيءَ، پنهنجي ساٿي عملدارن سان سخت رويي، ورتاءَ ۾ تڪائپ ۽ اُگهاڙپ ڏانهن چريائپ جي حد تائين لاڙي (جنهن جا اولڙا سندس لکت توڙي گفتگوءَ منجهه بالڪل واضح هئا) تي، سدائين ڄَڪون ڪائيندا رهندا هئا. دراصل برٽن پنهنجي وقت کان اڳ پئدا ٿيل شخص هئو. اها حقيقت آهي ته، جيڪڏهن سندس ڄَمڻ، ايلزبيٿ پهرينءَ جي دؤر ۾ ٿئي ها، ته کيس 'ڊريڪ' ۽ 'ريلي' جهڙن، مٿيرن شخصن جي ڀرِ ۾ جاءِ ملي ها، جڏهن ته وڪٽوريائي دؤر ۾،کيس بچڙائيءَ ۽ بِگاڙ جو راڪشس سمجهيو ويو. برٽن جي حياتيءَ ۾، فقط برٽن جي زال ئي مختلف نقابن پٺيان لڪل، سندس اصل صورت پَسي سگهي ۽ سندس سورمائپ ۾ ويساهه رکيائين. هُن برٽن جي شديد اُتساهه ۽ وڌاءَ سان ڀرپور جيون پتري لکي ۽ سندس ياد ۾، 'مور ٽلڪ' جي علائقي ۾، برٽن جي قبر مٿان وڏي عربي طرز جي تنبوءَ جي شبيهه جهڙو، قيمتي پٿر ۽ سنگمرمر سان مقبرو جوڙايو.

(تان ورتل "100 Great Personalities of the Wrold")

فريڊرڪ نتشي

ڄـم: 1844ع
لاڏاڻو: 1900ع

جيئن چنڊ، تارن، هوائن، دريائن ۽ لهرن جو ڪو مذهب يا فرقو ناهي هوندو، تيئن انسان ۽ انساني سماج بابت دل ۾ سچائي رکي سوچيندڙ شخص جو به، ڪو خاص گهر، فرقو يا حلقو ناهي هوندو. هو ته 'اڏيءَ' ، فطرت ۽ تجربن جي نتيجي ۾ مليل شعور جي روشنيءَ ۾، پنهنجي تحرير سان، دنيا جي روپ جي نئين انداز سان تصوير ڪشي ڪندو آهي. انهيءَ تصوير ڪشيءَ جو بنيادي مقصد حقيقتن کي کولي بيان ڪرڻ ۽ انسان ذات لاءِ ڪامل راهون نروار ڪرڻ هوندو آهي، ته جيئن اها درست رُخ ۾ پيش قدمي ڪري ۽ غلط پاسي نه لڙي سگهي.

اهوئي سبب آهي جو مون ابراهيم عليه السلام کان وٺي ڏيارام گدومل تائين، مهاتما ٻڌ کان وٺي، سرمد شهيد

تائين، محمد صلي الله عليه وسلم کان وٺي مارڪس تائين ۽ زردشت کان وٺي ڪافڪا تائين، هر شخص جو دل سان احترام ڪيو آهي. چاڪاڻ جو منهنجي آڏو اهي سڀ عظيم شخصيتون انساني روح جي راڙي کي ٻڌندڙ ڪن رکڻ سان گڏوگڏ، انهيءَ دلسوز ڪيفيت جو علاج ڪرڻ جي اهليت به رکن ٿيون. انهيءَ ڪري ئي هي مڙئي عظيم انسان ڪنهن خاص گروهه جو ورثو نه، پر سڄي ڪائنات جي گڏيل ملڪيت ۽ انسان ذات جي لاءِ رهبر روشني آهن.

فريڊرڪ نٽشي کي پڻ اُئون احترام وچان انهيءَ ڪري ڏسان ٿو، جو مون نه رڳو سندس ويچار ڌارائن کي پڙهيو آهي، پر سندس حياتيءَ جي پنڌ تي به نگاهه وڌل اٿم. جيڪو به شخص سندس انهن ٻنهي پهلوئن کي ذهني ايمانداريءَ سان پڙهندو، اُن کي آسانيءَ سان محسوس ٿيندو ته هو فڪري/ ذهني لحاظ کان، غير معمولي سطح جو صاحب هئو. نه رڳو ايترو پر پنهنجي اندر ۾، هو انسان جي عظمت جو هڪ بهترين مبلغ پڻ هئو. اهوئي سبب آهي جو هو سڄي عمر ڪائناتي قوتن کي مڙسيءَ سان للڪاريندي، اهو منصب انسان کي ڏيارڻ لاءِ جدوجهد ڪندي، پنهنجي جان جو ٻليدان به ڏئي ويئو.

اسان جي سنڌ ۾ به ٿي ڏهاڪا اڳ اُڌريل اٿپڙهيل ڪميونسٽن جي فوج، غير ضروري فتوائون جاري ڪري، علمي ماحول جي بقا ۽ سچائي جي حاصلات وارين واٽن تي، ايترو ته تعصب جو زهر هاري ڇڏيو، جو سواءِ سندن مقرر ڪيل ڪتابن ۽ نظرين کي پڙهڻ جي، ٻيو سارو علم 'رجعت پسند' 'عوام دشمن' ۽ 'بورجوازي سوچ' ٺهجي ويو. انهيءَ هاڃيڪار روش اسان جي مجموعي شعوري اوسر کي ايڏو ته نقصان پهچايو، جنهن جو اسين اڄ به ازالو نٿا ڪري سگهون. چاڪاڻ جو علمي سفر ۾ انهيءَ بدترين تعصب جو شڪار ٿيڻ ڪري، اسان جا دانشور، اديب ۽ عالم سڪڻ، پڙهڻ ۽

پر جهڙ بدران رَتي باز طوطا بڻجي ويا. نتيجي ۾ هڪ ايماندار فنڪار/ ڪلاڪار واري بي رياعي جرئت ۽ سچائي وڃائي ويٺا. جنهن ڪري سندن زندگيءَ جو مقصد حقيقتن تائين پهچڻ جي جاکوڙ نه، پر ڪن گادين يا گادي نشينن جي خوشنودي حاصل ڪرڻ وڃي رهيو.

فريڊرڪ نتشي جيئن ته پاڻ هڪ باغي عالم ۽ فيلسوف آهي، تنهن ڪري هو بغاوت جو درس ڏيندي، ڪُنڌپٽي، تقليد ۽ جي حضوريءَ خلاف سڌ ڏئي ٿو. هو انسان جي صلاحيتن جو وڪيل بڻجي، هڪ فرد جي مڪمل آزاديءَ جو درس ڏيئي، ڪوڙ جي ڪُنگرن ۽ ڪوٽن تي ڪاهڻ جي دعوت ڏئي ٿو، تنهن ڪري ڪيس نه رڳو عزت جو صاحب، پر هڪ لائق ڏاهو پڻ ڳڻي سگهجي ٿو.

مون هيءُ مضمون سندس ابتدائي سُڃاڻ لاءِ ترجمو ڪيو آهي. اميد اٿم ته سنڌيءَ جا پڙهندڙ هن ڪاوش کان پوءِ، ڪيس مڪمل طور تي پڙهڻ ۽ سمجهڻ جي ڪوشش ڪندا.

- سنڌيڪار

سچ انساني زندگيءَ ۾ ماڻهوءَ کي بهتر رخ ۾ اڳتي وڌڻ لاءِ، ڪن ورثن سان لاڳاپيل هجڻ جو احساس ۽ انساني برادريءَ ۾ خاص مقام حاصل رهيو آهي. جيستائين قدرن جو سوال آهي ته ثقافتي، مذهبي ۽ سياسي قدر، جيڪي ڪنهن به برادريءَ ۾ مُروج آهن ۽ خود برادري انهن تي پابند رهڻ اسان کان طلبي ٿي، سي هميشه پڪا پختا رهيا آهن. اڄوڪي دور ۾ اهي قدر ئي اسان جو ورثو آهن ۽ اسين انهن کي اختيار ڪندي، خوشي محسوس ڪريون ٿا. جيڪڏهن اسان انهن قدرن سان گڏجي نه هلنداسون، ته نه رڳو پاڻ کي سماج لاءِ هاڃيڪار بلڪ چڻ ته ڏوهاري سمجهنداسين.

ڪڏهن ڪڏهن اسان کي لڳندو آهي ته اسين صفا سَنڌيجي ۽ بيڪار ٿي چڪا آهيون، پر عام طور تي، اهڙي احساس جي هجڻ جي شعوري سڌ ڪانه هوندي اٿئون. هونئن به اسين هر لحاظ کان ايترا ته ڇامڙا ۽ رڍاٽي عقل جي ور

چڙهيل آهيون، جو نہ رڳو مروج ۽ نالي ۾ مجيل روايتي معيارن کي للڪارڻ جي جرئت نٿا ڪريون، پر پنهنجي ذاتي فائدي جي حاصلات لاءِ ٿي جاکوڙ ڪرڻ وارين خواهشن ۾ قاتل هئڻ ڪري، هر وقت فيصلي نہ ڪري سگهڻ جي ڪيفيت پڻ دماغ تي ڇانيل آهي- ڇاڪاڻ جو اسان کي پهريائين پنهنجي ذات جي سلامتيءَ جو اونو آهي. سو بهتر اهو آهي تہ حقيقتن کي ويجهڙائيءَ کان ڏسڻ جي ڪوشش نہ ڪريون، ڇاڪاڻ جو انهيءَ سان ماٿهو وڏيڪ ڏکارو ۽ مونجهو ٿو ٿئي.

ان هوندي بہ هڪ فرد جي حيثيت ۾ نسبتي طور، سنيجڻ وارو سوال پوءِ بہ پُنتي رهي ٿو. انهيءَ سوال جي جقيقت ڇاڻڻ جي همٿ هجڻ ۽ حقيقتن سان مهاڏو اٽڪائڻ واري جدوجهد جي حوالي سان، انساني فڪر جي تواريخ ۾، جرمن فيلسوف فريڊرڪ نٽشي جو نالو بہ ڳڻي سگهجي ٿو. هو انهيءَ ڳالھ سان سهمت هئو تہ هر قسم جا سياسي ۽ مذهبي فرقا انسان ذات جي آزاد واڌ ۽ ويجھ جي لاءِ خطرناڪ آهن، تنهن ڪري هن سدائين اهڙي سڀي تڪساٽ کي ٽوڙڻ لاءِ جاکوڙيو. سندس آڏو ڪابہ ريت يا رسم، ڏڙ، سيا يا مجيل نظريو، زندگيءَ جي ڪنهن بہ پهلوءَ کان نہ ڇڙو تقدس کان وانجهيل، پر عزت لائق بہ نہ هئو. انهيءَ ڪري ئي هن پنهنجي زبور جهڙي فصاحت سان ڀريل سگهاري نثر ۾، مٿين سيني شين جا چوڏا لاٿا آهن.

نٽشي کي پاڻ بابت پيغمبر هئڻ جو پڪو ويساھ هئو. سندس خيال مطابق هو تواريخ جو هڪ اهڙو منفرد رهبر هئو، جنهن کي پراٽا سيئي ويساھ ميساري، انسان ذات کي هڪ نئين ۽ شاندار آئيندي کان آشنا ڪرائڻو هئو.

مان سمجهان ٿو تہ ڪيس حقيقتن جو اهڙو ڪوتيندڙ سڏي سگهجي ٿو، جنهن جو پهريون ڪم انسان ذات کي سچائيءَ کان روشناس ڪرائي اهو طئہ ڪرڻو هئو، تہ اصل انسان ڇا هئو؟ ڇا انسان سماجي مخلوق، عبادت گذار خلق يا ڪو اهڙو وجود هئو، جنهن پنهنجي فطرت ۾ سٺائيءَ ۽ خوبصورتيءَ جي ڳولا پٺي ڪئي؟

نٽشي مطابق انسان ۾ ڪي بہ اهڙيون شيون موجود نہ هيون، سندس خيال موجب سيني ماڻهن ۾ بنيادي جبلت 'سگھ جي حاصلات' (Will to Power) جي صورت ۾ موجود هئي. هڪ هيٺئين سطح جي ٻڪرار يا ريڊار جهڙي شخص لاءِ 'سگھ جي حاصلات' جو مطلب ٻئي مٿان برتري حاصل ڪرڻ آهي، تہ جيئن هو پنهنجي سلامتيءَ لاءِ ٻئي جي مٿان زندگيءَ جا ڪڙا شرط مڙهي سگهي، پر ڪنهن اعليٰ ۽ غير معمولي خوبين ڀربي شخص لاءِ اها

'سگھ' دراصل ھڪ اھڙي ضرورت ھئي، جيڪا منجھس لڪل صلاحيتن کي اُجاگر ڪري کيس مُڪتي بخشي، تہ جيئن ھو سچي معنيٰ ۾ ڪنھن بہ ٻئي شخص توڙي شئي جي ڳيجھپي کان آزاد رھي سگھي.

اھڙن شخصن کي نٽشي "Super- men" (اعليٰ شخص) سڏيندي، کين زندگيءَ جا حقيقي وارث ڄاڻايو آھي، پر اھڙن شخصن جي خوبين جو تعين ڪندي، ھن موجوده سماج جو ڳوڙھو جائزو پڻ ورتو آھي. انھيءَ سلسلي ۾ ھو سمجھي ٿو تہ نيپولين جھڙن عظيم اڳواڻن جي ناڪاميءَ جو سبب پڻ اھو ھئو، جو انھيءَ دؤر جو سماج،غلامدار ذھنيت جي ماڻھن لاءِ ئي بھتر ھئو- جيڪي بھادر ۽ لياقت مند شخصن کي برداشت نہ ڪري سگھيا. انھيءَ سماج جا مذھبي ۽ سياسي ادارا،توڙي ثقافتي بنياد،'سنڌيٽي' ڪمتريءَ ۽ ھيٺائپ ۽ غلاميءَ ۽ نام نھاد 'امن پسنديءَ' تي ٻڌل سگھ جي ارادي جي سھاري تي بيٺل ھئا.

خود عيسائيت بہ ماڻھن منجھ انھيءَ ڪري مقبول ھئي، جو اُن کين روحن جا تصور ۽ آخرت واري زندگيءَ جا ڏنا ڏني، غريبن ۽ ضرورت مندن کي پڻ پنھنجي پَرِ ۾ لائق وٺ ڄاڻايو. جڏھن تہ غريب غُربي تي اھا مھرباني ڪندي بہ، عيسائيت منجھانئن 'بھتر ماڻھن' کي سندن وارث بڻائي ڇڏيو. انھيءَ کان سواءِ عيسائيت انسانن کي گناھ جي آگاھي ڏياري، ماڻھوءَ کي پنھنجو پاڻ سان جنگ ۾ ڌڪي ڇڏيو.

جنھن ڪري سندس عمل ڪرڻ جي صلاحيت ڪمزور ٿي ۽ آخرڪارِ ھو پادرين جو ڳيجھو بڻجي ويو. جن جي 'سگھ جي حاصلات' جو بنياد،عام انسانن جي استحصال مان مھيا ٿئي ٿو.

سو نٽشي جي آڏو عيسائيت سميت ھڙئي مذھب ھڪ قسم جا ھٿڪرڙول ۽ ڏاوڻ آھن، جن کي ھو مڪمل طور تي رد ٿو ڪري. ھو اڄوڪي جديد رياست کي بہ 'ڪراڙي ڏائڻ' چئي ڇند پٽي ٿو، ڇاڪاڻ جو اھا بہ 'طاقتُ' کي ان عام ماڻھوءَ جي حوالي ڪرڻ تي زور ٿي ڀري، جنھن جو ساٿس ڪو واسطو ئي ڪونھي. ھو جديد ثقافت کي پڻ ٽڪي جو نٽو سمجھي، ڇاڪاڻ جو اھا بيچين حقيقتن تي پردو ٿي رکي. ھوڏانھن جمھوريت ۽ سماجواد ٻئي سندس آڏو ھڪجھڙيون شيون آھن، ڇو تہ اھي پڻ انُ ڄاتل مُدي تائين 'سپر مئن' جي اوسر کي روڪي ڇڏيندا. نٽشي اخلاقيات کي بہ اھو چئي رد ڪيو تہ: اھا ھڪ اھڙي سنگھر آھي، جيڪا ڪِين جھڙن حقير ماڻھن جي ايجاد آھي، تہ جيئن ھو فطري اڳواڻن جي اڀرڻ کي روڪي سگھن.

هن جي آڏو ڪوبہ مطلق اخلاقي قانون آهي ئي نہ.

سڀ اخلاقي قدر نسبتي ۽ لاڳاپيل آهن، جو تہ جيڪا شئي هڪ ماڻهوءَ لاءِ چڱي هجي ٿي، سا ٻئي لاءِ خراب بہ ٿي سگهي ٿي. مجموعي طور تي فريڊرڪ نٽشي لاءِ اجوڪي جديد زندگيءَ جا هڙئي بنياد نہ رڳو بيڪار، پر انساني سماج جي درست اوسر لاءِ پڻ سخت هاڃيڪار آهن.

جڏهن اسين اهو ويچاريون ٿا تہ زندگي يا اُن جا قائدا ۽ وهنوار اسان مان هر شخصُ ڪيئن نہ جهٽ ۾ قبول ڪري ٿو ويهي، تہ انهيءَ صورتحال ۾ نٽشي طرفان انهن قائدن کي نہ مڃڻ واري جرئت تي حيرت ٿئي ٿي! اهو معاملو جڻ تہ ڪنهن اهڙي شخص وانگر هئو، جيڪو ڪنهن گهر ۾ بيهي ڪُليو ڪُلايو چوي تہ: "هيءَ گهر مون کي نٿو وڻي." ۽ ايئن چوڻ کان پوءِ، فوراً ئي ان گهر جي ڇت کي پنهنجي مٿان هٽائي وجهي. هن قسم جي 'صفائيءَ' کي نٽشي پنهنجي لاءِ 'نئون گهر جوڙڻ' واري سلسلي جي ابتدائي ڪڙي ڄاڻائي ٿو. سماج تي اها ٽوڙ ڦوڙ ڪرڻ واري تنقيد 1876ع ۽ 1883ع جي وچ ۾ ڇپيل سندس هيٺين ڪتابن ۾ آيل آهي:

1- Thoughts out of Season.

2- Human All- too Human.

3- The Dawn of Day.

4- The Joyfull wisdom.

جيتوڻيڪ هنن ڪتابن جي ڪري ڪيس گهٽوئي گهڻ وڌ ڳالهايو ويو، پر هڪ سنجيده سوچيءَ جي حيثيت ۾ سندس سُڃاڻپ بهرحال ضرور ٿي.

فيلسوفيءَ جي اتهاس ۾، نٽشي جي سڀ کان وڏي خاصيت اها آهي، تہ هن موجوده زندگيءَ ۽ ان جي معيارن جي آڏو وڏي واڪي 'نہ' جو آواز بلند ڪيو، پر ساڳئي وقت جنهن زندگيءَ جي تصور جي هن وڪالت پئي ڪئي، ان جي حمايت ۾ پڻ مڙس ماڻهو ٿي بيٺو، انهيءَ سلسلي ۾ هيٺين ڪتابن:

1- Thus spoke Zarathustra.

2- Beyond Good and Evil.

3- The Geneology of Morals.

4- The Antichrist.

5- Ecce Homo and Twilights of the Idols.

۾ هن انسان جي آئيندي بابت پنهنجا ويچار ڏنا آهن. جن مطابق ڪوبہ عام ماڻهو زندگيءَ جي روايتي معيارن موجب رهي سگهندو، پر سموري ڪائنات

اهڙي قالب ۾ اچي ويندي، جو اها ’اعليٰ شخصن‘ کي مڪمل آزادي فراهم ڪندي. انهيءَ بابت هن لکيو آهي:

”اسان جي منزل انسان ذات نه پر ’اعليٰ شخص‘ آهي... منهنجي خواهش آهي ته اهڙن انسانن کي اڳتي آڻيان، جيڪي پنهنجي معياري زندگيءَ جي لحاظ کان، سيني جنسن کان مٿيرا هجن.“

نٽشي جي پنهنجي ذات کان هٽي ڪري، سندن تصور ۾ اهي ’اعليٰ شخص‘ ڪير ۽ ڪنهن جهڙا هئا؟ بقول سندس: ”اهي شخص ذهني ۽ جسماني طور تي سگهارا هجن، پنهنجن ”اعليٰ مفادن“ جي حاصلات ۾ انا پرست هجن، جڏهن ته رحم جو ذرو به سندس دل ۾ نه هجڻ کپي، ڇاڪاڻ جو رحم ڪمزوري پيدا ڪندڙ جذبو آهي.“ هن اهڙو اهي شخص ”زندگيءَ جا بادشاهه هجڻ کپن نه ڪي ٽڙيل وحشي.“

درحقيقت اهي شخص ئي بقول سندس، زندگيءَ جي هاڪاري رُخ جا علمبردار، فخر ڀريا، آزاد، سُرها ۽ تخليقي قدرن جا امين آهن، ڇاڪاڻ جو اهي شخص پنهنجو پاڻ تي ضابطا رکن ٿا. ممڪن آهي ته اها ڳالهه بظاهر درست نه لڳي، پر هو ايئن ڪنديءَ حقيقت ۾ ذات جي موهه جا قيدي نٿا سڏي سگهجن. انهن کي ته نيڪيءَ، بديءَ جي معيارن کان مٿانهون رهڻو آهي، بلڪ هو ته پنهنجي ذات سان لاڳاپيل عمل ذريعي، نيڪيءَ ۽ بديءَ جا نوان معيار قائم ڪندا. هر اها شئي جنهن سندن سگهه ۾ واڌارو آڻيندي، مٿن بندش کي ختم پئي ڪيو ۽ کين باعمل بڻائڻ ۾ مدد ٿي ڪئي، سا ’چڱائي‘ چئبي. پر هر اُهو پهلو جنهن کين پنهنجي ٻل کان ٻاهر، ڪنهن ٻي قوت تي ڀاڙڻ ۾ مدد ٿي ڪئي، پوءِ اهو خدا جو مقرر ڪيل تصور هجي يا اخلاقيات ۽ ٻيا قائدا ڇو نه هجن، سي سڀ ’بديون‘ آهن. نٽشي چوي ٿو ته، ڪو به خدا ڪونهي، پر هو پنهنجي سِر انسانن منجهان نوان ديوتا پيدا ڪندو.

نٽشي جي هنن ويچارن جا هاڪاري پهلو ڳڻينديءَ، اسان کي روزاني زندگيءَ جا بيمشار دٻاءَ ذهن ۾ لازمي رکڻ کپن. جيڪي مستقل طور تي شخصيتن کي ڪمزور ڪندا ٿا رهن ۽ کين انهن وهڪرن ۾ وهائيندا ٿا وڃن، جيڪي اسان جي خواهش يا چونڊ مطابق ناهن. اصل ۾ نٽشي جي تبليغ جو بنيادي مقصد اهو هئو، ته ماڻهوءَ جي ڪشش يا ڇڪ جو مرڪز واپس سندس ذات کي بڻايو وڃي، ته جيئن هو حقيقي طور تي آزاد، تخليقي ۽ سُرهو رهي سگهي.

انهيءَ رخ ۾ هن پنهنجي سِر بيرحم ڏاهپ ڀريل همٿ جو مظاهرو

ڪندي، جديد زندگيءَ جي مڙني معيارن جو جائزو وَرتو ۽ سندن چيرڦاڙ ڪئي. اها بہ حقيقت آهي تہ تواريخ ۾، آڳرين تي ڳڻپ جيترا ماڻهو ئي نتشي جهڙي واٽ اختيار ڪري سگهيا آهن. چاڪاڻ جو اهو سچو تسلسل ماڻهوءَ جي پنهنجي ذات کي ئي ڏاڍو توڙي ڦوڙي ٿو، تڏهن بہ سواءِ چند ماڻهن جي اهو ممڪن بہ ڪونهي، تہ هو نتشي جي شاندار مشاهداتي ذهن جي همسري ڪري سگهن. پر ان هوندي بہ اهو ياد ضرور رکڻ کپي تہ انساني معاملن ۾ ايستائين ڪابہ ترقي ماڻي نٿي سگهجي، جيستائين انسان 'مجيل ويساهن' کي هڪ زبردست للڪار ڪندي، کين رد يا قبول ڪرڻ لاءِ ڪي پڪا بنياد فراهم ڪري، پختائيءَ سان پنهنجي وجود جو حصو نٿو بڻائي ڇڏي.

نتشي جي فڪري واٽ کيس شخصي طور تي تہ پيچي پوري ئي ڇڏيو، (ياد رهي تہ نتشي سڄي عمر نہ رڳو بيمار رهيو پر آخر ۾ تہ کيس پاڳل خاني جو منهن پڻ ڏسڻو پيو. سنڌيڪار)

پر وسيع معنيٰ ۾ تہ انسان ذات لاءِ بہ وڏو ڏچو پيدا ڪيو، چاڪاڻ جو هلندڙ صديءَ جي شروعات ۾ جرمنيءَ جي نوجوانن کيس ڏاڍي اتساهہ وچان پڙهيو. پر جيئن عام طور تي ٿيندو آهي، تہ جڏهن عظيم مفڪر عوام جي پڪڙ ۾ اچي ويندو آهي تہ، سندن خيال بچڙو روپ اختيار ڪري وٺندا آهن، تيئن عام ماڻهوءَ سندس تصورن کي پنهنجي سوچ مطابق وٺندي، نتشي جي بهتر ڳالهين تي ڪَنُ ئي نہ ڏنو. ماڻهن کي فقط 'اعليٰ شخص' واري تصور شديد متاثر ڪيو. خاص ڪري شاهي جرمنيءَ جي ان ماحول ۾، جيڪو اڄ اونداهي دؤر جي سختيءَ ۾ پيريل صورتحال جهڙو ٿي لڳو. جيتري قدر نتشي طرفان اخلاقيات کي رد ڪرڻ وارو سوال هئو، تہ انهيءَ سلسلي ۾ ماڻهن بہ صفا لاهي پاهي بيهڻ لاءِ اڳ ئي هنبوڇيون پئي هنيون. نوجوانن ۾ تہ انهيءَ جو نتيجو اندران ئي اندران هڪ فضول قسم جي باغي سوچ ۽ پاڻ هُرتي انهيءَ احساس جي صورت ۾ نڪتو، تہ هو جيڪو ڪجهہ ڪرڻ گهرن ٿا، تنهن تي روڪ لاءِ جيڪڏهن حڪومت ڪو اُپاءُ نٿي وٺي، تہ اهو خود بخود درست آهي.

جرمن سماج جي سوچ جي انهيءَ تسلسل ۾، پهرين مهاڀاري لڙائيءَ ۾ ذلت آميز هار کان پوءِ، جرمني ڏڪار ۾ ڦاٿل هئي، ملڪي حڪومت ڪمزور پارلياماني اڪثريت تي ٻڌل هئي ۽ منطقي طور تي عوام ۾ زندگيءَ کان ڪراهت پيريل هئي. اهڙي دور ۾ ماڻهن ۾ اهو احساس پيدا ٿيو تہ سماجي قدرن ۽ سياسي تنظيم ڪاريءَ جي لحاظ کان،ڪي نيون راهو اختيار ڪيون وڃن.

انهيءَ سلسلي ۾ ڪجھ سال اڳ ئي نتشي طرفان نَهوَر زمين هَرُ ڏيئي اهڙيءَ نموني تہ تيار ڪئي وئي،جو اُن ۾، رڳو هٽلر جهڙي ٻج ڇٽڻ جي دير هئي! ٿوري ئي عرصي ۾ جرمنيءَ منجھ انتهائي هاجيڪار فصل پچي راس ٿيو، جنهن تحت بي عقليءَ جي پاٽيءَ سان اهڙي جبلت جنم ورتو، جنهن نہ رڳو سمجھ ۾ دليل ڪي رد پئي ڪيو، بلڪ طاقت جي عبادت ۾ جمهوريت تي ڦتڪار سان گڏوگڏ، انهيءَ ويساهہ جڙ پڪڙي، تہ ٻل يا طاقت (Vitality) ۾ تحرڪ پنهنجي سر ئي وڏيون برڪتون هيون. ۽ اهو تہ انهن کي لاڳو ڪرڻ لاءِ، هرويرو ڪنهن طريقۂ ڪار يا واٽ جي ضرورت بہ نہ هئي.

نتشي جي 'اعليٰ شخص' جي مفادن کي پوري ڪندڙ دنيا واري تصور ڪشيءَ منجھ، اپيشاهيءَ جو ٻج موجود هئو، جنهن سڄي جرمن قوم ۾ هڪ اهڙي رهبر جي هجڻ جي ضرورت کي شدت سان محسوس ڪرايو، جيڪو آپيشاهيءَ واري نظام جو سڀ کان وڏو داعي هجي- ۽ اهڙو شخص هٽلر جي صورت ۾ اڳ ئي پيدا ٿي چڪو هئو. جيڪو نراسائيءَ جو شڪار ٿيل ۽ دل لٿل جرمنن لاءِ اميد جو سهارو بڻجي پيو.

درحقيقت نتشي جا فڪري ويچار ڪنهن سُريلي شاعر جو خواب هئا، پر جڏهن انهن کي عملي زندگيءَ تي لاڳو ڪيو ويو، تہ انهن اهڙو بُڇڙو روپ اختيار ڪيو، جيڪو هن ڪڏهن سوچيو بہ نہ هوندو. نتشي جو 'اعليٰ شخص' جنهن جو زندگيءَ ڏانهن رويو 'هاڪاري' هئو، تنهن جو حقيقي وارث هٽلر بڻجي پيو، جنهن جي فطرت ۾ تباهيءَ ۽ بربادي ڦهلائڻ لاءِ هڪ بي اختيار تڙپ موجود هئي. سو 'فطري اڳواڻ' لاءِ 'مڪمل آزاديءَ' واري لاڙي، آخرڪار جرمن قوم کي وڃي بدترين غلاميءَ ۾ جڪڙي قابو ڪيو. ڇاڪاڻ تہ نتشي طرفان مروج قدرن تي شديد حملن، ان دؤر جي تهذيب جي سڄي جوڙجڪ کي ڦٽائي ڇڏيو ۽ ان ۾ پيدا ٿيل وِٿين مان 'جيڪو ڏاڍو سوگابو' وارو بُڇان ڏياريندڙ گندُ وهڻ لڳو.

ان کان سواءِ 'اعليٰ شخص' وارو فڪري تصور، جيڪو 'زندگيءَ جو بادشاهہ' بڻجڻ جي دعويٰ ڪري ٿو، سو پڻ هڪ بهترين قسم جي اڪيلائيءَ کان سواءِ ٻيو ڪجھ بہ ناهي. بلڪ هڪ خطرناڪ قسم جي غيرحقيقت پسندي آهي. هتي اهو پڻ ياد رکڻ گهرجي تہ اڪيلائي بهرحال بهترين وَٿَّ ناهي هوندي. سچ تہ اهو آهي تہ اسان کي هر قسم جي ماڻهن سان، لازمي طور تي روحاني سچائيءَ سميت ڳانڍاپي ۾ هئڻ کپي، ڇاڪاڻ جو اها اسان جي انتهائي بنيادي ضرورتن جي ترجماني ڪري ٿي. اهي ڳانڍاپا ٽوڙڻ جي ڪري

ٿي نٽشي پنهنجي سِرِ ٻه چريو ٿي پيو.

فريڊرڪ نٽشي جو جنم 1844ع ۾ 'سيڪسوني' شهر ۾ ملڪ جي هڪ وڏي پادريءَ جي گهر ۾ ٿيو. هو پنهنجي پيءُ جو سڀ کان وڏو نينگر هئو. سندس امڙ توڙي پيءُ پروٽيسٽنٽ فرقي سان لاڳاپيل پراڻي ڪٽنب جو اولاد هئا. گهر جو ماحول سڌريل، خاموشيءَ ڀريو ۽ سخت قسم جو ڌرمي هئو. ننڍڙو فريڊرڪ نه رڳو ڏاهو پر نازڪ طبيعت رکندڙ ٻار هئو، جيڪو وڏڙن جي هر حڪم جي اکر ٻه اکر تابعداري ڪندو هئو. ايتري قدر جو ماءُ جي واتان ٻڌل هڪ نصيحت، جنهن مطابق: 'ديني حڪم آهي ته جڏهن ٻار اسڪول کان واپس موٽي، ته ڪيس نه ڪا تڪڙ ڪرڻ کپي ۽ نه وري ڪيس ڊوڙڻ ۽ ٽپڻ ڪڏڻ کپي.' ٻُڌي،هو هڪڙي ڏينهن اسڪول کان موٽندي، زبردست مينهن ۾ ڀڄندي به، سڄي واٽ صفا آهستي ۽ مانيٽائيءَ سان گهر موٽي آيو.

انهيءَ وچ ۾ نه رڳو سندس والد جو لاڏاڻو ٿي ويو، پر سندس گهر ۾ هڪ ڪڪيءَ جو به واڌارو ٿي ويو. والد جي چالاڻي کان پوءِ سندس ڪٽنب هڪ ٻيو واري شهر لڏي ويو، جتي پنهنجي ماءُ، ڏاڏي ۽ پڦين جي سڄي ڪهول ۾ عورتن جي وچ ۾ هو اڪيلو ڇوڪراٽو ٻار هئو. هتي هو چوڏهن سالن تائين اسڪول ۾ پڙهندو رهيو. جيتوڻيڪ هو پنهنجي ظاهري سياءَ ۾ ڊڄڻو ٻار نظر پئي آيو، پر اصل ۾ هو هڪ اعليٰ قسم جي آدرشي طبيعت جو ٻار هئو. هو سمجهه سان ٿيو ته شاعري سرجڻ سان گڏ، موسيقيءَ جون ڌنون به ترتيب ڏيندو هئو. بقول سندس ٻارنهن سالن جي ننڍڙي وهيءَ ۾، منجهس 'خدا جي پرتاب' بابت واضح تصور موجود هئو. انهيءَ وچ ۾ شيطان وارو مسئلو به سندس آڏو ٿي چڪو هئو. هن آڏو 'ٽي مورتيءَ' جي تصور هيٺ هڪ خداوند پيءُ، خداوند فرزند ۽ خداوند ابليس جي شڪل ۾ ويچار موجود هئو.

اصل ۾ اها سوچ مذهب بابت گهر ۾ مليل تعليم جي خلاف، ايندڙ انقلاب جو مُهڙيون قدم هئي. نٽشي پنهنجي زندگيءَ جا ايندڙ ڇهه سال هڪ بورڊنگ اسڪول منجهه گذاريا. جتي انتهائي سختيءَ سان پاڙهيو ويندو هئو، ته هڪ فرد کي برادريءَ يا ماڻهن لاءِ قربانيون ڏيڻ کپن. ان کان سواءِ هتي علم لُغت، لاطيني ۽ يوناني ٻوليون سيکاري، شاگرد جي ذهني سگهه ۾ واڌارو پڻ آندو ويندو هئو. سو نوجوان نٽشي لاءِ گهر جي طرفان ذهن ۾ پيل عقيدي جي ڳوڙي سوڙ کي هٽائي، وحدانيت جي لوهي لٺ هٿ ۾ کڻڻ جي ڪري، ڪيترائي شديد مسئلا اٿي پيا هوندا ۽ ڪيس ڏاڍو مونجهو به ڪيو هونداٿون، پر سندس شعور جي پابندين ڀريل ارتقا ٿيڻ جي ڪري، جيڪو رد عمل پيدا ٿيو،

تنهن منجهس انفراديت جو شديد احساس پيدا ڪري، آزاديءَ جي لاءِ ﺑہ اوتري ئي زبردست تڙپ پيدا ڪري ورتي. سو توٽي جو هن جي رفتار ڍيمي هئي، پر سندس طبيعت ۾ هڪ نئون انقلاب جنم وٺي رهيو هئو.

1848ع ۾ نٽشي دينيات جو علم پڙهڻ لاءِ بون يونيورسٽيءَ ۾ داخلا ورتي، جتي آهستي آهستي هو ان ڳالھ سان سهمت ٿي ويو ﺗہ ڪيس ڪيترو ﺑہ هاڃو ڇو ﻧہ رسي، يا اها ڪيتري ﺑہ وڏي شيطان گيري ڇو ﻧہ سڏرائي، پر هاڻي هو آرام ۽ فرحت جي تلاش جي بدران سچ جي ڳولا ۾ جاکوڙيندو. سندس زندگيءَ جو مقصد ئي اهو هوندو. بهرحال 'لپزگ' ۾ هن پنهنجي تعليم پوري ڪئي ۽ چوويهن سالن جي ننڍڙي عمر ۾ ڪيس سئٽزرلينڊ جي بٽسل يونيورسٽيءَ ۾ علم لُغات جو پروفيسر مقرر ڪيو ويو.

لپزگ ۾ نٽشي ان دور جي مڃيل قدرن خلاف، کلي جنگ شروع ڪري ڏني ۽ انهيءَ سلسلي ۾ زندگي جا شروعاتي ٽي ڪتاب لکي ورتا. انهن ڏينهن ۾ ئي منجهس وڌندڙ روحاني اڪيلائيءَ جي احساس بابت ڪو خاص اتساھ ﻧہ هئو. البت دوستيون رکڻ جي باري ۾ انتهائي جذباتي هجڻ ڪري، هن ڪجھ پائيدار دوست ﺗہ پيدا ڪري ورتا، پر ڏاهپ جي حوالي سان پنهنجي مٽ ڪو شخص ڪيس ملي ﻧہ سگهيو.

مشهور موسيقار واگنر لاءِ هڪ طرف سندس دل ۾ بي حد احترام ﺗہ ضرور هئو، پر ڪيس هن جي موسيقيءَ ڏانهن لاڙي ۾ موجود، انسان پرستيءَ کان شديد چڙ هئي. انهيءَ وچ ۾ پروشيا ۽ فرانس جي وچ ۾ لڳل جنگ ۾ طبي خدمتون ڏيڻ جهڙي سخت ڪم، ڪيس صفا ناچاڪ ڪري وڌو. سندس ذات لاءِ اهو درحقيقت اصل زندگيءَ سان واسطيداريءَ ۾ اچڻ جو هڪ ڏيڇاريندڙ تجربو هئو. بهرحال بٽسل ۾ رهندي پورا ڏھ سال، هو سندس ذهن ۽ اکين تي خراب اثر ڇڏيندڙ بيماريءَ جي ور چڙهي ويو، نيٺ انهيءَ مرض ڪيس ايترو ﺗہ ساٽو ڪيو، جو مجبور ٿي هن کي پروفيسريءَ تان استعفيٰ ڏيڻي پئي.

پنهنجي زندگيءَ جي ايندڙ سالن ۾، جيئن ئي هن پنهنجي نظرين کي کولي بيان ڪرڻ شروع ڪيو ﺗہ، اهو نٽشي جيڪو هو پاڻ هئو ۽ اهو نٽشي جيڪو هن ٿيڻ پئي گهريو، تن جي وچ ۾ فاصلو وڌندو ئي رهيو. سندس خيالن منجھ دلسوز انتشار اصل ۾ تڏهن زور ورتو، جڏهن ڪنهن عورت جي سنگ لاءِ هن هڪ دوست جي معرفت گهر ڪئي، پر ان مائيءَ صاف انڪار ڪري ڇڏيو.

توٽي جو عام طور تي هو مروج ريتن رسمن ۽ معيارن کان سخت باغي هئو، پر حقيقي زندگيءَ ۾ پاڻ کي ماءُ ۽ ڀيڻ جي اثرن کان آجو ﻧہ ڪري سگهيو. پنهنجن ڪتابن ۾ هو برابر رحم ۽ جذبي کي دل ۾ ڌيائڻ جي سخت خلاف هئو، پر اصل فطرت ۾ هو هڪ اهڙو نفيس گڻن ڀريو شخص هئو، جيڪو

ڪنهن عام پر سچي ديندار شخص جي راهه جو، ڪنبو ٻڌڻ به پسند نه ڪندو هئو. اُن هوندي به پنهنجن سالم حواسن سان سوجهيل سچائيءَ جي وڪالت ڪرڻ ۾ هڪ بيرحم انسان ته هئو، پر دل جي نازڪ جذبن ۽ ذهن جي ثابت حقيقتن جي پرک هجڻ ڪري، سندس احساس ۽ سوچ سدائين هڪ ٻئي سان ٽڪراءَ ۾ رهيا.

انهيءَ انتهائي حساس طبيعت ۽ زبردست ذهانت جي پاڻ ۾ مسلسل ٽڪراءَ ۾ رهڻ ڪري، هو هميشه بيچين رهيو، جيڪا ڪيفيت اڳتي هلي سندس سهپ کان ٻاهر ٿي ويئي. جنهن ڪري نيٽ هو 3- جنوري 1889ع تي ڊهي پيو. ان صورتحال کان اڳين مهيني محسوس ائين پئي ٿيو ته منجهس موجود حاضر دماغيءَ کي ڌڪ لڳو آهي. ڇو ته انهيءَ وچ ۾ مونجهه ڀريل ذهني انتشار واري صورتحال ۾ رهندي هُن ڪن ماڻهن کي خط لکيا، جن ۾ خواهش ظاهر ڪيائين، ته سندس وَس هلي ته جيڪر هو جرمنيءَ جي قيصر (بادشاهه) کي گوليءَ سان اڏائي ۽ پين کي صليب تي چاڙهي ڇڏي.

ان کان ٿيڪ ٻئي ڏينهن تي، شهر ۾ جڏهن هن هڪ ٽانگي واري کي بگيءَ ۾ جوٽيل گهوڙي کي لڪڻ سان ڪُٽيندي ڏٺو، ته هو تپرس وچان اڳتي وڌي، گهوڙي جي ڳچيءَ ۾ ڳراٽڙي وجهي بيهي رهيو. اهو منظر ڏسي دراصل ائين لڳي رهيو هئو، ته ڄڻ هڪ مصيبتن جو ماريل ٻئي همسفر کي پرچائي رهيو هجي. انهيءَ عمل کان پوءِ هو اڃي جو روئڻ ۾ ڇٽڪيو، ته بس ٿي نه ڪري! نيٺ روئندي روئندي بيهوش ٿي زمين تي ڪري پيو.

جيتوڻيڪ هن گهٽنا جي مڪمل سمجهاڻي ڏيڻ ناممڪن ٿي لڳي، پر ممڪن آهي ته انهيءَ مان 'اعليٰ شخص' جي بظاهر وڪالت ڪندڙ باهمت نٽشي جي ذات جو، اهو اصل پهلو نظراچي وڃي، جنهن کي هو تاحياتي لڪائيندو رهيو. بهرحال هر صورت ۾ سنڌس ذهني طور تي جهرڻ (Collapse) اڻ ٽر هئو. پر هڪ دفعو جو سندس ڪَل ٽڙي، ته پيهر هو ڪڏهن به سؤ فيصد صحتياب نه ٿي سگهيو، ۽ نه وري ڪو وڌيڪ ڪتاب لکي سگهيو. اٺويهن مهينن تائين هو هڪ اهڙي مريض وانگر زنده رهيو، جنهن وٽ پين لاءِ بي حد گهرا جذبا ۽ نيڪ تمنائون هيون. انهيءَ ناچاڪيءَ دوران سندس سارسنڀال پيٽس ۽ ماڻس ڪنديون رهيون.

آگسٽ 1900ع ۾ آخرڪار هن نمونيا جي مرض وگهيءَ هيءُ جهان ڇڏيو؛ ۽ جنم ورتل ڪکن ۾، اباڻي ڳوٺ جيُ گرجا گهر واري مقام ۾، پنهنجن ڪرستان ابن ڏاڏن سان وڃي مليو. شايد انهن تائين رسندي، آخرڪار سندس من کي مڪمل شانتي ۽ آرام مليو هجي.

(جان ڪٽننگ جي ڪتاب
"100 Great Personalities of the Wrold" تان ورتل)

انتون پاولو وچ چيخوف

ڄم: 29 جنوري 1860ع
لاڏاڻو: 15 جولاءِ 1904ع

مختصر ڪهاڻي ڪيتر ۽ ناٽڪ نويسيءَ ۾، جيڪڏهن دنيا جي نقادن کي آڱرين تي ڳڻپ ۾ ايندڙ، چند ڪلاڪارن جي لسٽ ٺاهڻ لاءِ چيو وڃي، ته شايد روس جي جادوگر ليکڪ چيخوف کي، سڀني کان مٿاهون رکيو وڃي. چيخوف پنهنجي تحريرن ۾ ڪردار نگاري ۽ پلاٽ تي زور ڏيڻ کان وڌيڪ، واقعن ۽ ڳالهين کي بيان ڪندي، نه رڳو معمولي احساسن کي خصوصيت ڏنو بخشي، پر پنهنجن فنپارن کي اهڙي ته حيرتناڪ طريقي سان "اينٽي ڪلائيمڪس" ۾ ڪٽي ڇڏيو وڃي، جو پڙهندڙ سندس تاثراتي شدت کان هرگز بچي نٿو سگهي. روس جي عظيم اديبن ٽالسٽائي ۽

دوستو وسڪيءَ وانگر. هو صورتحال ۽ احساس کي ڏکهو ڪرڻ بدران، انساني نفسيات جي مختلف روپن کي اڌڙ جملن، پراسرار خاموشي، چڀندڙ طنز ۽ نفيس مزاح ۾ تبديل ڪندي، انتهائي مختصر انداز سان بيان ڪرڻ ۾ لاثاني حيثيت رکي ٿو.

نقادن آڏو چيخوف بنيادي طور تي اهڙو حقيقت پسند ساهتڪار آهي، جنهن جا ڪردار، عام روسي سماج ۾ هر هنڌ موجود نظر اچن ٿا. هن روسي ادب ۾ سانيڪو ڪن لافاني ڪهاڻيون ۽ ڪيترا ناٽڪ لکيا، جيڪي وقت گذرڻ سان گڏوگڏ وڌيڪ موهه پيدا ڪندا ٿا وڃن. عام طور تي چيو ويندو آهي، ته چيخوف جي لکڻين ۾ چرڪائيندڙ نوعيت جي ڪا خاص سرگرمي ڪانهي، پر پنهنجي موضوع ۽ ڪردارن جي اندر هلندي هلندي، هو اهڙا ته واقعا ۽ موڙ پيدا ٿو ڪري، جو پڙهندڙ لاءِ سندس گهري اثر کان محفوظ رهڻ مشڪل ٿيو وڃي.

چيخوف هڪ غريب منياريءَ جو پٽ هئو، ۽ ڏکين سُکين حالتن سان منهن ڏيئي محنت ڪندي، ڊاڪٽري پاس ڪيائين. پر ڪلينڪ هلائيندي، اصل ۾ هو پنهنجي تخليقي ڪم لاءِ مواد جمع ڪندو رهندو هئو. چيخوف تنگ دستيءَ جي ڪري، جسماني طور تي سدائين ناچاڪ رهندو هئو. پنهنجي زندگيءَ جو وڏو حصو هو ماسڪو شهر ۾ رهيو. جتان هن ويهين صديءَ جي شروعات ۾ عالمي سطح تي شهرت حاصل ڪئي.

چيخوف تي نهايت پيار منجهان لکيل هيءُ مضمون، روس جي بئي مهان ساهتڪار مئڪسم گورڪيءَ جو سرجيل آهي. جنهن هڪ چيخوف جي عام مداح جي حيثيت ۾، سندس زندگيءَ تي وٺندڙ نظر وڌي آهي. لفاظيءَ ۽ قوڙات اکرن جي گدلاڻ کان پاڪ هن تحرير ۾، جڻ ته دل جي دل سان لاڳاپي جو هڪ پوتر ۽ سادو اظهار ڪيل آهي.

- سنڌيڪار

هن هڪ پيرو مون کي ڪوٽ ڏني، ته آئون سندس رهائش واري ڳوٺ 'ڪچڪ ڪوٺي'، گهمڻ اچان. جتي ڪيس هڪ ننڍڙو پَٽ جو ٽڪر ۽ ٻه ماڙ اجو گهر آهي، جيڪو بعد ۾ هن مون کي ڏيکاريو، ۽ پنهنجي ننڍڙي جاگير جو سير به ڪرايائين. مون کي ياد آهي، ته هو ڏاڍي جوش ۾ چئي رهيو هو: "جيڪڏهن مون وٽ ڳچ جيترا ڏوڪڙ هجن، ته جيڪر هتي هڪ روشن ۽ هوادار اسپتال جوڙايان، جيئن ڳوٺن جا بيمار اسڪول ماستر اُتي اچي آرام وٺن. ان ڪان سواءِ هڪ لائبرري به بهترين نموني جي ٺهرايان، ۽ موسيقيءَ جا سڀ اوزار رکرائي، هڪ ڦلدار باغيچو ٺهرائي، پوءِ بيهي موسميات ۽ زراعت متعلق ليڪچر ڏيان.... ۽ بس ڳالهائيندو رهان- جهونا! آئون سمجهان ٿو ته ماسترن کي هر شئي جو پتو هجڻ کپي."

ڳالهائيندي ڳالهائيندي اوچتو هو خاموش ٿي ويو، ۽ اچي کنگهڻ ۾ ڇنڪيو، پر کنگهندي به مون ڏانهن نهاري مشڪندو رهيو. سندس پيار ڀري مشڪ ۾ بي پناه محبت پلٽا ٿي ڏنا، جنهن اڳلي کي سندس گفتگو ڏيان سان ٻڌڻ تي مجبور ٿي ڪيو. هن وري سلسلو جوڙيندي پڇيو: "تون منهنجن انهن خوابن کي ٻڌي کَڪِ ٿو ٿئين ڇا؟ مون کي ته هِن موضوع تي ڳالهائڻ ۾ مزو ايندو آهي- ڪاش توکي روس جي چالاڪ، سُپٽين ۽ علم پرور استادن جي اهميت جي خبر هجي! روس ۾ اسان کي استادن لاءِ هڪ خاص قسم جو ماحول پيدا ڪرڻ کپي، ڇو ته اسين سمجهون ٿا ته، جيسيتائين عام ماڻهو گهڻ پاسائون شعور حاصل نٿا ڪن، تيستائين اسانجو وطن هڪ اهڙي غير معياري مصالحي ۽ پيلين سرن سان جٽڙيل گهر وانگر هوندو، جنهن ٺهڻ کان پوءِ ٿورڙي ئي عرصي ۾ اچي ڦهڪو ڪيو هجي. آئون سمجهان ٿو ته هڪ استاد کي اهڙو مڪمل فنڪار ۽ ڪلاڪار هجڻ کپي، جنهن کي لازمي طور تي پنهنجي پيشي سان بيحد چاهه هجي. جڏهن ته اسان جا استاد اهڙا اڌ پڙهيل درويش آهن، جن کي جڏهن ٻار پڙهائڻ لاءِ ٻهراڙين ڏي موڪليجي ٿو، ته ڪنجهندا ۽ ڪُرڪندا ايئن ٿا وڃن، ڄڻ ته ڪين ڪوئي روس مان لوڏي ٿو ڪڍي. پر حقيقت ۾ هو ويچارا به ته ڏاڍا ڏتڙيل آهن، بکن ۾ پاهه پيا ٿين، ۽ هر وقت مرڻ جو خطرو پيو مٿن لامارا ڏئي. انهيءَ جي برعڪس استاد ته ٻهراڙيءَ جو اهو شخص هئڻ گهرجي، جيڪو هر سوال جو جواب ڦٽافٽ ڏئي، هارين نارين کي مطمئن ڪري سگهي، ۽ سندس نظرن ۾ پنهنجو مرتبو وڌرائي، ايترو بلند ڪري، جو ڪوبه ڏانهس آڱر کڻي نه سگهي...."

"اسان جي ملڪ ۾ ڪنهن به ذميوار ماڻهوءَ کي پنهنجي عزت جي ڪابه پرواهه ڪونهي. انهن ماڻهن ۾ پوليسوارا، دڪاندار، پادري، اسڪولن جا سرپرست، معززين ۽ اهڙا آفيسر، جن کي اسڪول جو انسپيڪٽر سڏيو ويندو آهي، سي سڀ شامل آهن. اسان جي اسڪولن جا انسپيڪٽر صاحب سمجهن ٿا، ته اسڪولن جي وڌاري ۽ ترقيءَ ۾ دلچسپي وٺڻ بدران، سندن ذميواري رڳو ليٽر ڪڍڻ ۽ حڪم ناما جاري ڪرڻ آهي. اها ڪيڏي نه ناانصافي آهي! هاڻي پڌايو ته هي مسڪين، جن وٽ پائڻ لاءِ ليڙون آهن ۽ سيءَ ۾ پيا ڪنبن، سي ڊنل اسڪولن جي بوسائيل ڪمرن ۾ پيا آهن. جتي جي گاسليٽي اسٽوين جي بانس، سندن صحت جو اهڙو ته بيڙو ٻوڙي ڇڏيو آهي، جو ٽيهن ورهين جي عمر تائين پهچندي، هو بيمارين جي ګنڙي ٻڌجيو وڃن ۽ سهڪي سهڪي، سنڌن جي سور ۽ سلهه جهڙين خطرناڪ بيمارين ۾ گهيرجيو وڃن. اها اسان سڀني جي توهين آهي ته اسان جا استاد، سال مان نوَ مهينا سنياسين وانگر بنواس ۾ گذاريندي، ايڏي اڪيلائي جو شڪار رهن ٿا. سندن آسپاس ماڻهو ئي ڪونهي، جنهن سان ڳالهائي ٻولهائي سگهن، ۽ نه ڪو وٽن ڪتاب يا اهڙي ڪا ٻي وندر جي شئي آهي، جنهن سان روح ريجهائين. نتيجي ۾ هو طبيعتن منجهه صفا ڇسا ٻڌجيو ٿا وڃن. اُهر زهر ڪري اتفاق سان، جيڪڏهن هو ڪو ميل ميلاپ جو موقعو ڪڍي مجلس مچائين ٿا، ته ماڻهو ڪين مريض سمجهي، سندن ويجهو وڃڻ کان ڪترائين ٿا. اهي گندا لفظ استعمال ڪري ننگ ماڻهو سچ پچ ته خطرناڪ احمقپڻي جون سيئي حدون ٽپي وڃن ٿا....... اسان کي اهو سڀ ڪجهه پسي شرم کان ٻڏي مرڻ کپي، جو اسان اهڙن اتم ماڻهن، جيڪي انسان ذات جو عظيم سرمايو آهن، تن جو مذاق اڏائي ڪيڪرات ڪريون ٿا. آئون ڪنهن استاد جي سامهون ايندو آهيان، ته مون کي ڏاڍي اڻنگي ڪيفيت محسوس ٿيندي آهي. ڇو ته سندن فقيراڻا حال ۽ ذلت ڀري زندگي ڏسي، ڪنهن حد تائين، آئون پنهنجي ذات کي به ان سڄي صورت حال لاءِ ذميوار محسوس ڪندو آهيان ـ سچ پڇين ته اها حقيقت آهي!!"

جهٽ ڪن لاءِ هو چپ ٿي ويو ۽ پنهنجون ٻانهون کولي، هورڙيان چوڻ لڳو: "اسان جو روس ڪيڏو نه عجيب ۽ غريب ملڪ آهي!"

انهيءَ ڪيفيت ۾ رهندي اوچتو گهري غم جي چادر سندس اکڙين ۾ اونداهي اوتي ڇڏي، ۽ سندس عمدين اکين جي ڪُنڊن وٽ گهنجن جا جهڳٽا اڀي بيٺا، جن سندس نگاهن کي وڌيڪ گهرو ٻٽائي ڇڏيو. انهيءَ کان پوءِ هو چوڌاري نهاريندي، پنهنجو پاڻ کي مسرور ڪندو رهيو، ۽ چيائين: "ڪيڏانهن

وئين، اوري ته اچ! مون هڪ لبرل اخبار ۾ تنهنجي خلاف هڪ ڏکو مضمون لکيو آهي، پر يار توکي ۽ تنهنجي خاموشيءَ کي جس هجي! اچ ته ان جي بدلي ۾ توکي چانهه پيئاريان...."

اڪثر ڪري ساڻس وقت انهيءَ نموني ئي گذرندو هيو. ڪڏهن ڏسندئو ته جوش، چڪ ۽ سچائي سان پيو تيز تيز ڳالهائيندو، ۽ وري ٿوريءَ دير کان پوءِ ئي، هو پنهنجو پاڻ ۽ پنهنجي لفظن تي بيٺوٺهڪ ڏيندو. پر پوءِ به سندس نفيس ۽ ڏکارن ٺهڪن منجهه، هڪ اهڙي ماڻهوءَ جو سٺرو ترتيبيل شڪ نظر ايندو، جنهن کي لفظن ۽ خوابن جي قدر ۽ قيمت جو بهترين اندازو هجي. ان کان سواءِ سندس ٺهڪن منجهه، وڻندڙ نرماهٽ ۽ وجداني نزاڪت جا جلوا به ظاهر ظهور هوندا.

بهرحال حال حوال ڪندي، اسين چپ چپات ۾ گهر واپس پهتاسين. مون کي ياد آهي ته اهو هڪ تيز ۽ روشن ڏهاڙو هيو، ايتريقدر جو سج مان نڪرندڙ شعلن جي تيز لهرن جا آواز به ٻڌڻ ۾ ٿي آيا. پريان ماٿريءَ ۾ ڪتو، ڪنهن خوشي منجهان، زور زور سان ڀونڪي رهيو هيو، ته چيخوف مون کي ٻانهن کان جهلي کنگهندي چوڻ لڳو:

"جيتوڻيڪ اها ڏاڍي واهيات ۽ ڏک جهڙي ڳالهه آهي، پر پوءِ بهحقيقت آهي ته، هن جهان ۾ اهڙا سائينءَ جا سنواريا به اٿئي، جيڪي ڪتن سان پڻ ساڙ رکن ٿا...."

ايئن چوندي هو وري کل ۾ ويڙهجي ويو ۽ چوڻ لڳو:

"آئون اڄ جيڪو به ڳالهايان ٿو، تنهن مان ٻڌائپ جي بوءِ ٿي اچي. آئون ٻڌو به ته ٿي ويو آهيان؟!"

اهڙي طرح بار بار وقفن کان پوءِ، آئون سندس واتان ڪيترين ڳالهيون ٻڌندو رهيس. مثال طور تي: "ڳالهه ٻڌ- ٿورڙي جهڙ پهرين هڪ استاد آيو آهي، ساڻس گڏ سندس زال به آهي، ويچاريءَ جي طبيعت ڏاڍي خراب آهي، ڇا تون سندن ڪا مدد ڪري سگهندين؟ مون ته کين ڪجهه دير لاءِ ترسايو آهي....."

يا وري چيائين:

"گورڪي! هڪ استاد جيڪو ڏاڍو بيمار ۽ بستري داخل آهي، سندس خواهش آهي ته توسان ملاقات ڪري، ڇا تون ساڻس ملندين؟"

هڪ دفعو ٻيهر به چيائين :

"هڪ ماسترياڻي ڪتابن موڪلڻ لاءِ لکيو آهي....."

ڪڏهن ڪڏهن اتفاق سان سندس اهو "استاد" مون کي وٽس ملي ويندو هيو. هو ايئن ئي هوندو هُئو عام طور تي جيئن ٻيا استاد هوندا آهن، يعني جنهن کي پنهنجي لاچاريءَ جو احساس هجي ۽ ڪرسيءَ جي هڪ ڪناري تي ويهي لفظ ڳولهيندي ۽ گهڙيندي، اهڙي نموني ڳالهائڻ جي ڪوشش ڪري، ته جيئن سندس اڳيان ويٺلن تي سندس علميت ۽ سيبتائپ جو گهٽي کان گهٽو اثر پئجي سگهي. يا وري ڪو اهڙو شخص، جيڪو اڳلي ماٺهوءَ جي شهرت سبب، سندس سامهون ايندي بيماريءَ جي حد تائين شرميلو هجي، ۽ مسلسل ان ڪوشش ۾ هجي ته ڪنهن به نموني، هو ٻين جي آڏو چِسو نظر نه اچي- اتي ويٺل نظر ايندو، ۽ اچڻ سان انتون پاولو وچ (چيخوف) تي سوالن جي ٻرمار لائي ڏيندو. ۽ ايئن محسوس ڪرائيندو، ته هن اهي سوال ڪجھ سوچي نه، پر اوچتو ئي پنهنجي ذهن منجهان پڇيا. ايئن ڪندي هن پنهنجو پاڻ کي ڏاڍو هوشيار ثابت ظاهر ڪيو.

جڏهن انتون پاولو وچ سندس سڄي ڏک ڪهاڻي، ڏاڍي غور سان ٻڌي پوري ڪندو، ته پوءِ سندس غمزده اکڙين منجھ هڪ وٽندڙ مرڪ منور ٿيڻ لڳندي، ۽ سندس ڪاڏيءَ وٽ گهنج پئجي ويندا. آخرڪار هو پنهنجي منڙي، ڌيمي پرگهري آواز ۾ ڳالهائڻ شروع ڪندي، سِڌا سهٽا سادا، صاف ۽ زندگيءَ سان ڀرپور لفظ استعمال ڪندو ويندو. جنهن ڪري سندس مهمان بالڪل آرام ۾ اچي ويندو ۽ چالاڪي ڇڏي ڏيندو. نتيجي ۾ هو نه فقط هوشيار بڻجي پوندو، پر سندس شخصيت به دلچسپ ٿي ويندي...

مون کي هڪڙو ڍگهڙو سنهڙو استاد اڄ به ياد آهي، جنهن جو زرد چهرو هڙٻاٽون نڪتل، تاٽيل نڪ، ٻي ڪاڏيءَ ڀرجهڪندي نظر ٿي آيو، سو استاد چيخوف اڳيان ويٺل هيو، ۽ ڏانهس پنهنجي ڪارين اکين سان گهوريندي، سُستي ۽ مايوسيءَ وچان ڀاري آواز ۾ چوڻ لڳو:

"هيءَ جيڪا اسان جي ههڙي حالت ٿئي ٿي، ان جو وڏي ۾ وڏو سبب اسان جي زندگي جو پڙهائڻ وارو عرصو آهي. جو ته هي پيريڊ اسان کي اهڙين ته نفسياتي وارداتن ۾ ڌڪي ڦٽو ٿو ڪري، جو تر جيترو موقعو به نٿو ملي، ته اسين دنيا ڏانهن معروضي سچائين ذريعي ڏسي سگهون. دنيا اسان لاءِ اسان جي پنهنجي تصورن مطابق ئي ته آهي...."

ايئن چوندي هن فيلوسفياٽي انداز سان ڳالهائڻ جي ڪوشش ڪندي، ڪنهن برف تي ترڪي ڦڙھ ٿي پيل مواليءَ واٽگر، جملو ڳالهائي هڪدم ڦان ڪري بس ڪئي.

"مون کي اهو ته ٻڌاءِ ته توهان جي ضلعي ۾ اهو ڪهڙو ماستر آهي، جيڪو ٻارن کي ماري ٿو." چيخوف آهستگيءَ ۽ آرام سان ڪانئس پڇيو.

استاد هڪدم ڪرسيءَ تان ٽپو ڏيئي اٿي بيٺو. ۽ عجيب غريب نموني سان پنهنجون ٻانهون هيٺ مٿي ڪرڻ لڳو.

"ڇا چيئه؟ آئون؟ ٻارن کي ڪُٽيندو آهيان؟ سوال ئي پيدا نٿو ٿئي!" هو ڪاوڙ ۾ نڪ مان ڦوڪارا هڻڻ لڳو.

"خوامخواه پاڻ کي آپي مان نه ڪڍ!" انتون پاولو وچ مشڪندي، ڪيس ٿڌو ڪرڻ جي ڪوشش ڪندي چيو: "مون توتي ته اهڙو الزام ڪونه هنيو! ها البته مون اخبار ۾ ايئن پڙهيو هيو، ته توهان جي ضلعي ۾ هڪ اهڙو استاد آهي، جيڪو ٻارن کي مار ڏئي ٿو....."

اهو ٻڌڻ کان پوءِ، استاد واپس ڪرسيءَ تي ويهي پنهنجو پگهران پگهر ٿيل چهرو اُگهڻ لڳو ۽ سک جو ساهه کڻندي، ذهن تي زور ڏيندي چوڻ لڳو:

"بالڪل درست! هڪ دفعو اهڙو واقعو ٿيو هيو: ۽ اهو به ميڪاروف ڪيو هيو. جيتوڻيڪ اهو هڪ دلچسپ واقعو آهي، پر ان جي ٿيڻ جا به ڪجهه سبب ضرور آهن. ميڪاروف شادي شده آهي ڪيس چار ٻچڙا آهن، سندس گهر واري به سدائين بيمار ٿي رهي. وري مٿان ڪيس پنهنجي پگهار يعني 20 روبل مان بچت ڪرڻ جي به پٽ پيل آهي..... جنهن اسڪول ۾ هو پاڙهي ٿو سو به هڪ ڪوليءَ وانگر آهي. اهڙي صورتحال ۾ ته جيڪر ملائڪ کي به ڪنهن معمولي غلطيءَ تي چنبو وهائي ڪڍجي، هي ته ٻاڪرا ڦر آهن! يقين ڪريو ته هي ڇورا ڏاڍا ڏنگا آهن!!"

مون کي حيرت ٿي ته ساڳيو ئي شخص، جيڪو ٿوري دير اڳ پنهنجن چوندڙ لفظن جي ذريعي چيخوف کي متاثر ڪرڻ جي ڪوشش ڪري رهيو هيو، سو اوچتو پنهنجي تاثيل نڪ ۾ سونڌ وجهي، تيز ۽ تکا لفظ ڳالهائڻ لڳو، ۽ پنهنجي سادي پر زبردست گفتگو ذريعي، زندگيءَ جي ياڳيٽي ۽ بدترين سچائين کي بيان ڪندي، روس جي ڳوٺاڻي زندگي جو نقشو چٽڻ لڳو....

انهيءَ استاد موڪلائڻ مهل، چيخوف جون نازڪ آڱريون جيڪي سندس خشڪ چمڙيءَ واري هٿ جو حصو هيون، پنهنجي ٻنهي هٿن ۾ ورتيون، ۽ انتهائي عقيدت ۽ احترام منجهان چوڻ لڳو:

"آئون جڏهن توهان سان ملڻ ٿي آيس، ته منهنجي دل ۾ اهو احساس هيو، ته مان ڪنهن بالا عملدار سان ملڻ ٿي ويس. توهان ڏانهن اچڻ لاءِ تياري ڪندي، آئون پنهنجو پاڻ کي ترڪيءَ جي ڪڪڙ وانگر، هر هر جاچي رهيو

هيس، تہ جيئن توهان تي اهو تاثر ڇڏي سگهان تہ مون ۾ بہ ڪي داڻا هيا. ۽ هاڻي جڏهن آئون اوهان کان موڪلائي رهيو آهيان، تڏهن مون کي ائين ٿو لڳي، تہ ڄڻ تہ آئون هڪ اهڙي دوست کان جدا پيو ٿيان: جيڪو منهنجي رڳ رڳ مان واقف آهي. اها ڪيڏي نہ وڏي ڳالهہ آهي، جو ڪو ماڻهو هر شئي کي چڱي طرح سمجهندڙ هجي. توهان جا لک لائق! هاڻي آئون اوهان کان موڪلائيندس. آئون پاڻ سان اهي قيمتي ويچار کڻي واپس ٿي رهيو آهيان، تہ عظيم شخصيتون سادگيءَ جو مجسمو هونديون آهن. هو هر شئي چڱي طرح سمجهن ٿا، ۽ اسان مسڪين ماڻهن جي ڏاڍو نزديڪ آهن. هو عام ماڻهن جي پيٽ ۾ وڏيڪ محبت ڪن ٿا. چڱو الله واهي! آئون اوهان کي زندگيءَ ڀر وساري نہ سگهندس.“

سندس نڪ ڦڙڪڻ لڳو، سندس چپن تي تبسم جا موتي پکڙجي ويا، ۽ هو چوڻ لڳو: ”بُرا ماڻهو ڏاڍا بدقسمت آهن. .... ڀلا وڃي ڪڏ جي تري ۾ پون!“

جڏهن هو واپس وڃڻ لڳو، تہ انٽون پاولو وچ جون نگاهون سندس پيڇو ڪنديون رهيون، ۽ پوءِ مشڪندي چيائين: ”ان هوندي بہ جو هو گهڻو وقت پڙهائي نہ سگهندو، پر هو ڏاڍو پيارو ماڻهو آهي.“

”انٽون چو ڀلا ائين چو؟“ مون پڇيو.

”مٿيون سڀ مصيبتون ڪيس ڇيري ڦاڙي ڇڏينديون..... ۽ منجهائس ترت ئي جند ڇڏائينديون.“ ٿوري جهڙ لئہ خاموش رهڻ کان پوءِ، وري هو نرم آواز ۾ ڳالهائڻ لڳو:

”روس ۾ هڪ استاد آتشدان يا بخاري وانگر آهي، جيڪو سدائين ڀرندو ٿو رهي. يا کيس ڪنهن دائيءَ لئہ هڪ اهڙي لٺ کڻي ڇٽجي، جنهن سان هو ٻارن کي سٽيندي ڪُٽيندي رهندي آهي......“

مون کي ائين ٿو محسوس ٿئي، تہ انٽون پاولو وچ جي موجودگيءَ ۾ هر شئي ڄڻ تہ خودبخود وڌيڪ سادي، معنيٰ خيز ۽ سڌي صاف ٿيڻ چاهيندي هجي. مون کي ڪيترائي دفعا اهڙو مشاهدو ڪرڻ جو موقعو مليو. مثال طور تي، ڪئين ڪتابي اصطلاحن سان جهنجهيل معلومات جو مظاهرو ڪندي، فئشني اکر ڪتب آڻيندا هئا، ۽ سندس آڏو شروع ۾ ماڻهو سڀ اهي معمولي ۽ حقير حرڪتون ڪندا هئا، جيڪي عام طور تي روسي ماڻهو ڪندا رهندا آهن، تہ جيئن هو يورپي نظر اچڻ لڳن ۽ پاڻ سنواريندا رهن. سي سڀ فنڪاريون ايڏي تہ جوش ۽ جذبي سان ڪندا هيا، جيڏي جوش سان شڪاري سمنڊ جهاڳيندي سپن ۽ مڇين کي حاصل ڪرڻ لاءِ ڪندا آهن. جڏهن تہ انٽون

پاولو وچ کي مڇين جي ڏندن ۽ ڪڪڙن جي ڪنين سان ڪابہ دلچسپي ڪانہ هئي، ڇاڪاڻ جو اها سچي ڪرت هڪ قسم جي هلڪڙائپ آهي. جنهن جي مصنوعي چمڪ (جيڪا ويڳاڻائپ سان پُر آهي) کي انهيءَ ڪري ماڻهو استعمال ڪندا آهن، جو پنهنجي "مسلط وجود" جي سخت جڪڙ، کين خول مان ٻاهر نڪرڻ ئي نٿي ڏئي. منهنجي سامهون جڏهن بہ اهڙو ڪو شخص انتون سان ملڻ آيو، تہ مون ڏٺو تہ سندس وڏي ۾ وڏي ڪوشش اها هوندي هئي، تہ هو اهو سڀ ڪجھ ڪري، جنهن سان اهو شخص ڏيکاءُ واري جنهن ڏيڻ ۾ قاتل آهي تنهن منجهان آجو ٿئي، ۽ سندس ڳالهائڻ ٻولهائڻ ۾ ٻيائيءَ جي ڪري جيڪي تباهيون ۽ بربادیون سندس گفتگو ۾ شامل ٿي ويون آهن، تن کان ڇوٽڪارو حاصل ڪري سگهي ۽ سندس گفتگو جو اصل مطلب بيان ٿئي. انتون پاولو وچ پنهنجي سڄي زندگي، هڪ پوتر روح وانگر گذاري، پنهنجي اندر صاف هجڻ ڪري، هو هميشہ پنهنجي ذات جي جوهر مان ئي سڌو سنئون لڳندو هيو. تنهن ڪري ڪڏهن بہ اهڙن ماڻهن جي خواهش مطابق نہ هليو، جن جي ڪري انُ سونهندڙ شيون اختيار ڪرڻ لاءِ زور ڀريو ويندو آهي. ۽ جيئن روسي عام طور تي ڪندا آهن، تيئن هن ڪڏهن بہ فضول ڳالهين تي وقت برباد نہ ڪيو. روسي لوڪ جيڪي پنهنجي دلين جي سچي هجڻ ڪري، اهڙن معاملن تي بہ ڳالهائيندا، جن جي ڪا اهميت ڪونہ هوندي آهي. مثال طور تي کين حال ۾ پهرڻ لئہ تہ ڪو چڱو ڪپڙو ئي نہ هوندو آهي، پر مستقبل ۾ بخمل ۽ ڪمخواب جا خواب ضرور لهندا آهن.

پنهنجي خوبصورت سادگيءَ جي ڪري، هو سڄي عمر سرلائي، حقيقت ۽ سچائي سان نہ فقط محبت ڪندو رهيو، پر شين کي آسان بڻائڻ لاءِ بہ جاکوڙيندو رهيو.

هڪ دفعي وٽس ٽي هيرن جواهرن سان جهنجهيل منهمون آيون، جن جي ريشمي ڪپڙن جي سَر سر ۽ مفرح عطرن جي خوشبوءِ، ڪمري کي واس ڏيئي ڇڏيو. هو ڏاڍي ڪڙڪي سان اچي انتون جي سامهون ويٺيون، ۽ کانئس سوال پڇندي، سياست ۾ پنهنجي اتاهہ دلچسپي ظاهر ڪرڻ لڳيون: "انتون پاولو وچ، توهان جي خيال ۾ جنگ ڪيئن ختم ٿيندي؟"

چيخوف ڪجھ دير خاموش رهيو، پوءِ کنگهندي-ڏکاري، منڙي ۽ بي انتها نفيس آواز ۾ ورندي ڏنائين: "ظاهر آهي تہ امن جي ذريعي."

هنن وري پڇيو: "اهو تہ ٺيڪ آهي، پر جنگ کٽندو ڪير؟ يوناني يا ترڪ؟"

"آئون سمجهان ٿو ته وڌيڪ طاقتور ڌر جنگ کٽي ويندي."
"۽ اوهان جي خيال ۾ ڪهڙي ڌر وڌيڪ طاقتور آهي؟" سيني يڪ آواز ٿي پڇيو:
"جنهن ڌر کي ڪاڌ خوراڪ وڌيڪ آهي ۽ وڌيڪ تعليم يافته آهي."
چيخوف جواب ڏيندي چيو.
"اِئي اِلا! هي ڪيڏو نه حاضر جواب آهي؟" منجهائن هڪ وراڻيو.
پر ان وچ ۾ هڪ ٻي خاتون سوال ڪري ويئي: "توهان ڪهڙي ڌر کي کٽندي ڏسڻ چاهيندؤ؟
انٽون پاولووچ ڪيس انتهائي شفقت سان ڏٺو؛ ۽ پنهنجي سنهڙي مٺڙي ۽ پر تڪلف آواز پڇيو: "مون کي ته فروٽ واريون ٽڪيون وڻنديون آهن. ڇا توهان به کائڻ پسند ڪندؤ؟"
"ها ها ڇو نه!" خاتون ڏاڍي اتساه مان رڙ ڪندي چيو.
"اهي ڏاڍيون لذيذ ۽ ذائقيدار هونديون آهن." منجهائن ٻيءَ ٿوري اداسي سان ڪيس ٽيڪو ڏيندي چيو.
۽ پوءِ سيئي ڏاڍي جوش ۽ ولولي سان فروٽ جي ٽڪين متعلق ڳالهائڻ، ۽ ان موضوع تي پنهنجي بهترين علم سميت بحث مباحثو ڪرڻ لڳيون. ظاهر ۾ ته اهو ٿي نظر آيو، ته جڻ ته يوناني ۽ ترڪ جنگ ۾ الجهي، پنهنجي ذهن کي مائوف ڪرڻ هنن اجايو ٿي سمجهيو. ڇو ته "ٽڪين واري مسئلي" کين ايتري ته دلچسپي مهيا ڪري ڏني هئي، جو هنن جو ٻئي پاسي ڌيان ئي ڪونه ٿي ويو.
"اسان توهان کي جلد ئي ڪوڙ ساريون اهڙيون ٽڪيون موڪلينداسين."
هنن مائين انٽون پاولووچ کي اکيون مچڪائيندي چيو: "اسان کي خوشي آهي ته پنهنجي وچ ۾ زبردست گفتگو ٿي."
جواب ۾ هو فقط نرميءَ سان کلندو رهيو.
"پيارا! هر ڪو پنهنجي ٻوليءَ ۾ ڳالهائڻ گهرندو آهي." هن مون ڏانهن ڏسندي بعد ۾ جواب ڏنو.
هڪ ٻئي دفعي وٽس هڪ نوجوان وڪيل صاحب آيو. هو سندس ڪمري ۾ بيهي پنهنجن گهنڊيدار وارن کي هٿن سان پوئتي اڇلائيندي، ڏاڍي اعتماد سان چئي رهيو هيو:
"توهان پنهنجي ڪتاب "Miscreant" ۾ مون کي هڪ انتهائي مشڪل مسئلي ۾ الجهائي ڇڏيو آهي. انٽون پاولووچ! جيڪڏهن ناول جي مکيه ڪردار (ڊينس گريگوريف) ۾ جڏهن هڪ خود ساخته ارادو ڏسان ٿو، جيڪو

بديءَ جي حمايت ڪري ٿو، ته پوءِ منهنجو اهو فرض ٿو ٿئي ته، آئون ڪيس هڪدم جيل جو منهن ڏيکاريان، ڇو ته ايئن ڪرڻ ۾ سماج جا مفاد برقرار رهي سگهن ٿا. پر ٻئي طرف هو جهنگلي ڏوهاري هوندي به پنهنجي عملن جي بابت شعور نٿو رکي، تنهن ڪري مون کي مٿس رحم به اچي ٿو. جيڪڏهن آئون ڪيس هڪ اهڙي وٽ سمجهان، جيڪو بي عقلي جي بنيادن تي اهو سڀ ڪجهه ڪري ٿو، ۽ تنهن ڪري ڪيس معاف ڪرڻ کپي. پر معاشري کي آئون ڪيئن سمجهايان، ته هو پٽڙيون نه اُکوڙيندو ۽ ريل کي ڪيرائڻ جي لاءِ ٻيهر ڪُڏو عمل نه ڪندو؟ منهنجو اهو مونجهارو آهي. هاڻي ٻڌايو ته ڇا ڪجي؟"

ايئن چئي هو خاموش ٿي ويو ۽ پنهنجو پاڻ کي ڪرسيءَ جي حوالي ڪري ڇڏيائين، پر سندس نگاهن جو مرڪز اڃان تائين انٽون پاولووچ ٿي هيو. سندس پوشاڪ بالڪل نئين نڪوري ٿي لڳي، جڏهن ته سندس قميص جا سيٺي بٽڻ، اهڙي اعتماد ۽ احمق پڻي سان چمڪي رهيا هيا، جيئن ڪنهن نوجوان مذهبي ماٺوءَ جي ڇهري ۾ ڪتل اکيون، پاڻي سان ڌوئڻ کان پوءِ چمڪنديون آهن. "جيڪڏهن آئون مصنف هجان ها ته ڊينس کي آزاد ڪري ڇڏيان ها." انٽون پاولووچ افسوس گاڏڙ احساسن منجهان چيو.

"پر ڪهڙن بنيادن تي؟" نوجوان پڇيو.

"مون کيس چيو هجي ها: "ڊينس! جيئن ته تون اڃان تائين هڪ باشعور ڏوهاري جي شڪل اختيار نه ڪري سگهيو آهين، تنهن ڪري وڃ جيئن وڻئي تيئن ويجي ڪر!"

هو نوجوان وڪيل کل ۾ اچي ڇڻڪيو، پر جلد ئي پنهنجي اينگهجندڙ پيڙا تي قابو پائيندي چوڻ لڳو: "نه منهنجا مانائتا انٽون پاولووچ نه! جنهن مسئلي کي توهان بحث جو موضوع بڻايو آهي سو فقط سماج جي گڏيل مفادن کي نظر ۾ رکندي ئي حل ڪري سگهجي ٿو. جنهن لاءِ آئون ايئن چوندس ته سڄي معاشري جي جان ۽ ملڪيت جي حفاظت به ٿي سگهي. ڊينس بيشڪ هڪ جهنگلي آهي، پر بهرحال هو ڏوهاري ته آهي نه! ۽ ان ڳالهه ۾ ته تر جيترو به شڪ نٿو ڪري سگهجي."

اوچتو انٽون پاولووچ کانئس پڇيو: "ڇا تون گرامو فون ٻڌندو آهين؟"

"اڙي هئه هئه! مون کي ته ڏاڍو وڻندو آهي! اها هڪ عاليشان ايجاد آهي." نوجوان انتهائي جوش وچان جواب ڏنو.

"پر مون کي ته گرامو فون هڪ منٽ لاءِ به نه وڻندو آهي." انٽون پاولووچ انتهائي ڏکاري انداز سان چيو. "ڇو، ڇا لاءِ!"

"اهو ٺيڪ آهي ته گرامو فون ڳائي ۽ ڳالهائي ٿو، پر منجهس احساسن جي دز به ڪانهي، تنهن ڪري منجهانئس پرندڙ آواز ايڏو ته مٿل ۽ وانجها آهن، جو ڪا حد ئي ڪانهي. پر مون کي اهو ته ٻڌاءِ، ته توکي فوٽو گرافيءَ سان ڪو شوق آهي؟"

آخرڪار انهيءَ ڳالهه جي تصديق ٿي وئي، ته هي نوجوان فوٽوگرافي جو به قدردان هيو. ڇاڪاڻ جو هو ڏاڍي جوش ۽ خروش سان انهي فن متعلق ڳالهائڻ لڳو. جڏهن ته انهيءَ وچ ۾ "عاليشان ايجاد" يعني گرامو فون جو نالو به ان وچ ۾ ڪونه کنيائين. انهيءَ ڳالهه کي چيخوف سچيتائي ۽ اختصار سان پرکيندو رهيو.

انهيءَ مهل به هڪ ٻيرو چيخوف جي روپ ۾ پيهر، مون لباس منجهه هڪ زنده دل ۽ دلچسپ شخص ڳولي لڌو، هڪ اهڙو شخص، جيڪو ڪنهن ننڍڙي ڦڙتيلي پونگڙي وانگر، پنهنجي جسم ۾ اجا تائين زنده هيو.

بهرحال نوجوان ڪان موڪلائي، انٽون پاولووچ واپس موٽي آيو، ۽ ڏاڍي اداسيءَ مان چوڻ لڳو: "اهو انهيءَ انصاف جي پنيءَ تي هڪ ٽڪو آهي، جيڪو انصاف انسان جي تقدير مقرر ڪري ٿو؟ ٿورڙي جهٽ لئه خاموشيءَ کان پوءِ، هو وري چوڻ لڳو: "سرڪاري وڪيل هميشه مڇين ۽ خاص ڪري انهن جي اصل جائين کي هٽ ڪرڻ لاءِ ڏاڍا جتن ڪندا آهن."

مان اقرار ٿو ڪريان ته انٽون کي بيهودگيءَ کي ننگو ڪرڻ جو بهترين ڏانءُ آهي. اهو فن فقط انهن ماڻهن وٽ هوندو آهي، جن وٽ زندگي جا معيار اتانها هوندا آهن. ۽ اهو سڀ ڪجهه تڏهن ئي پيدا ٿئي ٿو، جڏهن ڪو ماڻهو سونهن، سادگيءَ ۽ ترتيب ڪنهن خاص سٽاءُ ۾، هر انسان اندر ڏسڻ گهرندو آهي. حقيقت اها آهي ته، هو بيهودگيءَ کي ننگي ڪرڻ ۾، هڪ بيرحم ۽ انتهائي سخت انسان آهي. جڏهن ڪنهن کيس ٻڌايو، ته هڪ رسالي جو ايڊيٽر، جيڪو محبت ۽ ٻين سان همدرديءَ جي ڪري ڪافي مشهور هيو. تنهن هڪ ريلوي گارڊ کي ٻنان ڪنهن ڏوهه جي بيعزتو ڪيو، ۽ پنهنجي ملازمن سان اڪثر ڪري اڏنگي نموني سان پيش ايندو آهي، ته ڏک ڀري کل کلندي انٽون پاولووچ چيو: "ظاهر آهي ته هو نواب صاحب ۽ رئيس آهي..... جيڪو قبر ۾ وڃي جاءِ ٿيو. پٽس سڄي زندگي ڪلٽر جوتا پائيندي گذاري، پر هو اصلي بهترين چمڙي جا بوٽ پائي ٿو؟" اهو سڀ چوندي جڏهن هن لفظ "رئيس" ورتو ته ائين لڳو، ته ڄڻ ته سندس ذهن ۾ ان لفظ جو تصور، هڪ معمولي ۽ احمق ماڻهو وارو هيو. پوءِ هڪ صحافي جو تذڪرو ڪندي هن

پڌايو ته هو هڪ انتهائي ڏاهو صحافي آهي، جنهن جي لکڻين منجهان عظمت پٽي بکندي آهي ۽ سندس تحريرون انساني وقار جي نشاندهي ڪن ٿيون.... همراه ڳالهائيندو ايڏو مٺو آهي،جهڙي ماڪيءَ جي لار. پرهو پنهنجي زال کي ٻين جي سامهون به "بيوقوف" ڪري سڏيندو آهي، سندس نوڪر هڪ ٻوساٽيل ڪمري ۾ رهندا آهن، جتي آخرڪار کين سهڪي جي بيماري ٿي پوندي آهي..."

جيڪڏهن ڪانٽس پڇبو ته "انٽون پاولووچ ڇا توهان فلاڻي ماڻهو کي سڃاڻندا آهيو؟"

"ها ها هو ڏاڍو ڀلو ماڻهو آهي. هو ڪنگهندي جواب ڏيندو ۽ وڌيڪ به چوندو: "هو وڏو ڄاڻو آهي، سدائين ڪتابن ۾ منهن هوندو اٿس. مون ڪان ٽي ڪتاب پڙهڻ لاءِ وٺي ويو آهي ۽ وري مون انهن ڪتابن جي شڪل به نه ڏٺي آهي. بس ٿورڙو غائب دماغ آهي، هڪڙي ڏينهن اوهان جي تعريف ڪندو ۽ ٻئي ڏينهن وري ڪنهن ٻئي کي ڏسيندو، ته توهان سندس مالڪياڻيءَ جي مڙس جا ڪارا ريشمي جورابا چورائي ويا هئا."

سندس موجودگيءَ ۾ ڪنهن ذڪر ڪيو، ته: وڏن وڏن رسالن جا سنجيده، حصا ڏاڍا ڏکيا ۽ بي چسا آهن.

هڪدم وراڻيءَ ۾ انٽون پاولووچ بي انتها اعتماد سان صلاح ڏيندي، کيس جواب ڏنو: "پوءِ اهڙا مضمون اوهان ڪٽي نه پڙهندا ڪريو." اهو (عوام دشمن سان) تعاون ڪندڙ ادب آهي.... اهو ادب جيڪو مانوارا ڪراسنوف، چرنوف ۽ بيلوف (ڳاڙهو، ڪارو ۽ اڇو) وارا لکن ٿا. جن مان هڪڙو لکندو آهي، ٻيو ان تي تنقيد ڪندو آهي، ۽ ٽيون صاحب وري ٻنهي جي غير منطقي طريقه ڪار منجهه ثناءُ ڪري، ڪم ٺاهي ڇڏيندو آهي، اهو ته ڇڻ ڪنهن ساڪت جڙتو بوتي سان پٽي راند کيڏڻ ٿيندو. پر حيرت ته اها آهي ته ليکڪ پنهنجو پاڻ کان اهو سوال ٿي نٿا ڪن، ته ماڻهو اهو سڀ ڪجهه چاهين ٿا يا نه."(1)

---

(1) بعد ۾ 1931ع ۾ گورڪيءَ لکيو ته: آڪٽوبر انقلاب کان پهرين بورزوا دانشورن، سياست دانن، سماجيات جي ماهرن ۽ صحافين پنهنجين تحريرن ۾ روسي ڪارڪن ۽ هاريءَ کي اڻ سڌريل شراب جو شوقين ۽ جاهل سڏيندي، متن الزام مڙهيو ته هو اهڙا شخص آهن، جن جو بنيادي ڪم نوڪري ڏيڻ ۽ چپ رهڻ آهي.... افسوس جو هيٺين ڪلاس جي ماڻهن جي صبر ۽ شڪر کي هنن سڀن جا ليکڪ لکندي، پنهنجي اکين جي نظر وڃائي ويهن ٿا ۽ نه فقط سندن همدرد جذبا مري وڃن ٿا، پر پنهنجن ئي ماڻهن کي خوار ڪندي کين مزو ٿو اچي.

"پر اهڙو وقت به آيو جو تاريخ پنهنجو فيصلو صادر ڪيو ته، شدت سان اڳتي وڌو، ۽ پوءِ اهي ماڻهو جن جو زندگي ڏانهن رويو ڏاڍو موڳو ۽ سست هيو تن پنهنجو پاڻ کي دنيا جي باعمل ترين مزدور طبقي جي روپ ۾ منتقل ڪيو."

هڪ دفعي ساڻس هڪ ٿلهي متاري، سهڻي سيبتي ۽ بهترين پوشاڪ اوڊيل مائي ملڻ آئي، مزو ته اهو ٿيو جو هن جي ڳالهائڻ جو نمونو، سود بود چيخوف جهڙو ئي هيو. "زندگي ايڏي ته ٻُسي آهي انتون پاولووچ، ماٺهو، آڪاش، سمنڊ ۽ ايتريقدر جو گل به ايڏا ته گندا ٿي پيا آهن، جو دل کي ڪابه ڳالهه ڪونه ٿي وڻي، منهنجو هينئڙو به سڄو ڏينهن پيو ٿو ڏکي. جڻ ته مون کي ڪا بيماري ٿي پئي آهي....."

انتون پاولووچ انتهائي ڦڙتيءَ سان کيس وراڻيو: "بالڪل بالڪل! اها هڪ بيماري آهي، جنهن کي لاطيني زبان ۾ "مور بس شام اننس" (Morbus Sham Inanis) چيو ويندو آهي."

شڪر جو کيس لاطيني زبان سمجهه ۾ نه ٿي آئي يا ممڪن آهي ته هن ڄاڻي واڻي نه سکي هجي.

"نقاد اهڙيون ٻگهيون آهن، جيڪي گهوڙن کي پنهنجي زمين کيڙڻ جي ڪم آئين ٿا." هو اهو سڀ ڪجهه عقلمنديءَ سان پرپور مسرت سان چوندو آهي. "اهڙا گهوڙا جن جون مشڪون ايڏيون ٿاٽيل هونديون آهن، جيتريون ڪنهن سُرندي جون تارون. ۽ پوءِ اوچتو اهي ٻگهيون هٽڪارينديون، دڙها هڻنديون، هيٺ فصل ۾ لهي، سڄو فصل پيلي چڙهين ٿيون، جڏهن ته گهوڙن جي کل ڦڙڪي ٿي ۽ هو پنهنجو پڇ زور زور سان لوڏڻ لڳن ٿا. مون کي ڏس، ته هڪ مک "پون پون" ڇا لاءِ ڪري ٿي؟ جڏهن ته اهو ممڪن آهي ته ان متعلق کيس به خبر نه هجي. حقيقت ته اها آهي ته سندس فطرت ۾ بي آرامي آهي، ۽ اها سچي پون پون ڪري، هوءَ پنهنجي "هجڻ جو احساس" ڏياري ٿي، ته آئون زنده آهيان! اهو به لڳي ٿو، ته هوءَ چوندي هجي، ته ڏسو مون کي خبر آهي ته پون پون ڪيئن ڪجي، دنيا ۾ اهڙي ڪابه شيءِ ڪانهي، جنهن لاءِ آئون پون پون نه ڪري سگهان.توکي ٻڌايان ٿو ته آئون پنهنجي ڪهاڻين تي ٿيل تبصرا گذريل پنجويهن سالن کان پڙهندو پيو اچان، پر مون کي انهن سيني تبصرن مان هڪ به ڪا ڪم جي ڳالهه ڪانه سجهي جنهن کي ياد ڪريان ۽ نه وري ڪنهن اهڙي صلاح جي ئي خبر اٿم، جنهن کي قبول ڪريان. بس هڪ تبصري نگاري کي آئون ٿورڙي تڪي اهميت ڏيندو آهيان، جنهن جو نالو "شٻي سڪي" آهي. هن صاحب جي به اها دعويٰ آهي، ته هڪ ڏينهن آئون شراب پيئندي، ڪنهن ڪڏ جي تري ۾ ڪري مرندس...."

سندس اداس سيلٽي اکين ۾ هميشه نفيس مسخري پئي ترندي آهي، پر ڪڏهن ڪڏهن اهي اکيون، بالڪل سرد، بيچين ۽ سخت بنجي وينديون آهن.

اهڙن موقعن تي سندس منڙي آواز ۾ پڻ سختيءَ جو تاثر شامل ٿي ويندو آهي، ۽ پوءِ اٿون محسوس ڪندو آهيان، تہ هن جو وچڙرو پوجھ پريو وجود، ڪنهن دشمن قوت جي خلاف همٿ ۽ مردانگي سان سينو ساهيون بيٺو آهي. ڪئين دفعا مون کي ايئن لڳو، جڻ تہ نااميديءَ جا پاڇا، سندس هلت چلت ۾ لهي آيا هجن، ۽ جڻ تہ ڪنهن سرد ۽ زبردست مايوسيءَ، منجهس اچي واسو ڪيو هجي. مثال طور تي هو چوندو هيو.

"روسي ماڻهو بہ عجيب قسم جي مخلوق آهي، سندس طبيعت ڇاٽيءَ وانگر آهي، جنهن ۾ ڪابہ شيءِ بيهي نٿي سگهي. پنهنجي جواني ۾ جيڪا بہ شيءِ سامهون اچيس ٿي، ان کي بي صبري ۽ تڙ تڪڙ ۾ جاچي ۽ پرکي وجي ٿو، ۽ تيهن ورهين تائين پهچندي، ڪجھ فضول شين جي ڍير کان سواءِ منجهس ٻي ڪابہ شئي پنتي نٿي بچي. جيڪڏهن ڪو ماڻهو فضيلت ڀريل انسانن جهڙي زندگي گذارڻ گهري ٿو، تہ کيس محنت ڪرڻ جڳائي، پر ان محنت ۾ چاھ ۽ مڪمل يقين هجڻ ضروري آهي. پر افسوس جو اسان کي اهو احساس ڪونهي، تہ پنهنجي ملڪ ۾ محنت ڪيئن ڪجي. هڪ معمار کي ڏسو ڇڙو بہ ٽي ڇگيرڙا گهر جوڙڻ کان پوءِ، هو يا تہ پٽي راند ڪرڻ ويهي رهي ٿو، يا وري سڄي عمر ڪنهن ناٽڪ منڊليءَ جي گمنام اداڪار وانگر، پردي جي پٺيان گم ٿي وڃي ٿو. هڪ نظر ڪنهن ڊاڪٽر تي وجهو. هن همراه جي اسپتال جيئن ئي هلڻ لڳي ٿي، تہ هو سائنس سان پنهنجو سڄو سبنڌ ٽوڙي ڇڏي ٿو، ۽ سواءِ Novosti Terapii (شفا بخشيندڙ خبرون) پڙهڻ جي، ٻي ڪنهن بہ شئي سان دلچسپي ڪونہ ٿو رکي. چاليهن سالن جي عمر تي پهچڻ کان پوءِ، ان مفروضي ۾ پختو ويساھ رکي ڇڏي ٿو، تہ هر بيماري ٿڌ جي ڪري لڳي ٿي. اٿون يلجي بہ ڪنهن هڪ اهڙي عملدار سان ڪونہ مليو آهيان، جنهن کي پنهنجي ڪم جي اهميت جي ٿورڙي بہ سُڌ هجي. هو بس ايترو قرب ڪندا آهن، تہ پنهنجو پاڻ کي ڪنهن تخت گاھ يا وڏي شهر ۾ قيد ڪري، بالا عملدارن کي رپورٽن مٿان رپورٽون پيا موڪليندا. هڪ بهترين وڪيل، هڪ اڌ مقدمي ۾ تعريف جوڳي ڪارڪردگي ڏيکارڻ کان پوءِ، فرنو تي ويهي رهي ٿو، ۽ گهوڙن تي شرطون رکڻ کان سواءِ پيٽ ڇنيو پڻ ٻڌجي پوي ٿو، جڏهن تہ باقي زندگي پاڻ هُرتو فن جو هڪ وڏو پارکو ٻڌجي رهي ٿو. جيڪڏهن ڪنهن اداڪار کي ڏسندؤ تہ هو بہ هڪ اڌ چڱو ڪردار ادا ڪرڻ کان پوءِ، وڌيڪ محنت ڪرڻ کان نابري واريندي، ٽوپي ٽنڊ تي رکي پاڻ کي وڏو داناءُ سمجهي هلندو وتندو. سچ پڇين تہ روس سُستن جي سر زمين آهي،

جتي ماٺهو ڪائڻ پيئڻ جي معاملي ۾ وڏا هبڇي آهن، ۽ سندس بهترين شوق سڄ ايري ڪان پوءِ ننڊو ڪرڻ ۽ ننڊ ۾ وڏا وڏا ڪونگهرا هڻڻ آهي. هو شاديون ان ڪري ڪن ٿا ته جيئن سندن زالون گهر کي ٺيڪ ٺاڪ رکن ۽ نوڪراڻيون انهيءَ لاءِ رکن ٿا، ته جيئن هو پنهنجي مُعتبرائپ ڏيکاري سگهن. سندن سوچڻ جو انداز ڪتڙن جهڙو آهي، ڪين پادر هڻو ته ڪئون ڪئون ڪندي رانيات ڪندا ۽ پوءِ پنهنجي ڏرن ۾ وڃي مرندا ۽ جي مٿائن هٿڙو ڦيرائيندا، ته آرام سان پُٺي ڀر سمهي، پنهنجا پير مٿي ڪٽي پڇ لوڏيندا رهندا."

جيتوڻيڪ انهن جملن منجهان هڪ سرد، افسوس جوڳي بيعزتي بکي ٿي، پر ان ايڏي ڌڪار هجڻ جي باوجود، جيڪڏهن سندس آڏو ڪو ماٺهو گارگند ڪيندو، ته هو بنان ڪنهن دير جي ان جي مخالفت ڪندو ۽ چوندو:

"چڏينس هي هاڻي ستر ۾ پهتو آهي." يا "اجا هي ٻار آهي ۽ بيوقوفيءَ وچان ايئن پيو ڪري."

مون چٽي طرح محسوس ڪيو، ته هو جڏهن به ايئن ڳالهائيندو هيو، ته ڪيس ڪنهن به قسم جو پڇتاءُ ڪونه هوندو هئو. جيسين ماٺهو ننڍو نيٺو هوندو آهي، تيستائين منجهس موجود بيهودگي اسان کي حيران ڪندي آهي، ۽ اها صفا ظاهر ظهور به نه هوندي آهي، پر اها بڇڙي بلا آهستي آهستي سوچ کي وڪوڙي ٿي ۽ ان جي سليٽي دز، هوريان هوريان سندس دل ۽ دماغ ۾ زهر وانگر واسو ڪري وڃي ٿي. اهو سلسلو ايستائين جاري رهي ٿو، جيستائين هو انهيءَ برائيءَ جو گڙنگ موالي بڻجي پوي، ۽ انهيءَ ذلت جي ڪَٽُ سندس رڳ رڳ ۾ سمائجي نٿي وڃي. بس ايترو سو ضرور لڳندو آهي، ته ڪڏهن انهيءَ ماٺهو منجهه به مٽيا هئي، جيڪا بهرحال ان مهل نظر ڪونه ايندي آهي.

ٿورو غور ڪبو ته نظر ايندو، ته منڍ کان ئي پاولووچ بيهودگيءَ جي وسيع بحر ۾ لڙهندي به، الميي سان ڀرپور طنز مزاح کي برقرار رکندو آيو آهي. بس ٿورڙي اها تڪليف ڪرڻي پوندي، ته سندس "ڪل يوگ وارين" ڪهاڻين کي ڪجهه غور سان پڙهڻو پوندو، ته جيئن ان ڳالهه جو احساس ٿي سگهي ته زندگيءَ جا ڪيڏا ظالم ۽ شرم جوڳا رخ، هن ڪهاڻيڪار ڪل يوگ وارن قصن ۽ حالتن ۾ فنڪاريءَ سان بيان ڪيا هيا.

هو ڪنٺارين چوڪرين وانگر ڏاڍو لڄارو هيو، تنهن ڪري ڪڏهن به وڏي واڪي ڪليو ڪلايو ڪنهن جي به خلاف نه ڳالهائيندو هيو. سندس هميشه هدايت هوندي هئي: "اجا وڏيڪ فهميدا ٿيو۔ ڇا ايئن ٿيڻ ممڪن ڪونهي!" ٻين جي خلاف دهل وڄائڻ ڪيس انهيءَ ڪري پسند نه هيو، جو هو سمجهندو

هيو، ته هر ڪو نيث پاڻ احساس ڏاري وڃي سيبتو ٻٻو. انٿون پاولووچ سڄي عمر، بيهودگيءَ ۽ نجاست ڀريل شين کان نفرت ڪندي گذري. هن زندگيءَ جي ڏک ڀرين پهلوئن کي شاعرن واري اتم زبان ۾ ڪنيو، جنهن ۾ هڪ مزاح نگار، جي سُٺري مسڪراهٽ پڻ شامل رهي. انهيءَ حقيقت جو سڀ کان وڏو ثبوت، سندس ڪهاڻين جي خصوصيت، يعني وٽندڙ بيهڪ جي اندر تيز ۽ سخت ڏوراپن ۽ ڌڪار جو هجڻ آهي.

مانائتا پڙهندڙ سندس شاهڪار A Daughter of Albion پڙهندي ٽهڪڙن ۾ ته وڃجي ويندا پر ڪين زندگيءَ ڏانهن سنجيدگي ضرور نظر ايندي. آئون چيخوف جي سيني مزاحيه ڪهاڻين منجهان، هڪ انتهائي قيمتي، مٺي صاف شفاف ۽ حقيقي انساني دل جي جهلڪ پسندو آهيان، جنهن ۾ انهن انسانن لاءِ نراسائيءَ ڀري حسرت ڀريل هوندي آهي، جن جي عزت نفس جو ڏچون اڏي چڪيون هونديون آهن، ۽ ظالم قوتن جي خلاف، ڪنهن جدوجهد ڪري سگهڻ بنان پيش پئجي ويندا آهن. جن جي زندگي غلاميءَ ۾ گذري ٿي، جن جو دين، ايمان سبزي جي شوروي جي هڪ پيالي هوندي آهي. جنهن تي هو طاقتور ٿيڻ گهرندو آهي، ۽ جنهن کي بيحيا ڏاڍي کان، خوف کائڻ جي عادت پيل هوندي آهي.

ڪانئس پهرين اسان کي هڪ به اهڙو اديب نظر ڪونه ٿو اچي، جنهن زندگي جي حقارتن کي ايڏي سرت ۽ سمجهه سان ڇاٽي، انسان ذات کي هڪ اهڙي سچائيءَ سان آشنا ڪرايو هجي، جيڪا وچين طبقي لاءِ انتهائي شرم ۽ ندامت جوڳي هجي.

ڪميٽائپ ۽ خسيس پٽي سان کيس شديد نفرت هئي، تنهن ڪري هن سڄي عمر ان جي خلاف جدوجهد ڪرڻ سان گڏوگڏ، مٿس ڦٽڪار وڌي. پنهنجي غير جانبدار قلم ذريعي، ان کي ننگو ڪري، بيهودگيءَ تي هنڌائتا حملا ڪري، اتان به کيس دربدر ڪيو، جتي اها اشرافت ۽ سادگيءَ جا ويس پايو، ڏاڍي فرحت ۽ ديده دليريءَ سان ڌاڪو ڄمايون ويني هئي. انهيءَ جدوجهد جي سزا کيس اها ملي، ته هن عظيم شاعر ۽ شخص جو خاڪي جسم، هڪ مڇي ڍوئيندڙ غليظ وئگن ۾ ماسڪو پهتو.

اها گندي وئگن اڄ به مون کي ان خسيس پٽي جي مغرور فتح جي نشاني محسوس ٿيندي آهي، جيڪا پنهنجي بدترين دشمن جي موت تي، مسرت حاصل ڪندي هوندي. ان ڪميٽائپ جي هڪ ٻي جهلڪ، اسان جي پيلي صحافت جي موقعي پرست ڏک مان به نظر ايندي آهي جنهن ڪوڙ، ڀرم ۽

ڏيکاءَ لڻ سندس "ياد" ۾ پنا ڪارا ڪيا. اها پريس جنهن جي انهيءَ سچي ڪار گذاريءَ مان، مون کي ان بدبودار ڪميٽائپ جي ڌپ ايندي آهي، جنهن اندر ئي اندر ۾ پنهنجي هن بدترين دشمن جي موت تي وڏا شادمانا ڪيا هوندا.

چيخوف جون تحريرون پڙهندي، خزان جا اهي پڇاڙڪا ڏينهن ياد اچي وڃن ٿا، جڏهن هوا بالڪل شفاف ٿي پوندي آهي، چٽيل وڻ بي انتها آرام سان اپ سان سينو ساهيو بيٺا هوندا آهن، گهر هڪ ٻئي سان مليا پيا هوندا آهن ۽ ويچارا ماڻهو اجهاڻل ۽ ويران ٿي پوندا آهن. هر شئي شديد اجنبي، اڪيلي، پنڊپهڻ ۽ اگهي ٿي ويندي آهي، ڏورانها فاصلا نيرا ۽ لامڪان ٻڌجي، پيلي آسمان سان ملي هڪ ٿي ويندا آهن، ۽ ڳرڙيل برف کي ڪنهن اڌ ڇميل گچڪڻ ۾ ڳهي چڏيندا آهن. پر ڪلاڪار جو من خزان جي سج جي روشنيءَ وانگر، ڦهليل ڊگهن راهن تي چمڪي پوندو آهي، ۽ ور وڪڙ گهٽيون، گندا ۽ ڳتيل گهر، جن ۾ رحم جوڳا معمولي ماڻهو پنهنجون زندگيون بوريت ۽ اجائپ جا ساه کٽي گذارين ٿا- جنهن ڪري، سندن گهر بي مقصديت ۽ ننڍاڪڙي هُل جو مرڪز ٻڌجيو پون- سي سڀ ماڻهو ۽ ماگ سندس سوچن جي ساگر ۾ سمائجي امر ٿي پون ٿا. ڪٿي ڪا محبوبہ ڪنهن ننڍڙي سليٽي ڪٹي وانگر گهبرايل آهي، پر پوءِ بہ هوءَ پنهنجي پريميءَ سان بنان ڪنهن فرق جي، غلاميءَ جي حد تائين محبت ڪري ٿي. سا محبوبا پنهنجي ڳل تي پاڻ ڌڪ هڻي ٿي، پر پوءِ بہ منجهس ايترو ساهس بہ ڪونهي، تہ ڪا رڙ واڪو ڪري سگهي. سندس پير ۾ The Three Sisters واري اباڻڪي "وانگا" بيٺي آهي، جيڪا پڻ محبت ۽ خدمت ڪرڻ جا جذبا رکندي، پنهنجي پياءُ جي بيهودي زال جي هر قسم جي ٻانهپ ڪرڻ لاءِ تيار آهي. سندس پينرن جي اجڙيل زندگي، هن جي اکين آڏو آهي. جنهن تي سواءِ روئڻ ۽ رڙڻ جي، هوءَ ڪجهہ بہ نٿي ڪري سگهي. ان ڪري جو منجهس هڪ بہ اڏول ۽ زنده احتجاجي لفظ پيدا نٿي سگهيو آهي، جنهن سان هوءَ ڪميٽائپ جي خلاف جهاد ڪري سگهي.

هوڏانهن هو ڏسو تہ The Cherry Orchard جا ٻارن وانگر مطلبي ۽ پوڙهن وانگر ڦلهڙا پراڻا مالڪ، ۽ نير وهائيندڙ "ريني وسڪايا" نظر ايندا. جيڪي شراب جا بکيا، ڏکن جا ستايل، پنهنجي آس پاس جي حالتن کان بيخبر آهن، ۽ جن جي سمجهہ ۾ ڪا ڳالهہ نٿي اچي. اهڙا مفت خور، جيڪي پنهنجي رت چوسيندڙن کي پڇي نٿا سگهن ۽ جن کي حقيقت ۾ تہ ڪڏهوڪو مري کپي وڃڻ گهربو هيو، سي سڀ ۽ هو فضول شاگرد "ترو

فيموف" انتهائي فصاحت سان، ڪم ڪرڻ لاءِ تلقين ڪندي، اڳيان اچي بيهن ٿا- ۽ اجايو پنهنجو وقت زيان ڪري، بي فائدي تنقيد ڪري ڪيس تنگ ڪن ٿا. جيڪا ويچارن، لاچارن ۽ مسڪينن لاءِ اڻٿڪ ڪم ڪندي رهي ٿي.

"ورشينن" جيڪو The Three Sisters جو مکيه ڪردار آهي، ايندڙ ٽن صدين ۾ پلٿ پوندڙ آرامده زندگيءَ جا خواب لهندي، پنهنجي چوڌاري هر شئي پور پور ٿيندي ڪونه ٿو ڏسي، ۽ نه وري اها سڌ ٿيو رکي، ته "سوليوني" بوريت ۽ واهياتپڻي کان تنگ ٿي، ويچاري نواب "توسن باخ" کي راه گناه مارڻ لاءِ تيار ٿي ويجي ٿو.

چيخوف کي پڙهندي، غلامن جي انهن ڏکين قطارن تي پيار اچي ٿو، ۽ انهن جي آوراگي، سستي ۽ دنياوي آرام لئه سندن هيڇ تي پڻ عجيب اڏما اٿن ٿا، جيڪي پڙهندڙ ڏسي ۽ محسوس ڪري سگهي ٿو. هي اهي مزدور آهن، جن کي زندگيءَ جا منجهائيندڙ خوف ورايون بيٺا آهن، جيڪي اذيت ڀريل پيڙائن مان گذرندي، هوائن کي سمجهه ۾ نه اچڻ جوڳي، ٻڪ ٻڪ سان ڀري چڏين ٿا. اهو سڀ محسوس ڪندي، ته حال ۾ هنن لاءِ ڪاٻه جڳهه ڪونهي بچي.....

اوچتو ئي ڪڏهن وري خبر ٿي پوي، ته ميڙاڪن منجهان بندوقون اڀيون ٿيون ٿين. هي سچو ڪنراڳ. "ايوانوف ٽريپليف" جي هٿان ٿئي ٿو، جيڪو نحوست مان جند ڇڏائڻ لاءِ، اهو ڪيلو ۽ واحد رستو ڳولي لهي ٿو.

منجهائن ڪيترائي اهڙا آهن جيڪي، ايندڙ ٻن سؤ سالن اندر هڪ عاليشان زندگيءَ جا خواب لهندا ئي رهن ٿا، پر منجهن هڪ ٻه اهڙو ڪونهي، جيڪو حقيقت پسند ٿي، هڪڙو سادو سوال ڪرڻ جي ڪوشش ڪري سگهي ته: جيڪڏهن سڀ ڪو ويهي خواب لهندو، ته آخر ڪير آهي جيڪو ان عاليشان زندگيءَ واري ڳالهه کي، حقيقت جي دنيا ۾ آڻي وجهڻ ۾ ڪامياب ٿئي؟

پر ان صورتحال ۾ به سندس تحريرن منجهان، هڪ ڏاهو ۽ عظيم انسان جهاتيون پائيندي نظرايندو. جيڪو انهن ڄڻن ۽ چسن ماڻهن وٽان لنگهندي، مٿن هڪ سمجهه ڀري نظر وجهندي، هنن سيني اجڙيل چهرن، (جيڪي سندس ئي همر وطن ماڻهن جا آهن) کي جاچيندو، اداس مرڪ مرڪندو، نرم پر ڏورانهين ڀريل آواز ۾ چوندو ويندو:

"اڙي ماڻهوڙؤ! توهان ڪيڏي نه بي چسي زندگي ٿا گذاريو!"

پر پوءِ بہ آساني سان، سندس چهري تي ناامیديءَ ۽ ڏک جو لڪيرون، ۽ سندس دل اندر اداس آواز (جيڪي نفاست ۽ امرتا جو مظهر هوندا آهن) اڀرندي ضرور محسوس ٿيندا.

هوڏانهن جنگ جا منظر ته ڏسو! پنجن ڏينهن کان ڪو ماڻهو محاذ تي بخار ۾ ٻرڪي ٿو، پر آرام ڪرڻ جي ڪا سوچ بہ ڪانهيس.سليٽي رنگ پريل مينهن، ڌرتيءَ کي گهميل مٽيءَ جا تہ ڏيئي ڇڏيا آهن. "فورٽ انو" جون توبون لڳاتار گجي، گولا وسائي رهيون آهن. رات ٿيندي ئي سرچ لائيٽ جون ڊگهيون ڇپيون، ڪڪرن کي چٽڻ لڳن ٿيون ۽ هڪ مڪروه منظر سامهون آهي- ۽ اهو سڀ ڪجهه ڏائڻ جنگ جو بدنما چهرو ئي تہ ڏيکاري ٿو! مون چيخوف کي چڱي طرح پڙهيو آهي. مون کي يقين آهي، تہ جيڪڏهن هو جنگ کان ڏهہ سال اڳ نہ مري ها، تہ جنگ ضرور ڪيس ماري ڇڏي ها، ڇو تہ انسان جي انسان کان ايڏي شديد نفرت، کيس قطعي جيئڻ نہ ڏئي ها.

مون کي سندس ڪفن دفن وارو سڄو مرحلو ياد آهي. سندس تابوت جيڪو ماسڪو ۾ هڪ سائي وئگن، جنهن جي در تي "سپ" جا اکر لکيل هئا ۾ پهتو، تہ اتان وارن "نازڪ پاپوهہ" مان ان جو استقبال ڪيو. ڪجهه ماڻهو، جيڪي هن عظيم ڪلاڪار جي تابوت جو ديدار ڪرڻ لاءِ اسٽيشن تي پهتا هيا، سي سڀ پُل ۾ منچوريا مان تازو تازو پهتل جنرل ڪيلر جي تابوت پويان لڳي پيا، ماتمي جلوس سان هلندي کين حيرت پئي ٿي، تہ چيخوف جي جنازي سان فوجي ڌن وڄائڻ جي پلا ڪهڙي ضرورت هئي! اها خبر جڏهن کن پرڙاٽي قسم جي ٺهڪبازن کي پئي، تہ هو پل ۾ ڪنهن ٻئي جنازي جي ڪڍ ٿي هليا، تہ وٺي کل جا ڪوڪرا لائي ڏنائون. مون کي چڱي طرح ياد آهي، تہ سندس تابوت پٺيان ڪي سؤ کن ماڻهو هيا، جن منجهہ ٻہ اهڙا قانوندان صاحب بہ هيا، جن جي پيرن ۾ جرڪندڙ بوٽ ۽ ڳچي ۾ اهڙيون ٽايون ٻڌل هيون، جيڪي اڪثر شادمانن ۾ پائبيون آهن. ايئن ٿي لڳو، ڄڻ تہ هو گهوٽ ٻڄي آيا هئا. اُنون سندن پٺيان ٿي هليس، ۽ سندن ڳالهيون بہ ٻڌندو ٿي آيس. منجهائن هڪ جنهن جو نالو "وي اي مڪلاڪوف" هيو، سو ڪتن جي هوشيارپ تي، پنهنجا خيال پيش ڪري رهيو هيو، ۽ ٻيو جنهن کي آئون سڃاڻي ڪونہ ٿي سگهيس، سو پنهنجي اونهاري واري حويليءَ بابت ٻڌاڪون هڻڻ ۽ ان جي چوڌاري خوبصورت ماحول جي متعلق پٽ هڻي رهيو هيو. هڪ ٻي خاتون، جنهن کي پيلي رنگ جي پوشاڪ اوڍيل هئي، ۽ سج جي روشني کان بچڻ لاءِ زري دار ڪناريءَ لڳل ڇٽي جهليو بيٺي هئي، سا هڪ ڪراڙيءَ

جنهن جي عنيڪ هڪ ڪاري ڏور ۾ لڙڪيل هئي، ڪي چئي رهي هئي:
"ڇا ٻڌايانءِ هو ايڏو ته پيارو ۽ حاضر جواب هيو جو....."
۽ پوڙهيءَ خوامخواه ڪنگهڻ شروع ڪري ڏنو.

سندس مرتبي وارو ڏينهن ڏاڍو گرم هيو، ۽ مٽيءَ واريون هوائون ٿي لڳيون. هن ننڍڙي قافلي جي اڳواٽي، هڪ ٿلهي متاري گهوڙي تي ويٺل ڏنڊي مشٽنڊي پوليسواري ٿي ڪئي. پر سچ پڇو، ته اتي جيڪو ڪجهه به ٿي وهيو واپريو، سو سڀ هن عظيم قلمڪار جي توهين، بي عزتي ۽ سخت نامناسب ٿي لڳو. اهو سڀ پسندي مون کي ياد ٿو اچي ته:

"اي- ايس سوورن" کي هڪ خط ۾ چيخوف لکيو:

"مان نٿو سمجهان، ته انهيءَ ڪان وڌيڪ ڪا ٻي بڇڙي ڳالهه ٿي سگهي ٿي، ته زندگيءَ کي غير شاعراڻي نموني گذاريندي، معمولي ۽ عام رواجي انداز اختيار ڪجي. ڇو ته ايئن ڪرڻ سان، نه فقط هر شئي سست ۽ بي چسي ٿي، پوي ٿي، پر سڄي زندگيءَ جي خوبصورتي پڻ ختم ٿي وڃي ٿي." اهي ڳالهيون بالڪل هڪ روسي ماڻهوءَ جي خاص موڊ جي نشاندهي ڪن ٿيون، پر ساڳيا معيار چيخوف سان لاڳو نٿا ڪري سگهجن. روس، جتي تمام- گهڻيون دلچسپ ڳالهيون آهن، پر ماڻهن کي محنت سان چڻ ته وير آهي، تنهنڪري هر ڪو ڪم ڪان لنوائيندي نظر ايندو. روسي ماڻهو توانائي ۽ طاقت جا معترف ته آهن، پر ان جي اهميت ۽ يقين جهڙوڪر پرايو ئي ڪونه اٿن. تنهن ڪري اهڙا ڪلاڪار، جيڪي ڦڙتيلا ۽ سرگرم رهڻ ٿا، مثال طور تي "جيڪ لنڊن" جهڙن اديبن لاءِ روس ۾ رهڻ ڏاڍو مشڪل آهي. جيڪ لنڊن جنهن جا ڪتاب اسان وٽ مشهور ته ڏاڍا آهن، پر اهي ڪڏهن به اسان جي ارادي کي اتساهه ڏيئي ڪونه سگهيا آهن. بس رڳو روسي ماڻهن جي تصورن ۾ ڪجهه طلاطم ئي آڻي سگهيا آهن. پر ان معاملي ۾ چيخوف چڻ ته روسي آهي ئي ڪونه، ڪيس ننڍپڻ کان ئي زندگي گهارڻ لئه زبردست جدوجهد ڪرڻي پئي ۽ دال روٽي ڪمائڻ لاءِ، ڪيس بي چسا ۽ ڪَکِ ڪنڌڙ معمولي ڪم به ڪرڻا پيا. هن کي اها جنگ نه فقط پنهنجي لاءِ، پر پين ڪيترن لاءِ به ڪرڻي پئي، ۽ ايئِن هن پنهنجي جوانيءَ جو بهترين حصو، انهيءَ معمولي ۽ بي مزي مقصد ۾ برباد ڪري ڇڏيو. اهو سڀ ڪجهه سمجهندي حيرت ٿي وٺي، ته هو پنهنجي طبيعت ۾ مزاح کي ڪيئن برقرار رکي سگهيو! هن زندگيءَ کي فقط معمولي آرام ۽ ٿورڙي ڪاڏي جي تلاش ۾ ختم ڪري ڇڏيو!! سڀ صعوبتون ۽ ناٽڪ، ڪيس فقط ان لئه رچائڻا پيا، ته جيئن هو عام ماڻهو واري زندگي گهاري سگهي!؟ اهڙا موقعا، يعني

واندڪائيءَ جا وقت، فقط ڪيس تڏهن ئي ميسر ٿي ٿيا، جڏهن هو انهن سچائين کي نظر ۾ رکندي ۽ زندگيءَ جون زيادتيون ڏسندي، ڪي حقيقتون قلم ۽ ڪاغذ ذريعي جوڙڻ جي جستجو ڪندو هيو!.

مون کي زندگيءَ ۾ هڪ ٻه اهڙو ماڻهو ڪونه مليو، جيڪو انٽون پاولووچ وانگر محنت ۽ ڪم کي، ثقافت جي جڙڻ ۾، اهم ترين عنصر سمجهندو هجي. اهي احساس سندس ننڍن ننڍن عملن مان ٻه بکيا ٿي. گهرو استعمال ۾ ايندڙ شين جي نفيس چونڊ ۽ چونڊيل هر شيءِ ۾ جڙڻ تہ سندس ساهہ پيل هيو، ۽ پنهنجي ان چونڊبي ۽ ميڙي جي باري ۾، سڌو سنئون رهندي، هن انهن شين جي پٺيان لڪل انساني تخليقي عمل کان، ڪڏهن بہ انڪار نہ ڪيو. هو نيون عمارتون ٺهندي، باغ لڳندي ۽ زمين کي سنوت ۾ ايندي ڏسي، ايڏو تہ گد گد ٿيندو هيو، جيڏو ڪو شاعر شاعري ڪندي ٿيندو هجي. هو ڏاڍي اتساهہ سان ميويدار وڻن کي وڌندي ڏسندو هيو ۽ ڪيترين وليون تہ هو پاڻ پنهنجن هٿن سان پوکيندو هيو. "اتڪو" جي شهر ۾ گهر ٺهرائيندي، انهيءَ بابت جيڪي سندس ويچار ۽ دلچسپيون سلهاڙيل هيون، تن متعلق هو چوندو هيو:

"جيڪڏهن هرڪو ماڻهو ايترو ڪجهہ عقل، جيترو وٽس آهي، سو استعمال ڪندي، ڪيس مليل پٽ جي ٽڪرا تي ڏيان ڏئي، تہ دنيا جيڪر ڪيڏي نہ خوبصورت ٿي پوي!."

انهيءَ دور ۾ آئون ڏاڍي جوش وچان پنهنجو ڊرامو "ويسيبلي بسليئيف" لکي رهيو هيس. جڏهن آئون ساٽس مليس، تہ مون ان جو پٺيون ٽڪرو، (جنهن ۾ ويسيليءَ جي وڏاءِ واري انداز ۾ خود ڪلامي هئي) سندس آڏو رکيو:

"جيڪڏهن مون ۾ وڌيڪ ٻل هجي!

تہ آئون پنهنجي گرم ساهن سان ڄميل برف کي پگهاريان،

سڄي دنيا جو چڪر هڻي زمين جي انچ انچ کي کيڙيان،

وڏن شهرن ۽ قصبن کي هڪ هڪ ڪري گهمان

دل کي وڻندڙ گهرن جا گهر ٺاهيان ۽ باغيچا سجايان،

سڄي ڌرتي اهڙي من موهڻيءَ وانگر ٿي پوي،

جنهن کي ڪنٺار ٻڌائي، آئون پنهنجين ٻانهن ۾ ڀيڪوڙيان

پنهنجي ڇاتي سان لڳائي، زمين سڄيءَ کي کنيي کڻان

۽ خدا جي سامهون کڻي،

پنهنجي ڏٺيءَ کي التجا ڪريان

تہ اي اسان جا پالڻهار هڪ نظر ڌرتيءَ تي تہ وجهہ!

ڏس ته مون کيس ڪيڏو سندر بڻايو آهي!!
تڙ ان کي جيئن بهشت ۾ پٽر اڇلجي
ايئن زمين تي اڇلي ڦٽي ڪيو
پر مون ان کي هڪ قيمتي هيرو بڻائي ڇڏيو!
هڪ نظر ڏانهنس وجهه ۽ پنهنجي دل کي خوشين سان ڀري ڇڏ!
ڏس ته سهي هوءَ سج جي لالاڻ ۾ پنهنجي سبز رنگ سان ڪيئن ٿي چمڪي!
ان محبوب ڌرتيءَ کي توڏانهن اريندي، مون کي ڏاڍي خوشي ٿئي ها،
"پر افسوس جو آئون ايئن ڪري نٿو سگهان. ڇو جو مون کي پنهنجي ڌرتي ڏاڍي پياري آهي."

چيخوف ان خود ڪلاميءَ واري گيت کي پسند ڪندي، ۽ کنگهندي ٿورڙو گهبرائجي ويو، ۽ مون کي ۽ ڊاڪٽر "اي، اين اليڪسن" کي چوڻ لڳو: "واه واه!!"

"....... زبردست....... سچو انسان ايئن ئي هجڻ کپي. دنيا جي هڙني فيلسوفين جو بنيادي نقطو ان هڪ ڳالهه ۾ لڪل آهي. ماڻهوءَ ئي ڌرتيءَ کي رهڻ لائق بڻايو آهي، ۽ هو ئي ان کي اهڙي چڱي جاءِ بڻائيندو جتي آرام سان رهي سگهجي،......" ۽ پوءِ پنهنجي ڪنڌ کي ڌوڻيندي، ڏاڍي اتساهه مان چيائين: "مون کي يقين آهي ته انسان ايئن ضرور ڪندو!"

تنهن کان پوءِ فورن ئي هن مون کي مٿيون "ويسيلي وارو ڪلام،" ٻيهر پڙهڻ جو حڪم ڪيو ۽ پاڻ در کان ٻاهر، ڏور خلائن ڏانهن نهاريندي، غور سان ٻڌندو رهيو ۽ پوءِ چيائين:

"پويون ٻه سٽون بي فائدي آهن، انهن منجهان انڪار ۽ بغاوت جي بوءِ ٿي اچي ۽ اجايون پڻ لڳن ٿيون."

هو پنهنجين تحريرن جي باري ۾، اڪثر ڪري گهٽ ئي ڳالهائيندو هيو ۽ آئون به ساڳئي پيماني جي حجاب ۽ معصوميت سان (جيڪو ۽ جڏهن به هو ليئو ٽالسٽاءِ جي باري ۾ ذڪر ڪندو هيو ته سندس چهري تي تري ايندو هئو.) کيس ورائيون ڏيندو هيس. اڪثر ڪري هو جڏهن به ترنگ ۾ ايندو هيو، ۽ کل ڀوڳ ڪندي، ڪنهن ڪهاڻيءَ جو تت ٻڌائيندو هيو، ته ڪنهن نه ڪنهن مزاحيه قصي کي به بيان ڪندو ويندو هيو. مثال طور:

"مون چيو ته آئون هڪ اهڙي ماسترياڻيءَ جي متعلق ڪهاڻي پيو لکان، جيڪا منڪر هجڻ سان گڏوگڏ ڊارون جي ڇتي پوئلڳ آهي، جيڪا ماڻهن جي ناهيل وهمن، وسوسن ۽ احمقپڻي تي مبني ڳالهين جي خلاف، جدوجهد

ڪرڻ گهري ٿي. هوءَ اڌ اڌ رات جو حمام ڏانهن ويندي آهي، ته جيئن ڪاري پليءَ کي ڪاڙهي، پنهنجي سيني جي ڪنڍي کي سونهن ڀريو بڻائي سگهي، ته جيئن منجهس ڪشش پيدا ٿئي، ۽ هوءَ مردن ۾ پنهنجي لاءِ محبت پيدا ڪري سگهي. توکي خبر آهي.....“

هو پنهنجي ناٽڪن کي دل وندرائيندڙ ڊراما سڏيندو هيو، ۽ انهيءَ ڳالهه تي سندس پڪو پختو ويساهه هيو، ته سندس سيني ڊرامن جي لکڻ جو بنيادي مقصد، وندر جو سامان پيدا ڪرڻ ئي هيو. بيشڪ جڏهن ”سوا مورروزف“ چوندو هيو ته: ”چيخوف جا ڊراما ٻيو ڪجهه نه پر ڳاتل ڇهچٽو يا مرڪندڙ مسخري وارا ڊراما هيا.“ ته اهي سڀ ڳالهيون اصل ۾، خود چيخوف جي پنهنجن خيالن جو ورجاءُ هيون.

پر ادب ۾ مجموعي طور تي هو خاص ڌيان ڏيندو هيو، ۽ انهيءَ ڏس ۾ نون لکارين، مثال طور: ”تي بي- لازاريو سڪي،“ ”اين اوليگر“ ۽ ٻين ڪيترن سيڪڙات اديبن جا ڍڳها ڍڳها مسودا، انتهائي باريڪ بينيءَ، صبر ۽ ڌيرج سان پڙهندو هيو. هو سدائين چوندو هيو:

”اسان کي تمام گهڻن اديبن جي ضرورت آهي، اجان تائين ادب اسان جي زندگي ۾ بلڪل نئين شئي آهي، ناروي کي ته ڏسو! جتي هر ٻه سو ڇويهن ماڻهن پٺيان، هڪ اديب آهي ۽ هتي ڏهن لکن پٺيان، اسان وٽ مس هڪڙو لکاري ڏسڻ ۾ اچي ٿو.“

سندس بيماري جنهن کي وهم جي بيماريءَ جو نالو ڏئي سگهجي ٿو، يا ان کي حيواني جنون به چئي ٿو سگهجي. جڏهن به هو ان بيماريءَ جي ڪيفيت ۾ هوندو هيو، ۽ شديد تنقيد ڪرڻ شروع ڪندو هيو، ته اهڙي موقعي تي ساڻس پچڻ ڪنهن جي به وس جي ڳالهه قطعي نه هئي.

هڪ ڏينهن هو صوفي تي آهليو پيو هيو، ۽ هٿن ۾ ٿرماميٽر کي جهٽي رهيو هو، هن چيو:

”مرڻ ڪارڻ زنده رهڻ ڪا حيرت جهڙي ڳالهه ڪانهي، پر حيرت جوڳي ڳالهه اها آهي، ته ماڻهوءَ کي پڪ هجي، ته مان پنهنجي وقت کان اڳ مري ويندس. اهڙي سچائي جي آگاهي وڏو ڏچو آهي...“

ٻئي موقعي تي هو ڪليل دريءَ وٽان ويهي، ڏور خلائن ڏانهن نهاري رهيو هيو ۽ سمنڊ جي لهرن تي پئي گهري نظر وڌائين. اوچتو مون ڏانهن ڏاڍي چڙ مان ڏسندي چوڻ لڳو:

”اسان سڀني سمي جي انتظار ڪرڻ جي، پاڻ ۾ پٽ وجهي چڏي آهي،

بس سوچيندا آهيون ته سنا فصل لهن، ڪو دل گهريو محبوب ملي پوي، اڪ چنب ۾ امير ٻڌجي ويجون ۽ جلد ۾ پوليس جا وڏا عملدار ٻڌجي ويجون! ان جي ابتڙ مون ماڻهن منجهه تمام گهٽ . بلڪ نه جي برابر ڏاهي ٿيڻ جي تمنا ڏٺي آهي. اسين دل کي خيالي پلاءُ ڪارائيندا آهيون ته: نئون بادشاه ايندو ته سٺائي ٿي پوندي، ۽ پن صدين کان پوءِ ماحول وهوا جو لڳو پيو هوندو، پر هڪ به اهڙو ماڻهو نظر نه ايندو، جيڪو سؤلي وقت آڻڻ جي لاءِ جستجو ڪري، ان کي سياڻي پنهنجين اکين سان ڏسڻ لاءِ پراميد هجي. مطلب ته زندگي هر ڏينهن گذرڻ کان پوءِ وڌيڪ منجهيل۽ شديد ٿيندي، پنهنجي جابر فطرت جي مطابق روان دوان آهي، جڏهن ته ماڻهو ڏينهون ڏينهن وڌيڪ چسا ٿيندا وڃن ۽ گهٽي کان گهٽي تعداد ۾ زندگيءَ سان ناتو ڇننڌي پري ٿيندا پيا وڃن...."

ٿورڙي جهٽ جي خاموشيءَ کان پوءِ، پيهر پنهنجي پيشاني تي گهنج آڻيندي، هو سلسلي کي جاري رکندي، جتان جملو ڇڏيو هئائين اتان چوڻ لڳو:

"بلڪل ايئن جيئن، چٽيل ۽ ڪچليل ماڻهو ۽ پينو، مذهبي جلوس ۾ شامل هوندا آهن،" جيئن ته پيشي جي لحاظ کان هو ڊاڪٽر هيو، تنهن ڪري هو عام مريض جي پيٽ ۾ وڌيڪ اذيت ۾ هوندو هيو، جو ته عام مريض رڳو تڪليف محسوس ڪندو آهي، جڏهن ته هڪ ڊاڪٽر، محسوس ڪرڻ سان گڏوگڏ، مرض جا تباه ڪن اثر به ڄاڻندو آهي. اهوئي نڪتو آهي، جنهن ڪري موت وڌيڪ جلدي حملي آور ٿئي ٿو. چيخوف جڏهن کلندو هيو، ته سندس اکيون ڏاڍيون وڻڻ لڳنديون هيون. سندس اکين ۾ زناني فضيلت کان سواءِ، نرماهٽ ۽ چاهت سمويل هوندي هئي. سندس تقريباً بي آواز ٽهڪ، هڪ خاص قسم جي ڪشش سان ڀرپور هوندا هيا. هو کلندي ڏاڍو ڀرپور لطف ماڻيندو هيو. مون کي پيو ڪو به اهڙو ماڻهو به نٿو سجهي، جنهن جو کلڻ ايڏو روحانيت سان ڀرپور هجي. مون کي ياد آهي، ته بيهوده ڳالهين چيخوف کي ڪڏهن به فرحت نه ڏني.

هڪ دفعي پنهنجي وڻندڙ همدرديءَ ڀري کل کلندي، هن چيو: "توکي خبر آهي ته ٽالسٽاءِ تنهنجي متعلق پورالو ڇو آهي؟ ڇو ته هو توسان حسد رکي ٿو. کيس پڪ آهي ته "سولر زهتسڪي" ڪانئس وڌيڪ توکي چاهي ٿو. هن کي توکان مڙني ڪجهه ڪٽ آهي، اجهو ڪالهه جي ڳالهه آهي، چيائين ٿي ته: مون کي خبر ناهي ته ڇو، پر مان سمجهان ٿو، ته مان ۽ گورڪي ڪڏهن به هڪٻئي جي ويجهو اچي نٿا سگهون. سولر جو ساٿس گڏ گهمڻ مون کي بلڪل نٿو وڻي، ان ماڻهوءَ مان سولر کي نقصان پهچندو. گورڪي ڏاڍو چالاڪ ماڻهو

آهي، هو هڪ اهڙي دينيات جي شاگرد وانگر آهي، جنهن کي زور بار ڪري الاهي علم حاصل ڪرڻ تي مجبور ڪيو ويو آهي، پر سندس دل ۾ سچي دنيا تي ڪاوڙ آهي. گورڪيءَ کي جاسوسن ۽ چاڙتن وارو روح آهي، هو الائي ڪٿان "ڪنعان" جي سرزمين تي لٿو آهي. جتي هر شيءِ کي لُوهه ڪري پيو نهاري ۽ جاچي: ايئن ٿو لڳي، ته پنهنجي خاص خدا کي هتان جي جاسوسي ڪري وڃي پڌائيندو. سندس شيطان خدا، ڪنهن جهنگل يا درياه جو جن آهي، جنهن کان اسان جون مايون ڏڄنديون آهن." اهو سڀ پڌائيندي چيخوف اڇي جو ڪل ۾ چٽڪيو ته بس ئي نه ڪري! ڪوڪرا ڪري پيٽ تي هٿ ڏيو وري کلي، ۽ هر هر پيو ڳوڙها اگهي. ان وچ ۾ چيائين:

"مون کيس چيو ته گورڪي ڀلو ماڻهو آهي." پر ٽالسٽاءِ وراڻيو، "نه نه، مون کي نه پڌاءِ! سندس نڪ ته جڻ بدڪ جي چهنب آهي، اهڙا بيسرا نڪ فقط بددماغ ۽ نياڳن ماڻهن جا هوندا آهن. کيس ڪا عورت ته مورڳو پسند ئي نٿي ڪري. ڇو ته عورتن جي حس ڪتن وانگر تيز هوندي آهي، اهي ماڻهن کي جهٽ هٽ ڪري وٺنديون آهن. سولرجي روپ ۾ اڄڪلهه هن هڪ قيمتي شيءِ هٿ ڪئي آهي، سا اها ته، هو هڪ غير دلچسپ پيار ڪري رهيو آهي. فقط ان ڪاميابيءَ جي ڪري کيس ڏاهو سڏي سگهجي ٿو. البت درست تي سگهي ٿو ته، جنهن ماڻهوءَ سان ڪوبه پيار ڪري سگهي ٿو ان ماڻهو ۾ ڀيون وڏيون خاصيتون به ٿي سگهن ٿيون...."

جهٽ لئه خاموش ٿي چيخوف پنهنجو بيان جاري رکيو ۽ پڇيائين:

"ٺيڪ آهي ٽالسٽاءِ تو سان حسد ڪري ٿو.... پر ڇا هو عاليشان ماڻهو ناهي!"

هو جڏهن به ٽالسٽاءِ جي باري ۾ ڳالهائيندو هيو، ته هڪ سمجهه ۾ اچڻ جوڳي مرڪ، سندس چپن تي پٽي ترندي هئي. سندس آواز جهيڻو ۽ شرميلو ٿي ويندو هيو، جڻ ته ڪنهن نفيس ۽ ڳجهي شئي لاءِ ڳالهائيندو هجي، جيڪا ٿورڙي بي احتياطيءَ ڪري ڪائنس ڀڄي ڀور نه ٿي پوي.

هو سدائين ان ڳالهه کي رد ڪندو رهندو هيو، ته ڪو ٽالسٽاءِ زيادتيون ٿو ڪري. فقط انهيءَ لاءِ ته جيئن پير مرد جي طرفان ڳالهايل عجيب غريب، متضاد جملن تي، ٽيڪا ٽپڻي نه ڪري سگهجي. هڪ دفعي سولر زهستڪي کي يقين ڏياريندي چيائين: "توکي ٽالسٽاءِ سان قرب سان پيش اچڻ کپي، هو تنهنجي لئه ڏاڍا سٺا لفظ ڳالهائيندو آهي، ۽ تمام گهڻو ذڪر ڪندو آهي."

جڏهن ته سولر جي لئه چيخوف هڪ ڀيري مون کي چيو:

"سولر ڏاڍو عقلمند نوجوان آهي."

- حقيقت ۾ ته اهي خيال، يعني چيخوف جا ويچار، سؤ فيصد درست هيا.

مون کي ياد آهي ته هڪ دفعي ٽالسٽاءِ چيخوف جيٰ ڪهاڻي The Darling جي تعريف ڪندي چيو: "اها ڪنهن ڪنواري ڪنيا جي هٿ سان اٺيل، زريءَ جي پيرت وانگر آهي. پراڻن ڏينهن ۾ عورتن جا زريدار ڪپڙا ٺاهيندڙ ڪاريگر هوندا هيا، جيڪي ساڳئي ئي طريقي سان، پنهنجي خوشحاليءَ سان پرپور خيالن جي اُٺت ب ڪندا هيا. هو پنهنجي پسند جا بهترين سپنا اُڻندا هيا، جڏهن ته سندس زري نج پيار جي آرزوئن ۾ موڙهيل هوندي هئي." جڏهن ٽالسٽاءِ اهو سڀ ڪجهه چئي رهيو هيو، ته جذبات وچان سندس اکين ۾ ڳوڙها ترندي نظر ٿي آيا.

پر ان ڏينهن چيخوف کي بخار هيو، تنهن ڪري ڪنڌ لاڙيون ويٺو هيو. سندس ڳٽن تي رنگن جي نظر ايندڙ چُٽن کي، نهايت احتياط سان سندس چهري تي ڪپيل چشمو لڪائي رهيو هيو. هو پهريائين ته بلڪل خاموش هيو، پر آخرڪار خاموشي ٽوڙيندي نهايت نرمي ۽ عجيب غريب نموني چيائين: "نہ نہ ٽالسٽاءِ ائين نہ چيو هوندو، ضرور ڇپائيءَ جي غلطي ٿي وئي هوندي."

بهرحال چيخوف جي باري ۾ الائي ته ڪيترو لکي سگهجي ٿو، پر ان لئہ جامع ۽ خاص بيان جي ضرورت آهي- جيڪو فن مون کي ڪونہ ٿو اچي. هن جي لئہ ائين لکيو وڃي، جيئن هن The Steppe جهڙو شاهڪار لکيو هيو. خوشبودار ۽ ڪليل هوائن ۾، خاص روسي طرز جي دلگير ڪندڙ، ۽ فڪري گهرائيون رکندڙ اها ڪهاڻي، هر ڪنهن جي دلپسند تحرير چئي سگهجي ٿي.

چيخوف کي ياد ڪرڻ ڪنهن لاءِ به اعزاز کان گهٽ ڪونهي. ائين ڪندي، جڻ ته زندگيءَ کي ڪا معنيٰ ملندي محسوس ٿئي ٿي، ۽ خوشي جڻ ته اوچتو اسان جي در جي ڪڙي کي اچي کڙڪائي ٿي.

مثال طور سندس هي سٽون پڙهو: "ماڻهو زندگيءَ جو محور آهي. ۽ جيڪڏهن سندس علتون ڏسٽيون آهن، ته سندس ڪوتاهين تي نظر وجهو. اسين سڀ پنهنجي همہ دؤر مخلوق جي پيار جا پياسا آهيون، تنهنڪري ياد رکو ته جڏهن ڪو بکيو هجي، ته ان لئہ اڌ پڪل ڪو مانيءَ جو ٽڪر بہ منڙي لذت رکي ٿو."

ايڊٿ لوئيزا ڪاويل

ڄم: 4 ڊسمبر 1865ع
لاڏاڻو: 12 آڪٽوبر 1915ع

جيئن ڪنهن سر سبز ٻنيءَ لاءِ هوا، پاڻي، روشني ۽ انساني محنت لازمي شيون آهن. تيئن قومن جي ترقي ۽ بقا لاءِ سچائي، سادگي، محبت ۽ قرباني پڻ اڻ-ٽر گهرجون آهن. اهوئي سبب آهي جو باوقار قومون هر دؤر ۾ اهڙا عظيم ۽ سورهيه وجود پيدا ڪنديون رهنديون آهن، جيڪي مٿيون خوبيون ڪٺي، اتهاس جي آئيني ۾ پنهنجو مناسب ڪردار ادا ڪندي،عظمتن جون منزلون طئه ڪنديون، پنهنجي قومي وجود کي زنده رکنديون

آهن. انگلستان جي انسان دوست ۽ آدرشي عورت ايلبٿ لوئيزا ڪاويل جو نالو، پڻ اهڙين امر شخصيتن ۾ ڳڻي سگهجي ٿو. جن پنهنجي سادگيءَ ۽ سچائيءَ سان ڀرپور لازوال ڪردار ذريعي، انساني ضمير جي شفاف چادر تي پنهنجو ٻوٽر وجود تسليم ڪرائي ورتو.

بظاهر هڪ عام نرس، پر مهانتا جي لحاظ کان هڪ غير معمولي نانءُ. درحقيقت ان آفاقي راهه جو راهي آهي، جنهن وٽ تي حضرت مسيح جا قدم نقش ٿيل نظر اچن ٿا. ڪاويل سموري زندگي انسانذات جي خدمت ۽ تربيت ۾ صرف ڪئي ۽ انهيءَ پير تي پوئين گهڙيءَ تائين پختي بيٺي رهي. ايتريقدر جو جڏهن ڪيس موت جي گمنام واديءَ ڏانهن اماڻڻ لاءِ تيار ڪيو ويو، ته به هن نهايت سڪون ۽ سادگيءَ سان هي آخري لفظ چيا:

”رڳو حب الوطني ڪا وڏي ڳالهه ڪونهي، بلڪ اهو ضروري آهي ته مون وٽ پنهنجن دشمنن سميت، ڪنهن به انسان لاءِ ڪروڌ ۽ نفرت نه هئڻ کپي.“

ڪردار جي ڪٽ ۽ سورهيائپ جي سونهن رڳو اسان وانگر ڳالهين ڳالهين، واڪڙواڪڙ ۽ ڀاڻ ڀڏاءَ سان نه، پر عمل، سوچ ۽ شعور جي ٽڙ پٽي ۽ خيالن کي جرئت سان پيش ڪرڻ جي صلاحيت سان ئي سڃاتي آهي. سچ پچ ته انهيءَ لحاظ کان، انساني تواريخ ۾، هڪ عورت ڪردار جي روپ ۾، جن چند مهان مائين مون کي متاثر ڪيو آهي، انهن ۾ انگلستان جي هيءَ امر ديءِ، ايلبٿ ڪاويل به آهي. جنهن پنهنجي جان جو بليدان ڏيئي فاشي سوچ، انسان دشمن قوتن ۽ ڪروڌي جذبن کي شڪست ڏيئي، نفيءَ مٿان اثبات جي سرسي، ايڏي ته فهم ۽ فضيلت سان ڪري ڏيکاري، جو سندس دشمن آڏو به اڙدوءَ جو هيٺيون شعر فخر سان پڙهجي، ته ڪو وڌاءُ نه هوندو:

"ڪيا بي مُروت خلق هئي سب جمع هين بسمل ڪي پاس،
قاتل ميرا تنها رها، ڪوئي نهين قاتل ڪي پاس."
- سنڌيڪار

12- آڪٽوبر اڳاري جي ڏينهن سج اجاڪڻي مَس ڪيڍي هئي. ٿڌ به انگلستان جي ٿڌ کان ڪجھ مڙوئي سوائي هئي، پر بهرحال لنڊن ۽ بروسيلز جي شهرن ۾ ڪافي هڪ جهڙايون آهن. مثال طور لنڊن وانگر هتي به ڪوهيڙي جي ڌنڌ ڦهلجڻ ڪري ماحول سليٽي لڳو پيو هئو. هوا منجهان دونهي جي بوءِ ٿي آئي ۽ هر طرف هُل ۽ گوڙ متل هئو. اُن هوندي به لنڊن ۽ بروسيلز جي وچ ۾ هڪ تفاوت اهو هئو، ته بروسيلز "نازي" هچارن سان پريل ۽ سندن قبضي هيٺ آيل دابي جو شڪار ٿيل، خاموش ۽ ڏڪارو شهر هئو. اوچتو انهيءَ شهر ۾ نازي فوج جي هڪ اڏي ۽ شهر جي لاڳاپيل حصي، شائربڪ جي "ٽرنيشنل" ، نالي جاءِ تي ميخدار هيلميٽن سان سٽيل جرمن سپاهين جون ٻه ڪارون،جڏهن اچي بيهن ٿيون، ته هر ڪو ان کي عام رواجي ڳالھ سمجهي نظر انداز ٿو ڪري. پوءِ انهن گاڏين منجھ سوار ٿيل ٻه قيدي ٻاهر اچن ٿا. منجهائن هڪڙو 35 ورهين جو "فلپي باق" نالي بيلجمي عمارت ساز آهي ۽ ٻي- اڌوڄمار سالن جي ايڊٿ ڪاويل نالي انگريزياڻي نرس آهي.

هتان پنهي جڻن کي "ٽرنيشنل" جي انتظامي عمارتن وٽان گذاري، کين گوليءَ سان اُڏائڻ لاءِ جڏهن اڳتي کليل ميدان ۾ آندو ويو، ته انهيءَ مهل تيزيءَ سان سج اُڀري رهيو هئو. پنهي جون اکيون ڪپڙي جي پٽين سان،سُڪ ٻڌيون ويون ۽ سندن چنگهون ٻانهون وري چمڙي جي پٽيءَ سان،سوگهيون ڪيون ويون. پر انهيءَ کان اڳ جو منجهائن انگريز عورت کي قابو ڪري جڪڙيو وڃي، هُوءَ ٿورڙو جُهڪي ۽ ٻه ڊگهيون ٽاچٽيون ڪيڍي ورتائين (جيڪي هن جرمن ڪمانڊر کان گهري ورتيون هيون) ۽ پنهنجي اسڪرٽ کي ٽاهي، مُرن جي چوڌاري ويڙهي ڇڏيائين. ايئن ڪرڻ مان سندس مقصد اهو هئو ته جڏهن ڪيس فائرنگ اسڪواڊ آڏو آئي، موت جي واديءَ ڏانهن موڪليو وڃي،ته به سندس بي حرمتي نه ٿئي.... ٿورڙي دير کان پوءِ جڏهن رائيفلن جي منهن مان گوليون ڇٽيون، ته هڪبئي کان پنجن والن جي وٿيءَ تي،ٻئي جڻا ابدي ننڊ ۾ ستل نظر آيا.

هن سڄي داستان جي سورمي ۽ امر ڪردار ايڊٿ لوئزا ڪاويل 4- ڊسمبر 1865ع تي نار فوڪ صوبي جي سوارڊيسٽن نالي ڳوٺڙي ۾، اتان جي پادريءَ

مانواري فريڊرڪ ڪاويل جي گهر جائي. هيءُ ٻُوڙو ان خوشحال ۽ پرامن دؤر جو هڪ سکيو ستابو ٻُوڙو هئو. انهيءَ دؤر ۾ هڪ پاسي 'ڪرائيمئن واري لڙائي' (The Crimean war) پوري ٿي چڪي هئي، ته ٻئي طرف آمريڪا ۾ به خون خرابو ختم ٿي ويو هئو. جڏهن ته شاناڻتي راڻي وڪٽوريا،پنهنجي ملڪ کي بي مثال سُک ۽ امن سان هلائي رهي هئي ۽ سندس سلطنت دنيا جي هڪ عظيم طاقت بڻيل هئي. اهڙي ماحول ۾ فريڊرڪ ڪاويل پنهنجي وڏي ڪٽنب جي تعليم، ڪين گهر ۾ ذاتي طور تي ٽيوشن ڏيندي پئي ڪئي. پر ايڊٿ، جنهن ۾ ٻين جي ڀيٽ ۾،ڪجھ سمجھ جا ڪٽا سرس هئا ۽ محنتي به وڌيڪ هئي، تنهن کي هڪ سٺي اسڪول ۾ داخل ڪيو ويو. هن پڻ انهيءَ خاص مهربانيءَ کي ضايع نه ڪيو ۽ ڏنل سکيا کي سَڪارتو بڻايو. جيتوڻيڪ پڙهائي ۾ هوءَ سيني مضمونن ۾ هوشيار هئي، پرفرينچ ٻولي (جنهن جو لهجو سچي عمر تائين سڌاري نه سگهي) سکڻ ۾ به ڪامياب ٿي. هِن ٻوليءَ سان کيس بيحد پيار هئو. انهيءَ ڪري جڏهن "لارل ڪورٽ پيئر بورڊ اسڪول" مان پاس ٿي نڪتي، ته کيس وڏي شوق سان بروسيلز جي هڪ وڪيل جي گهر ۾،ٻارن جي آيا مقرر ڪيو ويو. جتي آخرڪار کيس باقي دنيا ڏسڻ، ننڍڙي ڳوٺ مان نڪرڻ ۽ ٻيون ٻوليون ڳالهائڻ جو موقعو مليو. جيئن ته کيس مٿين نوڪريءَ جي پڪ ٿي،ته هوءَ اتساهه وچان فورن اچي بيلجيم پهتي، جتي کيس نهايت دلپسند ماحول نصيب ٿيو. هتي "فرانسُئا" نالي ڪٽنب، جنهن وٽ کيس روزگار مليو، سو ڏاڍو کلمک ۽ خوش باش طبيعت وارو خاندان هئو. جڏهن ته بروسيلز جو شهري ماحول پڻ هن لاءِ،هڪ چُنو تي (Challenge) ۽ سرهائي بخش هئو. مٿين ذميواري کڻڻ کان پوءِ فورن ئي فرانسئا ڪٽنب جي ٻارن جي هُن ڏاڍي سٺي تعليم ۽ تربيت ڪئي. جيڪا ڳالهه بروسيلز ۾ اٺوهين صديءَ ۾ ڪا معمولي ڳالهه نه هئي، جڏهن ته ٻارن به سندن ڳالهيون دل لائي ٿي سکيون ۽ مائيٽي انداز ۾ سندس سبق ٿي ورجايا، بلڪ سندس هدايتن مطابق ڪنهن به قيمت تي ڪوڙ ڳالهائڻ کان پرهيز پئي ڪئي.

انهيءَ ڪٽنب سان ڪجھ سال گذارڻ کان پوءِ 1895ع ۾، مس ڪاويل پنهنجي وطن واپس آئي، ته جيئن پنهنجي بيمار پيءُ ۽ پوڙهي ماءُ جي خدمت ڪري سگهي. ڳوٺ پهچڻ کان پوءِ والدين جي دل جي حضور وچان ڪيل سندس پرگهور، اهڙو ته جادوئي اثر ڏيکاريو، جو چند مهينن ۾ ئي مسٽر ڪاويل نؤ بنو ٿي گهمڻ لڳو ۽ کيس واپس بروسيلز وڃڻ جي اجازت ڏنائين. پر ان وچ ۾ هتي انگلينڊ ۾ اچي، هن ٻارن کي پڙهائڻ چڏي هڪ ٻي ڪِرت شروع

ڪرڻ جو فيصلو ڪيو، جنهن مان ڪيس فرحت پئي آئي. جيتوڻيڪ ان مهل هوءَ ٽيهن ورهين جي ٿي ويئي هئي، پر تہ بہ 'وائيٽ چيپل روڊ' تي لنڊن اسپتال ۾ عارضي بنيادن تي، شاگرد نرس جي حيثيت ۾ وڃي داخل ٿي. جتي هن سٺن نمبرن سان امتحان پاس ڪيو ۽ سٽت ئي ڪيس مدي جي بخار واري وبا ۾ ورتل مريضن جي علاج لاءِ، انچارج نرس مقرر ڪيو ويو. انهيءَ درجي تان جلد ۾ ترقي ڪندي، هوءَ لنڊن اسپتال جي مُک نرس (Matron) مقرر ٿي. ٿوري ئي مدي ۾ هن خاموش، پرعزم ۽ نرم وارن واري مائيءَ جي صلاحيتن جي چوطرف واه واه ٿيڻ لڳي. سندس ڪنهن ساٿي نرس اقرار ڪندي هڪ هنڌ لکيو: "مس ڪاويل جي پيٽ ۾ پيون عورتون ڏاڍيون نِبل ۽ ٿڪل ٿيون لڳن....."

اڳتي هلي 1907ع ۾ ايبٽ جي فرانسٽا ڪنب سان لاڳاپن،ڪيس موٽائي وري بروسيلز آندو. هاڻي هوءَ پائيتاليهن ورهين جي هڪ تجربيڪار نرس هئي. انهيءَ ڪري ئي بيلجيم جي سرجن 'انتوني ڊيپيج' ڪيس 149- "روڊي لا ڪلچر" وٽ،پنهنجي ڪلينڪ ۾ نوڪريءَ جي آڇ ڏني، چاڪاڻ جو سندس ملڪ ۾ سگهڙ نرسن جي ڏاڍي کوٽ هئي. جيئن تہ هن مس ڪاويل جي ڏاڍي ساراهہ پڙهي هئي، ازانسواءِ انگريز نرسن جي جڳ مشهور معيار جو بہ پتو هئس، تنهن ڪري هُن ڪيس نہ رڳو پاڻ وٽ اچڻ جي آڇ ڪئي، پر پين نرسن جي تربيت جي ذميواري پڻ مٿس رکي.

انهيءَ آڇ کي قبول ڪندي هوءَ جڏهن بروسيلز پهتي، تہ نہ رڳو چند ڪلاڪن جي اندر ئي مريضن جي پرگهور لهڻ شروع ڪيائين، پرَ نرسن جي تربيت پڻ ڪرڻ لڳي. ٿورڙي ئي عرصي ۾ سندس ڪم جي تعريف ڏيهان ڏيهہ مشهور ٿي ويئي. نتيجي ۾ انگلينڊ، هالينڊ، فرانس، سئزرلئنڊ ۽ جرمنيءَ جون قابل نرسون پڻ وٽس پهچي ويون ۽ بيلجيم جي نوجوان نرسن جي تربيت ڪرڻ لڳيون. انهيءَ سلسلي ۾ اڳتي هلي هن مجيو،تہ جيڪڏهن ساٿس پيون تربيت ورتل نرسون ساٿ نہ ڏين ها، تہ هوءَ بيلجم جي ننڍين نينٽين اڻ پڙهيل ۽ چِلولين نرسن جي جوڳي تربيت نہ ڪري سگهي ها. جن مان ڪي تہ رڳو سترنهن سالن جون مَس هيون. جڏهن تہ سندن ماهاني پگهار 10 پاؤنڊن کان بہ گهٽ هئي. پر سندن استاد نرس، يعني مس ڪاويل،منجهن ڪم لاءِ اهڙو اتساهہ پريو، جو هو اُتي رهڻ لاءِ راضي ٿي ويون، بلڪ پيون بہ ٽولن جي صورت ۾ اچي ساڻن گڏ ٿيون. هڪ ڳالهہ جنهن انهن نينگرين جي دل موهي ورتي، سا اها هئي تہ مس ڪاويل،سندن سماجي مرتبي جو ڏاڍو خيال رکندي هئي. ان جو

نتيجو اهو نڪتو ته جيڪڏهن ڪا نرس، ڪنهن خانگي گهر ۾ به نوڪري ڪندي هئي، ته ان کي ڪٽنب جو فرد سمجهيو ويندو هئو. کيس ڪاڌي جي ٽيبل تي گڏ پاڻ سان ويهاريو ويندو هئو ۽ کيس رڌڻي يا مريض جي ڪمري تائين محدود نه ڪيو هئو. بلڪ تربيتي مرڪز يعني (The Clinque) ۾ پڻ نوجوان نرسن سان ڊاڪٽرن ۽ مريضن جو سڀاءُ شاناٺتو هئو. انهيءَ سان گڏوگڏ ٻئي طرف نرسن تي سنڊس اهو به زور هئو، ته مريض ڪيترو به ضدي يا چيڙاڪ ڇو نه هجي، پر سنڊس مڪمل پرگهور لڏي وڃي.

توٽي جو شاگرد ۽ عملو سنڊس ساراهه ڪندو هئو، پر منجهائن ڪيترائي کيس ڳنڀير ۽ ڳوڙهو سمجهندا هئا. هوءَ ته سچو ڏينهن رڳو پنهنجي ڪم ۽ نرسن جي معيار جي بهتريءَ ۽ تعليمي معيار جي واڌاري لاءِ پئي سوچيندي هئي. "استاد نرس" هوندي به، نه رڳو پاڻ سخت ڪم ڪار ڪندي هئي، پر شام جو جڏهن سبق پورا ٿيندا هئا، ته سمورن مريضن وٽان آخري چڪر به هڻي ايندي هئي. بعد ۾ پنهنجي روح جي راحت لاءِ نفاست سان اچي پيانو وڄائيندي هئي. سنڊس ذاتي آرام لاءِ فقط اهو ئي شغل هئو.

1914ع ڌاري نرسنگ جي تعليم ڏيڻ سان گڏوگڏ، هوءَ عملي طرح سان به انهيءَ پيشي سان لاڳاپيل رهي. سرجن جي نائب جي حيثيت ۾ بروسيلز جي اسپتالن ۾ سنڊس طلب تمام گهڻي وڌي ويئي. انهيءَ سلسلي ۾ جڏهن کيس نرسنگ جي شعبي ۾ ماهر ٻڌجڻ جي صلاح ڏني ويئي، ته هن انهيءَ صلاح کي اهو چئي نظرانداز ڪيو، ته هن شعبي ۾ لازمي آهي ته نرس هر بيماريءَ سان واسطيداريءَ ۾ اچي. ڇو ته هر نرس کي گهرجي ته هوءَ پنهنجي سموري صلاحيت، جذبي ۽ محنت کي فقط هڪ رخ ۾ خدمت ڪرڻ لاءِ وقف ڪري. ۽ هن نه رڳو ايئن ڪري ڏيکاريو، پر پنهنجين شاگرد نرسن جي به اهڙي تربيت ڪئي، سنڊن خدمت جو دائرو نشئي ماڻهن جي پرگهور لهڻ ڪان وئي، ويامپل عورتن جي سارسنڀال لهڻ تائين ڦهليل رهيو. سچ پچ ته هن پنهنجي سچائيءَ سان هن پيشي کي ايترو ته مرتبي وارو بڻايو، جو انهيءَ پيشي سان لاڳاپيل ماڻهن پنهنجي سموري سگهه سان، ايترو ڪجهه ڪيو جيترو ان دؤر ۾ ممڪن هئو.

جولاءِ ۾ جڏهن سنڊس عمر 48 ورهيه ٿي ويئي هئي ۽ هوءَ پنهنجي عمر کان وڌيڪ ڪراڙي پئي نظر آئي، ته مس ڪاويل آخري ڀيرو اباڻي وطن پنهنجي ڪٽنب سان ملڻ آئي. جتي اڃا کيس ٽي هفتا مس گذريا هئا، جو انگلينڊ ۽ جرمنيءَ وچ ۾ ڀرين مهاڀاري لڙائي شروع ٿي ويئي. جيتوڻيڪ هڪ انگريزياڻيءَ جي حيثيت ۾ هوءَ پنهنجي ملڪ ۾ رهي، هڪ نرس طور پنهنجا فرض ادا

ڪري پئي سگهي، پر تہ بہ خدمت ۽ ذميواريءَ جي خيال کان هن فورن بروسيلز واپس وڃڻ جو فيصلو ڪيو. ڇاڪاڻ جو سندس نرس دوستن کي هن جي ضرورت هئي ۽ هن کين دوکو ڏيڻ نہ پئي گهريو. اهو سوچي جڏهن بروسيلز پهتي، تہ اُهي نرسون ڪيس ڏسي ڏاڍيون سرهيون ٿيون. هتي پهچندي سندس پهريون ڪم اهو هئو، تہ هن جرمن نرسن کي عزت سان واپس پهچائڻ لاءِ، سندن وطن واپسيءَ جو بندوبست ڪيو ۽ کين پاڻ وڃي جرمنيءَ روانو ڪرڻ لاءِ حفاظت سان اسٽيشن تي ڇڏي آئي. هوءَ پنهنجين انهن معصوم ٻالڪين جي جرمنيءَ واپسيءَ تي ڏاڍي ڏکاري هئي، جيڪي سندن لاءِ دشمن ملڪ ۾، اوڇتو ئي ڏاڍي نفرت سان ڏٺيون پئي ويون ۽ کين بہ ڏاڍو ڊپ ۽ هراس پئي ٿيو. ريلوائي اسٽيشن تي الوداع ڪندي، هن کين ڏاڍيون آٿتون ڏنيون ۽ جنگ جي خاتمي کان پوءِ ساڻن ٻيهر ملڻ جا واعدا پڻ ڪيائين.

12ـ آگسٽ تي مس ڪاويل انگريزي اخبار "دي ٽائيمس" ڏانهن خط لکي، جنگ ۾ ڌڪي ٿيندڙ انگريز سپاهين جي پرگهور لهڻ جي آڇ ڪئي ۽ انهيءَ سلسلي ۾ٻين بہ هر ممڪن مدد ڪرڻ جي اپيل ڪئي. سندس انهيءَ اپيل جي نتيجي ۾ سڄي دنيا جي لاتعداد ماڻهن، دل جي سچائيءَ سان هن جي بي حد سهائتا ڪئي، جنهن جي نتيجي ۾ هوءَ اسپتال کي چوويهہ ڪلاڪ کولي رکڻ ۾ ڪامياب ٿي ۽ اُتي طبي سهولتون فراهم ٿيڻ لڳيون. پر اجا اسپتال شروع مس ٿي هئي ۽ جنگ کي لڳي هڪ مهينو بہ نہ ٿيو هئو، جو جرمن فوجن بروسيلز تي قبضو ڪري ورتو. انهيءَ صورتحال ۾ کيس سلامتيءَ سان هالينڊ اچي رهڻ جي آڇ ٿي. پر سندس ساٿياڻين ۽ مس ڪاويل انهيءَ آڇ کي اهو چئي رد ڪيو، تہ هو ڪنهن خاص فرقي يا قوم جون مخالف نہ، پر سڄي انسانيت جون خدمتگار هيون. سندن لاءِ فرينچ، جرمن، انگريز يا بيلجمي ماڻهوءَ جي خدمت ڪرڻ ساڳي ڳالهہ هئي. انهيءَ ڳالهہ جي سچائي انهيءَ مان ثابت ٿي، جو سيپٽمبر جي وچ ڌاري سندن اسپتال ۾جرمن فوجين جي ٽهل ٽڪور پڻ ٿي رهي هئي.

هوڏانهن جنگ جيئن پوءِ تيئن اينگهندي ٿي ويئي ۽ بروسيلز جنگ جو مرڪز ٿي ويو. جرمن حڪمران قيصر جو خيال هئو تہ هو سياري کان اڳ فتحمند ٿي وني. انهيءَ ڪري هو پنهنجي پروگرام تي تيزيءَ سان عمل ڪندو رهيو، نتيجي ۾ اولهہ يورپ ۾ جنگ تيز تر ٿيندي ويئي.

پر جرمن جرنيلن جي غلطين جي ڪري، اوڇتو "مارن" جي جاءِ تي جرمنيءَ جي پيش قدمي رڪجي ويئي، جنهن ڪري جرمن فوج کي ڪجهہ ميل

پوئتي هٽڻو پيو ۽ لڙائي هڪ خونخوار لُڙائيل ۽ محدود رخ ۾ زور وٺي ويئي. وڏيڪ حياتيون ضايع ٿيڻ لڳيون. پراڻن قبرستان ۾ نوان صليب کڙا ٿيڻ لڳا. جن ۾ ڪي انگريز صليب هئا، ته ڪي جرمن ۽ ڪي وري فرانسي. منجهائن هر صليب تي ڏار ڏار ڪتبا هئا ۽ هر ڪتبي هڪ نئين الميي جي نشاندهي ٿي ڪئي. انهيءَ صورتحال ۾ جڏهن جرمن فوجون پنهنجي منصوبي بنديءَ ۾ ڪامياب نه ٿي سگهيون، ته بدتر ظلم ڪرڻ تي لهي آيون. هنن بروسيلز کان ويهن ميلن جي فاصلي تي "لووين" جي يونيورسٽيءَ واري علائقي کي، باهيون ڏئي ڇڏيون ۽ رهواسين کي ناحق خون ڪرڻ لڳيون. جيتوڻيڪ ان وقت هر ماڻهوءَ تي هيبت طاري هئي، پر ايڊٿ ڪاويل اهڙي ڪنهن به ڳالھ کي قبول نه ڪيو. هُن ڪنهن دوست ڏانهن خط لکندي چيو: "آئون رڳو پنهنجو پاڻ کان پڇي سگهان ٿي، ته هي معصوم انسان ڪهڙي ڏوھ ۾ ماريا پيا وڃن....؟" سندس انهيءَ بي خوفيءَ تي جڏهن ڪيس چتاءُ ڏنو ويو، ته هوءَ هن لڙائيءَ جي باري ۾ اهڙا "ڏاهپ کان وانجهيل" ۽ "وقت جي تقاضا کان هٽيل" رايا نه ڏئي، ته هن وراڻيو: "اهڙي وقت ۾ جڏهن دلين تي دهشت راڄ ڪرڻ لڳي ۽ طاقت هر شئي مٿان حاوي ٿي وڃي، ته انسان تي ٺلهي سياڻپ جو مظاهرو ڪرڻ کان وڏيڪ، پيون ذميواريون به عائد ٿين ٿيون."

هلندي هلندي جنگ ۾ هاڻي اهڙي صورتحال ٿي چڪي هئي، جو ڪوبه ڌَڪي اسپتال ڏانهن نه پئي آيو. جرمنيءَ وارن پنهنجا زخمي واپس وطن پئي موڪليا ۽ اتحادي بروسيلز ۾ داخل نه پئي ٿي سگهيا. هاڻي فقط ڪجھ بيلجمي شهري مريض ئي وڃي بچيا هئا. ان وقت جرمن گورنر هڪ حڪم به جاري ڪري ڇڏيو هئو، ته 18 سالن جا يا اُن کان وڏا مرد مريض، جڏهن به اسپتال مان فارغ ڪيا ويندا، ته ڪين لازمي طور تي فوجي پوليس کي اطلاع ڏيڻو پوندو. جنهن جو مطلب اهو هئو ته ڪانئن جبري پورهيو ورتو ويندو. ايڊٿ ڪاويل انهيءَ حڪم نامي جي پيڪڙيءَ جو فيصلو ايئن ڪيو، ته هن فارغ ٿيندڙ هر مريض کي هدايت نامو ڏيڻ شروع ڪيو ته: "جيڪڏهن اوهان کان ليپي سگهي ته فوجي پوليس ٿاڻي تي اطلاع ڏيو، نه ته مادام ايڪس جي گهر تي حاضر ٿيو."

پئي طرف پنهنجين هفتيوار رپورٽن ۾ هوءَ سچائيءَ سان بيان ڪندي رهي، ته هوءَ ماڻهن کي فوجي پوليس ٿاڻي تي پهچڻ جو اطلاع ڏئي ٿي. جرمن فوجين لاءِ البت اها عجيب ڳالھ هئي، جو منجهائن آڳرين تي ڳڻجي سگهندڙ ماڻهن کي ئي ٿاڻي جو رستو هٿ پئي آيو.

انهيءَ وچ ۾ فرانسي سرحد تي "مونس" جي شهر ويجهو بيلجم جي

شهزاديءَ "ڊي ڪروئي" پنهنجي حويليءَ کي اسپتال ۾ تبديل ڪري ڇڏيو. پھريائين تہ ان اسپتال ۾، جنگ ۾ زخميل، جرمن سپاهي داخل ٿيندا هئا، پر جڏهن جنگ اوپرين پاسي، يعني "مارن" جي طرف زور ورتو، تہ پوءِ اڪثر ڪري انگريز ۽ فرانسي ڌڪيل سپاهي پڻ اچڻ لڳا. انهيءَ صورتحال ۾ هڪ نوجوان ماسترياڻيءَ "لوئز ٿوليز" جي مدد سان، شهزاديءَ رٿابندي جوڙي تہ اتحادي سپاهين کي ڳجهي طريقي سان ملڪ پار ڪرائي، هالينڊ پهچايو وڃي، تہ جيئن هُو اتان آساني سان انگلينڊ پهچي سگهن. هيءَ هڪ نهايت خطرناڪ ڪم هئو، جنهن جي ڪري ڪَڙي سزا ملي پئي سگهي. بهرحال جلد ئي پنهي ڄڻين محسوس ڪيو، تہ وقت اچي ويو آهي، جو اهو ڪارنامو سرانجام ڏجي. انهيءَ سلسلي ۾ شهزادي صاحبہ، مس ڪاويل کان مدد طلب ڪندي، ڪانئس پڇرايو: "ڇا اهو ممڪن هئو تہ هوءَ ڪجهہ ڏينهن لاءِ پاڻ وٽ انهن فوجين کي ترسائي پناهہ ڏئي، جتان پوءِ هو ڇٽن يا پنجن ڄڻن جي ٽولين جي صورت ۾، ڊچ سرحد وٽ، "ٽرن هائوٽ" جي جاءِ تي پهچي سگهن؟ جتان منزل تي پهچڻ سندن لاءِ عين ممڪن هئو." ايڊٿ ڪاويل هڪ لحظي ويچاڻ بنان انهيءَ ڳالهہ تي رضامند ٿي. توڙي جو اهڙي لاپرواهيءَ ڪرڻ سان هن سخت سزا لائق ڏوهہ ۾ شامل ٿيڻ تي، سندس ڪيترين ساٿياڻين سخت صدمي جو اظهار پڻ ڪيو.

ٿورڙي ئي عرصي ۾ هيءَ رٿابندي ڏاڍي ڪامياب ثابت ٿي. مريضن جي روپ ۾ اتحادي سپاهي، پهريائين ڏينهن ٻن لاءِ (بعضي تہ هفتن لاءِ بہ) وٽس اچي رهندا هئا، جتان پوءِ اڪثر ڪري مس ڪاويل پنهنجي سر، کين انهن مقرر جاين تائين پهچائيندي هئي، جتان کان راهبرن جي معرفت کين "ٽرن هائوٽ" واري منزل تي پهچڻو هوندو هئو. اهو ڪاروبار پروگرام مطابق هلندو رهيو، پر انهيءَ سال مئي مهيني ڌاري مس ڪاويل کي، پڪ ٿي ويئي هئي تہ جرمن فوج وارا، سندس انهيءَ ڪارگذاريءَ کان واقف ٿي چڪا آهن. اهو ڄاڻندي بہ، هن بهرحال انهيءَ سلسلي کي جاري رکڻ جو عزم ڪيو، ۽ اهو پڻ سوچي ڇڏيو تہ جيڪڏهن اوچتو ڪنهن ڏينهن، جرمن فوج سندس اسپتال تي ڇاپو هنيو، تہ هوءَ اتحادي سپاهين کي ڪٿي نہ ڪٿي لڪائي ڇڏيندي. اهو ڄاڻندي جرمن فوج جڻ تہ هڪ چٽاءَ طور تي، پنهنجي ڳجهي جاسوسي اداري جو مُک مرڪز بروسيلز ۾ قائم ڪيو، جنهن جا ڇهہ هزار ڪارندا هر هنڌ ڦهلجي ويا. سندن پهچ ۾ ڪارخانا، اسپتالون ۽ خانگي توڙي سرڪاري ادارا اچي پئي ويا. جيتوڻيڪ جرمن فوجي مس ڪاويل جي سڪيا گهر، يعني "روڊي لا ڪلچر" واري جاءِ تي، ٿيندڙ عجيب چُرپر تي حيران تہ هئا، پر کين ڪا اهڙي ٺوس

معلومات ڪونہ هئي جنهن جي بنياد تي هو ڪو شڪ ڪري سگهن.

آخرڪار 5- آگسٽ 1915ع تي سندن توقع مطابق مس ڪاويل کي هن جي نائب سسٽر "ول ڪنز" سميت گرفتار ڪيو ويو. هن گرفتاريءَ جو بنياد انگلينڊ واپس پهتل ڪنهن بيوقوف سپاهيءَ طرفان، ٽورن جي ميجتا سان پريل اسپتال ۾ پهتل اهو خط هئو، جيڪو تلاشيءَ دوران جرمن پوليس کي هٿ آيو. پُڇا ڳاڇا دوران،حقيقت معلوم ڪرڻ لاءِ ڪوڙ ڳالهائيندي،جاسوس پوليس جي آفيسر کيس چيو: "توکي پنهنجي سرِ اهو ڏوهہ قبول ڪرڻ کپي، ڇاڪاڻ جو اهڙن ٻن سپاهين جون اسان وٽ اڳ ئي مڪمل رپورٽون پيل آهن، جن کي تو ڀڄائڻ جي ڪوشش ڪئي......" جيئن تہ عورتن کان ڏار ڏار پڇائون ڪيون ويون، تنهن ڪري معلوم اهو ٿيو تہ سسٽرولڪنز مسلسل هر شيءِ کان انڪار ڪندي رهي، نتيجي ۾ خود سندس لاءِ حيرت جوڳي ڳالهہ اها ٿي جو کيس آزاد ڪيو ويو، جڏهن تہ ٻئي طرف مس ڪاويل جنهن پنهنجي مٿين ڪارڪردگيءَ کي لڪائڻ جي ڪا خاص ڪوشش نہ ڪئي، تنهن کي آخرڪار جهليو ويو.

انهيءَ وچ ۾ جرمن فوج پنهنجن جاسوسن جي رپورٽن (جيڪي فرار ٿيندڙ اتحادي سپاهين ۾ بہ موجود هئا) ۽ ڪجهہ مس ڪاويل طرفان باسيل ڏوهن جي نتيجي ۾، سڄي بيلجيم منجهان گرفتاريون مڪمل ڪري ورتيون. جيئن تہ مس ڪاويل جرمن فوجين جي ڏنل انهيءَ تاثر جي مڪمل گهيري ۾ اچي چڪي هئي (تہ ٻين ڪيترن ماڻهن فلاڻيون فلاڻيون ڳالهيون ڏسي ڪين مڪمل معلومات فراهم ڪئي هئي) تنهن ڪري هن پڻ انتهائي خسيس ڳالهين کان وٺي اهم معاملن تائين، پنهنجي ملوث هجڻ جي مڪمل تصديق ڪئي ۽ ڏنل بيان جي آخر ۾ چيو:

"منهنجا بيان جيڪي هاڻي مون آڏو فرانسي ترجمي سميت پڙهيا ويا آهن، تن جو ذرو ذرو سچ تي ٻڌل آهي. اهي آئون مفصل ۽ مڪمل طور تي سمجهان ٿي، جيڪڏهن ضرورت پئي تہ انهن کي ٽربيونل آڏو پڻ ورجائيندس."

صحي ۽ شاهدي طرفان ايڊٿ ڪاويل.

جيتوڻيڪ ڏوهن جي اها باس،مايوسيءَ بدران فخر ڀري توڪل وچان ڪيل هئي، پر سندس ڪورٽ مارشل ٿيڻ کان پوءِ،اختيارين طرفان مقرر ڪيل هن جي وڪيل چيو: "پنهنجي ڪيل باس جي نتيجي ۾،هُن بچاءَ کي ناممڪن بڻائي ڇڏيو هئو."

هن ڪيس ۾ ترت سماعت کان پوءِ، جرمن فوجي عدالت طرفان ڏنل

سزائن جي جيڪا آخري لسٽ پڌري ڪئي ويئي، تنهن ۾ ايڊٿ ڪاويل سان گڏ شهزادي ڊي ڪرائي، لوئيز ٿوليز ۽ بيلجيم جو نوجوان عمارت ساز فلپي باق به شامل هئا. باق نه رڳو سپاهين کي ڀڄائڻ واري معاملي جو مجرم ڄاڻايو ويو هئو، پر هن تي الزام هئو ته هن غداريءَ سان ڀرپور پمفليٽ پڻ ورهايا هئا. هن سزا ڪاڏل لسٽ ۾ ڪل پنجٽيهه ڄڻا شامل هئا.

هيءَ مقدمو 7- آڪٽوبر تي شروع ٿيو ۽ جڏهن ڏينهن ٻن کان پوءِ فيصلو ڏن ويو،ته بروسيلز ۾ موجود آمريڪي وزير لنڊن ۾ مقرر پنهنجي سفير کي لکيو:

"...... توڙي جو جرمن فريادي وڪيل مس ڪاويل جي اقرار جي نتيجي ۾،مٿس ۽ ساٿس شامل ٻين اٺن ڄڻن لاءِ،موت جي سزا تجويز ڪئي آهي، پر پوءِ به مون کي ڪجهه اميد آهي ته عدالت اهڙي سخت سزا نه ڏيندي."

پر هو غلط ثابت ٿيو. گرفتار ڪيل پنجٽيهه ڄڻن مان اٺن کي آزاد ڪيو ويو. پنجويهن کي ڊگهيون سزائون ڏنيون ويون، جڏهن ته فلپي باق ۽ ايڊٿ ڪاويل کي گوليءَ سان اُڏائڻ جي سزا ٻڌائي ويئي.

هوڏانهن جرمن عدالت،آمريڪي وزير سميت،ٻين ڪيترن ئي ماڻهن طرفان ڏنل،رحم جي درخواست کي رد ڪندي (توڙي جو چند ماڻهن کان سواءِ ڪو انهيءَ ڳالهه تي ويساه ڪرڻ لاءِ ئي تيار نه هئو،ته فقط اتحادي فوجين کي واپس وطن پهچائڻ جي الزام ۾،ڪوبه دشمن ڪيترو به ظالم ڇو نه هجي، ڪنهن هڪ عورت ۽ سو به نرس کي موت جي سزا ڏيندو، انهيءَ جي باوجود ته مٿس جاسوسيءَ جو الزام به نه هجي)، پنهنجو حڪم صادر ڪيو، جنهن تي 12- آڪٽوبر صبح جو ساجهر عمل ڪيو ويو. پنهنجي موت کان چند گهڙيون پهرين، جڏهن مرڻ کان پوءِ اوگهڙ ڍڪيل رهڻ جي خيال کان، مس ڪاويل به چار ٽاچڻيون کُهري،پنهنجي اسڪرٽ کي ٽوپيو هئو، تڏهن خاموشيءَ سان "ٽرنيشنل" عمارت جي راهداريءَ مان گذرندي ۽ فائرنگ اسڪواڊ جي سامهون ٿيندي، هن پنهنجو مناجاتي ڪتاب کوليءِ،منجهس هيٺيون آخري سٽون لکيون هيون:

"امي، اٿون 12- آڪٽوبر 1915ع تي صبح جو ستين وڳين مري ويس. پنهنجي امڙ لاءِ اُڪير وچان- ايڊٿ ڪاويل."

ايڊٿ ڪاويل جي شهادت،ڪيترن ئي ماڻهن لاءِ غير ضروري هئي، ڇاڪاڻ جو سندن خيال مطابق اهڙي تفصيل سان پنهنجا ڏوهه باسڻ جي ڪابه ضرورت نه هئي. پر انهيءَ هوندي به،هن سڄي سانحي جو هڪ غير معمولي نتيجو ٻيو به هئو. جيڪو آمريڪي اديب اون وسٽر جي بقول اهو هئو ته:

"جڏهن ڪاويل انگلنڊ لاءِ پنهنجي جان جو بليدان ڏنو ته ان کان پوءِ آمريڪا جا جنگ ۾ شامل نه ٿيڻ جا امڪان بالڪل ختم ٿي چڪا هئا." هن ظلم کان پوءِ آمريڪي عوام جو رويو هيبت ۾ ڪاوڙ وچان سڀ ضابطا ٽوڙي ويو، توڙي جو صدر ولسن جنگ ۾ شامل ٿيڻ کان گهڻو ٿي لنوايو، پر دٻاءُ ايترو وڌي ويو جو کيس ميدان ۾ نيٺ لهڻو پيو. جنهن جو نتيجو آخر اهو نڪتو، جو اتحادين جي سوڀ يقيني بڻجي ويئي.

ڪاويل جي موت کان پوءِ ڪيترائي بحث شروع ٿي ويا ته، هن بهادر عورت، جنهن موت جي سزا ملڻ وقت هڪ گهڙيءَ لاءِ به ڪا فڪرمندي نه ڏيکاري هئي ۽ نه ئي موت جي منهن ۾ وڃڻ مهل ڪو لوڏو ڪاڏو هئو، تنهن هيڙا خواري ڀريل اقرار آخر ڇو ڪيا؟ انهيءَ سلسلي ۾ سندس شاگرد نرس "جئڪولين وان ٽل" جا هيٺيان ويچار شايد درست هجن:

"نرسنگ جي پيشي ۾ جيڪي خوفناڪ حالتون آهن، ايڊٿ ڪاويل تن جو عملي مظاهرو، انهيءَ طريقي کان سواءِ، ٻئي ڪهڙي بهتر طريقي سان ڪري پئي سگهي؟ ان دؤر جي ضرورتن ۽ مشڪلاتن کي، هوءَ ٻئي ڪهڙي نموني سان نروار ڪري ۽ سرانجام ڏيئي پئي سگهي؟ سچ پچ ته سندس موت سان ئي، کيس منزل جي حاصلات ٿي پئي سگهي. سندس منزل اها هئي ته نرسنگ جي پيشي جي ذريعي انسانيت جي خدمت ڪئي وڃي."

(هي مضمون John Canning جي ترتيبيل ڪتاب *100 Great Lives of Modern Times* جي صفحي 285 کان 291 تائين ترجمو ڪيو ويو.)

رچرڊ واگنر

ڄم: 31 جولاءِ 1841ع
لاڏاڻو: 11 اپريل 1918ع

دنيا ۾ جيڪي ٻه شيون سدا حيات ۽ امر رهنديون، اُنهن ۾ سڀ ڇهاءَ به ڳُڻپ ۾ اچن ٿا، جيڪي ڪنهن فنڪار جي هٿن ذريعي ساز، قلم يا ڪاغذ تي، ذهن ۽ احساس جي ڪائنات جون اڻ ڳڻيون خوبصورتيون منتقل ڪن ٿا. حقيقت ۾ ته انهن ڪاوشن جي مهابي، زندگي سهڻ جوڳي ۽ سرشتي سونهن ڀري محسوس ٿئي ٿي.

ويجهي ماضيءَ ۾ يورپ ۽ خاص ڪري جرمنيءَ، انساني تواريخ جي سونهن جي سفر ۾، جيڪي عزت ڀريا مسافر پيدا ڪيا آهن، انهن ۾ رچرڊ واگنر کي ياد نه ڪرڻ وڏي زيادتي ٿيندي.

رچرڊ واگنر راڳ وديا ۽ ناٽڪنگاريءَ جو اهو لازوال ڪردار آهي، جنهن نفيس فن جي تواريخ ۾، بي انتها عزت ۽ مرتبو ڪمايو آهي. اهوئي سبب آهي جو يورپ جو ٿيئٽر توڙي موسيقي، سندس نالي کان سواءِ اڌوري آهي. جيتوڻيڪ ڪيس جرمنيءَ جي قومپرست ذهنن ۾ گهٽيو وڃي ٿو، تنهنڪري هو ڪيترن تضادن جو به شڪار ٿيو آهي، پر پوءِ به ڪوبه نقاد سندس فني عظمت تي آڱر ڪونه ٿو کڻي سگهي.

هيءُ مختصر مضمون جاپاني محقق ”مامارو واتانبي“ جو آهي، جنهن کي جرمن ٻوليءَ جي موسيقارن ۽ فنڪارن سان خاص دلچسپي رهي آهي. جيتوڻيڪ هن مضمون ۾ سندس انداز ڪجهه اشاراتي ۽ تسلسل جي خوبصورت معيار تي پورو لهندي نظر نٿو اچي، پر پوءِ به مضمون پنهنجي مقصد کي بيان ڪرڻ ۾ ڪا ڪمي ناهي ڏيکاري،هونئن به دنيا ۾ اڄڪلهه مضمون نگاري ۾ سڀ ڪجهه نٿو لکجي. ڪيتريون شيون پڙهندڙ جي ذهني سطح جي ڪري، مخصوص معنائن ۾ به هلي ٿيون وڃن، جنهن سبب تسلسل پڻ خودبخود ذهن اندر جڙي وڃي ٿو.

- سنڌيڪار

ڪئين ماڻهو سندس شاندار موسيقي کان متاثر ٿي هن جي زندگي کي سمجهڻ گهرن ٿا، ڪيترن لاءِ سندس دلچسپ ۽ پراسرار زندگي ڪشش جو باعث هئي، ته ڪجهه ماڻهن لاءِ سندس زندگيءَ جي اصليت ڄاڻڻ ضروري هئي. منجهائن جهجهي تعداد ۾ اهڙا به آهن، جيڪي سندس عيب انهيءَ ڪري به اگهاڙڻ ويهي رهندا آهن، ته جيئن هو ڪنهن مصور وانگر خرابين کي نروار ڪري، سچائين کي ڳولي سگهن. مون به جڏهن مٿس قلم کنيو ته منهنجو مقصد به تقريباً اهوئي هئو.

منهنجي خيال ۾ـ ته ڪنهن به ٻئي موسيقار جي زندگي ايتري ڦهليل ۽

تاٿيل ڪونهي، جيتري تارن سان ڪيڏندڙ هن شخص جي آهي. اهڙي طرح ڀيو فنڪار واگنر انسان دوست، انساني برابري ۾ يقين رکندڙ ته ڪڏهن بي رحم به نه رهيو هوندو.

جيتوڻيڪ سندس زندگي موسيقي وانگر ڏاڍي گهڻ رخي هئي پر تنهن هوندي به واگنر جي زندگي جي باري ۾ مشاهدن دوران، مون کي آهستي آهستي اهو احساس ٿيڻ لڳو، ته هو پنهنجي تاٿيل زندگي جي ڪري غير معمولي انسان ناهي. هن جون اهي خوبيون درحقيقت جنهن شئي کي لڪايون بيٺيون آهن، سا سندس عظيم فن جي تخليق جي سچائي آهي، جنهن لاءِ هو ڪنهن به سؤديبازيءَ جي لاءِ تيار نظر نه ٿو اچي. واگنر اصل ۾ اهو ئي سڀ ڪجهه هيو. پر هن پنهنجي زندگي کي انهيءَ رخ تي ڇو نه آندو ۽ لنوائڻ وارو رستو ڇو اختيار ڪيو؟ هن پنهنجي محسن سان دغا ڇو ڪئي؟ هن بويريا جي نوجوان بادشاهه لڊوگ ٻئي جي محبتن جو ناجائز فائدو ڇو ورتو؟ انهن سڀني سوالن جو هڪ ئي جواب اهو آهي، ته سندس زندگي جو وڏو مقصد فنڪاراڻي تخليق ڪرڻ هيو ۽ هن زندگي جو هر فيصلو انهي آڌار تي ڪيو. باقي ٻين سڀني ڳالهين (جن ۾ سندس متاهين طبقي جا اخلاقي ضابطا به شامل آهن) جي وٽس ٻئي درجي جي حيثيت حاصل آهي.

انهيءَ ڳالهه ۾ تر جيترو به شڪ ڪونهي ته کيس پنهنجي موسيقي جي اهميت جو اندازو هيو. جنهن ڪري ئي هن پنهنجي فن جي باري ۾ ذاتي ڪتاب ڇپرائڻ جي همت ڪئي ۽ نتيجي ۾ قرضدار تي ويو، ڇاڪاڻ ته ڇپائيندڙن سندس مسودن کي ڇاپڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو هئو.

واگنر وچولي طبقي جي اخلاقي پابندين جي خلاف ورزي، پنهنجي خود اعتماديءَ جي آڌار تي نه، پر پنهنجي آزاد تخليقي خواهشن جي بنياد تي ڪئي. وقت سان گڏ پنهنجي موسيقي تي سندس اعتماد وڌندو ويو، جنهنڪري هن سوچيو ته شاهوڪار طبقو ضرور سندس مالي مدد ڪندو، ته جيئن هو پنهنجي تخليق کي جاري رکي سگهي. مٿس قرضن جو بار ان لاءِ نه وڌيو، جو کيس پڪ هئي ته سندس ڊراما ڪامياب ٿيندا ۽ هو سڄو قرض لاهي ڇڏيندو. پر ڳالهه درحقيقت اها هئي ته هو مالي امداد کان سواءِ، ڪڏهن به اهي ڊرامہ پيش نه ڪري سگهيو. بيشڪ سندس سوچڻ جو اهو انداز ڪنهن حد تائين غلط هيو، ڇو ته جيڪڏهن تنهن دور ۾ اڄ وانگر معاوضي جو طريقو لاڳو هجي ها، ته اهڙي صورتحال ۾ هو شايد مالي پريشانين کان بچي وڃي ها.

ٻئي شخص جي زال سان پيار ڪرڻ جو معاملو به درحقيقت سندس تخليق

جي جذبي جو ئي نتيجو هو. بيشڪ مينا (سلدس زال) سان سندس شادي ناڪام ٿي، پر اصل ۾ هو پنهنجي زال جي چونڊ موجب، وچٿري زندگي گهارڻ ۾ ناڪام رهيو. اتي به حقيقت ۾ سندس تخليق جو جذبو رڪاوٽ بڻيل رهيو.

واگنر جي تخليقي نظريي مطابق ته ريگو ڊراملي لکڻ سان ڳالهه ختم نه ٿي ٿي وڃي، پر ان جو پيش ڪرڻ به ضروري هيو. ليڪن انهيءَ راهه تي زبردست رنڊڪون هيون، جنهن ڪري ڪيس وڏ گهراٽا معيار اختيار ڪرڻا پيا. انهيءَ صورتحال ڪي اسين خود غرضي به چئي سگهون ٿا. حيرت اها آهي جو ان هوندي به هن پنهنجا ڊراما اسٽيج ڪرڻ تي گهريا! فلاسافر نتشي، واگنر کي پڙهڻ ڪانپوءِ، منجهس موجود فنون لطيفه جي هڪ خاص رويي جي نشاندهي ڪئي. ٿامس ڪين به ايئن ئي ڪيو. ٻئي طرف تازو ڪجهه جاپاني اديبن لکيو آهي ته، واگنر ۾ اهڙي ڪابه خاصيت ڪونه هئي. تنهنڪري منهنجي راءِ مطابق اسان سندس مٿي ذڪر ڪيل رويي کي قبول ڪندي، ئي هن جي فن جي صحيح وضاحت ڪري سگهون ٿا. مان واگنر جي انهن خوبين تي ڊگهو بحث نه ڪندس، جن جي بنياد تي ڪيس هڪ مٿاهين درجي جو جڳ سمجهيو ويو آهي. جن مان ڪجهه هي آهن: ننڍي هوندي سندس فنون لطيفه جي تربيت، ناٽڪ نگاريءَ ۾ بي ترتيب شاعراڻا خيال، ڏسجڻ واري فن جي معاملي ۾ وٽس فرق ڪرڻ جي ڪوٽ، جرمن فيلسوف شوپنهار جي تصورات بابت سندس ان جي خيالن جي مٿاڇرائپ ۽ فن ۽ لکتن ۾ نظرياتي آوارگي وغيره.

واگنر جي آرٽ ۽ فنون لطيفه جي وچ ۾ ڳانڍاپي جي مثبت/ هاڪاري پهلوئن تي بحث ڪرڻ وڌيڪ ڪارائتو ٿيندو. هتي اسان کي اهو به ذهن ۾ رکڻ گهرجي ته منجهس فنون لطيفه جو شوق، اڻويهين صدي جي موسيقارن جو هڪ حصو هئو ۽ اهائي سندس وڏي خوبي هئي. منجهائن ڪيترن ئي موسيقيءَ جي اڻپوري تربيت حاصل ڪئي هئي ۽ ڪين موسيقي کان سواءِ ٻين هنرن (خاص طور تي ادب ۽ ٿيئٽر) جو شوق هيو. جڏهن ته موسيقي جو فن هنن پنهنجي زندگي ۾ تمام دير سان سکيو هئو. مثال طور ڊبير، شومان ۽ لورزنگ ان معاملي ۾ پراڻن موسيقارن کان مختلف هيا.

واگنر به درحقيقت ان معاملي ۾ جرمن موسيقيءَ جي رومانوي ماهرن جي پوئلڳي ڪئي هئي. پر "براهمن" يا "رچرڊ اسٽراس" جهڙن پوئين دور جي موسيقارن ۾ اهو رجحان ختم ٿي چڪو هئو.

واگنر ريگو ان ڪري هڪ ڪامياب فنڪار بڻيو، جو هن گهڻن رخن

ڪان پنهنجي فنون لطيفہ جي شوق کي ضابطي ۾ رکيو. موسيقيءَ جي هيٺ متاهين ۽ سازن جي استعمال جي معاملي ۾ سندس ڪوششون اڄ بہ پنهنجي اهميت رکن ٿيون. ڊرامن جي سلسلي ۾، بہ هن وڏي مهارت جو مظاهرو ڪيو، تنهنڪري سندس ڊرامي "گوتز دائمورنگ" جو شمار، تواريخي ڊرامن ۾ ٿيندو آهي. هڪڙو سوال واگنر جي پوليءَ بابت بہ اٿي ٿو. جيئن تہ مان جرمن ناهيان تنهن ڪري ڪوبہ مخصوص فيصلو نٿو ڪري سگهان. پوءِ بہ ٿامس مين جي چوڻ مطابق تہ، سندس لکڻين جي ڪيترن ئي حصن مان سندس زبردست ذهانت جي سڌ ٿي پوي. واگنر جي موسيقي مان شاعريءَ کي ڌار ڪرڻ بہ چڱو نہ ٿيندو. فني ماهر جي حيثيت سان ان جون ڪاميابيون، فنون لطيفہ کان بلڪل ڌار آهن. فنون لطيفہ ڏانهن دلچسپيءَ کيس هڪ وسيع ۽ نج تخليق تي، راضي ڪيو. سچ تہ اهو آهي تہ "انڌي نانگ کان مور نہ ڊڄي" واري چوڻي، سندس خوبين تي سو پيرا سچ ثابت ٿئي.

اهڙي ريت جيڪڏهن هو موسيقي ۽ ڊرامن جي معاملي ۾ پيشہ ور ماڻهن جي سطح کان ڌار نظر ٿو اچي، تہ اهو بہ ان جي فنون لطيفہ جي شوق جو ڪارنامو آهي. اها ڳالهہ جي صحيح ناهي تہ پوءِ مصوري جي پوري ڪمہ بابت سندس غير معمولي نظريو ڪهڙي طرح نروار ٿو ٿئي؟ واگنر ڪهڙي طرح انهن جرمن ڪهاڻين مان مدد ورتي جن کي گوئٽي پڻ رد ڪري ڇڏيو؟ کيس ذهن ۾ رڳو پنهنجي ڪوشش کي پيش ڪرڻ لاءِ، هڪ سُر جي خواهش ڇو پيدا ٿي؟ انهن جي بي باڪ خيالن کي، هن پنهنجي تخليقي ساڃاهہ ۽ عملي صلاحيتن سان امر بڻائي ڇڏيو.

پنهنجي انهيءَ چوٽ تي پهتل چاهہ جي ڪري ئي، واگنر جي حياتي ڪل جوڳي ڏسڻ ۾ اچي ٿي. سندس حياتي ڊرامو نہ پر هڪ انشائيہ هئي. ڇا قدرت کي سندس تخليقي صلاحيتن تي اها حيراني نہ هئي، تہ ڀاڳ ساڻس ساٿ ڏيندي گهڻجي ويو؟ کيس جڏهن بہ پئسي ڏوکڙ جو مسئلو درپيش آيو تہ سندس ڪنهن نہ ڪنهن گهڻ گهري، هن جي دل کولي مدد ڪئي. ايتري قدر جو پنهنجي ناٽڪن جي لاءِ، هڪ ٿيئٽر جي تعمير جي سندس خواهش نيٺ وڃي پوري ٿي. سندس ڊرامن جي مقبوليت اڄ بہ انهيءَ ڪري، آهي جو وٽس ڏک ۽ خوشي گڏوگڏ هلن ٿا.

فن جي موضوع تي واگنر جيڪي بہ مضمون ۽ ڪتابڙا لکيا آهن، انهن سيني ۾ فنون لطيفہ سان سندس دلچسپي ۽ طبعيت ۾ اُڻ تڻ جي اظهار کان سواءِ، زبردست ساڃاهہ، غلط فيصلن سان گڏوگڏ هلندي نظر اچي ٿي. سندس

انهن مضمونن جي اصل مقصد، حقيقت ۾ ته مصنف جي تخليقي سگهه تيز بڻائي ڇڏي.

واگنر جي فڪر منجهان سامي نسل جي خلاف جيڪا شدت پيدا ٿئي ٿي، ان کي بيشڪ نندي سگهجي ٿو، پر پوءِ به ايئن چئي سگهجي ٿو ته انهن تصورن جي پس منظرڪان هٽي ڪري، اها سڄي صورتحال تنهن وقت جي عام جذبن جو نتيجو هئي. ايتريقدر جو ڪيس پاڻ تي به اهو شڪ هو ته ڪٿي منجهس يهودي رت ته گردش نٿي ڪري!

واگنر جي نج جرمن موسيقيءَ جي باري ۾ گهڻو ڪجهه چيو ويو آهي. مان انهيءَ نقطئه نظر کي مڪمل طور سان واڪاڻي ڪونه ٿو سگهان، پر مان پنهنجي حد تائين، رڳو سندس موسيقيءَ جي انساني پهلوءَ کي اجاگر ڪري سگهان ٿو. جنهن ۾ سيني حد بندين کي اورانگهڻ جي اٿاهه صلاحيت آهي ۽ اها سڄي انسانذات جي لاءِ زبردست ڪشش رکي ٿي.

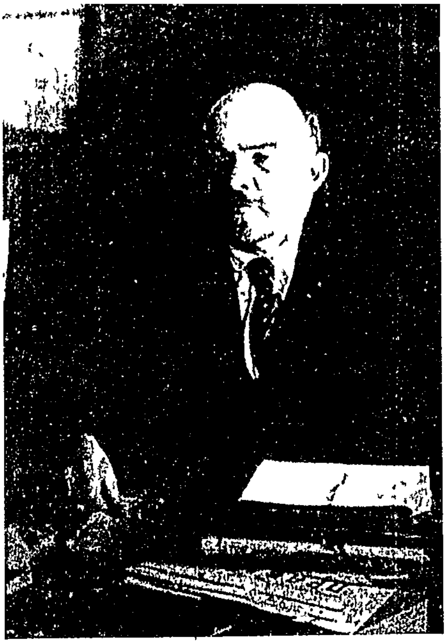

لينن ولاديمير ايليچ اوليانوف

جنم: 22 اپريل 1870ع
لاڏاڻو: 12 جنوري 1924ع

جڏهن ڪنهن شخص جو ذڪر ڪندي، ڪيس خداترس، رحمدل ۽ انسان دوست سڏيو ويندو آهي ته ان ماڻهوءَ کي نه ڏسندي به، سندس لاءِ عقيدت ۽ احترام جا جذبا پلٽا ڏئي ٻاهر ايندا آهن. جديد سوويت يونين جو نظرياتي ابو ۽ انسانيت جو عظيم محسن ”ولاديمير ايليچ لينن“ پڻ ڪجھ اهڙي طبيعت جو شخص هيو. ٻاهران، سنجيده، باوقار ۽ سخت شخصيت جو تاثر رکندڙ هيءُ محبتي ماڻهو، نه رڳو ذهن جي دنيا جو پروميٿيوس ۽ اسپارٽڪس، پر حساس ۽ شاعراڻي دل رکندڙ، نفيس جذبن سان ڀرپور مهان مُنش به هيو. تنهنڪري ئي لينن جي ذاتي زندگيءَ ۾ سائنس واسطي

دار هر شخص، سندس ورثاءَ جي تعريف ڪرڻ کانسواءِ رهي نہ سگهيو آهي. چاڪاڻ جو هن جي شخصيت لچڪدار ۽ همہ پهلو هئي. هڪ طرف هو سياسي مسئلن ۾ اسٽالن جهڙي سخت ماڻهو سان ساٿ ۾ هيو، تہ ٻئي طرف گورڪيءَ جهڙي، پڪين جي پرڙن جهڙن نفيس جذبن جي امين سان بہ سندس الفت هئي. جرمن ڪلاسيڪي فڪر جي خشڪين کان آگاهي هڪ پاسي تہ، ماياڪووسڪي ۽ دوستووسڪيءَ کانوئي فلابيئر، رينان ۽ والٽيئر تائين پهچ ٻي طرف- وارين خاصيتن کيس پنهنجي دور جي عظيم ترين شخصيت بڻائي ڇڏيو.

لينن جي شخصيت سان ناانصافي ايئن ٿي، جو نہ رڳو سرمايہ دار دنيا جي بگهڙن ۽ واڳن سندس تاثر کي توڙي مروڙي پيش ڪيو، پر خود سوويت يونين ۾ ويٺل حڪمرانن بہ، سدائين لينن کي هڪ قالبن ۾ پيل شخص ڄاڻايو. جنهن جو هر قدم زندگيءَ جي ميڪانڪيت واري طريقہ ڪار سان واڳيل ۽ تخليقي ۽ انساني قرب ڀرين پهلوئن کان تقريبن وانجهيل ٿي لڳو. هنن ڪڏهن بہ لينن کي فقط اشتراڪي سياستدان ۽ ڪميونسٽ انقلابي کان هيٺ لاهي، هڪ عام انسان اليانوف يا ولاديمير ايليئيچ واري روپ ۾ پيش ڪرڻ ۾ ڪو خاص اتساهہ نہ ڏيکاريو. جنهن جي نتيجي ۾ عام طور تي لينن بابت رحم دل حساس ۽ کلمک طبيعت رکندڙ ماڻهوءَ وارو تاثر، ڪو گهڻو ڦهلجي نہ سگهيو. پر اڄ جڏهن سوويت يونين ۾ انقلاب جي ڪائناتي احساسن وارا رُخ وڌيڪ روشن ٿيا آهن، ماڻهوءَ جي روين ۾ بهترين ماڻهپي تي وڌيڪ زور ڏنو ٿو وڃي، تہ لينن هڪ نئين روپ ۾ نکري نروار ٿيو آهي، جيڪو لينن جمال نقويءَ واري لينن کان گهڻو مختلف آهي. هي

اهو لينن آهي، جيڪو زندگيءَ جي بيهودگين خلاف جدوجهد ڪندي، انساني سياءَ جي فضيلتن جي جام مان سرفراز ٿيندي نظر اچي ٿو. جيڪو بيماريءَ توڙي چاڪائيءَ وارين حالتن ۾ زنده رهندي، روزاني زندگيءَ مان مسڪراهٽن ۽ سُناين جا گل، نفاستن ۽ نزاڪتن سان چونڊي ڪٽڻ جي صلاحيت رکي ٿو ۽ هڪ لائق محبت، انسان جي ڏِک ڏئي ٿو.

لينن جو جمُ وولگانديءَ جي ڪناري قائم شهر 'سمبرسڪ' ۾ ٿيو. سندس جنم تعليم کاتي جي هڪ اهڙي آفيسر جي گهر ۾ ٿيو، جتي انسانن جي خدمت کي عبادت سمجهيو ويندو هئو، لينن انهيءَ اصول کي زندگيءَ جي آخري گهڙيءَ تائين اختيار ڪيو. 1887ع ۾ سندس وڏي ڀاءُ اليگزينڊر کي "زار" کي قتل ڪرڻ جي الزام ۾ گرفتار ڪري ڦاسي ڏني وئي. انهيءَ واقعي لينن جي زندگي تبديل ڪري ڇڏي ۽ هو ويهين صديءَ جو سڀ کان وڏو سياسي حڪمت عمليءَ جو ماهر، نظريه دان ۽ انقلابي اڳواڻ بڻجي ويو.

لينن بابت هيءُ مختصر مضمون، روس جي هڪ سُهڻي شاعر "سيموئيل ماگرشاڪ" جو لکيل آهي، جنهن مٿي بيان ڪيل هڪ عام لينن جي مختلف پهلوئن تي روشني وڌي آهي ۽ ڪيس ڪنهن ڀوساٽيل سياسي شخصيت بڻائڻ بدران، هڪ عام حساس انسان جي روپ ۾ پيش ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي.

- سنڌيڪار

هيءُ انهيءَ وقت جي ڳالهه آهي، جڏهن آئون بيمار ٿي ماسڪو جي هڪ اسپتال ۾ داخل ٿيو هيس. منهنجي داخلا واري ڏينهن ڪنهن ٻڌايو، ته هن اسپتال ۾ هڪ اهڙي نرس به ڪم پئي ڪيو، جنهن بيماريءَ جي حالت ۾ لينن جي پڻ پرگهور لڌي هئي. پر اها اسپتال ايڏي ته وڏي هئي، جو ان نرس کي

ڳولڻ صفا سهنجو ٻہ نہ هيو.

خير سان ڏينهن ٽريو، رات جا ڏهہ وڃي چڪا ۽ چوڌاري چُپ چاپ لڳي پئي هئي. سيئي بتيون وسامي چڪيون هيون، رڳو ڪمرن جي ٻاهران ورانڊن جي ويران رستي جي آخري ڇيڙي تي (جتي نرسن جي ويهڻ جي جڳهہ هئي) سندن لئمپون ٻري رهيون.

ان رات مون کي ننڊ ڪونہ ٿي آئي ۽ آئون انهن ورانڊن مان رلندو وڃي نرسن جي ويهڻ واري جاءِ تي پهتس.۽ پوءِ منجهائن ئي هڪڙيءَ سان حال احوال ڪرڻ لڳس. توهان کي اعتبار ايندو، تہ جنهن نرس سان آئون ڳالهہ ٻولهہ ۾ محو ٿي ويس، سا اهائي هئي، جنهن بيمار لينن جي سارسنڀال لڌي هئي ۽ ڪجھ راتيون سندس ٿهل ٽڪور ڪئي هئي!! پهريائين ماسڪو جي ويجهو گورڪيءَ نالي ڳوٺ ۾ هڪ مهيني تائين ۽ بعد ۾ ٻن مهينن جو عرصو ڪريملن ۾ هوءَ لينن سان سندس پرگهور لهڻ لاءِ گڏ رهي.

جيتوڻيڪ انهيءَ نرس جي عمر پنجاه ورهيہ ڪٽي هئي، پر هوءَ چڱي خاصي ننڍي ٿي لڳي، جڏهن تہ سندس شخصيت مان برجستائي ۽ پنهنجو پاڻ تي مڪمل ضابطي جي جهلڪ واضح نظر ٿي آئي. ننڍيرڙي پر مضبوط قدبت واري هيءَ عورت، مٿي سان ڪپڙي جي بدل رومال ۾ بلڪل سياويڪ ٿي لڳي ۽ سندس مترنم آواز ۽ مخصوص اصطلاحي انداز، سندس ڪنهن خاص صوبي سان وابستگي کي ظاهر ٿي ڪيو. وولگا جي ڪناري هڪ ننڍڙي ۽ سندر ڳوٺ جي ڪنهن هاري جي گهر ۾ ڄاول، هن مائيءَ جو نالو "ماريا مٽڪارونا پيترا شيوا" هيو.

ڳالهين ڪندي منهنجي پڇڻ تي هن ٻڌايو، تہ 29 مئي 1922ع واري ڏينهن ڪيس موڪل هئي. هن پنهنجي گهر ۾ ڪپڙا ڌوئي سڪائڻ لاءِ تار تي ٽنگيا هيا، تہ اوچتو سندس اسپتال جي ننڍي نرس اچي سندس گهر پهتي. نرس جي هٿ ۾ ڊاڪٽر، ڪوز هيونيڪوف جو خط هيو، جنهن ۾ چيل هيو تہ هوءَ هڪدم انهيءَ نرس سان گڏجي، اسپتال پهچي ۽ هڪ مريض جي سارسنڀال اچي لهي. ماريا وڌيڪ ٻڌايو: "آئون جلدي اسپتال ۾ ڊاڪٽر ڪوزهينڪوف جي آفيس ۾ پهتيس،جنهن سان مان چڱي خاصي هُجتي ٻہ هيس. تن ڏينهن ۾ نہ رڳو آئون جوان جماڻ هيس، پر منهنجي ڪم ڪار مان هرڪو مطمئن هوندو هيو. بهرحال ڊاڪٽر مونکي چيو تہ پاڻکي هڪ اهڙي جاءِ تي هلڻو آهي، جتي ڪنهن مريض جو هڪ معمولي آپريشن ڪنداسين. جڏهن مون گهربل سيئي اوزار ڪٺا ڪيا ۽ رواني ٿيڻ جي تياري ۾ هئس، تہ ڊاڪٽر "ڪوز

هينڪوف" مون کان پڇيو: "توکي خبر آهي ته اسان جو مريض ڪير آهي؟" مون وراڻيو: "نه مون کي ته ڪا سڌ ڪانهي." "ته پوءِ ٻڌي ڇڏ ته اسان جو مريض ولاديمير لينن آهي." ڊاڪٽر اهي لفظ چئي بس ڪئي هوندي ته اسان جي گاڏي زوڪاڻ ڪري اڳتي وڌي.

زندگيءَ جو هيءُ يادگار ۽ مختصر سفر ڏاڍو دلچسپ رهيو. رستي جي پاسن کان بيٺل وڻن منجهه، رسيل ميوي جي خوشبوءِ ۽ منظرن ڏاڍو من موهيندڙ نظارو پيش ٿي ڪيو. ڊاڪٽر هونيڪوف مون کان ان ٻهراڙيءَ واريءَ علائقي بابت پڇيو ۽ پوءِ پاڻ ئي ٻڌايو، ته انهن ڳوٺن جا نالا "زار سيانو ۽ گوئيوو" هئا. انهيءَ کان سواءِ هن ٻڌايو ته آپريشن لاءِ جنهن هنڌ پاڻ کي پهچڻو هئو، تنهن کي "گورڪيءَ" جي نالي سان سڏيندا هئا. سفر جي پڇاڙيءَ تي، اسان جي ڪار هڪ ننڍڙي ٻه ماڙ گهر جي آڏو اچي بيٺي. جتي ڏاڪڻيون چڙهي مٿين ماڙيءَ تي پهتاسين. اتي "ندهيزدا ڪانسٽينٽينووا" ۽ "ماريا الينچنيا" نالي ٻن عورتن اسان جو انتظار پئي ڪيو. مون پنهنجي ڪوٽي لاهي رکڻ کان پوءِ، ڪانئن سگريءَ جي پڇا ڪئي، ته جيئن پنهنجن اوزارن کي گرم پاڻيءَ ۾ ڌوئي سگهان ۽ پوءِ ٻڌايل ڪمري ڏانهن اوزار کڻي رواني ٿيس.

اجان مون ڪمري جو در مس کوليو هئو ۽ بستري تي ستل شخص کي ٻه ڏسي نه سگهي هئس، جو "صبح جو سلام" جا اکر ڪنين پيم. بعد ۾ خبر پيم ته منهنجي مريض، يعني لينن پنهنجي کان پهرين کين سلام ڪرڻ واري پنهنجي عادت کي، زندگيءَ جي نيم بڻائي ڇڏيو هئو. هو نه رڳو پنهنجن ڊاڪٽرن، نرسن ۽ سپاهين پر محافظن کي به پهريائين پاڻ سلام ڪندو هئو.

هونئن ته لينن جون تصويرون ڏسڻ کان پوءِ مون تي تاثر ويٺل هئو، ته سندس وار ڪارا هوندا، پر سائنس مڪا ميلو ٿيڻ کان پوءِ محسوس ٿيو ته اصل ۾ سندس وار سونهري رنگ جا هئا. جڏهن ته سامهون اچڻ کان پوءِ سندس ڪلها به ڪافي ويڪرا لڳم. منهن تي پکڙيل سادن تاثرن سان گڏ، سندس مٿو به وڏو هئو. جڏهن ته اڌ بند ٿيل سندس ناسي اکيون هميشه تيز ۽ چمڪندڙ لڳنديون هيون. جڏهن وچ ڪمري ۾ پهتيس ته هن وهاڻي تان ڪنڌ کڻي مون ڏانهن ڏٺو. منهنجي پويان ستت ڊاڪٽر صاحب پهچي ويو ۽ پوءِ اسان پنهنجو ڪم شروع ڪري ڏنو. مون آپريشن دوران لينن کي وڏي همت ۽ دل گردي وارو ڏٺو، هن آپريشن هلندي هڪ ڀيرو به ڪا معمولي ڪنجهه ۽ ڪُوڪ ڪانه ڪئي ۽ نه وري سور ۾ ورتل هجڻ جو تاثر ڏنو. ڪجهه وقت پنهنجو ڪم پورو ڪرڻ کان پوءِ، ڊاڪٽر "ندهيزدا ڪانسٽنٽينووا" سان ڳالهائڻ ۽ مون کان پڇيو، ته

جيڪڏهن ڪجھ ڏينهن لاءِ مون کي انهيءَ ساڳئي جاءِ تي رهڻو پوي، ته تڪليف ٿيندير چا؟ مون انهيءَ جي جواب ۾ ڪين پنهنجي طرفان ڪاٻه نهڪر نه ڏيکاري، پر ڪانئن اجازت گھريم ته ڪنهن خاص ڪم لاءِ، مون کي پنهنجي گهر نياپو موڪلڻ ڏنو وڃي.

بهرحال انهيءَ گھر ۾ ئي مون کي ٻئي هنڌ تي هڪ ڪمرو رهڻ لاءِ ڏنو ويو، پر پهرين رات مون کي منهنجي مريض کان پرتي رکيو ويو. جڏهن صبح ٿيو ته ندهيزدا ڪانسٽينٽينووا ۽ ماريا الينيچنا سان ڳالهائيندي، انهيءَ مسئلي تي مون پنهنجي ناپسنديدگيءَ جو اظهار ڪيو. مون کين ٻڌايو ته رات واري ڊيوٽي ڪندڙ نرس لاءِ اهو قطعي مناسب ڪونهي، ته ڪيس پنهنجي مريض کان پرتي رکيو وڃي ۽ اهڙي هلت ڪا چڱي ڳالهه ڪانهي. نوجوان ۽ جذباتي هجڻ ڪري، مون ڪانسٽينٽينووا ندهيزدا ۽ ماريا الينيچنا کي جيڪو ڪجھ چيو، انهيءَ جي تَتَ جي مٿي جهلڪ ڏني اٿم. پر حقيقت اها ٻه آهي ته سندن لاءِ اهو وڏو مسئلو هيو، ته لينن جي سارسنڀال لهڻ لاءِ هڪ نوجوان نرس تي اعتماد ڪري ڇڏين. ان هوندي ٻه منهنجو ڪروڌي ۽ جذباتي مؤقف نظر انداز نه ڪيو ويو ۽ نتيجي ۾ ٻئي ڏينهن مون کي لينن جي ٻر واري ڪمري ۾ رهايو ويو، جتي مون لاءِ صوفي ٽائيپ ڪا شئي رکي وئي هئي، جنهن جي چوندٻ مون پاڻ ئي ڪئي هئي، ڇاڪاڻ ته ان تي سمهي سگهڻ ڏاڍو ڏکيو ڪم هيو، تنهن ڪري ننڊ ۾ وڃي وڃڻ جا امڪان گهٽ ٿي لڳا. روم ۾ اچڻ کان پوءِ ڪمري جو دروازو ٿورو کولي ڇڏيوسين، ته جيئن ضرورت پوڻ تي، رات جو لينن مون کي سڏ ڪري ته اهو ٻڌي سگهجي. مون کي ياد آهي ته هو اڪثر ڪري فقط آهستگيءَ سان هڪ لفظ يعني مون کي سڏيندي ”نرس!“ جو اچاريندو هيو.

لينن کي منهنجي آرام جو ڏاڍو خيال هوندو هيو، تنهن ڪري اڪثر ڪري مون کان منهنجي ڪمري جي ماحول ۽ سمهڻ جي بندوبست بابت پڇندو رهندو هيو. ڇاڪاڻ جو بيماري ڪري، بستري تان اُٿي، پنهنجي سِرِ انهيءَ ڪمري جو جائزو وٺڻ سندس لاءِ ممڪن ڪونه هيو. بيماريءَ دوران ولاديمير ايليئيچ کي ڏاڍي تڪليف ۽ هَٿَڪ رهي هئي، جڏهن ڊاڪٽر ڪيس شين جا نالا وٺڻ يا لکڻ لاءِ چوندا هيا، ته هو ايئن ڪري ڪونه سگهندو هيو، بلڪ ڪڏهن ڪڏهن ته سندس ڄنگهون ۽ ٻانهون ٻه مفلوج ٿي وينديون هيون، جنهن کي اڏرنگي جا هلڪا دورا ٻه چئي سگهجي ٿو. هڪ دفعي ته انهيءَ دوري دوران هو غش ٿي پٽ تي ڪري پيو ۽ پاڻ کي زخمي ڪري وڌائين. انهيءَ واقعي تي خود ڪُرڪندي لينن مذاق ۾ چوندو هيو ته، آئون هيٺ ڪريو ٿوروئي هيس!

مون تہ ٻن ڪرسين جي وچ ۾ ويهڻ تي گهريو...

جڏهن ڏينهن ٿيندو هيو تہ لينن تازي ۽ صاف هوا کڻڻ لاءِ ٻاهر چڪر هڻائڻ تي زور ڀريندو هيو. سندس خيال موجب هو بلڪل ٺيڪ ٺاڪ هيو ۽ منهنجي مدد کانسواءِ ئي، ڪلاڪن جا ڪلاڪ پنهنجا ڪم پاڻ ڪري پئي سگهيو. ڏينهن جو انهن چڪرن هڻڻ دوران، آئون سندس لاءِ جهنگلي گلن جون ٽاريون پٽي آڻيندي هيس. تنهن سال سوسن ۾ ڏاڍي سرهائي آئي هئي ۽ خوشبوءِ جي مُهڪاءَ سان موسم من-پسند لڳي پئي هئي. . جيئن تہ لينن ڊگها ڊگها ساهہ کڻي، انهن کي روح اندر جذب ڪري پئي سگهيو، تنهنڪري منهنجا آنڊل گُل کيس ڏاڍا وڻندا هئا.

هو هڪ اهڙو ڏاهو مريض هيو، جيڪو هميشہ پنهنجي ڊاڪٽرن جي هدايت تي عمل ڪندو هيو. مون کي چڱي طرح ياد آهي تہ هڪ ڀيري اسان فيصلو ڪيو، تہ سندس ڪمري مان ڪتابن کي ڪڍيو وڃي. انهيءَ بيماريءَ ۾ جيتوڻيڪ هو پڙهي نہ پئي سگهيو، پر پوءِ بہ سندس ڪمرو ڪتابن سان ٽُٻ ٽيو پيو هيو. ولاديمير ايليئيچ ڪتابن کي پنهنجي ڪمري مان ڪڇندو ڏسي، ڏاڍو ڏکاريو ٿيو هوندو، پر تڏهن بہ هن انهيءَ سلسلي ۾ پنهنجي وات مان لفظ بہ نہ ڪڇيو، ڇاڪاڻ جو کيس پنهنجن ڊاڪٽرن لاءِ ڏاڍي عزت هئي.

مون کي فقط هڪ دفعو ياد آهي، جڏهن لينن ڪا ڳالهہ مڃڻ کان سنئون سڌو انڪار ڪيو هيو، سا اها تہ، جڏهن کيس پنهنجي ننڍڙي ڪمري مان نڪري، هڪ وڏي فرحت بخش ڪمري ۾ منتقل ٿيڻ لاءِ چيو ويو، (جنهن ۾ انهيءَ وقت ندهيزدا ڪانسٽنٽينووا رهندي هئي) تہ هن انڪار ڪيو هو. انهيءَ ڳالهہ تي لينن صفا اٽڪر ٿي بيٺو ۽ انهيءَ ننڍي ڪمري ۾ ئي رهيو، جنهن ڪنهن ڪيترائي وڻ وڏي درين تائين پهچي چڪا هيا. جيڪي رات جو هوا لڳڻ سان درين کي ڇُهندي، ڏاڍا ٻي سُرا آواز پيدا ڪندا هيا. ۽ اُهي آزاد وڏا وڻ، اهڙي طرح اسانکي ڪلاڪن جا ڪلاڪ جاڳائي رکندا هئا.

لينن جي کاڌ خوراڪ جي باري ۾ پسند ڏاڍي سادي هئي. کيس خاص ڪري ڪٽڪ جو پنڙو پٽ ڏاڍو وڻندو هيو، جنهن کي واپرائڻ جي پهريائين تہ ڊاڪٽر فرسٽر کيس اجازت نہ ڏني، پر منهنجن تمام گهڻن ايلازن ۽ گذارشن کانپوءِ، مس وڃي هن انهيءَ پٽ کارائڻ تي رضامندي ڏيکاري.

ولاديميرلينن کي انهيءَ ڳالهہ تي ڏاڍي بيزاري ٿيندي هئي، تہ سندس لاءِ هيترا سارا ٻاهريان ڊاڪٽر گهرايا ويا هئا، ڇو جو کيس سُڌ هئي تہ انهيءَ سان سوويت عوام مان هر ماڻهوءَ تي، ضرور ٽڪي پئسي جو بار پوندو. تنهنڪري

اڪثر ڪري هو چوندو هيو، "اڙي جرمن ڊاڪٽرؤ! مون کي سڌ آهي تہ توهان ڏاڍا مهانگا آهيو."

ہئي موقعي تي جڏهن هڪ ٻيو جرمن اعصابي ماهر ۽ ٿراپسٽ، ڊاڪٽر ڪليمپرر، ڊاڪٽر فرسٽر سان گڏ آيو،تہ لينن کي ڏاڍي ڪاوڙ آئي ۽ چيائين، "هي ٿئون جرمن هتي ڪهڙي جَڪَ پيو هڻي؟ المان جا پنهنجا ڊاڪٽر ڪٿي آهن؟ هي ہہ جرمن ڊاڪٽر ڇو گهرايا اٿئون؟ مون کي تہ ڪهڙي ٻي اعصابي ڊاڪٽر جي آمد سمجهہ ۾ نٿي اچي تہ وري هي ٻيو... ڇا توهان نٿا سمجهو تہ هن ہئي ڊاڪٽر جي ڪا ضرورت ڪانهي؟" پر مون لينن سان مذاق خاطر ڪيس چئي ڏنو: "پر پوءِ بہ ڏسو نہ توهان ڪيئن نہ ڪيس پنهنجي زبان ڏيکاري؟" "ها نہ!" لينن کلندي ورائيو: "هائو تون دُرست آهين، واقعي مون ڪانئن پنهنجي زبان تپاسائي."

لينن ڏاڍو سادو شخص هئو،ڪيس آرام ۽ ٺٽ ٺانگر واري مصنوعيت کان چِڙ هئي. اڳتي هلي جڏهن اسان هڪ ويڪري گهر ۾ رهڻ لڳاسين، تہ هو بار بار چوندو هيو، تہ اهو گهر ڏاڍو وڏو ۽ تمام گهڻو سينگاريل هيو، جنهن ڪري هو اڪثر ڪري شڪايت ڀريو رهندو هيو. پر شڪر آهي جو اسان کي اتي گهڻو عرصو رهڻو نہ پيو، ڇاڪاڻ جو اسان جي اتي رهڻ کان سگهو ئي پوءِ، ڊاڪٽرن ڪيس بستري تان اُٿڻ جي اجازت ڏني.

هڪڙي ڏينهن اُئون صبح جو ساجهر ستين ڏاري ننڌ کان سجاڳ ٿيس ۽ پنهنجو بسترو ويڙهڻ ۾ محو هيس، جو اوچتو دروازو کليو ۽ ڪو نفيس آواز ڪَنن تي پيو. پٺتي ڪنڌ ورائي ڏسان تہ در جي چائنٺ تي ولاديميرلينن چادر ويڙهيو، ڪنهن ڀوت وارو روپ وٺيون بيٺو آهي. هن هميشہ وانگر پهرين مون کي سلام ڪري چيو: "صبح جو سلام." "اڄوڪو صبح ڇا ٿي ڀانئين ڪيڏو نہ وڻندڙ آهي!" ان کان پوءِ هن کلندي چيو، "مهرباني ڪري مونکي پنهنجا ڪپڙا تہ آڻي ڏيو." مون کيس اهو ٻڌائيندي تہ، اڃا ساجهر آهي، ڪيس ننڊ مان سجاڳ نہ ٿيڻ نہ ڪپندو هئو، ڪيس واپس وڃڻ جي صلاح ڏني،تہ هن ٻڌو اڻ ٻڌو ڪندي چيو: "جيڪڏهن مون کي اها خبر هجي ها تہ منهنجا ڪپڙا ڪٿي پيا آهن، تہ اُئون اڃا سوير اٿان ها."

ڪيس سدائين سوير اٿڻ ۽ گهمڻ ڦرڻ جي ڏاڍي اُڻ تُڻ هوندي هئي. اُئون هڪدم ماريا الينيچينا ڏانهن وٺي ڊوڙيس ۽ ڪيس ٻڌايم تہ لينن ننڊ مان اٿيو آهي ۽ ڪيس فورن ڪپڙا گهرجن. اهو ٻڌڻ سان ئي ماريا ڀڄندي مون سان واپس ڪمري ۾ آئي، جتي لينن چادر ويڙهيو بيٺوهيو. لينن کي انهيءَ حالت ۾

ڏسندي ماريا رڙ ڪندي ڪيس چيو، ”وولوديا تون سوير ڇو اٿيو آهين؟“ ايئن چوڻ سان ئي، سندس لينن تي ٻيهر نظر پئي ته اڃي ٽهڪن ۾ پئجي پيئي.

پوءِ هوءَ ڪنهن ٻئي پاسي هلي وئي ۽ اتان پنهنجي اڊميري پراڻي هڪ اهڙي قميص کڻي آئي، جهڙيون عام طور تي هاري پائيندا آهن. ڪيس اٿي ٻيهڻ جي ايتري ته هُرکُر هئي، جو اسان کي هر شئي ترتڪڙ ۾ مهيا ڪرڻي پئي، چاڪاڻ جو اسان کي سڌ هئي ته هوڪيڙن کي حاصل ڪرڻ کان سواءِ هڪ پل به نه ويهندو. ماريا الينيچنا کي سندس طبيعت جي پوري خبر هئي، تنهن ڪري هن ساڻس بحث ڪرڻ فضول سمجهيو. جيستائين هو هنڌ ۾ هئو، تيستائين ته هو اسان جي ضابطي ۾ هيو، پر هاڻي هو جڏهن اٿڻ ۽ هلڻ جهڙو ٿيو ته اسان جو مٿس ڪوبه زور هلڻ ناممڪن هئو. ايتري-قدر جو بستري تي ستل هوندي، اٿون روزانو جڳ مان پاڻي هاري، پر ۾ رکيل گينديءَ ۾ سندس منهن ڌئاريندي هئس، ايئن به هن ڪرڻ نه ڏنو. هو اٿڻ سان سڌو وڃي منهن ڌوئڻ واري گينديءَ مٿان بيٺو ۽ ٽونٽيءَ مان ٻُڪ ۾ پاڻي پريندو، منهن تي شَپ شَپ ڪندو رهيو.

لينن اڪثر ڪري بيماريءَ جي عرصي دوران مليل گهر ۽ انهيءَ ۾ موجود سهوليتن جي وڏي واڪي تعريف ڪندي چوندو هيو: ”ڪيڏي نه زبردست جڳهه آهي!“ ۽ پوءِ بار بار ورجائيندي وڏيڪ ساراهه ۾ چوندو هئو، ”هي گهر انتهائي مڪمل ۽ بهترين آهي.“

ولاديمير ايليچ کي هڪ ڀيري گهٽو ڪري ته يورال جي علائقي جو ٽهيل ڪو لوهي شبيهه وارو تحفو مليو، جنهن جي مٿان ڪا عبارت لکيل هئي، پر انهيءَ لکت ۾ هڪ هنڌ هجي جي غلطي هئي، جنهن کي جڏهن به لينن ڏسندو هيو، ته کيس بيزاري ٿيندي هئي. مون کي هڪ ٻيو واقعو به ياد اچي ٿو، جڏهن لينن ڏاڍو ڏکارو لڳو. مسئلو اهو هيو ته گورڪي واري انهيءَ گهر ۾ خوبصورت گلاسن سان سجيل هڪ ميز هوندي هئي، اوچتو هڪڙي ڏينهن سڀ گلاس ڀڄي پيا ۽ ماحول ڪافي ٻُسو ٿي پيو. انهيءَ ڳالهه لينن کي ڏاڍو نراس ڪيو ۽ هو ڊگها ڊگها ساهه کڻندوءِ هي وٺندڙ ٻسٽون اچاريندو رهيو، ”هو پراڻو ۽ پيارو روشن گهر ٿي تو لاءِ آهي!“

ٻئي دفعي اونهاري ۾ گهر ۾ نئون فرش هنيو ويو. فرش ۾ اوستا ڪجهه آليون سرون هٽي هليا ته ويا، پر آلاڻ جي ڪري، اهي جلد ئي ڦٽبيون ۽ ڀڄنديون پُرنديون ويون، جن جي ڪِرڻ ۽ ٽٽڻ ڪري، شام ڌاري ۽ رات جو به ڏاڍا خوف ڀريا ٺڪاءَ ٿيندا رهيا، ايئن ٿي محسوس ٿيو، جڻ ته ڪي توبون پيون

چئن. انهيءَ ڳالھ ولاديميئر ايليچ کي ڏاڍو رنج ۽ غصو ڏياريو. بعد ۾ پتو پيو ته فرش هٽڻ لاءِ روسي ٽنيڻ (گلو) واپرايو ويو آهي...“

هڪ دفعي ڪنهن تڪي ڏينهن جي سمي جڏهن اجا ڪيس رڳو گهمڻ ڦرڻ جي ٿوري اجازت مليل هئي،ته هن فيصلو ڪيو ته هو پنهنجي نئين ڇاول پائتي ”اونگا ميترسونا“ کي ڏسڻ ويندو. سندس ڀاءُ دميتري ايليچ،جنهن جو اهو ساڳيو گهر هيو، جتي لينن وڏي گهر ۾ رهڻ کان اڳ رهندو هيو. جيڪو ٿورڙو پريرو هيو، پر هن وٽن وڃڻ جو پڪو فيصلو ڪيو ۽ چوڻ لڳو، ”مون کي منهنجو ڪوٽ جلدي ڏيو“ سندس انهيءَ طلب جي جواب ۾ ڪنهن وراڻيو: ”مون کي اوهان جي ڪوٽ بابت ڪابہ سُڌ ڪونهي.“ اهو ٻڌڻ کان پوءِ لينن سختيءَ سان وراڻيو، ”ها ها، توهان کي خبر ڇو هوندي؟“ آخرڪار هن ڪو ڪپڙو ڳولي لڌو،(جيڪا حقيقت ۾ ماريا ايلينيچيا جي زناني ٽوپي هئي) ۽ ان کي مٿي تي رکي هلڻ لڳو. اسان ڪيس گهٽيون منٿون ميڙون ڪندي روڪڻ جي ڪوشش ڪئي سون، پر هو ڪونہ مڙيو. اڪثر ڪري ڪيس پنهنجو وهاڻو ايو رکڻ جي عادت هئي، جنهن ڪري هو بستري ۾ اڌ ليٽيل رهندو هيو ۽ ذهنَ ۾ نوان خواب سرجيندو رهندو هيو.

ٻيو پيرو مون ڪيس ڪريملن ۾ ڊسمبر 1922ع ۽ جنوري 1923ع ۾ ڏٺو. هن پيري بہ مون کي ڊاڪٽر ڪوز هينيڪوف جو نياپو پهتو، تہ آئون ڪريملن وڃي لينن جي پرگهور لهان. جڏهن آئون اتي پهتيس تہ لينن کي بستري ۾ سنل ڏٺم، جتي سندس سڄو هٿ ۽ ٻانهن اڌرنگي ۾ ورتل هئي، پر تڏهن بہ سندس ڳالهائڻ ۾ ساڳي ڪرڙائپ هئي. مون کي ڏاڍي اداسيءَ مان نهاريندي هُن چيو، ”ڏس آئون ٻيهر ڪِري پيو آهيان.“

بهرحال لينن جي سارسنڀال لاءِ مون کي سندس پر وارو ڪمرو مليو، جتي گهنٽي بہ لڳل هئي. گهنٽيءَ جو بٽڻ، لينن جي بستري تي لڳل هيو، تہ جيڪڏهن ڪيس ڪنهن شئي جي گهرج ٿئي، تہ مون کي سڏي وٺي. آئون انهيءَ گهنٽيءَ کي پنهنجي وهاڻي هيٺان يا پنهنجي بستري لڳ رکيل ميز جي خاني ۾ رکي ڇڏيندي هيس، تہ جيئن ٻيو ڪوبہ ان جو آواز نہ ٻڌي سگهي. ڇو تہ خود لينن جون ئي اهڙيون هدايتون مليل هيون.

لينن جي ڪمري ۾ گڏيل فارمن جي موضوع تي (جيڪو ان دور ۾ سندس پسنديده عنوان هيو) ڍاڍا ڪتاب رکيل هئا. مهيني کان پوءِ ڊاڪٽرن ڪيس پڙهڻ ۽ سيڪريٽريءَ کي هدايتون ڏيڻ جي اجازت ڏني (ڇاڪاڻ تہ سندس طبيعت ڪافي سڌري چڪي هئي)،تہ مون تي اها ڊيوٽي هنئي وئي، تہ

اهو ڏسان ته مختلف ماڻهو مقرر ڪيل ٽائيم کان وڌيڪ ته اتي ڪونه ٽا ويهن ۽ ڊاڪٽر جي هدايتن جي پيڪڙي ته ڪونه ٿي ٿئي. پوءِ جڏهن آئون هدايتن موجب پنهنجا فرض ادا ڪندي هيس، ته هو ڪاوڙ ۾ ڪڏهن ڪڏهن چئي ڏيندو هيو، ته ڊاڪٽر ڇا به چون پر ڪڏهن به ڪيس سوچڻ کان باز نٿا رکي سگهن. درحقيقت اهوئي ڪم هيو، جيڪو هو سدائين ڪندو رهندو هيو، بظاهر ته هو بستري تي سمهيل نظر ايندو، پر حقيقت ۾ سندس دماغ ڏور ڪنهن هنڌ معاملا سلجهائڻ ۾ لڳو پيو هوندو هئو.

ڪو وقت اهڙو به آيو جو هو رات جو سمهي نه سگهندو هيو. ڊاڪٽر کيس آرام ڪرائڻ لاءِ جتن ڪندا هيا. کيس تسليون ڏيندي، پروفيسر ڪرامر چوندو هيو: "ولاديمير ايليچ سائين، خوش رهو. اسان تي اعتماد ڪيو، جيئن آئن مان ٻچا ڦٽي نڪرڻ ۾ ڪجھ عرصو لڳي ويندو آهي، تيئن ٿورڙي وقت ۾ ئي اسان توهان کي بيماريءَ مان ڇاڪائي ۾ آئينداسين ۽ توهان نيڪ ٿي ويندؤ!"

پر لينن کي اهي تسليون ڪونه وڻنديون هيون، هو هميشه سوچيندو رهندو هيو. هو ڏور خلائن جي ويرانين ۾ نهاريندي لڳندو هيو، ته ڄڻ ته ڪو حساب حل پيو ڪندو هجي. سندس انهيءَ عادت ڪري، هو ڪنهن جي ٿو ٻڌي!! اها سندس عادت هئي ته جيڪڏهن هڪ ڀيرو هن ڪجھ ڪرڻ جو فيصلو ڪيو، ته جيستائين ان کي پورو نه ڪندو تيستائين بس نه ڪندو.

هو جڏهن به ڪا ضرورت محسوس ڪندو هئو، ته مون کي سڏرائي وٺندو هئو. اهڙيطرح سان ٻه مهينا پيهر به آئون سندس پرگهور لهندي رهيس، پر ساڻس اهو عرصو به اک ڇنب ۾ گذري ويو.

ٽئي مهيني جي آخر ڌاري سندس طبيعت ڪافي سڌري وئي. انهيءَ دوران آئون ڏاڍو ٿڪجي پئي هيس، تنهن ڪري رات جي ڊيوٽي کان پوءِ واپس موٽي ويندي هيس. ماريا الينيچنا انهيءَ ڳالھ کي محسوس ڪندي "پهرين ماسڪو اسپتال" ۾ وئي ۽ هڪ اهڙي نرس کي وٺي آئي، جنهن اڳ لينن جي تيمارداري ڪئي هئي، جنهن ٿي اچي مون کان ڊيوٽي ورتي، تنهن کان پوءِ آئون واپس پنهنجي گهر پهتس. مون پنهنجي زندگي ۾ ڪيترائي نازڪ مريض ڏٺا آهن، پر ڪنهن کي به لينن جيڏو حساس، بردبار ۽ دلير نه ڏٺو. هو پنهنجي نرسن جو هميشه ٿورائتو لڳندو هيو ۽ سندس آرام لاءِ جيڪا به چڱي ڳالھ ڪبي هئي، تنهن جي ساراه ڪندو هيو. هو نرسنگ واري ڪم جي ڪنهن زبردست جسماني مشقت واري ڪم سان ڀيٽ ڪندي، اڪثر چوندو هيو: "جسماني

پورهيو ڪندڙ پورهيت ڪي، زبردست بار ڪي هِتان ڪان هُتي پهچائڻو هوندو آهي نہ! پر توهان ڪي تہ مون ڪي هوڏانهن هوڏانهن مُنتقل ڪرڻو ٿو پوي، خيال رکڻو ٿو پوي. ڇا اهو بہ ايڏو ئي ڏکيو ڪم ڪونهي."

انهيءَ ڪان پوءِ ماريا مشڪاروونا چپ ٿي وئي. ٻاهر سُهائي جي مهل هئي ۽ آهستي آهستي صبح ٿي رهيو هيو. وارڊ ڪان ٻاهر لڳل ننڍڙيون ٻتيون هڪيئي پٺيان ٻرنديون ويون، ڇو جو مريض ننڊ مان جاڳندا ٿي ويا، ۽ ڪين نرسن جي مدد جي ضرورت هئي.

(اپريل 1928ع ۾ لکيو ويو)

فرانز ڪافڪا

جـم: 3 جولاءِ 1883ع
لاڏاڻو: 3 جون 1924ع

فرانز ڪافڪا اڄ کان تقريبن هڪ سؤ ڇهه سال پهرين 3 جولاءِ 1883ع ڌاري چيڪوسلاويڪيه جي شهر پراگ ۾ ڄائو ۽ جون 1924ع تي سلهه وگهيءَ سندس لاڏاڻو ٿيو. سندس جمر ۽ موت تائين جيڪي به تصويرون ۽ پورٽريٽ موجود آهن، انهن مان هن جو تاثر هڪ ننڍي نيڻي ۽ سدا بهار شخص وارو ملي ٿو. جيئن ڪجهه اديب سدائين جوان رهندا آهن، تيئن کو ادب ۽ تحريرون به اهڙيون هونديون آهن، جيڪي پنهنجي جنمر کان وٺي، وقت گذرڻ سان هميشه سونهن پريون ٿينديون وينديون آهن. اهڙي طرح هڪ صدي يا ڪجهه وقت کان پوءِ، اسين اڄ به مسلسل سندن شخصيت جو پيڇو ڪندا

رهندا آهيون.

"بنديخانو"، "آزمائش" ۽ "محل" ڪافڪا جون اهڙيون ڪهاڻيون آهن، جن جي متعلق اسان کي پوري ڄاڻ آهي. هي اهڙيون تخليقون آهن، جيڪي مستقبل جي آگاهي ڏينديون رهن ٿيون. ڪافڪا جون گهڻيون تخليقون سندس موت کان پوءِ ڇپيون. پر جڏهن اهي لافاني شاهڪار خلق ٿي اکين اڳيان آ بيا ته علم دوستن هٿان گهٽ ۾ گهٽ پوئين اڌ صدي ۾، لاتعداد دفعا ڪيس "ڳجهه جو علم رکندڙ" ۽ "الله واري" جهڙا خطاب ڏنا ويا.

پر حقيقت اها آهي ته ڪافڪا جو قد ٿلهن خطابن ۽ تعريفن کان گهڻو مٿي آهي. سندس تحريرن ۾ انساني ڪرب، زندگي جي ذلتن ۽ اندر جي اُپٿار کي، ايڏي ته گهري ۽ شديد انداز ۾ بيان ڪيو ويو آهي، جو بعضي ته ائين ٿو لڳي، ته ڄڻ ته هو اسان جي رازن جي چوري ڪندي اهي شيون لڪ ۾ اسان جي اکين آڏو آڻي ٿو رکي، جيڪي خبر ناهي ته لاشعور ۽ تحت الشعور جي پاتال ۾ ڇهتيل ۽ لڪل هيون. جن تي شعور ۽ آگهي جي روشني پوندي ئي انڌيرو هٽجيو وڃي. ۽ دل بار بار انهن خيالن کي پڙهڻ تي زور وجهي.

سندس شخصيت جي مٿان لکيل هيءُ تاثر فرانس جي مشهور اديب موريس نادو جو آهي، جيڪو جڳ مشهور رسالي *La Quinzaine litteraire* جو 1966ع کان وٺي ناشر ۽ چيف ايڊيٽر رهيو ۽ *Letters Nowells* جهڙي ادبي مخزن جو 1923ع کان روح روان رهيو.

سنڌيڪار

جيڪڏهن هو پراگ جو رهواسي نه هجي ها، ته ڪجهه به نه بڻجي سگهي ها. پراگ ئي اهڙو شهر هيو، جتي هن جو جنم، موت ۽ قبر موجود آهن.

انهيءَ ڳالهه جو مڙئي خير آهي، ته هو يهودي يا جرمن هيو، (حالانڪ سندس لکتون جرمن ادب جو اڻٽٽ ڀاڱو آهن) اصل ۾ اهم ڳالهه آهي ته هو پراگ جي پيدائش هيو. جيڪڏهن ڳالهه انصاف جي ڪجي ته هو نه چيڪ هيو ۽ نه ئي يهودي يا جرمن- پر جي مسئلو "هجڻ" جو ئي آهي، ته پوءِ هو انهن ٽنهي ورثن جو امين هيو. هو جرمنيءَ جي حڪومت هيٺ پراگ شهر ۾ رهندڙ اهڙي يهودي ٽورائيءَ جو ڀاتي هيو، جيڪا انهيءَ شهر ۾ رهندي، پنهنجن ٻارن کي تعليم پرائڻ لاءِ جمنازيم (جرمن اسڪول) ۾ موڪليندي هئي.

هڪڙي نگاهه سندس هم عصر عالمن تي ته وجهو! 'جاروسلاف هازيڪ' جيڪو ڪٽر چيڪ ٿي رهيو، 'فرانز ورفيل' جنهن جي آسٽريائي هجڻ تي ڪنهن کي به شڪ ڪونهي ۽ 'ميڪس براڊ' جيڪو هڪ سرگرم يهودي ٿي گذريو آهي، تن جي زندگيءَ تي نظر وجهڻ کان پوءِ محسوس ائين ٿو ٿئي، ته هو هڙئي پنهنجي سڃاڻپ ڪنهن نه ڪنهن برادريءَ سان ڪرائڻ تي ڳنڍ ڏيو ويٺا هئا. جيتوڻيڪ آخري ڏينهن ۾ پنهنجي اندر ۾ موجود يهوديت کي اڀپورو محسوس ڪندي، ڪافڪا عبراني زبان سکڻ ۾ جنبي ويو، پر تڏهن به انهيءَ ۾ تر جيترو به شڪ ڪونهي، ته هو بذات خود هڪ مڪمل برداريءَ کان گهٽ نه هيو. سندس جرمن زبان جو لهجو ڪڏهن پوئتي پيل ٻهراڙين جي ماڻهن وانگر هوندو هيو، ته ڪڏهن زبردست عبور ۽ گهرائيءَ سان جرمنيءَ ۾ ڳالهائيندي، هو ڄڻ ته گوئٽي جو ويجهو يار لڳندو هيو.

انهيءَ سُڌ هوندي به جو ڪافڪا ۽ ويانا يا برلن وارن جي "اظهاريت پسندي" ۾ ڪابه مشابهت ڪونه هئي، ته پوءِ سوال پيدا ٿئي ٿو ته اُهي ڪهڙا ادبي اثر هيا، جنهن سندس وجود جي بيهڪ مضبوط ڪرڻ ۾ مدد ڏني؟ انهيءَ جو جواب ۾ اثر ٻه شخص، يعني هڪ فرانس جو فلابيئر ۽ ٻيو انگلينڊ جو چارلس ڊڪنس آهن، جن جي هن جي شخصيت تي گهري ڇاپ آهي.

ميڪس براڊ جيڪو سندس هڪ وفادار دوست هيو (جنهن جي وفاداري غداريءَ تي وڃي پوري ٿي جنهن مان ڪافڪا کي موت کان پوءِ مشهوري ملي) تنهن سان ملڻ کان پوءِ، ڪافڪا کيس هڪ ناول لکڻ ۾ مدد ڪرڻ جي خواهش ڏيکاري، پر اها اَڃ سود مند ثابت ڪونه ٿي سگهي. پر تڏهن به هن دل نه هاريندي، پنهنجي سر ٻه ڪتاب "هڪ جدوجهد جو قصو" (1905) ۽ "هڪ ڳوٺاڻي وهانءَ جي تياري." (1907) لکي ورتا. انهيءَ وچ ۾ هن "قانون" جي علم ۾ ڊاڪٽريٽ جي سند به حاصل ڪري ورتي، تنهن ڪري کيس هڪ وڏيو ڪندڙ ڪمپنيءَ ۾ اهم ۽ ذميواريءَ ڀري نوڪري به ملي. ان

جي باوجود سندس تصنيفن ۾ ڪا ڪسر پنتي ڪونہ بچي ۽ اڄ بہ اهي ڪافڪا جي منفرد انداز جي جهلڪ طور ڄاتيون وڃن ٿيون.

بهرحال هن جڏهن بہ لکيو تہ پنهن ڳالهين جو گهڻو ڌيان رکيو، جن منجهان پهرين وقت جي موجودگي ۽ ٻي آسپاس جي ماحول جي بهتري. شايد انهيءَ ڪري سندس مرتبي کان پوءِ هن جي اڪثر ٽيڪاٽپڻي ڪندڙن، سندس زندگيءَ جي کيل کي آتما ودياڻي (Metaphysical) قرار ڏنو، پر پوءِ بہ سندس سڃاڻپ غير طبعي ڪونہ هئي. هڪ اهڙي شخص جي زندگي ڄجو وهنوار، جنهن جي اندر ۾ هڪ اهڙي ڪائنات لڪل آهي (جنهن کي هو سرِ عام پڌائي نٿو سگهي)، سو نہ رڳو پنهنجي اباڻڪي گهر جي سارسنڀال جو بار سر تي کنيو پيو گهمي، پر کيس ويمي جي ڪاروبار سان بہ منهن ڏيڻو آهي. جڏهن تہ پنهنجي شوق کي فقط تڏهن ٿو پورو ڪري سگهي، جڏهن سڄو لوڪ ننڊ ۾ اگهور ۾ ستل هوندو هيو. ۽ وڏي ڳالهہ تہ ان ٿوري وقت ۾ بہ هو ننڍيون ننڍيون ڳالهيون جن جون ڪڙيون گهڙيءَ گهڙيءَ ٽٽي ٿيون پون ۽ اک ڇنڀ ۾ جڪڙ جي سگهندڙ ڪا ڇرير ۽ انتهائي اهم پر تيزيءَ سان بدلجندڙ صورتحال کي، هو نهايت ئي ڌاهپ سان سوجهي وٺي ٿو. اهي شيون اسان کي ڪافڪا جي ڊائري ۾ درج ٿيل مختلف ترڪيبن ۾ ملن ٿيون، جن ۾ وقت جي گهڻتائيءَ تي بيزاري بہ ظاهر ڪيل آهي، تہ انهيءَ ڳالهہ جي ڊانهن بہ شامل آهي، تہ جيڪو ڪم کيس سونپيو ويو آهي سو هو مڪمل نٿو ڪري سگهي. انهيءَ کان سواءِ ساڻس گڏ هلندڙ خوفناڪ مٽي جو سور ۽ شديد يڪسانيت پڻ موجود آهي. سندس پهريون ڪتاب "مراقبو" بہ تڏهن وڃي (1912) ڇپجي سگهيو، جڏهن ميڪس براڊ ساڻس موڪلن گذارڻ کان پوءِ مٿس ڇپائڻ لاءِ زور بار وڌو.

1912ع جو سال ڪافڪا لاءِ ڏاڍو اهم هيو. جنوري ۾ هن "گم ٿيل شخص" جي سري سان پنهنجي ڪتاب جا پهريان باب لکي ورتا، جنهن کي پوءِ "آمريڪا" جو نالو ڏنو ويو. آگسٽ ۾ ميڪس براڊ سان رهندي مستقبل ۾ ٿيندڙ مڱينديءَ، فيلس بوئر سان سندس ڏيٺ ويٺ ٿي. 22 ۽ 23 سيپٽمبر جي وچ واري رات ۾ هڪساهيءَ ۾ هن پنهنجو ڪتاب "فيصلو" لکي پورو ڪيو ۽ نومبر ۽ ڊسمبر ڏاري، هن هڪ ٻيو شاهڪار "دل جي دنيا" لکي ورتو. "گم ٿيل شخص" واري ڪتاب ۾ هن اها حقيقت مڃي، تہ غير ارادي طور تي انهيءَ ڪتاب ۾ ڊڪنز جي خيالن جو ورجاءُ نظر ايندو. هن جو ڪتاب "مڱيندي" درحقيقت اُنهن 500 خطن جو مجموعو آهي جيڪي هن انهيءَ عورت ڏانهن

لکيا، جنهن سان سندس وهانءَ ڪرڻ جو خيال هيو، پر آخرڪار هو پاڻ کي شاديءَ لاءِ آماده نہ ڪري سگهيو، نيٺ رُساءَ پرچاءَ ۾ ها، نہ ڪرڻ کان پوءِ، 1917ع ۾ سندس مڱڻو هميشہ جي لاءِ ٽٽي ويو. هنن ڪتاب ۾ هڪ اڇرج ڀري نفسياتي صورتحال نظر اچي ٿي، جنهن ۾ هو انجام ڪندي ۽ ٽوڙيندي هڪ عجيب ڪيفيت جو شڪار ٿيل لڳي ٿو.

رات وچ ۾ ڪتاب "فيصلو" لکڻ کان پوءِ خوشيءَ مان ٽڙندي هن لکيو آهي: "خوفناڪ دٻاءَ ۾ لطف ۾ رهندي منهنجي اڳتو ڪهاڻي ايئن اُڀجندي وئي، جڻ تہ آئون پاڻيءَ جي مٿان هلندو پيو وڃان. هر ڳالهہ کي ڪيئن بيان ٿو ڪري سگهجي، ڪيئن تہ هر شئي ۾ هر عجيب تصور لاءِ هڪ عظمت ڀري آڳ منتظر هجي ٿي، جنهن ۾ اهي ٻڏندا فنا ٿيندا پيا وڃن ۽ وري اڀري زنده پيا ٿين.... اهوئي اڪيلو طريقو آهي جنهن سان ڪا تحرير جنم وٺي ٿي. اهڙي سپردگي ۽ تن ۽ من جي ڪشادگيءَ کي ساڻ ڪري، نوجوان فلابيئر جي آواز کي ٻڌي ٿو سگهجي، جو تہ هن پنهنجي خطن ۾ بہ اهڙائي لفظ استعمال ڪيا آهن."

حقيقت تہ اها آهي تہ لکڻ وارو عمل خدائي ۽ شيطاني ٻنهي طريقن سان ٿي سگهي ٿو. ڪافڪا اندر جي پاتال ۾ وڃي گنهگاريءَ وارين سرگرمين ۾ سلهاڙيل راڪاسن کي، اکين اڳتو آڻڻ جي وڪالت ٿو ڪري. فن جي باري ۾ پنهنجي هڪ تحرير "هڪ شاديءَ جي نسبت" ۾ هن لکيو آهي تہ فن بابت هر فنڪار جو رايو وٺس مختلف هوندو آهي. فلابيئر وانگي هو انهيءَ ڳالهہ کان باخبر هيو، تہ "فن زندگي نہ پر ڪا اهڙي جڳهہ آهي جتي اونداهي پولار ۾ سواءِ ڪنهن اڳواٽ ڄاڻ جي، روشنيءَ جي ڪرڻن کي قابو ڪري سگهجي ٿو." انهن ترورن مان انهيءَ "سچائي" جو انڪشاف ممڪن ٿي پوندو آهي، جنهن جي چوڌاري ان ٻيو کان تہ مٿان سچائي پاڻ کي ساڙي نہ وڃهي، حفاظت ڪندي فن پنهنجيا پر پکيڙي اڏامندو وتندو آهي. جو تہ جيڪڏهن سچائي پاڻ کي اڪارتو ڀسم ڪري وجهندي، تہ بنا ڪنهن ڪارج جي ختم ٿي ويندي، جڏهن تہ گهرج انهيءَ شيءِ جي آهي تہ سچائيءَ جي اندر لڪل قوتن کي سجاڳ ڪيو وڃي ۽ ڪيس انهيءَ خول مان ڪڍي ٻاهر ڪجي، جنهن اندر هن پنهنجي جوهر کي ويڙهي لڪائي رکيو آهي."

ڪافڪا جي سؤ سال جنم ڏڻ تي ملهايل جشن جي موقعي تي جن ويچارن جو اظهار ڪيو ويو، تن مان تہ ايئن ٿو لڳي تہ ڄڻڙو هڪ اديب جي روپ ۾، ڪافڪا جي حيثيت سندس لکيل ڪهاڻي "آزمائش" جي هڪ

مصنف جيتري مس ٿي وڃي بيهي. ڪهڙي خبر ته هي پهلو سندس شخصيت متعلق اڳين تصورن جي پيٽ ۾ وڌيڪ صحيح هجي." مئڪس براڊ جي تصور وارو ڪافڪا، جيڪو فقط رهبانيت تائين محدود آهي، هڪ صوفي لا ڪوفي ڪافڪا، جيڪو ڪنهن وقت شادي لاءِ هڪ اڻٽيو اميدوار هيو، آندري بريٽن وارو ڪافڪا جيڪو "پيانڪ مزاح" تي عمل ڪندي نظر اچي ٿو ۽ ڪامو جو ڪافڪا، جيڪو هر وقت "بيهودگيءَ" جو پر چارڪ آهي. انهن کان سواءِ سندس شخصيت جا ٻيا رخ به آهن. جن مان هڪ اهڙو به آهي جنهن بابت 1945ع ۾ هڪ اخبار، ڪافي سنجيدگيءَ وچان اهو سوال رکيو هيو ته: ڪيس ناس چو نه ڪيو وڃي، ڇو ته هو زندگي بخشيندڙ ٻين ڪيترن ڪارج پرين شين کان نوجوانن جي ڌيان کي هٽائڻ جي ڪوشش پيو ڪري. اخبارن جي "انهيءَ عالمانه راءِ" جي درستگي جو مثال، سندس هڪ مشهور جملي مان به ملي ٿو، جيڪو هن پنهنجي ڊائريءَ ۾ لکيو هيو: "هر اها شيءِ جيڪا ادب نٿي سڏجي مون کي بيزار ٿي ڪري وجهي ۽ مان ان کان نفرت ٿو ڪريان." سوال اهو ٿو پيدا ٿئي ته آخر هو ڪهڙي قسم جو اديب هيو؟ انهيءَ جو جواب فرانس جا نقاد موريس بلانڪو ۽ زان استارو نيسڪي ڏيندي چون ٿا، ته تفاوت انهيءَ حقيقت منجهه تاڪيل آهي، ته پنهنجي ناولن جو موضوع ڪافڪا پنهنجي سِر آهي. سندس خلقيل ڪردار ايتري حد تائين ڪافڪا جي شخصيت جا مثيل روپ آهن، جو انهن جي نالن جا پهريان ڪر ئي سندس سڃاڻپ لاءِ ڪافي آهن.

ڪافڪا نه فقط پنهنجي چوڌاري موجود سچائين کي چٽو ڏسي ٿو، پر پنهنجي اندر ۾ به سندس نگاهه گهري ۽ واضح آهي. ايتريقدر جو روزاني زندگيءَ ۾ نيون جنم وٺندڙ سچايون به ڪانٽس ڳجهيون ڪونهن. ۽ دراصل اهي وضاحتون ئي اسان کي خوفزده ٿيون ڪن، ڇاڪاڻ جو پنهنجي اکين جي ذريعي جنهن دنيا کي نئين رخ سان سيڪاريو ۽ پڙهايو آهي، سا اصل ۾ ڪافڪا جي پنهنجي منفرد دنيا ئي آهي.

جيئن سندس تحريرن جي باري ۾ هرڪو پنهنجي منهن راءِ ڏئي ٿو، اڄ سؤ سالن کان مٿي عرصو گذرڻ کان پوءِ، ڪافڪا جي شخصيت بابت به صورتحال ساڳي آهي. سندس هڪ روپ، جنهن ۾ هو سلهه جي هڪ سينيٽوريم ۾ پنهنجي خطائن جي ڪري بيماريءَ کان تباهه ٿي چڪو آهي. جيڪو حياتيءَ جي راهن تي هلندي ڪنهن ڪاميابيءَ جي جهلڪ پسڻ بدران ۽ زنده رهڻ واري خواهش ۾ ڪامياب ٿيڻ بجاءِ، سلهه وگهيءَ موت ڏانهن سري هيو آهي.

جڏهن ته بيماري بڇڙائيءَ جي علامت بڻجي متس ٿهڪ ڏئي رهي آهي، جنهن کي هن پنهنجي قلم سان ختم ڪرڻ جي ڪوشش پئي ڪئي. پر وري پڻ هنڌِ پيون "خبرون" به آهن. جن موجب هو هڪ سگهارو نوجوان آهي، جنهن پنهنجي ناول "آزمائش" جو پهريون باب پڙهندي، دوستن کي ڪلاڪن ڪلاڪ اڏ مٺو ڪري ڇڏيو هيو. ڪافڪا جي لکڻين ۾ مايوسيءَ جي بنيادي عنصر طور تي موجود هجڻ جو اقرار ڪندي، سندس هڪ دوست چيو آهي: "ڪافڪا وٽ پنهنجي بچاءَ لاءِ ڪجهه هٿيار موجود هيا ۽ اهي آهن چرچو ۽ يوگ". هو "اميديت جي آخري فتح" جي دعويٰ ڪندي، ڪڏهن به ڪا هٺڪ يا هٻڪ محسوس نه ڪندو هيو. منجهس زبردست ادبي مسيحائي سگهه موجود هئي. مذهبي تشريحن کي پري هٽائيندي ڪافڪا پنهنجي دوستن کي، ڪنهن اهڙي شڪتيءَ جو تاثر ڏيڻ ۾ ڪامياب ٿيو، جنهن موجب ڪيس رحم جي ڪابه ضرورت ڪانهي. بلڪ هن کي ته ڪنهن اهڙي وٽ جي گهرج آهي، جيڪا اسين انهن ماڻهن جي لاءِ هٿ ڪريون ٿا، جيڪي پنهنجي ۽ ٻين جي بڇڙائيءَ جو جائزو وٺي سگهڻ جي جرئت رکن ٿا. نه رڳو ايترو پر ان کي شڪست فاش ڏيڻ لاءِ ڀرپور جدوجهد به ڪن ٿا.

ڪافڪا جي 1910ع ۾ لکيل ڊائريءَ جي هڪ ورق ۾ لکيل آهي ته: آئون پنهنجي جسم ۽ ان سان لاڳاپيل آئيندي مان مايوس ٿي انتهائي فيصلہ ڪن انداز ۾ لکان پيو: "جڏهن مايوسي پنهنجو پاڻ کي ايڏي پڪ ۽ يقين سان پيش ڪري ٿيءَ پاڻ سان واڳيل هر شئي سان انهيءَ جي حيثيت ايتري ته جڙيل آهي، جيئن ڪنهن سپاهيءَ سان۔ جيڪو پوئتي هٽڻ کان پوءِ پنهنجو پاڻ کي ذرا ذرا ڪري ٿو وجهي. ته پوءِ اها حقيقي مايوسي هڪدم ۽ هميشہ لاءِ پنهنجي منزل حاصل ڪري وٺي ٿي." (هتي اها ڳالهہ ثابت ٿي وئي ته فقط پهريون جملو ئي درست هيو).

هُن هڪ ڀيرو لکيو هيو: "ادب جي ذريعي ملندڙ راحت ڏاڍي عجيب ۽ پراسرار هوندي آهي." ڇا ان جو سبب اهو آهي ته "ڇڙو ادب" ئي اُها وٿ آهي، جيڪا پنهنجي پاڻ کان ڪا مدد نٿي گهري، جيڪا هڪ هنڌ بس ڪري ويهي نٿي رهي. ڇا ادب هڪ راند سان گڏوگڏ ناميديءَ جو ٻيو نالو آهي؟ اتي ڪافڪا جي هڪ پئي دوست جا خيال به پيش ڪنداسين. جنهن جي بقول: اها مايوسي پيدا ڪندڙ راند ڪافڪا جي موت جو اڪيلو ۽ بنيادي سبب هئي.

بهرحال عجيب ڳالهہ آهي جو لکڻين جو ذريعي پنهنجو پاڻ کي تباهہ ڪرڻ جي ڪنهن شخص جي ڪوشش، اڳتي هلي اسان لاءِ هڪ سگهاري تعمير جو

روپ اختيار ڪري وٺي ٿي، ۽ پنهنجي اٽپورڻي هجڻ جي باوجود ڪيڏي نه مضبوط آهي! پر پوءِ به اهي مونجهارا آخر تائين جاري رهيا. ايستائين جو پنن مهينن جي اندر ئي بيماريءَ هڪ اهڙي جسم کي چٽي ڦٽو ڪيو، جنهن اڳتي هلي ڏسڻ جي سگهه به وڃائي ڇڏي. انهيءَ هوندي به ڪافڪا جڏهن پنهنجي نوجوان سنگتياڻيءَ 'ڊورا ڊائمان' جي هٿن ۾ آخري پساه کنيا، ته هو انتهائي پرسڪون هيو. مرڻ کان ڪافي ڏينهن اڳ، هن مئڪس براڊ کي پنهنجي مسودن کي ساڙڻ جي هدايت ڪئي. براڊ ايئن ڪرڻ وارو ئي هيو، پر 3 جون 1924ع تي جڏهن ڪافڪا دنيا ۾ باقي نه رهيو هيو، ته هن ڪافڪا جي لکڻين کي پوئتي بچائي رکڻ جو فيصلو ڪيو. جو ته ڪيس اهو احساس ٿيڻ لڳو هيو، ته فرانز ڪافڪا هڪ نئين ڊنگ ۾ اُڀري رهيو آهي. ۽ اهوئي اهڙو فيصلو هيو، جو هو بعد ۾ پڙهندڙن جي بيشمار نسلن لاءِ دنيا ۾ موٽي آيو.

ولاديمير مايا ڪووسڪي

ڄم: 19 جولاءِ 1893ع
لاڏاڻو: 14 اپريل 1930ع

اسپيوتنڪ جي ايڊيٽر پاران:

ولاديمير مايا ڪووسڪي (1893ع- 1930ع) ويهين صديءَ جو پهريون شاعر هئو، جنهن پنهنجي لازوال ذات کي سوشلسٽ انقلاب لاءِ ارپي ڇڏيو. هن پنهنجي فهميدي، پرجوش ۽ اثرائتي شاعريءَ کي، گهٽين تائين آڻي، ڪيس انساني سگهه جو اُتم اظهار بڻايو. هو هميشه پاڻ کي ’سرواڻ عوام کي اُياريندڙ ۽ واڪا ڪندڙ‘ سڏيندو هئو ۽ انهيءَ تصوّر هيٺ هو ماڻهن جي دلين تي راڄ ڪندو رهيو. جيتوڻيڪ مايا ڪووسڪيءَ بابت اهو تصور بالڪل دُرست آهي، پر پوءِ به ان منجهه سندس شخصيت جو مڪمل تاثر ملڻ مشڪل آهي. مايا ڪووسڪي هڪ اڪيلو، متضاد ۽ رسمن رواجن کان

متاثر ڪندڙ ڪردار هئو. پنهنجي جوانيءَ جي ڏهاڙن ۾ هو ريڪايت ۽ آئينڊي پرستيءَ (Cubism) جي اثر هيٺ رهيو، جن جي پُٺيان ويهين صديءَ جي جديديت واري جمالياتي ذوق سان ڀريل فئشني نعري: 'پراڻي فن جا ڪنڌاڪٽو ۽ اُن ڪي اسان جي اڳڀوڻ مان اڇلائي ڦٽو ڪريو' جي طاقت سمايل هئي. پر جلد ئي هن پنهنجي انهيءَ چُڪ کي محسوس ڪري ورتو ۽ باقي سڄي حياتي عشقيه شاعر رهيو. پوءِ اڳتي هلي، جڏهن ڪِن سببن جي ڪري،هن جاٽي واٽي پنهنجي عاشقاڻي شاعريءَ کي پاسيرو رکي، سياسي شاعريءَ کي اهميت ڏني، ته نتيجي ۾ پڇاڙيءَ ۾،هو هڪ اهڙو شاعر وڃي بچيو، جيڪو چاهڻ جي باوجود پنهنجي اندر جي اُڌمن کي بيان ڪرڻ کان وانجهيل رهيو.

سندس ذاتي زندگي،.هنُ جي تخليقن جي پيٽ ۾ ڪا گهڻ ڏکي ڪانهي. "لليا" ۽ "اوسپ برڪ" سان سندس واسطيدارين، ڳلا سان ڀريور افواهن کي جنم ڏنو، جيڪي اڄ تائين جاري آهن. ايئن ئي هن شاعر جي 'اڪيلي محبت'، يعني ِلليا برڪ واري قصي ۾ محسوس ٿيندو. بهرحال، سندس زندگيءَ ۾ ٻيون عورتون به شامل آهن، جن مان هڪڙي اداڪارا 'ويرونيڪا پولونسڪايا' (جنم- 1908ع) آهي. جيڪا سندس آخري نلوري سال ۾، هن جي سيني کان ويجهي سنگتياڻي رهي.

1938ع ۾ لکيل ويرونيڪا جون يادگيريون آهن، جيڪي مايا ڪووسڪي ميوزم جي دستاويزن ۾ هٿيڪيون ڪيل آهن، اهي ويجهڙائي ۾ ظاهر ٿيون ۽ نقادن ۽ ليکڪن جي هڪ ننڍڙي رسالي 'ووپروسي جرنل' ۾ ڇپيون آهن.

- ايڊيٽر

منهنجي حياتيءَ جو انتهائي ڏکيو ۽ خوشين ڀريو سال

13- مئي 1929ع تي ريس ڪورس گرائونڊ ماسڪو ۾ منهنجي ملاقات مايا ڪووسڪيءَ سان ٿي. اسان جي ڏيٽ ويٽ 'اوسڪ برڪ'(1) جي معرفت ٿي هئي. جنهن سان منهنجي واقفيت اُن وقت ٿي، جڏهن لليا برڪ جي هدايتن هيٺ ٺهندڙ هڪ فلم ۾ مون ڪوڪردار ادا ٿي ڪيو. جڏهن مايا ڪووسڪي اسان ڪان موڪلائي هليو ويو ته اوسڪ برڪ چيو: "ولوديا جي حيرت ڀريي وجود کي ته ڏسو، آهي ڀاري ماٺهو پر ٽنگون ڏاڍيون ننڍيون اٿس."

بلڪل پهرين نظر ۾، مايا ڪووسڪي پنهنجي اڇي ڪوٽ ۽ هيٺ سُرڪيل ٽوپي ڪنيو، لٺ کي هٿ ۾ ڦيرائيندي، ڏاڍو ڪل جوڳو لڳو. مون ڏانهس ڀيهر ڏيان، سندس بي مثال بلند آواز ۽ ڳالهائڻ جي ادا کي ڏسڻ کان پوءِ ڏنو. سندس متعلق انهيءَ تصور اُڀرڻ کان پوءِ، مون کي ساڻس ورتاءُ اختيار ڪرڻ ۾ ڏاڍي دقت ٿي ۽ سوچڻ لڳيس ته هن ماڻهو سان ڪيئن پيش اچجي.

پوءِ "ڪاتائيف"، "اوليشا" - "پلنياڪ" (جڳ مشهور سوويت لکاري- ايڊيٽر) ۽ ماسڪو آرٽ ٿيئٽر جو اداڪار "يانشن"، جيڪو اُن وقت منهنجو مڙس به هئو، سي سڀ مون ڏانهن آيا ۽ اسان سيني گڏجي اُها شام ڪاتائيف جي گهر گهارڻ جو فيصلو ڪيو.

خبر ناهي ته ڇو اُتي اسان پنهي هڪٻئي لاءِ يڪدم پنهنجائپ محسوس ڪئي ۽ منهنجا حوصلا وڌندا ويا. بهرحال اُنهيءَ شام کي مجموعي طور تي، هڪ ڪامياب شام چئي سگهان ٿي. اُتي ئي مايا ڪووسڪيءَ مون کان پڇيو هو: "تون پاڻ ۾ ڪهڙي نموني مختلف تبديليون آڻي ٿي وڃين؟ اڄ صبح ريس گرائونڊ ۾ ته ڇيڪري ڪنيا پئي لڳينءَ ۽ هاڻي- ڏاڍي خوبصورت..."

هن گڏجاڻيءَ کان پوءِ اسان سڀاڻي لاءِ ٻيهر ملڻ جو فيصلو ڪيوسين.

ٻئي ڏينهن ملاقات کان پوءِ، ٻاهر چڪر چاڙيءَ تي نڪري وياسون. هو مون کي گذريل ڏينهن واري مايا ڪووسڪيءَ، (جيڪو ٻين ليکڪن جي وچ ۾ اُڀهرو، بڙواتي ۽ ڪٽراڳي پئي لڳو)، کان بلڪل مُتبل نظر آيو. هُن منهنجي طبيعت کي سمجهندي، حيرت ۾ وجهڻ تائين نزاڪت ۽ نرميءَ جو مظاهرو ڪندي، فقط عام دلچسپيءَ جي شين بابت ڳالهايو. هُن مون کان ٿيئٽر بابت احوال ورتو ۽ لنگهندڙ واٽهڙن ڏانهن ڌيان ڇڪائيندي، ٻين مُلڪن بابت ڳالهيون ٻولهيون ڪيون. گهٽيءَ ۾ ڪيل مختصر گفتگو مان ئي مون سندس

(1) لليابرڪ مايا ڪووسڪيءَ جي محبوبا هئي، جيڪا ساڻس گڏ رهندي هئي ۽ اوسپ برڪ لليا جو مائٽ هو، جيڪو هڪ فنڪار هو.

سچيتائيءَ سان ڀرپور طبيعت ۽ فنڪاراڻي ذهن جو اندازو ڪري ورتو.

ساٽس گڏ گهمندي، مون پاڻ کي پابندين کان وانجهيل ۽ سرور ۾ ڀريل محسوس ڪيو. ان وقت منهنجي دل جهومڻ لڳي ۽ مون مڪمل بي خوديءَ ۽ مدهوشيءَ ۾ وڪوڙجندي، چاڻي ورتو ته هو آسانيءَ سان منهنجي زندگيءَ ۾ داخل ٿي سگهي ٿو- هاڻي ته 'واڳ ڏڻي تنهنجي وس' وارو معاملو پئي لڳو.

گهمندي ۽ چڪر هڻندي، هن مون کي، پنهنجي جڳهه تي هلڻ جي دعوت ڏني. مون کي اول ئي سُڌ آهي ته سندس فليٽ، 'گيندريڪوو پيريولوڪ' واري علائقي ۾ آهي، جو ته هڪ پيري جڏهن هو ڪنهن ٻاهرين ملڪ ويل هئو ته آئون ساٽس گڏ رهندڙ عورت لليابرڪ وٽ گهمڻ ويئي هيس. مون کي اهو ٻڌي ڏاڍي حيرت ٿي هئي ته ڪيس لبيانڪا گهڻيءَ ۾ هڪ مطالعي جو ڪمرو به هئو.

جڏهن آئون لبيانڪا واري گهر ۾ وڃس گهمڻ ويس، ته پنهنجي گهر ۾ نه فقط هُن مون کي پنهنجا ڪتاب ڏيکاريا، پر پنهنجو ڪلام به ٻڌايو. جڏهن ساٽس اُٺ ويهه سرس ٿي، ته مون ڏٺو ته ماياڪووسڪيءَ جو آواز آهي ته ڏاڍو ڳرو، پر ڪيس اُن تي عُبور حاصل آهي. هو پنهنجي شاعري زبردست جذباتي ڏانو سان، ڏاڍي جوش وچان پڙهندو هئو. جڏهن ته سندس مزاحيه مڪالما ڪل ڀوڳ سان ڀريل هئا. مون محسوس ڪيو ته هو نه رڳو هڪ ذڪر جي لائق شاعر هئو، پر هڪ هوشيار اداڪار به هئو. تنهن ڪري ئي مون کي سندس ڳڻن ۾ سندرتا صفا موهي وڌو هئو.

اُتي ويني اوچتو مون ڏانهسن هڪ پيلرو گهوري ڏٺو- آئون سندس شخصيت کان ايترو ته متاثر ٿي پيس، جو ان ڪيفيت کي بيان ڪرڻ لاءِ مون وٽ لفظ ئي ڪونهن. مان سمجهان ٿي ته ماياڪووسڪي منهنجي ان زبردست اُتساهه کي محسوس ڪيو هوندو. تنهن ڪري ان صورتحال کان خوش ٿيندي، هُن ڪمري جو چڪر هڻندي، پنهنجي هڪ جهلڪ آئيني ۾ ڏٺي ۽ مون کان پڇيو: "ويرونيڪا وتولدونا تو کي منهنجو ڪلام وڻي ٿو؟"

منهنجي هائوڪار ڪرڻ تي، هُن مون کي پنهنجين ٻانهن ۾ جڪڙي ورتو، پر منهنجي اعتراض واڙڻ تي ڪيس ڏاڍو عجب ٿيو ۽ ٻارن وانگر چپ ڪيدي ڏڪارو ٿيندي چيائين: "ٺيڪ آهي، پنهنجا پير اوري ڪر، اڳتي آئون پنهنجي هوش ۾ رهندس. تون ڪيڏي ته من موهڻي آهين!"

پوءِ منهنجو سندس لبيانڪا واري گهر ۾ اچڻ روز جو معمول ٿي ويو. هڪڙي ڏينهن لبيانڪا واري چوڻڪ جي پريان،هُو مون واري گهر مونسان ملڻ

لاءِ اچي رهيو هئو، جو سيني وانڍڙن کي حيرت ۾ وجهندي، هو اُتي گهٽيءَ ۾ ٺي 'مزوڪا' ناچ ڪرڻ ۾ شروع ٿي ويو. هو جيڪو جسماني طور تي ٻُورو ۽ بي ڍولو هوندي بہ پنهنجي سر نچي رهيو هو ۽ مٿان وري ڪمال اهو تہ سندس قدم بہ تال ميل ۾ هلڪا هلڪا ٿي پئي چُريا. ايئن ڪندي هن جڻ تہ سنسار جو هڪ وڻندڙ نظارو ٿي پيش ڪيو.

سندس طبيعت ۾ نوانڻ پسندي بہ ڏاڍي هُئي، مون کي ڪونہ ٿو سُجهي تہ هو ڪڏهن بہ مون کي ساڳيو ۽ سانتيڪو نظر آيو هُجي. سدائين يا تہ زندگيءَ جي رنگينيءَ ۾ پيو ترڙندو، اُيامندو ۽ هل گپاڙا ڪرڻ کان سواءِ شادماني ۽ اٿليو سندرتا سان ڀرجي ڪلام جا بند پيو اُچاريندو. يا تہ پنهنجي آواز ۾ گيت ڳائيندو ۽ يا وري ڪلاڪن جا ڪلاڪ پاڻ کي يڪساهيءَ اُداسيءَ ۽ صدمي جي ڪيفيت ۾ رکندو هئو.

ناتڪن واري موسم ۾، هڪ شام جو آئون ٻين ڪافي اداڪارن سان گڏ ڪاڪيشيا مان واپس پئي آيس. جيئن تہ ريل ۾ اسان مسافري سخت تختن واري دٻي ۾ ٿي ڪئي، تنهن ڪري ماسڪو تائين پهچندي، اسان کي ايترو تہ ٿڪ ٿيو، جو ترڙ ڪرڻ کان سواءِ، هلڻ کان هلاڪ هئاسين. مون کي توقع هئي تہ منهنجي ماءُ مونسان اسٽيشن تي ملڻ ايندي، آئون انهيءَ خيال ۾ بيٺي هيُس جو ڪنهن رڙ ڪئي، "نور. هو ڏس توسان ڪير پيو ملڻ اچي."

آءٌ ٻاهر راهداريءَ ۾ نڪري ويس ۽ اهو ڏسي منهنجي حيرانيءَ جي حد نہ رهي، جو منهنجي سامهون ٻہ ڳاڙها گلاب جا گُل هٿن ۾ ڪنيو، ماياڪووسڪي بيٺو هئو. هو ان مهل ايڏو تہ خوبصورت ۽ شانائتو ٿي لڳو، جو مون کي پنهنجي گدلي حالت تي لڄ ٿي آئي. خبر پئي تہ ماياڪووسڪي منهنجي ماءُ کي فون ڪئي هئي ۽ مون سان ملڻ بابت پڇيو هئو ۽ پوءِ هُن اها ذميواري پاڻ تي کنئي. هُن مون کي ڏسيو تہ سندس اها خواهش هئي تہ، مون کي هڪ وڏو گلاب جي گلن سان ڀريل گلدستو پيش ڪري، پر کيس اهو پئو، ٿي ٿيو تہ ايئن ڪندي، هو ڪنهن اهڙي اسڪولي ٻار وانگر لڳندو، جيڪو ڪنهن سان عشق ۾ اڙيل هُجي. جيڪا ڳالهہ سندس وزن ۽ جسم کي ذهن ۾ رکندي، چڱي نٿي لڳي. تنهن ڪري هُن بہ گلاب پيش ڪرڻ کي مناسب سمجهيو.

ٻئي ڀيري هڪڙي سرديءَ واري ڏهاڙي، هو مون کي پنهنجي ڪار ۾ 'پيٽرووسڪو رازو مووز ڪوئي' وٺي ويو. انهيءَ ڏينهن سخت سردي هئي ۽ اسين پاري ۾ ڄمي ويا هئاسين، پوءِ بہ ڪار مان لهي برف جي ڍِڳن تي ٽينگ ٽپا

ڏيندي قلابازيون ڏيندا رهياسين. هو ان وقت ڏاڍو مسرور ٿي لڳو. اُن موقعي تي لٽ ڪٽي هُن هڪ برفاني ڍُبي ۾ دل ۽ اُن ۾ ڪُتل تير جو نشان ٺاهيو ۽ پرسان ۾ اکر 'نورا- وولوديا' لکي ڇڏيا. ۽ پوءِ ڪار ۾ واپس موٽندي، هُن پهريون ڀيرو مونسان پيار جو اظهار ڪيو.

شروع ۾ مون کي ماياڪووسڪي جي 'برڪس' خاندان سان لاڳاپن جي ڪابہ ڪُڙڪ ڪونہ هئي، ڇو تہ سندس خاندان ايڏو تہ ويجهو ۽ گهرو هئو، جو مون کي پڪ سان اها بہ سڌ نہ پئجي سگهي تہ لليا جو مُڙس ڪير هئو.

هڪڙي ڏينهن برڪس ڪٽنب لينن گراڊ ويل هئو، تہ آئون 'گيندريڪووپيير بويوڪ' مايڪووسڪيءَ جي جاءِ تي پهتيس. اُنهيءَ ڏينهن يانشن پڻ ماسڪو کان ٻاهر ويل هئو. تنهن ڪري ولاديمير زور پريو تہ آئون اُها رات وٽس ئي ٽڪي پوان.

"پر جيڪڏهن صُبح ساجهر لليا اچي نڪاءُ ڪري تہ پوءِ ڇا ٿيندو؟ ۽ هوءَ مون کي هتي ڏسي ڇا سوچيندي؟" مون کانئس پڇيو.

"بس هوءَ ايترو ئي چوندي تہ: "تون نوروچڪاسان پيو رهين، تنهنجي پسند واہ جي آهي!" هن وراڻيو.

پوءِ مون سندس آواز مان اهڙي اُداسي پرکي ورتي، جنهن مان لليا جي ان بي پرواهيءَ واري رويي جي پڪ پئي ٿي. مون کي اهو محسوس ڪري ڏاڍو صدمو پهتو تہ هو اڃا بہ ساڻس پيار ڪري ٿو. مون کي احساس ٿيو تہ معاملو ايئن بہ ڪونہ هئو، جيئن مون ٿي سمجهيو. مايڪووسڪيءَ جو لليا سان ان ڪري بہ سلوڪ بهتر هئو، جو ٻهرجال هوءَ سندس 'پهرين محبت' هئي. جيڪا هاڻي سندس لاءِ فقط ماضيءَ جو هڪ ورق وڃي رهي هئي.

هُن پنهنجي هڪ ٻاهرين دوري جي واپسيءَ تي پاڻ سان ڪار بہ آندي هئي، جيڪا پوءِ جڻ تہ لليا لاءِ مخصوص ٿي وئي. پر هوءَ ساڻس ننڍڙين ننڍڙين ڳالهين تي اٽڪي بيٺي هوندي هئي ۽ سندس جذبن جي توهين ڪندي، ۽ مٿس ڪانئس بي پرواهہ ٿي وڃڻ جهڙا الزام هڻندي رهندي هئي.

مايڪووسڪيءَ مون کي ٻڌايو تہ ڪيس لليا سان بيحد محبت هئي. ايتري قدر جو ٻہ ڀيرا تہ هن لليا جي ڪري پاڻ کي مارڻ جي ڪوشش ڪئي، بلڪ هڪ ڀيري تہ هن ريوالور کي دل تي رکي فائر بہ ڪري ڇڏيو، پر گولي نہ ڇُٽي سگهي.

مون کي ايئن ئي لڳو تہ لليا اُنهيءَ پريم ڪٿا کي ڪا اهميت ڏيڻ بدران مون واري معاملي سميت،هميشہ سرپرستيءَ وارو رويو اختيار ڪيو. پر حقيقت ۾

اهڙي صورتحال ڪافي اڳ هئي، هاڻي ڪو جيڪڏهن ماياڪووسڪيءَ جي پاڇي کان به ٿي لنگهيو ته ڪيس فڪر ٿي ٿيو. سندس اها خواهش هئي ته هوءَ ٿي ماياڪووسڪي جي پهرين ۽ آخري محبت سڏجي.

منهنجي ڪاڪيشيا کان واپسيءَ مهل، اسٽيشن تي ماياڪووسڪيءَ سان ملڻ کان پوءِ، مون کي محسوس ٿيو ته هو منهنجي عشق ۾ ننهن کان چوٽيءَ تائين ٻڏو پيو هئو. اُن کان پوءِ، اسان جون تڪڙيون مُلاقاتون ٿينديون رهيون ۽ مون تي سندس سحر طاري ٿيندو ويو. اسين انتها جي حد تائين خوشيءَ ۾ ٻڏندي، ورلي ئي ڪنهن ٻي شئي جي باري ۾ سوچيندا هئاسين.

پرسُتت ئي ماياڪووسڪيءَ جي طبيعت بگڙجندي وئي، هو ڪنهن شئي جي باري فڪرمند رهڻ لڳو، جنهنجو ڇيه وچي اهو ٿيو، جو هو ڪلاڪن جا ڪلاڪ خاموشيءَ جي ڪُن ۾ ڪريل رهڻ لڳو. مون جڏهن به سندس ان روش ۽ ويرانيءَ جا سبب معلوم ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي، ته هُن انهيءَ کي چرچن ڀوڳن ۾ لنوائي ڇڏيو. هُن ڪڏهن به انهن مونجهارن ۽ مسئلن ۾ مونکي ڀاڱي ڀائيوار ڪونه ڪيو. ايئن مشڪل ئي ٿيو هوندو، ته هُن انهن پريشانين بابت ڪا ٻڙڪ ٻاهر ڪڍي هُجي.

اڳ ۾ منهنجي مڙس لاءِ هُن وٽ ڪافي سمجهدار رويو هوندو هئو، پر پوءِ هو اُن جي خلاف به حسد ۾ ٻرجي ويو. هُن هر شئي ۾ ڪانءِ ڪا وِڏ ڪڍڻ شروع ڪئي ۽ سُوٽل ۽ اُداس رهڻ لڳو. مون ڪيس ان حالت مان ٻاهر ڪڍڻ لاءِ گهڻائي ڦاها ڪاڏا. بعضي ته هو ڏکن جي وِرڪَ جلديءَ ۾ ڇنبي، وري خوش طبع ۽ ڪلمڪ ٿي پوندو هئو ۽ پوءِ پنهنجي چوڌاري هر شيءِ ڀڃندو ڊاهيندو پنهنجي بيهودي ٺُلهي آواز جي گونج ۾ گُم ڪندو ويندو هئو.

اسين اڪثر ڪري ميڙاڪن ۾ ئي ملندا هئاسين، ڇاڪاڻ جو منهنجو مڙس يانشن ماياڪووسڪيءَ سان سُهٽي ورتاءُ ڪرڻ جي باوجود، اسان جي متعلق شڪي ٿي پيو هئو.

يانشن کي ماياڪووسڪيءَ جي ساٿ مان سُرور ته پهچندو هئو، پر پوءِ به منهنجي ساڻس اڪيلائيءَ ۾ ڪٽي وڃڻ تي ڪيس اچا تائين اعتراض هئو. تنهنڪري مون ماياڪووسڪيءَ سان گُجهيون ملاقاتون ڪرڻ کي ئي ترجيح ڏني، جنهنڪري اسان جون ڪچهريون ڏاڍيون مختصر هونديون هيون.

انهيءَ کان سواءِ مون کي ماسڪو جي ناٽڪ گهر ۾ ’اسان جي نندپڻ جا سال‘ واري ناٽڪ ۾ به هڪ رول ڏنو ويو هئو. جيڪا ماسڪو جي فني ناٽڪ گهر ۾، اُن وقت مون جهڙي نئين اداڪارا لاءِ تمام وڏي ڳالهه هُئي، جنهن

ڪري آئون پنهنجي ڪم ۾ به رُڌل رهيس.

پهرين ته هو مون لاءِ نيڪ نيتيءَ سان خوش هوندو هئو ۽ قصا ٺاهيندو هئو ته ڪهڙي نموني هُو منهنجي ناٽڪ واري پهرين رات اچي، ٿيندڙ شو ۾ شريڪ ٿيندو هئو. انهيءَ ڪانسواءِ اهو به ته، هو منهنجي هر ڪيل ڪان پوءِ، هڪ 'گجهي معترف' جي ناليَ سان گل به موڪليندو هئو. پر ڪُجهه ئي ڏهاڙن ڪان پوءِ ناٽڪ ۾ منهنجي ايڏي دلچسپي ڏسي، هو اُداس ۽ پريشان رهڻ لڳو. منهنجي رول پڙهڻ ڪان پوءِ، هُن چيو ته ناٽڪ نه فقط ٻيانڪ، پر ورجاءُ هئو. پوءِ هُن ڊرامي کي وڌيڪ پڙهڻ ڇڏي ڏنو ۽ فيصلو ڪيو ته هو اهو ناٽڪ ڪونه ڏسندو ۽ ڪنهن به صورت ۾ ناٽڪ منڊليءَ ڪونه ويندو. بهرحال انهيءَ جو آخري نتيجو اهو ڪڍيو ويو ته، مونکي اداڪارا ٿيڻ جي ڪابه ضرورت ڪانهي ۽ منهنجي لاءِ ان ۾ ئي بهتري هُئي ته ٿيئٽر کي ڇڏي ڏيان.

اهڙي صورتحال ۾ اسان جا ناتا ڏينهون ڏينهن خراب ٿيندا ويا. مون کي اها پڪ ٿي وئي ته زندگي، انهيءَ صورتحال ۾ گذارڻ ناممڪن هُئي. هاڻي وقت اچي ويو هئو ته آئون ڪو فيصلو ڪري وٺان ۽ مون لاءِ وڌيڪ ايئن پاڻ کي گهلڻ ممڪن ڪونهي، پر اڄ به مون کي پتو ڪونهي ته يانشن ڪان اُن وقت طلاق جي گهُر ڪرڻ ايڏو ڏکيو ڇو پئي لڳو. ايئن به ڪونه هئو ته ڪو مون کي پنهنجي مُڙس ڪان جُدا ٿيڻ جو ڪو ڏک هئو، ڇاڪاڻ جو اُسان جو روزاني زندگيءَ جو وهنوار ئي هڪٻئي ڪان گهڻو مختلف هو.

منهنجي شادي سترهن ورهين جي عُمر ۾ ٿي هُئي ۽ منهنجي مڙس ۽ منهنجا تعلقات دوستاڻا هجڻ ڪان سواءِ ٻيوڪجهه به نه هئا. يانشن مون کي هڪ ننڍڙي نينگري سمجهندي، منهنجي زندگيءَ توڙي مشغوليت ۾ ڪابه دلچسپي ڪونه وٺندو هئو ۽ نه وري ڪو مون کي سندس زندگيءَ ۽ هن جي متعلق ڪا دلچسپي هئي.

جڏهن ته ماياڪووسڪيءَ جو معاملو ئي ٻيو هئو. اسان جا ناتا رشتا اصلي ۽ سنجيده بنيادن تي بيٺل هئا. مون محسوس ٿي ڪيو ته هُن مون منجهه انسانيت سان ڀرپور جذبن سميت دلچسپي ٿي ورتي ۽ مون کي ڪارائتو انسان بڻائڻ لاءِ ڏاڍي جستجو پئي ڪئي.

اُن وقت جڏهن منهنجي عمر 22 ورهيه هُئي، مان پنهنجي عمر کي پٺتي رکندي، سندس پسند جو لالچ جي حد تائين خيال رکيو. مون کي سندس سوچن کي پروڙڻ سان بيحد دلچسپي هُئي. سندس تخليقن ۽ ڪم بابت اصل خبط ڪنيو بيٺو هوندو هئو ۽ اهو به صحيح آهي ته، مون کي سندس طبيعت جي

اونداهن پهلوئن ۾ مون بابت زيادتيءَ تي ٻڌل روين بابت، ڏاڍا خوف خطرا هوندا هئا.

ماياڪووسڪيءَ جا اهي اُشڪيل ته آئون يانشن کي طلاق ڏيئي، ٿيئٽر کي خدا حافظ چئي، ساٿس وهانءُ ڪريان، بلڪل اوچتو 1930ع جي مُنڍ ۾ سامهون آيا. پر آئون سندس زال بڻجڻ وارو پنهنجو ڪيل فيصلو، (جيڪو هڪدم اختيار ڪرڻ لاءِ تيار نه هُيس)، ڪانئس لڪائيندي رهيس.

هڪ ڀيري هُن چيو: "بهرحال اهڙو ڏينهن اوس ته ايندو! مون کي انهيءَ جو يقين هجڻ گهرجي يا نه؟ مون کي جيڪو ڪجهه ضرور ڪرڻو آهي، تنهن بابت منصوبه بندي نه ڪرڻ کپي؟!"

مون وراڻيو "ها ها بلڪل توکي رٿابندي ڪرڻ کپي."

اهو 'رٿڻ ۾ ڪرڻ' وارو فقرو، پوءِ اسان لاءِ جڻ ته تڪيه ڪلام بڻجي پيو. اسين جڏهن به پين ماڻهن جي ميڙاڪي ۾ هوندا هئاسين ۾ هو پاڻ کي ڪمتر محسوس ڪندو هئو، ته اهي اکر وري وري ورجائيندو هئو. آئون 'رٿڻ ۾ ڪرڻ' واري معاملي ۾، کيس وڌنڌڙ وراڻيون ڏيندي هيس. سندس اهو 'رٿڻ ۾ ڪرڻ' وارو خواب سگهوئي عمل ۾ آيو، جڏهن هن ماسڪو جي فني ٿيئٽر جي پرينءَ پر، ليکڪن لاءِ نهيل فليٽ لاءِ درخواست ڏني. جو ته اسان اُتي رهڻ جو فيصلو ڪيو هيوسين.

مون کي اها پڪ آهي ته سندس غمگين طبيعت ۾ آخرڪار المناڪ موت جي ذميواري، اسان جي لاڳاپن تي ٻٽي اچي. اسان جي وچ ۾ ٿيندڙ معمولي جهڙپون، تنهن ڀاري وزن جو البت هڪ حصو هيون، جنهن انهيءَ وقت کيس صفا ڇتي رکيو هئو.

منهنجو خيال آهي ته انهيءَ سال جي شروعات، سندس ڪُجهه ڪمن ۾ ناڪاميءَ سان ٿي. ايتري حد تائين، جو سندس لافاني نظم At the Top of my voice جنهن کي بي پناهه ڪاميابي حاصل ٿيڻ کپي ها، تنهن جو به اُن مهل تائين ڪو قدر نه ڪيو ويو.

جن ماڻهن جي راءِ کي هو اهميت ڏيندو هئو، تن جي طرفان ٿڌائپ ۾ پين ناڪامين کيس صفا نهوڙي رکيو. کيس اهو پتو هئو ته بدنيتيءَ تي مُبني تنقيد ۾ گارين جي ريلي کي ڪيئن پنجو ڏجي ۾ شرمناڪ ناڪامين آڏو ڪيئن سينو ساهجي. انهيءَ سڄي صورتحال آهستي آهستي منجهس جدوجهد لاءِ تئون ذائقو ۾ سگهه پئدا ڪري ورتي. پر جڏهن به سندس تخليق ڏانهن بي حسي ۾ ڪن لاتار اختيار ڪئي وئي، ته هو جڻ ته زخمجي ٿي پيو.

وقت سان گڏ سندس صحت بہ تباہ ٿيندي وئي ۽ پوءِ هو سچي ڏهاڙي ۽ ٽن ڏينهن جي عرصي تائين بہ بيزاري ۽ بيقراريءَ جو شڪار ٿيندو رهيو، شايد ان جو سبب وت کان وڌيڪ لوڙڻ هئو.

انهيءَ کان سواءِ هڪ ٻيو مسئلو بہ هئو، سو اهو تہ: ٻن شاهڪار نظمن يعني Lenin ۽ Okay جو خالق ۽ انقلاب جي ڏهين سالگرہ جو افتتاح ڪندڙ، ٽن سالن کان پوءِ سمجهي ويو تہ 'مُلڪ پنج سالا ترقياتي منصوبہ بندي رٿا تحت' هڪ نئين ۽ ذميواريءَ ڀرئي سفر جي شروعات ڪري رهيو هئو ۽ هڪ راهبر ۽ هڪ لوڪ اُپاريندڙ چڱي شخص جي حيثيت ۾، سندس زندگيءَ جو مقصد اهو هئو تہ هو ماڻهن کي ٻُڌائي، تہ ڏکئي وقت ۾ ڪهڙن ماڻهن قربانيون ڏيئي، مستقبل جي راهن کي روشن ڪيو.

انهيءَ وقت اها ڳالهہ ڏاڍي آسان هُئي تہ، هو هڪ عوامي تحريڪ جي نمائيندي ۽ سوشلزم جي مبلغ واري پنهنجي حيثيت کي ختم ڪري ڇڏي. پر ماياڪوسڪيءَ ايئن قطعي نہ ڪيو.

هُن پنهنجي نقادن جي انيڪ راين جا جواب، هيٺين سٽن ۾ ڏيندي، کين پنهنجي مؤقف کي تبديل ڪرڻ جي صلاح ڏني:

"هڪ هنڌ ڪُپي بيهڻ کان بهتر آهي تہ محبتن جي سنگ سنگ هلجي.
چو تہ ايئن وڌيڪ فرحت بخش ۽ سودمند آهي
پر منهنجو ارادو پختو آهي
۽ منهنجو گيت پينگهي ۾ نپجڻ کان اڳ ئي گهٽيو ويو آهي".

(جيڪي گيت سائس هميشہ ساڻ هوندا هئا، سي سندس ذهن تي هڪ فالتو ٻوجهہ هئا. سندس ڪلام جنهن ۾ هن پنهنجو اندر کولي رکيو هئو، تنهن ۾ موجود اُچل،نقادن ۾ هروڀرو جي بحثن کي اِجنم ڏنو).

*

منهنجو يقين آهي تہ اسان جا لاڳاپا ڪجهہ اهڙن ڪکن وانگر هئا، جيڪي هُن پنهنجي هٿ ۾ سوگها جهلي رکيا هئا.

ان وقت ذهني ڏيوالپڻي جي شڪار ٿيل ڪجهہ ماڻهن جو خيال هئو تہ عورتن سان لاڳاپن جي معاملي ۾، ماياڪوسڪي صفا لٽو پٽو هئو ۽ انهيءَ سلسلي ۾ سندس ڪردار ڪنهن بدمعاش کان گهٽ هرگز نہ هئو.

اهڙيءَ طرح ئي مون کي ياد ٿو پوي، تہ جڏهن اسان جي هڪ ٻئي سان ميل ملاقات شروع ٿي، تہ منهنجي ڪيترن 'خيرخواهن' مون سان ڳالهائيندي، مون کي يقين ڏيارڻ جي ڪوشش ٿي ڪئي تہ، هو مغرور، بُرو ۽ چرياڻ آهي. پر

آئون انهيءَ سچيءَ ڪرت کي بيهودگي ٿي سمجهان.

مون کي ڪو اهڙو ٻيو شخص ڪونہ ٿو سُجهي، جنهن جو عورتن سان ورتاءُ ماياڪووسڪيءَ جيترو چڱو هُجي. آئون اهو چوندي هرگز نہ گهبرائينديس، تہ ماياڪووسڪيءَ جي ذهن ۾ رومانوي لاڙا هئا. ان جو مطلب اهو ناهي تہ هن جي ذهن ۾،ڪو عورت جو هڪ خاص تصور سرجيو ۽ هو فقط ان تصور کي ئي پريم ڪندو رهيو.

ماياڪووسڪيءَ ڪڏهن بہ منهنجي ڪا شئي مثلاً مُندي، رومال يا هٿن جا دستانا پاڻ وٽ رکي ۽ پنهنجو ملڻ جو انجام وٺڻ کان سواءِ مون کي ڪونہ ڇڏيو.

هڪ ڀيري هُن مون کي هڪ ڳچيءَ ۾ پائڻ وارو رومال تحفيٰ ۾ ڏنو ۽ پوءِ اُن کي ڦاڙي ٻہ ٽڪر ڪري، هڪ مون کي اوڍڻ لاءِ ڏنو ۽ ٻئي ٽڪر کي لبيانڪا ۾ پيل، پنهنجي لئمپ مٿان اهو چوندي ٽنگي ڇڏيو تہ، کيس هميشہ منهنجي موجودگيءَ جو احساس ٿيندو.

هڪ ڀيري اسين وقت گذارڻ لاءِ، پتي راند پئي ڪئي، جنهن ۾ مون هارايو. اسان شرط رکي هئي تہ جيڪڏهن ماياڪووسڪي کٽندو تہ آئون کيس شراب پيئڻ جو گلاسن وارو هڪ سيٽ ڏينديس. جڏهن هُن واقعي ئي کٽي ورتو، تہ مون کيس هڪ درجن گلاس ڏنا. پر پوءِ خبر پئي تہ اهي گلاس ٽاڪئان هئا ۽ هڪ ٻئي پنيان پچندا ويا، تان جو فقط ٻہ گلاس وڃي بچيا. ماياڪووسڪيءَ کي وهم ورائي ويو هئو، هن انهن گلاسن کي اسان جي دوستيءَ جون نشانيون سمجهي سانڍي رکيو ۽ چيو تہ، انهن ٻن گلاسن مان جي هڪڙو وڏيڪ پچي پيو، تہ معنيٰ اسان مان ڪنهن هڪ جا لاهہ نڪتا. تنهنڪري 'هو انهنَ گلاسن کي ڏاڍي احتياط سان استعمال ڪندي' پاڻ ڏوئيندو ۽ اُگهندو هئو. هڪڙي رات 'لبيانڪا' ۾ هن مون کي چيو: "توکي خبر آهي تہ آئون توکي ڪيڏو چاهيان ٿو! منهنجو خيال هئو تہ تو متعلق پنهنجا ويچار شاعريءَ جي ذريعي ظاهر ڪريان. پر مون محبت بابت ايتري تہ شاعري ڪئي آهي، جو لڳي ٿو تہ جيڪو ڪُجهہ چوڻ چاهيان ٿو،سو اول ئي، اُن ۾ بيان ڪري چُڪو آهيان."

پوءِ هُن پنهنجي گيتن ڀريل شاعري پڙهڻ شروع ڪئي. پر الائجي ڇو ڇُپ ٿي ويو ۽ چوڻ لڳو، "جٽ ڪنهن جاءِ جا، هو ڇا ٿا سمجهن تہ ماياڪووسڪيءَ وٽ بس هڪ ئي انداز آهي ۽ هو رڳو نعري بازي ڪري ٿو ۽ اشتهاري شاعر آهي. مان چند ۽ عورت بنهي تي شاعري ڪري سگهان ٿو ۽

جيڪا آئون ڪرڻ ٻه گهران ٿو. پر ايئن ڪرڻ هاڻي ته ڏاڍو ڏکيو آهي. ڇو جو اڃا اهو وقت ڪونه آيو آهي ۽ اڃا ڪي قرض ۽ رُڪاوٽون ٻين شين جي پيٽ ۾ وڌيڪ اهميت طلب آهن. پر جلدئي مون لاءِ محبت بابت لکڻ اٽڙ هوندو.“

ان ڪانءُ پوءِ هُن پنهنجي شعر At the top of my voice مان ڪُجهه ٽڪرا پڙهڻ شروع ڪيا:

”مون سانِ پيار ڪرين ٿي؟ يا نٿي ڪرين؟!

مون ته پنهنجا هٿ نپوڙي اُنهن مان هر آڱر پٽي ڦٽي ڪئي آهي...“

جڏهن هُن اهو شعر پورو ڪيو، ته مون کي پڏاياڻين ته: ”اهو تو لاءِ چيو اٿمر.“

آئون پنهنجي ٿيئٽر ۾ مصروف هُجڻ ڪري، گهٽا ڏينهن ولاديمير سان ڪونه ملي سگهيس ۽ مليس به ٿي ته ٽرتڪڙ ۾. منهنجو رول به ڪافي ڏکيو هئو، تنهنڪري منهنجو اُتي گهڻو وقت لڳي پئي ويو ۽ آئون جهڙي صفا واڙي هيس. سواءِ پنهنجي ڪمر جي ڪيڏانهن ڌيان ئي نه پئي ويو، جڏهن ته ولاديمير منهنجي جُدائيءَ ڪري پريشان ٿي رهيو هئو. انڪري سندس اهو مطالبو زور وٺندو ويو، ته آئون ٿيئٽر ۽ يانشن ٻنهي مان جند ڇڏايان.

سندس انهيءَ ڳالهه مون لاءِ وڌيڪ مشڪلاتون پئدا ڪري وڌيون . آئون ڪانئس وڌيڪ پاسو ڪرڻ لڳيس. ايئن هڪ ڀيري، مون کيس ٻڌايو مان ريهرسل تي پئي وڃان، جڏهن ته حقيقت ۾ ڪنهن ٻئي ماڻهو سان کيل ڏسڻ ويئي هُيس.

جڏهن کيس اها خبر پئي ته هُن مون کي ۽ منهنجي مڙس کي سرڪس ڏسڻ جي دعوت ڏني. جتي اُنهيءَ رات 1905ع واري گونگي ناٽڪ جي ريهرسل پئي ٿي. اسين متي باڪس جي سيٽن تي ويٺا هئاسين، جتي ماياڪووسڪي پنهنجي حواسن ۾ ڪونه پئي لڳو. اوچتو هو ٽپ ڏيئي اُتي بيٺو ۽ يانشن ڏانهن مخاطب ٿي کيس چوڻ لڳو: ”ميخائيل ميخائلو وچ، آئون نورا سان ٻه ٽي لفظ ڳالهائڻ چاهيان ٿو. جيڪڏهن اسين ڪُجهه وقت لاءِ ٻاهر هليا وڃون ته تون دل ۾ ته نه ڪندين؟“

مون کي حيرت ٿي، جو يانشن بنا ڪنهن ڪنراگ ڪرڻ جي، پويان وڃي ريهرسل ڏسڻ ويهي رهيو ۽ اسين ’لبيانڪا‘ هليا وياسين. جتي هن مون کي ٻڌايو ته هو اِنهيءَ ڪوڙ جي ڪاروبار مان تنگ اچي چُڪو آهي ۽ منهنجي ڪالهوڪي ڪوڙ کي، هو معاف نٿو ڪري سگهي. تنهنڪري هاڻي سچو معاملو ئي ختمر ٿيڻ کپي.

هُن منهنجي مُنڊي ۾ اسڪارف واپس ڪندي ٻُڌايو، تہ صُبح جو شراب وارن ٻن گلاسن مان هڪ پيچي پيو هئو ۽ اهو بہ چيائين تہ انهيءَ ڪري جيڪي ڪُجھ هاڻي ٿي رهيو آهي، ايئن ٿي ٿيڻو هئو. انهيءَ کان پوءِ پُنتي بچيل باقي هڪ گلاس کي بہ ڦهڪو ڪري پٽ تي هڻي ڀور ڀور ڪري ڇڏيائين. هن مون کي ڪافي بيعزت ڪيو. اهو سڀ ڏسي ۽ ٻڌي آئون روئڻ ۾ اچي چڙتڪيس. مون کي روئيندي ڏسي ولاديمير پاڻ ٿي منهنجي ويجهو آيو ۽ آخرڪار اسين وري پرچي وياسين.

پر اهو عارضي صلح جلدئي پڄاڻيءَ کي پهتو. ٻئي ڏينهن وري هڪ ٻئي سان وڙهي پياسون ۽ هڪٻئي کي اُڏيڙيندا ۽ ڏڪائيندا رهياسون.

انهيءَ سڄي صورتحال کي ڏسي، مون کي لڳو تہ اسان ٻنهي جا رشتا آخري نقطي تي اچي پهتا آهن. تنهن ڪري مون کيس چيو، تہ مون کي اڪيلو ڇڏي. ۽ بعد ۾ اسين هڪ مختصر ڳالھ ٻولھ کان پوءِ، 11- اپريل تي هڪٻئي کان ڌار ٿي وياسين.

12- اپريل تي، مون کي ڏينهن واري ڪيل ۾ ڪم ڪرڻو هئو. پر جيئن ئي وقفو ٿيو تہ مون کي ٻُڌايو ويو تہ، منهنجي فون آيل آهي. فون تي ماياڪووسڪي ڏاڍو جذباتي ٿي ڳالهائي رهيو هئو.

هُن مون کي ٻُڌايو تہ هو اُن وقت ٽيبل تي ويٺل هُئو ۽ سندس آڏو فقط مس ڪپڙي، لئمپ ۽ ڪتاب پيل هئا، اهڙيءَ حالت ۾ سندس خيال هئو تہ مون کان سواءِ ٻيو ڪوبہ سندس مدد نہ ڪري سگهي. ۽ اهو بہ تہ، جيڪڏهن آئون اُتي ويندس تہ انهن سڀني شين کي معنيٰ ملي پوندي. پر جي نہ ويندس، تہ ڪنهن بہ شئي جي ڪا حيثيت ئي ڪانہ ٿي رهي، هر شيءِ فضول ۽ بڪواس هئي.

مون کيس اهو چئي ٿڌو ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي تہ آئون پڻ ڪانئس جدا رهي نہ ٿي سگهان ۽ اسان کي ملڻ کپندو هئو- ۽ اهو بہ تہ آئون بہ ساڻس ملڻ لاءِ آتي آهيان، جيئن ئي ڪيل پورو ٿيندو، تہ ايڏانهن هلي ايندس.

ماياڪووسڪيءَ چيو تہ: "الائجي ڇو نورا، مون حڪومت ڏانهن لکيل خط ۾ تنهنجو نالو بہ درج ڪيو آهي. مون کيس ٻُڌايو آهي تہ تون بہ اسان جي ڪُٽنب جي ڀاتي آهين. مان سمجهان ٿو، تہ تون انهيءَ ڳالھ کي دل ۾ نہ ڪندينءَ!"

مون کي تنهن مهل ڪا ڳالھ بہ پلئہ ڪانہ پئي، جو انهيءَ وقت تائين هُن ڪڏهن بہ مون سان آڳهات ڪرڻ واري ڳالھ ڪانہ ڪئي هُئي. بهرحال مون کي پنهنجي ڪُٽنب جو ڀاتي ڳڻائڻ واري سندس سوال جي جواب ۾ ۽ کيس

وراڻيو: "خدا ڄاڻي، مان نٿي سمجهان ته تون ڇا بابت پيو ڳالهائين، پر مون کي ڪو اعتراض ڪونهي. ڀونڪي ڪٿي به رڪڻ ۽ تذڪرو ڪرڻ چاهين ته توکي اجازت آهي..."(1)

*

ڪيل ختم ٿيڻ کان پوءِ آئون سندس گهر پهتيس.

مون کيس، ساڻس شادي ڪرڻ جي پڪ ڏيندي، التجا ڪئي ته هو پريشان نه ٿئي. ڇو ته انهيءَ مهل تائين ايئن ڪرڻ لاءِ آئون پاڻ کي ذهني طور تي تيار ڪري چُڪي هيس. پر پوءِ به مون کيس چيو ته، اها ڳالهه يانشن کي ڪنهن نه ڪنهن 'نموني' سان ٻڌائجي.

انهيءَ کان پوءِ، مون کانئس هڪ پيو وعدو به ورتو، ته هو ڊاڪٽر سان ملندو ۽ کانئس پنهنجي دماغ جي ڪمزوريءَ متعلق ڪو علاج به وٺندو. ۽ مون کيس موڪلن جا ٻئي ڏينهن، موڪلن واري گهر ۾ گذارڻ لاءِ چُني ڏيڻ جي به گذارش ڪئي.

مون کي ياد آهي ته اُهي ٻه ڏينهن، يعني 13 ۽ 14- اپريل جا ڏهاڙا به مون سندس ڊائريءَ ۾ نوٽ ڪري ڇڏيا.

پر پوءِ به ماياڪووسڪي مون سان ٻهمت اڳندي به، سهمت ڪونه ٿيو. هو ان مهل ڏاڍو اطمينان بلڪ سرور ۾ ٿي لڳو.

13- اپريل جي شام تائين اسين ايستائين نه ملي سگهياسين، جيستائين هُن مون کي رات جي ماني تي سڏايو ۽ 14 تاريخ تي ريس ڪورس ۾ هلڻ جي نينڊ ڏنائين. مون کيس ٻڌايو ته آئون ريس ڪورس ۾ يانشن ۽ ٿيئٽر جي ٻين اداڪارن سان گڏ پئي وڃان، ڇو جو اڳ ئي اسان اهڙو پروگرام طئي ڪري ڇڏيو هئو. اُنهيءَ کان سواءِ مون اسان ٻنهي جي اُچ ٿيل معاهدي جي پوئواري ڪرڻ لاءِ به مٿس زور ڀريو. جنهن تحت هُن کي نه اُتي اچڻو هئو ۽ نه وري اسان ٻنهي کي هڪ ٻئي سان ملڻو هئو.

انهيءَ شام جو آئون يانشن کي ساڻ ڪري، ڪاتائيف وٽ ويس، جتي ماياڪووسڪي نشي ۾ ڌُت ۽ ڏکارو ٿيو اڳي ئي وينو هئو.

اسين هڪ ٻئي کان لاتعلق ٿي اچي ميز تي ويٺاسون ۽ هڪ ٻئي کي

---

(1) پنهنجي موت کان پهرين سندس لکيل خط جي متن ۾ هڪ سٽ هيئن آهي: 'ڪامريڊ سرڪار،

منهنجي ڪُٽنب ۾ لليابرڪ، منهنجي ماءُ، ڀينرون ۽ ويرونيڪا وتولد وونا پولنسڪايا شامل آهن.'

متاچري نظر سان تهارڻ لڳاسين. انهيءَ رات اُتي ڪافي مهمان آيل هئا. يانشن کي ته هر معاملي جي خبر هئي ۽ هُن ڪنهن خواري ۽ بدناميءَ جو انتظار ٿي ڪيو.

اُن وچ ۾ اسان پنهي ولاديمير جي نوٽ بوڪ تي هڪ بئي لاءِ منمتي ۽ گندي زبان ۾ ڪُجھ ڳالهيون لکڻ شروع ڪيون، جن مان ڪجھ ته بلڪل غير ضروري ۽ پڌرو احمقپڻو ٿي لڳيون.

پوءِ ماياڪووسڪي اُتان اُتي هڪ ٻئي ڪمري ۾ وڃي وينو ۽ شراب پيئڻ ۾ جُنبي ويو. آئون سندس پُنيان ويس ۽ سندس پر ۾ ويهندي، سندس مٿي کي زور ڏيڻ لڳيس. هُن مون کي چيو: "پنهنجا ڪراهت پريا پير ڪٽي، منهنجي نظرن کان هٽي وڃ." ۽ پوءِ هن اهو به اعلان ڪيو، ته هو ان گهڙيءَ ۽ انهيءَ جڳھ تي يانشن کي اسان جي واسطيدارين بابت سڀ ڪجھ ٻڌائي ڇڏيندو. هو انهيءَ مهل زبردست غصي ۾ هوندي بدشد ڳالهائي رهيو هئو. پر جلدئي مون محسوس ڪيو ته مون ۾ سندس انهيءَ بيعزتي پريي رويي جي ڪري، ڪا چڙ پئدا نٿي ٿي. ڇو ته مون ڏٺو ته آئون هڪ اهڙي ماڻهوءَ سان پئي ڳالهايان، جيڪو انتهائي بيحال ۽ بيمار آهي، جنهن ڪري وڏيڪ ڪافي احمقپڻي جي توقع رکي پئي سگهجي. مون سمجهيو ته هو اُن وقت اهڙي ڪيفيت ۾ هئو، جو پنهنجي مرتبي کي نظر انداز ڪندي، آرام سان ڪا وڏي خواري ڪرائي ٿي سگهيو.

جيتوڻيڪ اُن مهل آئون ڏادي نرم ۽ رحمدل ٿي وئي هُيس ۽ مون گهڻي ڪوشش ڪئي ته کيس پرسُڪون بڻايان، پر انهيءَ سڄي ورتاءُ منجهس وڏيڪ چڙ پئدا ڪري، کيس آپي مان ٻاهر ٿي ڪڍيو.

ڏسندي ڏسندي اوچتو هُن ريوالور ٻاهر ڪڍيو ۽ چيو ته هو پاڻ کي ماري ڇڏيندو. ٿوري جهٽ کان بعد ريوالور جو مُنهن مون ڏانهن ڪري هن مون کي به قتل ڪرڻ جي ڌمڪي ڏني. اهو سڀ ڏسڻ کان پوءِ مون محسوس ڪيو ته منهنجي موجودگي فقط سندس ڪاوڙ ۾ اضافو ٿي آڻيندي، تنهنڪري اُتان اُٿي هلي ويس.

پر هو منهنجي پٺيان هال ۾ آيو ۽ اوچتو مون تي هڪ ڏکي نظر وجهڻ کان پوءِ چيائين: "آئون پنهنجو هٿ سندس مٿي تي رکان". ۽ پوءِ چيائين: "تون اجا به سُٺي ڇوڪري آهين".

*

14- اپريل تي صُبح جو هو ٽئڪسيءَ ۾ مون وٽ پهتو، هو ڏاڍو هراسيل

ٿي لڳو. بهرحال اهو ڏهاڙو ڦوهہ بهار جو هڪ روشن ڏهاڙو هئو. انهيءَ موسم کي نظر ۾ رکندي، مون چيو: ”واه جو ڏينهن آهي! سچ ڏانهن ڏس. مون کي ڪجهہ بہ نہ ٻُڌائجانءِ، جو تہ مان سمجهان ٿي، تہ اڃا تنهنجي ذهن ۾ فضول خيال موجود آهي. هر ڳالهہ تي مٽي وجهي ڇڏ، هر مسئلو وساري... مون سان وعدو ڪندين؟“

جواب ۾ هُن ورائيو: ”مون کي سچ نٿو نظر اچي، هن مهل مون وٽ تہ ان جي ٽڪي جي بہ اهميت ڪانهي. مون هاڻي احمقپڻو ڇڏي ڏنو آهي. هاڻي مون کي پتو پيو آهي تہ آئون پنهنجي ماءُ جي ڪري ايئن نٿو ڪري سگهان. ڇو تہ اُهائي اڪيلي تہ آهي جنهن کي منهنجو ڪو خيال آهي. اُتي هل تہ وڌيڪ منهنجي گهر ٿا هلي ڳالهايون.“

مون کيس ڏسيو تہ: ”سادي ڏهين وڳي منهنجي هڪ اهم ريهرسل ٿيندي ۽ مون کي اُتي پوري وقت تي پهچڻو آهي.“ پر هُن ٻُڌو اڻ ٻُڌو ڪري، مون کي هلڻ لاءِ زور پريو.

بهرحال اسين ’لبيانڪا‘ پهتاسين، جتي هُن ٽئڪسي ڊرائيور کي هيٺ انتظار ڪرڻ لاءِ چيو. کيس منهنجي طرفان پيهر وقت جي اهميت جتائڻ تي ڏاڍو صدمو پهتل هئو، تنهن ڪري هو وري چڙي پيو ۽ چيائين: ”وري ٿيئٽر جون ڳالهيون! مان چوان ٿو آئون انهيءَ کان نفرت ٿو ڪريان. جهنم جي تري ۾ وڃي پئي تنهنجو ٿيئٽر، مان وڌيڪ برداشت نٿو ڪري سگهان. مان توکي اوڏانهن وڃڻ نہ ڏيندس، تون هن ڪمري مان ٻاهر نہ ويندينءَ.“

پوءِ هو اُٿيو ۽ در کي تالو هڻي، ڪُنجي پنهنجي کيسي ۾ وجهي ڇڏيائين. هو ان مهل ايڏو تہ پُريل ٿي لڳو، جو ڪانٽس ٽوپي ۽ ڪوٽ لاهڻ ئي وسري ويو هئو. مون کي ياد آهي تہ اُن مهل آئون صوفي تي ويٺي هيس ۽ هو اچي منهنجي پيرن وٽ ويهي روئڻ لڳو. مون سندس ڪوٽ ۽ ٽوپي لاهي رکي، سندس وارن ۾ هٿ ڦيرائيندي، کيس آرام پهچائڻ جون هزئي ڪوششون ڪيون.

اُتان اٿڻ کان پوءِ، هو ڪمري ۾ تڪڙيون ۽ وڏيون وڏيون پرانگهون پرڻ لڳو، جو ايئن پئي لڳو جڻ تہ هو ڊوڙي رهيو هئو. هُن مطالبو ڪيو تہ هن گهڙيءَ کان وٺي يانشن کي ٻُڌائڻ کان سواءِ ئي، مان هن ڪمري ۾ رهي پوان، ڇو تہ فليٽ ملڻ جو وڌيڪ انتظار ڪرڻ اجايو هئو. هن مون کي چيو تہ مان هڪدم ٿيئٽر وڃڻ بند ڪريان ۽ خاص ڪري اُنهيءَ ڏهاڙي تہ اُتي وڃڻ جو خيال بہ دل ۾ نہ آڻيان. هو ٻاڦهٽي ٿيئٽر ۾ ويندو ۽ سيني کي ٻڌائي ايندو تہ هاڻي ڪنهن کي بہ منهنجي انتظار ڪرڻ جي ضرورت ڪانهي. ٿيئٽر مون

ڪان سواءِ ہ جيئن اڳي هلندو هئو، تيئن هلي ويندو ۽ اهو ہ تہ هو خود پانشن
سان ڳالهائيندو. مون کي پانشن کي پيهر ڏسڻ جي ڪا ضرورت ڪانهي.
هن مون کي اهو ہ ٻڌايو تہ هو مون کي اتي جو اتي ڪمري ۾ بند ڪري
ٻاهر ويندو ۽ ٿيئٽر ۾ سڀ مسئلا حل ڪري، ساڻس رهڻ لاءِ منهنجون
جيڪي ہ ضرورت جون شيون هونديون، سي سڀ خريد ڪري واپس ايندو ۽ هر
اُها شئي مُيسر ڪري ڏيندو، جيڪا مون وٽ گهر ۾ موجود هئي. بقول سندس
مون کي ٿيئٽر ڇڏڻ جي ڪري، ڪنهن ہ فڪر ڪرڻ جي ضرورت ڪونهي.
منهنجي سڄي زندگيءَ جي انتهائي سنجيدن پهلوئن کان وٺي، معمولي لاڙن
تائين، هر شئي سندس مون بابت مستقل خبرداري ۽ سار جو اهم حصو بڻيل
رهندي.
سندس اهو ہ چوڻ هئو، تہ مون کي اسان جي وچ ۾ عمرين جي فرق کي
ليکي ۾ نہ آڻڻ کپي، ڇو تہ سندس لاءِ وري نوجوان ۽ سرهو ٿيڻ معمولي ڳالهہ
هئي. جڏهن تہ مون کي اها سُڌ هئي، تہ آئون ڪڏهن ہ ايئن نٿي ٿي سگهان.
هُن اها ڳالهہ تسليم ڪئي تہ ڪالهہ شام جيڪو ڪُجهہ ٿيو هيو، انتهائي برو
ٿيو هيو ۽ آئينده ايئن ڪڏهن ہ نہ ٿيندو.
ان جي جواب ۾، مون ہ کيس ٻڌايو تہ، هو مون کي ڏاڍو پيارو هئو ۽
آئون ساڻس گڏ رهڻ لاءِ تيار هُيس. پر مان اهو سڀ ڪجهہ پانشن کي گوش
گذار ڪرڻ کان سواءِ نٿي ڪري سگهيس. هڪ انسان جي حيثيت ۾، آئون
پنهنجي مُڙس کي پسند ۽ سندس عزت ٿي ڪريان، تنهنڪري ساڻس ايڏي
زيادتي نٿي ڪري سگهيس.
ان کان سواءِ مان نہ تہ ٿيئٽر ڇڏي سگهنديس ۽ نہ وري ڪا اهڙي ڳالهہ
ڪري سگهنديس. آخر هو اها ڳالهہ ڇو نہ سمجهي سگهيو، تہ جيڪڏهن مان
پنهنجي ڪم کي ڦٽو ڪري، ٿيئٽر ڇڏي ڏيان، تہ منهنجي زندگيءَ ۾ جيڪو
هيڏو سارو خال رهجي ويندو، سو دُنيا جي ڪا بہ ٻي شئي پُر نٿي ڪري سگهي.
انهيءَ سان نہ فقط مون لاءِ مُشڪلاتون وڌنديون، پر وڏي ڳالهہ تہ خود هُن لاءِ بہ
مسئلا پيدا ٿيندا.
انهيءَ ڪري ئي مون لاءِ ٿيئٽر تي وڃڻ ضروري هئو. ان کان علاوه اها
منهنجي نوڪري بہ هئي. جڏهن آئون پنهنجي اها ڊيوٽي ڪري پالهي ٿينديس، تہ
سڌو گهر وڃي پانشن کي پنهنجو فيصلو ٻُڌائيندس ۽ ساڳي ڏينهن شام جو
سندس گهر ۾ اچي رهنديس.
پر ماياڪووسڪي منهنجي انهيءَ راءِ سان سهمت ڪونہ ٿيو، هو مسلسل

هر شيءِ تڪڙ ۾ ٿڌي تي طئي ڪرڻ لاءِ زور ڀريندو رهيو. وري بہ مون ڪيس ٻڌايو، تہ مان انهيءَ طريقي سان سڀ ڪُجھ نٿي ڪري سگهان.

منهنجي انهيءَ گذارش ڪان پوءِ هُن هڪدم مون کان پڇيو: "انهيءَ جو مطلب تہ تون ريهرسل ڪرڻ ضروري ويندينءَ؟"

"ها، آءٌ وينديس."

"۽ تون ياتشن سان بہ ضرور ملندينءَ؟"

"ها بلڪل ضرور."

"تہ پوءِ ٺيڪ آهي هلي وڃ، مان چوان ٿو هڪدم ٽري وڃ."

مون ڪانئس پُڇيو، "ڀلا اڄ وري توسان مان ملي سگهان ٿي؟"

"مون کي ڪا سُڌ ڪانهي."

"چڱو ڀلا گهٽ ۾ گهٽ پنجين وڳي ڌاري تون مونِ کي مُنبئي تہ ڏيندين نہ؟"

"ها ها ڏيندس- ضرور ڏيندس." هُن وراڻيو.

هُن هڪ ڀيرو ٻيهر ڪمري ۾ تيز تيز هلڻ شروع ڪيو ۽ ڊيسڪ تي وڃي پهتو. جتان مون ڪا پني جي ڪڙ ڪڙ ٻُڌي، پر ڪُجھ بہ ڏسڻ کان قاصر رهيس، جو هو منهنجي نظرن ۽ پريان ٿيندڙ وارتا جي وچ ۾ ديوار بڻجي بيٺو رهيو.

*

اڄ مون کي ايئن ٿو سمجھ ۾ اچي، تہ هُن ڪئلينڊر جا 13 ۽ 14- اپريل وارين تاريخن جا پنا ڦاڙي ڦٽي ڪيا هوندا.

پوءِ هُن خانو کولي ۽ وري بند ڪيو ۽ ڪمري ۾ چوڌاري چڪر هڻندو رهيو. مون ڪانئس پڇيو، "ڇا تون مونکي دروازي تائين ڇڏڻ لاءِ بہ نہ هلندين؟"

هو مُنهنجي ويجهو آيو ۽ اچي مون کي چميائين: سندس آواز ڏاڍو ٿڌو ۽ نرم ٿي چڪو هئو.

"نہ مُنهنجي ٻالڪي، تون پاڻ ئي هلي وڃ... منهنجو ڪو خيال نہ ڪر..." هو مشڪڻ لڳو ۽ چوڻ لڳو "مان توکي پاڻهئي گهُرائيندس. ڇا تو وٽ ٽئڪسي لاءِ ڏوڪڙ آهن؟"

"نہ مون وٽ تہ ڪونهن." مون وراڻيو.

اهو ٻڌندي هُن مون کي ويھ روبيل ڏنا. اُٿڻ مهل مون ڪانئس وري پڇيو، "تون مون کي فون تہ ڪندين نہ؟"

"بلڪل، مان توکي ضرور فون ڪندس."

انهيءَ جواب کانپوءِ مان اُٿي هلڻ لڳيس ۽ اچا مهڙ واري دروازي ڏانهن بہ

ٿي وڪون ٿي ڪنيون هوندم جو ڪو نڪاءُ ٻُڌڻ ۾ آيو. مُنهنجي ته پيرن هيٺان ڌرتي نڪري ويئي. آئون هال ۾ بي مقصد هيڏانهن هوڏانهن ڊوڙندي رهيس ۽ حوصلا ايترا خطا ٿي ويا، جو دروازو به نه کولي سگهيس.

بعد ۾ جڏهن آئون خوش قسمتيءَ سان، اندر ڪمري ۾ داخل ٿيڻ ۾ ڪامياب ٿيس، ته مون کي محسوس ٿيو ته وقتِ گذري چُڪو هئو. حالانڪ مان ايترو ته جلدي واپس ٿي هُيس جو گوليءَ جي دونهين جي دز به مون کي اُتي ڏسڻ ۾ آئي هئي.

مون ڏٺو ته ماياڪووسڪي هيٺ فراسيءَ تي پانهون ڦهلائي ڪريو پيو آهي ۽ سندس سيني تي رت جو هڪ چٽو ظاهر ٿي رهيو آهي.

مون کي ياد آهي ته آئون ڊوڙي سندس پير ۾ وڃي ويٺيس ۽ مُسلسل "تو ڇا ڪري ڇڏيو؟ هي ڪهڙو ويل ڪيئي؟" جا لفظ اُچاريندي رهيس.

سندس اکيون پٽيل هيون ۽ هو سڌو مون ڏانهن نهاريندي،پنهنجي ڪنڌ کي مٿي کڻڻ جي ڪوشش ڪري رهيو هئو.

مون کي محسوس ٿيو ته هو ڪُجهه چوڻ ٿو گهري، پر ايئن ڪري نه سگهيو، جو سندس اکين منجهان زندگيءَ جي لاٽ اُجهامي چُڪي هئي.

سندس مُنهن ۽ ڳچي صفا سرخ ٿي ويئي هئي.

-۽ پوءِ سندس مغز هيٺ پٽ سان وڃي لڳو ۽ رنگ ڇڏائجي ويس.

ان وچ ۾ ماڻهو ڊوڙندا آيا. ڪنهن فون ٿي ڪئي، ته ڪنهن ائمبولنس جي پائدان تي ٽپو ڏنو ۽ پوءِ مون به واپس ڏاڪڻ ڏانهن وٺي لوهه پاتي.

ڏاڪڻ منجهه ئي ڪنهن مون کي چيو: "ڏاڍي دير ٿي ويئي- ماياڪووسڪي گذاري چُڪو آهي."

انهيءَ سان گڏ ئي منهنجي زندگيءَ جو زبردست ڏکن ڀريو ۽ خوشين ڀريو سال پنهنجي خاتمي کي پهتو.

ليون ٽراٽسڪي

ڄم: 7 نومبر 1879ع
لاڏاڻو: 20 آگسٽ 1940ع

ڪڏهن ڪڏهن ماڻهو رڳو ديس دروهين يا ڌارين ويرين هٿان ئي شهادت جو جام نوش نہ ڪندو آهي، پر ايئن بہ ٿيو آهي تہ، پنهنجن مان ڪو همراهہ ئي اهو ڪم ڪري ڇڏيندو آهي، جنهن جي ڌاريي مان توقع هوندي آهي. ڪميونسٽ تاريخ ۾ پڻ ڪي اهڙا ”شهيد“ آهن جيڪي ذلتن، ملامتن ۽ انتقامن جو فقط انهيءَ ڪري بہ شڪار رهيا، جو منجهن جبر آڏو ”نہ“ چوڻ ۽ ضد، هٺ ۽ ڏاڍ آڏو ڪنڌ نہ جُهڪائڻ جي شڪتي هئي. جرمنيءَ جي روز الڪسمبرگ، اٽليءَ جو انٽونيو گرامچي ۽ روس جو ليوبرونسٽين ٽراٽسڪي بہ اُنهن انقلاب جي راهہ ۾ گهايل ماڻهن ۾ شماري سگهجن ٿا.

نواڻ پسنديءَ ۽ اظهار جي آزاديءَ جو علم بلند ڪندي توڙي جو روس ۾ مختلف دؤر سُهائي ڪٽي آيا آهن، پر تڏهن به اڃان تائين اهو مڪمل فيصلو نٿي سگهيو آهي ته روس جي پارٽيءَ جي شروعاتي دور ۾ اختلافن جي ذميواري ڪنهن تي ٿي اچي. پوءِ به عام طور تي اسٽالن جي طبيعت ۾ هَٺ ۽ هوڏ جا ڪافي ثبوت ملي رهيا آهن.

ٽراٽسڪيءَ جي متعلق فيصلي لاءِ تواريخ اجا وقت وٺندي، پر ايترو سو ٿيڻ شروع ٿيو آهي، جو سندس ياد ۾ روس جي اندر ادارا قائم ٿي رهيا آهن. اڳ ۾ سندس نالو وٺڻ معنيٰ ڪاريهر تي پير پوڻ، واري جيڪا ڪيفيت هئي، سا باقي نه رهي آهي. ٽراٽسڪي بُرو هيو يا ڀلو، اهو فيصلو ته روس ۽ دنيا جا دانشور ڪندا، پر اها ڳالهه ضرور نظر اچي ٿي ته هو هڪ انقلابي شعلو، هڪ تحريڪ ۽ هڪ اعليٰ ذهن جو مالڪ هيو- جنهن سوويت انقلاب جي هر مرحلي تي ذري گهٽ لينن جيترو اهم ڪردار ادا ڪيو. لينن هر جڳهه تي بُردبار، ٺهرم ڀريو ۽ ڳرو ٿو لڳي، جڏهن ته ٽراٽسڪي ڪُجهه وڌيڪ جذباتي، فيصله ڪُن ۽ مؤقف تي پُختو بيهڻ وارو، يعني انقلابي لچڪ کان وانجهو ٿو لڳي. پر پوءِ به سُرخ فوج جي باني ڪار؛ پرڏيهي وزارت جي بنياد وجهندڙ ڪميسار ۽ "پراودا" جي روح روان واري سندس حيثيت کي نظر انداز نه ڪندي، خود لينن هڪ دفعي چيو هُيو: "اسٽالن ۾ وڌيڪ جهنگلي پڻو ۽ ٽراٽسڪيءَ ۾ وڌيڪ حساسيت آهي".

هن مضمون ۾ دُنيا جي مظلوم عوام جي هن عظيم دوست جي اُنهيءَ ڪردار تي نظر وڌي ويئي آهي، جيڪو هن انقلاب وارن ڏهاڙن ۾ ادا ڪيو. مضمون ۾ ٽراٽسڪيءَ مٿان تنقيد به ٿيل آهي، ته سندس تعريف

پڻ ڪئي وئي آهي. جيڪو طريقو ٿي سچي ڪٿ جي لاءِ اهم ۽ مُناسب طريقو آهي. اسان اڪثر ڪري هر شئي ۾ ٽڪرٻازي ڪندا آهيون، ڪنهن کي چُمي مٿي تي رکندا آهيون ۽ ڪنهن کي بي سبب ٽڪرَ ۾ دل تان لاهي ڦٽو ڪندا آهيون. انهيءَ ڪري فردن، انقلاب ۽ خود پنهنجي ڌرتيءَ جي حالتن ڏانهن به انهيءَ اُبهرائيءَ واري ڪيفيت جي ڪري،عذاب جو شڪار آهيون. ڪالهه اسان جي جن اشتراڪي دوستن،انساني فطرت جي هزارين سالن تي پکڙيل ڪناين کي،25 سالن ۾ ڦيرائڻ جي ڪوشش ڪئي، اُن جا نتيجا اسان جي سامهون آهن. اڄ سنڌ ۾ به "ٽڪرَ" ڪنيو بيٺي آهي،ايئن نه ٿئي جو تاريخ اسان مٿان ڪو ٻيو فيصلو ڏيئي وجهي! هر شئي جي تجزيي مهل ٺورڙو ايماندار ٿيڻ ضروري آهي، جيئن هيءُ مضمون ٻڌائي ٿو.

- سنڌيڪار

"ليوبرونسٽين" (ٽراٽسڪيءَ) جو جنم، "ييلزاويتگارد اُزيد" جي ننڍڙي ڳوٺ "يانووڪا" ۾، هڪ خرساني آباد ڪار جي گهر،روسي ڪئلينڊر موجب26 آڪٽوبر 1879ع ۾ ٿيو. سندس ڪٽنب مالي لحاظ کان مڃي مانيءَ لائق،هڪ عزت ڀرئي گهراڻي واري حيثيت رکندو هيو. ٽراٽسڪيءَ پنهنجي ابتدائي ۽ ثانوي تعليم نڪولائيو جي شهر منجهه پرائي. پنهنجي ڪٽنب منجهان هُن جي سڀ کان گهٽي ويجهڙائي پنهنجي انقلابي ڀيڻ 'اولگا' سان هئي. جيڪا بعد ۾ هڪ ٻئي سوويت انقلابي مُهندار 'ڪامينيف' جي گهر واري بڻي.

1897ع ۾ جڏهن هو اڃا شاگرد هُيو ته "ڏکڻ روس جي ورڪرس ليگ" ۾ شموليت ڪيائين ۽ ليگ جي اوڊيسا واري مرڪز ۽ نڪولائيو گروپ جي وچ ۾ رابطي جو ڪم ڪندو رهيو. 1898ع ۾ گرفتار ٿيو ۽ لاڳيتار ٻن سالن تائين نڪولائيو، خيرسين ۽ اوڊيسا جي جيلن ۾ رهيو، بعد ۾ ڪيس سائبيريا ڏانهن جلاوطن ڪيو ويو. اليگزينڊرا سوڪووسڪايا سان سندس شادي پڻ ماسڪو جي "بُترسڪايا ٽرانزٽ" نالي جيل خاني ۾ ٿي. ڪانئس ست سال

وڏي اليگزينڊرا نہ رڳو هن جي زندگيءَ جي ساٿياڻي هئي، پر سياسي طور تي ٻہ سندس انقلابي نظرين سان سهمت هئي. سائبيريا جي علائقي 'ارڪوسڪ' ۾ جلاوطنيءَ جي ڏهاڙن ۾ ٻہ، هوءَ ٽي ٽراٽسڪيءَ جي همسفر رهي......

1902ع ۾ ٽراٽسڪي ڪوڙي نالي سان ٺهيل پاسپورٽ سان، جڏهن جلاوطنيءَ جي زندگيءَ مان ڀڄي نڪتو،تہ ان وقت ڪيس ٻہ نياڻيون ڄاول هيون. جن مان ٻيءَ جي عُمر تہ ڇڙا چار مهينا هُئي. انهيءَ موقعي جو ذڪر ڪندي، هُن هڪ هنڌ لکيو هُيو: "پاسپورٽ ٺي ٽراٽسڪي وارو نالو مون پاڻ لکيو، جيڪو درحقيقت اوڊيسا واري جيل جي هڪ جمعدار جو نالو هُيو." مُلڪ مان فرار ٿيڻ کان پوءِ هُو سڌو 'وي آنا' پهتو جتان کان لنڊن روانو ٿيو.

انهيءَ سفر بابت يادگيرين ۾ هُن لکيو: "آئون 1902ع ۾، پَن ڇَڻَ جي موسم ۾ لنڊن آيس. شهر پهچندي ئي، مون هڪ ڏيئي هڪ بگي بيهاري ۽ اُنهيءَ کي پني ٽُڪريءَ تي لکيل پتي ڏانهن هلڻ لاءِ چيم. اهو پتو ٻئي ڪنهن نہ پر "ولاديمير ايليئچ لينن" جي فليٽ جو هُيو.

1903ع ڌاري روس جي سوشل ڊيموڪريٽڪ پارٽيءَ جي ٻئي ٿيل ٻين ڪانگريس ۾،ٽراٽسڪي "سائبيريا جي سوشل ڊيموڪريٽڪ ليگ" جي نمائندگي ڪئي. انهيءَ ڪانگريس ۾ تنظيم جا قائدا ۽ پروگرام ترتيبيو ويو. "پارٽيءَ جو مُمبر ڪنهن کي تسليم ڪيو وڃي؟" واري سوال تي سندس لينن سان اختلاف ٿيا. لينن جو خيال هُيو تہ: پارٽي مُمبر کي تنظيمي ڪمن ۾ انتهائي سرگرم ڪردار ادا ڪرڻ کپي، پر سندس مخالف لڏي جو ويچار هيو تہ: جيڪو ٻہ ماڻهو ڪنهن نہ ڪنهن نموني سان پارٽيءَ جي سهائتا ۽ مدد ڪري، تنهن کي پارٽيءَ جي ميمبر ٿيڻ جو مڪمل حق هجڻ گهرجي. انهيءَ سلسلي ۾ جن ماڻهن لينن جي مؤقف جي حمايت ٿي ڪئي ۽ انهيءَ نقطي تي راءِ شماري ڪرڻ کان پوءِ ڪين اڪثريت حاصل ٿي. تن کي 'بالشويڪ' جي نالي سان سڏيو ويو ۽ جن ٽراٽسڪيءَ جي طريقءِ ڪار جي پُٺيرائي پئي ڪئي،تن کي 'مينشويڪ' ڪوٺيو ويو. اهڙي نموني ٽراٽسڪي 'مينشويڪ' بڻجي ويو ۽ ڪانگريس کان سُتت پوءِ قائم ڪيل هڪ اهڙي مرڪز ۾ وڃي شامل ٿيو، جن جو مقصد 'بالشويڪس' جي خلاف جدوجهد ڪرڻ هُيو.

آخرڪار 1904ع ۾ پاروس [اليگزينڊر پاروس جرمني ۽ روس جي سوشل ڊيموڪريٽڪ تحريڪ جو اهم رُڪن هُيو] سان گڏ ٽراٽسڪيءَ 'مينشويڪن' کي ڇڏي "دائمي انقلاب" [اهو نظريو خاص طور تي لينن جي هر مُلڪ ۾ ڌار انقلاب واري ڳالهہ جي مُنافي هُيو.] واري راهہ اختيار ڪئي.

1905ع ڌاري جڏهن روس ۾ پهريون انقلاب ظاهر ٿيو، ته ٽراٽسڪي وطن واپس آيو ۽ اچي سينٽ پيٽرسبرگ جي ورڪرس تنظيم جي سوويت ۾ شامل ٿيو. جلدئي مشهور ڪميونسٽ اڳواڻ ڪُرستاليوف نوسار جي گرفتاريءَ کان پوءِ اُن جو چيئرمن بڻجي ويو. پر ڊسمبر ۾ ٽي ٽراٽسڪي پنهنجي سِرِ به گرفتار ٿي ويو ۽ سزا طور کيس "طوبولسڪ گوبرني" جلاوطن ڪيو ويو. پر انهيءَ کان اڳ جو کيس انهيءَ جڳهه تائين پهچايو وڃي،هو هڪ دفعو ٻيهر رفو چڪر ٿيڻ ۾ ڪامياب ٿيو- روس جي "سوشلسٽ ڊيموڪريٽڪ لئبر پارٽيءَ" جي لنڊن ۾ ٿيل پنجين ڪانگريس (جيڪا 1907ع ۾ ٿي) ۾، ٽراٽسڪي بالشويڪن ۽ مينشويڪن، ٻنهي سان اسهمت "مرڪزي" گروپ جي اڳواڻي سنڀالي- 1908ع ڌاري ڪامريڊ "لوفي" پراودا جي نانءَ سان هڪ اخبار جاري ڪئي{جنهن "پراودا" جو لينن بُنياد وڌو ۽ 1912ع ۾ جاري ڪئي،سا ٻي هُئي- ايڊيٽر} تن ڏينهن ۾ "ڪامينيف" هڪ اَسَقل ڪوشش ڪئي، ته ٽراٽسڪيءَ کي لينن ۽ بالشويڪن جو همدرد بڻائي، پر انهيءَ دؤر ۾ هو لينن جو ڪٽر مخالف هوندو هُيو- ايتري قدر جو هو اڪثر ڪري، لينن کي "روسي پورهيت طبقي جي تحريڪ جي پسماندگيءَ جو ڌنڌيباز استحصالي" سڏيندو هُيو.

انهيءَ دور کي ياد ڪندي "ڪامينيف"، پندرنهن سال پوءِ،يعني آڪٽوبر 1924ع ۾ "لیننزم بمقابلي ٽراٽسڪي ازم" واري موضوع تي بحث ڪندي ٽراٽسڪيءَ تي هيٺيان الزام هنيا:

1903ع واري ٻي R.S.D.L.P ڪانگريس ٿيڻ کان اڳ،ٽراٽسڪيءَ لينن جي ڪڍيل اخبار 'اسڪرا' ۾ ڪم ڪندو هُيو، جتي ٻنهي جي وچ ۾ اهي گهرائيون ايتريون ته وڌيون جو کيس "لينن جو سونٽو" به سڏيو ويو. پر لينن کيس مرڪزي ڪاميٽي تي کڻڻ کان صاف انڪار ڪري ڇڏيو. انهيءَ کان پوءِ ٽي ٽراٽسڪيءَ مينشويڪ گروپ وڃي ٺاهيو ۽ لينن جي خلاف هڪ سياسي چوپڙي به لکي، جنهن ۾ هُن لينن جي سڄي پاليسيءَ کي "اقتدار جي بُک" جو نالو ڏيندي،کيس "آمريت جو اميدوار" جو خطاب ڏنو."

پر اهو سڀڪجهه بعد جي ڳالهه آهي. اسين سلسلو انوقت کان شروع ٿا ڪيون جڏهن پهرين مهاڀاري لڙائي لڳي ۽ ٽراٽسڪي لينن سان گڏ 1915ع ۾ 'زمروالڊ' ۾ ٿيل جنگ مخالف ڪانفرنس ۾ هڪ نمائيندي جي حيثيت سان شامل ٿيو. ٻئي دفعي يعني 1916ع ۾ کيس "خطرناڪ شرپسند" سڏيندي، فرانس جي سرڪار اسپين ۾ ڌڪي ڇڏيو، جتي "مئڊرڊ" ۾ گرفتار ڪرڻ کان پوءِ، کيس مُلڪ نيڪالي ڏني وئي. جنوري 1917ع ۾ هو پنهنجي ڪٽنب

سميت (پنهنجي تڪليف ڏيندڙ سياسي زندگيءَ جي باوجود، اُنهن ڏينهن ۾ ٽراٽسڪيءَ هڪ ٻي انقلابي ساٿياڻي نتاليا سيدووا سان وهانءُ رچايو، جنهن مان ڪيس ٻه پُٽڙا ڄاوا) نيويارڪ ڏانهن اُسهيو.

انهيءَ وچ ۾ فيبروري 1917ع ۾ روس ۾ منجهه بورزوا جمهوري انقلاب آيو ۽ "اليگزينڊر ڪيرنسڪي" جي اڳواڻيءَ ۾ هڪ عارضي حڪومت ٺاهي وئي. انهيءَ تبديليءَ زار شاهيءَ جو هميشه لاءِ خاتمو آڻي ڇڏيو. ٽراٽسڪي انهيءَ تڪڙي تبديليءَ جو ٻُڌي هڪدم وطن موٽي آيو. پنهنجي ڌرتيءَ تي پهچڻ کان پهرين هو "هيليفيڪس" (ڪئناڊا) ۾ گرفتار ڪيو ويو، پر پيٽروگراڊ سوويت جي دٻاءَ ۾ اچي، عارضي حڪومت مُداخلت ڪري ڪيس آزاد ڪرايو- جتان مٿي جي پهرين ڏهاڙن ۾ هو "پيٽروگراڊ" ۾ پهتو.

ٽراٽسڪيءَ هتي پهچڻ سان پهريون ڪم گڏيل سوشل ڊيموڪريٽن جي ضلعي تنظيم ۾ شامل ٿيڻ سان ڪيو. اها تنظيم 1913ع ۾ انهيءَ مقصد لاءِ ٺاهي وئي هئي ته بالشويڪن ۽ مينشويڪن وچ ۾ راضي نامو ڪرائجي. هُن انهيءَ صورتحال ۾ انقلابي جوش ۾ ٽهڪندڙ روس تي گهري نظر وڌي ۽ آگسٽ 1917ع واري R.S.D.L.P جي ڇهين ڪانگريس (جنهن ۾ اتفاق سان لينن شريڪ ڪونه ٿي سگهيو هُيو) ۾ ٽراٽسڪي وضاحت ڪندي چيو، ته هُن لاڳيتار لينن جي مُخالفت انهيءَ ڪري ٿي ڪئي جو سندس (ٽراٽسڪيءَ جو) خيال هيو ته لينن مخالف طريقهِ ڪار سان، وڌيڪ عوامي مدد حاصل ٿي نه سگهي- لينن ۽ سندس چوڌاري مڙيل ماڻهن بابت راءِ ڏيندي، هُن لکيو: "ماڻهن هتان انقلاب آڻڻ واري سگهه بابت ڪيس (لينن کي) پڪتو يقين هُيو، پر پنهنجي پارٽيءَ جي اندر واري صورتحال لاءِ ڪيس ڪاڳهٽي پڪ ڪانه هُئي".

سالن پڄاڻان "پارٽي هيڊڪوارٽرس جي ترجمانن" جيڪي انتهائي اهم مرحلي، يعني هٿيار بند جدوجهد جا سخت مُخالف هئا، تن پنهنجو وارو وٺندي ٽراٽسڪيءَ تي هيٺيان الزام هنيا: "ٽراٽسڪي پارٽيءَ ۾ ٿي انهي ڪري آيو هُيو ته جيئن هو پارٽيءَ جي نظريي، يعني بالشوازم کي اختيار ڪرڻ بدران، سڄي تنظيم کي ٽراٽسڪي ازم ۾ ٻوڙي ڇڏي".

آڪٽوبر انقلاب کان هڪ مهينو اڳ، ٽراٽسڪي پيٽرو گراڊ سوويت جو چيئرمن چونڊجي آيو. 1- آڪٽوبر تي پارٽيءَ جي مرڪزي ڪميٽيءَ هٿيار بند جدوجهد اختيار ڪرڻ جو فيصلو ڪيو. جڏهن ته ٻئي ڏينهن تي ڪاميٽيءَ جي ميمبرن اهو چئي انهيءَ فيصلي جي مخالفت ڪئي ته: "اهم سوال اهو آهي ته ڇا راڄڌانيءَ جي مزدورن ۽ سپاهين جا جذبا ۽ اُنهن جون سوچون اهو تسليم

ڪن ٿيون ته سندن چو ٽڪارو دوبدو جنگ ۾ آهي؟ جڏهن ته جائزو وٺڻ
کان پوءِ محسوس ته انهيءَ جي اُبتڙ پيو ٿئي!" پٺي طرف ٽراٽسڪي ويڙهه جي
مخالفت ڪرڻ بدران 16- آڪٽوبر تي پيٽروگراڊ سان لاڳاپيل انقلابي فوجي
ڪميٽي ٺاهڻ ۾ سڀ کان وڌيڪ چستي ڏيکاري- انهيءَ ڪميٽيءَ ٺي عارضي
حڪومت جي طرفان،شهر ۾ متعين ٿيل گٽريزن جي 3/2 حصي کي محاذ تي
موڪلڻ واري فيصلي تي، عمل درآمد ڪرڻ کان انڪار ڪندي چيو: "اهو
فيصلو ڪيوسون ته اسين عارضي حڪومت جي انهيءَ حُڪمنامي تي نظر
رکون. انهيءَ طريقي سان روايتيءَ پٽي قانوني سگهه جي زور تي،پيٽروگراڊ گٽريزن
جي بغاوت ڪرڻ وارن امڪانن کي هميشه لاءِ ختم ڪيو ويو. اهو هڪ ايڏو
وڏو قدم هُيو، جو اُن جي پيٽ ۾ 25 آڪٽوبر واري يلغار رڳو رسمي حيثيت
ٿي رکي."

پوءِ ٽراٽسڪيءَ بقول سندس، انهيءَ رسمي جدوجهد- جنهن جي اڳواڻي
لينن ٿي ڪئي، تنهن ۾ به حصو ورتو- 25- آڪٽوبر 1917ع واري تواريخي
رات ۾ ٽراٽسڪيءَ جي ساٿ جو وچور،سندس ئي لفظن ۾ اجهو اوهانجي
سامهون آهي:

"جيئن شڪست جو بي وس تاثر ٿئي ٿو، تيئن اسان جي ٽڪڙي فتح
جو به سلسلو ڪُجهه اهڙي قسم جو آهي. اسان لاءِ اهم شئي اها آهي ته هي
واقعن جو جيڪو سلسلو شروع ٿيو آهي، تنهن تان پنهنجو ڌيان نه هٽايون ۽ هر
ڪاميابيءَ کان پوءِ به اهو محسوس ڪريون، ته اجان ته ڇڻ ڪجهه به حاصل
ڪونه ٿيو اٿئون ۽ نه وري ڪنهن به ڳالهه جي پڪ اٿئون. انهيءَ کان سواءِ هر
اهم ڪاميابيءَ کان پنج منٽ پهرين،اهڙي ته ڦڙتيءَ، تيزيءَ ۽ سگهه جو مظاهرو
ڪريون، جهڙو هٿيار بند عمل کان پنج منٽ اڳ ڪيوسين- جيڪو ئي
درحقيقت لينن جي طريقهٔ ڪار جي عڪاسي ٿو ڪري."

پٺي هند لکي ٿو: "ڪنهن همراهه سمولنيءَ جي فرش (اُها عمارت جتان
انقلابي جدوجهد لاءِ هدايتون جاري پئي ڪيون ويون) تي به ڪمبل وڇائي
سيرانديءَ کان به وهاڻا رکيا. جن تي لينن ۽ آئون هڪبئي جي پر ۾ ليٽي
پياسون ته جيئن پٽي گهڙيون ٽڪ پٽي وٺون. ڪو پيغام پهچائيندڙ شهر مان
آيو، جتي "انتونوف اوسي ينڪو" جي ڪمان ۾ زار جي سياري واري محل جو
گهيرو جاري رهيو. جتي ٺاهوڪي خون خرابي سان پُڄاڻي ٿي."

"گذريل رات کان مُسلسل اوجاڳي ڪري ٿڪ ٿيڻ لازمي هُيو-
ولاديميرايليئچ چگو خاصو ٿڪل ٿي لڳو. پوءِ به مُشڪندي پنهنجي متي تي

هٿ ڦيرائيندي هُن مون کي چيو: "انڊر گرائونڊ رهڻ کان پوءِ ايئن اوچتو حڪومت ۾ اچڻ ڪيڏو نه جلدي ٿيو آهي! اقتدار ۾ اچڻ بابت تقريباً ذاتي مُشاهدن کان پوءِ هُن موجوده معاملن تي ڳالهائڻ شروع ڪيو."

25- آڪٽوبر (7- نومبر) تي سُرخ سپاهين ۽ انقلابي جٿن اسٽيٽ بئنڪ، ريلوي اسٽيشن، پوسٽ آفيسن، تارگهرن ۽ وزارتي عمارتن تي قبضو ڪري ورتو. ساڳي شام تي سڄي روس جي ڪارڪنن ۽ سپاهين جي ٻي ڪانگريس سڏائي وئي، جنهن 26- آڪٽوبر تي صبح جو ساجهر پنجين وڳين اقتدار جي سوويتن کي منتقليءَ جي منظور ڏني. ساڳي ڪانگريس امن ۽ زمينن بابت فيصلن جو اعلان ڪندي، پهرين سوويت انقلابي حڪومت "ڪائونسل آف پيپلز ڪميساريٽ (ڪميساريٽ مان مراد تقريباً وزارتي ڪابينه جهڙي روسي حُڪومتي اداري جي هوندي آهي) لينن جي اڳواڻي ۾ قائم ڪئي.

هيءَ سرڪار مڪمل طوَر تي بالشويڪن جي هٿ ۾ جنهن کي ٻيون ڌريون (مينشويڪ، ٻُند ۽ ساڄي ڌُر جا سوشلسٽ انقلابي) "فوجي سازش" جو نالو ڏيندي ڪانگريس مان نڪري ويون.

ٻئي طرف بالشويڪ ڌُر جي اندر انتهائي زبردست تضاد اڀري آيا. 4- نومبر تي ذميوار ڪارڪنن جي هڪ چڱي خاصي انگ، جن جو مرڪزي ڪاميٽي ۽ 'وزيرن جي عوامي ڪائونسل' سان تعلق هُيو، تن مختلف پارٽين تي مُبني هڪ نمائينده حڪومت جي تشڪيل جي تجويز آڏو رکي. انهيءَ تجويز کان انڪار سندن خيال ۾ فقط هڪ ئي راهه پوئتي پئي ڇڏي، سا اها ته: انهيءَ جو مطلب سياسي دهشت جي ذريعي، رڳو بالشويڪن جي حڪومت جو قائم ٿيڻ هيو.

پر هن ڀيري به ٽراٽسڪيءَ لينن جي حمايت تي ڪئي، پاڻ بعد ۾ ته هُن کليو کلايو ايمانداريءَ سان پنهنجي بالشويڪ هُجڻ جو اقرار ڪندي چيو: "اشتراڪي تنظيمن کي بالشويڪ سڏڻ جو مقصد ڪهڙو آهي؟ "انهيءَ جو مقصد هڪڙوئي آهي، ته جڏهن اُهي فيصلہ ڪُن مرحلي ۾ داخل ٿين، يعني آڪٽوبر انقلابي پيريڊ جهڙيون مٿن حالتون اچن، ته منجهن ايتري سگهه سرجيل هجي، ته اُهي انهيءَ مرحلي کي مُنهن ڏيڻ جيتري اهليت رکنديون هُجن"، هو جواب ڏيندي چوي ٿو.

لينن جي خيالن سان ٽراٽسڪيءَ جي سچائيءَ جي خبرمسندن هڪ جوانيءَ جي دوست جي يادگيرين ۾ آيل هڪ مثال مان ٿئي ٿي. جنهن اوڊيسا جي جيل ۾ ساڻس نظربنديءَ جا ڏينهن گهاريا هئا ۽ بعد ۾ ساڻس اختلاف

ڪندي آمريڪا هليو ويو. هُن ٽراٽسڪيءَ لاءِ انتهائي منفي انداز ۾ لکندي چيو: ”جڏهن ٽراٽسڪيءَ کي هڪ يهوديءَ جي حيثيت ۾ يهودي برادريءَ پيغام موڪليو ته، هو بالشويڪن کي گُذارش ڪري ته فئبروريءَ ۾ آيل انقلاب کي ختم ڪرڻ جي ڪوشش نه ڪن (چاڪاڻ جو انهيءَ انقلاب کان پوءِ پهريون ڀيرو يهودين کي روس جو شهري تسليم ڪيو ويو هُيو) ته پيغام پهچندي ئي هو ڪاوڙ ۾ ڳاڙهو ٿي ويو ۽ کين انتهائي حقارت سان چوائي موڪليائين ته هو يهودي نه پر بين الاقواميت پسند هيو“.

روس جي پارٽي ۽ رياست ان وقت اهڙي صورتحال ۾ گهيريل هئي، جو ان دؤر ۾ هڪ عام پڙهيل ڳڙهيل ماڻهوءَ جي به وڏي اهميت هئي. هن پهرين سوويت سرڪار ۾ اُٿندي ئي ٽراٽسڪيءَ کي پرڏيهي لاڳاپن جي وزارت سونپي ويئي. 14- مارچ 1918ع کان فوجي معاملن جي وزارت ۽ 6- اپريل 1918ع تي ڪيس سامونڊي مُعاملن جي وزارتن جا قلمدان به ڏنا ويا.

تواريخدانن پڪن پُختن ثبوتن سان ٽراٽسڪيءَ کي سُرخ فوج جي بانيڪارن مان تسليم ڪيو آهي. روسي گهرو لڙائيءَ جي ظلم ڀرئي دؤر ۾ انهيءَ اداري کي انتهائي تيزيءَ، سختيءَ ۽ بيحد جبري انداز ۾ تيار ڪيو ويو. هتي اُنهن مان ڪجهه ٽڪرا هيٺ پيش ڪجن ٿا، جيڪي اگسٽ 1919ع ۾ ”پارٽي ڪارڪنن لاءِ هدايتن“ جي نالي ۾ جاري ڪيا ويا.

فقري نمبر 4 ۾ چيو ويو هُيو ته: مُنافعي خورن جي خلاف هڪدم نئين فورس کي تشڪيل ۾ آندو وڃي...

فقرو نمبر 6 ٻڌائي ٿو ته: هر ڪميسار (وزير جي برابر عُهدو جيڪو انقلابي حڪومت جي ميمبرن کي ان دؤر ۾ ڏنو ويو هُيو- مترجم) کي ٻن سبن جي ڪري، پنهنجي ماتحت عملدارن جي خانداني پس منظر جي پوري خبر لازمي رکڻي آهي. انهن مان پهريون ڪارڻ اهو آهي ته: ڪمانڊر جي ڪنهن مُعرڪي ۾ مري وڃڻ کان پوءِ، هڪدم سندس ڪُٽنب جي پرگهور لڌي وڃي ۽ ٻيو ته: ڪنهن به عملدار جي غداري ڪرڻ جي صُورت ۾ هڪدم سندن گهر وارن کي گرفتار ڪري سگهجي...

ائين فقري ۾ آيل آهي ته: اسپيشل ڪاٽي کي لازمي طؤر تي سرسري عدالتن ۽ سياسي ڪاٽي سان تعارف برقرار رکڻو آهي... ته جيئن ڏوهن جون ٽڏي تي سزائون ٻڌائي خاتمو ڪيو وڃي.

1919ع جي خزان جي مُند ۾ ٿيل پارٽيءَ جي اٺين ڪانگريس ۾، ٽراٽسڪيءَ طرفان فوج جي لاءِ ڏنل ”آهني ضابطي“ واري نظريي جي فوجي

حزب اختلاف طرفان مخالفت ڪئي وئي، جنهن کي بهرحال لينن جي حمايت حاصل ڪرڻ ٿي سگهي.

ٽراٽسڪيءَ انهيءَ مسئلي بابت انهيءَ مهل ٿي لکيو هيو، جڏهن اسٽالن سان سندس تڪرار شروع ٿي چُڪو هيو. 1932ع ۾ شڪاگو ڊيلي نيوز کي ڏنل هڪ انٽرويو ۾ ٽراٽسڪيءَ چيو ته: 1918ع کان 1920ع تائين هلندڙ گهرو لڙائيءَ ۾ لينن جي مشورن سان ٺهيل فوجي طريقهٔ ڪار جي،اسٽالن ۽ ”ووروشيلوف“ سختيءَ سان مخالفت ڪئي هئي. پر اها حقيقت آهي ته ٽراٽسڪيءَ جا نه رڳو اسٽالن سان اختلاف ٿي پيا، پر هڪ اهم نُڪتي۔ ”روس جي انتظامي جي تنظيم واري مهم“ جي اهم ترين مسئلي تي لينن سان به سندس اختلاف ٿيا.

لينن جو خيال سندس تصنيفن ۾ ”سوويت حڪومت جا فوري مسئلا“ جي عنوان تحت،جيڪو اپريل 1918ع ۾ شايع ٿيو، تنهن ۾ ڏنل آهي. جنهن موجب: پرولتاريه ۽ غريب هارين جي ٺهيل حڪومت جو پهريون قدم اهو آهي ته هڪ پيچيده ۽ نازڪ سسٽم يا نون تنظيمي لاڳاپن جي جوڙجڪ لاءِ مثبت ۽ تعميري ڪم ڪيا وڃن...“ اهو سڀ ڪيئن ممڪن ٿي سگهي ٿو؟ انهيءَ جو جواب ڏيندي لينن چيو آهي: ”تڏهن، جڏهن آبادي، جي گهٽائي آزادانه تخليقي ڪم ۾ جُنبي ويندي. اسان کي انتظامي طريقن کي طاقت ذريعي دٻائڻ وارن قدمن مٿان اهميت ڏيئي اڳ ۾ رکڻ کپي.“ ”اسان کي ڪم جي مختلف حصن ۾ ورهاست (Peice Work) وارو سوال ضرور اُٿارڻ گهرجي ۽ پيداوار جي مُناسبت سان پگهارون مقرر ڪرڻ کپن.“

ٻئي طرف ٽراٽسڪيءَ جو مؤقف 1920ع ۾ لکيل سندس ڪتاب ”دهشتگردي ۽ اشتراڪيت“ ۾ هيٺين طرح ڏنل آهي: ”لازميت ۽ رياستي دٻاءُ، جيڪي عام طؤر تي تواريخي روايتن کان تمام پري آهن، سي هن سلسلي ۾ ايندڙ ڪافي وقت تائين انتهائي اهم ڪردار ادا ڪري سگهن ٿا.“ اهو ضروري آهي ته هڪ دفعو ۽ هميشه لاءِ اها ڳالهه محسوس ڪجي،ته مزدورن جي ڊيوٽيءَ واري اصول جي جڳهه، مزدورن جي طرفان رضاڪارانه پورهيي واري ڳالهه والاري آهي. جهڙي طرح پئداوار جي ذريعن کي رياست جي ملڪيت قرار ڏيئي، اسان هميشه لاءِ بنيادي طؤر تي سرمايه داري ملڪيت جو خاتمو آڻي ڇڏيو آهي.“ ”جيڪڏهن اهو درست آهي، ته دٻاءُ تحت ٿيندڙ مزدوري هر حالت ۾ هر دؤر ۾ بي فائدي رهي آهي، ته پوءِ اسان جي سڄي ترقي بُڏي ختم ٿي ويندي. ڇاڪاڻ جو سوشلسٽ واٽ اختيار ڪرڻ لاءِ اسان وٽ حاڪماڻي ۽ اختياري انتظام

(Authouritarian Managment) ذريعي معاشي ذريعن ۽ وسيلن تي ضابطي ۽ لئبر فورس جي ملڪي پئماني تي،مرڪزيت تي مُبني ورهاست ڪان سواءِ ٻئي ڪنهن طريقي سان ممڪن ناهي.“ پيداوار جي ذريعن کي سماج جي ملڪيت بڻائيندي، انهيءَ سان مزدورن جي بورزوا آزاديءَ جي بي ربط تصور سان گڏائڻ ڪان سواءِ مزدور طبقي ۾ مڪمل ٽوڙ ڦوڙ ۽ معاشي ڏڦيڙ جي ٻيو ڪهڙو نتيجو حاصل ٿي ٿو سگهي؟ هو ٿا چون ته زور بار سان ڪرايل مزدوري هميشه بي فائدي رهي آهي. آئون انهيءَ تي احتجاج ڪندي، انهيءَ کي لازماً هڪ معمولي ۽ رِڪلَ جوڳي لبرل بدگماني سڏيندس.“

لينن جي خيال موجب: ”ٽريڊ يونينون ڪميونزم جو هڪ اڻ ٽُٽ حصو آهن ۽ رهنديون ۽ مزدور طبقي جي انتظامي سرچشمي جو ڪم ڏينديون“. جڏهن ته ٽراٽسڪي مطابق: ”ٽريڊ يونينون اقتدار ۾ اچڻ کان پوءِ پاڻ ۾ جابرانه خاصيتون پيدا ڪري وجهن ٿيون، جيڪي نه رڳو صنعتي مزدور جي حقن جي وڪالت ڪن ٿيون، پر خود صنعتن جي مُفادن جي به نگراني ڪرڻ شروع ڪري ڏين ٿيون. آخر ڪار اهي انجمنون انقلابي دٻاءَ جون چشمپين بڻجي ٿيون پون.“

انهيءَ سموري عرصي ۾ ٽراٽسڪيءَ جون رپورٽون ۽ تقريرون ”لئبر ڊيوٽي“ ”مزدور طبقي جي فوجن جو پايو“ ”پورهيت بندي“ ۽ ”پورهيت سبق“ جهڙن ڪهرن اصطلاحن سان ڀريل آهن. لازمي آهي ته اهڙين فوجن جي نگهبانيءَ لاءِ هڪ ڪارائتي ڪامورڪي ڍانچي جي ضرورت پوندي. انهيءَ موضوع تي ماهرن جو خيال آهي، ته اهڙي منظم طريقيءَ ڪار واري ڍانچي جو ابو ٻيو ڪونه پر ٽراٽسڪي آهي. جنهن ”فوجي سوشلزم“ (ٽراٽسڪائي تصور) جي وڪالت ٿي ڪئي. ٻين لفظن ۾ ته انهيءَ طريقئه ڪار تحت سڄي ملڪ کي فوجي بيرڪن جي هڪ وڏي سلسلي ۾ تبديل ڪرڻ ٿيو، جتي هر ماڻهوءَ جي ڪم ڪار ۽ رهڻ جو انداز فوجي اصولن تحت نظم ۽ ضبط ۾ هيو. ٽراٽسڪيءَ پنهنجو پاڻ کي انهيءَ سڄي حڪمت عمليءَ جو باني ٿي سمجهيو، جيڪو سندس تحريرن مان ظاهر آهي. هڪ هنڌ هُن لکيو آهي: ”بي ترتيب ڪميسارين ۽ مرڪزي ڪاتن جي شڪل ۾ اسان جيڪي ادار ٺاهيا آهن ۽ ٺاهيون پيا، سي در حقيقت عارضي ۽ نقصانڪار نه پر لازمي آهن. جن کي اسين انتظامي ۽ معاشي سوويت نوڪر شاهي سڏيون ٿا. جنهن کان سواءِ رياست جو وجود برقرار رکڻ ممڪن ئي ناهي.“ اهي ڳالهيون 1920ع ۾ لکيون ويون، جنهن کان پوءِ ڪيس ”نوڪر شاهيءَ جو وڏيرڙو“ ڪري سڏيو ويو. تقريباً ڏهن سال يعني

1929ع ۾ سوويت يونين مان سندس نيڪاليءَ کان بلڪل پوءِ هُن لکيو:
"سوويت يونين ۾ پنتي باقي وچي پارٽي ۽ رياست جي گڏيل بيوروڪريسي جي آمريت رهي آهي، جنهن جو تقريباً متاهين طبقي سان تعلق آهي. جيڪڏهن پارٽيءَ هڪدم پارٽي ۽ رياستي سُڏارا ڪونہ آندا، تہ ڪيس لازمي طوُر تي ٿرميڊائي [ٿرميڊورين انهيءَ انارڪسٽ گروپ جي مئنيجر کي چيو ويندو آهي جنهن 1794ع ۾ رابسپئري ۽ يعقوبين جي جمهوري حڪومتن کي فرانس ۾ ڊاهڻ ۾ حصو ورتو هجي] فاشي ظالمانہ آمريت جو مُنهن ڏسڻو پوندو.
1921ع ۾ شروع ٿيل پارٽيءَ جي ڏهين ڪانگريس ۾ "معاشي پاليسي" جيڪا لينن جي خواهش مطابق رٿيل هئي ۽ پارٽيءَ ڏني هئي، سا ٽراٽسڪيءَ پنهنجي تصورن سان پيٽائيندي،سڄي جي سڄي اختيار نتي ڪري سگهيو. انهيءَ موقعي تي لينن چيو: "ڪير ٿو چئي ۽ ايئن ڪهڙن بنيادن تي ممڪن آهي تہ دُنيا جو عظيم ۽ فاتح انقلاب، فقط ئي فقط انقلابي طريقو لاڳو ڪري؟ اهڙي ڪابہ ڳالهہ ڪانهي."
هو اڃا بہ وڌيڪ چوي ٿو: "اهو ضروري ناهي تہ اسين سڀئون سڌو ڪميونزم جي حاصلات جي لاءِ جدوجهد ڪريون. در حقيقت اسان کي پنهنجي تحريڪ جا بُنياد هاريءَ جي ذاتي اُتساهہ تي رکڻ کپن."
"توهان سڀ ڏندن ۾ لڳي وڃو! توهان کي سرمائيدارن سان بہ گڏجي ڪم ڪرڻو پوندو. مُلڪي ۽ غير مُلڪي سرمايہ دار- جن ۾ رعايت يافتہ ۽ پٽي دار سڀ شامل آهن. اهي سَوَنِ سيڪڙنِ جي حساب سان توهان منجهان مُنافعا نپوڙي ڪيندا ۽ پاڻ کي وڌيڪ شاهوڪار بڻائيندا ۽ اهو سڀ ڪجهہ توهان جي پرسان ڪم ڪندي حاصل ڪندا. پر ڪين ڇڏيو، ڇو تہ انهيءَ وچ ۾ توهان ڪاٿن معاشيات کي هلائڻ جو ڍنگ سکي پوندا ۽ جڏهن توهان ايئن ڪندؤ،تہ پوءِ ئي توهان جي هتان ڪنهن ڪميونسٽ رياست جو قيام ممڪن ٿي سگهندو."
اهو سڄو پروگرام "پورهيت فوج بندي" واري ٽراٽسڪيءَ جي تصور کان تمام گهڻو مختلف ۽ پري هيو.
هتي اهو نقطو ايري ٿو اچي، تہ انهيءَ وچ ۾ جوزف اسٽالن ڇا پئي ڪيو ۽ سندس ڪهڙي پوزيشن هئي؟ اسٽالن جيڪو غير متوقع طوُر تي ڪريملن جي گنبذ تان زبردست سگهہ سان هيٺ لٿو، تنهن جي ٽراٽسڪيءَ سان رساڪشيءَ کي، هزارين نہ تہ سوين رسالن ۽ اخبارن، ڪافي عرصو پاڻ کي شهہ سُرخين سان سنواريو.

"صنعتي واڌ وارو مسئلو جيڪو پنج سالہ رٿاجو خاص حصو هيو، سوئي اسان جي ڪابي ڌُر يعني منهنجي، اسٽالن ۽ سندس حمايتي ٽولي جي وچ ۾ اختلافن جو بنيادي ڪارڻ هُيو. فيبروري 1928ع تائين اسٽالن جي انهيءَ ڌڙي جي سلسلي ۾ٽراٽسڪيءَ جو مؤقف هئو: اهو لازمي سمجهو ته هن جدوجهد ۾ هارين جو پاسو ڪٽندي، ڪيس صنعتڪاريءَ جي مفادن ۾ قربان ڪرڻ کان انڪار ڪيو وڃي.ان کان سواءِ نوڪر شاهيءَ جي رٿابندي تي اسٽالن ٺٺولبازي ڪندي چيو: اسانجو دارومدار مينهن تي آهي نه ڪي رٿابنديءَ تي. 1925ع ۾ مون هڪ ڪتاب: "سرمايہ داريءَ ڏانهن يا سماجواد طرف" جي عنوان سان ڇپرايو. جنهن ۾ اهو ٻُڌايو ويو هيو ته جيڪڏهن مُناسب راهنمائي ڪجي ته صنعت هر سال 20 سيڪڙو وڌيڪ اُپت ڏيئي سگهي ٿي. "مولوٽوف" ۽ اسٽالن انهن انگن اکرن کي خام خيالي ڄاڻائيندي، پارٽيءَ جي ڪابي ڌُر مٿان "عظيم صنعتڪاري" ڪرڻ جو الزام لڳايو.(1932)

ان کان اڳ ٽراٽسڪي چيو: "زمين کي قومي ملڪيت ۾ وٺڻ جو مڪمل قَلُ، اسان کي تڏهن محسوس ٿيندو، جڏهن اسين زرعي اوزارن ۾ ترقي ڪرڻ سان گڏوگڏ زراعتي پوک ۾ بہ اڳيرا ٿينداسون. ٻين لفظن ۾ ته انهيءَ منزل تي پهچڻ لاءِ اسان کي ڪجھ سال انتظار ڪرڻو پوندو ۽ اهائي منزل آهي جنهن طرف اسان وڌي رهيا آهيون". (1926)

"ٽراٽسڪيءَ جي اڳواڻيءَ ۾ مخالف ڌر اسٽالن جي خلاف صنعتڪار رٿابنديءَ واري اصول ۽ وڌيڪ تيز معاشي ترقي جي مخالفت ڪرڻ ۽ "ڪُلاڪن" جي خلاف باھ ٻارڻ ۽ اشتراڪيت سوڀ جي ڪري جدوجهد ڪئي. 1930ع کان وٺي مُخالف ڌر پنج سالہ رٿا تيار ڪرڻ تي زور ڏيندي رهي آهي، جنهن جا بنيادي عنصر هُن خود ترتيبيا. اسٽالن جي ڌڙي جي مخالفت ڪندي ڪابي ڌُر وارن، سڄي سوويت يونين جي معاشي ترقيءَ جا نظرياتي بنياد ۽ ڪنهن حد تائين تنظيمي مسئلا پڻ حل ڪيا. اڳ 1937ع ۾ اسٽالن "مولوٽوف" "ووروشليوف" ۽ ٻين جي مدد سان منهنجي خلاف جنگ ۾ چيو هُيو: "اسان کي ليون ٽراٽسڪيءَ جي ايتري ضرورت آهي، جيتري ڪنهن مُرهڪ کي گراموفون جي." (1932)

"سوويت يونين جي ترقيءَ جي بعد واري زوالي دؤر ۾، مجموعي طؤر تي خبر ٿي پوي ته حڪمران ڌُر جي نوڪر شاهيءَ ۾ زنگجي وڃڻ جا بنيادي سياسي محرڪ، عوام جو انقلابي ٽرٽلي مان گذرڻ کان پوءِ، گهرو لڙائيءَ ۾ اچڻ ڪري ٿڪجي پوڻ هُيو. تنهن ڪري نئين معاشي پاليسيءَ ڏانهن منتقلي

ٿي حقيقت ۾ پهرين معاشي سوپ هُئي. جيتوڻيڪ راشن پاڻي جام پئدا ٿيو پئي،پر پوءِ بہ اهو گهٽي عرصي تائين هر ڪنهن لاءِ مُهيا نٿي ٿي سگهيو. جنس تي بدل معاشيات جي طريقي کي لاڳو ڪرڻ جي ڪري،نہ رڳو لاڳو قيمت جي ڪٽ واري مسئلي مُنهن ڪڍيو، پر بنيادي راشن بندي ۽ واڌو مزدور کي ڪارخانن مان ڪڍڻو بہ پئجي ويو. نتيجي ۾ ڊگهي مدت تائين اسان جي معاشي ڪاميابيءَ سان گڏوگڏ بيروزگاري بہ وڌندي وئي."

"هتي اسان کي اها ڳالهہ هڪ گهڙيءَ لاءِ بہ ناهي وسارڻي تہ رياست ۽ پارٽيءَ جي طاقت کي وڌائڻ تڏهن ئي ممڪن هُيو، جڏهن بيروزگاري برقرار ٿي رهي ۽ سالن جا سال رزرو فوج جا سپاهي بُکون ڪاٽڻ ڪان پوءِ بہ هڪ پرولتاري مشين آپريٽر ڪان ٿي ڊنا."

"ڪارخانن ۾ جيڪي بہ تنقيدي رويا رڪندڙ ڪارڪن هُيا،اُنهن مان هڪڙن جي تہ ڇُٽي ڪرائڻ اهم انقلابي فريضو ٿي پيو ۽ ٻين کي اسٽاليني نوڪرشاهيءَ جو ڪارگر پرزو بڻايو ويو." (1931ع)

1929ع ۾ ٽراٽسڪيءَ کي مُلڪ بدر ڪندي ۽ 1932ع جي مُنڍ ۾ سندس شهريت منسوخ ڪندي، اسٽالن پنهنجي پاليسين ۾ هڪ تڪڙي ڦير گهير ڪئي.

سندس طور طريقن ۾ جيڪي ٽراٽسڪيءَ سان بنيادي اختلاف هيا، سي ختم ٿيندا ويا ۽ انتهائي ڀيانڪ ظُلمن سان هُن گڏيل عمل (Collectivi Sation) کي متعارف ڪرايو. سڄي مُلڪ جي اندر زيادتين ۽ خوف جي لهر ڇانئجي ويئي. سزا يافتہ ماڻهن جي "مزدور فوج" ملڪ ۾ "اشتراڪيت جا عظيم منصوبا "ناهڻ شروع ڪيا. رياست جي طاقتور مشنري هڪ ماڻهوءَ جي خدمت گذار بڻائي ٿي پئي -۽ اهو ماڻهو هيو اسٽالن.

اهو سڀ ڏسندي وولڪو گونوف جي انهيءَ ڳالهہ جي خلاف ڪڏهن بہ نٿو ٿي سگهجي، تہ ٻن مري ويلن دشمنن، يعني ٽراٽسڪي ۽ اسٽالن جي جنگ، رڳو خيالن جي جدل نہ پر ٻہ نظريا هئا، جن جي پرورش انهيءَ ڪري ڪئي وئي هئي تہ جيئن ليننی نظريي جي جڳهہ والاري سگهجي.

(اسپوتنڪ جي ڪنهن پرچي تان ڪنيل)

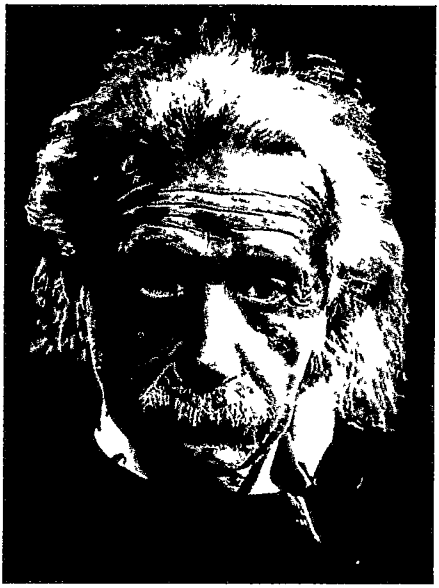

البرٽ آئنسٽائن

ڄم: 14 مارچ 1879ع
لاڏاڻو: 18 اپريل 1955ع

انسان ذات جي تواريخ ۾ عام طور تي بيشمار هستيون اهڙيون ٿي گذريون آهن، جن ڪنهن نه ڪنهن بهتر رُخ ۾ انسان جي راهنمائي ڪئي آهي. پر منجهانئن ذاتي ڪردار ۽ گهڻ رُخي طبعيت جي حوالي سان، تمام گهٽ عظمت جا صاحب پيدا ٿيا آهن. البرٽ آئنسٽائن اهڙن ئي اُتم هستين منجهان آهي، جن نه رڳو عبادت جي حد تائين خدا جي مخلوق سان پيار ڪيو، پر پنهنجي ذهانت ڪي ٻه ڪائنات کان مليل امانت

سمجهي، عام جي ڀلي لاءِ استعمال ڪيو. نہ رڳو ايترو، پر پنهنجي سماجي حيثيت ڪي پڻ وڏ ماڻهائپ بدران، درويشيءَ ۽ فُقر سان سلهاڙي رکيو.اهوئي سبب آهي جو آئنسٽائن هڪ ذهين سائنسدان، قابل اُستاد ۽ ڪوجيءَ سان گڏوگڏ، هڪ عظيم انسان جي حيثيت سان پڻ اتهاس جي صفحن تي ياد ڪيو ويجي ٿو. هلندڙ صديءَ ۾، هڪ فرد جي حيثيت ۾، جيڪا سُچائپ ۽ محبت ڪيس حاصل ٿي آهي، اُها دُنيا ۾ ڪنهن بہ ٻئي شخص جي حصي ۾ نہ اچي سگهي آهي.

آئنسٽائن جو اضافت وارو نظريو، هڪ طرف طبعيات ۽ سائنس جي دُنيا جوءِاج ڏينهن تائين سڀ کان وڌيڪ مقبول موضوع آهي، تہ ٻئي پاسي سماجي علمن ۽ فيلسوفياڻي دائري ۾ بہ، اُن جي هڪ حد تائين فيصلہ ڪُن حيثيت آهي. هن رُخ ۾ آئنسٽائن عقلي پرک ۽ زمان توڙي مڪان (Space and Time) جي حد بندين کان مٿانهون ٿي، احساسن ڪي وارتائن سان لاڳاپي، منجهانئن پلہ پوندڙ نتيجن جي بُنياد تي، حقيقتون نروار ڪيون آهن. اضافت جو نظريو مختصر طور تي بيان ڪرڻ لاءِ، مثال اهو ڏيئي ٿو سگهجي،تہ جيڪڏهن اوهان پنهنجي دل گهُريي دوست سان گڏ آهيو، تہ هڪ ڪلاڪ سيڪنڊن ۾ گذرندي محسوس ٿيندو، پر بنديخاني ۾ بور زندگي گذاريندي، ڏينهن بہ سال پيو ڀاسندو. شين، حالتن ۽ واقعن سان اهو نسبتي لاڳاپو، آئنسٽائن کي دُنيا جي عظيم دماغن جي قطار ۾ آڻي بيهاري ٿو. سندس انهيءَ غيرمعمولي علمي حيثيت تي بهرحال ڪنهن بہ ڏُر کي ڪو بہ اعتراض ڪونهي.

- سنڌيڪار

1919ع ۾ نومبر مهيني جي پهرين هفتي ۾ انگلئنڊ وارا، هڪ سال اڳ

ختمر ٿيل پهرين مهاڀاري لڙائيءَ جي خاتمي،جي سالگره ملهائڻ جون تياريون ڪري رهيا هُئا. انساني تواريخ جي خونخوار جنگ ختم ٿي چُڪي هئي ۽ سال پُڄاڻان، دُنيا پنهنجي عام رواجي ڪار وهنوار ڏانهن موٽي آئي هُئي. ماڻهن ته جيتوڻيڪ محسوس ٿي ڪيو ته حالتون بدلجي چُڪيون آهن، پر زنده رهڻ لاءِ ماحول، جهڙوڪ نؤجوانن جو سياءُ (ڪن نقادن ته موسم ۾ پڻ تبديليءَ جا اشارا ٿي ڏنا) به شايد بُري طرح بگڙجي چُڪو هئو. ان هوندي به اجاڪي وکر بچيا هُئا، جن جي ڪري ماڻهو شڪرانا ڪري پئي سگهيو. انهيءَ ڪري ئي لنڊن جي سڄي پريس، هن سالگره جي موقعي تي خاص اشاعتون، اداريا، مضمون ۽ وڏيون سُرخيون هئي اخبارون ۽ رسالا ڪڍيا. لڳو ايئن پئي ته هي موقعو، ماڻهن جي ذهنن تي ايترو ته حاوي ٿي چُڪو هُئو، جو هُنن ٻي ڪنهن به ڳالھ تي ڌيان ئي نه پئي ڏريو.

اهڙي سرگرم ماحول ۾، 7- نومبر 1919ع وارو ڏينهن،مختلف اخبارن جي مٿان هڪ سُرخي ڪٽي ظاهر ٿيو. روزاني "سنڊي ٽائيمز" مُهڙين صُفحي تي وڏن اکرن سان،هڪ زبردست سُرخي هنئي ته: "سائنس جي دُنيا ۾ انقلاب- نيوٽن جي تصورن کي رد ڪيو ويو." انهيءَ کان پوءِ تفصيلن ۾ گڏريل شام ڏاري،انگلنڊ جي مشهور سائنسي اداري "رايل سوسائٽي" جي ٿيل گڏجاڻيءَ جو ذڪر ڪيو. جنهن ۾ گينيا ڏانهن موڪليل مُهم-جُو ٽيم جو ذڪر ڪندي، سج گرهڻ بابت پڌائيندي ڪجھ نتيجا ڪڍيا ويا هُئا. وڏي ڳالھ ته هن مُهم ۾ ڪيل مُشاهدا، انتهائي اطمينان بخش قرار ڏنا ويا. جن بابت مختلف تفصيل ڏيندي، اخبار،سوسائٽيءَ جي صدر جا چيل جُملا ڇاپيا، جنهن چيو: "هن مهم ذريعي فقط هڪ ڏورانهين ۽ لڪل اُپيبٽ جي دريافت ئي نه ٿي آهي، بلڪ سائنس جي هڪ وڏي کنڊ جي به حاصلات ٿي آهي. مان سمجهان ٿو ته نيوٽن جي ڪشش ثقل واري قانون جي نروار ٿيڻ کان پوءِ، انهيءَ سلسلي جي دُنيا ۾ هيءَ عظيم ترين دريافت آهي."

اصل ۾ هن مهم ۾ سج گرهڻ دؤران، ستارن جي گردش جي مشاهدي، آئنسٽائن جي اُن 'اضافتي نظريي' (Theory of Relativity) جي سچائيءَ جي تصديق ڪري ڇڏي هُئي، جيڪا تيز رفتار چُرپر واري حيرت ڀريي خيال جي رُخ ۾، هڪ نئين پيش قدمي هُئي- ۽ هن حاصلات جي مُهابي ئي اڌ واضح ٿيل،طبعيات جي علم جي،مختلف شاخن کي، جامع روپ حاصل پئي ٿيو.هاڻي نيوٽن جا پُراڻا نظريا، انتهائي بلند درجي واري رفتار ۽ روشنيءَ سان مطابقت رکندڙ (روشنيءَ جي رفتار 186000 ميل في سيڪنڊ آهي) شين سان

واسطيداريءَ ۾ ايندي، اَنَ پورا ٿي لڳا. جيتوڻيڪ زندگيءَ جي عام رواجي وارتائن ۾،نيوٽن جا اُهي ساڳيا قائدا اڄ به پورائتا ۽ مُناسب آهن. مثال طور آئنسٽائن چاٽي ورتو هُئو،ته ڪنهن به قسم جي جوڙجڪ رڪندڙ ۽ وقت جي سار رکندڙ ڪو به اهڙو گهڙيال، جيڪو سيڪنڊ ۾ 161000 ميلن جو فاصلو ڳٽي سگهڻ جي قوت رکي ٿو، سو ڪنهن به ڏرتيءَ تي بيٺل گهڙيال جي مُقابلي ۾ ہيٺو وقت ماپيندو. اهو فقط اها رفتار (Speed) ڏيکاريندو، جو ته وقت پاڻ به تکو ٿي چُڪو هوندو آهي، رفتارن جي انهيءَ فرق جو اثر نه رڳو وقت (Time) تي پئي پيو، پر مايي (Mass) ۽ طرف ۾ به تبديلي ٿي آئي. جنهن ڪري خلا ۾ سفر ڪندڙ ماڻهوءَ جو وزن ۽ ڊيگهه گهٽجي ٿي ويا.

آئنسٽائن، انهن مڙني صورتحالن جو علم، عقل جي استعمال ۽ علم حساب جي ذريعي حاصل ڪيو هُئو. منجهانئن ڪابه تبديلي سواءِ مرڪيوري سياري جي مدار ۾ موجود نرالپڻ جي، (جيڪو به هنن نظرين ۾ واضح هُئو) پئي ڪنهن هنڌ ڏٺي ڪانه ويئي هُئي. آئنسٽائن جي هن خيال جي ڪا تکڙي تصديق ٿيڻ، يعني شين جي روشنيءَ جي رفتار سان لاڳاپيل تبديليءَ منجهان اخذ ٿيندڙ نتيجن جي فوري حاصلات، مشڪل پئي لڳي. پر عام سوچ اها هُئي ته جيڪڏهن سج وٽان گذرندي، روشنيءَ ۾ ايندڙ موڙ (Bend) جو جائزو وٺڻ مُمڪن ٿئي، ته پوءِ انهيءَ نظريي بابت،ڪا واضح راءِ جوڙي ٿي سگهجي. 1919ع ۾ ٿيل سج گرهڻ، اصل ۾ اهڙو موقعو فراهم ڪري ڏنو. انهيءَ سلسلي ۾ سائنسدانن جون ٻه ٽوليون گينيا جي نار، يعني الهندي آفريقا ۽ اُترين برازيل ڏانهن موڪليون ويون، ڇاڪاڻ ته اُتي مُڪمل سج گرهڻ ٿيڻ جا امڪان هُئا.

ويڪرائي ڦاڪ جي هنن علائقن ۾ چنڊ، سج ۽ زمين جي وچ ۾ اچي، مڪمل طور تي سج گرهڻ پئي ڪئي. ساڳئي وقت سج ڪيترن ئي روشن ستارن جي جهرمٽ منجهه اچي بيٺو، پوءِ جيئن ئي اونده ٿي،ته ستارن جي روشني اچي سج جي مٿاڇري جي ويجهو لنگهي. ان مهل سائنسدانن تصويرون ڇڪيون ۽ وري ہيون تصويرون،لنڊن جي سائنسي مرڪز ۾ ويٺل ماهرن، بنان سج گرهڻ جي، ستارن جي عام صورتحال ۾ ورتيون.

سج گرهڻ دؤران ورتل مختلف تصويرن جي ڀيٽ، آئنسٽائن جي نظريي کي مُڪمل طور تي ثابت ڪري ڇڏيو. تصويرن ۾ آيل ستارن جا عڪس ايئن ئي ٿي مُڙيا، جيئن آئنسٽائن اڳ بيان ڪري چُڪو هُئو. هاڻي اضافتي نظريي جي سچائيءَ جي باري ۾ ترَ جي به گنجائش ڪانه هئي. ان جي باوجود

سائنسدانن جي مشهور "رايل سوسائٽي" جي صدر صاف لفظن ۾ چيو: "بهرحال اجا تائين ڪوبہ شخص واضح انداز ۾، آئنسٽائن جي اضافتي نظريي بابت، ڪا وضاحت نہ ڏيئي سگهيو آهي."

حقيقت بہ اها آهي تہ ڪو بہ سائنسدان ايئن نہ ڪري سگهيو. منجهانئن ڪيترائي پنهنجي خاص تحقيقي ميدان ۾،هن نظريي جي نتيجي ۾ پيدا ٿيندڙ صورتحال کان واقف هئا. ان جي باوجود ڪين هن نظريي جي تُز معنيٰ سمجهہ ۾ نٿي آئي. پر اها حقيقت آهي تہ ٿورڙي ئي وقت اندر،دُنيا جي هر طبعيات دان جي آڏو،"آئنسٽائن" ۽ "اضافت" جا لفظ، جڻ تہ لازمي بڻجي چُڪا هئا. آئنسٽائن جي پنهنجي طبيعت ۾،گهڻ ۾ گهڻ هڪ شاندار پهلو موجود هئو ۽ اهو هُئو، انڻ ڇاتل پاڄهہ پري طبيعت، ذهانت ۽ بناوٽ کان پاڪ زندگي، جنهن سندس نظريي کي بہ امرتا بخشي ڇڏي.

آئنسٽائن جو ڄنم 14- مارچ 1879ع ۾ "وزٽمبرگ" جي 'اُلم' شهر ۾ ٿيو. پر هُو اجا هڪ سال جو ئي هُئو،تہ سندس پيءُ ماءُ لڏي اچي ميونخ شهر ۾ وينا. هتي اچي سندس والد پنهنجي ڀاءُ سان گڏجي، بجليءَ سان لاڳاپيل ڪيميائي مواد جي تياريءَ لاءِ، ننڍو ڪارخانو هنيو. جنهن جو واپار وارو پاسو آئنسٽائن جو والد ۽ پيداواري ذميواري چاچهس سنڀاليندو هُئو. گهر جو باقي ڪٽنب شهر ٻاهران هڪ گهر ۾ وڃي وينو. سائنس جي دُنيا ۾ آئنسٽائن جي آمد، سندس چاچي جي شاندار ذهن جي ڪري ۽ موسيقيءَ ڏانهن لاڙو ماءُ جي مُهابي ٿيو، جيڪا پاڻ بہ هڪ موسيقار هُئي. هوئن سندس ڪُٽنب يهودي هئو، پر جيئن تہ آسپاس ڪوبہ يهودي اسڪول ڪونہ هُئو، تنهن ڪري هن جي تعليم هڪ ڪئٿولڪ اداري ۾ شروع ٿي. اهوئي سبب آهي جو مٿس پنهي مذهبن جا اثر پيا ۽ شايد ان ڪري ئي،هُو سڄي عمر ڪنهن بہ قسم جي رنگ، ذات، مذهب ۽ ٻي ڪنهن خاص مت ڀيد جو بدترين دشمن رهيو. هُن جو منڍ کان ئي سائنس سان چاهہ رهيو، ڇاڪاڻ جو هُو لاطيني يا يوناني ٻوليون سکڻ کي وقت جو زيان سمجهندو هُئو. سائنس ۾ بہ چاچي جي معرفت، هُو علم حساب ڏانهن وڌيڪ لڙي پيو ۽ پوءِ کانئس الجبرا جا ڏکيا ڏکيا مسئلا سکڻ لڳو. ايتري قدر جو چاچهس آئنسٽائن کي جيڪي جانورن جون آکاڻيون ٻڌائيندو هُئو، تن جي شروعات بہ هن طرح سان ڪندو هُئو: "هاڻي پاڻ جنهن جانور جو شڪار ڪنداسين، تنهن کي في الحال X جو نالو ڏيون..."

آئنسٽائن جڏهن پندرنهن سالن جو ٿيو، تہ سندس والد کي ڪاروبار ۾ گهاٽو پيو. جنهن جي نتيجي ۾ هو ڪارخانو بند ڪري، ڀاڳ آزمائڻ لاءِ

اٽليءَ جي ڏاکڻين شهر "ميلان" ڏانهن هليو ويو. جيئن ته ان دؤر ۾ ڪنهن به پڙهيل شخص لاءِ، جرمنيءَ ۾ خاص اسڪول، "جمنازيم" جي سند لازمي هوندي هئي، تنهن ڪري والدين کيس "لوئٽ بولڊ جمنازيم" ۾ تعليم پوري ڪرڻ جي هدايت ڪئي. پر ميونخ جي سخت تَڏ ۾، اٽليءَ جي روشن ڍَهاڙن جو تصور ڪندي، آئنسٽائن پاڻ تي ضابطو نه رکي سگهيو، ۽ والدين جي سخت منع ڪرڻ جي باوجود، هُو ساڻن گڏ هليو آيو. اٽليءَ ۾ پهچي کيس معلوم ٿيو ته سندس والد کي ٽوٽي پوڻ کان پوءِ، سندس ڏيوالو نڪري چُڪو آهي، تنهن ڪري هُو کيس وڌيڪ پڙهائي به نٿو سگهي. ٻئي طرف پنهنجي جذباتي طبعيت ڪري، هُو "جمنازيم" واري سند کان به محروم ٿيو. سو ٻي ڪا واهه نه ڏسي، هُن ڪنهن اهڙي هُنري اداري جي ڳولا شروع ڪئي، جيڪو کيس سائنسدان بڻائڻ ۾ مدد ڪري. ٿورڙي ئي عرصي ۾ هُو جلدهن لڏو ڪئي سُئٽزرلئنڊ جي شهر زيورچ ۾ پهتا، ته کيس پنهنجي مقصد جي حاصلات لاءِ، زيورچ جو "پوليٽيڪنڪ ادارو" ملي ويو.

هن اداري جي سڄي يورپ ۾ هاڪ هُئي ۽ پري پري کان ڪَهي ماڻهو هتي علم پرائڻ ايندا هئا. ان اداري ۾، هنگريءَ جي هڪ ڇوڪري "مليوا مارينٽش" به هئي، جنهن فزڪس ۾ سندس دلچسپيءَ ۾ ڀاڱي ڀائيواري ڪئي. مٿن ايترو ته خبط هُئو، جو ٻيا جڏهن هاسٽلن ۾ وڃي سمهي پوندا هئا، ته هي ٻئي جِتا پوءِ به تجربن ۾ رُڌل هوندا هُئا. اڳتي هلي منجهن ايتري ته گهرائپ ٿي، جو ڪجهه هفتن پڄاڻان، هر ڪنهن کي پڪ ٿي، ته هو هميشه لاءِ هڪ ٻئي جا ٿي ويندا.

هن اداري مان فارغ ٿيڻ کان پوءِ، اهو ڏسي آئنسٽائن کي حيرت ٿي، ته ڪنهن به اداري کيس سندس دل گُهربي ڪم لاءِ ڪا آڇ ڪانه ٿي ڪئي. آخرڪار وڏي جاکوڙ کان پوءِ، هُن "بيرن" شهر ۾، "پئٽينٽ آفيس" ۾، هڪ نوڪري حاصل ڪري ورتي. ان دؤران، کيس سُئٽزرلئنڊ سان ايترو پريم ٿيو، جو هُو جرمن پاسپورٽ رد ڪرائي، "سوئس" شهري بڻجي ويو. نئين سر پنهنجو پاڻ کي جاٺو ڪرڻ لاءِ، هُن فورن 'ملوا' سان شادي به ڪري ورتي، پر ٿوري ئي عرصي کانپوءِ، کيس محسوس ٿيو ته تجربي گاهه کان ٻاهر رهندي، سندن طبعيت ۾ وڏو فرق هُئو. آئنسٽائن جيڪو پاڻ گهڻ رُخو، توڪلي ۽ درويش صفت شخص هُئو، تنهن جي ڀيٽ ۾ مائي ڏاڍي اُتاولي، شڪي مزاج ۽ رَک رَکاو واري عورت ٿي لڳي. پر سُتت ئي کين هڪ ٻئي ٻنيان ٻـ نينگر ٿيا، جن سان ٻنهي زال مڙس کي ڏاڍي دل هئي، تنهن ڪري سندن شادي بهرحال برقرار رهي.

آئنسٽائن کي جيڪا نوڪري ملي، سا نہ رڳو ڪيس ڏوڪڙ جام ڏيندي هئي، پر ڪيس پنهنجي تجربن لاءِ وقت بہ جهجهو مهيا ڪندي هئي. انهيءَ موقعي جو فائدو وٺندي، هُن 1905ع ۾ روشنيءَ جي پئداوار ۽ منجهس ايندڙ تبديلين جو جائزو ۽ چرندڙ پُرندڙ شين جي برقي حرڪيات (Electro- Dynamics) بابت تفصيلي مضمون ڇپايا. پر هن تحقيق جو دنيا تي گهڻو اثر ڪونہ پيو. چاڪاڻ جو هر ڪنهن اهو پئي سوچيو، تہ ڪنهن بہ اداري جو ڪو عملدار، تحقيق ۾ ڪهڙا ڦاڙهاٽو ماري سگهي؟! آخرڪار وڏي جاکوڙ ڪانپوءِ، تحقيق سان لاڳاپيل ادارن محسوس ڪيو، تہ هن قابل نوجوان کي، نوڪريءَ جي جهنجهٽ ۾ ڦاٿائڻ بدران، ڪنهن اداري ۾ جونيئر پروفيسر مقرر ڪيو وڃي. پر عام طور جيئن ڪامورڪن حلقن ۾ گهل گهنداڙ ٿيندي آهي، سا هتي بہ ٿي- ۽ چئن سالن کان پوءِ مس وڃي آئنسٽائن کي زيورچ يونيورسٽيءَ ۾ جاءِ ملي.

هتان جو ماحول ڏاڍو مختلف هئو. آئنسٽائن کي پگهار تہ پُراڻي نوڪريءَ جيتري پئي ملي، پر هتي رهڻ لاءِ ڪيس روايتي داٻو رکڻو ٿي پيو. يعني ڀلا سُوٽ ڪوٽ، نهندڙ جوراباۡ ۽ خوبصورت ٽاءِ پائڻ، اُتان جي جڻ تہ سماجي مجبوري هئي. سندس زال ان مصنوعي ماحول ۾، جڻ تہ بيپناھ سُڪون ٿي محسوس ڪيو، پر انهيءَ ناهہ نُوھ تي ايندڙ خرچ، وٺن ڏوڪڙن جي ڪوٽ پئدا ڪري ورتي. اُنهن ڏينهن جو ذڪر ڪندي آئنسٽائن لکيو آهي: "تجربيگاھ اندر تہ مون خلا جي هر طرف ڏار گهڙيال پئي لڳايو، تہ جيئن وقت جو تفاوت معلوم ٿئي، پر گهر جي ڪمري ۾ گهڙيال هڻڻ لاءِ، مون وٽ ڏوڪڙ بالڪل ڪونہ هئا."

اڳتي هلي 1911ع ۾ 'پراگ' ۾، ڪيس وڌيڪ پگهار سان پروفيسري ملي. هتي جيئن تہ وڏي تعداد ۾ يهودي رهندا هئا، تنهن ڪري ڪيس ساٿين واسطيداريءَ ۾ اچڻو پيو، جنهن ڪري هُو سندن مسئلن کان بہ گهرائيءَ سان آگاھ ٿيو. ايستائين يهودين ڏانهن جرمنيءَ جو رويو، اهڙو تہ خراب ٿي چُڪو هئو، جو ڪوبہ سمجهدار شخص، حالتن منجهان، ايندڙ ٽيهن سالن کان پوءِ جرمنيءَ جي يهودين تي، ڪڙڪندڙ قيامت جا اندازا، لڳائي پئي سگهيو. اهڙي صورتحال ۾، سندس پُراڻي سوئس پوليٽيڪنڪ اداري منجهان، ڪيس بهتر پگهار جي بُنياد تي پڙهائڻ جي آڇ ٿي، تہ هُو پاڻ ۽ پراگ ۾ صفا بيزار ٿي ويل سندس زال 'ملوا' کي بہ زيورچ هلڻ ۾ بهتري نظر آئي. سو سُتت ئي هُو ٽپڙ ٻڌي روانا ٿي ويا.

هوڏانهن آئنسٽائن پنهنجا مضمون ڇپائڻ جو سلسلو جاري رکيو، جنهن

ڪري،سگھوئي ڪيس عالمي سطح جي شخصيت جو درجو ملڻ لڳو. هُن زيورچ جي پوليٽيڪنڪ اداري ۾اچا ڀـ سال ئي گذاريا هئا، ته ڪيس هڪ اهڙي آڇ ملي، جيڪا شايد ئي ڪو سائنسدان ٺُڏي سگهي! يعني ڪيس برلن ۾ "پُروشيا جي شاهي سائنسي اڪيڊمي" جي ميمبري ۽ "قيصر ولهلم انسٽيٽيوٽ برلن" جي ڊائريڪٽريءَ لاءِ سڏايو ويو. هتي رڳو ڪيلي پگهار ئي گهٽي نه ملي ها، پر ڪم لاءِ وڌيڪ وقت به حاصل ٿئيس ها. سو اهو ڳٽيندي آئنسٽائن ته هائوڪار ڪئي، پر سندس زال اهو سوچي، ته هُوءَ برلن سان ڪڏهن به پاڻ کي ويجهو نه رکي سگهندي. ساڻس هلڻ کان انڪار ڪيو. آخرڪار ٻئي ڄڻا ان نتيجي تي پهتا، ته هُو هڪٻئي سان وڌيڪ گڏ-هلي نٿا سگهن. تنهن ڪري هُنن شاديءَ جا ٻنڌڻ ٽوڙي، رستا جُدا ڪيا. 'مِلوا' پنهنجن ٻنهي پُٽن سان زيورچ ۾ رهي ۽ آئنسٽائن برلن اچي پهتو.

برلن ۾ ياڳن سان،ڪيس سندس پري جي سؤٽ، ايلسا آئنسٽائن ملي، جيڪا انهيءَ شهر ۾ بيوهه واري زندگي گذاريندي هُئي. هُوءَ دوستاڻي طبعيت رکندڙ ڪلمڪ عورت هئي، تنهن ڪري ڪيس پنهنجي پورالي مائٽ آئنسٽائن سان ملي،ڏاڍي خوشي ۽ حيرت ٿي. بهرحال هُن آئنسٽائن جي ڏاڍي خدمت ڪئي، جنهن جي جواب ۾،آئنسٽائن هڪ سال کان پوءِ،ڪيس شاديءَ جو تحفو ڏنو.

1913ع کان وٺي1933ع تائين،مسلسل ويهه سال، هُو برلن ۾ پنهنجي اضافتي نظريي تي محنتون ڪندو رهيو. ان جو ڏاڪي به ڏاڪي جائزو وٺندي، حسابي مونجهارن تي قابو پائيندي، اُنهن سيني رُڪاوٽن کي هٽائڻ ۾ لڳي ويو، جيڪي هِن نظريي تي ڪم ڪندي،طبعيات ۽ رياضي جي ماهرن لاءِ مشڪلاتون پئدا ڪري چُڪيون هيون. انهيءَ ڏس ۾ هلندي هلندي،هُو E= mc2 واري مساوات جوڙڻ ۾ ڪامياب ٿي ويو، جنهن جي بُنياد تي اڳتي هلي ائٽمي بم ايجاد ٿيو. هن مساوات تحت معلوم ٿيو،ته ٿورڙي مايي منجهان، بيپناهه توانائي حاصل ٿي سگهي ٿي. انهيءَ مساوات،سج جي روشنيءَ پُٺيان لڪل سببن کي به کولي رکيو. آئنسٽائن ثابت ڪيو،ته سج ٻَري ڪونه ٿو، ڇو ته جيڪڏهن اهو عام خيال موجب ٻَري ها، ته پوءِ منجهانئس جيڪا توانائي نڪري ٿي، اُها ايتري آهي، جو سج ته ڪڏهوڪو ختم ٿي چُڪو هُجي ها! اُن جي ابتڙ هُن ڏسيو،ته مٿين فارمولا جي روشنيءَ ۾، جيڪي ائٽمي رد عمل جنم وٺن ٿا، تن جي بُنياد تي، ٿورڙي مايي منجهان، بيحد روشني ۽ گرمي پئدا ٿي سگهي ٿي ۽ سج ۾ پڻ اهو عمل موجود آهي.

جيتوڻيڪ آئنسٽائن هڪ طرف پنهنجي ڪم ۾ رُڌل هُئو، پر ٻئي طرف

کيس جرمنيءَ ۾ وڏندڙ فوجي قوت تي ڪا به خوشي نه پئي ٿي، جيڪا پهرين مهاڀاري لڙائيءَ جي نتيجي ۾ اُڀرندي ٿي رهي. هُن ڪيترن ئي اهڙن دستاويزن تي صحيحون ڪرڻ کان انڪار ڪيو، جن ۾ "جرمنيءَ جي ثقافت ۽ فوجي تيارين کي هڪ ٻئي لاءِ لازمي ڄاڻايل هُئو". کيس جنگ جي جاري رهڻ ۾ ڪا دلچسپي ڪانه هئي، پر اختيارين جي نظر منجهان،هو فقط پنهنجي 'سوئس شهريت" جي ڪري،'غداريءَ' جي ٺپيءَ کان بچي ويو. انهيءَ صورتحال ٻي مهاڀاري جنگ کان پوءِ، ان وقت ڏاڍو دلچسپ ماحول پيدا ڪري ورتو، جڏهن آئنسٽائن جي وارثيءَ تي،مختلف مُلڪ هڪ ٻئي سان هيرا هُدرا ڏيڻ لڳا. چاڪاڻ ته سندس نظرين،اُن مهل دُنيا جا واڇڙ وڄائي ڇڏيا هئا. هن سلسلي ۾ پيدا ٿيل عجيب صورتحال جي جهلڪ،پريس ڏانهن جاري ڪيل،سندس هن ڏنگي ڦڏي ۽ خاص قسم جي خط منجهان بلڪل واضح آهي:

"اڄ جڏهن جرمنيءَ ۾ اضافتي نظريو،عام پڙهندڙ جي دلچسپيءَ جو موضوع بڻيو آهي ۽ ماڻهن کي ڳالهه سمجهه ۾ اچي چُڪي آهي، ته مون کي ڇڪي جرمني سائنسدان بڻايو پيو وڃي، انگلنڊ ۾ مون کي سوئٽزرلنڊ جو يهودي سمجهيو پيو وڃي. پر سياڻي جيڪڏهن ڪنهن ڪراهت ڀري عمل ڪري،اُئون نفرت جوڳو ڪردار بڻجان ٿو، ته پوءِ وري اهي دعوائون تبديل ٿي هيٺن ٿينديون، ته مان جرمنيءَ وارن لاءِ،'سوئس يهودي' بڻجي ويندس ۽ انگريز مون کي جرمن چوڻ لڳندا..."

1922ع ۾،آئنسٽائن پڪي پُختي طرح ان راءِ جو ٿي ويو،ته سائنس اصل ۾ مذهب آهي ۽ فيلسوفي هاڻي مختلف سائنسن ۾ ورهائجي، پنهنجي اساسي حيثيت منجهان نڪري وڏيڪ عام ٿي چُڪي آهي. ساڳئي سال "ليگ آف نيشنس" طرفان،کيس دانشوراڻي تعاون جي سلسلي ۾،قائم ڪيل ڪميشن ۾ کنيو ويو. پر سال کان پوءِ هُن اهو چئي استعفيٰ ڏني ته: "هيءُ ادارو نه ڪا وڏي ساک پَتِ ٿو رکي ۽ نه وٽس سگهه آهي،جو اُهو پنهنجا مقصد پورا ڪري سگهي."

سگهوئي هن محسوس ڪيو ته هُن جي پسند جي جڳهه جرمني، ڪنهن به يهودي لاءِ ڪا محفوظ جاءِ ڪانهي. اهو سوچيندي،دل من هٽندي،نيٺ 1933ع ۾ وڏين مجبورين وچان، سڄي دنيا منجهان ايندڙ مختلف آڇن جي وچان، آمريڪا جي رياست نيوجرسيءَ جي پرنسٽن يونيورسٽيءَ طرفان آڇيل، "انسٽيٽيوٽ آف ايڊوانسڊ اسٽڊيز" جي سربراهي قبول ڪندي، هُن پنهنجي زال سان گڏ، جرمنيءَ کي هميشه لاءِ ڇڏيو. پر آمريڪا پهچندي،آئنسٽائن کي

ٿورڙي ئي عرصي ۾، يعني 1936ع ۾ زال ايلسا جي لاڏاڻي جي صورت ۾ صدمو ڪٽو پيو. جيڪا پنهنجي محبوب جرمنيءَ کي ڇڏي، آمريڪا جي حالتن ۾ پاڻ کي سمائي نہ سگهي ۽ الله کي وڃي پرتي. ان ڪانپوءِ اندران جُهرڻ دنيا جو هيءُ مهان ۽ نيڪ صفت ڏاهو،مسلسل پرنسٽن ۾ رهيو. جتي هُو ڪليل دل سان هر ڪنهن لاءِ پاڻ ارپيندو هُئو. هُو چوندو هُئو: "ڪوبہ شخص مون وٽ دير سان ٿو پهچي،تہ مان ڇا لاءِ دل ۾ ڪندس؟ ڇا مون وٽ ايتري صلاحيت ڪانهي،تہ پنهنجن پرابلمس کي، هتان جي پيٽ ۾ رڳو گهر ۾ وڏيڪ توجهہ ڏيئي سگهان؟ هتي...." هُو ڏندن ۾ ڇپاڙيل پنهنجي پينسل ڏيکاريندي،اڪثر چوندو هُئو: "هيءَ منهنجي تجربيگاهہ آهي."

نيٺ 1955ع ۾، آمريڪا سميت، هن صديءَ ۾،دُنيا جو عظيم ترين انسان، پرنسٽن ۾ ئي پنهنجا پساهہ پورا ڪري، پرينءَ کي وڃي پهتو.

(جاج ڪننگ جي ڪتاب Hundred Great Modern lives تان ورتل)

وليم سمرسٽ ماهم

ڄم: 25 جنوري 1874ع
لاڏاڻو: 16 ڊسمبر 1965ع

انگلينڊ جي عظيم مدبر ۽ مفڪر سَرونسٽن چرچل، پنهنجي جيون پتريءَ ۾ هڪ هنڌ لکيو هئو: ”اڪيلا وڻ جڏهن به اسرندا آهن ته زمين ۾ بي حد مضبوط ڪُتل هوندا آهن... ۽ پيءُ ماءُ جي پيار کان محروم شخص، اڪثر ڪري بي مثال انسان بڻجي ويندا آهن. جيڪڏهن اهي جوانيءَ جي خطرن مان پار پئجي ويا، ته منجهن آزادي ۽ سوچ جي سگهه ايتري ته تيزيءَ سان نکري نروار ٿي بيهندي آهي، جو ڪين اوائلي زندگيءَ ۾ پهتل سموري نقصان جو ازالو ٿي ويندو آهي.“
منهنجو ذاتي مشاهدو آهي ته اديب ۽ ادب دوست شخصن

جي زندگي، بلڪل چرچل جي متين خيالن جو تعبير هوندي آهي. مان سمجهان ٿو ته ٻاروتڻ جون محروميون، سماجي ذلتون ۽ ڪمتريون ڪنهن به حساس انسان جي لاشعور ۾ اهڙو ته گهرو ڪري ٿيون ويهن، جو سموري زندگي نه رڳو انهن مان ڇوٽڪارو ملڻ مشڪل آهي، بلڪ جڻ ته باقي حياتي انهن احساسن جي ڇيڪي کي مانو ڪرڻ ۾ گذريو وڃي. اها ڇيڪي ۽ ان کي شانت ڪرڻ لاءِ ٿيندڙ جدوجهد درحقيقت محرڪ آهي، سموري ادبي تخليقي عمل جي.

دنيا جي غيرمعمولي ادبي علمي شخصيتن وانگر، انگلينڊ جي نامياري ناٽڪ نويس، اديب ۽ سماج سڌارڪ وليم سمرسٽ ماهم جي زندگيءَ جو وچور پڻ محرومين، بندشن ۽ ذهني ڪرب جي خلاف ٿيندڙ جدوجهد جو هڪ اهڙو داستان آهي، جنهن پنهنجي جوهر منجهان لافاني تحرير جا بيشمار چند ڪتا ڪري،انساني اڏمن احساسن، خوابن، تمنائن ۽ خيالن کي نوان رنگ بخشيا ۽ نيون معنائون ڏنيون.

جديد انگريزي ادب ۾ محنت، مشاهدي، مطالعي، تلخيقي عمل ۽ انسان دوستيءَ سان گڏوگڏ فنڪاراڻي نفاست جا نفيس ۽ حسين ڇهاءَ محسوس ڪرڻا آهن، ته پوءِ سمرسٽ ماهم کي پڙهجي. سندس لکڻين ۾ ايڏي ته مدرتا، سادگي ۽ گهرائي آهي،جو هڪ دفعو انهن منجهان فيضياب ٿيڻ کان پوءِ، اهي هميشه لاءِ ذهن جي تختيءَ تي اُڪريو وڃن.

مون کي ياد آهي ته اڄ کان لڳ ڀڳ پندرنهن سال اڳ، مون ماهم جي ڪهاڻين جي مجموعي مان ڪجھ ڪهاڻيون پڙهيون هيون. جن مان ڪي اڄ به وسري نه سگهيون آهن. خاص ڪري هڪ ڪهاڻي "A Man with the Scar" ۽ ڏور اوڀر ايشيا جي پس منظر ۾

تجسس ۽ احساساتي شدت سان ڀريل ڀيون ٻ ڪيتريون آڪاٽيون، جڏهن ٻ منهنجي يادگيريءَ جي اسڪرين تي اڀرنديون آهن، ت منهنجي اندر مان بي اختيار ماهم جي لاءِ نيڪ تمنائون نڪرنديون آهن.

وليم سمرسٽ ماهم پنهنجي سوچ جي لحاظ کا هڪ عالمي ۽ گهڻ رُخي سوچ جو مالڪ ليکڪ هئو. تنهن ڪري سندس آدرش ۽ سپنا ٻ سموري انسان ذات جي ملڪيت هئا. اهوئي سبب آهي جو هن جي لکڻين جا موضوع رڳو انگلينڊ تائين ن، پر دنيا جي ڪيترن ئي ڀين پاسن تائين ٻ ڦهليل آهن. هو ڪنهن جينئس وانگر پنهنجي فطرت ۾ ئي ادب ۽ احساس جا انڊلٺي رنگ کڻي پيدا ٿيو هئو. پر انهن خوبين کي برقرار رکڻ لاءِ هن اٿاهه محنت ڪئي، سڄي دنيا گُهميو ۽ انساني اندر ۾ بار بار جهاتيون پائي، هڪ ايماندار فنڪار واري بي تعصبي برقرار رکي. قلم کي هن امانت ۽ خيالن کي فطرت جو حسين تحفو سمجهي قبول ڪيو ۽ سڄي زندگيءَ ۾ هن ڪڏهن ٻ انهن ٻنهي شين کي، خواهش جي اڏيءَ تي قتل ن ڪيو.

سنڌ واسين ۽ خاص طور تي سنڌي اديبن لاءِ ماهم جو مطالعو انهيءَ لاءِ ٻ ضروري آهي، ت جيئن ڪين ڪُوهه ۾ ويهي ٽان ٽان ڪندڙ ڏيڏر ٻڻجڻ بدران، خوشبو ٻڻجي هوا ۾ ڦهلجڻ جو موقعو ملي.

- سنڌيڪار

ادب جي دنيا ۾ تمام گهٽ مثال آهن ت ڪوبہ ليکڪ هڪ ئي وقت ٻن صنفن ۾ ڪاميابي حاصل ڪري سگهيو هجي. خاص طور تي انگريزي ادب ۾ اهڙا تخليقڪار آڱرين تي ڳڻڻ جيترا مس هوندا. اڻويهين صديءَ جي پوئين اڌ ڪان وٺي، رڳو ٽي اديب يعني آسڪر وائيلڊ، سَمرسٽ ماهم ۽ جي- بي پريسلي اهڙا ڪلاڪار آهن، جن ٻنهي نثر سان گڏوگڏ ناٽڪ ٻ ڪمال جا

لکيا آهن.

سمرسٽ ماهم پنهنجي ٿهيءَ جو انتهائي منفرد ليکڪ ٿي گذريو آهي. لکڻين ۾ هو پنهنجن ڪردارن جي چونڊ ۾،نهايت ڪامياب ۽ بيانيه خاصيت ۽ لاجواب مزاح ۾ پنهنجو مٽ پاڻ آهي، جڏهن ته ظرافت سان ڀرپور سندس سماجي مزاح نگاري، جڻ ته ان دور جي حالتن جو بهترين اولڙو هجڻ سان گڏوگڏ، معيار ۾ سندس سهيوڳي ليکڪن کان ڪنهن به رخ ۾ گهٽ نه هئي.

سمرسٽ ماهم جو جنم،25 جنوري 1874ع تي پئرس جي برطانيائي سفارتخاني منجهه مقرر ساليسٽر،مسٽررابرٽ ماهم جي گهر ۾ ٿيو، جنهن جو هو ڇهون پٽ هو. سندس نالو 'ڪرسٽنبوليم سمرسٽ' رکيو ويو. نينگر اڃا اٺن ورهين جو مس هئو،جو سندس والده جو چالاڻو ٿيو. انهيءَ قصي جو ذڪر ڪندي 80 سالن کان پوءِ هن ساروٽيون لکندي مڃيو، ته کيس ننڍپڻ جو لڳل اهو زخم ڪڏهن به ڀرجي نه سگهيو. پنهنجي-زال جي لاڏاڻي کان پوءِ ٿورڙي ئي عرصي ۾ مسٽر رابرٽ ماهم پڻ ڪئنسر جي مرض وگهيءَ راهه رباني ورتي.

مسٽر رابرٽ جي ڇهن نينگرن مان ٻه جڻا ته ننڍپڻ ۾ ئي وڃي مالڪ کي پرتا، پر جيڪي چار زنده رهيا،تن مان سيني کان وڏي، يعني چارلس پنهنجي پيءَ جو ڌنڌو سنڀاليو، ٻيو نمبر فريڊرڪ پڙهائيءَ لاءِ ڪئمبرج روانو ٿيو، (هيءَ همراه اڳتي هلي لارڊ چانسلر جي عهدي کي رسيو ۽ بعد ۾ اميرانو اعزاز وٺي 'وائڪائونٽ ماهم آف هارٽ فيلڊ' جي نانءَ سان مشهور ٿيو) منجهائن ٽئين نمبر،مسٽر هينريءَ وڃي آڪسفورڊ يونيورسٽي وسائي، جڏهن ته سيني کان ننڍو ڏهن سالن جو يتيم وليم، ٻي گهر ٿي پيو ۽ پنهنجي چاچي عزت ماب هينري ماهم، ڪينٽ جي نوابشاهيءَ واري علائقي،وسٽبل جي پادريءَ سگوري جي سنڀال هيٺ آيو.

مانواري پادري صاحب ۽ سندس گهر واريءَ کي ٻار ٻچو ڪونه هئو ۽ هو پاڻ به ڪراڙا ٿي چڪا هئا. تنهن ڪري ڪين ٻار پالڻ جو ڪو ڏانءُ به ڪونه هئو. پادري صاحب جي آستان تي نه رڳو کلڻ جو آواز قسمتي ٻڌڻ ۾ ايندو هئو، پر پڙهڻ جي حوالي سان به،سواءِ مقدس بائيبل جي ٻي هر شئي منع قرار ڏنل هئي.

اهڙي ماحول ۾ ظاهر آهي ته ننڍڙو وليم اڪيلائيءَ ۽ اداسيءَ سان سنگت رکي وڏو ٿيو. سندس چاچي جي لاءِ هُو هڪ زنر ۽ سُست ٻار هئو. جڏهن ته اصل ۾ سندس صحت ننڍي هوندي کان ئي خراب رهندي پئي آئي. مٿان مصيبت اها ته ڳالهائڻ ۾ هَٻڪڻ جي ڪري منجهس فطري لچ پيدا ٿي پيئي.

جنهن کي ٻه چاچي سگوري هرويرو جي اداسيءَ ۽ طبيعت ۾ گهنڊپائيءَ جو لقب ڏيئي ڇڏيو هئو.

پادري صاحب جي گهرو حالتن ۽ پٿرس واري اباڻي گهر جي ڪريا ڀريل ماحول ۾ ڏينهن رات جو تفاوت هئو، جتي ننڍڙي وليم پنهنجي زندگيءَ جا مُهڙيان ڏهه سندر سال گذاريا. اڳتي هلي هو جڏهن 'ڪنگس اسڪول ڪئنٽربري' ۾ داخل ٿيو، تڏهن ٻه ڪيس ڪا سُرهائي ڪونه ملي. منجهس هبڪڻ جي بيماري هئڻ ڪري، ڪيس هم ڪلاس ٽوٽا ٻه ڏاڍا هٽندا هئا. توڙي جو سندس انهيءَ خاميءَ کي قدرتي اوڻائي سمجهندي، گهٽ ۾ گهٽ وڏن ماڻهن کي حياءُ ٿيڻ کپي ها ۽ ساڻس همدردي ۽ محبت سان پيش اچن ها، پر ان جي ابتڙ وليم ڏانهن استادن جو رويو ٻه شاگردن کان مٺيل نه هئو.

جيڪڏهن ماهر ۾ اها پتن پت ڪرڻ واري خامي نه هجي ها، ته هو پنهنجن ٻن وڏن ڀائرن وانگر قانون جي تعليم وجي پرائي ها، پر هاڻي سندس نگران چاچي جو خيال هئو ته ڪيس آڪسفورڊ وجيءِ مذهبي علم حاصل ڪرڻ کان پوءِ واپس پادري ٿيڻ کپي. پر ٻئي طرف ماهر ٻه پڪو پهه ڪيو هئو ته هن ڀيري پادري چاچي جي حڪم عدولي ضرور ڪبي.

انهيءَ دؤر ۾ اميراڻن گهراڻن ۾ چڻ ته اها روايت پئجي ويئي هئي ته اسڪول مان فارغ ٿيڻ کان هڪ سال پوءِ، هو پنهنجن ٻارن کي ڪنهن ٻاهرين ملڪ تعليم پرائڻ لاءِ موڪليندا هئا. ماهر ٻه فيصلو ڪيو هئو ته هو پڻ پنهنجي چاچي کي ايلاز منٿ ڪندو ته ڪيس ٻه ٻاهر موڪليو وڃي.

اهو سوچي هن جڏهن پادري چاچي آڏو اها گذارش رکي، ته حيرت ناڪ طريقي سان هن سندس انهيءَ خواهش سان سهمتي ڏيکاري ۽ ڪيس جرمنيءَ جي 'هيڊلبرگ يونيورسٽيءَ' ۾، هڪ سال لاءِ تعليم حاصل ڪرڻ جي اجازت ڏنائين. آخرڪار جرمنيءَ ۾ ماهر کي اهو قرار آيو، جنهن جي سندس چاچي جي گهر توڙي ڪئنٽربريءَ ۾ سخت اڻاٺ هئي. جو ته هتي هن جا دوست سندس هَبڪ تي چٿرون ڪرڻ بدران ڪيس فن، شاعريءَ ۽ ناٽڪ بابت ڪتاب پڙهائيندا هئا ۽ ساڻس دوستاڻا بحث ٻه ڪندا هئا.

عام طور تي ڏٺو ويو آهي ته جن ٻه ماڻهن کي هبڪ هوندي آهي، سي لَڄ کان پنهنجي ذات جا قيدي ٿي پوندا آهن، ماهر ٻه انهيءَ صورت حال مان گذري چڪو هئو، پر انهيءَ داخليت جي جهلڪ منجهس بيپناهه مشاهداتي قوت کي جنم ڏنو، جيڪا خوبي سندس سيني لکڻين مان جهاتي پائيندي نظر ايندي. هيڊلبرگ ۾ پڙهائيءَ دوران ٿيندڙ مختلف تجربن، ڪيس ڪلاڪار بڻجڻ تي

اُتساهيو ۽ جرمنيءَ جي ٻين شهرن توڙي اٽليءَ ۽ سوئٽزرلينڊ جي مختصر دورن منجهس فني خوبصورتي پوکي ڇڏي، جيڪا سڄي عمر سندس ذات جو حصي بڻجيءِهن جي لکڻين تي بي انداز اثرانداز ٿي.

ماهم کي پتو هئو ته سندس چاچو کيس ليکڪ ٿيڻ جي اجازت ڪڏهن به نه ڏيندو، سو هن به مذهبي عالم ٿيڻ کان انڪار ڪندي،وچ واري واٽ ورتي- سا هُئي علم طب جو مطالعو. آخرڪار ارڙهن ورهين جي عمر ۾ هو 'سينٽ ٿامس اسڪول آف ميڊيسن' جو دائمي شاگرد بڻيو. جنهن جو مطلب اهو ٿيو ته جيڪڏهن هو پاس ٿيڻ نه گهري، ته ايئن ڪري به پئي سگهيو. پنهنجي زندگيءَ جي انهيءَ دور بابت ڳالهائيندي هن چيو:

"آئون پنهنجي شاگرديءَ وارا سيئي سال بورڊنگ هائوس ۾ رهيس، جتي هفتي ۾ ارڙهن شلنگ في ڏيٺي پوندي هئي. جڏهن ته منهنجي هفتي جو ڪُل بل، ٽيهن شلنگن کان مٿي نه هوندو هئو. جڏهن ته مون کي گهران چوڏنهن پائونڊ مهيني ۾ ملندا هئا. تنهن ڪري منهنجو گذر سفر ڏاڍو سؤلو ٿيندو هئو.".

علم طب پڙهندي به هو پنهنجي لاءِ چونڊيل پيشي، يعني ليکڪ ٿيڻ واري ڳالهه لاءِ به تياري ڪندو رهيو. انهيءَ سلسلي ۾ هو انگريزي ۽ پئي يورپي ادب جو مفصل مطالعو ڪندي، پنهنجا نوٽ بوڪ پنهنجي ڪهاڻين لاءِ مختلف ڪردارن جي تشڪيل ڏيڻ نقلن، ٽوٽڪن ۽ پئي سٽاءَ درج ڪندي پري ڇڏيندو هئو.

طبي ڪاليج ۾ جڏهن پڙهائي جو ٻيو سال پورو ٿيو، ته ماهم کي سينٽ ٿامس اسپتال ۾ ٻاهرين مريضن (Out Patients)جي شعبي ۾ ڪلارڪ مقرر ڪيو ويو. جنهن کان پوءِ لڳي ٿو ته علم طب ۾ به دراصل سندس اندر ۾ ويٺل ناول نگار ۽ ناٽڪ نويس جي دلچسپي هئي. جيڪو انهن مريضن منجهان زندگيءَ جو اصلوڪيون جهلڪيون يعني پيڙا، خوف، نااميدي، اميد ۽ همٿ حاصل ڪري وٺندو هو. هن پنهنجي سِر اها ڳالهه ڄاتي پئي يا نه،پر اها حقيقت آهي ته اتي رهندي، هُو پنهنجي آئيندي جي تخليقي عمل لاءِ، اهي تجربا گڏ ڪري رهيو هئو،جيڪي کيس انهيءَ ڏس ۾ ڪار پريا ثابت ٿي لڳا.

هيءُ ئي اهو دور هئو، جو هن پنهنجي پهرين ناول 'لزا آف لئمبيٿ' تي ڪم ڪرڻ شروع ڪيو ۽ جڏهن ٽيويهن سالن جي عمر ۾ هو طبي تعليم جي آخري سال ۾ پهتو ته اهو ڪتاب ڇپجي پڌرو ٿيو. انهيءَ سان گڏوگڏ 'رايل ڪاليج آف سرجنس اينڊ فزيشنز' منجھ کيس هڪ مستند ڊاڪٽر جي سند به حاصل ٿي.

ماهم جي ناول 'لزا' جي ڪا غير معمولي پذيرائي تہ ڪونہ ٿيءِ البت ڪيس ايترو داد ضرور مليو،جو هو سڀ ڪرڪسا ختم ڪري، هڪ مَنو تي لکڻ پڙهڻ جو ڪم ڪرڻ لاءِ سنجيدگيءَ سان سوچي سگهي. جيتوڻيڪ سندس پيائر ۽ دوست ڪيس اُڀري قسم جو ماڻهو سمجهندا هئا،پر هن ڪين آگاهہ ڪيو تہ سندس مڪمل طور تي لکڻ ذريعي زندگي گهارڻ جو ڪوبہ پروگرام نہ هئو. بلڪ ڪيس والد صاحب جي جاگير منجهان اجا تائين هر سال 120 پائونڊ حصي ۾ پئي آيا.

پڙهائيءَ منجهان واندو ٿيڻ ڪان پوءِ سندس ذهن ۾ پهريون خيال سير سفر جو اُٿيو. انهيءَ سلسلي ۾ سڄي اسپين ۾ اٿليءَ جو چڪر بہ هڻندو رهيو ۽ پاڻ بابت مشاهدو ڪندي اهي سڀ يادگيريون محفوظ ڪندو ويو، جيڪي سندس تخليقن جو بنياد بڻجڻيون هيون. گهمندي گهمندي هو جڏهن پئرس پهتو تہ هن ڪجهہ وقت لاءِ اتي قيام ڪرڻ مناسب سمجهيو. انهيءَ سلسلي ۾ هو فنڪارن ۽ ليکڪن جي هڪ گروپ سان رهڻ لڳو ۽ ڪرايي تي ورتل فليٽ ۾ سندس پارٽنر جيرالڊ ڪيلي بڻيو. جيڪو بعد ۾ فرانس جي عظيم ادبي اداري 'رايل اڪيڊميءَ' جو صدر مقرر ٿيو.

انهيءَ دوران ماهم پابندي سان لکندو رهيو تہ پڻ انهيءَ ڪرت منجهان ڪيس ڪي گهڻا ڏوڪڙ پلئہ نہ پيا. 1897ع ڪان وٺي 1908ع تائين جيڪو عرصو هو پئرس ۾ رهيو، تہ لکڻين مان سندس آمدني سراسري طور تي هر سال 100 پائونڊن ڪان مٿي نہ ٿي سگهي.

پر سنت ئي 1908ع ۾ سڄي صورتحال تبديل ٿي ويئي، ماهم جي عمر ارڙهن سال هئي جو هن پنهنجو پهريون ناٽڪ لکيو. پر هن ناٽڪ جي گهڻ رخي موضوع ڪري، اهو محدود اوائلي وڪٽوريائي منڊليءَ ۾ اسٽيج ڪرڻ مشڪل ٿي پيو. انهيءَ وچ ۾ سڄا سارا پارنهن سال گذري ويا، تان جو هن پنهنجو ٻيو ناٽڪ "A man of Honour" لکي پورو ڪيو.

هيءُ ناٽڪ 'اسٽيج سوسائٽي' طرفان ٻہ دفعا ڏيکاريو ويو. انهيءَ ڪان پوءِ ٻيا چار سال گذري ويا جو هن پنهنجو نئون ناٽڪ "Lady Fredrick" لکي ورتو ۽ ان کي مشهور ناٽڪ منڊليءَ 'ڪورٽ ٿيئٽر' وارن ڏانهن ڏياري موڪليو. خوشقسمتيءَ سان نہ رڳو اهو ناٽڪ انهي منڊليءَ جي انتظاميہ قبول ڪيو،پر آڪٽوبر 1907ع ۾ انهي کي پيش بہ ڪيو ويو.

هن ناٽڪ کي نقادن ۽ عوام ٻنهي شديد جوش ۽ خروش سان قبول ڪيو، نتيجي ۾ ماهم جي رات پيٽ ۾ زبردست مشهوري ٿي ويئي. انهيءَ ڪاميابيءَ

چڻ ته سندس لئه پڻ ڪاميابين جا دروازا کولي ڇڏيا. جنهن جو ثبوت اهو مليو، جو ماهم انگلينڊ جو بهترين ناٽڪ نويس ٿي اڀريو ۽ 1908ع ۾ لنڊن جي چئن ناٽڪ منڊلين ۾ هڪ ئي وقت سندس ناٽڪ پيش ٿيندا رهيا. جيئن ته هيٺيان پيش ٿيندڙ ناٽڪن ۾:

"Jack Straw"
"Mrs Dot"
"The Exploser"

جي عنوان سان ٿي ناٽڪ به شامل هئا. پر جيڪا قبوليت Lady Fredrick کي ملي، اها پڻ تحريرن جي حصي ۾ ڪو نه آئي. پر ان هوندي به انهن سڀني ناٽڪن ماهم کي ايترو ته آسودو ڪري ڇڏيو جو هو نه رڳو پنهنجي پسند جا ڪم ڪري پئي سگهيو پر مرضيءَ مطابق گهمي گهُتي به پئي سگهيو.

انهيءَ وچ ۾ پهرين مهاڀاري لڙائيءَ کان اڳ، ماهم پنج ٻيا ڪامياب ناٽڪ لکي ورتا، تو ٽي جو انهيءَ ناٽڪ کي ڏسڻ لاءِ سنجيده شوقين نظر آيا، جن کي انهن ناٽڪن ۾ ڪا غير معمولي شئي به نظر ڪو نه ٿي آئي، پر انهي هوندي به ماهم هڪ شئي کي جيترو ضرور ڪيو ۽ اها هئي انگلينڊ جي ناٽڪ منڊلين ۾ روايتي مزاحيه ڍنگ جي ٻيهر واپسي.

1912ع ۾ ماهم پنهنجي ٽن جيون ڪٿائي ناولن منجهه پهريون ناول "Of Human Bondage" لکڻ شروع ڪيو. انهيءَ ناول جاپروف هن بيلجم ۾ 1914ع جي سرءُ ڏاري ان وقت ڏسي ورتا، جڏهن جرمن فوجون پنهنجي حملن جي شروعات ڪري چڪيون هيون. آخرڪار ان ناول کي 1915ع ۾ جڏهن ڇاپي پيش ڪيو ويو ته انهيءَ محدود ڪاميابي حاصل ڪئي، پر ستت ئي جڏهن سندس ڪتاب "The moon and Six-pence" بازار ۾ آيو، ته انهيءَ جو شاندار سواڳت ٿيو ۽ اهو ڪتاب هٿون هٿ وڪامي ويو.

1914ع ۾ جڏهن ماهم جي عمر چاليهه سال ٿي ويئي هئي ته جنگ هلندي، هو فرانس ۾ 'ريڊڪراس' ۾ رضاڪار طور ڀرتي ٿيو، جتي پهريائين ڊرائيوري ڪيائين ۽ پوءِ ڊريسر جون خدمتون سرانجام ڏنائين. بهرحال ڪجهه مهينن کان پوءِ جاسوسي کاتي طرفان کيس ڪم ڪرڻ جي آڇ ٿي. جيڪا ماهم فورن قبول ڪئي ۽ سپ کان پهريائين سئٽزرلينڊ ۾ جاسوس مقرر ٿيو.

(چون ٿا ته اتي ٿيل تجربن جي نتيجي ۾ ئي، اڳتي هلي ماهم انگريزي

ادب جي جاسوسي ڪهاڻين جي بهترين ڳتڪي Ashenden کي جنم ڏنو. بهرحال هن معاملي جي حقيقت تي ڪجھ شڪ موجود آهن.

جنهن کان پوءِ آمريڪا ڏانهن موڪليل هڪ 'اطلاعاتي مشن' سان گڏ ويو. ٻئي دفعي هڪ ڳجهي مهم تي ڏاڪٽرين پٽسفڪ ۾ آخر ۾ هڪ دلچسپ مهم تي روس پڻ ويو، ته جيئن روسي حڪومت کي جرمنيءَ خلاف جنگ ۾ شريڪ ٿيڻ تي راضي ڪري سگهجي.

روس ڏانهن انهيءَ مسافريءَ کيس جسماني طور تي ڏاڍو جهوري وڌو، جڏهن هو واپس انگلينڊ موٽيو ته کيس ٽي بي ٿي چڪي هئي. انهي بيماريءَ منجهان تندرست ٿيڻ لاءِ ماهم کي جڏهن اسڪاٽليند جي 'نورڊيڪ' شهر جي 'آسٽرسينيٽوريم' منجھ موڪليو ويو، ته اتي رهندي هن پنهنجي زندگيءَ جو بهترين وندر پريو ناول "Home and Beauty" لکيو ۽ فرانسيسي مصور پال گاگن جي عجب پريي جيون تي منبي ڪهاڻي "The Moon and Sixpence" لکڻ لاءِ رٿابندي ڪئي.

1916ع ۾ ماهم مشهور ڊاڪٽر برناڊو جي ڌيءَ 'سائري' سان شادي ڪئي، سندس گهر واري ان دؤر ۾ فرانس توڙي انگلينڊ جي گهر سينگار (Interior decorater) جي سڀ کان مهان ماهر هئي، پر ماهم جو ساٿس نباهه نه ٿي سگهيو ۽ نيٺ کيس 1927ع ۾ طلاق ڏنائين. ڪيترن ماڻهن جو خيال آهي ته اها جدائي انگريزي ادب جو عروج ثابت ٿي، پر ماهم جي ذهن تي انهي گهرو اٿبٽ جا ڏاڍا اگرا اثر پيا، جن کي مٽائڻ لاءِ هو سير سفر تي نڪري ويو.

جڏهن ناردڪ جي ٽي بي اسپتال مان کيس فارغ ڪيو ويو، ته هو آمريڪا کان ٿيندو واپس پٽسفڪ موٽي آيو. سندس انهيءَ مسافريءَ جو بنيادي مقصد پنهنجي ناول 'گاگن' جي لاءِ مواد ڪٺو ڪرڻ هئو. جيڪو کيس حاصل ٿيو ۽ هن جلد ئي اها تحرير مڪمل ڪئي، جيڪا 1919ع ۾ ڇپجي پڌاري ٿي.

1921ع کان وٺي 1931ع تائين هو مسلسل مسافريءَ ۾ رهيو. ڇاڪاڻ جو هيڊل برگ ۾ پڙهائيءَ واري دؤرڪان وٺي، هاڻي رلڻ پنڻ سندس رڳ رڳ ۾ رلجي چڪو هو. تڏهن به اهو ڏهاڪو سندس زندگيءَ جو سڀ کان وڌيڪ ڦلدائڪ حصو چئي سگهجي ٿو. ڇو ته انهيءَ عرصي ۾ هن ٽي شاندار مزاحيه ناٽڪ يعني:

"The Circle"
"The Constant wife"

"The Bread Winner"
لکي ورتا. جن جي مهابي هو جديد انگريز ناٽڪ نويسن جي پهرين صف ۾ شامل ٿي ويو. نه رڳو ايترو پر انهيءَ دؤر ۾ ماهم پرڏيهه ۾ گذارين گهڙيل جي پس منظر ۾، پنهنجي بي مثال ڪهاڻين جو ڳٽڪو، پهرين جوڙ جو سفر نامو "The gentleman in the parlour" خاڪن تي ٻڌل هڪ مجموعو On a Chinese sercrecen ۽ سيني ڪان اعليٰ تخليق جو روپ سندس بهترين ناول "Cakes and Ale" جيڪو زندگيءَ جي مُهڙين حصي يعني 'وسٽبل' ۾ گذاريل گهڙين تي ٻڌل هئو، سو پڻ لکي پورو ڪيو.

28ع ۾ فرانس ۾ 'نيس' جي شهر ۾ 'مونٽي ڪارلو' جي وچ تي ڪٽپ آف فران' واري جاءِ تي هن آفريڪي طرز جو ڳوٺاڻو محل (Villa) خريد ڪيو. جيڪو ئي سندس مستقل گهر بڻيو. هيءَ جاءِ بعد ۾ نه ڇڙو خانگي لحاظ کان دنيا جي عمدين تصويرن گڏ ڪرڻ جو مرڪز بڻي، پر ماهم جي مداحن ۽ اديبن جي لاءِ تيرٿ ۽ ياترا جو آستانو پڻ بڻجي ويئي. ماهم 'مارسڪ ولا' نالي هن جڳهه تي مسلسل ڪونه رهيو. ڇاڪاڻ جو هو هر سال دنيا جي ڪنهن نه ڪنهن حصي جي سفر تي نڪري ويندو هئو، جو ته انهيءَ دؤر ۾ سندس فن جي شهرت ته ڏينهان ڏيهه ٿي پر ڏوڪڙن جي آمد به بيحساب ٿيڻ لڳي هئس.

انهيءَ دوران ٻي مهاياري جنگ ۾ جڏهن جرمنيءَ فرانس تي قبضو ڪيو ته ماهم (جيڪو پنهنجي جاسوسي ڪهاڻين جي ڪتاب "Ashenden" جي ڪري گوئبلز جي 'گهربل ماڻهن' واري لسٽ ۾ مٿين نمبر تي هئو) انگلينڊ موٽي آيو. جتي سڌ سماءُ واري انگريز وزير 'ڊف ڪوپر' کيس پروپئگنڊا ۽ خير سگاليءَ واري مهم تي آمريڪا وڃڻ جي گذارش ڪئي، ته جيئن آمريڪا به جنگ ۾ شامل ٿي وڃي. ماهم کي آمريڪا پهتي ٿورڙا ڏاينهن ٿيا هئا جو ان جنگ ۾ شامل ٿيڻ جو اعلان ڪيو، پر هو تيستائين اتي ئي رهيو جيستائين لڙائي جو خاتمو نه ٿيو.

1946ع ۾ هو ڏاڪٽين فرانس پهتو ۽ پنهنجي ڊٺل ۽ پُريل گهر جي مرامت ڪرڻ ۾ لڳي ويو. انهيءَ وچ ۾ 1946ع کان وٺي 1950ع تائين هن پنهنجا آخري ٽي ناول مڪمل ڪري ورتا، جن منجهان "The Razor's Edge" جو شمار سندس عظيم ترين تخليق جي حيثيت ۾ ٿئي ٿو. انهيءَ کان پوءِ جا ڏهه سال ماهم مضمونن لکڻ تي صرف ڪيا، جن منجهان اڪثر ادبي ۽ تنقيدي مضمون هئا. 1958ع ۾ مضمونن جي مجموعي جي شڪل ۾ سندس

آخري ڪتاب "Points of view" ڇپجي پڌرو ٿيو.

1950ع جي ڏهاڪي جي پهرين اڌ ۾، هن پنج سئو پائونڊن جي انعام وارو هڪ ساليانو ايوارڊ قائم ڪيو. جيڪو ڪنهن به اهڙي انگريز ليکڪ کي ملڻو هئو جنهن جي عمر ٽيهن کان ننڍي هجي، پر انهيءَ دوران هو ڪو عمدو ڪتاب لکي ڏيکاري چڪو هجي. هن انعام جي حاصل ڪندڙ لاءِ هُن شرط رکيو هو ته ڪٽندڙ همراهه هڙئي پئسا سير سفر ڪرڻ تي خرچ ڪندو، ڇاڪاڻ ته سندس خيال ۾ ڪنهن به ليکڪ جي تجربن جي وسعت لاءِ، اها ئي بهترين واٽ هئي.

پنهنجي زندگيءَ جي پوين ٻن ڏهاڪن ۾ ماهم پاڻ به خوب گهميو ڦريو. آخرڪار جڏهن هو نوي سالن جو ٿي چڪو هئو، ته سندس ذهني ۽ جسماني سگهن جواب ڏيئي ڇڏيو ۽ نيٺ ڊسمبر 1925ع ۾ هو فرانس ۾ گذاري ويو. سندس هڏڙيون هن جي پراڻي ۽ ننڍپڻ جي ڪئنٽربري واري اسڪول جي ميدان ۾ پوريون ويون.

(جان ڪئننگ جي ڪتاب
"100 Great Personalities of the Wrold" تان ورتل)

چي گويرا

ڄم: 14 جون 1928ع
لاڏاڻو: 9 آڪٽوبر 1967ع

مقصد جي حاصلات ۽ چڱائيءَ سوڀ جي لاءِ، سِرن جون سَٽون ڏيڻ پهريون شرط آهي. جيڪو به 'انقلابي' ذهن "تيريون ميريون" ڪندي، اهو تو سمجهي ته رڳو ڊاڙن ڊُشَن ۽ حوالن ذريعي هو ڪاميابي ماڻي سگهندو، سو دراصل سڄي عوام ۽ پاڻ کي نپٽ ڏوکي ۾ ٿو رکي. ڊاڪٽر ارنيسٽو چي گويرا انقلابي جدوجهد جو اهڙو باعمل ۽ باڪردار سورمو آهي، جنهن مٿين ڳالهه کي سمجهندي، انتهائي سادگيءَ، سچائيءَ ۽ دليريءَ سان، مظلوم ماڻهن پاران جدوجهد ڪئي ۽ ڪيوبا منجهه ڪاسترو جي ساٿ سان هو سهائي آڻڻ ۾ ڪامياب ٿيو. جنهن کان پوءِ ڪيوبا منجهان وزارت

جهڙو "مزيدار" قلمدان چڏي، هو سامراج سان مهاڏو اٽڪائڻ ۽ دنيا مان ڳيجهپي جو خاتمو آڻڻ لاءِ، بوليويا جي انقلابي جدوجهد ۾ شامل ٿي ويو- پر ڪُجهه سندس نامناسب تجزين. ڪُجهه دوستن جي بيوفائين ۽ معروضي حالتن جي سختين ڪان سواءِ سڄيءَ دنيا جي سرمايه دارن جي ڪراهت آميز عملن ڪري، هو آخرڪار شهيد ٿي ويو.

جيتوڻيڪ فوجي حڪمت عمليءَ ۽ جنگي هُنر جي علم ۾ چي گويرا جو منفرد انداز آهي ۽ هو گوزيلا جنگ جي ميدان ۾ نامور ماهرن "سُن زو"، "ڪلازوٽز" ۽ مائوزي دونگ جي آڏو به پنهنجي انفراديت مڃايون بيٺو آهي. سندس ويڙهه جي انداز دنيا ۾ انقلابي جدوجهد لاءِ ڪرنگهي جي هڏيءَ واري حيثيت اختيار ڪئي آهي، پر پوءِ به ايئن ضرور چيو ويجي ٿو، ته چي جي شخصيت ۾ ادراڪ. منطق ۽ سَهپ جي ڀيٽ ۾ احتجاج، ڪاوڙ ۽ اُرڏائي. وڌيڪ هئي. هُن ڪانئر دشمن جي هيرا ڦيرين کي ايئن نه سمجهيو، جيئن سندس دوست ۽ همسفر ڪاسترو ٿي چاتو. نتيجي ۾ چي جهڙو ڪارائتو انسان، تمام ٿورڙي عرصي ۾، اسان ڪان جدا ٿي ويو.

پوءِ به چي جو موت، انقلابي جدوجهد لاءِ وڏي سانحي هجڻ جي باوجود، عزم، محبت ۽ وقار جو هڪ بيمثال نمونو آهي، جنهن سان دنيا جي ڪروڙين انسانن کي اُتساهه حاصل ٿيو آهي. آئون سمجهان ٿو ته انساني تاريخ ۾ ورلي ئي ڪنهن بي شخصيت نوجوانن جي دلين تي ايڏو اثر ڇڏيو هوندو، جيترو ۽ جهڙو چي گويرا. هو اڄ به سڄي دنيا جي نوجوانن جو پسنديده هيرو آهي- اهڙا نوجوان جيڪي ناانصافيءَ ۽ جبر جي خلاف هٿ ۾ هٿيارن کڻڻ جي جرئت رکن ٿا ۽ جيڪي مصلحتن،

ٿاهن ۾ ڏي وَٺ جي عمل کان ڇڙندي، ”سنئين سڌي سوٽي جي ٻيڙي ٻڌي ڪوٽي جي“ وارو نعرو بلند ڪن ٿا.

بهرحال چي جو موت، جيڪو هڪ مڪمل انقلابيءَ جو موت آهي، سو قرباني ۽ دليريءَ جو سبق پاڙهڻ ڪانسواءِ اسان کي فڪر جي ڪوٽ ٻه ڏئي ٿو. سا اها ته: پنهنجي هٿن ۾ هٿيار کڻڻ کان پهرين عام ماڻهوءَ جي ذهن کي چُرپر ۾ آڻڻ لاءِ، لفظن ۽ آدرشن ۾ ايڏي سگهه ۽ سنترتا کي سمايو، جو اهي خود هٿيار بڻجي پون- عوام جون پانهون بندوق جي شڪل وٺن ۽ سندن نگاهون آتشي گولا بنجي، دشمن جي جگر ۾ ٽنگ ڪرڻ لڳن. يعني ڪنهن به انقلاب ۽ تحريڪ لاءِ ضروري آهي ته ماڻهن جي اڪثريت تحرڪ ۾ هجي. جيڪڏهن بوليويا ۾ ايئن ٿئي ها- ته اڄ چي به اسان کان جدا ڪونه ٿئي ها. جتي چي جو جذبو ته هڪ پوري ڪائنات هيو، پر اُتان جا ماڻهو ايترا اهل به نه هُيا، جو انهن جذبن کي ٿلهو سمجهي سگهن.

هيءُ مضمون، جنهن ۾ چي جي آخري ڏهاڙن ۽ سندس مؤت بابت ڪجهه ڳالهيون ڪيل آهن، تنهن ۾ سرمائيدار دنيا جي منهن تان نقاب لاهي، ڪين اگهاڙو ڪندي، چي کي بي يارو مددگار پڪڙي مارڻ واري سچائي کي نروار ڪيو ويو آهي، سو ڪيوبا جي سرڪاري رسالي ”ڪيوبا انٽرنيشنل“ جي سيپٽمبر واري پرچي تان ڪنيو ويو آهي.

- سنڌيڪار

7- آڪٽوبر 1968 تي ’لاهيگئيرا‘ نالي وستي، جنهن کي زوالجنڊڙ چانڊوڪي رات جي جهيٽي روشنيءَ وڏيڪ پاڇائون بڻائي ڇڏيو هيو، ڏانهن ويندي، ”چي“ کي اها سُڌئي ڪانه هئي، ته هو اصل ۾ موت ڏانهن وڌي رهيو آهي. موت- جنهن کان نه هُو ڊڄندو هيو ۽ نه وري ڪيس هرويرو مرڻ جو ڪو

شؤنق ئي هيو، ڇو جو هڪ سچي ويڙهوءَ جي حيثيت ۾، سندس اڏو موت جي اهميت ڪنهن به عام رواجي ڪم يا ڪرت جيتري مس هئي. جڏهن گوئٽي مالا مان ڪيس پنهنجي ويڙهو يارن سائرا مئيسٽرا، جوليو رابرٽو، سيسرسن والي ۽ ايل جو پتو،جي موت جو اطلاع پهتو ته هُن چيو: "هن اڙانگي انقلابي ڪاروبار ۾ لاطيني آمريڪا کي ڏوڏيندڙ طبقاتي جدوجهد واري دؤر ۾، موت ته هڪڙو معمولي حادثو بڻجي چڪو آهي." سالن پڄاڻان پنهنجي مٿان طاري ڪيل انقلابي جدوجهد لاءِ اڳين منزل تي روانو ٿيندي، هينئين ۾ هُرندڙ ڪيوبا جي سرزمين کي خداحافظ چوندي، هن پنهنجي ابي امان کي هڪ پتر ۾ لکيو: "منهنجو هيءُ سفر آخري به ٿي سگهي ٿو. مون کي جدوجهد جو هرويرو ڪو خبط به ڪونه ڪنيون بيئو آهي، پر ڇا ڪيان جو اها منهنجي جو ڪائتي پيشي جي ڪسوٽي آهي. جيڪڏهن آئون وري واپس نه وران،ته منهنجي طرفان هڪ زور دار ڀاڪر قبول ڪجو.

هڪ دفعي T ri- continental نالي رسالي ڏانهن موڪليل جڳ ڄاتل پيغام ۾، هُن ڪُليو ڪُلايو پنهنجي ڏکهي ۽ اونهي مقصد جو ڀيهر اعلان ڪندي چيو: "موت جتي به اسان کي مليو، ته آئون اُنهيءَ جي آجيان ڪندس، ايستائين جيستائين اسان جو جنگي نعرو ڪجهه ٻڌندڙ ٻين ڪنن تائين پهچي ۽ ڪي ٻيا هٿ، اسان جي هٿيارن کي پنهنجي هٿن ۾ کڻي وٺن ۽ ڪي ٻيا عوام دوست ايترو تيار ٿي وڃن، جو ماتمي گيتن کي مشين گنن جي گونج ۽ جنگ جي نون سوڀ ڀرين گيتن جي آواز ۾ لٽي ڇڏين"- سچ ته اهو آهي ته چي لاءِ مؤت جي ان ڪان وڌيڪ، ڪا حيثيت هئي به ڪونه.

"چي" جيڪو اڄ هڪ زبردست تاريخي ڪردار بڻجي چُڪو آهي،تنهن لاءِ گهٽو ڪجهه لکيو ويو آهي. هُو- جيڪو پنهنجن گهٽگهرن لاءِ اُتساهه ڀريو تصور آهي، سو دشمن لاءِ هڪ زبردست خطرو هيو، تنهن ڪري ئي ته هُنن ڪيس انتهائي ذلت آميز طريقي سان ماري ڇڏيو! جڏهن ته ٻئي پاسي، هُو اُنهن بيشمار ماٹهن لاءِ احترام ۽ محبت جي لائق شخص آهي، جيڪي ڪيس اسان جي دؤر جو "بهترين انقلابي اهڃاڻ" تسليم ڪن ٿا.

سندس قاتلن ڀرپائين ته پنهنجي ڏوهه تي پڙدو وجهڻ جي گهڻي ڪوشش ڪئي. ڪرنل "جو ڪئن زينتينوانا يا" پنهنجي هيڊڪواٽر مان اعلان ڪيو ته گويرا 'والي گراندي' شهر کان پنجٽيهه ڪلوميٽر پري،'لا هيگئيرا' نالي ڳوٺ ٻاهران فوج سان هڪ خوني مقابلي ۾ ماريو ويو. هُن وڌيڪ تفصيل ڄاڻائيندي چيو .: "اهو معرڪو لاڳاتار ڇئن ڪلاڪن تائين هليو ۽ چي گويرا نهائينءَ ۾

ڦڙن ۾ گولين ڪائڻ کان پوءِ پنهنجي جدوجهد جي شروعات ۾ ئي مري ويو.“
انهيءَ حادثي کان ڪجهه ڪلاڪ پوءِ، بوليويا جي هٿياربند فوجن جي ڪمانڊر انچيف پڊرو ڪيو: ”ارجنٽينا ۾ ڄاول، ڪيوبائي شخص، ’چي گويرا‘ جي موت سان گڏ سندس اڳواڻيءَ ۾ مارچ کان هلندڙ گوريلا تحريڪ جو خاتمو ٿي چڪو آهي. هنن باغين جي طرفان شروع ڪيل وحشيپڻي تي پڌل، انهيءَ مهم جوئيءَ جو، ان ڪانسواءِ ٻيو ڪوبه نتيجو نڪرڻو نه هيو.“ جڏهن ته بوليويا جي محتاج صدر، بئرينتوس، فخر سان دعويٰ ڪئي : ”اسان جي خلاف گوريلا جنگ ختم ٿي چڪي آهي“. ٻئي ڏينهن تي حڪمرانن جي نمائندن جي بيانن جي ڌم لڳي پئي هئي. جن مان اڪثر همراهن جون ڳالهيون نشرياتي ادارن جي اعلان کان متضاد هيون.

سچُ نيٺ آهستي آهستي ظاهر ٿيندو ويو.

18 آڪٽوبر تي ’فيڊل ڪاسترو‘ هوانا جي انقلابي چوڪ تي، ڏکويل ماڻهن جي اجتماع کي خطاب ڪيو. هُن عوام کي چي جي جنگ ۾ گولي لڳڻ سان زخمجڻ ۽ سندس رائفل ۾ گولي ڦاسڻ کان پوءِ ناڪاره ٿيڻ، دشمن هٿان پڪڙجڻ سميت هر ڳالهه کان آگاهه ڪيو. هُن چيو: ”پنهنجي بي ضمير دشمن جي هٿن ۾ سندس زندگيءَ جا آخري ڪلاڪ، هُن لاءِ ڏاڍا عذاب ڀريا هوندا، پر يقين ڪريو ته انهيءَ صورتحال کي بهتر طريقي سان منهن ڏيڻ لاءِ ’چي‘ کان وڌيڪ مُڙس ڪنهن ماءُ نه ڄڻيو هوندو.“
’ايل شورو‘ واري هنڌ تي ٿيل لڙائيءَ مان جيڪي ڪيوبائي سپاهي پنهنجي بهادريءَ ۽ مقامي ماڻهن جي مدد سان گهيرو ٽوڙڻ ۾ ڪامياب ٿيا، ۽ ’لي‘ جي سرحد تي پهچڻ کان پوءِ هُنن ”منيلا“ (گوريلن لاءِ هوانا جو ڳجهو نالو) ڏانهن سفر شروع ڪيو هيو، تن بعد ۾ انهن آڪٽوبر واري لڙائيءَ بابت حوال ڏنا ۽ مضمون لکيا- انهيءَ صورتحال بابت، انهن صحافين وٽان به تفصيل ملن ٿا، جيڪي هُنن زبردست محنتن ۽ مُشڪلاتن مان گذرڻ کان پوءِ، لاڳاپيل علائقي ۾ پهچي، اکين ڏٺن شاهدن (مقامي ماڻهن) وٽان هٿ ڪيا.

سُرخ شعلو هيو هو ماڻهو

هڪ فرنيچ صحافي، جنهن ’لاهيگئيرا‘ (جتي چي پنهنجي زندگيءَ جو آخري گهڙيون گهاريون) ۾ اُتان جي هڪ اُستاديائيءَ سان ڳالهه ٻولهه ڪئي، تنهن لکيو آهي: ”ٻئي ڏينهن يعني سومر جي صبح تي، چي گويرا اسڪول ۾ پڙهائيندڙ انهيءَ ماستريائيءَ سان ڳالهائڻ گهريو- هوءَ ٿي اڪيلي مائي هئي، جنهن سان ’چي‘ ڳالهائڻ پسند ڪيو ۽ ڳالهايو... جوليا ڪورٽس نالي انهيءَ مائيءَ

ٻُڌايو .: ”ڀيريائين تہ آئون هن وحشي ماڻهوءَ (جيئن کيس ٻڌايو ويو هيو) سان ملڻ کان ڏاڍي ٿي ڇرڪيس... پر جڏهن ساڻس مليس، تہ هو مون کي ڏاڍو مهربان شخص لڳو. هن جون اکڙيون فضيلت ۽ ٻاجھ سان پُر تہ ضرور هيون، پر پوءِ بہ منجهائن اُلا نڪرندي نظر آيا.“ چي ساڻس ڳالهائيندي بورڊ تي لکيل اکرن ڏانهن اشارو ڪندي، مذاق ۾ انهن اکرن منجهہ هجي جي غلطين ڏانهن سندس ڌيان ڏياريندي چيو: ”توکي پتو آهي تہ ڪيوبا ۾ هتان جهڙا اسڪول بالڪل ناهن؟ هي تہ جڻ کُڏيون ۽ هُريون آهن، ٻهراڙيءَ جي پورهيتن جا ٻار هتي ڪيئن ٿا پڙهن؟ هتي پڙهائي ڏوڙ ٿيندي هوندي!“ ماستريائيءَ مون کي ٻڌايو: ”مون ساڻس ڳالهائيندي پنهنجيون اکيون جهڪائي ڇڏيون، ڇاڪاڻ جو مون ۾ سندس گهور کي ڏسڻ جي سگھ ڪانہ هئي. منجهند ڌاري چي ٻيهر کيس ملڻ لاءِ نياپو موڪليو، پر هُن وڃڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو. انهيءَ صورتحال بابت هُن فرينچ صحافيءَ کي ٻڌايو: ”مون کي سُڌ ڪانهي تہ مون ساڻس ملڻ کان ڇو لهرايو، پر مون کي پنهنجي انهيءَ چُڪ تي اڄ ڏاڍو پڇتاءُ آهي...“

جيتوڻيڪ ’چي‘ کي اها پڪ هُئي تہ سندس ساٿين سان وڏا ڪيس ٿيا هوندا، پر تڏهن بہ زخمي ٿيڻ مهل ۽ کيس اُنهن بابت ڪابہ سُڌ ڪانہ هئي، تنهنڪري ئي هُن ماستريائيءَ سان ڳالهائڻ تي گهريو. جن ماڻهن ڪانئس پُڇا ڳاڇا ڪئي ۽ تن سان هُو منجهس دشمنن لاءِ موجود سموري توهين اختيار ڪندي پيش آيو. بعد ۾ جن ماڻهن جا ’لاهيگئراجي‘ ڏوھ ۾ هٿ ٻُڏل هيا، تن عوام جي آڏو پنهنجي انهيءَ سورهيائيءَ جو، نڪ جي پڪائي سان جواب ڏيندي، ايترو خيال بہ نہ ڪيو، تہ سندن اُهي ڳالهيون، ”چي جي جنگ ۾ مرڻ“ واري هٿ ٺوڪيي سرڪاري مؤقف جي بالڪل اُبتڙ هُيون.

ڊومينڪن پادري ’رابرٽ شلر‘ جنهن کي جڏهن ’لا هيگئرا‘ واري سانحي جو پتو پيو تہ هو تقريبن ٽين وڳي اُتي پهتو هُيو، تنهن جي هٿان سڀ ثابتيون ڪُجھ ئي وقت کان پوءِ خلق آڏو آيون. هن لکيو آهي: ”... پر هُنن تہ کيس اول ئي ماري ڇڏيو هُيو“. پوءِ آئون اسڪول ۾ اندر ويس، جتي هر طرف رتُ ئي رت نظر آيو“. پنهنجي انهيءَ بيحيائيءَ سان ڀر پور ڏوھ کي لڪائڻ لاءِ، اختياريءَ وارن ”چي“ جي مؤت جي خاموش گواھ، يعني اُنهيءَ اسڪول جي عمارت کي ئي موڙگو ڊاهڻ جو حڪم ڏنو.

اڄ تائين مليل معلومات مان خبر پئي ٿي، تہ انقلاب جي هن عظيم راهنما ’چي گويرا‘ جي قاتل جو نالو ’ماريو تيران‘، نالي هڪ نان ڪميشنڊ آفيسر هُيو. جنهن بندوق جي زبردست ڌماڪن سان، اُنهيءَ انسان جي زندگيءَ جو ڏيئو

اُجهائي ڇڏيو، جنهن پنهنجي انقلابي جنگي اَعلان سان،ڪيوبا جي اوپر ڪان وٺي بوليويا جي النيپلانو تائين، هر ماڻهوءَ جي سيني ۾ انصاف ۽ محبت جا ڏيئا ٻاريا هئا. بهرحال مارڻ ڪان پوءِ چي گويرا جي اسٽريچر تي رکيل گرم جسم کي، هن حادثي کان ڪجهه ڪلاڪ پوءِ والي گرانڊي ۾ آيل هيلي ڪاپٽر سان ٻڌي کنيو ويو.

”هر جڳهه تي موجود چي“

ڪو عام ڳوٺ هجي، ڪنهن جهنگ مان وَرَ وَڪڙ ڪندڙ نديءَ جو پيٽ هُجي يا ڪنهن پراڻي ڪارخاني ۾ وڃو. يا وري ڪنهن ڳوٺاڻي مزدور ۽ وٽن جهڙي وڻ ڪان پڇو،تہ هو توهان کي ٻڌائيندو، تہ چي يا تہ اُتان چڪر چاڙي ڪيو آهي يا ساٿس مليو آهي. جتي هر ڪو شخص ڪنهن جبل جي چوٽيءَ تي چڙهي ڪنهن ڏرڙ، واديءَ، دَرياهہ، شهر 'مشيسيڪيور' يا ڪڪرن ۾ گهيريل گرانڊي نالي وسندي وٽ بيهي چوندو تہ: ”هيءَ ئي اُها جڳهہ آهي، جتان چي کي تاريخي حيثيت حاصل ٿي ۽ سا بہ اهڙي تاريخي حيثيت،جو هُن وقت جي مٿان مهرون هڻي ڇڏيون.“ اهي حقير ماڻهو ۽ معمولي جڳهون،جن کي دنيا جي نقشي تي ڪا اهميت نہ ملي ها، سي اسان جي يادگيريءَ ۽ دنيا جي توجهہ جو مرڪز، فقط چي جي نالي سان وابستگيءَ ۽ سندس هتيا جهڙي پاپ جي ڪري،ٻڻجي ويون آهن. جنهن هڪ مثالي ڪردار جي بنيادي سگهہ بڻجڻ ۾،اهم ڪردار ادا ڪيو.

اهي ڳالهيون اڄ بہ وقت جي سيني حدن کي اورانگهينديون، لاڳاتار جيئڻ پوءِ تيئن چي جي شخصيت کي اپاريندڙيون ويون آهن، جو تہ سندس موجودگي اڃان بہ حقيقي ٿي لڳي. مختلف شين جي پيٽ توڙي ڏند ڪٿائي اُنهن ڪردارن جي وچ ۾ مقابلو، جيڪي عظمتن جي آڪاس کي ڇهنديءَ،انهيءَ لاءِ تخليق ڪيون ويون آهن تہ جيئن، انهيءَ منجهان ڪنهن حقيقي سورمن جي ڪا تصوراتي پر اهڙي جهلڪ ملي سگهي، جنهن ۾ هو زندگيءَ ۽ موت جي معيارن کي اورانگهندي وڏيڪ اُتم لڳي. تن سيني ۾ چي کان وڌيڪ ڪنهن بہ ٻئي جي حيثيت ڪونهي، چي جي آخري منزل،ست هزار ماڻهن تي ٻڌل والي گرانڊي جو شهر،اڳ جهڙو ئي شانت، ڊاب پريل ڳوٺ آهي.جتي جا چؤنڪ، شهرهال، اوکيون چاڙهيون، ور وڪڙ- گهٽيون،جن ۾ پٿرائيون ڇتيون لڳل آهن ۽ اُتان جون اسپتالون 'سينوردي مالٽا اسپتال' (جيڪا ڳوٺ جي بانيڪار درويش جي نالي پويان آهي)جتي چي جي لاش کي آندو ويو هُيو،سُي سڀ جيئن جو تيئن موجود آهن. 9- آڪٽوبر 1967ع ۾ انهيءَ جڳهہ جي تاريخي

حيثيت تي وئي ۽ "تنهن ڏينهن کان وٺي هڪ اهڙو مقبرو بڻجي چُڪي آهي، جنهن کي هر ڪو ڏسڻ تو گهري"، هڪڙي پوڙهيءَ هن سال جي شروعات ۾، اسپتال اندر ويندي مون کي اهي لفظ چيا.

هتان جا ڳوناٿا، ٻاهران آيل اجنبي ماڻهن بابت، پنهنجي شڪ جو اظهار، ڪانئن سندن اچڻ جي مقصد ۽ سندن حيثيت متعلق سوال ڪري ڪندا آهن. خاص ڪري جڏهن ڪو ڪانئن 'چي' لاءِ سوال ڪري پڇندو آهي، ته سندن وَهم وڌيڪ وڌي ويندا آهن. پر سندن بظاهر خاموشيءَ پنيان، تواريخي حيثيت جو احساس ڪنن ۾ ٻرڻ لڳندو آهي ۽ عجيب برجستائيءَ جو احساس ٿيڻ لڳندو آهي. و قت گذرڻ سان گڏوگڏ، ڪُجهه اهڙي نموني جي ڪهاڻي ٻه ٻڌو ته 'والي گراندي' نالي شهر ۾ هڪ سڙڪ آهي، جنهن کي هر ڪو "ارينسٽوچي گويرا شاهراه" سڏيندو آهي، توڙي جوشهري انتظاميه ڪيترائي دفعا انهيءَ جو نالو بدلائڻ جي ڪوشش ڪئي آهي، پر ماڻهو انهيءَ کي اڃان مٿي بيان ڪيل نالي سان ئي سڏين ٿا.

اها ڏاڍي حيرت ڀري ۽ اعتبار کان هٽيل ڳالهه ٿي لڳي، ته 'والي گراندي' ۾ چي جو تصويرون ٻه آهن. پر حقيقت اها آهي ته اشتهار هجي يا رسالي ۾ اخبار جو ڪو ٽڪرو، ڪٿان نه ڪٿان سندس تصوير ٻنان ڪنهن سياسي وابستگيءَ جي، توهان کي ڳوٺ جي هر گهر، هر جڳهه تي چنبڙيل نظر ايندي.

هڪڙي ڪُراڙي پنهنجي يادگيرين مان ٻُڌايو: "اسان ننڍڙن ستارن وانگر چمڪندڙ اکين سان گويرا کي ڏٺو هُيو. سندس اکيون جيڪي ويڪريون ۽ ڪليل هُيون، پر هو بنان ڪنهن بوٽ ۽ جورابي جُي، زخمن کان چور ٿي پيل هُيو..."

هڪڙي ٻئي، موسم هتان سٽيل ڳوناٿي مزدور جذباتي آواز ۾ ٻُڌايو: "گوريلن اسان وٽ هڪ اهڙي آدرشي انسان کي آندو، جهڙو اسان اڳ ڪڏهن ٻه ڪونه ڏٺو، جنهن پنهنجي آدرش لئه سر گهوريو هجي..." 'والي گراندي' جي ٿي هڪ ٻئي مانيٽي طبيعت واري شخص، ماٺ ٽوڙيندي چيو: "توهان آسانيءَ سان اُهو ڄاڻي ٿا سگهو، ته هو (گوريلا) ايماندار شخص هُيا... مرڻ کان پوءِ ٻه هو ايئن ٿي لڳو، ڄڻ ته اجا ٻه جيئرو هجي- هو اسٽريچر تي پيل ته ضرور هُيو، پر سندس ڪليل اکيون اسان ڏانهن نهاريندي، زندگيءَ سان ڀرپور ٿي لڳيون..."

لاپاز ڇا ٿو چئي؟

1987ع ۾ ٻه 'والي گراندي' جو شهر يادگيرين جا خزانا ڪنيون بيٺو آهي. هر سومر تي، شهر جون عورتون "چي جي پريم ڀريي روح" لاءِ ميڻ بتيون

ڀاري هڪ اهڙيءَ احترام ۾ ڀريي شخص کي ياد ڪنديون آهن، جنهن پنهنجي جياتيءَ کي غريبن لاءِ قربان ڪري ڇڏيو. ڪين اڃا تائين سمجهه ۾ نه ٿو اچي ته آخر کيس ڇو ماريو ويو؟ جيڪڏهن هو زخمي هُيو ۽ اڃان کيس قتل نه ڪيو ويو هُيو، ته 'والي گراندي' ۾ زنده ڇو نه آندو ويو؟ 'برميجو' 1971ع ۾ لکيو هُيو: "اڄ تائين والي گراندي جي فضائن ۾ معمول کان وڌيڪ خاموشي ۽ ڏک موجود آهي." ويهن سالن کان پوءِ والي گرانديءَ جي پرامن گهٽين ۾ هڪ مقامي باشندي جي چوڻ موجب: "هر پٿر ۽ راهن جي مٽيءَ منجهه، محبوب گوريلن ۽ سندس سرواڻ جي وجود جي هڏڙين جو حصو آهي، تن جي مهڪ اڃان تائين محسوس ٿئي ٿي."

بوليويا جي گادي لاپاز ۾ به، چي جو تصور کيس وساري ڇڏڻ ۽ وقت جي ويرن تي ڀاري ٿي چڪو آهي. جتي جي ماڻهن وٽ سندس يادگيرين جا اولڙا اڄ به تازا آهن- ڇو ته اها ڇڻ ته سندن عادت بڻجي چڪي آهي. هو سندس ياد ۾ ايڏا ته ٻڌل آهن جو جيڪڏهن توهان ساڻن ڳالهائيندا، ته هو ممڪن آهي ته توهان کي 'تانيا' ضلعي جي مونٽيڪلو علائقي ۾ به وٺي وڃن جتي گوريلا اچي رهيا هُيا. 'لاراگتريز' جي نالي سان رهندڙ 'تمارا بُنڪي' نالي مائي، جنهن ننچاٿوزو جي علائقي ۾، گوريلن جي آمد جي تيارين جي سلسلي ۾، زبردست سرگرميءَ سان حصو ورتو هُيو، اُتي 'تانيا' آمريڪي عورتن جي آزاديءَ ۽ عليحدگيءَ لاءِ ڪيل جدوجهد بابت انتهائي خوبصورت شيون لکي ورتيون هُيون.

لاپاز ۾ ٿي مختلف جڳهن تي تانيا ويندي رهي ، جنهن ۾ تعليم جي وزارت، لوڪ ورثي جو تحقيقي مرڪز، قومي لائبريري، ازابيل جو ڪليسائي بادشاهي چونڪ ، 'مونجي ڪئمپيرو' نالي ڪيل گهر، لاناڙا بازار- هي اهڙيون جڳهيون هيون جتي اڪثريت سان تانيا رابطا ڪندي هئي ۽ "مرسي" نالي رابطو ڪندڙ، جيڪو هوانا مان اهي مختصر هدايتون کڻي ايندو هيو، جيڪي هن نوجوان انقلابي عورت لاءِ 'چي' انتهائي ذڪيي ۽ جانفشاني ڀريل مهم جي پورائي لاءِ ٿي موڪليون، اُنسان پڻ اتي ملندي هئي.

تانيا، 1967ع ۾ "جوڪويئن" جي اڳواڻيءَ ۾ ڪمانڊر وياڪونا جي جانثار دستي سان هڪ معرڪي ۾ شهيد ٿي وئي، جيڪو ڪيترين ئي "سائرامسرا" لڙاين جو سورمو ڳڻيو ويندو هيو.

لاپاز جون ڳليون گهمندي توهان پٿرين تي ڪي ڪُرچيل اکر به ڏسندا، جن ۾ اها دعوي ڪيل آهي ته: "اڃا چي زنده آهي". تنهن کان سواءِ "آندريس"

يونيورسٽيءَ جي پٺ تي، چي جو هڪ گوريلا ويڙهوءَ جو روپ پڻ زبردست نموني اُڪريل آهي.

"ڪوپا ڪبانا" هوٽل، جتي "ننڪا هوزو" وچڻ کان پهرين، چي ترسيل هيو، تنهن جو ڏس ته هر ماڻهو آسانيءَ سان ڏيئي سگهندو. هوڏانهن "ريوشينو" ۽ "اپولينا"، ڪوانرن جي جهونين گهٽين ۾، پڇيون لڳل نو آبادياتي دؤر جي جڳهن، محلن ۽ بالڪونين کان سواءِ رنگين وليون لڳل جاين منجهان، هر ڪو "آلاسيٽس ميلي" بابت ٻڌائيندو. جيڪو هر سال 24 جنوري تي "ايڪيڪو" جي مان ۾ (جيڪو ڪولمبيا جو طرفدار ساحر، پاڳ جو ڏٽي ۽ ايمارا نسل جي ماڻهن لاءِ جهجهائيءَ جو نشان آهي) لڳندو آهي. انهيءَ ميليءَ ۾ بوليويا جا سيئي هٽ جو هُنر ڪندڙ ماڻهو پنهنجا شاهڪار کڻي ايندا آهن. جتان هرڪو پنهنجي گهُرج ۽ مرضيءَ مطابق، ڪجهه نه ڪجهه وٺندو ويندو آهي. جن مان ڪيتريون شيون اهڙيون هونديون آهن، جيڪي نسل ۽ زندگيءَ جي اُهڃاڻ طور سجاتيون وڃن ٿيون. بلڪ پٽن شين لاءِ اهي به تاثر آهن ته انهن جي هجڻ سان اميدون به پوريون ٿين ٿيون- انهيءَ ميڙي ۾، هر سال هزارن جي تعداد ۾ توهان کي ڪاٺ جي ٽُڪرن تي نفاست سان اُڪريل، 'چي' جي تصويرن وارا فنپارا ملندا. انهيءَ سلسلي ۾ لاپاز جو هڪ پروفيسر، ڪجهه ريتن جي وضاحت ڪندي چوي ٿو: "چي ماڻهن جي هٿن جي هُنر ذريعي ٺاهيل نندين تصويرن منجهه، ڪنهن اهڙي اُهڃاڻ طور موجود آهي، جنهن منجهان اميدن ۽ آسن جي سايا ٿيڻ جي جهلڪ پڌري ٿئي ٿي".

هڪ ٻئي شاگرد مون کي ٻڌايو ته هر، اٺين آڪٽوبر تي انهن گوريلن جي ياد ۾ هڪ منٽ جي خاموشي اختيار ڪئي ويندي آهي، جيڪي جدوجهد دؤران ڪارخاني جي اندر وڙهندي، يا اسڪولن يونيورسٽيءَ ۾ لڙندي، بوليويائي ماڻهن سان يڪجهتيءَ جي ڏوهه ۾، يا وري پارليامنٽ جي اندر خاص طؤر تي "سائلز سٺازو" حڪومت جي ڏينهن ۾، مهاڏو اٽڪائيندي ماريا ويا هُيا. هوڏانهن لاپاز جي پراڻي ريلوي اسٽيشن جي هڪ پٽ تي، اوهان کي چي جي هڪ تصوير ٺهيل نظر ايندي، جنهن جي هيٺيان لکيل آهي: "جدوجهد اڃان جاري آهي!" ڪنهن کي به خبرناهي، ته اهو ڪنهن جي هٿان ٿيو ۽ نه وري ڪڏهن يا ڪيئن ٿيو بابت ڪو ڄاڻي ٿو- سيني کي اها سُڌ آهي، ته ڪافي وقت کان وٺي اها تصوير اتي اُڪريل آهي ۽ جيڪا هاڻي سدائين اتي اُڪريل رهندي.

هن شهر ۾، چي 4- نومبر 1966ع تي ""اڊولفو مينا گوترالينز" جي نقلي نالي سان داخل ٿيو، ته جيئن پنهنجي اصلي ڪم (يعني گوريلا جنگ جي

تربيت لاءِ تياري ڪرڻ ۽ تہ جيئن اهو انقلابي جدوجهد جو اهم ترين عنصر بڻجي سامراج جي خلاف مهاڏو اٽڪائي) جي شروعات ڪري سگهي. هن رستي تي سندس قدم ڏاڍي خوشي ۽ اتساهہ سان اُٿيا هُيا. ڪيس سُڌ هئي تہ سندس جدوجهد ڏاڍي ٽڪائيندڙ ۽ ڏکي آهي-۽ ممڪن آهي تہ هو پنهنجي سر انهيءَ جي ساپيا ٿيندي نہ ڏسي سگهيو، پر هو پنهنجي جدوجهد جي سوڀائتي ٿيڻ بابت ايڏو تہ پراعتماد هيو، جو هن ڪڏهن هڪ گهڙيءَ لاءِ بہ ڪنهن شڪ جو اظهار ڪونہ ڪيو هيو. سندس ڊائري،جيڪا ڪافي ماڻهن جي خيالن ۾ سندس زندگيءَ جي اڪيلائيءَ ۽ ناڪامين جو اولڙو آهي. تنهن ۾ درحقيقت ثابت قدميءَ ۽ سچائي جي جهلڪ اچي ٿي. جنهن مان سيني نتيجن کي سمجهندي، هن تاريخ جي هن للڪار جو وراڪو ڏنو آهي. جيتوڻيڪ اها زبردست للڪار، هڪ اهڙو ذمو هُئي، جنهن ۾ موت تہ ڇڻ ڪو معمولي حادثو ٿي لڳو.

”ناڻڪا هُنازو جي طرف چي جو آخري سفر“

چي جي آخري منزل ڏسڻ لاءِ، لاپاز مان ”ڪوچا بامبا“ ويندي،توهان کي ساڳيو ئي رستو وٺڻو آهي،جنهن رستي سان 5ــ نومبر 1966ع تي ڪمانڊر چي گويرا نڪتو هيو. هن رستي جا نظارا ايڏا تہ اثر ڇڏيندڙ ۽ زبردست آهن،جو انهن جون اُتاهيون ۽ يخ پارو پوندڙ ريگستاني وسعتون، ماڻهوءَ کي پنهنجي اندر ۾ گم ڪريو ڇڏين- ”ايوايو“ ، ”پاتاڪميا“ ، ”سيسايسا“ جا شهر پوئتي ڇڏيندي، ماڻهو ”ڪو چابامبا“ پهچي ويندو، جيڪو ”سانتا ڪروز“ وانگر گوريلن لاءِ ساهي پٽڻ لاءِ هڪ منزل آهي. هن ئي جڳهہ تان باقي بچي ويل گوريلا چليءَ جي سرحد تي پهچڻ ۾ ڪامياب ٿيا هيا.انهيءَ ڪانسواءِ ”مرسي“ سان تانيا هتي ملي،جنهن پنهنجي تحريرن ۾ نؤجوان گوريلن وٽ،هن شهر لاءِ اُتساهہ جو ذڪر ڪيو آهي. خاص طؤر تي ڪوچامبا جي عظيم سورميءَ جو مجسمو هن شهر ۾ ڏسڻ جي شئي آهي، جنهن اسپيني قابضن جي خلاف جدوجهد ڪئي هئي. چي پنجين نومبر واري رات، ڪوچامبا ۾ ترسيو ۽ ٻئي ڏينهن صُبح جو ساجهر ننڪا هُنا زور شهر طرف نڪري ويو. جڏهن تہ ستين نومبر جي ڊائريءَ ۾ هُن لکيو آهي: ”اڄ کان نئين مرحلي جي شروعات ٿي آهي. سڄي ڏينهن جي مسافريءَ کان پوءِ رات جو ٻنيءَ ۾ پهتاسون، سڄو سفر آرام سان گذريو. ڪوچامبا ۽ پچونگو مان لنگهندي اسان پنهنجو پاڻ کي، سهڻي نموني ماڻهن کان لڪائڻ ۾ ڪامياب ٿياسون. اسان اهو سفر جيپ ذريعي ڪيو ۽ مختلف هنڌن تي رابطا بہ ڪندا رهياسون“ . انهن جذبن مان هُن جي منزل جو يقين بلڪل

واضح آهي.

ڪجھ مهينا اڳ بوليويا جي مشهور فلمساز "جورج سئنس" چيو هيو: "جنهن قسم جو آزاد بوليويا چي پٽي گهريو، تنهن ڪان هاڻي اهو ملڪ ڪافي منجي چڪو آهي. جڏهن نانڪا هُنا زو جي گهاٽن جهنگلن ۾ چي پنهنجو ديرو هنيو، تہ اُن وقت مُلڪ ۾ ڪافي پورژائپ هئي. پر ان جي پيٽ ۾ اڄ سماجي تجربا وڌيا آهن، مزور ۽ هاري وڌيڪ سياسي شعور رکن ٿا. ٿلهي ليکي ايئن چئي ٿو سگهجي، تہ اڄ جو بوليو پائي عوام اهو ڪجھ وڌيڪ سنائتو سمجهي ٿو، جنهن جي حاصلات لاءِ چي سندن پاران جدوجهد ٿي ڪئي... ۽ اها اُپريل سُجاڳيءِ سچ پچ تہ بوليويا ۾ هن عظيم گوريلا ليڊر جي ڏنل خون ۽ پنهنجي آدرشن ۽ تصورن لاءِ ڏنل قرباني جي ڪري آهي".

اها عام سجاڳي، جنهن لاءِ سئجنيس ڳالهايو آهيءِسا نہ رڳو بوليويا پر سڄي آمريڪا جي اندر محسوس ڪري سگهجي ٿي. بلڪ حقيقت تہ اها آهي تہ چي پنهنجي رت جي ريج سان "ريوگرانڊي" ڪان وٺي "پٽنا گونيا" جي پٽيءَ تائين،عظيم تر آمريڪي وطن جي تصور جي راھ ۾ پهريون قدم پريو آهي. جنهن جو اندازو گذريل 20 سالن ۾، هن علائقي اندر ٿيندڙ سياسي واقعن جي جائزي وٺڻ مان آسانيءَ سان ٿي سگهي ٿو. نڪارا گوا جي انقلابين، جن بندوق جي نال مان فتح حاصل ڪئي ۽ عوام جي سنگدل دشمن جي خلاف مسلسل جدوجهد جاري رکي ۽ آمريڪي ڪنڊ جي ڏاڪڻي خوني حصي ۾ جنگ ڪئي، تنهن مان ايئن ٿو لڳي تہ چي جي ڳالھ "سرلن ڪنن" ٻڌي ورتي آهي. سندس مرڻ پڄاڻان ڪيترن ئي هٿن هٿيار سنڀاليا ۽ اها سنت تيستائين جاري رهندي، جيستائين اسان لاءِ ڪنهن فضيلت پري دنيا جي تخليق عمل ۾ ڪونہ ٿي اچي.

چي اڄ بہ انهن ماڻهن جي دلين ۾ زنده آهي، جن ڪيس جنوري 1959ع جي هڪ ڏهاڙيءِ ڳوڙهي زيتوني سائي رنگ جي ورديءَ ۽ ڏاڙهيءَ واري روپ ۾ "هوانا" ۾ پهچندي ڏٺو هيو. هو انهن ذهنن ۾ بہ امرتا پائي چڪو آهيءِجن عزت ۽ اُڪير وچان، رضاڪاراڻن بنيادن تي ڪم ۾ حصو ورتو ۽ ڪارخانا کوليا. سندس عاشق ماڻهو، ملڪ اندر ڪنهن جڳھ تي ڳالهائيندا هجن، يا ڪنهن عالمي اداري جي پليٽفارم تان، هو سدائين چي لاءِ ڳوڙهن پريل هوندي بہ اهو واعدو ڪندي ڪيس ياد ڪندا آهن تہ: "چي جي فڪر کي اختيار ڪبو"- ۽ حقيقت اها آهي تہ اهي پول،ڪنهن معمولي نعري ڪان وڌيڪ حيثيت اختيار ڪري چڪا آهن.

شاعر "نڪولس جولين" چواڻي، جي اڄ هر جڳهه جيئرو آهي- اهڙن جذبن جو اظهار، سندس هنن پورن ۾ آهي،جيڪي هُن گوريلا ويڙهه جي عظيم ليڊر جي موت واري خبر ٻُڌڻ کان پوءِ، جوش ۽ ڪاوڙ وچان تپرس ۾ ايندي شعر جي لڙيءَ ۾ پرويا هيا:

"تون هر جاءِ آهين-
هڪ هندوستانيءَ منجهه، جيڪو گهيرتن ۽ تامي ۾ ڳهريل آهي.
هڪ ڪاري جي من اندر،جيڪو غصي ڀريل گوڙ ۾ گم آهي-
هر تيل مزدور ۽ ڪيميائي ڪارڪن جي اندر تون آهين-
ڪيلن جي فصل ۾ موجود تياڳنا ۽ الوپ ٿيڻ منجهه تنهنجو جلوو آهي
پناهه گاهن جي وسيع ميدانن ۽ مٿاڇرن ۾ تون آهين
کنڊ، لوڻ ۽ ڪافيءَ جي وڻن ۾ تنهنجي جهلڪ آهي
تون پنهنجي موت کان پوءِ تِميل رت منجهان،
هڪ چرير ڀريل مجسمو ٿي ويو آهين.
تون اڄ ٻه زنده آهين-توڙي جو تنهنجي دشمنن ايئن نٿي گهريو-
اسان جا اڳواڻ چي- اسان جا يار چي- تون امر آهين."

سارتر جين پال

ڄم:21 جون 1905ع
لاڏاڻو: 1980ع

وجوديت يا موجوديت (Existentialism) کو اهڙو نئون فڪري لاڙو ڪونهي، جنهن کي سارتر فيلسوفيءَ جي تواريخ ۾ متعارف ڪرايو. ڇاڪاڻ جو ذات يا داخلي ڪيفيتن کي سوچهيءَ جو مرڪز بڻائڻ وارن جون پاڙون، قديم يونان جي سقراط، ڊايوجينس ۽ روم جي پاسڪل جي فڪري روين ۾ ڪتل آهن. بلڪ هن موضوع کي فيلسوفاڻي انداز ۾ پيش ڪرڻ جو اعزاز به ڊينمارڪ جي سورين ڪيرڪيگارڊ کي

حاصل آهي. ڪائنس پوءِ ڪارل جئسپرز، گئبريل مارسل، مارٽن هائيڊيگر ۽ دوستووسڪي پڻ هن راهه جا ڳتپ جوڳا پانڌيڙا آهن.

فرانس جو جين پال سارتر، منجهانئن انهيءَ ڪري منفرد آهي، جو روزاني زندگيءَ جي عذاب ڀرين واقعن ۽ بوريت ساڻ ڀرحالتن کي، پنهنجي بحث جو موضوع بڻائيندي، هُن جيڪا وجودي فڪر کي ترتيب ڏني آهي، اُن کي هن معاشرتي جوڙجڪ ساڻ ڳنڍيو آهي. اهوئي سبب آهي جو الجيريا جي جنگ ۾ فرانس جي روين جي مذمت هجي، يا ٻي مهاڀاري لڙائيءَ دوران جرمنيءَ خلاف مزاحمتي جنگ ۽ سوشلسٽ واٽ جي طرفداري- هُن ڪنهن به مرحلي تي سماج کان لاتعلقي اختيار نه ڪئي.

"سارتر آڏو هڪ اهڙي ڪائنات، جيڪا انساني موجودگيءَ کان بي خبر آهي، تنهن ۾ ڪوبه وجود ڪابه حيثيت نٿو رکي. پنهنجو پاڻ کي حيثيت ڏيارڻ ۽ معنيٰ بخشڻ جو فقط هڪ ئي طريقو آهي. سُو اهو ته غيرموجود آزاديءَ کان، مڪمل آزاديءَ جي حاصلات لاءِ جاکوڙ جي. تنهن ڪري انسان جي آزادي، سندس ذات جي غيرموجودگيءَ ۾ ئي ممڪن آهي. آزاديءَ جي انتها "نه" چوڻ منجهه لڪل آهي، جيڪا انسان کان ڪوبه کسي نٿو سگهي. بقول سندس اها ناهڪاري شڪتي ئي دراصل سچي وجود جي هُجڻ جو بنياد بڻجي ٿي. جيڪا خاصيت انسان کان سواءِ ٻئي ڪنهن وٽ موجود ڪانهي." سارتر جي فيلسوفيءَ ۾ انهن پيچيدگين جي ڪري پڙهندڙ لاءِ ضروري آهي ته اهو نه رڳو سلوسنئون کيس پڙهي، پر بار بار پڙهي.

- سنڌيڪار

سارتر جو جنم فرانس جي شهر پئرس ۾ ٿيو. سنڌس نالو فڪري واٽ وڄودي جوديت (Existentialism) سان گڏوگڏ ورتو ويندو آهي. سارتر انتهائي منفرد ۽ غيرمعمولي مفڪر هئو، جنهن وٽ ادب ۽ فيلسوفيءَ ۾ هڪ ئي وقت پنهنجي سوچ کي ظاهر ڪرڻ جو ڏانءُ حاصل هئو. هو ڪنهن به اريبل ڏاهي جي حيثيت ۾، هڪ بيمثال فيلسوف هئو. تنهن ڪري ڪسبي فيلسوف واري حيثيت اختيار ڪري ڪنهن به علمي اداري ۾ پاڙهڻ بدران، هُن پنهنجن خيالن کي، نظرياتي ڪتابن ۽ ناولن توڙي ناٽڪن جي ڊگهي سلسلي سان لاڳاپي، هڪ ليکڪ جي روپ ۾، سڄي دنيا ۾ نانءُ ڪمايو. 1964ع ۾ کيس ادب جو نوبل پرائيز ڏيڻ جو اعلان ڪيو ويو، پر هن اهو انعام وٺڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو.

پنهنجي اعليٰ تعليم جي سلسلي ۾، پهريائين فرانس ۾ 'لي هاور' جي مشهور درسگاهه 'ليس' ۾ پڙهڻ کان پوءِ، جلدئي 1933ع ۾ هو ظاهريت (Phenomenology)(1) جو علم حاصل ڪرڻ لاءِ جرمنيءَ روانو ٿيو. اهوئي سبب آهي جو جرمنيءَ جي ظاهريت جا وڏا نالا، هسرل ۽ هائيڊيگر، سنڌس وجودي تحريرن تي ڇانيل آهن. جيتوڻيڪ مٿس ٻين فيلسوفن، جهڙوڪ هيگل، ڪيرڪيگارڊ ۽ ڪانٽ جو اثر به واضح آهي. ظاهريت پسندن جي سڄي سلسلي ڏانهن سنڌس گهڻي دلچسپي، انهيءَ ڪري هئي جو هن ڄاتو پئي ته، انهن مفڪرن ۾ اهو عزم هئو، ته اُهي انساني شعور جي دنيا ۾ زبردست ڦهلاءَ بابت وضاحتون پيش ڪندا. جو ته ايئن ڪندي، هنن ظاهريت کي نه رڳو هاسيڪار آسپاس موجود هر شئي سان ٿي سلهاڙيو، پر انهيءَ جي مستقبل لاءِ زبردست انداز ۾ نين معنائن کان آگاهي ٿي ڏني. جنهن جي ڪري انساني وجود، پهريون ۽ سڀ کان مهڙين "دنيا ۾ موجود وٽ" (etre-au-monde) جي روپ ۾ پيش ڪيو ويو هئو. جنهن جو مطلب اهو ٿيو ته اسان جي آسپاس موجود ڪا انتهائي معمولي شئي به، بنيادي فيلسوفياڻي سوچ جو اڻ ٽُٽ حصو ٿي پئي سگهي. سارتر پنهنجي انهيءَ سرگرم جذبي بابت ڪافي لکيو آهي، جيڪو نه رڳو مٿس پر ٻين فرانسي مفڪرن، جهڙوڪ 'مرلو پونٽي' ۽ 'سمون، دي بيووئار' تي به اثرانداز ٿيو. جن ظاهريت طرفان ملنڊڙ جلون جي اولڙن

(1)هڪ نظريو، جنهن موجب انساني ڄاڻ اُنهن نظارن تائين محدود آهي، جيڪي اسان جي حواسن ذريعي شعور جو حصو بڻجن ٿا. ظاهريت انهن نظارن جي وچ ۾ ترتيب ۽ فرقن پڻ کي واضح ڪري ٿي.

منجهان "هر شئي کي فيلسوفاڻي اک سان ڏسڻ"، "پوءِ يلي ته اُهو گهٽيءَ ۾ پرندڙن ڳُئس جي ڳولي جو جوهر ڇو نه هجي،" واري ڳالھ کي وزن ڏنو. فرانس جي هنن فيلسوفن پاران "ڳُئس جي ڳولڙا کي، فيلسوفيءَ جي مسئلن ۾ بحث هيٺ آڻڻ واري مرتبي" تائين آڻڻ جو نتيجو اهو نڪتو، جو فيلسوفي، پنهنجي علمي بحثن منجهان نڪري، گهٽين ۾ نروار ٿي بيٺي.

عام طرح سان سارتر جون هڙئي تخليقون آجپي جي فيلسوفيءَ سان لاڳاپيل آهن. انهيءَ سلسلي ۾ هُن جي دعويٰ: "وجود، جوهر جي به جڙ آهي." مثال طور پيش ڪري ٿي سگهجي. هو چوي ٿو: "انساني فطرت" نالي ڪنهن شئي جو اڳ ۾ وجود ڪونهي، جيڪا اهو طئہ ڪري سگهي، ته اسان کي ڪيئن هلڻ چلڻ ۽ ورتاءُ ڪرڻ کپي، اُن جي اُبتڙ، روزاني زندگيءَ ۾ اسان جا عمل ۽ چونڊ ئي اسان جي سڃاڻپ پئدا ٿي ڪري. سارتر چوي ٿو ته انسان سڀ کان پهرين وجود رکي ٿو ۽ پنهنجي وضاحت بعد ۾ ڏئي ٿو.

سارتر انهيءَ ڳالھ جو اقرار ٿو ڪري، ته اسين هڪ ٺهيل ٺڪيل دنيا ۾ رهون ٿا. پر اسان جي آزادي، حالتن ڏانهن اسان جن روين منجهان طئہ ٿئي ٿي. اهو اسان تي ڇڏيل آهي ته هڪ طرف اسان پنهنجو پاڻ کي، حالتن جي وهڪري تي ڇڏي ڏيون، ۽ جيڪا شئي، جيئن آهي، تيئن قبول ڪندي، پنهنجو پاڻ کي دنيا ۾ موجود ٻين بيجان شين منجهان هڪ شئي بڻائي ڇڏيون. يا وري پنهنجو پاڻ کي عام وٽ کان مٿي سمجهندي، امڪانن جي نين چوٽين تي چڙهڻ جي چونڊ ڪريون ۽ اهڙي طرح پنهنجي وجود جي ڪارج لاءِ، هڪ وسيع جهان جوڙيون. جيڪا به چونڊ ڪريون ٿا، سوئي اسان آهيون، ۽ چونڊ ڪرڻ واري خاصيت هميشہ اسان وٽ موجود آهي. "اسين اهو ڪجھ ئي آهيون، جيڪو ڪجھ پنهنجي وجود کي موڙ ڏيون ٿا." سارتر پنهنجي "وجوديت ۽ انسانيت" (1947ع) نالي مضمون ۾ چيو آهي.

اها ڳالھ درحقيقت سارتر جي دعويٰ: "انسان کي آزاد هجڻ جي سزا مليل آهي." منجهان نڪري ٿي. اهوئي سبب آهي جو سندس آڏو ٻي شعور يا سماجي طبقو پڻ، ماڻهوءَ کي مليل بنيادي ذميواريءَ ۾ آجپي کان محروم نٿو ڪري سگهي. مثال طور، توڻي جو اسان کي پنهنجي طبقي، جنس، زبان يا علائقي جي خبر نه هجي، جتان جا اسين آهيون، پر ان هوندي به انهن جي ڪارج بابت اسين فيصلو فورن ڪري ٿا سگهون. ٻين لفظن ۾، اسان کي هروقت اها آزادي حاصل آهي، ته مستقبل ۾ ٿيندڙ امڪانن جي روشنيءَ ۾، پنهنجي دنيا کي معنائون ڏيئي، ۽ وري اُنهن ۾ تبديليون به ڪري سگهون.

انهيءَ ۾ ڪا حيرت جي ڳالھ ڪانهي، تہ تيهن جي ڏهاڪي ۾ ڇپيل سارتر جا فيلسوفاڻا ڪتاب (خيال 1936ع، خيال جي نفسيات 1940ع) خيال (Imagination) جي ڪٿ ۽ تجزيي لاءِ وقف ڪيل هئا. سندس انهن ڪتابن ۾ بنيادي طور تي اهو دليل ڏنو ويو آهي تہ: شعور دنيا جي موجود روپ کي رد ڪري ۽ پنهنجي منهن دنيا جو هڪ نئون روپ جوڙي ٿو. هتي اسان کي سارتر جي انهيءَ طئہ ٿيل موجوداتي لاڳاپي (ontological conviction) جا ٻج ملن ٿا، جن مطابق انسان پنهنجي ذات ۾ آزاد آهي، ڇو تہ وٽس ناهڪار ڪرڻ جي گنجائش آهي. يعني وٽس اها سگھ آهي تہ شيون جيئن آهن، تيئن نہ مڃيندي اُنهن کي رد ڪري ۽ جيئن ناهن، تيئن انهن کي پيش ڪرڻ جي جسارت ڪري.

اها واڳنا توهان کي سارتر جي هڪ ٻئي پنيان آيل ڪتابن ۾ ملندي. خاص ڪري 1943ع ۾ ڇپيل هن جي اتاھ ۽ زبردست ڪتاب "وجود ۽ عدم وجود" (Being and Nothingness) ۾ اهڙي خيال کي هٿي نظر ايندي. هن تحرير ۾ ئي سارتر بنيادي وجودياتي مونجھاري کي ڳولي لڌو، جنهن مطابق: انساني شعور دنيا جي ٻين شين ۽ ماڻهن سان هاڪاري انداز ۾ ڪيئن لاڳاپجي ٿو سگھي، جڏهن ان جي پنهنجي وجود جي خاصيت..... (Being for itself) واري آزادي پنهنجي وجود کان ماورا ڪري بيان ڪئي ٿي وڃي. سارتر وٽ وجود اهڙين ٻن آزادين جي وچ ۾، اڻ ڇٽي جدل جي روپ ۾ بيان ڪيو ويو آهي، جيڪي پنهنجي وس جي مڪمل آزاديءَ جا امڪان ٻئي جي بربادي ءَ ۾ ڏسن ٿيون.

پر اهڙي صورتحال ۾ اخلاقي يا سياسي لاڳاپو ڪيئن ممڪن ٿي سگھي ٿو؟ اهو سوال سارتر جي ناولن (نازيا ۽ آجپي ڏانهن رستو) ۽ ناٽڪن (بندراھ، التونا کي ڏنل سزا، مکيون، مانواري وئيشيا، شيطان ۽ سنو مالڪ) ۾ مسلسل بحث هيٺ آندا ويا آهن. اهي ساڳيا مسئلا ٻين مهاياري لڙائيءَ کان پوءِ واري سندس اُنهن تخليقي خزاني منجھ موجود آهن، جيڪي مارڪسزم ۾ سارتر جي وڌندڙ دلچسپيءَ واري مرحلي دوران وجود ۾ آيا. ياد رهي تہ مارڪسزم ۾ سندس دلچسپي ان زماني کان ئي هئي، جڏهن سارتر "ادب ڇا آهي؟" (1947ع) لکيو هئو. هن ڪتاب ۾ سارتر "واڳيل لکڻيون" (Commited Literature) وارو متضاد سوال بہ کڙو ڪيو هئو. سارتر طرفان فرد جي آزاديءَ سان لاڳاپيل پنهنجي وجودي دعوئي کي، مارڪسزم جي گڏيل انقلاب واري راھ سان سلهاڙڻ جي جستجو، 1960ع ۾ ڇپيل سندس ڪتاب "جدلياتي

عقل جو تنقيدي جائزو" (جنهن جو ٻيو حصو سنڌس مرتيي ڇپجڻ کان 1985ع ۾ ڇپيو) ۾ بلڪل واضح نظر ايندي. حقيقت ۾ ته مهاڀاري لڙائيءَ کان پوءِ واري فرانسي ذهن جي حلقي تي، وجودي ۽ مارڪسي سوچ بابت بحث ڇانيل رهيو. جنهن جا مُک اولڙا، فرانس جي کاٻي ڌر طرفان نڪرندڙ پرچي "Les, Temps, Modernes" ۾ ڇپيل ڪالمن منجهان نظر اچن ٿا. هيءَ پرچو سارتر، بيئووئار ۽ پونٽي گڏجي ڪڍندا هئا.

لڳي ٿو ته پنهنجي آخري تحريرن ۾ سارتر خيال جي سگهن سان ٻيهر دلچسپي پيدا ڪري ورتي هئي. هن پنهنجا جامع ڪتاب اُنهن تخليقي جوهر جي وجودياتي بحران جي مطالعي لاءِ صرف ڪيا، جيڪو فرانس جا مشهور ليکڪ ملارمي، گينيٽ ۽ فلابيئر محسوس ڪري چُڪا هئا. ايتريقدر جو بعد ۾ ته 1964ع ۾ هن "لفظ" (words) جي عنوان سان، پنهنجي ٻاروتڻ جي هڪ خيالي مسافريءَ تي مُبني جيون پتري به لکي ورتي. ان هوندي به ياد رهي ته سارتر جي 'خيال' ذاتهن واپسي، سنڌس سياسي دلچسپيءَ تي اثرانداز نٿي سگهي. 1980ع ۾ پنهنجي لاڏاڻي تائين، هو 'ڏانچي وادين' (Structuralists) نفسياتي تحليل بازن (Psycho-analysts) مارڪسي نظريي دانن سان جنگ جوٽيون آيو. پر سڀ کان وڌيڪ ملامت ڀري لڙائي، سارتر فرانس جي ساڄي ڌر جي 'بورزوا' سان جاري رکي. هونئن جيڪڏهن سنڌس فڪر جو ستُ ڳولڻ جي ڪوشش ڪبي، ته محسوس ٿيندو ته سارتر جي گهٽي جاکوڙ، سچ جي ڳولاءُ ذهانت جي آزاديءَ سان بيپناهه اروڙنا جي ٻلي رهي، جنهن هميشه 'پڪ' نالي ڪنهن به شئي سان ناهه ڪرڻ کان انڪار ڪيو.

Western Philosophy and Philosophers
Edited by: J.O urmsan and Jonathan Ree.

گئبريل گارشيا مارڪئيز

ڄم: 1927ع

موجوده دؤر ۾ ادب جي دنيا ۾ جن غير معمولي تخليقڪارن پنهنجي قد، فڪر ۽ ڏات جي حوالي سان زنده هوندي ئي امرتا ماڻي آهي، ڪولمبيا جو مارڪئيز، اُنهن ۾ سينئي ڪان مٿاهين جاءِ والاري ٿو. هُن پنهنجي لکڻين جي سحر ۾ نه رڳو يورپ جي اعليٰ درجي جي نقادن کي جڪڙي ڇڏيو آهي، پر لاطيني آمريڪا سميت ٽين دنيا جي ادب سان واجبي دلچسپي رکندڙ ماڻهوءَ کي به هُن پنهنجو مداح بڻائي ڇڏيو آهي.

گارشيا مارڪئيز هڪ اديب هُجڻ سان گڏوگڏ، سماج

۽ ڪائنات ڏانهن هڪ ذميوار شخص، ترقي پسند مفڪر ۽ عمليت پسند دانشور جي به حيثيت رکي ٿو. انهن سيني خوبين گڏجي ڪيس هڪ شخص ڪان مٿاهون بڻائي اداري جي حيثيت ڏئي ڇڏي آهي. هي مضمون دراصل سندس گهڻي رُخي شخصيت تي هڪ مختصر نظرئي جڳٽي ٿو سگهجي.

- سنڌيڪار

سياست ۽ ادب جي ہر- واٽي تي بيٺل گبريل گارشيا مارڪئيز ڪي گذريل هفتي جي هڪ ڏهاڙي، صُبح ڌاران، جڏهن هڪ فون ڪال آئي، ته پهرين اکر سان گڏ ٿي، گبريل گارشيا مارڪئيز. فون ڪندڙ جو آواز سُڃاڻي ورتو. هيءُ اُنهي ساڳي شخص جو آواز هُئو، جنهن جي زال کي باندي بڻائڻ وارو سڄو داستان ٻُڌڻ کان پوءِ نوبل انعام يافته گارشيا مارڪئيز، رپورٽن تي مُبني هڪ ڪتاب لکڻ تي مجبور ٿي ويو هُئو. هن ڪتاب ۾ ڪولمبيا اندر نشي جي سوداگرن جي خوب لاٿ لاٿل آهي. فقط ڪُجھ ڪلاڪ اڳ "باندي بڻائڻ جي خبر" (News of kidnapping) نالي ڪتاب جا آخري پروف ڏسي، ڇپائيندڙ جي حوالي ڪرڻ کان پوءِ وٽس هيءَ نئين ڪال آيل هُئي. فون تي ڳالهائيندڙ، گارشيا کي هڪ ٻين به اغوا جي خبر ڏيندي ٻڌايو ته ڪولمبيا جي اڳوڻي صدر سيزر گاويريا جي ڀاءُ کي پڻ باندي بڻايو ويو آهي. ڪيس باندي بڻائيندڙن، اخبارن ڏانهن هڪ خط ذريعي، فقط هڪ مطالبو اڳيان رکيو آهي. سو اهو ته: گارشيا مارڪئيز کي ڪولمبيا جو صدر بڻايو وڃي. خط ۾ لکيل آهي: "گابو (مارڪئيز جو نالو) اسان پنهنجي وات ۾ ڳنڍيو ڏيئي، توکي ٻڌايون ٿا، ته اي مانوارا شخص! پنهنجي ماتر ڀوميءَ کي بچاءِ!"

خبر ٻڌڻ کان پوءِ، مارڪئيز فون سان چنبڙي پيو ۽ پنهنجي هنڌ ۾ اُتي ويهي رهيو. ڪيس پنهنجو پاڻ تي اچرج اچڻ لڳو ۽ هُن سوچيو: "مان ته ڄڻ پنهنجن ڪتابن جي ڪردارن واري زندگي پيو گذاريان. اهو سچ آهي ته هن خبر ذريعي منجهيل ماحول واري لاطيني آمريڪا جي، سڀ کان وڌيڪ سگهاري ادبي شخصيت، مارڪئيز کي ڄڻ ته زندگيءَ جي اهل ڪندڙ پهلوءَ کان، آگاهي ملي رهي هُئي. جهڙي قسم جا تصوراتي نظارا "ايڪانت جا سؤ سال" ۽ "پريي مُرَس جا پڇاڙڪا ڏينهن" جهڙن ڪتابن ۾ گارشيا پڌرا ڪيا آهن، تهڙي قسم جي،

هيءَ دُنيا ۾ لڳي ٿي. جتي سياست ۽ لکڻيون هڪ ٻئي سان سلهاڙيل آهن. جتي الميو ۽ مزاح گڏ هُجن ٿيون ۽ جتي سچائي افساني جي پيٽ ۾ وڏيڪ سگهاري ۽ جبر ڪندڙ هُجي ٿي. ٻاندي ٻڌائيندڙن جي مٿين گذارش، جيڪا باقي دُنيا آڏو بظاهر اڻ ٿيڻي يا نامناسب ٿي لڳي، سا ڪولمبيا اندر هرويرر ايڏي ناممڪن نه ناهي، ڇو ته اُتي گارشيا کي قومي خزاني جي حيثيت حاصل آهي. مٿيون واقعو ڇٽو ٻڌائي ٿو ته اُٺهتر سالن جي عُمر ۾ به، گارشيا ڪيترو سگهارو آهي ۽ اهو به ته هڪ ئي وقت هو پنهنجي تخليقي ذات ۽ ڪاٻي ڌُر جي سياست کي، ڪيتري نه بهتريءَ سان رچائي ٿو. بعد ۾ جڏهن قوم ريڊيو ۽ ٽيليويزن کوليا، ته کين خبر پئي ته گارشيا ٻاندي ٻڌائيندڙن جي درخواست ته پنوسٽ ٿي رد ڪري ڇڏي، پر پوءِ به کين هُن هڪ ڪڙي صلاح اها ڏني ته: "پنهنجن هٿيارن کي زمين ۾ دفن ڪري ڇڏيو، چهرن تان نقاب لاهيو ۽ دُنيا ۾ ظاهر ٿي، پنهنجن تصورن جو پرچار ڪريو... پر اها سڄي ڪارروائي، آئيني دائري اندر ٿيڻ گهرجي." ٿورن لفظن ۾، جڻ ته کين حقيقت پسند ٿيڻ جي تلقين ڪيل هُئي.

گارشيا جي ڀرپور ۽ وشال هيءَ صلاح، جيڪا هميشه سندس هينئين ۾ هُرندي ٿي رهي، سا درحقيقت سندس عُمر واري پهلوءَ کي پوئتي ڦٽو ٿي ڪري. ياد رهي ته ڪولمبيا جي هڪ ٽيليگراف آپريٽر جي پٽ گارشيا، گذريل ٽيهن سالن کان، پنهنجي "جادوئي حقيقت پسنديءَ" سان، لاطيني آمريڪا جي اندر جو آواز بلند ڪيو آهي. هُن جي ڏانءَ ۾ خيال ۽ حقيقت جو اهڙو ته لاشعوري سُندر سنگم ڪيل آهي، جو اهو ڪنهن پادريءَ لاءِ پورٽتا جي حد تائين فطري ٻڌجي وڃي ٿو. جيڪو جڏهن چاڪليٽ جي بوتل پيئندي مسرور هُجي، يا جنهن وقت سڄو شهر بي خوابيءَ جي وبا ۾ ورتل هُجي، ته ٻنهي حالتن ۾ هُو هوائن کان هلڪو ٿي، ماحول ۾ ترندو رهي. گارشيا جو ڪتاب "ايڪانت ۾ سؤ سال" جيڪو 1967ع ۾ ڇپجي پڌرو ٿيو، تنهن جون ٽيهن کان وڌيڪ ٻولين ۾، ٻه ڪروڙ ڪاپيون وڪامي چُڪيون آهن. هن اتهاسڪ تخليق ئي کيس، 1982ع ۾ ادب جو نوبل انعام ڏيارڻ کان سواءِ دُنيا جي ڪُنڊ ڪڙڇ ۾ سندس مداح پيدا ڪيا. ايتري قدر جو لبناني پبلشر 'رياض الرئيس' جي چوڻ موجب: "عرب دُنيا ۾، گارشيا مارڪئيز سيني کان وڌيڪ مقبول ليکڪ آهي. جيتوڻيڪ سندس لکڻين ۾ استعماريت جي خلاف مؤقف، کيس وڌيڪ مقبوليت بخشي ٿو، پر سندس ناولن ۾ سپنن جي اُٿت ۽ انقلاب جي موجود تڙپ اُتساهه پيدا ڪري، ڪشش جو بنيادي سبب مهيا ڪري ٿي. رياض الرئيس ٻيهر چوي ٿو: "عرب پڙهندڙن جو خيال آهي، ته گارشيا درحقيقت سندن ئي

سوچن جي نمائيندگي ڪري ٿو."

پر گارشيا جا خواب هاڻي نتيجا ڏ ماڻي رهيا آهن. سندس تخليق جي وهندڙ واهڙ منجهان، جيڪي موتي تازو سرجيا آهن، ٿن ۾ سحر انگيزي گهٽ ۽ حقيقت پسندي وڌيڪ آهي. تازو 'نيوز ويڪ' سان ڪيل ڳالهه ٻولهه ۾، گارشيا چيو ته، هُن پنهنجي بُنيادي فڪر تان ٿيڙ ڪونه کاڌو آهي، پر تبديل ٿيندڙ حالتن تي نظر رکندي، هو حقيقتن کي تسليم ڪرڻ سکيو آهي. هن دؤر ۾ پنهنجي مداحن جو "گابو" (گارشيا جو پيار وچان مشهور ٿيل نالو) جيڪڏهن ڪنهن ساموندبي جهاز ۾ لڳل پينگهه ۾ ويجي، آسيس وٺي ۽ پنهنجي معاوضن تي گذارو ڪندي، يادگيريون رهڙڻ شروع ڪري، تڏهن ٻه هُو ڪيس ڪجهه نه چوندا. پر هُن آرام ڪرڻ کان انڪار ڪندي، گذريل مهيني ئي، پنهنجي غير ادبي ڪتاب (باندي ٻڌائڻ جي خبر) مُڪمل ڪرڻ سان گڏوگڏ، هڪ زبردست فلم (ميٿراودپس) لکي پوري ڪئي، جنهن جو مهورت، ايندڙ مهيني 'ڪئنز' (فرانس) ۾ ٿي رهيو آهي. انهيءَ کان سواءِ، هن هڪ پاسي پيار جي موضوع تي لکجندڙ ٽن ناولن تي ڪم شروع ڪيو، ته ٻئي طرف صحافت تي هڪ ورڪشاپ ڪونرائڻ سميت، ڪيوبا ۾ ٺهندڙ پنهنجي فلمي اداري جي نگراني ڪيائين. هو ڪولمبيائي فوج جي اهڙن اڳوٽن جنرلن سان مليو، جيڪي ماضيءَ ۾ سندس دُشمن هئا انهيءَ کانسواءِ مختلف مُلڪن جي سربراهن سان ملاقات ڪري، هلندڙ سياسي ڏچن کي حل ڪرڻ جي سلسلي ۾ ساڻن ويچار ونديائين.

سوال هي آهي ته هن راج ڪويءَ کي، آخر ڪهڙي ڳالهه ايتري سرگرميءَ تي اُتساهي ٿي؟ انهي سوال جو اڌرو جواب اهو ٿيندو ته، ننڍي قد پر مضبوط جسم، بجر مُڇن ۽ (بقول ڪنهن ليکڪ) چٽيل نڪ وارو گارشيا، دراصل خيالن، لفظن ۽ تصورن سان ڏٽيل شخص آهي، جيڪي بار بار سندس ذهن منجهان نڪري، دنيا ۾ عمل جو روپ ٽا وٺن. تنهن ڪري هُو چُپ ڪري ويهي نٿو سگهي. بقول سندس: "جيڪڏهن مان خاموش ٿيان ته مري ويندس."

پر گارشيا جي توانائي سندس من ۾ ٻاروتڻ کان موجود عدم سلامتيءَ جي احساس سان گڏجي، مسلسل وڌندي رهي ٿي. زندگيءَ جي ابتدائي دؤر ۾ هُو هڪ اهڙي رولو ٻار واري بظاهر بي ربط هلت وڃائي ويٺو، جيڪو پنهنجي اندر ۾ عام رواجي طبيعت رکندڙ هڪ ڪِنوگُرگو هُئو. پر اڄوڪي روپ ۾ کيس، هر هنڌ پنهنجو پاڻ کي ضابطي ۾ رکڻو ٿو پوي. پوءِ چو نه هُو ڪنهن مُلڪ جي صدر سان ڪَن ۾ سُر ٻاٽ ڪري رهيو هُجي، يا پنهنجن دوستن جا

سندس باري ۾ ڪيس تاثر پيدا ٿيا پون. گارشيا جي هڪ دوست جو چوڻ آهي: "گابو جي باري ۾ ڪابہ راءِ ڏيڻ ڏاڍو ڏکيو ڪم آهي. هو سڀ حق ۽ واسطا پاڻ وٽ محفوظ ٿو رکي. سندس چوڻ آهي تہ، جيڪو بہ سندس باري ۾ اڻ وڻندڙ ڳالهيون ڪندو، تنهن کي دوستيءَ تان ئي هٿ ڪڍڻ جو جوکو پوڻو پوندو." بهرحال گارشيا پاڻ تي تہ وس هلائي سگهي ٿو، پر وقت جي وير تي قابو نٿو پائي سگهي. جيئن ئي وقت گذري ٿو تہ گارشيا پاڻ تي طاري ڪيل ٻن وهمن جي پورائي لاءِ، اجا بہ وڌيڪ تکو ۽ سرگرم ٿيو وڃي. سي ٻئي وهم آهن. داستان گوئيءَ جي فن جي بقا لاءِ جاکوڙڻ ۽ پنهنجن قدرن ۽ روايتن کي محفوظ ڪرڻ.

انهيءَ کان سواءِ گارشيا وٽ اجا بہ هڪ اعليٰ مقصد موجود آهي. جنهن جو بنياد آهي تہ، باهمي اختلافن ۾ وڪوڙيل لاطيني آمريڪا جي مُلڪن کي، هڪ ٻئي جي ويجهو آڻي، منجهن سياسي، سماجي ۽ ثقافتي يڪجهتي پيداڪئي وڃي. دراصل اهو خواب سمن بوليوار نالي، اڻويهين صديءَ جي لاطيني آمريڪا کي متحد ڏسندڙ هڪ ليڊر جو آهي، جنهن جي زندگيءَ جي آخري دردناڪ ڏهاڙن کي، گارشيا پنهنجي ناول "مونجهارن ۾ ڦاٿل جنرل" (1990ع) منجهہ چٽيو آهي. گارشيا پاڻ بہ چوي ٿو: "مون لاءِ بُنيادي نُڪتو بوليوار جو نظريو: يعني لاطيني آمريڪا کي متحد ڏسڻ آهي. اهوئي اهڙو مقصد آهي، جنهن لاءِ مان پنهنجي زندگي قربان ڪري سگهان ٿو. جيتوڻيڪ اهو سندس پراڻو سپنو آهي، پر 'گابو' سمجهي ٿو تہ، هن علائقي جي سياست ۾ مروج پورالي سوچ جا اثر (انقلاب) ۽ ادب (جادوئي حقيقت پسندي) وڌيڪ عرصي لاءِ مناسب نٿا ٿي سگهن. هن کي اندازو آهي تہ لاطيني آمريڪا، جيڪا هاڻي فوجي آمريتن کان بہ وڌيڪ منجهائيندڙ دؤر جي حوالي ٿي چڪي آهي؛ يعني جڏهن اصل واڳون فوجي ٽوپين بدران، نشي ۽ پئسن سان ڀريل ننڍين پيٽين (Brief Cases) جي قابو ۾ اچي چڪيون آهن. تڏهن وڌيڪ رومانوي ٿيڻ جي گنجائش بلڪل بہ ڪانهي. سياست جي حوالي سان تبديلي، فقط قانوني حدن اندر رهندي، شهري سماج اڏڻ سان ئي مُمڪن آهي. جڏهن تہ ثقافتي طور تي ڪامياب ٿيڻ لاءِ حقيقت پسندي جي ڀرپور آجيان ڪرڻي پوندي. گارشيا مارڪئيز پنهنجي بُزرگيءَ جي پڇاڙڪن ڏينهن ۾ ديوانگيءَ سان انهن ٻنهي محاذن تي لڙي رهيو آهي.

بهرحال اِها حقيقت آهي، تہ گارشيا جي اندر "بوليوارائي خوابن" جي تڪميل جي تمنا، سندس سياست کي وڌيڪ منجهائيندڙ ۽ متضاد بڻائي ڇڏيو

آهي. هُو چاهي ٿو ته، اهڙي لاطيني آمريڪا هُجي، جيڪا يڪمشت ٿي، استعماريت (هتي هن لفظ مان مطلب يونائيٽيڊ اسٽيٽس آف آمريڪا ورتو وڃي) جي خلاف للڪار بڻجي پوي. جيئن هُو پاڻ چوي ٿو: "اسان جو اهم ترين مسئلو، سُڃاڻپ جي ڳولا آهي، جيڪا پاڻ کي اجا تائين ملي نہ سگهي آهي." ياد رهيَ تہ سندس ويچارن مطابق ڪيوبا انهيءَ بحران کان ٻاهر آهي. چون ٿا تہ، پنهنجي جواني ۾، گارشيا رسيد ڪٽر ڪميونسٽ رهيو آهي. جيتوڻيڪ انهيءَ ڳالھ جو هُو پنهنجي سر انڪاري آهي، پر 1959ع جي فدل ڪاسترو واري انقلاب کان هو ايترو تہ متاثر ٿيو هئو، جو فورن تنهن دؤر ۾ نيويارڪ ۾ سرگرم انقلابي خابرو اداري "پرينسا لاطينا" ۾ وڃي شامل ٿيو. جيتوڻيڪ جوانيءَ وارين سندس خواهشن مٿان وقت جو هلڪو ڪوهيڙو ڇانئجي چُڪو آهي، پر ساٺس مطالعي ۾ حصيداري ڪندڙ، مڇيون ڦاسائڻ ۾ ڀائيوار رهندڙ ۽ آڌيءَ رات ڏاري "بُل فائيٽنگ" جو مظاهرو ڏسڻ جي شوقين ۽ پراڻي انقلابي، فدل ڪاسترو سان، سندس ياري مٿو مٿي تي آهي. گارشيا مارڪئيز ورجائي چوي ٿو تہ، ڪاسترو جي دوستي ۽ سندس مهربانيون (جن ۾ ڪاسترو حُڪومت طرفان هوانا ۾ سندس بلي ڪيل وڏو بنگلو ۽ ڊرائيور سميت مهيا ڪيل مرسڊيز ڪار شامل آهن) هُن جي انصاف ڀري چوند تي اثر انداز نٿا ٿي سگهن.

"نقادن جو خيال آهي تہ، 'گابو' جي سياست تي اچ بہ "جادوئي حقيقت پسندي" جا اولڙا پيل آهن. مثال طور، جتي بہ ڪيوبا جو ذڪر ايندو، تہ گارشيا پاڻ بہ چوندي نظر ايندو: "ڪيوبا جي معاملي ۾ آئون سندن طرفدار آهيان، ڇو تہ مُنهنجو ڪيوبا لاءِ هميشہ هاڪاري تصور رهيو آهي." گارشيا ڪيوبا ۾ نظر ايندڙ اڻ وڻندڙ حالتن، سياسي مخالفن تي ظلم، معاشي بدحالي، بلڪ تازو ڪيوبا طرفان ڀڳوڙن (Brothers to Rescue) جي ڪيرايل جهازن وارن معاملن تان بہ اک ترڪائي، انهن مسئلن تي ڳالهائڻ کان هٽرُ ڪندو آهي. هن آخري واقعي تي تبصرو ڪندي هُن چيو: "هي هڪ افسوس جوڳو معاملو آهي، ڪوبہ شخص گهٽ ۾ گهٽ ڪاستروءَ جهڙي ماڻهو کان اها اُميد نٿو رکي سگهي." ڪاستروءَ تي وڌيڪ ٽيڪا ٽپڻيءَ کان لنوائيندي، هُن 'نيوز ويڪ' کي ڏسيو: "مان پنهنجا ذريعا ختم نٿو ڪرڻ گهران." پر ياد رهي تہ استعماريت تي هو پوءِ بہ ڦٽڪار ڪندي نٿو گهٻرائي. توهان هن موضوع تي ڪانئس جيترو چاهيو ڳالهرائي ٿا سگهو.

اهڙا انتهاپسند خيال رکنديَ بہ گارشيا مارڪئيز، نظرياتي سرحدن کي پار

ڪرڻ کان ڪڏهن به نٿو گهبرائي. دِرحقيقت انهيءَ خوبيءَ ٿي ڪيس، عمليت پسنديءَ ۾ اڳتي ڪري ڇڏيو آهي. انهيءَ سلسلي ۾ ڪولمبيا جو اٽليءَ ۾ سفير، گارشيا جو پراڻو دوست ۽ هاڻي ڪاسترو جو سخت مخالف، "پلينيو اپوليو مينڊوزا" چوي ٿو: "منجهس ايتري ته زبردست چترائي آهي، جو انهيءَ جي ڪري، هُو مختلف ماڻهن سان هڪ ئي وقت پاڻ ڪي سٺي وهنوار ۾ رکي سگهي ٿو، اها خوبي ڪيس سودمند شخص بڻائڻ ۾ مدد ٿي ڪري."
جيتوڻيڪ ڪيوبا جي معاملي ۾، هُو ڪاسترو بابت لنوائي ٿو، پر جمهوري عمل ڪي موقعو ڏيڻ بابت، هُن پنهنجن خيالن کي واضح ڪندي، سياسي آزادين جي گهر ڪئي آهي. تنهن کان سواءِ حُڪومت مخالف ليکڪن کي، ڪيوبائي جيلن منجهان ڪيرائڻ لاءِ به، هُن ڪوششون ورتيون آهن. جن منجهان خاص طور تي، "نور برتو فيونتيز" نالي ڪيوبائي قيدي اديب جي آزاديءَ ۽ 1994ع ۾ ميامي (آمريڪا) ۾ سندس رهائش لاءِ، محفوظ مُسافريءَ جي سلسلي ۾ سندس ادا ڪيل ڪردار کي نظر انداز نٿو ڪري سگهجي. اها ٻي ڳالهه آهي ته فيونتيز گذريل مهيني پنهنجي لکيل هڪ مضمون ۾، گارشيا کي "آمر جو سنيهو آڻيندڙ" جي نالي سان ياد ڪيو آهي.
ميڪسيڪو جتي گارشيا کي هاڻي رهندي ڇهه مهينا گذري چڪا آهن، اُتي نه چاهيندي به، مٿانئس (هاڻي بي عزتو ڪري لاٿل) اڳوڻي لبرل سوچ رکندڙ ۽ سڏارا چاهيندڙ صدر 'ڪارلوس سالِيناس دي گورتاري' جو اعتماد ٿي ويو. انهيءَ پس منظر ۾، جڏهن ڪانئس ميڪسيڪو ۾ 'زاپاتيستا' هاري باغين جي تحريڪ هلائيندڙ اڳواڻ ۽ گارشيا جي زبردست مداح "مارڪوس" لاءِ، حُڪومت طرفان ڪنهن امڪاني پيغام بابت پڇيو ويو، ته هُن تبصرو ڪندي چيو هُئو: "هاڻي پراڻي نموني جي انقلابن جو دؤر ختم ٿي چُڪو آهي، تنهن ڪري باغين جي لاءِ بهتر اهو ٿيندو ته هُو پنهنجا ٻيڙا پاڻ جوڙڻ جي ڪوشش ڪن ۽ پنهنجا اُفق پڻ پاڻ ئي تلاش ڪن." جهوني اديب طرفان اهڙو اڳڪو جواب ملڻ کانپوءِ، مارڪوس ڪو وقت ته جهنگل ۾ پنهنجي پناهه گاهه ۾ آروڪيون وٺنو رهيو.
گارشيا مارڪئيز جي سياسي اوسر بابت، ٻيون به ڪيتريون واضح نشانيون آهن. مثال طور، آمريڪا تي پنهنجي ايذائيندڙ تنقيد جي ڪري، ڪيس ڪيترائي ورهيه ويزا نه ملي سگهي، پر پوءِ به تازو جڏهن هُو آمريڪا آيو ته سندس دؤل تبديل ٿيل هُئو. جڏهن هڪ رپورٽر ڪانئس پڇيو ته ڇا اهو دُرست آهي، ته آمريڪا جا مُفاد، سدائين لاطيني آمريڪا جي سچي پچي ثقافتي ترقيءَ جي راهه ۾ رُڪاوٽ بڻيا رهندا؟ ته هُن نٽولي ڪندي چيو: "زماني جاپنهنجا رنگ

آهن. دُنيا ترقيءَ سان گڏ مٺبي رهي ٿي.“ ’گابو‘ کي 1994ع ۾ بل ڪلنٽن سان ماني کائڻ جو موقعو مليو. جتي ملاقات| کان پوءِ، صدر جي چاڻ جي دائري ۾ ۽ دنيابيمعلومات لاءِ سندس مستقل دلچسپيءَ وارين خوبين بابت، ساراهه جا ڍُڪ پريندو موٽيو. (پر صدر ڪلنٽن جي سڄاٽائپ سندس انا کي ڪو جهٽڪو نہ ڏنو، ڇاڪاڻ جو ملاقات ۾ صدر جي ڌيءَ چيليسا کيس ڏسيو تہ هو سندس پسنديده ليکڪ هُئو.) ڪولمبيا ۾| پڻ گارشيا پُراڻين بندشن کي ٽوڙي ڇڏيو آهي. اپريل جي مُنڍ ۾، هُن کيس پندرنهن سالاگ جلاوطن ڪندڙ جنرلن جي گروهه منجهان، ٻن ڄڻن سان ملاقات ڪئي. فوج بابت سندس من ۾، ڏڪار پربي سوچ جي پس منظر کي ذهن ۾ رکندي، گارشيا جي ذوستن سمجهيو پئي، تہ فوجي جنرلن سان سندس گڏجاڻيءَ ۾ ڏادي ڏکي صورتحال پئدا ٿي هوندي. پر گارشيا انهيءَ گڏجاڻيءَ تي پاڻ کي ڏاڍو سُرخرو پئي سمجهيو، ڇو تہ هن انهيءَ موقعي کي، نئين حقيقت پسنديءَ سان پئي پيٽيو. انهيءَ ڏس ۾ هُن رسالي ”ڪامبيو 16“ جي ڪولمبيائي ايڊيشن ۾ لکيو: ”مان اختيار جي مختلف روپن کان، فقط لکڻ جي حد تائين نہ، زندگيءَ ۾ بہ تمام گهٽي موهنا رکان ٿو. اختيار سان مُنهنجي واسطيداري، ڇڻ تہ منهنجي هڪ انسان واري فطرت جو اڻ ٽٽ حصو آهي.“

هوندئن بہ گارشيا وٽ، گهڻو موهہ سياست لاءِ نہ پر، طاقت يا اختيار لاءِ آهي. سندس ناول ظالمن، پاڻ هُرتڙن ۽ فولادي عزم رکندڙ، اجيت ويڙهو ڪردارن سا ڏنيل آهن. ايتري قدر جو پنهنجي تازي ڪتاب ”باندي بڻائڻ جي خبر“ ۾ نشي جي واپارين جي تنظيم ”ميڊيلن“ جي اڳوڻي سربراهہ، ”پابلو ايسڪوبار“ لاءِ گارشيا ڏادي الفت ڏيکاري آهي. هن لکيو آهي: ”ڪولمبيا جي تواريخ ۾، عام راءِ متاثر ڪرڻ لاءِ ڪوبہ شخص پنهنجي صلاحيتن جو، ايترو زبردست مظاهرو نہ ڪري سگهيو هُئو، جيترو هُن ڪري ڏيکاريو. ڪنهن بہ شخص وٽ، هُن جيتري بدعُنوانيءَ ڪرڻ جي اٿاهہ سگهہ ڪانہ هُئي. طاقت لاءِ ايڏي ڪشش جو اندازو، گارشيا طرفان ڪلنٽن، سالينوس، ڪاسترو ۽ متران سميت بي پناهہ اختيار رکندڙ شخصيتن منجهان، تمام گهڻو متاثر ٿيڻ جي صورت ۾ آسانيءَ سان لڳائي ٿو سگهجي. ايتريقدر جو هُو تہ پنهنجي طاقت جي سحر ۾ بہ، جڪڙجي چُڪو آهي. کيس اندازو آهي تہ، سندس ذات جو دابو، هُن جي دلچسپ شخصيت جي ڪري نہ، پر شُهرت جي اثر جي طُفيل آهي. جنهن ڳالهہ جو اظهار ڪندي، هُو چوي ٿو: ”جيڪڏهن توهان جا ايڏا گهڻا ڪتاب نہ وڪامن، تہ جيڪر ماڻهو اوهان کي ليکين ئي ڪونہ. جنهن شخص

ڪي شهرت آهي، تنهن جو هڪ خاص ڪردار پڻ آهي... چاڪاڻ ته ماڻهو ڪيس ٻُڌن ٿا ۽ سندس چڱي ساک پَتِ پڻ هُجي ٿي."

گارشيا مارڪئيز، لالچ جي حد تائين طاقت جو حصول چاهي ٿو، پر لڳي ايئن پيو ته، طاقت لاءِ ونس ايڏي ڪشش جو بُنيادي سبب، پنهنجي "بوليورائي خواب" جي تڪميل ۾ لڪل آهي. سندس خيال ۾، لاطيني آمريڪا جي اتحاد جو راز روايتي سياست ۾ نه، پر پاڻ مرادو اُسريل، هڪ وسيع ثقافت منجهه موجود آهي. انهيءَ ڏس ۾ داستان گوئيءَ جو فن ڪا اجائي وٽ ناهي. هن جو چوڻ آهي، ته جيڪڏهن لکندڙ پنهنجي علائقي جي حقيقتن کي پڌرو ڪن، ته ڪين نه رڳو من موهيندڙ آڪاٿين کان آگاهي ٿيندي، پر هُو اهڙن مسئلن کي به نروار ڪري سگهندا، جن تي زبردست محنت ڪرڻ جي ضرورت آهي.

گارشيا جي آڏو حقيقت پسند ٿيڻ رڳو عوامي خدمت ئي ناهي، پر حقيقت ۾ اهو ته تخليقي نواڻ پائڻ لاءِ، هڪ بهتر سلسلو به آهي. سندس هڪ دوست جو خيال آهي: "هُو پنهنجو پاڻ کي للڪاريندو رهندو آهي. مان سمجهان ٿو ته گارشيا هاڻي انهيءَ نقطه نظر تي اچي بيٺو آهي، جوهُو سوچي ٿو ته: "جيئن ته جادوئي حقيقت پسنديءَ ذريعي مون پنهنجي سُڃاڻپ ڪرائي ورتي آهي، انهيءَ کان وڌيڪ مان ٻيو ڇا ڪريان. انهيءَ حاصلات جي ڪري هاڻي منهنجو تخليقي عمل ڪڏهن به ماٺو نٿو ٿي سگهي!"

اهوئي سبب آهي جو صحافت ڏانهن مسلسل سندس موٽ، هڪ بهتر جواب ٿي سگهي ٿو. جيترو ٺيڪ گارشيا مارڪئيز، اتهاس ۾ پنهنجن ناولن جي ڪري ياد ڪيو ويندو، پر هُن جي لاءِ صحافت به ادب جيتري اهميت رکي ٿي. 1950ع جي ڏهاڪي ۾، جڏهن هُو 'بگوٽا' منجهان نڪرندڙ روزاني اخبار "ايل- ايسپيڪٽادور" ۾، خاطوءَ جي حيثيت۾ نوڪري ڪندو هُئو، ته پنهنجين رپورٽن منجهه هو لاڳاپيل معاملي بابت، ذري پُرزي جي خبر به درج ڪندو هُئو. ساڳيوطريقو هُن "باندي بڻائڻ جي خبر" نالي، پنهنجي تازي ڪتاب ۾ اختيار ڪيو آهي. هُن انهيءَ رٿا لاءِ، هڪ سال جو مدو مقرر ڪيو هُئو، پرڪم ڪندي اها ٽي سال وٺي ويئي. هيءُ ڪتاب سندس 49 سالن جي ڪم ڪار ۾، سيني کان ڊگهي ۽ سڌي سنئين رپورٽ تي ٻڌل آهي. تنهن ۾ تفصيلوار انهن نون اغوا جي وارداتن جا تفصيل ڏنل آهن، جن منجهان فقط هڪ ۾ صحافي ملوث آهن. اهي وارداتون 91 ۽ 1990ع ۾ تڏهن ٿيون،جڏهن نشي جي وڏي سمگلر 'پئبلو ائسڪو بار' پنهنجي مطالبن جي ميڃتا لاءِ حُڪومت کي جهڪائي وڌو.

هن ڪتاب جي ڪاميابيءَ سان وڪامجڻ جي باري ۾، گارشيا اڪثر ڪري ڳالهائيندي نظر ايندو آهي. بقول سندس، هن ڪتاب ۾، واقعا ايترا ته غير معمولي طرح سان بيان ٿيل آهن، جو ڪيس هيءُ ڪتاب پنهنجن ٻين سيني ناولن جي ڀيٽ ۾ اهم ٿو لڳي. پر گذريل هفتي جي اچرج جوڳي صورتحال (جنهن جو تفصيل مضمون جي منڍ ۾ ڏنل آهي) کان پوءِ، انهيءَ سلسلي ۾، وڌيڪ ڪير بحثا بحثي ڪري ٿو سگهي؟ ڪتاب جي ڪولمبيائي ڇاپيندڙ جو چوڻ آهي، ته جيئن ته هيءُ ڪتاب مُلڪ جي سڀ کان وڏي مسئلي تي، دُنيا جي بهترين ليکڪ جي ذهن مان سرجي نڪتو آهي، تنهن ڪري ماڻهو وڏي پئماني تي ڪتاب خريد ڪندا. پر ايندڙ سال جي شروع ۾، ايندڙ انگريزي ايڊيشن بابت، ڪابه اڳڪٿي نٿي ڪري سگهجي. سندس دوست سيني ڳالهين کي پاسي رکندي، مُلڪي ثقافت جي بهتر انداز ۾ نمائيندگي ڪرڻ تي، ڪيس واکاڻين ٿا. گارشيا جو ويجهو دوست ۽ ميڪسيڪو جي ٽيليوزن تي ڪم ڪندڙ صحافي "ايگمينيوا بارا" چوي ٿو: "هڪ دفعو ٻيهر، گارشيا هڪ اهڙي تخليق اسان کي ڏني آهي، جنهن کي پڙهندي تجسس منجهانس، دل تڪڙ ۾ ٻيو صفحو ورائڻ تي زور ٿي ڏئي."

پر ورق نه رڳو ڪتاب جا، پر گارشياجي زندگيءَ جا به اُٿلندا ٿا رهن. جيئن ئي سندس ڪتاب مارڪيٽ ۾ پهچندو، ته هڪ هفتي کان پوءِ فرانس جي شهر 'ڪينز' ۾، هُن جي لکيل ڪهاڻيءَ تي ٻڌل، هڪ فلم "Oedipus the mayor" فلمي ميلي ۾ پيش ڪئي ويندي. هيءَ فلم، جيڪا ڪولمبيا جي ئي هڪ هدايتڪار "جارجي علي ٽريانا" تيار ڪئي آهي، تنهن ۾ "سو فوڪليس" جي مشهور الميہ قصي کي، ڪولمبيا جي هڪ قديم شهر جي نسبت سان، ٻيهر ٻڌايو ويو آهي. زبردست تشدد سان ڀرپور هن فلم ۾، ڪوبه هيرو ڪونهي. چاڪاڻ ته فلم ۾ هڪ پادريءَ جو ڪردار به اهڙو آهي، جنهن ۾ هو هڪ نوجوان گوريلي کان بندوق جي زور تي ڏوهه باسرائي ٿو. جيتوڻيڪ فلمي حوالي سان، گارشيا مارڪئيز جا اڳيان سڀ تجربا ٺپ ناڪام ثابت ٿيا آهن، پر هن فلم ۾ بهترين هدايتن،فلم ٺاهڻ جي لاجواب هُنر ۽ ڪامياب اداڪارن جي صلاحيتن جي مُناسب استعمال سبب، هن ڀيري فلم جي ڪامياب ٿيڻ جا سُٺا امڪان آهن. ياد رهي ته، فلم ۾ "اوڊيپس" جو ڪردار، ڪيوبا جي زبردست فنڪار ۽ فلم "اسٽرابيري ائنڊ چاڪليٽ" جي هيري، 'جارجي پروگوريا" ادا ڪيو آهي. فلم جي هدايتڪار، 45 ورهين جي 'ٽريانا' جو خيال آهي، ته هيءَ فلم، فلمي دُنيا ۾ زبردست اُڀار ڪئي، لاطيني

آمريڪا ڪي جڳ ۾ اها حيثيت مُهيا ڪندي، جيڪا ڪيس گارشيا واري ٿهيءَ جي مُهابي، ادبي دُنيا ۾ حاصل آهي. هُو چوي ٿو: "فلمي ڪيتر ۾، اسين هالي ووڊ يا يورپ جي ذريعي نہ، پر پنهنجي محنتن ۽ صلاحيتن جي ذريعي سُڃاڻپ چاهيون ٿا."

فلمون ٺاهڻ، گارشيا جي زندگيءَ جي معمول جو اڻ ٽٽ حصو آهي. انهيءَ ڏس ۾، هو انا ۾ ٻارنهن سال اڳ پنهنجي قائم ڪيل اداري، "انسٽيٽيوٽ آف لاٽن آمريڪن فلم" ۾، فلم لاءِ مسودا لکڻ جي فن تي ٿيندڙ سيمينارن ۾، سال ۾ هو ڪيئين دفعا وڃي پڙهائيندو ۽ سيکاريندو آهي. هن اداري جو مقصد اهو آهي تہ، علائقي جا اڻ ڏُريا فلم ٺاهيندڙ، هڪ جاءِ تي گڏ ٿي، پنهنجن ڪاوشن ۾ واڌارو آڻين. انهيءَ سوچ جاهاٽي نتيجا بہ پڌرا ٿيڻ لڳا آهن. مثال طور: "اوڊيپس دي ميئر" جي پروڊيوسر 'جارجي سانچيز' سميت ڪيترا ٻيا ماڻهو، هن اداري جا گريجوئيٽ آهن. نج اداراتي سرمايي تي هلندڙ هن اداري جي مالي مدد لاءِ، گارشيا، آمريڪا، جاپان ۽ يورپ منجهان ڪانئس انٽرويو ڪندڙ ٽيليوزن وارن کان، ڳالهہ ٻولهہ جي فِي، پنجاهہ هزار ڊالر طلب ڪندو آهي. جيڪي پئسا گڏ ڪري، هُو سڌو سنئون هن ڪيوبائي اداري کي موڪلي ڏيندو آهي.

پر گارشيا انهن سيني کان وڌيڪ، نئون ۽ عزم رکندڙ ٻيو ادارو، "School with out walls" (ڀتين بنان اسڪول) گذريل سال قائم ڪيو آهي. جتي لاطيني آمريڪا جي سيڪڙاٽ صحافين کي، تربيت ڏني ويندي آهي. اسپيني ڳالهائيندڙ آمريڪي صحافين جي تربيت لاءِ ڪم ڪندڙ هيءُ ادارو، جن صحافين کي پاڙ وٽ گهرائيندو آهي، تن جي عمر اڪثر ڪري ٽيهن ورهين کان گهٽ هوندي آهي. ڇاڪاڻ جو انهيءَ عُمر ۾، هُو اڃا تائين روايتي صحافتي جهڳاڙ بازيءَ جو شڪار نہ ٿيا هوندا آهن. سندن تربيت دوران، ڪين اهڙن سيمينارن ۾ ويهاريو ويندو آهي، جتي جيڪي معاملا ۽ موضوع بحث هيٺ آندا ويندا آهن، سي عام طور تي اسڪولن ۽ ڪاليجن ۾ ڪونہ پاڙهيا ۽ سيکاريا ويندا آهن. انهن موضوعن ۾، داستان گوئي ۽ اخلاقيات وغيره، اچي وڃن ٿا. هن معاملي تي ڳالهائيندي گارشيا مارڪئيز چوي ٿو: "اسان جا ڇوڪرا رابطائي ۽ اطلاعاتي ادارن منجهان رڳو رٽا هڻي ايئن ٿا پاس ٿي نڪرن، جيئن انجنيريءَ ۽ ڊاڪٽريءَ جا شاگرد هوندا آهن. ڪين اخبار هلائڻ، يا جاري ڪرڻ جي ڪا خبر ڪانہ هوندي آهي. تنهن ڪري هتي اچي، ڪين عملي سکيا پڻ ملي ٿي." فقط هن سال انهيءَ اداري 24 ورڪشاپ ڪرايا

آهن، جن ۾ ڪيترن ئي نامور عالمن ۽ صحافين شرڪت ڪئي. ڪين گارشيا پاڻ درخواست ڪري گهرايو. سيمينارن ۾ شريڪ ٿيندڙن منجهه "ائسوسيئيٽڊ پريس" جو خاطو ۽ لبنان ۾ ڏگهي عرصي تائين باندي رهي، مشهور ماڻيندڙ "ٽيري ائنڊرسن" به شامل آهي. ياد رهي ته ڪيس خطرناڪ رپورٽنگ ڪرڻ جي پاداش ۾، بند جا ڏينهن ڏسڻا پيا. پر چئن سيمينارن ۾، گارشيا پاڻ مُک مهمان جو ڪردار ادا ڪيو.

جيتوڻيڪ اهي ورڪشاپ ڏسڻ ۾ سادڙا نظر ايندا آهن، پر انهن جي ذريعي گهرا پيغام پهچايا ٿا وڃن. جن جو بنيادي مطلب اهو هوندو آهي ته: لاطيني آمريڪا ۾ تبديليون، جڙ کان (Redical) اچڻ کپن، پر ايئن ڪرڻ کان اڳ، ضروري آهي ته، اداري سازيءَ جي، انتهائي ڪٺن مرحلي کي طئه ڪجي. هڪ دفعي گهرايل ورڪشاپ کي خطاب ڪندي، گارشيا جي ويجهي سنگتيءَ ۽ مڪسيڪو ۾ جمهوريت جي پختگيءَ لاءِ، بنيادي ڪم ڪندڙ مڪسيڪو جي مشهور ليکڪ، "ڪارلوس فوئنتيس" چيو: "ڪڏهن ڪڏهن ڪنهن سلسلي جي ابتدا، مارڪوس وانگر جهنگل ۾ ويهي للڪارڻ سان به ڪري سگهجي ٿي. پر هن دؤر ۾ تڪميل فقط، وڏن نظرين جي سهاري ئي نٿي ٿي سگهي. مُڪمل ڪاميابيءَ جي لاءِ، اسان کي عمل ذريعي ئي پنهنجي قابليت کي ثابت ڪرڻو پوندو." ڪن شخصيتن جو خيال آهي ته، گارشيا اهو ادارو، انتهائي مُناسب وقت تي جوڙيو آهي. انهيءَ سلسلي ۾ مڪسيڪو جي چاول ۽ هاٿي "دي نيو يارڪر" ۾ ڪم ڪندڙ صحافيءَ ۽ دانشور "الماگوئلرمو پوريتو" چوي ٿو: "هن سمي جڏهن آمريت جو دابو ختم ٿيو آهي، تڏهن ماڻهو سمجهن ٿا، ته ڪنهن به مهذب سماج اڏڻ لاءِ، جن لوازمات جي ضرورت آهي، سي موجود ڪونهن. انهيءَ ڪري صحافت جيئن ته هڪ اهم جُز آهي، تنهن ڪري هن رُخ ۾ پيش قدمي لازمي طور تي ٿيڻ کپي."

نيوز ويڪ سان لاڳاپيل عيوضين، جڏهن هن اداري جي عمارت "ڪارتاجينا" ۾ مُلاقات ڪئي، ته هُو نوآبادياتي دؤر جي سهڻي نموني سان مرمت ڪيل عمارت جي هڪ ڪمري ۾ ميز جي چوڌاري ويٺل هئو، جتي سندس آسپاس 12 نوجوان صحافي پڙهي رهيا هئا. جيتوڻيڪ هڪ طرف سڄي هفتي کان وٺي، سندس ڪتاب ڇاپيندڙ اداري جو مالڪ، ڪتاب ۾ آخري دُرستگين لاءِ ڪيس ليلائي رهيو هئو، ته ٻئي طرف سندس فلمي ٽيم مڪسيڪو ۾ سندس اوسيئڙو ٿي ڪيو، ته جيئن سندس موجودگيءَ ۾ آخري

ايڊيٽنگ ٿي سگهي. هوڏانهن ڪيوبا، ڪولمبيا ۽ مڪسيڪو ۾ هلندڙ سياسي بُحران پڻ، سندس توجه جا طلب گار ٿي لڳا. پر هو هتي فرنو ٿيو ڏاڍو ٿڪاءُ ڪري رهيو هُئو ۽ ٽن ڏينهن کان جاري ورڪشاپ جي آخري مرحلي تي، هڪ اهڙي بحث ۾ مصروف هُئو، جنهن ۾ هر ڪنهن کي پنهنجي کُلي راءِ رکڻ جي آزادي مليل هُئي. انهيءَ محفل ۾، گارشيا مختلف صحافين جي پيش ڪيل تحريرن جو تنقيدي جائزو وٺڻ کان پوءِ، نهايت لڄاري انداز ۾ شڪايت ڪئي، ته سندس ڪتاب "باندي ٿجڻ جي خبر" منجهان پيش ڪيل هڪ ٽڪري تي، ويٺلن منجهان ڪنهن به نہ ڳالهايو. گارشيا جي انهيءَ شڪايت کان پوءِ، ويٺل صحافين لڄ کي پاسي رکندي، مٿس سوالن جو مينهن وسائي ڇڏيو. جواب ۾ گارشيا مارڪئيز، نهايت باوقار، سُلجهيل انداز ۽ عالماڻي طريقي سان کين مطمئن ڪرڻ جي ڪوشش ۾ لڳو رهيو. جڏهن کانئس انهيءَ سلسلي ۾ پڇيو ويو، تہ هُن ورائيو: "نئين ٽهيءَ سان مُنهنجن لاڳاپن جي، مون آڏو وڏي اهميت آهي. انهيءَ سان مون ۾ ڏيرج اچي ٿو ۽ صلاحن تي عمل ڪرڻ لاءِ ويچارڻ جو موقعو ملي ٿو." سچ تہ اهو آهي تہ، اهڙي محفل ۾ ويهندي، گئبريل گارشيا مارڪئيز کي، اڄ به ڪُجهہ ڪلاڪ سحر ڀريي ماحول ۾ ويهڻ جو موقعو نصيب ٿئي ٿو.

(نيوز ويڪ 6 مئي 1996ع جي پرچي تان ورتل.
مرتب: بروڪ لارمر، ٽم پئجيٽ ۽ ڊيوڊ اسڪريبرگ)

پڙهندڙ نسُل . پَ نَ

The Reading Generation

1960 جي ڏهاڪي ۾ عبدالله حسين ” اُداس نسلين“ نالي ڪتاب لکيو. 70 واري ڏهاڪي ۾ وري ماڻڪَ ”لُڙهندَڙ نَسُل“ نالي ڪتاب لکي پنهنجي دورَ جي عڪاسي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. امداد حُسينيءَ وري 70 واري ڏهاڪي ۾ ئي لکيو:

انڌي ماءُ ڄڻيندي آهي اونڌا سونڌا ٻارَ
ايندڙ نسل سَمورو هوندو گونگا ٻوڙا ٻارَ

هر دور جي نوجوانن کي اُداس، لُڙهندَڙ، ڪَڙهندڙ، ڪُڙهندڙ، ٻَرندڙ، چُرندڙ، ڪِرَندڙ، اوسيئڙو ڪَندَڙُ، پاڙي، ڪاڻُو، پاڄوڪَڙُ، ڪاوڙيل ۽ وِڙهندڙ نسلن سان منسوب ڪري سَگهجي ٿو، پَر اسان اِنهن سڀني وِچان ”**پڙهندڙ**“ نسل جا ڳولائو آهيون. ڪتابن کي ڪاڳر تان کڻي ڪمپيوٽر جي دنيا ۾ آڻڻ، ٻين لفظن ۾ برقي ڪتاب يعنيٰ e-books ٺاهي ورهائڻ جي وسيلي پڙهندڙ نسل کي وَڌَڻ، ويجهَڻ ۽ هِڪَ ٻِئي کي ڳولي سَهڪاريِ تحريڪ جي رستي تي آڻِڻَ جي آسَ رکون ٿا.

پڙهندڙ نَسل (پَنَ) ڪا بہ تنظيمَ ناهي. اُنَ جو ڪو بہ صدر، عُهديدار يا پايو وِجهندڙ نہ آهي. جيڪڏهن ڪو بہ شخص اهڙي دعويٰ ڪري ٿو تہ پَڪَ ڄاڻو تہ اُهو ڪُوڙو آهي. نہ ئي وري پَنَ جي نالي کي پئسا گڏ ڪيا ويندا. جيڪڏهن ڪو اهڙي ڪوشش ڪري ٿو تہ پَڪَ ڄاڻو تہ اُهو بہِ ڪُوڙو آهي.

جَهڙيءَ طَرَح وڻن جا پَنَ ساوا، ڳاڙها، نيرا، پيلا يا ناسي هوندا آهن اَهڙيءَ طرح پڙهندڙ نَسُل وارا پَنَ بہ مختَلِف آهن ۽ هوندا. اُهي ساڳِئي ئي وقت اُداس ۽ پڙهندڙ، ٻَرندڙ ۽ پڙهندڙ، سُست ۽ پڙهندڙ يا وِڙهندڙ ۽ پڙهندڙ بہ ٿي

سگهن ٿا. بين لفظن ۾ پَنَ ڪا خُصوصيِ ۽ تالي لڳل ڪِلَب Exclusive Club نہ آهي.

ڪوشش اها هوندي تہ پَنَ جا سڀ ڪَم ڪار سَهڪاري ۽ رَضاڪار بنيادن تي ٿين، پر ممڪن آهي تہ ڪي ڪم اُجرتي بنيادن تي بہ ٿِين. اهڙي حالت ۾ پَنَ پاڻ هِڪَبِئي جي مدد ڪَرڻ جي اُصولَ هيٺ ڏي وَٺُ ڪندا ۽ غيرتجارتي non-commercial رهندا. پَنَ پاران ڪتابن کي ڊِجيٽائِيز digitize ڪرڻ جي عَملَ مان ڪو بہ مالي فائدو يا نفعو حاصل ڪرڻ جي ڪوشش نہ ڪئي ويندي.

ڪتابن کي ڊِجيٽائِيز ڪرڻ ڪان پو ٻيو اهم مرحلو وِرهائڻ distribution جو ٿيندو. اِهو ڪم ڪرڻ وارن مان جيڪڏهن ڪو پيسا ڪمائي سگهي ٿو تہ ڀلي ڪمائي، رُڳو پَنَ سان اُن جو ڪو بہ لاڳاپو نہ هوندو.

پَنَ ڪي ڪُليل اڪرن ۾ صلاح ڏجي ٿي تہ هو وَسَ پٽاندڙ وڌِ ڪان وَڌِ ڪتاب خريد ڪَري ڪتابن جي ليکڪَن، ڇپائيندڙن ۽ ڇاپيندڙن کي هِمٿائِن. پر ساڳِئي وقت عِلم حاصل ڪرڻ ۽ ڄاڻ کي ڦهلائڻ جي ڪوشش دوران ڪَنهن بہ رُڪاوٽ کي نہ مڃن.

شيخ اَيازَ علمَ، ڄاڻ، سمجهہَ ۽ ڏاهپَ کي گيتَ، بيتَ، سِٽَ، پُڪارَ سان تَشبيهہ ڏيندي انهن سيني کي بَمن، گولين ۽ بارودَ جي مدِ مقابل بيهاريو آهي. اياز چوي ٿو تہ:

گيتَ بہِ جڻ گوريلا آهن، جي ويريءَ تي وار ڪَرن ٿا.
... ...
جئن جئن جاڙ وڌي ٿي جَڳَ ۾، هو ٻوليءَ جي آڙ ڇُپن ٿا؛
ريتيءَ تي راتاها ڪن ٿا، موتي مَنجهہِ پهاڙ ڇُپن ٿا؛
... ...
ڪالههَ هُيا جي سُرخ گُلن جيئن، اڄڪلهہ نيلا پيلا آهن؛
گيتَ بہِ جڻ گوريلا آهن........
... ...

هي بيتُ اَتي، هي بَمر- گولو،
جيڪي بہ ڪٽين، جيڪي بہ ڪٽين!
مون لاءِ ٻنهي ۾ فَرَقُ نہ آ، هي بيتُ بہ بَمَر جو ساٿي آ،
جنهن رڻ ۾ رات ڪَيا راڙا، تنهن هَڏَ ۽ چَمَر جو ساٿي آ ـ

اِن حسابَ سان اڻجاڻائي ڪي پاڻ تي اِهو سوچي مَڙهڻ تہ ”هاڻي ويڙهہ ۽ عمل جو دور آهي، اُن ڪري پڙهڻ تي وقت نہ وڃايو“ نادانيءَ جي نشاني آهي.

پَڙَ جو پڙهڻ عام ڪِتابي ڪيڙن وانگر رُڳو نِصابي ڪتابن تائين محدود نہ هوندو. رڳو نصابي ڪتابن ۾ پاڻ کي قيد ڪري ڇڏڻ سان سماج ۽ سماجي حالتن تان نظر ڪڇي ويندي ۽ نتيجي طور سماجي ۽ حڪومتي پاليسيون policies اڻجاڻن ۽ نادانن جي هٿن ۾ رهنديون. پَڙَ نِصابي ڪتابن سان گڏوگڏ ادبي، تاريخي، سياسي، سماجي، اقتصادي، سائنسي ۽ ٻين ڪتابن کي پڙهي سماجي حالتن کي بهتر بنائڻ جي ڪوشش ڪندا.

پَڙهندڙ نَسُل جا پَڙَ سيني کي **چو، چالاءِ ۽ ڪيئن** جهڙن سوالن کي هر بَيانَ تي لاڳو ڪرڻ جي ڪوٺَ ڏين ٿا ۽ انهن تي ويچار ڪرڻ سان گڏ جوابَ ڳولڻ کي نہ رڳو پنهنجو حق، پر فرض ۽ اٽر گهرج unavoidable necessity سمجهندي ڪتابن کي پاڻ پڙهڻ ۽ وڌ ڪان وڌ ماڻهن تائين پهچائڻ جي ڪوشش جديد ترين طريقن وسيلي ڪرڻ جو ويچار رکن ٿا.

توهان بہ پڙهڻ، پڙهائڻ ۽ ڦهلائڻ جي اِن سهڪاري تحريڪ ۾ شامل ٿي سگهو ٿا، بَس پنهنجي اوسي پاسي ۾ ڏِسو، هر قسم جا ڳاڙها توڙي نيرا، ساوا توڙي پيلا پن ضرور نظر اچي ويندا.

وڻ وڻ کي مون ڀاڪي پائي چيو تہ ”منهنجا ڀاءُ
پهتو منهنجي من ۾ تنهنجي پَنَ پَنَ جو پڙلاءُ“.
ـ اياز (ڪلهي پاتم ڪينرو)

The Reading Generation پڙهندڙ نَسُل ـ پَ نَ